

SUURI LEVOTTOMUUS

OLAVI PAAVOLAISEN KULTTUURINEN KATSE
JA MATKAT 1936-1939

VILLE LAAMANEN

SUURI LEVOTTOMUUS

SUURI LEVOTTOMUUS

Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939

Ville Laamanen

Turku 2014

© Ville Laamanen 2014

Kannen kuva: Juri Pimenov, *Uusi Moskova*, 1937 (öljy kankaalle, 140 x 170 cm, Tretjakovin galleria, Moskova)

Tämä teos on akateeminen tutkimus, ja kuvia on käytetty tieteellisessä tarkoituksessa. This publication is an academic dissertation and all illustrations are used for scholarly purposes.

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-5632-6

Taitto ja kansi: Kimi Kärki

Painosalama
Turku 2014

Sisällys

Kiitokset	9
I Johdanto	
Aihe ja tutkimuskysymys	17
Metodologiset valinnat	21
Lähdeaineisto ja aiempi tutkimus	24
Käsitteet ja viitekehys	30
Torstai-seurasta tulenkantajiin	43
Paavolainen kirjailijana 1920- ja 1930-lukujen Suomessa	48
Matkalla Saksassa, Etelä-Amerikassa ja Neuvostoliitossa	54
II Poliittinen massaihminen	
Kollektiivinen kasvatus puritaaniseen maailmaan	63
Vanhan Euroopan kulttuuriväsymys	73
”Myös runoilijan on oltava sotilas”	79
Työtä tekevä ja urheileva uusi ihminen	89
Kuvataiteet ja menneisyyden läsnäolo kulttuurissa	104
III Biologinen maailmanselitys	
”Aikamme eroottinen probleemi”	115
Koditon soturi ja kansakunnan äiti	119
”Triumfi ennen naista”	125
Pohjoinen rotu ja antisemitismi	134
Kansat ja kansainvälisyys	146
IV Uusi aika, uudet uskonnot	
”Musta jumala, joka siunaa pellon ja rakkauden”	159
Nürnbergin sininen temppeli	174
Utopiat, johtajat ja propaganda	180

Misionesin kommunismi ja alkukristillisuus	192
San Ignacion kivettynyt sydän	196
V Vierailu Neuvostoliitossa	
”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”	205
”Onko hän edes todella kirjailija?”	211
Näyttämölle astuu Heifets	221
Volgaa alajuoksuun	231
Varjoja Stalinin kirsikkatarhassa	239
”Suuri kylä Moskova”	250
Ukraina ja matkan päätös	262
Jälkinäytös Helsingissä	271
VI Paavolaisen jäljet	
Kulttuurisen katseen konteksti	277
Modernin maailman mies	284
”Ei eletä – teorisoidaan”	291
”He tähystivät innokkaasti sekä länteen että itään”	298
Suuri levottomuus	306
Lähdeluettelo	313
Tiivistelmä	331
Summary	337
Henkilöhakemisto	343

Kiitokset

Lopuksi saan kirjoittaa kiitokset, joiden paikka on hyvällä syyllä alussa. Tiedän olevani etuoikeutettu, kun ajattelen ja palautan mieleen tukea ja toveruutta, jota olen tutkimustyöni aikana saanut ja kohdannut. Vaikka jotkut ystävällisesti varoittelivat, tohtorikoulutettavana oleminen ei ole koskaan tuntunut kilpailulta tai yksin puurtamiselta.

Kiitän ohjaajaani Timo Soikkasta, jonka näkemys, kokemus ja ennen kaikkea luottamus ovat olleet tukenani työskentelyn alusta loppuun. Timo johdatteli jo pro gradu -vaiheessa oikeaan suuntaan ja auttoi löytämään tutkimusotteen, joka kantoi lisensiaatintutkimuksen kautta väitökseen saakka. Vaikka ohjaajia nimettiin aikanaan virallisesti yksi, koen että heitä on ollut enemmän: Kimmo Rentola ja Kari Immonen ovat jo usean vuoden ajan nähneet läheltä työni edistymisen ja antaneet aikaansa ja asiantuntemustaan enemmän kuin olisin koskaan tohtinut pyytää. Ilman heitä olisi jäänyt monta asiaa löytämättä, ymmärtämättä ja tekemättä. Heidän ansiostaan olen alkanut käsittää sitäkin, mitä yhteistä tieteellä ja taiteella parhaimmillaan on. Kimmon myötävaikutuksella sain myös yhteyden Moskovaan ja Tatjana Androsovaan, joka löysi Venäjän valtionarkistosta juuri sen, mitä etsittiin. Karia kiitän myös siitä, että hän tutustutti minut Olavi Paavolainen -seuran ainutlaatuiseseen ystäväpiiriin sekä siitä, että olen viime vuosina kokenut kulttuurihistorian oppiaineen toiseksi akateemiseksi kodikseni.

Jorma Kalelan ansiosta aavistin jo opiskeluaikanani, että vaikka historiantutkimusta on erittäin mieluisaa lukea, vielä hienompaa olisi tehdä sitä itse. Pro graduni toisen tarkastajan Jaakko Paavolaisen, jota kiitokseni eivät enää valitettavasti tavoita, palaute rohkaisi minua harkitessani tohtorikoulutettavaksi ryhtymistä. Eero Kuparinen ohjasi ensimmäisen Paavolaista koskevan opinnäytteeni, jonka tein yleisen historian proseminaarityönä keväällä 2003. Myöhemmin Eero toimi vielä lisensiaatintutkimukseni toisena tarkastajana.

Kiitän tämän tutkimuksen esitarkastajia Ritva Hapulia ja Mikko Majanderia, joka ystävällisesti myös ryhtyi vastaväittäjäkseni. Esitarkastuslausuntojen arvokkaat huomiot ja hyvä kritiikki ovat viimeistelyvaiheessa vahvistaneet luottamustani siihen, että jokainen työhön käytetty tunti on ollut vaivan arvoinen. Tutustuminen Ritvaan on aiheuttanut sen, että kovasti arvostamastani tutkijasta on tullut myös ystävä, mistä olen erityisen iloinen. Lähes esitarkastukseen verrattavan työn teki myös Hannu Riikonen, jonka sivistys lähes missä tahansa kirjallisuuteen liittyvässä, Paavolaisesta puhumattakaan, on omaa luokkaansa. Ilman keskusteluja Hannun kanssa tutkimuksestani puuttuisi isoja palasia. Vesa Varesta parempaa maailmansotien välisen ajan yhteiskunnan asiantuntijaa on mahdotonta

kuvitella, ja olen kiitollinen siitä, että hänellä on aina ollut aikaa keskusteluille ja jopa avulle lähdeaineiston hankkimisessa.

Olen onnekas, sillä Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa ja politiikan tutkimuksen laitoksella majailee joukko tieteen ja ihmiskunnan palvelijoita, joista eräitä voin täydellä syyllä kutsua paitsi työtovereiksi myös ystäviksi. Louis Clerc on pääsyyllinen siihen, että laitoksesta on tullut minulle enemmän kuin työpaikka. Louis'n luottamuksen rohkaisemana tarjouduin myös tehtäviin, joissa opin paljon ja ennen kaikkea sain olla jatkuvasti tekemisissä opiskelijoiden kanssa. En osaa kuvitella, että viihtyisin Arwidssoninkadulla näin hyvin ilman sitä erityistä yhteisöllisyyttä, joka yhdistää henkilökuntaa ja opiskelijoita.

Meillä arvostetaan muita ja heidän työskentelyään, ja yhdessä tekemisen henki on hyvä. Hankalatkin asiat järjestetään, mistä kuuluu kiitos monelle, mutta erityisesti Auli Kultanen-Leinolle. Erkka Railoa kiitän luottamuksesta, jota hän melkein viisi vuotta sitten osoitti kysymällä, ryhtyisinkö toimittamaan hänen kanssaan kirjaa. Asuin parin vuoden ajan yli kolmensadan kilometrin päässä Turusta, mutta etäisyys pieneni, kun Erkka soitti ja rikkoi mieluisalla tavalla Haminan rauhaa.

Tutkimusavustajani Mihail Kurvista kiitän suuresta työstä, jonka hän teki kääntäessään sanatarkasti kymmeniä sivuja venäjänkielistä aineistoa ja selvittäessään taustoja. Myös Andrei Muravjev ja Matthew Broad neuvoivat kieliasioissa, Matti Välimäki auttoi tekemään henkilöhakemiston ja Tuomas Pulsa tarkisti lähdeviitteitä. Kohtalotoveriltani Ville Pitkäseltä olen saanut vertaistukea urakan viimeistelyvaiheessa. Olen kiitollinen myös hyvästä palvelusta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa, Kansallisarkistossa ja Gummerus Kustannuksessa, jossa erityisesti Marjut Reina ja Risto Väisänen ovat olleet suureksi avuksi. Turun yliopiston kirjasto on pyynnöstäni hankkinut kokoelmiinsa kymmeniä kirjoja, ripeästi ja Mauri Tuikkalan ystävällisten viestien saattelemana.

Tutkijan ja yliopistolaisen ymmärrys vahvistuu tietenkin saleissa ja seminaareissa, mutta usein vielä enemmän tapahtuu työhuoneissa, käytävillä ja eri tavoin katettujen pöytien ääressä. Tutkimukseni päähenkilöä lainaten on paikallaan kirjoittaa, että ”aina jää jotain kaikesta jälle”. Tästä kiitän koko poliittisen historian väkeä yhteisesti ja vielä erikseen Niko Hatakkaa, Markku Jokisipilää, Heli Leppälää, Tiina Lintusta, Ville Okkosta ja Mika Suonpäättä.

Eikä siinä vielä kaikki. Työni edistymiseen on viime vuosien aikana myötävaikuttanut niin moni, että vaikka olen koettanut painaa mieleen tai merkitä muistiin saamani suositukset, ongelmanratkaisu- ja muun avun, aineistovinkit ja -lahjoitukset, inspiroivat keskustelut ja uudet näkökulmat, pelkään jonkun unohtuneen. Sen uhallakin ja enempää erittelemättä: kiitos Heidi Grönstrand, Pauli Heikkilä, Sami Heino, Seppo Hentilä, Ilkka Herlin, Hanne Koivisto, Joni Krekola, Leena Laiho, Lasse Lehtinen, Ohto Manninen, Kukku Melkas, Kari Mäkinen, Pekka Niemelä, Veli-Matti Pynttari, Tauno Saarela, Charlotte Tornbjer, Keijo Virtanen sekä kaikki, jotka ovat kommentoineet aikeitani ja aikaansaannoksiani poliittisen historian tutkijaseminaarissa, kulttuurihistorian uusimman ajan tutkimusryhmässä, utopiat, aatteet ja tulevaisuus -teemaryhmässä ja muissa yhteyksissä.

Varovainen toiveeni oli pitkään, että työni saisi valmistuessaan muodon, joka auttaisi aiheesta mahdollisesti kiinnostuneita löytämään sen. Tämän toteutumisesta kiitän kulttuurihistorian oppiaineen k&h-kustannusta ja erityisesti Hannu Salmea, Maarit Leskelä-Kärkeä ja Kimi Kärkeä. Myös Kimi tietää yhtä ja toista niin tieteestä kuin taiteestakin,

ja tutkimuksen komea ulkoasu on hänen ansiotaan. Mitä tulee sisältöön, olen koettanut saada aikaan opinnäytteen, jollaista olisin itse viitsinyt selailta jo silloin, kun ensi kerran kiinnostuin Paavolaisen teoksista, hyvän aikaa ennen tietoa väitöskirjasta. Paavolaiseen tutustuttamisesta kiitän Antti-Veikko Pihlajamäkeä, kelpo ystävää jota ilman monta kirjaa olisi jäänyt lukematta.

Tutkimusrahoituksesta kiitän Eino Jutikkalan rahastoa, Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiötä, Koneen Säätiötä, Suomen Kulttuurirahaston Varsinais-Suomen rahastoa, Turun Suomalaista Yliopistoseuraa, Turun yliopiston stipendirahastoja ja Turun Yliopistosäätiötä.

Äidiltäni Ullalta ja isältäni Hannulta olen kaiken muun tärkeän ohella saanut edellytykset keskittyä juuri siihen, mikä on ollut minulle merkityksellisintä. Koskaan en ole joutunut murehtimaan mistään, missä he ovat voineet olla avuksi. Ollia kiitän veljellisestä ystävyydestä, joka on kestänyt jo yli kolme vuosikymmentä.

Ilman Annaa en olisi se kuka olen. Anna on usein tiennyt minua paremmin, mihin pystyn, ja mitään väitöskirjaa ei olisi olemassa ilman häntä, vielä tärkeämmistä asioista puhumattakaan.

*

Omistan tämän kirjan Kerttu-mummilleni, Kurkijoen tytölle. Historiantutkimus on minulle ensisijaisesti ihmisten kohtaamista, heidän aikansa ja todellisuutensa tavoittamista. Vaikka olen opiskellut näitä, olen varma että ilman mummia en ymmärtäisi niistä puoliaikaan.

Turussa 29. marraskuuta 2013

Ville Laamanen

Н.П.О.

20

ВСТРЕЧА С ФИНСКИМ ПИСАТЕЛЕМ ПАОВОЛАЙНЕН
19 июля 1939 года.

В 5 часам я заехал за Паоволайнен в "Метрополь". Оставились у "Националя", встретились с Верой Инбер и выехали в Переделкино. Паоволайнен благодарил за билет на парад. Рассказывал о своей поездке по СССР. Парадом он восхищен. Поездкой в Переделкино остался доволен.

Вера Инбер предложила чай у себя на территории. Вечером, участок сада. Паоволайнен попросил присесть к столу. Обсуждали тему, участие в конкурсе. Паоволайнен попросил присесть к столу. Обсуждали тему, участие в конкурсе.

Lopulta Paavolainen ilmoitti:

"Uskon, että pystyn jatkamaan keskustelua tänään. Minulla on useita tuskallisia kysymyksiä. Se, mitä aion kertoa, ei johdu vodkasta. Puhun koko sydämestäni. Haluan, että Te ymmärrätte minua. En ole tavallinen turisti, olen kirjailija. Minulla on terävä katse."

VOKS:in varapuheenjohtaja Grigori Heifetsin muistio keskustelusta Olavi Paavolaisen kanssa Moskovian Taidetyöläisten talon kesäpuutarhassa myöhään 19. heinäkuuta 1939

Паоволайнен извинился перед Инбер за плохую организацию приема в ее честь в Финляндии. Паоволайнен специально сказал об истории этого приема. На прием был приглашен известный финский писатель и одна из крупнейших звезд Финляндии. Взаимоотношения двух лиц крайне напряжены. Вероятно они забыли о присутствии Касарейна и приеме разыгрался крупный скандал.

По просьбе Паоволайнен Инбер преподнесла ему свою книгу "Путевые заметки". Говорили также о книге Паоволайнена. О своей будущей книге он говорил часто повторяя "Результатом моей книги будет искусство".

Вечером выехали из Переделкино. После обеда в 10 ч. 30 м. подехали к "Метрополю". Паоволайнен спросил и мы направились в летний сад Дома работников. Паоволайнен был очень неразговорчив. Работавший просил, чем бы он мог быть полезен для ВOKC'a. Указал ему, что мог бы содействовать проведению постановок в театрах Финляндии. Паоволайнен предложил написать финскую литературу, музыку, прославить финские песни. Разговорились о будущем искусства.

I Johdanto

Aihe ja tutkimuskysymys

Tämä tutkimus on historiatieteen työvälinein laadittu ja perusteltu esitys kirjailija Olavi Paavolaisen tavasta tulkita kulttuurin ja politiikan ilmiöitä vuosina 1936–1939. Arvioin, mitä Paavolainen tarkoitti aikansa ”suurella levottomuudella”, miten hän aihetta lähestyi ja mitä hän siitä löysi. Kommentoin myös hänen kirjoitustensa saamaa aikalaishuomiota ja niiden ympärillä käytyä myöhempää keskustelua. Samalla esitän näkemykseni siitä, mikä hänen kulttuurikritiikissään ja sen merkityksissä on kiinnostavaa ja kestävää.

Paavolaisen aikalaiset oppivat tuntemaan hänet ”nykyajan totuuden” etsijänä jo 1920-luvulla. Läpimurtoteoksensa *Nykyaikaa etsimässä* (1929) alkusivuilla hän julisti, Wordsworthin kaiku sanoissaan, kuinka onnellista oli olla nuori ”uutta luovana” vallankumouksen ja utopioiden aikana¹. Uusia eurooppalaisia ja amerikkalaisia kulttuuri-ilmiöitä esittelevän ja arvioivan esseekokoelmansa ilmestyessä Paavolainen tunnettiin tulenkantajien, moderneista kansainvälisistä kulttuurivirtauksista innostuneiden runoilijoiden ja kirjailijoiden ryhmän keulahahmona. Tulenkantajien tarina yhtenäisenä liikkeenä päättyi jo 1930-luvun alkuvuosina, mutta Paavolainen jatkoi uskollisesti etsintäänsä. Vuosikymmenen puoliväliin tultaessa ajat olivat kuitenkin jo muuttuneet radikaalisti. Moderni maailma näytti joutuneen ahtaalle ympäri Eurooppaa, jossa autoritaariset poliittiset järjestelmät olivat vakiinnuttaneet asemiaan.

Syyskesällä 1936 Paavolainen matkusti Travemündeen ja Nürnbergiin Suomen ja kansallissosialistisen Saksan välisen kulttuuriyhteistyöohjelman puitteissa. Pitkälti sattumalta tarjoutuneella edustustehtävällä oli kauaskantoisia seurauksia, ja Paavolaisen kirjailijanura koki dramaattisen elpymisen neljän hiljaisen vuoden jälkeen. Hänen Saksan-kokemuksensa ovat myös vaikuttaneet ratkaisevasti siihen, millaista historiaa hänestä on kirjoitettu ja kirjoitetaan.

Nürnbergissä kansallissosialistien puoluepäiviä seurannut suomalainen näki ja koki lähietäisyydeltä ”uuden Saksan”, joka esittäytyi vieraalleen huolellisesti valmistellussa, mit-

¹ Paavolainen 1929, 15. Runoelmassaan *The Prelude* (1809) William Wordsworth kirjoitti: ”Oh! pleasant exercise of hope and joy! / For mighty were the auxiliars which then stood / Upon our side, us who were strong in love! / Bliss was it in that dawn to be alive, / But to be young was very Heaven!” Ks. Williams 2009, 90.

tasuhteiltaan valtavassa propagandanäytöksessä. Matka teki Paavolaiseen lähtemättömän vaikutuksen. Seuraavien kolmen vuoden aikana hän matkusti lisää, alkuvuodesta 1937 Etelä-Amerikkaan ja kesällä 1939 Neuvostoliittoon. Matkoillaan hän yritti päästä selvytyteen siitä, millaisessa muutoksessa kulttuuri ja yhteiskunta olivat niin Euroopassa kuin sen ulkopuolellakin. Saksan- ja Etelä-Amerikan-matkojen seurauksena syntyivät *Pako pimeyteen* -trilogiana tunnetut kirjat *Kolmannen Valtakunnan vieraana*² (1936), *Lähtö ja loitsu* (1937) sekä *Risti ja hakaristi* (1938). Ne olivat näkyvän kulttuurikriitikon puheenvuoroja tilanteessa, jossa vallankumouksen tunnuksin esiintyneet 1900-luvun ideologiat esittivät haasteen modernille maailmalle. Paavolainen julisti, ettei Suomessa vielä ymmärretty, kuinka ahtaalle liberaalis-demokraattis-kristillisiin arvoihin perustuva eurooppalainen kulttuuri oli joutunut.

Kolmekymmenluvun viimeiset vuodet näyttäytyivät Paavolaiselle ennennäkemättömän suuren muutoksen kautena. Hän tulkitsi muutoksen merkittävän uudenlaista kulttuuria, jota varten myös ihmisen olisi uudistuttava. Paavolaisen kirjoitukset syntyivät halusta ottaa kantaa Saksasta, Italiasta ja Neuvostoliitosta kantautuviin lupauksiin uudesta ihmisestä ja yhteiskunnasta. Hänen havaintonsa erityisesti saksalaisesta kansallissosialismista ovat huomionarvoisia jo siksi, ettei hän suhtautunut aatteeseen vain ”poliittisena” ilmiönä sanan suppeassa merkityksessä. Paavolaisen onnistui käyttää epävarmuus tulevasta edukseen niin tyylillisesti kuin sisällöllisesti. Kirjoituksissaan hän esitti huomiota herättäneitä tulkinnoita muun muassa kansallissosialismin estetiikasta ja julistuksellisesta retoriikasta sekä näiden luomasta kokonaisuudesta.

Nykyään Paavolaisen kirjailijanuralta muistetaan parhaiten kolme osittain erilaista mutta toisiaan johdonmukaisesti seurannutta vaihetta. Ensin hänet tunnettiin suomenkielisen modernistisen liikkeen keulakuvana 1920-luvun loppupuolella, sitten toista maailmansotaa välittömästi edeltäneiden vuosien kulttuurin ja yhteiskunnan havainnoitsijana, ja viimeiseksi sotaa käyneen Suomen kriitikkona. Tämä tutkimus tarkastelee näistä vaiheista keskimmäistä. Saksan- ja Etelä-Amerikan-matkojen ja niiden seurauksena syntyneiden kirjojen lisäksi tutkimus nostaa vahvasti esiin toistaiseksi erittäin huonosti tunnetun Neuvostoliiton-vierailun kesällä 1939. Vierailu liitetään osaksi työn tuloksena esitettävää kokonaisarviota Paavolaisesta 1930-luvun lopun suomalaisena ja eurooppalaisena kulttuurikriitikkona.

Siitä, mitä Paavolainen Neuvostoliitossa kokemastaan ajatteli, ei tulla koskaan tietämään kovin paljon, sillä matkaan perustuva kirja jäi lopulta kirjoittamatta. Vierailun tarkempaa sisältöä sen sijaan tarkastellaan nyt ensi kertaa. Matkaa lähestytään ennen kaikkea Paavolaisen kulttuurikriitikon roolin asettamassa kontekstissa, mutta samalla arvioidaan myös sitä, miksi Neuvostoliiton viranomaiset päättivät vastaanottaa Paavolaisen maahan, joka Stalinin vainojen 1936–1938 seurauksena oli lähes kokonaan lopettanut vastaavan kaltaisten vierailujen järjestämisen. Paavolainen oli hakenut viisumia Neuvostoliittoon jo vuosina 1936 ja 1937, mutta molemmat anomukset oli hylätty. Vuonna 1939 viisumi vihdoinkin

² Kirjan uudemmissa painoksissa kirjoitusasu on muuttunut nykyaikaisempaan *Kolmannen valtakunnan vieraana* -muotoon. Tässä tutkimuksessa käytetään kuitenkin kirjan nimen alkuperäistä kirjoitusasua, jossa sana ”Valtakunnan” on kirjoitettu isolla alkukirjaimella.

järjestyi, ja vastaanottokin oli komea. Matkaa hoidettiin sen alusta loppuun VOKS:issa eli Yleisliittolaisessa ulkomaisten kulttuurisuhteiden yhdistyksessä³.

Tutkimukseni kohteena on Paavolainen ja hänen kulttuurikritiikkinsä – henkilö ja hänen maailmansa 1930-luvun lopulla. Haluan ymmärtää, kuka oikein oli se Olavi Paavolainen, itseymmärrykseltään suomalainen ja karjalainen, mutta vahvasti myös muun Euroopan intellektuaaliseen traditioon identifoitunut mies, joka matkusti Saksaan, Etelä-Amerikkaan ja Neuvostoliittoon ja kirjoitti Euroopassa lepattavasta ”elävästä tulesta” ja ”uusista uskonnoista”. Mistä hänen teksteissään on kyse, miksi ne ovat kiinnostaneet ja kiinnostavat yhä? Mitä Paavolaisen kulttuurikritiikki kertoo 1930-luvun jälkipuoliskon eurooppalaisista mentaliteeteista? Täsmällisesti muotoiltuna tutkimuskysymykseni on: Miten Paavolainen katsoi ja tulkitsi modernin ja totalitaarisen kohtaamisia kulttuurissa ja politiikassa 1930-luvun lopulla? Tutkimus on Paavolaisen kulttuurista katsetta ja matkojen seurauksena syntyneitä jälkiä seuraamalla ja arvioimalla rakennettu esitys siitä, mitä hänen kirjoituksistaan on tämän kysymyksenasettelun puitteissa löydettävissä. Paavolaisen tulkinnoille luodaan konteksti tarkastelemalla niiden yhteyksiä muihin 1930-luvun jälkipuoliskon eurooppalaisesta kulttuurista ja politiikasta vallitseviin käsityksiin, joita on syntynyt sekä aikalaismuistojen että myöhemmin laadittujen historian esitysten perusteella. Myös Paavolaiseen liittyvää ja edelleen jatkuvaa muuta julkista keskustelua kommentoidaan.

Tutkimukseni edistää ymmärrystä kahden eri mittakaavan teemoista: Paavolaisesta suomalaisena ja eurooppalaisena kulttuurikriitikkona, taiteilijana ja yhteiskunnallisena keskustelijana, sekä eräistä laajemmista erityiskysymyksistä, kuten Neuvostoliiton ja Saksan kulttuuridiplomatiasta juuri ennen toisen maailmansodan alkamista. Ja koska Paavolainen oli nimenomaan kohtaamisten etsijä ja tulkitsija, tutkimukseni luo näköaloja niihin modernin ja totalitaarisen yllättäviinkin yhteyksiin, joita hänen onnistui sekä havaita että ymmärtää ja joista hän on itsekin esimerkki.

Kirjoitan Paavolaisen ”kulttuurisesta katseesta”, koska se kuvaa hänen vaikuttamisensa tapaa. Teen käsitteen avulla tietoisesti eroa toisenlaisiin yhteiskunnallisiin toimijoihin, joiden kohdalla olisi perusteltua keskittyä ”poliittisiin tekoihin”. Jo Paavolaisen aikalaiset puhuivat hänen tarkasta katseestaan tai ”esteettisen näkemisen kyvystään”⁴, ja myöhemmin tutkijat ovat yhä uudelleen palanneet samaan⁵. Nimenomaan kulttuurinen näkökulma on tärkeä myös tutkimukseni laajemman kontekstin, Paavolaisen maailman, kannalta. Toista

³ Vuonna 1925 perustetun VOKS:in virallinen nimi venäjäksi oli *Vsesojuznoje obščestvo kulturnoi svjazi s zagranitsei* (VOKS). Vuonna 1958 VOKS lakkautettiin ja sulautettiin osaksi uutta, laajempaa Neuvostoliiton ystävyysseurojen keskusliitto SSOD:tä, venäjäksi *Sojuz sovetskikh obščestv družby i kulturnoi svjazi s zarubežnymi stranami*. SSOD lakkasi toimimasta vuonna 1992 Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Tässä tutkimuksessa Yleisliittolaiseen ulkomaisten kulttuurisuhteiden yhdistykseen viitataan jatkossa sen virallisella VOKS-lyhenteellä. Ellei toisin mainita, tekijä on siirtokirjoittanut eli translitteroinut kaikki tässä tutkimuksessa esiintyvät kyrilliset aakkosin kirjoitettavien kielten sanat kansallista SFS 4900 -standardia noudattaen. Koska sanan alkuperäistä kyrillistä kirjoitus-asua ei voida aina suoraan johtaa kansallisen standardin mukaisesta siirtokirjoituksesta, kyrillinen kirjoitusasu on selvytyden vuoksi ilmoitettu joidenkin sanojen yhteydessä. Niissä tapauksissa, joissa siirtokirjoitus ei ole SFS 4900 -standardin mukaista, on kyseessä muu kuin tekijän valitsema siirtokirjoitustapa, jonka tekijä on katsonut perustelluksi toistaa.

⁴ Viljanen, Lauri (1964): Radiopuhe Olavi Paavolaiselle myönnetyn Eino Leinin palkinnon (1960) johdosta. Osana Yleisradion radio-ohjelmaa Hän etsi aikaansa. Olavi Paavolainen (toim. Kirsti Penttinen). YLE, esitetty 10.12.1964. Äänitiedoston kohta 07:08–07:31. Yleisradion Elävä arkisto -internetsivustolla. Ks. <http://yle.fi/elavaarkisto/artikkelit/olavi_paavolainen_11287.html#media=11296> [viitattu 19.4.2013].

⁵ Ks. esim. Kanerva 1987, 144; Halmesvirta 2011, 83–84 ja erityisesti *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista* -esseekokoelman (2012) teksti, passim.

maailmansotaa edeltäviä vuosia leimannut valtioiden ja maailmankatsomusten vastakkainasettelu ei rajoittunut vain kilpailuun talouden ja sotilasmahdin alueilla. Kuten Neuvostoliiton 1930-luvun kulttuuripolitiikan merkittävimpiin tutkijoihin kuuluva Katerina Clark on tiivistänyt, taistelua käytiin myös kulttuurisesta johtajuudesta⁶. Vastakkainasettelu johti kulttuurin ja politiikan avoimeen yhteensulautumiseen sellaisella voimalla, jota maailmansotien jälkeisessä maailmassa ei enää ole nähty.

Saksassa ja Neuvostoliitossa Paavolainen katsoi ja tulkitsi maailmaa, joka kiehtoi ja puhutteli häntä ja jonka ymmärtäminen ilman aikalaisnäkökulmaa on mahdotonta. Tutkimuksellisesti kiinnostava on myös ero, joka näkyy Paavolaisen suhtautumisessa näiden kahden totalitaarisen yhteiskunnan projekteihin. Taiteiden politisointia käsitelleiden tutkijoiden keskuudessa vallitsee pitkälti yhteisymmärrys siitä, että kansallissosialistit valjasivat käyttöönsä ennen kaikkea kuva- ja veistotaiteen sekä arkkitehtuurin legitimoidessaan vallan hegemoniaansa, kun taas neuvostokommunismia rakennettiin selvästi kirjoittamisen kautta⁷. Tämä tutkimuksen havainnot osoittavat, että Paavolainen tunnisti saman peruseron järjestelmien välillä. Erityistä huomiota kiinnitetään myös elokuvaan, joka oli 1900-luvun alkuvuosikymmenten maailmassa uusin audiovisuaalisen ilmaisun ja taiteen muoto. Elokuva oli propagandakäytön mahdollistavan potentiaalinsa takia totalitaaristen poliittisten liikkeiden erityisessä suosiossa ja kiinnosti Paavolaistakin paljon.

Keskittyminen Paavolaiseen yksilönä on osittain perusteltua jo siksi, että hän on vuosikymmenestä toiseen pysynyt myös laajemman yleisön kiinnostuksen kohteena⁸. Tutkimuksen rajaus *Pako pimeyteen* -kirjatrilogian ja siihen liittyvien matkojen vuosiin 1936–1939 on luontevaa, koska nämä vuodet muodostavat Paavolaisen työskentelyssä selvästi erottuvan vaiheen, jonka tulosten herättämä keskustelu ei ole koskaan kokonaan lakannut. *Pako pimeyteen* -trilogiaan liittyen on laadittu erilaisia tutkimuksellisia ja muita kirjallisia esityksiä, mutta historiatieteellistä kokonaisuutena Paavolaisen 1930-luvun lopun kirjoituksista, niiden merkityksistä, niihin liittyneistä matkoista ja Paavolaisen roolista suomalaisena ja eurooppalaisena kulttuurikriittikona 1930-luvun lopulla ei ole toistaiseksi julkaistu. Kirjatrilogian ulkopuolelle jääneen Neuvostoliiton-matkan arviointi puolestaan avaa kokonaan uuden näkökulman paitsi Paavolaisen henkilöhistorian huonosti tunnettuun vaiheeseen, myös Neuvostoliiton ja Suomen suhteiden historiaan. Tässä tutkimuksessa lähestytään yleisiä yhteiskunnallisia kysymyksiä kulttuurista ja politiikasta yksilön kautta: tutkimuksella on päähenkilö, ja häneen liittyville kysymyksille annetaan paljon tilaa. Johtopäätöksiä syntyy silti sekä yksilö- että yleisen tason asioista, ja ne kaikki ovat yhtä tervetulleita.

Antero Jyränki on kirjoittanut *Paavolaisen paikat* -esseekokoelman (2003) esipuheessa, että Paavolainen ”tuntuu kääntävän tarkastelijalleen aina sen puolen, josta asianomainen on kiinnostunut mutta jättää samalla sen tunteen, että läheskään kaikkea ei ole vielä sanottu”⁹. Lähes vuosikymmen myöhemmin ilmestyneen esseekirjan *Paavolaisen katse* (2012) alku-

⁶ Clark 2011, 11–12.

⁷ Michaud [1996] 2004, 1–13; Clark & Schlögel 2008, 426–427, 435–438; Clark 2011, 13–14.

⁸ Paavolaisen kiinnostavuudesta ks. esim. ”Kiehtova kosmopoliitti, kaunis dandy”, *Helsingin Sanomat* 30.5.2003. Paavolainen on 2000-luvulla ollut esillä mm. näytelmissä (*Hertta ja Olavi*, ohjaus Petteri Sallinen, ensi-ilta Helsingin kaupunginteatterissa 13.3.2003; *Tulenkantajat*, ohjaus Antti Majanlahti, ensi-ilta Tampereen teatterissa 25.11.2009; *Vala*, ohjaus Virpi Haatainen, ensi-ilta Avoimet ovet -teatterissa 17.9.2013) ja sarjakuva-albumin päähenkilönä (Laitinen, Reetta: *Kirjailija ja Madame*, Lempo Kustannus 2012).

⁹ Jyränki 2003, 8.

sanoissa Ritva Hapuli muistuttaa Paavolaisen henkisestä perinnöstä, joka ”velvoittaa meitä pitämään silmämme auki ja lukemaan ajan merkkejä”¹⁰. Molemmat huomautukset mielessäni olen ryhtynyt arvioimaan historiatieteellisin metodein niitä viestejä, joita Paavolaisen 1930-luvun loppupuolen kulttuurikriitikistä on mahdollista löytää. Enää ei pitäisi olla epäselvyyttä siitä, tuliko Paavolaisesta Saksan-matkan myötä natsi tai myöhemmin sotien jälkeen kommunisti: ei tullut, mutta tämän ymmärtäminen ja perustelevinen eivät onnistu ilman, että paneudutaan varsin laajasti kysymykseen kulttuurivaikuttajien ja intellektuellien ideologisesta sitoutumisesta ylipäätään ja erityisesti 1930-luvulla. Paavolaisen kirjoituksia ja niiden taustaa, Saksan-, Etelä-Amerikan- ja Neuvostoliiton-matkat mukaan lukien, arvioidaan oman aikansa suomalaisessa, ruotsalaisessa ja rajoitetummin myös muussa eurooppalaisessa kontekstissa – eli siinä, joka oli Paavolaiselle läheinen ja johon hän oman työnsä itse tietoisesti yhdisti¹¹.

Metodologiset valinnat

Kun tarkastellaan ja arvioidaan yksittäisen henkilön toimintaa ja sen merkitystä, henkilö tulee nähdä sekä yksilönä että oman kulttuurinsa edustajana. Paavolainen toimi ja teki tulkintoja omassa nykyaikassaan ja esitti niitä harkitusti yleisölleen. Hänen serkkunsa, vuonna 1991 julkaistun *Olavi Paavolainen – keulakuva* -elämäkerran kirjoittaja Jaakko Paavolainen on huomauttanut jo vuonna 1986, ettei tutkijalle ole olemassa mitään valmista mallia, johon nojaamalla tämä voisi ratkaista yksilön ja yleisen suhteeseen liittyviä ongelmia.¹² Suhde on toki ollut erilaisten metodologisten keskustelujen kohteena siitä asti, kun nykyaikaista historian tutkimusta on tehty. Barbara Caine on todennut, että vaikka ”biografisesta käännteestä” on ryhdytty keskustelemaan vasta vuosituhannen vaihteen tienoilla, uudet lähestymistavat alkoivat saada tutkimuksessa tilaa jo viimeistään 1970-luvun alussa¹³. Samalla kun henkilöön tai henkilöihin erityistä huomiota kiinnittävässä historiallisessa tutkimuksessa on yhä enemmän tarkasteltu yhteiskunnan ja politiikan ylätasoon toimijoiden ohella yksityisiä, arkisia tai ylipäänsä vähän tunnettuja ihmisiä, on tutkimusten tavoitteena ollut avartaa ymmärrystämme menneisyyden monimuotoisuudesta.

Yksilöstä yleiseen suuntautuva lähestymistapa onkin sittemmin mainittu useimmissa sellaisissa historian alan tutkimuksissa, joihin sisältyy jokin elämäkerrallinen ulottuvuus. Uudemmassa suomalaisessa henkilöhistoriallisessa tutkimuksessa Maarit Leskelä-Kärki on perustellut yksilöstä kirjoittamista Krohnin sisaruksia käsittelevän tutkimuksensa (2006) johdannossa jo yleisesti vakiintuneella ”ikkuna menneisyyteen” -käsitteellä, joka viittaa erilaisten historiallisten prosessien, käsitysten, arvojen ja tapahtumien tutkimiseen yksittäisten ihmisten kautta¹⁴. Oma tutkimukseni on tässä suhteessa perusasetelmaltaan ja otteeltaan samankaltainen.

¹⁰ Hapuli 2012a, 13.

¹¹ Myös tekijän kielitaito on vaikuttanut alkuperäisaineiston ja tutkimuskirjallisuuden valintaan: viitattu aineisto on (käännätettyä venäjänkielistä lähdemateriaalia lukuun ottamatta) suomen-, ruotsin ja englanninkielistä.

¹² Paavolainen Jaakko 2006b, 91–92. Artikkelin on ensimmäisen kerran julkaistu *Historiallisen Aikakauskirjan* numerossa 3/1986.

¹³ Caine 2010, 23.

¹⁴ Leskelä-Kärki 2006, 24.

Yksilön ja yhteisön suhdetta tarkastelevissa tutkimusasetelmissä on toki erojakin: tutkijat ovat usein erimielisiä muun muassa siitä, onko historiantutkijan mielekästä tai edes mahdollista yrittää rakentaa yksilön elämästä tai persoonallisuudesta ehyttä narratiivia. Valitsipa tutkija selkeästi mikrohistoriallisen tai sosiaalisten ja kulttuuristen verkostojen ja valtasuhteiden rakenteisiin keskittyvän lähestymistavan, nykyaikaista vakavasti otettavaa henkilöhistoriallista tutkimusta määrittää vahvasti käsitys yksilön ja yhteisön suhteen monitasoisesta vuorovaikutteisuudesta. Samoin on yleisesti tunnustettua, ettei yksilöä voi koskaan erottaa häntä määrittävistä aikaan ja toimintaympäristöön liittyvistä kysymyksistä, kuten sukupuoli, yhteiskunnallinen asema, etnisyys ja maailmankatsomus.¹⁵ Nykyään useimmat tutkijat määrittelevät lyhyesti oman positionsa suhteessa biografisen historian erityiskysymyksiin. Yleensä he muistavat myös mainita, että tutkijan on ylipäänsä mahdollista käydä tutkimuskohteensa kanssa mielekästä dialogia vain sillä edellytyksellä, että tutkija kirjoittaa läpinäkyvästi, omaa tutkimusprosessiaan riittävästi reflektoiden.¹⁶ En halua tehdä tässä poikkeusta. Sijoitan itseni tutkijana siihen aivan yleiseen ja pohjimmiltaan gadamerilaiseen ajatteluun, jossa tutkimuskohdetta pyritään ymmärtämään, mutta historiallisen ajattelun oma historiallisuus huomioiden. ”Nykyhetki määrää meitä”, ja siksi tutkimuskohteen toiseus ja vieraus on tiedostettava ja tuotava avoimesti esille.¹⁷

Menneisyys on moniäänistä, samoin tietysti nykyisyyskin ja kaikki se, mikä on vielä edessä. Vaikka monet Paavolaisen 1930-luvulla pohtimat kulttuurin ja politiikan polttavat kysymykset ovat sittemmin saaneet vastauksensa, hänen tarjoamansa näköalat ovat edelleen merkityksellisiä. On kuunneltava hänen, kuten kaikkien muidenkin menneisyyden ihmisten ääntä, ja on tärkeää jatkuvasti tiedostaa tutkijan ja tutkittavan samankaltaisuus. Kari Immonen on tiivistänyt asian muistuttamalla, että menneisyyden toimijat ovat ihmisiä kuten sinä ja minä. Historiantutkimuksen prosessissa tutkija ja hänen kohteensa ovat kumpikin subjekteja, ja tähän konkretisoituu myös historiantutkimuksen etiikka.¹⁸ Olen pyrkinyt toteuttamaan tutkimukseni tämän etiikan vaatimusten mukaisesti, jotta voisin mielekkäästi toteuttaa historian esitysten laatijoiden päättymätöntä yhteiskunnallista tehtävää, jonka määrittelyyn esimerkiksi Mary Fulbrook ja Jorma Kalela ovat osallistuneet: tavoittaa jotain merkityksellistä menneestä ja osin vieraasta maailmasta ja kulttuurista ja saattaa se parhaani mukaan oman nykyaikani ihmiselle helpommin ymmärrettäväksi. Vieraan kulttuurin syvempi ymmärtäminen voi parhaimmillaan johtaa siihen, että yleisö saa uusia näkökulmia myös oman kulttuurinsa ja arvojensa kriittiseen tarkasteluun.¹⁹

Kun tutkija arvioi, miten menneisyyden toimijat ovat itse tulkinneet omaa toimintaansa ja antaneet asioille merkityksiä, hän pyrkii tavoittamaan aikalaiskokemuksen ja -näkemysten kulttuurisen kontekstualisoinnin avulla²⁰. Tässä tehtävässä onnistumisella on itseisarvo. Koska historiantutkimuksellisia keskusteluja käydään merkityksellisiksi koetuista kysymyksistä, myös historiallisen ymmärryksen luonteella on merkitystä²¹. Menneisyyden mentaliteetteihin tutustuminen kasvattaa ymmärrystämme ihmisluonteesta ja inhimilli-

¹⁵ Caine 2010, 116–117, 124.

¹⁶ Ks. esim. Caine 2010, 121 ja Leskelä-Kärki 2012, 42–44.

¹⁷ Gadamer [1986/1987] 2004, 26; ks. myös Ollila 2010, 69 ja Jokisipilä & Könönen 2013, 17–19.

¹⁸ Immonen 2011, 376.

¹⁹ Kalela 2000, 104–105, 246; Fulbrook 2002, 192–196; Kalela 2012, 18–19, 37, 50, 163–164.

²⁰ Ollila 2010, 64–70.

²¹ Fulbrook 2002, 196; Kalela 2012, 89.

syystä. Välinearvoakin on, sillä ymmärrystä tarvitaan, mikäli aiotaan arvioida menneen ajan vieraassa kulttuurissa tehtyjen ratkaisujen mielekkyyttä. Tutkimukseni päähenkilö on vuosikymmenestä toiseen herättänyt huomattavaa mielenkiintoa, joka on yhdistynyt hänen valintojensa – tai oikeammin sen, millaisiksi kukin tulkitsija on ne kulloinkin ymmärtänyt – arvioimiseen ja usein myös arvosteluun. Henkilöön keskittyvä lähestymistapa johdat-
taa tutkijan usein sellaisten kysymysten äärelle, jotka ovat sekä moraalisesti että emotio-
naalisesti latautuneita. Niin tutkijat kuin lukijatkin joutuvat ratkaisemaan, miten he näitä
kysymyksiä kohtaavat ja miten he ottavat niihin kantaa²². Olavi Paavolaisen tapauksessa
suurin tällaisista kysymyksistä on ollut hänen poliittinen maailmankatsomuksensa, joka
askarrutti jo aikalaisia ja on siitä eteenpäin enemmän tai vähemmän pysynyt keskustelujen
kohteena²³.

Kun tavoitellaan kokonaisarviota Paavolaisen kulttuurikritiikistä tietynä ajanjaksona,
on kysyttävä, voidaanko hänen modernin ja totalitaarisen kohtaamisia käsittelevistä kirjoj-
tuksistaan löytää jokin johdonmukainen linja, jonka varaan arvio voidaan rakentaa. Mutta
ensin on ratkaistava, onko tällaista linjaa ylipäänsä mielekästä etsiä Paavolaisen kaltaisen
kirjailijan teksteistä, joissa henkilökohtaiseen kokemiseen, näkemiseen ja ensivaikutelmiin
perustuvat havainnot käyvät keskustelua tarkoin harkittujen pohdintojen kanssa? Vastaus
on myönteinen. Paavolaisen kulttuurikritiikin ydinviestiä kannattaa ainakin lähtökohtai-
sesti yrittää tavoittaa, jos halutaan päästä yksittäisten erityiskysymysten yläpuolelle. Sitä
etsittäessä on tehtävä myös päätelmiä, jotka perustuvat harkittuihin olettamuksiin. Koska
historiantutkimus voi vain harvoin etsiä absoluuttista totuutta, koska lähdeaineisto ei käy-
tännössä koskaan ole täydellisen kattava ja koska lähteet eivät yksinään ”puhu”, on tut-
kijan perusteltava olettamuksensa läpinäkyvästi. Vain siten hän voi rakentaa mielekkään
ja tieteellisesti vakuuttavan narratiivin. Tässä vaativassa tehtävässä auttaa historian taito,
joka Jukka Tarkan sanoin tarkoittaa kykyä hallita kokonaisuuksia, vaikka kaikkia niihin
vaikuttavia asioita ei tunneta²⁴.

Jos historiantutkijat eli historian ammattilaiset eivät tee omaa arvioivaa osaansa yhteis-
kunnallisessa keskustelussa kriittisesti, läpinäkyvästi ja yleisöään huomioiden, tyhjiön
täyttävät ne, joilla ei ole historian ammattilaisen työvälineitä käytössään²⁵. Kaikkien his-
torian esitysten laatijoiden yhteisenä tavoitteena tulisi olla historiakulttuuri, jossa historian
ammattilaiset ja maallikot toisiaan kuunnellen ja ymmärtäen osallistuvat menneisyyden
ymmärrettäväksi tekemisen prosessiin. Jotta tällaiseen päästään, tutkijoiden on huomioi-
tava maallikoiden odotukset ja käsitykset ja vastattava niihin omaksumalla Fulbrookin
sanoin ”luovan välittäjän” rooli.²⁶ Koetan omalla työlläni vastata tähän haasteeseen. Olen
pyrkinyt arvioimaan lähdeaineistoani sen omassa kulttuurisessa kontekstissa ja tunnistaa-
maan siitä tutkimusproblematiikkani kannalta keskeisiä viestejä. Tavoitteenani on ollut

²² Ks. myös Paavolainen Jaakko 2006a, 45 ja Leskelä-Kärki 2012, 46. Jaakko Paavolaisen artikkeli on alun perin ilmestynyt julkaisussa Nevala, Maria-Liisa (toim.): *Kirjallisuuden tutkimuksen menetelmiä* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Juva 1983).

²³ Paavolainen Jaakko 1991, 280–281.

²⁴ Tarkka 2009, 15.

²⁵ Vastaavan argumentin on esittänyt Vesa Vares artikkelissaan ”Kansallissosialistinen Saksa ja pohjoismainen moraalit”, ks. Vares 2011, 134.

²⁶ Kalela 2000, 77–79; Fulbrook 2002, 162; Ahonen 2004, 229–230; Kalela 2012, 144, 159–161. Fulbrookin käyttämä termi ”luova välittäjä” on englanniksi *creative intermediary*.

tehdä ongelmakeskeistä, eettistä ja empaattista historian tutkimusta, joka vastaa tutkimuskysymyksen määrittämään tutkimustehtävään.

Lähdeaineisto ja aiempi tutkimus

Koska Paavolaisen Neuvostoliiton-matka tapahtui vasta kesällä 1939 eikä siitä syntynyt kirjaa, joudun käsittelemään matkaa pääosin erillään *Pako pimeyteen* -trilogian sisällöstä. Käytännössä olen toteuttanut käsittelyn siten, että matkaan liittyvät asiat on koottu tutkimuksen viidenteen lukuun. Sitä edeltävissä käsittelyluvuissa tarkastellaan Paavolaisen toteutuneita kirjoja, muita kirjoituksia ja niitä edeltäneitä matkoja temaattisesti: käsittely etenee Paavolaisen teksteistä tunnistamieni pääteemojen kautta. Toisessa pääluvussa aiheena on totalitaarinen kasvatus ja ruumiinkulttuuri, kolmannessa sukupuoli- ja rotukysymykset ja neljännessä totalitaarisen kulttuurin uskonnolliset ulottuvuudet. Teemojen jaottelu ja järjestäminen näin ei toki ole ainoa mahdollinen tapa, vaan tutkimusprosessin tuloksena tekemäni valinta, joka käsittelyn edetessä toivoakseni osoittautuu perustelluksi.

Toisin kuin Neuvostoliiton-matkan tapauksessa, kolmessa edellisessä luvussa pääosassa ovat Paavolaisen tekstit, eivät matkojen tapahtumat sinänsä. Tärkeimmät näistä teksteistä ovat *Pako pimeyteen* -trilogian osat *Kolmannen Valtakunnan vieraana*, *Lähtö ja loitsu* sekä *Risti ja hakaristi*, jotka samalla ovat kiistatta Paavolaisen 1930-luvun pääteokset. Ne ovat temaattisesti jatkoa toisilleen, ja alkuperäisen suunnitelman mukaan Etelä-Amerikan-matkaan liittyvien *Lähtö ja loitsu* ja *Risti ja hakaristi* -kirjojen piti yhdessä muodostaa trilogian toinen, *Musta jumala* -niminen osa. Kolmannen osan nimeksi oli vuonna 1937, eli ennen tietoa Neuvostoliiton-matkasta, tulossa *Luolan salaisuus*. Koska toteutuneita kirjoja on lopulta vain kolme, on niihin kuitenkin luontevaa viitata yhteisesti ”*Pako pimeyteen* -trilogiana”. Jatkossa tällä tarkoitetaan nimenomaan trilogian julkaistuja teoksia.

Kolmannen Valtakunnan vieraana keskittyy kokonaan kansallissosialistiseen Saksaan ja etenee pääpiirteissään Paavolaisen matkan tapahtumien ehdoilla. Perusrakenteeltaan kirja on kolmesta erillisestä teemasta muodostuva kokonaisuus. Sen ensimmäinen osa ”*Mare nostrum*” käsittelee tapaa, jolla nationalismi ja myytit kietoutuvat yhteen luontomystiikan, *Blut und Boden* -kansallisuusaatteen ja rotuoppien kautta. Toinen osa ”*Ihmisjumala*” keskittyy kansallissosialismin uskonnollisiin ulottuvuuksiin. Kirjan sanoman kiteyttää sen kolmas osa ”*Germaanista Spartaan kohden*”, joka esittelee valtion kontrolloimaa kasvatus-työtä sekä kansallissosialistista ruumiinkulttuuria ja sukupuolirooleja.

Kolmannen Valtakunnan vieraana syntyi nopeassa tahdissa pian Paavolaisen Saksasta paluun jälkeen, käytännössä loka-marraskuussa 1936²⁷. Omien sanojensa mukaan Paavolainen halusi selvittää, ”mikä oli totuus aikamme poliittisessa ja ideologisessa henkien taistelussa”. Hän piti totuuden löytämistä ”elinkysymyksenään”, mutta niin kuin usein käy, vastausten sijaan avautui yhä uusia, levottomuutta herättäviä ja uuvuttavia kysymyksiä.²⁸ Seuraavaksi hän halusi Neuvostoliittoon, mutta viisumin saaminen ei vielä onnistunut²⁹. Keväällä 1937 Paavolaiselle näytti kuitenkin tarjoutuvan tilaisuus irtautua Euroopan ongel-

²⁷ Kurjensaari 1975, 175.

²⁸ Paavolainen [1947] 1965, 449.

²⁹ Paavolainen Jaakko 1991, 143.

mista, kun hän lähti kustantajansa Gummeruksen rahoittamalle pitkälle matkalle Etelä-Amerikkaan. Matkan seurauksena ilmestyi ensin *Lähtö ja loitsu* ja vuotta myöhemmin sen eräänlainen jatko-osa *Risti ja hakaristi*. Paavolaisen alkuperäisenä tarkoituksena tosin oli kirjoittaa vain yksi teos, jossa olisi ollut molempien lopulta toteutuneiden kirjojen sisältö³⁰.

Mitään irtiottoa ei Etelä-Amerikan-matkasta lopulta tullut, sillä monet teemoista, joihin Paavolainen oli kiinnittänyt huomiota Saksassa, toistuvat ja kehittyvät edelleen *Lähdössä ja loitsussa*. Etenkin sukupuoliroolien pohdinta on kirjassa selvästi läsnä. Viimeistä edellinen luku ”Lempeyden diktatuuri” puolestaan avaa tämän tutkimuksen kontekstissa tärkeän, Neuvostoliiton-matkaa edeltävän näkökulman kommunismiin. ”Lempeyden diktatuuri”-luvussa Paavolainen kirjoittaa nykyisen Paraguayan alueella toimineista jesuiitoista, joiden toteuttaman yhteiskuntajärjestyksen ja rinnakkaiselon alkuperäisväestön kanssa hän rinnastaa sosialismin ideaaliin tilaan.

Risti ja hakaristi ei enää ole yhtä selvästi matkakirja kuin kaksi edeltäjäänsä. Se on rakenteeltaan Paavolaisen kirjoista rikkonaisin, ja sen julkaiseminen *Lähtö ja loitsu* -teoksesta erillisenä oli Gummeruksen ratkaisu. Kirjan syntyprosessi oli myös hankalampi kuin kahden edellisen teoksen, mikä käy selvästi ilmi Paavolaisen ja kustantajan kirjeenvaihdosta kesällä ja alkusyksyllä 1938³¹. Toisin kuin *Lähdössä ja loitsussa*, Paavolainen ei *Ristissä ja hakaristissä* juurikaan kerro omista matkakokemuksistaan ja havainnoistaan. Vain teoksen ”Hakaristin häviö” -niminen ensimmäinen osa, joka käsittelee inkavaltakunnan historiaa, perustuu löyhästi Paavolaisen Andeille tekemän junamatkan kokemuksiin. Tosin siinäkin pääpaino on kirjallisiin lähteisiin perustuvassa inkavaltakunnan kohtalonhetkien kuvauksessa. Primitiivisen ja siksi tietyllä tavalla 1900-luvun totalitaarisia yhteiskuntia Paavolaisen mielestä muistuttaneen inkasivilisaation tuhoski koituvat Espanjasta tulleet ”sivistyneet” valloittajat.³² Alkukantaisuuden ja sivistyksen välinen konflikti seurasi Paavolaista muutenkin kaikille ja on läsnä hänen tekstissään kautta linjan. Teoksen ”Hakaristin nousu” -nimisessä toisessa osassa Paavolainen palaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassa aloittamaansa esseistiseen pohdintaan ideologioiden yhteen törmäyksestä ja kiinnittää aiempaa suurempaa huomiota myös fasistiseen Italiaan, vaikkei hän koskaan tehnytkaan sinne vastaavaa matkaa³³.

Sisällöllisistä ja tyyllillisistä eroistaan huolimatta *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoilla on yhteinen johtoaihe: kirjoittamisaikaa leimannut totalitaariisiin ideologioihin liittyvä anti-kristillisyyden, primitiivisten vaistojen ja vitaalisuuden esiinnousu. Näiden voimien yö-rytyksen kohteena oli haastetuksi joutunut kristillinen, demokraattinen ja liberalistinen kulttuuri, jonka kasvatti ja samalla kriitikko Paavolainenkin oli.

Paavolaisen jo itsessään ilmaisuvoimaista tekstiä tukee hänen kaikissa pääteoksissaan runsas kuvitus, jonka valinnasta hän vastasi itse. *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassa visuaalisuus oli vahvimmillaan ja kuvia kaikkein eniten, 279 kappaletta 461 sivulla. Mainitussa teokses-

³⁰ Paavolaisen kirje Etelä-Amerikasta Gummerus Oy:lle Jyväskylään, 1937, tarkempi päivämäärä ei tiedossa. Gummerus Oy:n arkisto (jatkossa GA). Tekijä on saanut kopiot Paavolaista koskevasta aineistosta Gummerus Oy:n edustajalta eikä ole itse vierailut arkistossa.

³¹ Ks. Esko Aaltosen kirjeet Paavolaiselle, 2.8., 31.8. ja 29.9.1938. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 293. Ba. Saapuneet kirjeet. 20:3–5.

³² Paavolainen 1938a, 337–347.

³³ Paavolainen kävi Italiassa pikaisesti vuonna 1928, mutta ilmeisesti vain läpikulutarkoituksessa matkalla Ranskan Rivieralle. Ks. Paavolainen Jaakko 1991, 85.

saan hän jopa esittää, että kirjallinen sisältö oli tarkoitettu ”etupäässä selittäväksi tekstiksi” pääosassa olevalle kuva-aineistolle, joka ”sekä sarjana että saavutettujen tulosten esittäjänä” oli ”havainnollisin todistaja tapahtuneesta kehityksestä”. Paavolainen toteaaakin, että hän olisi käyttänyt kuvia vieläkin enemmän jos se vain olisi ollut käytännössä mahdollista.³⁴ ”Kulttuurinen katse” näkyi kirjoissa siis aivan konkreettisesti, ja olen havainnollistanut tätä sisällyttämällä näytteitä kuvituksesta myös tähän tutkimukseen. Ellei toisin ole mainittu, kaikki kuvat ovat Paavolaisen teoksista. Kuvatekstit on toistettu alkuperäisinä.

Pako pimeyteen -trilogiansa ulkopuolella Paavolainen kirjoitti totalitaarisiin ideologioihin liittyvistä kysymyksistä niukasti. Hän kyllä sivuaa niitä muutamissa yksittäisissä 1930-luvun artikkeleissaan, mutta näiden sisältö rikastaa kirjojen perusteella syntyvää kokonaiskuvaavaa vain vähän. Jonkin verran lisävalaistusta aiheeseen tuo Paavolaisen julkaisematon kirjallinen aineisto. Sen osalta olen pystynyt hyödyntämään käsikirjoitusluonnoksia reunamerkitöineen, muita kirjalliseen toimintaan liittyneitä muistiinpanoja sekä osaa Paavolaisen kirjeenvaihdosta.

Julkaisematon aineisto antaa mahdollisuuden nähdä julkisen roolin omaksunut ja sitä rakentanut kirjailija myös yksityisenä ja siten kokonaisempuna henkilönä. Paavolaisen tapauksessa erityisesti kirjeenvaihdosta selviää samalla runsaasti ainutlaatuista konkreettista tietoa itse matkoista, joihin *Pako pimeyteen* -trilogiat perustuvat. Tämän tutkimuksen lähdemateriaalin joukossa yksityinen aineisto ei ole pääosassa, mutta silti tärkeässä roolissa. Omat haasteensa päätelmien tekemisessä esimerkiksi kirjeenvaihdon perusteella toki on, eikä vähiten siksi, että olemassa olevan tutkimuskirjallisuuden muodostamaan kokonaiskuvaan Paavolaisen elämästä on jäänyt aukkoja. Yksityisluonteisen lähdeaineiston käyttö edellyttää aina erityisen huomion kiinnittämistä eettisesti kestävään työskentelyyn. Tällöin myös tutkijan valitsemalla esitystavalla tyylikeinoineen ja painotuksineen on merkitystä.

Vaikka tarkastelen Paavolaisen kirjoituksia vuosilta 1936–1939, myös hänen ennen ja jälkeen *Pako pimeyteen* -trilogiaa ilmestynyt kirjallinen tuotantonsa on tietysti huomioitava. Erityisesti on perusteltava sitä, että vuonna 1946 julkaistu, pääosin päiväkirjan muotoon kirjoitettu ja alun perin kahtena niteenä ilmestynyt *Synkkä yksinpuhelu* -teos on jätetty ensisijaisen lähdeaineiston ulkopuolelle. Kirjaan kyllä viitataan, varsinkin sen Neuvostoliiton-matkan vaikutelmista kertovaan ”Eurooppalainen Odyssia” -nimiseen alkuosaan, mutta eri merkityksessä kuin aikaisempiin teksteihin. Tämä johtuu yksinkertaisesti kysymyksenasettelun rajauksesta Paavolaisen 1930-luvun kulttuurikritiikkiin eli aikaan ennen toista maailmansotaa. *Synkkä yksinpuhelu* sisältää jonkin verran arvioita sekä kansallissosialismista että neuvostokommunismista, mutta näihin viitataan kirjan viimeistely- ja ilmestymisvuoden 1946 kontekstista käsin, jolloin sekä maailmanpoliittinen tilanne että Suomen kansainvälinen asema olivat täysin erilaiset. Kirja poikkeaa *Kolmannen Valtakunnan vierana*, *Lähtö ja loitsu* sekä *Risti ja hakaristi* -teoksista myös siten, että se on Paavolaisen kulttuurikriittisten teosten joukossa ainoa, jonka pääosassa on selvästi Suomi³⁵. Ratkaisevin ero kysymyksenasetteluni kannalta kuitenkin on, että *Pako pimeyteen* -trilogian kirjat sisältävät ainoastaan toista maailmansotaa edeltävänä aikana kirjoitettua ja julkaistua tekstiä: niiden julkaisuvuosina eurooppalainen tulevaisuus oli vielä epävarma.

³⁴ Paavolainen 1929, 448; ks. myös Hapuli 1995, 15.

³⁵ Hapuli et al. 1990, VIII.

Vuoden 1939 Neuvostoliiton-matkasta on ennen tätä tutkimusta tiedetty lähinnä osa matkakohteista sekä Paavolaisen hajanaisia kirjoituksia, joita on ollut löydettävissä pääasiassa kolmesta eri lähteestä. Autenttiset, toisin sanoen talvisotaa edeltävät ja siten *Pako pimeyteen* -trilogian kanssa jossain määrin vertailukelpoiset Paavolaisen kommentit rajoittuvat matkalta lähetettyihin postikortteihin ja kirjeisiin – joiden sisältöön viestien yleinen luonne matkatervehdyksinä ja osittain myös sensuuri vaikuttivat – sekä Paavolaisen Helsingissä Katajanokan upseerikasinolla 29. lokakuuta 1939 pitämän *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa* -esitelmän muistiinpanot. Vuosina 1945–1946 ilmestyneet muutamat Neuvostoliitto-aiheiset kirjoitukset sekä julkaisemattomiksi jääneet mutta todennäköisesti vasta sodan jälkeen puhtaaksi kirjoitetut ja valikoidut muistiinpanot esitellään tarkemmin tutkimuksen viidennessä luvussa.³⁶

Työni laaja Neuvostoliitto-osuus ei olisi ollut mahdollinen ilman arkistolöytöjä Moskovasta. Käytössäni on ollut noin 40 liuskaa Paavolaisen matkaa hoitaneen VOKS:in edustajien laatimia raportteja ja eräitä muita Neuvostoliiton viranomaisten tuottamia asiakirjoja Venäjän federaation valtionarkistosta (*Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii*, GARF)³⁷. Neuvostoviranomaisten dokumentit ovat yhdessä aiemmin tiedossa olleen aineiston kanssa paljastaneet matkan tarkan sisällön ja taustan. Samalla ne ovat mahdollistaneet tapauksen käsittelyn laajemmin osana Suomen ja Neuvostoliiton suhteita ja Neuvostoliiton yleistä kulttuuridiplomatiaa 1930-luvun lopulla.

Olen lukenut Paavolaisen kulttuurikriittisiä kirjoituksia niiden omassa kontekstissa eli osana aikalaiskeskustelua, johon hän teksteillään vuorovaikutteisesti osallistui. Tästä syystä Paavolaisen rinnalla käsitellään ja siteerataan paitsi koko joukkoa suomalaisia, myös eräitä ruotsalaisia ja muita eurooppalaisia kirjailijoita, jotka ottivat kantaa tutkimuksen kysymyksenasetteluun liittyviin kulttuurisiin ja yhteiskunnallisiin ilmiöihin. Useimmat myös tekivät samankaltaisia matkoja kuin Paavolainen. Ilman tämän viiteryhmän huomioimista ei ylipäänsä olisi mahdollista ymmärtää Paavolaisen tekstejä oman aikansa ilmentäjinä ja määrittäjinä.

Suomalaisista aikalaisista viitataan Erik Ahlmaniin, Tito Collianderiin, Eino Kailaan, Sylvi-Kyllikki Kilpeen, Veikko Antero Koskenniemeen, Eino Sormuseen, Göran Steniukseen, Maila Talvioon, Tatu Vaaskiveen, Lauri Viljaseen ja Mika Waltariin. Näin huomioidaan suurin osa niistä vertailukelpoisista kirjallisista puheenvuoroista, joita Suomessa esitettiin saksalaisesta kansallissosialismista, italialaisesta fasismia ja neuvostokommunismista ennen toista maailmansotaa. Laajempaa kontekstia rakennetaan huomioimalla sellaisia ruotsalaisia kirjailijoita kuin Fredrik Böök, Gustaf Hellström, Christer Jäderlund, Bertil Malmberg, Sanfrid Neander-Nilsson ja Sven Stolpe, jotka kaikki vierailivat 1930-luvulla Saksassa ja kirjoittivat matkoistaan, Hellström ainoana ruotsalaisena sekä Saksan- että Neuvostoliiton-matkoistaan. Myös kansainvälisesti tunnetuimmat 1930-luvun Neuvosto-

³⁶ Aiemmin tiedossa ollut Neuvostoliiton-matkaan liittyvä julkaisematon aineisto on luettavissa osana Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkiston kokoelmassa olevaa Olavi Paavolaisen arkistoa. Kurjensaaren *Loistava Olavi Paavolainen* -kirjassa matkaan liittyvää tekstiä on noin kahdeksan sivua ja Jaakko Paavolaisen *Olavi Paavolainen – keulakuva* -teoksessa noin kuusi sivua. Ks. Kurjensaari 1975, 200–208 ja Paavolainen Jaakko 1991, 158–163.

³⁷ Kaiken GARF:in aineiston, johon tutkimuksessa on viitattu, on toimeksiantona etsinyt ja tekijälle toimittanut PhD Tatjana Androsova Venäjän tiedeakatemiasta Moskovasta. Aineiston on kääntänyt suomeksi tekijän tutkimusavustaja VTK Mihail Kurvinen. Muutakin matkaan liittyvää aineistoa, kuten valokuvia ja NKVD:n dokumentteja, on todennäköisesti vielä olemassa toistaiseksi tuntemattomissa tai saavuttamattomissa arkistoissa.

liiton ulkomaalaisvieraat, ranskalainen André Gide ja saksalainen Lion Feuchtwanger, ovat esillä.

Vuonna 1991 ilmestyneen Jaakko Paavolaisen elämäkerran jälkeen on – väitöskirjoja alempitasoiset akateemiset opinnäytteet pois lukien – julkaistu kolme monografiamuotoista tutkimusta, jotka käsittelevät nimenomaan Olavi Paavolaista. Ritva Hapuli on arvioinut kulttuurihistorian väitöskirjassaan *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja Nyky aika* (1995), kuinka Paavolainen 1920-luvun lopulla kuvasi nykyaikaisiksi merkitsemiään ajatus- tapoja ja ilmiöitä ja miten Paavolainen oli osa laajempaa kulttuurin ymmärtämisen tapaa. Samana vuonna Hapulin tutkimuksen kanssa ilmestyi Hannu K. Riikosen monografia *Sota ja maisema* (1995), jossa arvioidaan Paavolaisen tapaa kirjoittaa karjalaisesta ja itäisestä maisemasta. Samalla Riikonen käsittelee *Synkkä yksinpuhelu* -kirjaa ja Paavolaisen muuta 1940-luvun kirjallista toimintaa laajemminkin. Hapuli ja Riikonen ovat palanneet osittain samoihin aiheisiin myös lähes kaksi vuosikymmentä myöhemmin *Paavolaisen katse* -essee- kokoelman kirjoituksissaan ”Sinisen kukan etsijät” ja ”Katseita ja katselua *Synkässä yksin- puhelussa*”. Lähdeaineistoni ulkopuolelle jäävä kolmas monografia on Tuula Vosthenkon väitöskirja *Det tänkande landskapet: landskapskildringarna i Olavi Paavolainens Synkkä yksinpuhelu (Finlandia i moll)* (1997), joka nimensä mukaisesti käsittelee Paavolaisen sota- päiväkirjan maisemakuvauksia ja on siten läheisesti yhteydessä Riikosen aloittamaan tut- kimukseen.

Olen itse aloittanut tutkimusaiheeni käsittelyn vuonna 2003 yleisen historian prose- minaarityössäni ja jatkanut sitä vuonna 2006 julkaistussa poliittisen historian pro gradu -tutkielmassani *Vaistojen ja järjen taistelu. Olavi Paavolainen totalitarististen ihmiskäsitysten tulkina 1930-luvulla*. Päätös väitöskirjatyöhön ryhtymisestä syntyi pian pro gradun val- mistumisen jälkeen, ja hankkeen välietappina tarkastettiin vuonna 2011 lisensiaatintutki- mukseni *Taiteilija totalitarismin tulkitsijana. Olavi Paavolaisen kokonaisnäkemys Euroopan ideologisista rintamalinjoista 1930-luvun suomalaisessa aikalaiskontekstissa*³⁸. Näin ollen tämä väitöstutkimus päättää työn, joka on alkanut yli kymmenen vuotta sitten.

Vaikka Paavolaista käsittelevien monografioiden määrä onkin suhteellisen pieni, on kirjallisuus- ja kulttuurilehdissä, aikakauskirjoissa ja artikkelikokoelmissa erityisesti 1990-luvulta lähtien ilmestynyt runsaasti essee- ja artikkelimuotoista, Paavolaisen henkilöä ja kirjallista toimintaa käsittelevää tutkimuskirjallisuutta. Erikseen mainitaan tässä yhtey- dessä vain eräitä huomattavimpia, kuten Paavolaisen kansallissosialistista Saksaa koske- via tulkintoja käsittelevä artikkelikokoelma *Ja juhlien jälkeen* (1993), joka on ilmestynyt samassa niteessä *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan 7. painoksen kanssa. Vaikka suuri osa Paavolaiseen liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta on historian- tai kirjallisuuden- tutkijoiden tekemää, myös muiden tieteenalojen edustajat ovat osoittaneet mielenkiintoa häntä kohtaan. Jukka Kanerva, Tuija Parvikko ja Jouni Tilli ovat lähestyneet Paavolaisen yhteiskuntaa ja kulttuuria käsitteleviä tekstejä politiikantutkimuksen näkökulmista³⁹. *Paavolaisen paikat* ja *Paavolaisen katse* -esseekokoelmissa puheenvuoroja esittävät useiden eri tieteenalojen edustajat, osa oman alansa kysymyksenasettelujen puitteissa ja osa vapaam-

³⁸ Koska lisensiaatintutkimukseni on painamaton ja käytännössä tämän tutkimuksen osittainen esiversio, siihen ei viitata lainkaan.

³⁹ Kanerva 1987; Parvikko 2002; Parvikko 2007; Tilli 2007.

min, mutta silti tutkimuksellisesti mielekkäistä lähtökohdista⁴⁰. Laaja-alainen ja edelleen elävä kiinnostus Paavolaista kohtaan on yksi osoitus siitä, että hänen tekstinsä ovat pysyneet merkityksellisinä jo pitkään. Hän on saanut erityistä huomiota myös eräissä viimeaikaisissa tutkimuksissa, joissa hän ei itse ole päähenkilö. Näistä huomattavin on Veli-Matti Pynttärin kirjallisuustieteen alaan kuuluva väitöskirja ”Vain tämä menettelytapa tuntuu tulokselliselta...” *Psykoanalyysi modernin aikakauden myyttinä T. Vaaskiven kulttuurikritiikissä* (2011).

Edellä mainittujen akateemisten tutkimusten lisäksi on mainittava Matti Kurjensaaren elämäkerrallinen teos *Loistava Olavi Paavolainen* vuodelta 1975. Kurjensaaren ja Paavolaisen entisen aviopuolison Sirkka-Liisa Virtamon erimielisyyksistä aiheutui, että kirja toteutui lopulta sisällöltään suppeampana ja vaatimattomampana kuin Kurjensaari oli suunnitellut⁴¹. Teos on silti kohdehenkilöstään yleisesti vallitseviin käsityksiin eniten vaikuttanut yksittäinen kirja. Sen luoma kuva Paavolaisesta elää edelleen, kirjan ilmestymistä seuranneiden vuosien myötä toki täydentyneenä mutta silti olennaisilta osiltaan muuttumattomana. Oman tutkimukseni tuloksissakaan ei ole mitään sellaista, mikä olisi suoranaudessa ristiriidassa sen enempiä Kurjensaaren kuin Jaakko Paavolaisen keskeisten arvioiden kanssa, vaikka eräitä asiavirheitä oikaistaan ja erityisesti Neuvostoliiton-matkaan liittyvää, aiemmista esityksistä puuttuvaa tietoa saadaan runsaasti. Uutta elämäkertaakin on kaivattu jo pitkään⁴².

Toinen erityisen maininnan saava kirja löytyy akateemisen tutkimuskirjallisuuden rajoilta. Paavolaista tavalla tai toisella käsittelevien esseististen tekstien joukosta nousee kenties kiinnostavimpana esiin kolmen vuosikymmenen takainen Johannes Salmisen kirjoitus ”Kaksijakoinen Olavi Paavolainen”, joka on osa Salmisen kulttuurihistoriallista *Rajamaa*-kokoelmateosta (1984, ruotsinkielinen alkuteos *Gränsland*). Paavolaista käsittelevän tekstin lisäksi kokoelmasta löytyvät Tito Collianderin ja V. A. Koskenniemen tarkastelevat ”Tie Petseriin” ja ”Teräksen kylmä tuoksu”. Kaikki kolme tekstiä ovat päätelmissään teräviä, ja niiden tapa arvioida kohdehenkilöitä on inspiroinut tämän tutkimuksen tekijää. *Rajamaa* sekä Timo Toivosen vuonna 1999 ilmestynyt artikkeli ”Suomalaisia kirjailijavieraita kolmannessa valtakunnassa” ovat ylipäätään harvoja julkaistuja tekstejä, joissa Paavolaisen kansallissosialismitulkintoja on käsitelty rinnakkain aikalaistulkintojen kanssa. Erityisen kiinnostavia ovat Salmisen lyhyet viittaukset kansallissosialistisen Saksan ruotsalaisiin kommentoiijiin kuten Fredrik Böökiin ja Bertil Malmbergiin.

Paavolaisen Neuvostoliiton-matkan laajempien yhteyksien käsittelyn mahdollistaneen tutkimuskirjallisuuden joukossa tärkein yksittäinen teos on Michael David-Foxin tuore tutkimus *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941* (2012). Se on ensimmäinen kokonaisuus erityisesti VOKS:in vastuulla olleiden ulkomaalaisten vieraiden roolista ja merkityksestä Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiassa maailmansotien välisenä aikana ja ylipäänsä toistaiseksi merkittävin tutkimus aihepiiristä. Ennen David-Foxin kirjaa tämä tutkimus ei yksinkertaisesti olisi ollut mahdollinen nykyisessä muodossaan. Koska tutkimukseni vieraskielinen lähdeaineisto

⁴⁰ Historian- ja kirjallisuudentutkimuksen lisäksi kirjoittajina on esimerkiksi muiden taiteen alojen tutkimuksen, oikeustieteen, kielitieteen, biodiversiteettitutkimuksen ja teologian edustajia.

⁴¹ Kurjensaaren ja Virtamon erimielisyyksistä ks. Hellemann 1996, 169–172 sekä artikkeli ”Kiehtova kosmopoliitti, kaunis dandy”, *Helsingin Sanomat* 30.5.2003. Kurjensaari oli mm. antanut VIP-miestenlehden ja *Helsingin Sanomien* julkaista muutamia Paavolaisen yksityiskirjeitä ilman oikeudenomistajien suostumusta.

⁴² Ks. esim. Tähtinen 2004. Tekijän käsitys on, että tämän tutkimuksen käsikirjoituksen valmistumisen aikaan (syksyllä 2013) tekeillä on ainakin kaksi eri elämäkerrallista teosta Paavolaisesta.

painottuu tekijän kielitaidosta johtuen englanninkieliseen materiaaliin, on aiheellista mainita, että viime vuosina Neuvostoliiton 1930-luvun historiaa eri tavoin käsittelevää merkittävää tutkimuskirjallisuutta on ilmestynyt englanniksi kiitettävästi. Erityisesti Katerina Clarkin Neuvostoliiton kulttuuripolitiikan kehitykseen keskittyvä *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941* (2011) on osoittautunut tärkeäksi. Jäljempänä viidennessä luvussa mainitaan vielä useita muitakin Neuvostoliitto-aiheen kannalta olennaisia teoksia. Paavolaisen huomion kohteena olleita kahta muuta totalitaarista järjestelmää eli saksalaista kansallissosialismia ja italialaista fasismia käsitteleviä tutkimuksia valittaessa suurimpia haasteita on ollut runsaudenpula. Tärkeimmät nostetaan esiin käsittelyn edetessä.

Käytetystä tutkimuskirjallisuudesta voidaan karkeasti erottaa kolme eri kokonaisuutta. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat metodologisia valintoja sekä käsitteiden määrittelytapaa täsmentäneet teokset erityisesti aate- ja henkilöhistorian aloilta. Arvioni Paavolaisen tulkintoista oman aikansa kontekstissa puolestaan perustuu maailmansotien välisen ajan yhteiskunnallisia oloja ja kulttuuria lähinnä Euroopassa ja Suomessa käsitteleviin tutkimuksiin. Oman erityisryhmänsä muodostavat esitykset, joissa problematisoidaan älymystön ja sivistyneistön edustajien rooleja ja valintoja toista maailmansotaa edeltäneenä aikana.

Käsitteet ja viitekehys

Eräitä keskeisiä ja usein toistuvia käsitteitä on lyhyesti tarkasteltava ennen tutkimuksen viitekehysten määrittelyä ja varsinaista käsittelyä: *kulttuurikritiikki, essee, totalitarismi, fasismi, modernismi, kulttuuridiplomatia, älymystö ja utopia*. Näille käsitteille ei ole olemassa lyhyitä tai yleispäteviä määritelmiä, ja kuten yhteiskunnassa esiintyville ilmiöille on ominaista, ne kaikki ovat jatkuvan tutkimuksen ja uudelleenmäärittelyn kohteena. Käytän tutkimuksessani käsitteitä työkaluina, joiden avulla tutkimusprosessini on mahdollista asettaa yleisesti tunnettuun ja sovittuun tieteelliseen kontekstiin.

Pako pimeyteen -trilogian ja muiden Paavolaisen vuosina 1936–1939 esittämien puheenvuorojen määrittelemisen kulttuurikritiikiksi ja hänen metodinsa nimittäminen ”kulttuuriseksi katseeksi” liittyy Paavolaisen yhteiskunnallisena keskustelijana eurooppalaiseen kulttuurikritikoiden joukkoon, joka tunnettiin hyvin varsinkin maailmansotien välisenä aikana. Ymmärrän kulttuurikritiikin käsitteen samalla tavalla kuin Veli-Matti Pynttari, jonka jo mainittu tutkimus psykoanalyysin roolista T. Vaaskiven kulttuurikritiikissä on huomattavampia viime aikoina Suomessa ilmestyneitä teoksia sotien välisen ajan kulttuuri-vaikuttajien kirjoitusten merkityksistä. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen eurooppalaisia kirjoittajia motivoi halu ymmärtää sodan kokemuksen vaikutuksia koko eurooppalaiseen elämänmuotoon. Tunnetuimmat heistä niin Suomessa kuin muuallakin olivat itävaltalainen Egon Friedell ja saksalainen Oswald Spengler, joiden kirjoituksia pidettiin yleisesti kulttuuripessimistisinä. Olennaista maailmansotien välisen ajan kulttuurikritiikissä ei kuitenkaan ollut kysymys pessimismistä tai optimismista, vaan sota-ajan aiheuttamien tai mahdollistamien kulttuurin, sivistyksen ja eurooppalaisuuden muutosten käsitteleminen

ylipäänsä. Suomessa varsinkin Paavolainen, Vaaskivi, Viljanen, Koskenniemi ja Sormunen kirjoittivat laajasti katsottuna samanlaisin motiivein.⁴³

Tutkimuksessani käsiteltäviä kulttuurikriitikoita yhdistää sekin, että matkoillaan Saksassa, Italiassa ja Neuvostoliitossa he arvioivat kohtaamiaan ilmiöitä enemmän tai vähemmän ulkopuolisina tarkkailijoina. Kansallissosialistisessa Saksassa vuosina 1933–1945 vierailleista ulkomaalaisista kirjoittanut Oliver Lubrich on esittänyt, että ulkopuolisten kirjoituksista on löydettävissä tiettyjä etuja saksalaisten aikalaisteksteihin verrattuna. Vieraat kohtaavat ja havaitsevat muutoksen yleensä yhtäkkisenä ja kiinnostavat huomiota kontrasteihin. Usein he myös pyrkivät kerronnassaan avoimuuteen, itsereflektioon ja itsekritiikkiin. Paavolaisen kulttuurisen katseen kannalta kiinnostavin Lubrichin huomautuksista on, että ulkopuoliset vierailijat olivat samanaikaisesti tapahtumien keskipisteessä, osallisina, ja kuitenkin etäällä.⁴⁴ Osallistuja–havainnoitsijoina, tulkitsijoina ja lopulta kirjoittajina he olivat asemassa, jossa omaa positiota saattoi joustavasti vaihtaa mieltymyksen ja tarpeen mukaan, toisinaan suunnittelematta mutta usein harkitusti. Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogia ja muut kulttuurikriittiset kirjoitukset ovat erinomaisia esimerkkejä teksteistä, joiden syvällinen ymmärtäminen ei ole mahdollista, mikäli osallisuuden ja etäisyyden vaihtelun merkitystä kirjoittajan työvälteenä ei huomioida.

Paavolaisen kirjoja ja lyhyempiä kirjoituksia voidaan ”kulttuurikritiikin” ohella kutsua kulttuurikriittisiksi esseiksi, tosin sillä huomautuksella, että esseistisyys on eri teksteissä läsnä vaihtelevin tavoin ja määrin. Michel de Montaignen (1533–1592) ja Francis Baconin (1561–1626) ensimmäisinä käyttämän, lähinnä yrittämiseen ja kokeilemiseen viittaavan käsitteen määrittelyt ovat usein jo itsessään esseenomaisia. Tietokirjailija ja kirjallisuudentutkija Olli Löytty on maininnut esseen ainoaksi muodolliseksi tuntomerkiksi sen, että kirjailija, kustantaja, kriitikko tai tutkija määrittelee tekstin esseeksi. Ihanteita tietenkin on: parhaimmillaan essee on subjektiivinen, huolellisesti ja esseistiikan traditiosta tietoisena laadittu kirjoitus. Lajityyppi erottuu sekä kauno- että tietokirjallisuudesta, ja aiheen saa valita vapaasti.⁴⁵ Paavolaisen tapaukseen sopii kirjailija Bodil Lindforsin huomio: esseessä ”tärkeintä on itse kirjoitus, sen maku, sen tuoreus, sen elinvoimaisuus, sen vakavuus, sen leikkisyys; ja ehkä kaikkein eniten sen ruumiillisuus, tunne siitä että sen takana joku hengittää”⁴⁶. Myös kirjailija Tommi Melenderin siteeraaminen puolustanee paikkansa: ”Ne, jotka ovat liian nokkelia romaanikirjailijoiksi tai liian skeptisiä runoilijoiksi, päätyvät yleensä kirjoittamaan esseitä.”⁴⁷ Oltiin nokkeluudesta mitä mieltä hyvänsä, Paavolaisen 1930-luvun kulttuurikritiikin tyyli on lähinnä essee, vaikka hän olikin aloittanut kirjallisen työskentelynsä runoilijana ja lopetti sen *Synkän yksinpuhelun* päiväkirjamuotoiseen kerrontaan⁴⁸. Romaania hän ei koskaan kirjoittanut.

Totalitarismi-käsitteellä viitataan yhteisesti saksalaiseen kansallissosialismiin, italialaiseen fasismiin ja neuvostokommunismiin – siis niihin kolmeen maailmansotien välisen ajan Euroopassa vaikuttaneeseen autoritaariseen poliittiseen liikkeeseen, joihin Paavolai-

⁴³ Pynttari 2011, 7–8.

⁴⁴ Lubrich [2004] 2010, 6–7.

⁴⁵ Löytty 2012, 76–77.

⁴⁶ Lindfors 2012, 72.

⁴⁷ Melender 2012, 105.

⁴⁸ Paavolaisen kulttuurikriittisistä teoksista ja suomalaisesta esseistiikasta 1900-luvun alkupuolella ks. myös Riikonen 1990, 102–103.

nen kiinnitti eniten huomiota. Vaikka käsite omaksuttiin tutkimuskirjallisuuteen laajasti kylmän sodan aikana ja vaikka siihen liittyikin tiettyjä rasitteita, se on silti yhä käyttökelpoinen. Vaikka harva pitää totalitarismin käsitettä täysin ongelmattomana, siitä ei ole päästy eroonkaan. Kuten nykyään on aivan tavallista, tämänkään tutkimuksen kysymyksenasettelu ei ole tarkemmin sidoksissa mihinkään tiettyyn totalitarismiteoriaan.⁴⁹ Totalitarismin käsite on tässä valittu yhteiseksi määrittäjäksi sille liberaalis-demokraattisesta kulttuurista erottuvalle kolmekymmenluvun Euroopan ideologiselle rintamalle, joista Paavolainen ja hänen aikalaisensa maailmansotien välisenä aikana kirjoittivat.

Yleinen yksimielisyys vallitsee siitä, että totalitarismilla tarkoitetaan sellaista poliittista järjestelmää, jossa esivalta ulottuu kaikille tai lähes kaikille yhteiskunnan tasoille. Tässä tutkimuksessa käsite esiintyy useimmiten adjektiivina totalitaarinen, esimerkiksi silloin kun puhutaan totalitaaristen ideologioiden ihmiskäsityksistä, totalitaarisesta kulttuurista tai totalitaarisesta politiikasta. Koska tutkimustehtävänä on arvioida Olavi Paavolaisen 1930-luvun lopulla esittämää kulttuurikritiikkiä, joka suurelta osin kohdistuu totalitaarisiksi nimittämiini ideologioihin ja totalitaaristen liikkeiden hallitsemiin yhteiskuntiin, on kysyttävä, mitä tutkimuksen päähenkilö itse piti totalitarismina tai totalitaarisena. Vastaus kysymykseen ei ole aivan ilmiselvää, sillä Paavolainen ei itse käytä totalitarismi-sanaa. Tästä huolimatta väitän, että kun hän kirjoittaa kansallissosialistisesta, fasistisesta tai kommunistisesta ihmisestä, kulttuurista tai politiikasta, hän tarkoittaa jotakin sellaista, joka on nimenomaan totalitaarista. Samalla väitän, että käsitettä on mahdollista käyttää 1930-luvun kontekstissa ilman sortumista anakronismiin.

Vaikka totalitarismi-käsitteen käyttö ei vielä 1930-luvun loppupuolella ollut yhtä vakiintunutta kuin viime vuosisadan jälkimmäisellä puoliskolla, se oli kyllä olemassa ja kuului monen aikalaisen sanavarastoon. Käsitteen ensimmäisiä käyttäjiä oli italialainen antifasisti Giovanni Amendola, joka viittasi sillä fasistien tapaan keskittää julkinen valta itselleen⁵⁰. Käyttökelpoista ilmaisuja ryhtyi pian viljelemään fasistifilosofi Giovanni Gentile, joka oli alkanut muotoilla yhteisöllisyyttä korostavan, liberalismia ja individualismia vastustavan yhteiskunnan määritelmää jo 1910-luvulla. Vuoteen 1925 mennessä Gentilen näkemys totalitarismista oli muotoutunut osaksi fasistien virallista politiikkaa. Samana vuonna pitämässään puheessa Benito Mussolini asetti Italialle tavoitteeksi yhteiskunnan, jossa kaikki asiat olisivat valtion asioita ja jossa valtion vastaiselle toiminnalle ei olisi mitään sijaa. Teollisuus, talous ja työ olisivat kaikki valtion hallinnassa, ja fasismista oli määrä tulla uuden italialaisen ihmisen elämäntapa.⁵¹

Edellä mainitun valossa on huomionarvoista, että nimenomaan Italian fasistisen järjestelmän totalitaarisuutta alettiin kyseenalaistaa jo melko pian toisen maailmansodan jälkeen. Klassikoista voi mainita Hannah Arendtin, jonka 1950-luvun alussa kehittämässä sosiaalitieteellisessä määritelmässä totalitaarisella politiikalla tarkoitetaan yhteiskunnan täydelliseen hallintaan tähtäävää toimintaa. Arendt on huomauttanut, että totalitarismia on esiintynyt eriasteisena ja etteivät kaikki fasistiset liikkeet edes pyrkineet täydelliseen totali-

⁴⁹ Nykytutkimuksen kannalta relevantti englanninkielinen tieteellinen esitys totalitarismi-käsitteen historiasta, nykyisestä käytöstä ja ongelmista on esimerkiksi Michael Geyerin johdantoartikkeli hänen ja Sheila Fitzpatrickin toimittamassa teoksessa *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (2008). Ks. Geyer 2008, 1–37, erityisesti 14.

⁵⁰ Paxton 2005, 211.

⁵¹ Gregor 2005, 87, 97–99, 110; Duggan [2012] 2013, 126.

taariseen valtaan. Totalitaarisuuden aste oli Arendtin mukaan Italiaa suurempi niin kansallissosialistisessa Saksassa kuin kommunistisessa Neuvostoliitossakin. Arendt on korostanut myös sitä, että toisin kuin perinteiset puolueet, totalitarismi on menestynyt vetoamalla massoihin yli yhteiskuntaluokkarajojen.⁵²

Käsitteeseen liittyvät ongelmat koskevat lähinnä sen politisoitumista toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. Kun totalitarismia ryhdyttiin 1950-luvulla käyttämään sekä ääri-oiikeistolaiseen että ääriivasemmistolaiseen pakkovaltaan viittaavana yläkäsitteenä, heräsi kiivas keskustelu siitä, kuinka pitkälle fasismia ja kommunismia voidaan ylipäänsä rinnastaa. Tämän tutkimuksen kysymyksenasettelun puitteissa problematiikka voidaan kuitenkin sivuuttaa, sillä käsite ymmärretään käytännössä kiistattomalla, 1990-luvulla kylmän sodan päättymisen jälkeen yleistyneellä tavalla. Ranskalainen aatehistorioitsija François Furet on huomauttanut, ettei totalitarismin käsite ulotu selittämään kansallissosialismia ja kommunismia eroja, enkä omassa tutkimuksessani pyri tällaiseen. Mutta mikäli halutaan syvällisesti ymmärtää kriisiä, johon koko liberaalis-demokraattinen poliittinen järjestelmä maailmansotien välisen ajan Euroopassa joutui, on kuitenkin perusteltua ja jopa välttämätöntä tarkastella sekä italialaista fasismia ja saksalaista kansallissosialismia että neuvostokommunismia yhdessä. Vaikka ideologiat olivat toistensa vastustajia, niillä oli myös yhteinen vihollinen porvarillisen demokratian hahmossa.⁵³

Viime vuosikymmeninä erityisesti kulttuurihistorioitsijat ovat olleet kiinnostuneita ääri-ideologioiden yhteyksistä ja hyödyntäneet myös totalitarismin käsitettä yhteiskunta- ja taloushistorioitsijoista innokkaammin⁵⁴. Totalitarismitutkimuksessa huomio onkin viime aikoina kiinnittynyt usein tapoihin, joilla totalitaarisiksi määritellyt aatteet ovat hyötyneet utopioiden, myyttien ja uskonnollisuuden valjastamisesta osaksi kulttuuria ja politiikkaa⁵⁵. Tätä taustaa vasten Paavolaisen 1930-luvulla käyttämä lähestymistapa on kiinnostava myös 2000-luvun tutkimuksen perspektiivistä.

Vaikka Paavolainen ei itse käyttänyt totalitarismi-käsitettä, monen suomalaisen aikalaisen teksteissä se kyllä esiintyy eri muodoissa. Tatu Vaaskivi viittaa vuonna 1940 ilmestyneessä *Rooman tie* -kirjassaan suoraan Giovanni Gentileen ja toteaa, että ”oppi totaalisesta valtiosta on aina pysynyt Italiassa jossain määrin ääriiviivattomana ja vailla varmaa teoreettista perustusta, jotta poliittista toimintaa voitaisiin soveltaa tilanteiden mukaan”⁵⁶. V. A. Koskenniemi puolestaan kirjoittaa matkakertomuksessaan *Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan* (1939) ”totalitäärisen valtioajatuksen” olevan italialaisilla verissä⁵⁷. Kansallissosialistiseen Saksaan viittaava samankaltainen esimerkki löytyy ainakin suomenruotsalaiselta Göran Steniuselta, joka omassa *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland* -matkakirjassaan (1937) käyttää määritelmää ”de totalistiska statssystemen”⁵⁸. Ja Suomen ulko-

⁵² Arendt 1951, 308–315.

⁵³ Furet & Nolte [1998] 2004, 19, 32–33.

⁵⁴ Geyer 2008, 27.

⁵⁵ Gentile 2005, 25–28; Schönplflug 2007, 267. Totalitaariisiin liikkeisiin ja ”poliittisiin uskontoihin” erikoistuneet tutkijat perustivat vuonna 2000 aihepiirille omistetun vertaisarvioidun aikakauskirjan *Totalitarian Movements and Political Religions*. Edelleen ilmestyvän julkaisun nimenä on vuodesta 2011 ollut *Politics, Religion & Ideology*. Ks. <<http://www.tandfonline.com/action/aboutThisJournal?journalCode=ftmp21#.UbmZIXdmO2U>> [viitattu 19.4.2013].

⁵⁶ Vaaskivi 1940, 19, 330.

⁵⁷ Koskenniemi [1939] 1955, 414.

⁵⁸ Stenius 1937, 75.

puolella esitetyissä puheenvuoroissa totalitarismilla viittaaminen niin kansallissosialistiseen Saksaan kuin Neuvostoliittoonkin ja näiden ideologioiden samankaltaisuuksien korostaminen oli alkanut yleistyä jo 1920-luvun lopulla⁵⁹.

Totalitarismi-käsite on niin aikalais- kuin uudempienkin määritelmien perusteella sopiva viittaamaan yhteisesti Paavolaisen huomion kohteina olleisiin kolmeen yksinvaltaiseen poliittiseen liikkeeseen, kansallissosialismiin, fasismiin ja neuvostokommunismiin. Kun tutkitaan 1930-luvun tulkintoja oman aikansa totalitarismista, käsitteenmäärittelyn jälkeen on luontevaa käyttää aikalaisten ymmärtämää ja hyödyntämää termiä. Samalla on jatkuvasti muistettava, että Paavolaisen tarkastelun kohteena olleet kulttuurin ja politiikan ilmiöt ovat ajan kuluessa saaneet jatkuvasti lisää ulottuvuuksia ja uusia merkityksiä. Nykypäivän lukija voi nähdä hänen teksteissään yhä enemmän sellaisia merkityksiä, joita Paavolainen ei itse ole voinut tarkoittaa tai edes tiedostaa. ”Uudet merkitykset johtuvat uusista kysymyksistä, joita tekstien lukijat teksteille uusien kokemustensa pakottamina tai yllyttäminä tekevät”, kuten Markku Hyrkkänen on huomauttanut⁶⁰. Paavolainen kirjoitti totalitaarisiksi tai totaaliksi kutsutuista ideologioista ja niiden hallitsemista yhteiskunnista ennen kuin toisen maailmansodan jälkeinen historiankirjoitus alkoi voimakkaasti muokata niistä vallitsevia käsityksiä⁶¹. Hänen kirjojensa perusasetelma, modernin ja totalitaarisen kohtaamisten ja yhteyksien tulkitseminen, on edellä mainituin edellytyksin kuitenkin yhä tavoitettavissa.

Sen lisäksi, että on ymmärrettävä merkitysten muutosten vaikutukset, on tärkeää tiedostaa yksittäisten ilmiöiden ja aatekokonaisuuksien välinen ero. Kun tarkastellaan Paavolaisen huomioita esimerkiksi kansallissosialismista tämän päivän näkökulmasta, on helppoa tunnistaa taustalla oleva aatekokonaisuus. Sen kokonaiskuva perustuu silloin tietyille ominaispiirteille, jotka ovat tulleet lukijalle tutuiksi lukuisten historian esitysten kautta. Paavolainen ei kuitenkaan voinut tunnistaa aatekokonaisuutta lainkaan samalla tavalla kuin nykypäivän tarkastelija. Hän kiinnostui totalitaaristen ideologioiden merkityksestä 1930-luvun lopun maailmassa siksi, että oli kiinnostunut eräistä niihin liittyvistä, edellisen vuosikymmenen modernille, vapaamieliselle nykyajalle ainakin ensi näkemältä vieraista ilmiöistä. Näitä olivat ideologioiden uskonnomaisuus, ihmisen käsitteleminen kollektiivisena olentona, elinvoimaisuuden palvonta, kärjistyneet sukupuoliroolit, rotujattelu ja kulttuurin yleinen yhdenmukaistaminen. Silloin kun Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogia syntyi, monet sittemmin lokeroidut asiat olivat vielä epäselviä ja muutoksessa: mitä kutsuttiin äärioikeistolaiseksi ja mitä äärivasemmistolaiseksi politiikaksi, millaista sosialismia oli kansallissosialismi? Olihan Italian *Duce* Mussolinikin taustaltaan sosialisti, Suomessa Hitleriä halveksinut Yrjö Ruutu oli perustanut kansallissosialistisen puolueen ja Ranskassa pasifistisocialisti Gustave Hervé oli kääntynyt ääriationalistiksi⁶².

Tutkimukseeni sisältyvä totalitarismin tarkastelu on sidoksissa Paavolaisen tapaan keskittyä vastakkainasetteluun totalitaaristen aatteiden ja ”demokraattis-kristillisen” eli liberalismien perintöön perustuvan politiikan ja kulttuurin välillä. Suomalaisista tutkijoista Timo

⁵⁹ Gay 2008, 426.

⁶⁰ Hyrkkänen 2002, 189–194.

⁶¹ Griffits [1980] 1983, 375; Laamanen 2007, 117; Koivisto 2010, 192.

⁶² Mussolinista ja fasistisen ideologian alkuvaiheista ks. Griffin [1991] 2006, 56–67; Ruudusta ja ”kansallissosialismista” ks. Soikkanen 1991, 273–310; Hervén kehityksestä radikaalin nationalismin kannattajaksi ks. Loughlin 2001, 5–39.

Vihavainen on nostanut esille Neuvostoliitto-tutkimuksen klassikon Leonard Schapiron huomion, jonka mukaan radikaalien aatteiden ja demokraattisten poliittisten järjestelmien välinen ero on paljon suurempi kuin esimerkiksi liberalismiin ja konservatismiin tai poliittisen oikeiston ja vasemmiston keskinäiset eroavaisuudet. Totaalisia muutoksia tavoittelevat liikkeet sanoutuvat irti niistä historiallisesti muotoutuneista lähtökohdista ja tasapainomekanismeista, jotka ovat ominaisia muille poliittisille aatteille.⁶³ Tämän tutkimuksen keskiössä on vieraus ja toiseus, yhtäältä Paavolaisen itsensä ja hänen tarkastelemiensa ilmiöiden välillä ja toisaalta 1930-luvun maailman ja nykyajan välillä.

Koska Paavolaisen Neuvostoliiton-matkasta ei koskaan ilmestynyt kirjaa tai muuta kattavaa kuvausta, *Pako pimeyteen* -trilogian totalitarismitulkinnat painottuvat vahvasti kansallissocialismiin ja fasismiin suuntaan. Vaikka Paavolainen ei vastaavalla tavalla tutustunutkaan Mussolinin Italiaan, hän toki ymmärsi fasismiin ja kansallissocialismiin välisen yhteyden ja kirjoitti paljon niiden keskinäisestä suhteesta. Varsinkin *Risti ja hakaristi* -kirjassaan hän käyttää ”fascismia” ja ”fascistisuutta” yläkäsitteenä sekä Saksan että Italian valtiojärjestelmille tavalla, jota voi pitää lähes nykyaikaisena. Samoin kuin totalitarismin tapauksessa, fasismiin tarkastelu tehdään tässä tutkimuksessa Paavolaisen asettamien reunaehtojen mukaisesti. Fasismiin tutkimuksessa on toki vielä viime aikoinakin esitetty perusteltuja puheenvuoroja, joissa korostetaan saksalaisen kansallissocialismin erityislaatuisuutta ja vastustetaan sen niputtamista ”fasismiin” sateenvarjon alle, mutta tästä huolimatta enemmistö alan tutkijoista hyväksyy fasismiin yleisen määritelmän tai ”geneerisen fasismiin”.

Nykyisin yhä useampi fasismia ilmiönä ja tutkimuskohteena lähestyvä tutkija pyrkii myös nostamaan esiin aiempaa enemmän fasismille ominaisia ja ainutlaatuisia erityispiirteitä. Samalla on esitetty kritiikkiä perinteistä tarkastelutapaa kohtaan, jossa on korostettu lähinnä sitä, mitä fasismilta puuttui: fasististen liikkeiden haurasta filosofista perustaa ja niiden kannattajien sekavia ja keskenään ristiriitaisia yhteiskunnallisia tavoitteita⁶⁴. Yksi osoitus fasismiin tutkimuksessa saavutetusta konsensuksesta on, että angloamerikkalaisessa kirjallisuudessa ero käsitteiden ”fascism” (yleiskäsite) ja ”Fascism” (italialainen fasismi) on jo vakiintunut. Tässä ei samanlaista yksinkertaista erottelua ole suomen kielen kirjoitussääntöjen vuoksi mahdollista tehdä, mutta asiayhteydestä kyllä ilmenee, milloin ”fasismilla” (tai Paavolaisen kirjoitusasua lainaten ”fascismilla”) viitataan ainoastaan Mussolinin fasismiin ja milloin sekä Saksassa että Italiassa vallalla olleisiin järjestelmiin⁶⁵.

Fasimitutkimuksen edustajista erityisesti Roger Griffin on tarmokkaasti pyrkinyt edistämään konsensusta yleiskäsitteen käytön puolesta. Hänen mukaansa ainoastaan sen avulla johtopäätökset voidaan ulottaa yksittäisistä havainnoista yleistyksiin, joiden avulla voidaan tehdä merkittäviä päätelmiä fasismiin ja fasististen liikkeiden luonteesta ja historiallisesta merkityksestä. Griffinin vuonna 1991 ilmestynyt *The Nature of Fascism* on tutkimus, johon on yleiskäsitteestä puhuttaessa yhä ajankohtaista viitata. Griffinin mielestä fasismiin käsite on tullut irrotetuksi empiirisestä maailmasta ja otettu intellektuaaliseen tarkasteluun siten, että sen yhteys todellisiin ilmiöihin on muuttunut epäselväksi. Tästä syystä myös fasismiin yksiselitteinen määrittely on erittäin vaikeaa, ellei mahdotonta.⁶⁶

⁶³ Vihavainen 2000a, 412.

⁶⁴ Kunnas 2013, 153.

⁶⁵ Asiayhteydestä ilmenevään kontekstiin on päättänyt luottaa myös esimerkiksi Tarmo Kunnas. Ks. Kunnas 2013, 60.

⁶⁶ Griffin [1991] 2006, 4–14; ks. myös Sundström 2007, 18–19.

Uudemmassa teoksessaan *Modernism and Fascism* vuodelta 2007 Griffin kyseenalaistaa fasismien määrittelyä vastareaktioksi modernismille. Hän käsittelee fasismia eräänlaisena kulttuurisen ja poliittisen modernismin vaihtoehtoisena muotona, joka nousi Italiassa ja Saksassa valtaan pitkälti sen takia, että se osasi hyödyntää modernin maailman tarjoamia mahdollisuuksia ja lähtökohtia.⁶⁷ Samalla fasismi kielsi muut vaihtoehtoiset modernismit. Näiden joukossa poliittinen verivihollinen oli kommunismi, modernin ajan toinen suuri totalitaarinen aate, mutta sen ohella vastustettiin myös ensimmäisen maailmansodan jälkeen ”todella vallinneita modernismin muotoja” kuten liberaalia kapitalismia. Kulttuurin alalla tilanne oli monimutkaisempi, mutta yleinen linja oli joko torjua tai ottaa haltuun liian kokeelliset tai kumoukselliset ja siten ”rappiolliset” taiteellisen ilmaisun muodot.⁶⁸ Kaksi- ja kolmekymmenlukujen mentaliteetteja laajasti kuvaavan *Fasismien lumous* -teoksen (2013) kirjoittajan Tarmo Kunnaksen sanoin fasistiset liikkeet yrittivät vastata koettuun uhkaan ja ”pelastaa vanhaa Eurooppaa turvautumalla 1900-luvun moderneihin yhteiskunnallisiin ja teknologisiin ihanteisiin ja välineisiin”. Kuten tunnettua, fasismien tavoittelemat kompromissit uuden ajan kanssa kuitenkin epäonnistui ja johti tuhoon.⁶⁹

Kun arvioin Paavolaisen käsityksiä modernin ja totalitaarisen kohtaamisista, tarkasteluni kohteena on juuri edellä kuvattu jännitteinen, ensimmäisen maailmansodan jälkeen muodostunut vuorovaikutussuhde. Euroopassa oli siirrytty monin tavoin moderniin aikaan jo viimeistään 1870-luvulla, jolloin urbanisoituminen, teollistuminen, yleinen hyvinvoinnin kasvu ja muut sosiaaliset muutokset alkoivat vaikuttaa yksittäisten ihmisten elämään ennenakemättömän voimakkaasti. Kysymyksenasetteluni koskee kuitenkin nimenomaan kaksi- ja kolmekymmenlukujen ”nykyaikaa”, jonka kokijana ja kuvaajana Paavolainen ja hänen kaltaisensa työskentelivät. Lähestyn tutkijana ensimmäisen maailmansodan jälkeistä ei-totalitaarista modernin kulttuurin kokemusta samoista lähtökohdista kuin Ritva Hapuli ja sittemmin esimerkiksi Johanna Frigård. Tarkastelen kaksikymmenlukulaista liberaalia modernismia tuolloin esiin nostettujen uusien kulttuuristen ilmiöiden kokonaisuutena ja tiivistymänä, en minään tarkoin rajattuna taiteen modernistisena tyyli-suuntana. Paavolaisen ”modernista nykyajasta” kirjoittaminen on perusteltua senkin takia, että sisällissodan jälkeisessä Suomessa hänen sukupolvensa oli vastaanottavaisin modernin ajan ilmiöille, ja juuri Paavolainen oli kaksikymmenluvun modernia määrittäneistä oman aikansa suomalaisista kulttuurikriitikoista vaikutusvaltais.⁷⁰ Seuraavalla vuosikymmenen alussa totalitaariset poliittiset liikkeet vakiinnuttivat asemansa Euroopassa, ja 1930-luvun kontekstissa myös modernin käsite problematisoitui ja politisoitui uudella tavalla.

Fasismien ja modernismin suhde, samoin kuin kysymys fasismien rationaalisuudesta ja siten sen vakavasti otettavuudesta ideologiana, on ollut yhteiskuntatieteellisen keskustelun alaisena jo vuosikymmeniä⁷¹. Suuremmissa mittakaavoissa on kuitenkin kiistatonta, että ensimmäisen maailmansodan jälkeen syntyneet fasistiset liikkeet olivat erottamattomasti sidoksissa omaan aikaansa ja siten yksiselitteisesti osa modernia Eurooppaa ja maailmaa⁷². Mutta jos etenkin saksalaista kansallissosialismia halutaan tarkastella vaihtoehtoisena

⁶⁷ Griffin 2007, 31, 38, 68–69.

⁶⁸ Griffin 2007, 347–349.

⁶⁹ Kunnas 2013, 646.

⁷⁰ Hapuli 1995, 23–24; Frigård 2008, 36–38; ks. myös Immonen & Mäkinen & Onnela 1992, 11.

⁷¹ Näihin kysymyksiin eri tavoin asennoituvista koulukunnista ks. esim. Woodley 2010, 21–48.

⁷² Ks. esim. Clark & Schlögel 2008, 415.

modernin muotona, tulee muistaa sen vastakkaisuus niille liberaalin modernin kulttuurin ilmiöille, joiden parissa Paavolainen ja hänen kaltaisensa erityisesti 1920-luvulla kasvoivat. Peter Gay on huomauttanut modernismin historian yleisesityksessään (2008), että juuri Hitlerin Saksassa modernille ominainen yksilöllisyys taiteissa ja kulttuurissa laajemminkin tukahdutettiin kaikkien voimakkaimmin, osittain jo antisemitismin sivutuotteena, ja viimeistään johtajakultin ja kansallisen kulttuurin ylivallan alistamana⁷³.

Kansallissosialismista kirjoitettaessa kenties suurin aina taustalla olevista ja pysyvistä kysymyksistä on, kuinka kaikki oli mahdollista. Merkittävät tutkimukset Hitleristä, hänen puolueestaan ja kansallissosialismin kauden saksalaisesta yhteiskunnasta ovat aina tavalla tai toisella liittyneet tähän kysymykseen. Myös Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogiaa on paikoitellen kiinnostavaa tarkastella 1930-luvun puheenvuorona siitä, millaisena ilmiönä kansallissosialismi tuolloin näyttäytyi, mikä siinä vakuutti ja mikä pelotti. Eri tutkijat ovat varsinkin 2000-luvun alun jälkeen esittäneet vakuuttavia puheenvuoroja, jotka vastaavat näihin kysymyksiin. Götz Alyn rakenteellisen selityksen keskiössä ovat demokratian kokemuksen puute Saksassa ja kansallissosialistisen puolueen vetovoima suurena kansanpuolueena. Hitlerin onnistui tarjota hyvää kansan enemmistölle, jonka omakuva oli epävarma ja joka oli tottunut löytämään syylliset ulkopuolelta. Juutalaisvastaisuus oli vain harvoille syy kannattaa Hitleriä, mutta antisemitismi ei myöskään estänyt hänen puoluettaan menestymästä.⁷⁴ Myös politiikantutkija Roger Eatwellin huomiot kansallissosialistien kyvystä luoda tehokkaat kampanja- ja puolueorganisaatiot ovat vakuuttavia⁷⁵.

Tällaiset selitykset, olivat ne kuinka valaisevia hyvänsä, eivät silti poista tarvetta kuunnella aikalaisia. Richard Griffiths on Hitlerin Saksan brittiläisiä ihailijoita käsittelevän tutkimuksensa esipuheessa muistuttanut yksinkertaisuudessaan tärkeästä totuudesta: ihmiset eivät yleensä kannata vääriksi kokemiaan asioita⁷⁶. Erilaisten arvojen ymmärtämiseksi on välttämätöntä yrittää tavoittaa vieraatkin mentaliteetit. Jos aikalaisten ääntä ei kuunnella, yhteydet vieraaseen aikaan ja paikkaan katoavat. *Paavolaisen katse* -kokoelman esseestä lainatuin Kari Immosen sanoin: ilman Paavolaista ”jäljelle jää asialauseita”, muttei tietoa siitä, miltä tuntui Nürnbergin syyskuisessa myöhäisillassa 1936, tilanteessa josta Paavolainen kirjoitti: ”Uuden maailmansodan leimahtaessa tiedän olleeni mukana sen syntysanoja lausuttaessa”.⁷⁷

Kysymykset intellektuellien poliittisesta sitoutumisesta maailmansotien välisenä aikana pysyvät jatkuvasti mielenkiinnon kohteena, niin kansainvälisesti kuin suomalaisissakin keskusteluissa. Viimeaikaisesta tutkimuksesta erityistä huomiota ansaitsee jo mainittu Kunnaksen kokonaisesitys siitä, miksi ja millä keinoin fasististen liikkeiden onnistui vedota niin älymystöön kuin kansaankin. Kunnas kiinnittää erityistä huomiota intellektuelleille ja taiteilijoille tyyppilliseen, Paavolaisenkin kohdalla keskeiseen taipumukseen suhtautua yhteiskunnallisiin ilmiöihin avarasti ja sellaisella herkkyydellä, joka on saanut heidän mielenkiintonsa kohdistumaan perinteisen politiikan käsitettä laajempiin teemoihin. Laajaan alkuperäisaineistoon tukeutuen tutkimus osoittaa kaksi- ja kolmekymmenlukuinen euroop-

⁷³ Gay 2008, 417–423.

⁷⁴ Aly [2005] 2007, 27–35, 317–325.

⁷⁵ Eatwell [1995] 2003, 132–135; Eatwell 2006a, 147; Eatwell 2006b, 266.

⁷⁶ Griffiths [1980] 1983, 3.

⁷⁷ Immonen 2012, 278–279; sitaatti ks. Paavolainen [1936] 1993, 154.

palaiden mentaliteettien monimuotoisuuden, intellektuellien sitoutumisen yksilöllisyyden ja inhimillisyyden. Teos kertoo siitä, kuinka monenlaista kulttuuripessimismiiä ja siihen liittynyttä tyytymättömyyttä liberaaliin politiikkaan tuolloin esiintyi ja kuinka monenlaisia toiveita tulevaisuuden varalle oli niillä, joiden sielussa oli levottomuutta.⁷⁸

Suomalaisista tutkijoista voidaan tässä yhteydessä mainita myös Pertti Karkama ja Hanne Koivisto, jotka hekin ovat eri yhteyksissä muistuttaneet, kuinka 1900-luvun alkuvuosikymmenet olivat koko läntisessä maailmassa poliittisen ja ideologisen sitoutumisen aikaa, niin hyvässä kuin pahassa⁷⁹. Tämä virtaus vei mukanaan intellektuelleja ja taiteilijoita, jotka olivat kokeneet ensimmäisen maailmansodan synnyttämän trauman. Monet olivat pettyneitä demokratiaan ja liberalismiin ja olivat siksi alttiita kiinnostumaan aggressiivisistakin vaihtoehdoista. Totalitaariset järjestelmät hyödynsivät tätä kulttuurista murrosta samalla, kun visiot toteuttamiskelpoisista maallisista utopioista elivät poikkeuksellisen vahvoina. Useimmat intellektuellit kyllä tiedostivat, että utopioiden saavuttaminen vaati uhrauksia, mutta koska mahdollisuus nähtiin todellisena, niihin oltiin valmiita.

Saman perusajatuksen kiteyttää Euroopan 1900-luvun historian yleisesityksessään Bernard Wasserstein, joka korostaa 1930-luvun olleen yhteiskunnallisen yhdenmukaistamisen paineiden vuosikymmen. Hän valaisee liberalismiin ahdinkoa viittaamalla espanjalaisen filosofi ja esseisti José Ortega y Gassetin puolustamaan ”radikaalin aristokraattiseen” liberalismiin, jonka tämä esitti vastauksena vulgaarille ja keskinkertaisuuteen tyytyväille yhdenmukaistamiselle niin fasismiin kuin marxilaisuudenkin taholta.⁸⁰ Ortega y Gasset herätti huomiota myös Suomessa. Luterilaisen kirkon piiristä merkittävimmäksi kulttuurikriitikoksi noussut Helsingin yliopiston dogmatiikan professori Eino Sormunen antaa Ortega y Gassetin teeseille runsaasti tilaa esseekokoelmatriologiassaan *Selvyyttä kohti* ja nimittää tätä ”nykyhetken kieltämättä johtavaksi kulttuurifilosofiksi”.⁸¹ Wasserstein nostaa yksilöllisyyden tappiosta huolestuneen Ortega y Gassetin juurettomuuden ja pettymyksen symboliksi Euroopassa, jota määrittivät ensimmäinen maailmansodan perintö ja muut ennennäkemättömän suuret yhteiskunnalliset muutokset.⁸² Ajattelevien yksilöiden oli monissa yhteiskunnissa helppo joutua ulkopuoliseksi ja jopa vainotuiksi. Vaikka Paavolaisen asema suomalaisena kulttuuritoimijana oli tässä mielessä vakaa, ajan mentaliteetit vaikuttivat häneenkin.

Monien intellektuellien valmiutta hyväksyä totalitaaristen yhteiskuntien politiikka on usein perusteltu myös vallan karismalla ja sillä, että vasta johonkin tarkoitukseen sitoutuminen on tehnyt intellektuelleista historiallisesti ja yhteiskunnallisesti vaikutusvaltaisia⁸³. Aiheeseen liittyvän tutkimuksen laajasta kirjosta voi tässä yhteydessä mainita jo melko vanhan mutta yhä huomionarvoisen Paul Hollanderin teoksen *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978* (1981). Unkarilaistaustainen, Yhdysvaltoihin vuonna 1956 loikannut sosiologi Hollander käsittelee poleemisissa

⁷⁸ Kunnas 2013, passim, erityisesti 7, 104–107, 121, 253–254, 628–646. Erityisen kattavasti Kunnas käsittelee 1920- ja 1930-lukujen fasismien muotoja eri tavoin lähellä olleiden ranskalaiset ja saksalaiset intellektuellien mentaliteetteja.

⁷⁹ Karkama & Koivisto 1997, 20; Koivisto 1997, 79; Koivisto 2010, 182–186.

⁸⁰ Wasserstein 2007, 239. Aristokraattisesta mentaliteetista ja fasismia lähellä olleista intellektuelleista ks. myös Kunnas 2013, 490–498, 570.

⁸¹ Ks. erityisesti Sormunen 1936, 27–68 ja Sormunen 1938, 137–149.

⁸² Wasserstein 2007, 240.

⁸³ Koivisto 1997, 79; Koivisto 2013, 348.

ja runsaasti kritiikkiäkin herättäneessä kirjassaan intellektuellien poliittisista sitoutumista äärivasemmistoon. Hollander on kiinnostunut ristiriidasta, joka syntyy, kun demokraattisissa yhteiskunnissa kasvaneet älymystön edustajat tarttuvat innokkaasti avoimen yhteiskunnan epäkohtiin, vaikka he ovat kykenemättömiä kritisoidaan erityisesti sosialistiseksi julistautuneissa maissa toteutettua, usein totalitaarista politiikkaa. Selityksenä tälle hän esittää, että juuri intellektuelleilla olisi 1900-lukua leimanneesta länsimaisen kulttuurin ja yhteiskunnan maallistumisesta huolimatta säilynyt keskimääräistä voimakkaampi tarve ”uskoa”. Vaikka intellektuellit yleensä esiintyvät mielellään rationaalisina yhteiskuntakriittikkoina ja keskustelijoina, tämä tarve olisi saanut heidät kerta toisensa jälkeen hylkäämään kriittisyytensä utopistisen poliittisen julistuksen edessä.⁸⁴ Sittenkin myös Ludmila Stern on vuonna 2007 ilmestyneessä tutkimuksessaan *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–1940: From Red Square to the Left Bank* varsin suorasanaisesti tuominnut länsi-intellektuellien toiminnan ja viitannut heidän älylliseen ja moraaliseen epäonnistumiseensa⁸⁵.

Tutkimusaiheen esiin nostamien moraalisten ongelmien arviointi on yleensä tutkijan työn vaikein osuus. Kriittisyyteen, empaattisuuteen ja eettisyyteen liittyviin jo esitettyihin huomioihin viitaten tutkijan on harkittava huolellisesti, millaisten päätelmien tekemiseen hänellä on kulloinkin edellytyksiä. Hollander ja Stern ovat halunneet esittää intellektuellien sitoutumisen – ja heidän arvioidensa mukaan myös erehdyksen – syitä valaisevan kokonais selityksen. Tähän liittyy kuitenkin huomattavia ongelmia, jotka David-Fox on osoittanut. Hän viittaa omassa tutkimuksessaan Hollanderiin ja huomauttaa, ettei kokonaisarviota Stalinin Neuvostoliitossa vierailleiden ja sitä puolustaneiden intellektuellien motiiveista voi esittää pelkästään näiden julkaistujen puheenvuorojen perusteella⁸⁶.

David-Fox on antanut paljon painoarvoa sille, mitä vierailijoiden kokemuksista ja näkemuksista voidaan päätellä heistä huolehtineiden neuvostoviranomaisten raporttien ja vastavien, välittömästi vierailuihin liittyvien dokumenttien perusteella. Tällaiset lähteet kertovat toistuvasti vieraiden hyvinkin kriittisistä reaktioista, joita heidän julkisissa puheenvuoroissaan ei välttämättä ole. Näin muodostuu kokonaiskuva, jossa eri henkilöillä on useita erilaisia motiiveja. Koska useimmat vierailijoista kokivat sosialismin asian omakseen, heillä oli vahvoja henkilökohtaisia näkemyksiä siitä, millainen sosialistisen yhteiskunnan tulisi olla ja mihin suuntaan sen tulisi mennä. Usein nämä näkemykset myös poikkesivat siitä, mitä 1930-luvun Neuvostoliitossa tapahtui. Mutta koska he olivat sitoutuneita, he valitsivat puolensa ja julkisen vaikuttamisen tapansa, kukin omien arvojensa ja käytännön mahdollisuuksien mukaan.⁸⁷ Kun arvioin, mitä Paavolaisen Neuvostoliiton-matkaan liittyvistä kokemuksista ja näkemyksistä on pääteltävissä, teen sen David-Foxin havainnot huomioiden.

Silloin, kun Paavolaisen ja muiden kulttuurivaikuttajien ulkomaanmatkoihin osallistui tavalla tai toisella jokin virallinen taho vähintään vastaanottavasta maasta, voidaan puhua kulttuuridiplomatiasta. Käsite voidaan määritellä lyhyesti osaksi laajempaa julkisuusdiplomatian kokonaisuutta, johon valtion viranomaistahot osallistuvat ja johon liit-

⁸⁴ Hollander 1981, 400–429.

⁸⁵ Stern 2007, 202–206.

⁸⁶ David-Fox 2012, 108–110.

⁸⁷ David-Fox 2012, 209, 244–246. Myös Stern on huomionut Neuvostoliitossa vierailleiden intellektuellien julkaisemattomat kriittiset puheenvuorot, muttei pidä niitä argumenttiensa kannalta yhtä merkittävänä kuin David-Fox.

tyy vähintään yhdensuuntainen ja usein kahdensuuntainen pyrkimys vaikuttamiseen. Yksinkertaisimmillaan pyritään vaikuttamaan ulkopuolisten näkemyksiin oman valtion kulttuurista ja yhteiskunnasta, mutta yleensä pyritään myös rakentamaan siltoja ja toimimaan vuorovaikutteisesti.⁸⁸ Paavolaisen Etelä-Amerikan-matkassa oli kyse yksityishenkilön yksityisestä matkustamisesta, joten se ei ole kulttuuridiplomatian kannalta erityisen kiinnostava. Saksan-vierailu puolestaan oli osa laajempaa poliittisille tavoitteille alisteista kulttuurivaihto-ohjelmaa, mutta vain pieni sellainen. Matkaa käsitellään tässä tutkimuksessa kulttuuridiplomatian kontekstissa vain lyhyesti, koska kansallissosialistinen Saksa ei ollut vierailun isäntänä erityisen kiinnostunut siitä, oliko Suomesta saapunut kirjailija nimenomaan Paavolainen vai joku muu. Vierailun taustan ja seurausten käsittelyn yhteydessä toki mainitaan niiden kiinteät yhteydet kulttuuridiplomatiaan, mutta ne eivät ole osa tutkimusproblematiikka.

Neuvostoliiton-matka oli sen sijaan erityinen ja toistaiseksi huonosti tunnettu yksittäistapaus. Sitä koskevissa arvioissa kulttuuridiplomatian kehys on esillä vahvemmin, koska kysymys on vierailun edellytysten ymmärtämisen kannalta olennaisesta asiasta. Paavolainen vastaanotettiin maahan erityisistä syistä ja huolellisen harkinnan jälkeen, ja koko matkaohjelma oli pitkälti räätälöity häntä ajatellen. Matka oli sitä hoitaneille Neuvostoliiton viranomaisille ensisijaisesti kulttuuridiplomatian alueelle kuulunut korkean prioriteetin operaatio, ja sen tarkoitus on myös osa tutkimuksen kysymyksenasettelua. Matkan arvioinnin yhteydessä käsite ymmärretään tavalla, jossa Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiaa kolmekymmenluvun lopulla määrittäneellä ”stalinistisella ylemmyyskompleksilla” (*Stalinist superiority complex*) on keskeinen merkitys⁸⁹.

Paavolainen kuului kulttuurikriitikkona intellektuellien eli kulttuuriälymystön tai -sivistyneistön edustajien joukkoon. Intellektuelli-käsitteeseen liittyy vähintään yhtä paljon kiistanalaisuutta kuin totalitarismiin ja fasismiinkin, mutta hieman yksinkertaistaen älymystöön voidaan laskea kuuluviksi ne ihmiset, jotka ovat osallistuneet julkiseen keskusteluun yhteiskunnan ja kulttuurin arvojärjestelmistä, jälkipolvien tulkinnan mukaan tässä myös onnistuen. Käytännössä intellektuellit ovat yleensä olleet kirjailijoita, toimittajia, taiteilijoita ja muita kulttuurivaikuttajia, jotka ovat herättäneet toiminnallaan huomiota. Yksi 2000-luvun tunnustetuimmista intellektuelleista, historian professori ja esseisti Tony Judt on määritellyt intellektuellina olemista tällä tavoin, mutta samalla huomauttaen, että uuden vuosituhannen alkamiseen mennessä tällainen älymystö oli lähes kadonnut: nimenomaan myrskyisä 1900-luku oli intellektuellien vuosisata⁹⁰. Judtin väite on tietenkin tulkintakysymys ja riippuvainen intellektuellin määritelmästä, mutta tämä tutkimus yhtyy arvioon osittain ja kertoo oman tarinansa siitä, millä tavoin 1900-luvun intellektuellien mielenkiinnon kohteena olleet yhteiskunnat olivat erilaisia kuin 2000-luvun, ja kuinka vanhan maailman kriitikot ja keskustelijat ovat itsekin väistyneet näyttämöltä.

Vaikka käsitteet ”älymystö” ja ”sivistyneistö” esiintyvät usein rinnakkain, niillä voidaan myös viitata keskenään hieman erilaisiin yhteiskunnallisten vaikuttajien ryhmiin. Älymystö viittaa usein leimallisesti vallitsevan järjestelmän ulkopuolisiin ja sitä kritisoiivien henkilöihin, ja siksi esimerkiksi ammattipoliitikot eivät yleensä kuulu älymystöksi määri-

⁸⁸ Cull 2008, 33.

⁸⁹ David-Fox 2012, 24–27; 285–288.

⁹⁰ Judt 2008, 12–13.

teltyyn joukkoon. Laajempaan yleiskäsitteeseen, joka kattaa myös järjestelmän sisällä vaikuttavat henkilöt, käytetään usein sivistyneistöä. Useat Paavolaisesta kirjoittaneet tutkijat ovat viitanneet Judtiakin kuuluisamman yhteiskunnallisen keskustelijan professori Edward W. Saidin määritelmään, jonka mukaan intellektuellin ei sovi olla luonteeltaan turvallinen ja kiistoja herättämätön hahmo. Kriittisen intellektuellin tulisi vastustaa totuuksina pidettyjä opinkappaleita ja esittää julkisesti hämmentäviä kysymyksiä, mutta vastuullisesti ja oman kulttuurisidonnaisuutensa tiedostaen.⁹¹

Älymystön ja sivistyneistön käsitteillä on Suomessa vielä erityinen ominaisuutensa. Nimenomaan niitä konservatiivisia kulttuurivaikuttajia, jotka ennen toista maailmansotaa voimakkaimmin tukeutuivat 1800-luvun lopun kansallisesta heräämisestä ja fennomanian ammentavaan ”valkoisen Suomen perintöön”, kutsuttiin sivistyneistöksi. Valtavirrasta poikennutta, äänekästä ja kriittistä vähemmistöä, jonka epäpoliittisen ja usein kulttuuriliberaaleiksi kutsutun osan johtohahmoja Paavolainen 1920-luvun loppupuolella oli, puolestaan nimitettiin useammin älymystöksi. Vaikka kyseessä ei ole mikään yleispätevä jako, käsitteiden erilaiset merkitykset on syytä tuntea.⁹² Ja siitäkin on keskusteltu, voidaanko ylipäänsä puhua suomalaisista intellektuelleista aivan täysimittaisina älymystön edustajina, kun katsotaan yleiseurooppalaista kontekstia⁹³.

Älymystö-käsitteen ongelmallisuudesta ja kaikesta monitulkintaisuudesta huolimatta Paavolaisen 1930-luvun kirjoituksiin avautuu sen kautta puhutteleva ulottuvuus. Paavolainen on sekä suomalaisessa että kansainvälisessä kontekstissa kiinnostava esimerkki kulttuurikriitikosta ja intellektuellista, joka osoitti suurta mielenkiintoa utopistissävyytteisen sanoman toteuttamista lupaavaa totalitarismia kohtaan. Totalitaaristen liikkeiden vetovoima perustui – ja perustuu edelleen – suurelta osin siihen, että ne tarjoavat ensi näkemältä selkeitä päämääriä yhteiskunnalliselle kehitykselle ja selkeitä ratkaisuja yhteiskunnallisiin ongelmiin. Maailmansotien välisenä aikana tilaus kokonaisvaltaisille ratkaisuille oli erityisen suuri, ja perusteellisesti ”uuden” yhteiskunnan tavoittelusta oli silloin mahdollista puhua aivan toisella tavalla kuin sodan, Auschwitzin ja atomipommin jälkeen.

Vaikkei ”utopia” tai ”utopistisuus” sinänsä ollut Paavolaisen kulttuurikritiikin keskiössä, hän kiinnitti jokaisella tässä tutkimuksessa käsiteltävällä matkallaan huomiota asioihin, joissa oli joitain utopistisia ulottuvuuksia. Utopian käsitteenä oli luonut jo englantilainen renessanssihumanisti ja valtiomies Thomas More 1500-luvulla, minkä jälkeen sitä on käytetty lukemattomissa eri yhteyksissä kuvaamaan ihanteellista yhteiskuntaa tai muuta yhteisöä. Viime vuosisadalla käsitteen parissa on työskennellyt erityisesti saksalainen Ernst Bloch, joka on suurteoksessaan *Das Prinzip Hoffnung* (1954–59, ”Toivon periaate”, ei suomennettu) tarkastellut utopioiden ilmenemistä myös yksilötason unelmissa ja erityisesti taiteissa⁹⁴.

Hitlerin Saksan ja Stalinin Neuvostoliiton yhteiskunnallisissa projekteissa utopistiset ulottuvuudet olivat erittäin näkyvässä roolissa nimenomaan 1930-luvulla: Richard Overy on muistuttanut, että molemmat totalitaariset valtiot julistivat luovansa uuden ihmisen, kulttuurin ja yhteiskunnan, ja että ne myös todella ponnistelivat näiden päämäärien eteen.

⁹¹ Riikonen 1995, 73–74; Hapuli 2012b, 103–104; Kaartinen 2012, 103–104; Pynttari 2012, 159–166; ks. myös Said [1994] 2001, 40–43.

⁹² Käsitteiden erilaisesta käytöstä suomalaisessa kontekstissa ks. esim. Koivisto 1997, 66.

⁹³ Koivisto 1995, 124–125.

⁹⁴ Levitas [1990] 2010, 99–101.

Molempien päämääriä legitimoitiin tieteellä – tai oikeammin sillä, mikä oli virallisesti tieteeksi määritelty – tarkoitti se sitten marxilais-leninististä käsitystä sosiaalisesta oikeudenmukaisuudesta tai äärimmilleen vietyä sosiaalidarvinistista näkemystä rodullisesta eriarvoisuudesta.⁹⁵ Paavolainen kiinnitti *Pako pimeyteen* -trilogiassaan huomiota näihin radikaaleihin tulevaisuuden utopioihin, mutta hän löysi jälkiä utopiasta silloinkin, kun katsoi menneeseen. Vieraillessaan Etelä-Amerikan-matkallaan Paraguayssa hän kiinnostui 1600-luvun alkupuolella perustetuista reduktioista eli jesuiittojen ja alkuperäisasukkaiden yhteisöistä, joista hän löysi alkukristillisyydelle ja kommunismille yhteisiä ihanteita.

Kysymys siitä, tulisiko intellektuellien ylipäätään olla sitoutuneita yhteiskunnallisiin projekteihin vai ei, oli polttava jo 1930-luvulla, on säilynyt sellaisena nykypäivään asti ja pysynee keskustelun aiheena vastakin. Valitsi intellektuelli kummin päin tahansa, syytökset moraalista epäonnistumisesta uhkaavat: varsinkin 1900-luvun historia on täynnä esimerkkejä siitä, kuinka vaikuttamaan pyrkivä intellektuelli voi valita väärin, kun taas puolueettomana pysyttelemisen voi johtaa vaikenemiseen silloinkin, kun räikeitä vääryyksiä tapahtuu⁹⁶. Eniten on yleensä kritisoitu sitoutuneita ja liian hyväuskoisina pidettyjä älymystön edustajia, mistä johtuen jotkut heistä ovat itse halunneet aktiivisesti luopua ”paremmin tietäjän” roolistaan. Tunnettu esimerkki on englantilainen Paul Johnson, joka 1980-luvulla varoitti luottamasta oman aikansa intellektuelleihin ja vertasi heitä entisaikojen noitatohtoreihin⁹⁷. Silloin, kun käsitys poliittisesti sitoutuneen, universaalien totuuden tavoittelusta luopuneen älymystön petoksesta yhdistyy näkemykseen puolueettoman ja ”vapaasti leijuvan” intellektuellin hyveellisyydestä, taustalla ovat Julien Bendan ja Karl Mannheimin kirjoitukset⁹⁸. Yhteiskunnallisesti ja kulttuurisesti vaikuttavissa asemissa olleiden intellektuellien joukossa sitoutumattomat olivat maailmansotien välisenä aikana yleensä vähemmistössä, niin Suomessa kuin muuallakin. Yksi lähimpänä sitoutumattomuuden ihannetta tuolloin olleista suomalaisista oli filosofian ja teoreettisen kasvatustieteen professori Erik Ahlman, joka tunnetaan niin sisä- kuin ulkopoliittikastakin erossa pysytelleenä humanismin ja liberaalis-demokraattisten arvojen puolestapuhujana myös 1930-luvulta⁹⁹.

Haluan tutkimuksellani osoittaa Paavolaisesta sellaista, mikä tekee hänestä valitsemani tutkimusproblematiikan rajoissa kiinnostavan ja merkityksellisen ajassaan ja viiteryhmässään. Kun etsin Paavolaisen paikkaa kulttuurikriitikkona ja -keskustelijana suomalaisessa ja eurooppalaisessa kontekstissa, käsittelem samalla ideologisen sitoutumisen problematiikkaa. Siten tutkimuksen teoreettisena viitekehystenä ovat yleiseen sovellettavuuteen pyrkivät, jatkuvasti keskustelun kohteena pysyvät tulkinnat intellektuelleista, kulttuurista ja politiikasta. Tutkimukseni havainnollistaa, kuinka toisesta maailmansodasta ja kaikkeen siihen liittyvästä rakentuva muuri on ylitettävä, jotta arviot sen toisella puolella avautuvasta vieraasta ja uhkaavasta, mutta samalla kiehtovasta maailmasta ja sen selittäjistä voivat edelleen olla merkityksellisiä.

⁹⁵ Overy [2004] 2005, 261–264.

⁹⁶ Lilla 2001, 203–204.

⁹⁷ Johnson 2005, 342.

⁹⁸ Walzer 1988, 29–44; Koivisto 1997, 79–80; Koivisto 2003, 262.

⁹⁹ Salmela 1999, 185.

Torstai-seurasta tulenkantajiin

Kun Olavi Paavolainen matkusti Saksaan kesällä 1936, hän oli jo tunnettu kirjailija. Paavolainen oli noussut suomalaisissa kulttuuripiireissä näkyväksi ja julkiseksi hahmoksi tulenkantajien kultaisina vuosina 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa. Hänen asemansa kokonaisen kirjallisen sukupolven keulakuvana ja lukuisat lennokkaat, osin ehkä pilkallisetkin nimityksensä – modernismin impressaario, karjalainen kosmopoliitti, reportteri, profeetta, kaksikymmenluvun dandy, kolmikymmenluvun mainosmies – olivat jo aikalaisten antamia.

Ei ole yhtä helppoa löytää Paavolaisen omia arvioita itsestään, etenkin *Pako pimeyteen* -trilogian vuosia edeltävältä ajalta. Ensimmäisen kerran vuonna 1943 teoksessa *Aleksis Kivestä Saima Harmajaan. Suomalaisen kirjailijoiden elämäkertoja* ilmestynyt Paavolaisen pienimuotoinen ”omaelämäkerta” on vuonna 1944 kuolleelle Katri Valalle omistetun *Tulipatsas*-muistojulkaisun (1946) ohella ainoa julkaistu kirjallinen lähde, jossa Paavolainen itse kertoo laajemmin nuoruusvuosistaan. Nimestään huolimatta se ei ole mikään varsinainen elämäkerta, vaan ainoastaan muutaman sivun pituinen artikkeli, jossa kirjailija muistelee valikoiden elämänsä ja uransa vaihteita. Siinä Paavolainen luonnehtii itseään ”synnynnäiseksi porvariksi” ja siksi kulttuuriradikaalin kirjailijapolvensa kauhukakaraksi. Hän kirjoittaa, että ”[v]anhoillisuudesta ja sovinnaisuudesta vapautuminen on ollut minulle niin vaikeata, että ansaitsisin valtion palkinnon, jos se annettaisiin itsekurista”.¹⁰⁰ Tästä huolimatta ei ole epäilystä siitä, etteivät olot Paavolaisen lapsuuden- ja nuoruudenkoti Vienolassa Kivennavalla olisi olleet huomattavan vapaamieliset¹⁰¹. Ne mahdollistivat kasvavalle Olaville taideharrastusten ja muun luovan ajanvietteen parissa kuluneen lapsuuden ja nuoruuden, joka oli samalla vauras ja turvallinen.

Paavolaisen pitkäaikainen ystävä Ilmari Pimiä on kirjailijahaastattelussa (1972) muistellut itseään kuusi vuotta nuoremman, 17. syyskuuta 1903 syntyneen Paavolaisen lapsuus- ja nuoruusvuosia. Pimiä kertoo Vienolan kolmesta venäläisestä lastenhoitajasta, joiden ansiosta Olavikin oppi kieltä jo lapsena¹⁰². Taito osoittautui hyödylliseksi Neuvostoliiton-matkalla kolme vuosikymmentä myöhemmin. Perheen äiti Alice puhui Olavin ja tämän kahden vanhemman veljen Eeron (s. 1895) ja Laurin (s. 1899) kanssa omaa äidinkieltään saksaa, miehensä kanssa taas näiden yhteistä kieltä ruotsia¹⁰³. Suomea puhuivat keskenään veljekset ja isä Pekka, varatuomari ja henkikirjoittaja, jonka suku oli vaikuttanut Karjalankannaksen alueella noin kaksisataa vuotta. Alice-äitinsä puoleisesta Löfgrenin suvusta on Paavolainen itse antanut paljon siteeratun kuvauksen. Äidin suku oli ”Viipurin ja sen herraskartanoiden omalaatuista virkamies- ja sotilassäätyä, jossa on jokunen pisara Viipurin seudun saksalais-balttilaista verta ja omenaviiniksi väljähtynyttä Aminoffien samppanjaa”.¹⁰⁴ Jaakko Paavolaisen mukaan niin Vienolan sisustuksessa, tunnelmassa kuin arjessakin yhdistyivät

¹⁰⁰ Paavolainen [1947] 1965, 446. Paavolaisen ”omaelämäkerta” julkaistiin sittemmin useammassa eri teoksessa. Tässä on viitattu Suomen sana -teossarjan osaan 15 (1965), jossa elämäkerta jatkui vuoteen 1946. Tämä versio oli julkaistu ensi kerran Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon -kirjassa vuonna 1947.

¹⁰¹ Paavolainen Jaakko 1991, 20.

¹⁰² Pimiä 1976, 149–150; Paavolainen Jaakko 1991, 20.

¹⁰³ Paavolainen [1947] 1965, 446. Äiti Alice tosin kirjoitti pojalleen sekä saksaksi että ruotsiksi. Ks. Alice Paavolaisen kirjeet Olavi Paavolaiselle, 5 kappaletta, vuosilta 1938–1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Ba. Saapuneet kirjeet. 1:1–5.

¹⁰⁴ Paavolainen [1947] 1965, 445.

aristokraattiset ja perisuomalaiset elementit.¹⁰⁵ Aavistus siitä ”kosmopoliittisuudesta”, jota Paavolainen sittemmin niin mielellään kantoi mukanaan, juontaa siis juurensa jo varhaiselta ajalta.

Taiteellinen innostus oli herännyt Paavolaisessa jo varhain, ja aluksi mielenkiinto kohdistui kuvataiteeseen. ”Kulttuurikodin kasvattaman varhaiskypsyn lapsen”¹⁰⁶, kuten taidehistorioitsija Olli Valkonen on Paavolaista kuvannut, harrastuksiin kuului piirustus, maalaaminen ja taidejäljennösten keräily. Myöhemmässä kirjallisessa tuotannossa selvästi läsnä ollut kiinnostus kreikkalaista mytologiaa kohtaan sai alkunsa jumalpatsaiden kuvien jäljentämisestä tietosanakirjan sivuilta. Ensimmäiset runonsa Paavolainen kertoo kirjoittaneensa 12-vuotiaana Ilmari Pimiän esimerkin innoittamana. Ensimmäinen Paavolaiselle tärkeiksi muodostuneista taiteellisista ryhmistä oli yhdessä sukulaisten ja -nuorten kanssa kesällä 1917 perustettu ”Kivennavan taiteilijaseura”.¹⁰⁷

Paavolainen vietti käytännöllisesti katsoen koko nuoruutensa tarkkaan valitussa, tietystä salaperäisyydestä ja eksklusiivisuudesta nauttivassa seurassa. Helmikuussa 1920 hän perusti Helsingissä luokkatoveriensa Irja Siivosen, Sirkka Gustafssonin, Margit Niemisen, Sirkka-Liisa Hultin ja Kaarle-Eljas Soikkelin kanssa Torstai-seurana tunnetun ryhmän. Sen illanvietoissa kuunneltiin musiikkia, pidettiin esitelmiä ja lausuttiin runoja.¹⁰⁸ Paavolainen on muistellut, kuinka innoissaan toverukset olivat vuosisadan vaihteen symbolisteista, dekadenteista ja uusromantikoista. Jokaisen seuran jäsenen tuli omistaa Oscar Wilden *Dorian Grayn muotokuva* (1890, suomennettu 1906), jonka välissä säilytettiin keltaista narsissia, Torstai-seuran tunnusta.¹⁰⁹ Paavolaisen ylioppilaskeväältä 1921 on peräisin paperi, johon hän oli kirjannut uuden elämäntyylin ohjeita 17-vuotiaan hartaudella: ”Ehdoton vakaumus kaikessa”, ”Taide intohimoisesti ja vakavasti”, ”Juoda paljon”.¹¹⁰ Värikkäisiin ilmaisuihin niin ikään mieltynyt Matti Kurjensaari on luonnehtinut Torstai-seuraa ”lähteensilmäksi”, johon ”keräytyi vettä 16–17-vuotiaan Olavi Paavolaisen olemuksen kaikista suonista”.¹¹¹ Aika oli tuolloin muutenkin otollinen uusista kulttuuri-ilmioistä innostuneille taiteilijanaluille. Vuosina 1920–1921 nuori kulttuuriväki järjestäytyi Ilmari Jäämaan johdolla Nuoren Voiman liittoon¹¹². Paavolainen haki liiton jäseneksi pian sen perustamisen jälkeen ja tuli runo- ja maalausnäytteidensä perusteella hyväksytyksi sekä kirjalliseen että kuvaamataiteelliseen harrastuspiiriin.¹¹³

¹⁰⁵ Paavolainen Jaakko 1991, 20–21.

¹⁰⁶ Valkonen 1998, 62.

¹⁰⁷ Paavolainen [1947] 1965, 446; Pimiä 1976, 149, 153–155; Paavolainen Jaakko 1991, 27.

¹⁰⁸ Paavolainen [1947] 1965, 446; Kurjensaari 1975, 13; Paavolainen Jaakko 1991, 38–39. Paavolaiset olivat hankineet Helsingistä kaupunkiasunnon, kun isä Pekka valittiin kesän 1913 eduskuntavaaleissa nuorsuomalaisten kansanedustajaksi (Paavolainen toimi kansanedustajana 2.2.1914–31.3.1919). Kesä- ja joululomat yhä vietettiin Kivennavalla, missä nuori Olavi oli aloittanut kansakoulun vuonna 1909. Oppikoulua hän kävi ensin Viipurissa, mutta siirtyi pääkaupunkiin muuton myötä Helsingin Uuteen yhteiskouluun. Ks. Kurjensaari 1975, 24; Pimiä 1976, 149; Paavolainen Jaakko 1991, 21, 25–26.

¹⁰⁹ Paavolainen 1946b, 115. Kesällä 1920 Paavolainen rakensi Vienolan yläkertaan kuuluisaksi tulleen ”itämäisen huoneen”, jossa vietettiin iltoja ”fantastisiin pukuihin puettuina, suitsutuksen uuvuttamina nauttien kylmää, mustaa kahvia, uneksien Persiasta ja Ispahanista”. Ks. Paavolainen 1946b, 125.

¹¹⁰ Kurjensaari 1975, 14; Paavolainen Jaakko 1991, 40.

¹¹¹ Kurjensaari 1975, 14.

¹¹² Lassila 1996, 9–12.

¹¹³ Paavolainen [1947] 1965, 446; Paavolainen Jaakko 1991, 31.

Syksyllä 1921 Heinolan opettajaseminaariin mennyt Sirkka Gustafsson ystävystyi opiskelijatoverinsa Karin Wadenströmin eli Katri Valan kanssa. Näin alkoi Valan ja hänen *Nuori Voima* -albumissa julkaistuihin runoihinsa ihastuneiden torstaiseuralaisten yhteydenpito. Paavolaisen kirjeenvaihto Valan kanssa oli vilkkaimmillaan vuonna 1923, jolloin he myös tapasivat ensimmäisen kerran.¹¹⁴ Samaan aikaan alkoi muodostua uusi, myöhemmin tulenkantajien ydinjoukkona tunnettu ystäväpiiri. Sen alkuvaiheiden merkittäväksi kokemukseksi Paavolainen on nostanut Viipurissa tammikuussa 1925 vietettyjen Nuoren Voiman Liiton talvipäivien tapahtumat, joita hän on muistellut *Tulipatsas*-julkaisussa. Talvipäivien jälkeen Paavolainen, Pimiä, Vala, Yrjö Jylhä, Elina Vaara ja Lauri Viljanen viettivät Vienolan yläkerrassa ”kolme päivää ja yötä” pukeutuneena eksoottisiin asuihin, lausuen runoja, tanssien, musisoiden ja keskustellen suitsukkeiden tuoksussa ja spriilamppujen valossa. Saman vuoden toukokuussa ilmestyi WSOY:n julkaisemana runokokoelma *Hurmioituneet kasvot*, joka niin Paavolaisen kuin Pimiänkin mukaan oli syntynyt näiden päivien ja öiden muistoksi.¹¹⁵ Kirja sai tuolloin vaatimattoman vastaanoton, mutta tuli sittemmin tunnetuksi tulenkantajien ensimmäisenä yhteiskokoelmana.

Tarkastelen Paavolaisen kulttuurikritiikkiä 1930-luvun loppupuolella, jolloin tulenkantajien kukoistuskautena näyttäytyvä 1920- ja 1930-lukujen vaihde oli jo menneisyyttä. Ajanjakson merkitys Paavolaiselle ei kuitenkaan koskaan hävinnyt, ja sen huomioiminen on erittäin tärkeää myös tämän tutkimuksen kannalta. Hänen maineensa ja itseymmärryksensä taiteilijana painottuu noin viiden vuoden mittaiselle lyhyelle ajanjaksolle, jolloin häntä pidettiin kokonaisen kirjallisen sukupolven johtohahmona. ”Loistava” Paavolaisesta oli tullut jo ennen kolmattakymmenettä ikävuottaan.

Täyttä yksimielisyyttä siitä, mitä ja keitä kuuluisilla tulenkantajilla oikeastaan tarkoitetaan, ei ollut edes tulenkantajilla itsellään. Näin ollen myöhemmätkin tulkinnat ovat vaihdelleet pienestä, tiiviisti Paavolaisen ympärillä toimineesta ystäväpiiristä aina kulttuurielämää monimuotoisesti koskettaneeseen ja uudistaneeseen laajaan liikkeeseen. Ydinjoukkoon on useimmin nimetty *Hurmioituneet kasvot* -kokoelmassa mukana olleiden Jylhän, Paavolaisen, Pimiän, Vaaran, Valan ja Viljasen lisäksi Onni Halla sekä Katri Valan veli Erkki Vala. Muita tulenkantajien piiriin väljemmin liitettyjä ja lähinnä alkuvaiheessa mukana olleita kirjailijoita ovat Uuno Kailas, Arvi Kivimaa, Unto Seppänen, ja Mika Waltari.¹¹⁶ Yksimielisyys on joka tapauksessa vallinnut siitä, että ytimeltään tulenkantajat oli kaunokirjallisuuden piiriin kuulunut ilmiö¹¹⁷. Ensimmäinen laaja tutkimus aiheesta on Kerttu Saarenheimon *Tulenkantajat. Ryhmän vaiheita ja kirjallisia teemoja 1920-luvulla* (1966), jossa ”ryhmän” kokoonpanon määrittelyyn liittyvät ongelmat on esitetty kattavasti.¹¹⁸

Tulenkantajien oppositiota 1920-luvun kansankirkollista arvomaailmaa vastaan tutkineen Kari Mäkisen sanoin tulenkantajien kirjailijasukupolvi ”sai kirjalliset virikkeensä kansainvälisistä ekspressionistisista virtauksista, edusti esteettisesti modernistista antiposi-

¹¹⁴ Paavolainen 1946b, 115–123; Paavolainen Jaakko 1991, 49–52.

¹¹⁵ Paavolainen 1946b, 147–148; Pimiä 1976, 157–159.

¹¹⁶ Tulenkantajien kokoonpanosta ks. esim. Saarenheimo 1966, 9–15; Mäkinen 1989, 17–22 ja Mauriala 2005, 10. Väljemmin mukana olleisiin on joskus liitetty myös kirjailijat Pentti Haanpää, Martti Haavio ja Toivo Pekkanen. Muiden kulttuurin alojen edustajista mukaan on laskettu myös kriitikot Elsa Enäjärvi ja Yrjö Gustafsson sekä kuvataiteilijat Einari Vehmas ja Väinö Kunnas.

¹¹⁷ Mäkinen 1989, 17–18.

¹¹⁸ Saarenheimo 1966, 9–20.

tivismia ja työntyä julkisuuteen enemmän tai vähemmän kiinteänä kirjallisena ryhmänä”.¹¹⁹ Individualismia, moderniutta ja kulttuurikritiikkiä tulenkantajien elämässä tutkinut Vesa Mauriala puolestaan kuvailee tulenkantajien olleen ”modernin ja postmodernin elämäntavan näkijöitä” – tosin muistuttaen samaan hengenvetoon, että heilläkin toki oli omat traditionaalisiiin arvostuksiin ja arkielämän sanelemiin ehtoihin liittyvät rajoituksensa.¹²⁰

Nimitys ”tulekantajat” ehti syntyä jo hieman ennen kuin sille saatiin kasvot. Ensimmäinen ”Tulekantajat”-nimeä kantanut julkaisu oli 1924 ilmestynyt Nuoren Voiman Liiton kirjallisen piirin vuosialbumi, ja sen oli todennäköisesti keksinyt albumia julkaisseen WSOY:n toimitusjohtaja Jalmari Jäntti. Jarl Hellemann on esittänyt, että Jäntti olisi saanut idean populaaritieteellisestä Tanskassa, Ruotsissa ja Norjassa ilmestyneestä vihkojulkaisusta *Frem* (”Eteenpäin”), jota mainostettiin näyttävästi soihdunkantajan klassisella symbolilla sekä valistusta symboloineella iskulauseella ”tieto on valtaa”.¹²¹ Nuoren Voiman Liiton vuosialbumit ilmestyivät ”Tulekantajat”-nimellä vuoteen 1928, jonka jälkeen toteutettiin hanke samannimisen lehden ja hieman myöhemmin Tulekantajat-osakeyhtiön perustamisesta. Lehden päätoimittajana toimi aluksi Erkki Vala, ja sen ensimmäinen numero ilmestyi marraskuussa 1928. Paavolainen tuli Valan rinnalle toiseksi päätoimittajaksi lehden viimeisiksi ilmestymisvuosiksi 1929–1930.¹²²

Tutkimukseni kysymyksenasettelun takia on tärkeää painottaa, kuinka erilainen ja ennen kaikkea uudenvaihe tulenkantajien järjestäytyminen ja nouseminen suomalaisen kulttuurielämän äänekkääksi vähemmistöksi oli aikaisempien suomalaisten kirjailijaryhmien muodostumiseen nähden. Pertti Lassila on huomauttanut osuvasti, että tulenkantajissa nuorvoimalaisuus järjestyi nurinkurisesti: Tulekantajat löysivät toisensa siksi, että he edustivat samaa sukupolvea. ”Kirjallinen ryhmä” syntyi ensin, ja vasta sen jälkeen seurasi Paavolainen, Viljasen ja Erkki Valan yritys luoda sille yhteinen ohjelma ja päämäärä suomenruotsalaisten modernistien kuten Hagar Olssonin, Elmer Diktoniuksen ja Edith Södergranin sekä vuonna 1922 ilmestyneen *Ultra*-kulttuurilehden viitoittamaa tietä jatkaen. Tulekantajat eivät kuitenkaan tosiasiaissa koskaan onnistuneet tavoitteessaan. Heitä yhdisti toisiinsa nuoruuden idealismi, jota Lassila on verrannut ”tuoretavaraan”: tulenkantajat yrittivät säilyttää sitä liian kauan, vaikka se pilaantuu väistämättä.¹²³ Lyhyen kukoistuskautensa ajan tulenkantajien rooli suomalaisessa kulttuurielämässä oli joka tapauksessa merkittävä. He muodostivat itsenäisen maan ensimmäisen nuoren kirjailijapolven ja omaksuivat osittaisen oppositioaseman kansallista yhtenäisyyttä korostaneeseen valtakulttuuriin nähden.¹²⁴

Suomalaisten modernistien jo muutenkin pienelle joukolle 1920-luvun loppupuoli oli myrskyisää aikaa, jonka myötä yhtäältä kaikkein kansallismielisimmät ja toisaalta kaikkein radikaaleimmat ainekset erottautuivat keskittien nuorvoimalaisista kulttuuriliberaaleista. Jo vuosikymmenen puolivälissä omaksi joukokseen irtautui niin kutsuttu ”Toukokuun

¹¹⁹ Mäkinen 1989, 19–20.

¹²⁰ Mauriala 2005, 35.

¹²¹ Hellemann 2002, 80–82.

¹²² Paavolainen Jaakko 1991, 82, 98; Hapuli 1995, 10. Yksityiskohtana mainittakoon, että Olavin isä Pekka Paavolainen tuki Tulekantajat-osakeyhtiötä huomattavalla tavalla ostamalla 20 osaketta, eli lähes yhtä monta kuin 23 osaketta ostanut Nuoren Voiman Liitto.

¹²³ Lassila 1996, 13–15; ks. myös Laitinen 1984, 17–18 ja Virtanen 2001, 143–144.

¹²⁴ Lappalainen 1990, 81.

ryhmä”, joka Uuno Kailaan ja Lauri Haarlan johdolla halusi tulenkantajia selvemmin korostaa yhteyttä kansalliseen perinteeseen.¹²⁵ Radikaalin vasemmistolaisuuden, joka korosti marxismi-leninismien oppien mukaista kansainvälisyyttä ja oli siten irtisanoutunut yhteisestä kansallisesta projektista, kohtalona oli puolestaan jäädä kaikkien edellä mainittujen ryhmittymien ulkopuolelle. *Tulenkantajat* -lehden ensimmäisessä numerossa olevasta Erkki Valan julistuksesta on selvästi tunnistettavissa tulenkantajien tietoisesti valitsema kulttuuriliberaali ja eurooppalainen linja: ”Alas porvarit ja marxilaiset! Eläköön ajatuksen vapaus! Eläköön Eurooppalainen Suomi!”¹²⁶

Vaikka suomalaisen vasemmistoälymystön joukko oli lukumääräisesti kulttuuriliberaaleja suurempi, ei sen yhteiskunnallinen asema ollut maailmansotien välisen ajan Suomessa missään vaiheessa kehuttava. Kulttuuriryhmä Kiilaa tutkineen Kari Sallamaan sanoin selvästi vasemmistolainen kulttuuriväki oli joutunut kolminkertaiseen marginaaliin: sen lisäksi, että se oli poliittisesti erittäin ahtaalla, myös lähimmät mahdolliset liittolaiset eli tulenkantajien tapaiset kulttuuriliberaalit modernistit vierastivat sitä. Suurin tragedia vasemmistoälymystölle oli kuitenkin se, ettei myöskään työväenluokka koskaan ottanut sitä omakseen ystävyyden ja yhteistyön julistuksista huolimatta.¹²⁷ Näin kulttuurivasemmisto, jonka johtohahmot Jarno Pennanen, Elvi Sinervo ja Arvo Turtiainen istuivat jatkosodan aikaan vankilassakin, oli käytännössä eristyksissä koko maailmansotien välisen ajan.

Sen lisäksi, että kulttuuriliberaalit tulenkantajat edustivat samaa nuorta sukupolvea, heidän samankaltainen sosiaalinen taustansa toimi ainakin jossain määrin yhdistävänä tekijänä. Tulenkantajien joukossa ei ollut sellaisia henkilöitä, jotka olisivat itse osallistuneet kansalais sodan taisteluihin, mutta perhetaustaltaan he olivat silti sidoksissa pikemminkin valkoiseen kuin punaiseen Suomeen. Lisäksi he olivat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta ylioppilaita. Vaikka suuri osa tulenkantajista, Paavolainen mukaan lukien, ei koskaan suorittanutkaan akateemista loppututkintoa, yliopisto-opinnot loivat pohjaa muun muassa kielitaidolle ja kansainvälisille kontakteille sekä liittivät heidät sivistyneistöön.¹²⁸

Tulenkantajien valitsema epäpoliittinen tai perinteisen politiikan vastainen linja oli irtiotta vanhasta. *Tulenkantajat* -lehden perustamisilmoituksessa syytettiin vanhaa polvea pessimismistä, välinpitämättömyydestä ja henkisten arvojen väheksymisestä. ”Kaikki tämä nostaa elämänkelpoisen nuorison kulttuuritaisteluun”, tulenkantajat julistivat.¹²⁹ Matti Kurjensaari on myöhemmin verrannut heitä sisällissodan ”teurastuspenkin” vierellä veronneisiin mutta ”veljesveren” tahroilta säästyneisiin ruusuihin. Tulenkantajat edustivat uutta ”voimaa, tulevan toivoa, menneen unohtamista”.¹³⁰ Kurjensaaren runollinen sanailu häivyttää osittain näkyvistä sisällissodan vastustamatonta traumaattisuutta, mutta voidaan silti olettaa, että sota jäi suomalaisten kulttuurivaikuttajien nuorimmalle polvelle keskimäärin etäisemmäksi kokemukseksi kuin rintamaikäisille ja sitä vanhemmille.

Traagista sota seurannut henkinen ilmapiiri oli nuoruudelle liian vieras ja raskas – ja vierasta oli myös se pettymys ja loukkaus, jota punaisten ”epäsolidaarisuus” merkitsi

¹²⁵ Lassila 1987, 97–99.

¹²⁶ Vala Erkki 1928, 2–3.

¹²⁷ Sallamaa 1994, 282–291.

¹²⁸ Mäkinen 1989, 21.

¹²⁹ Takala 1990, 71.

¹³⁰ Kurjensaari 1976, 242–243.

yhtenäiskulttuurin hegemoniaa ylläpitäneelle sivistyneistölle¹³¹. Pertti Karkama on kirjoittanut, että modernistisen maailmankatsomuksen synnyn yleisinä edellytyksinä ovat olleet yhteiskunnalliset muutokset ja vieraantuminen valtakulttuurista¹³². Samoista asioista oli kyse myös sisällissodan jälkeisessä, Suomen nuoren kulttuuriväen myöhäsyntyisessä modernismissa. Yhteiskunnalliset muutokset ja vieraantuminen saivat nuoret kulttuuriliberaalit ryhtymään siihen ”äänekkääseen” ja ”hämäävän hyväntuuliseen poliittis-ideologiseen etsiskelyyn”, jonka näyttämönä Erkki Valan luotsaama *Tulenkantajat*-lehti Lauri Viljasen mukaan 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa viime kädessä toimi¹³³.

Paavolainen kirjailijana 1920- ja 1930-lukujen Suomessa

”Modernismin impressaarion” maineensa Olavi Paavolainen oli saavuttanut 1920-luvun kirjallisen tuotantonsa perusteella. Hän oli yksi niistä nuorista suomalaisista kirjoittajista, jotka olivat jo varhain ymmärtäneet aikakauslehtien merkityksen uutena julkaisukanavana¹³⁴. Hän kirjoitti erityisesti elokuva- ja kirjallisuusarvosteluja *Ylioppilaslehteen* sekä runoja, joita ilmestyi ensimmäisessä *Tulenkantajat* -albumissa (1924), *Nuoret runoilijat* -antologiassa (1924) sekä *Hurmioituneet kasvot* -kokoelmassa.¹³⁵ Ratkaisevaksi ajanjaksoksi Paavolaisen kirjallisen läpimurron kannalta muodostuivat vuoden 1927 kevät ja kesä. Silloin hän matkusti ensimmäistä kertaa ulkomaille, viettäen viisi kuukautta Berliinissä, Pariisissa, Hampurissa ja Ranskan Rivieralla.

Paavolainen kirjoitti jo ennen matkaansa, mutta erityisesti sen aikana lukuisia artikkeleita, jotka julkaistiin Otavan *Aitta*-lehdessä (ilmestyi vuosina 1927–1930). Myös *Suomen Kuvalehti* julkaisi kaksi Pariisi-aiheista tekstiä vuonna 1927. Artikkeleiden vastaanotto oli innostunut, ja niiden kirjoittajan maine ”nykyajan profeettana” kasvoi. Vuonna 1928 Otava julkaisi Paavolaisen ja Mika Waltarin yhteisen runokokoelman *Valtatiet*. ”Koneromanttiseksi” luonnehdittua lyriikkaa sisältävä teos, johon Sylvi Kunnas teki kansikuvan, sai tunnustusta muiden muassa Elmer Diktoniukselta. Hän piti sitä terveellisenä tuulahduksena Suomen kulttuuriselle ilmapiiirille.¹³⁶

Vuoden 1929 toukokuussa ilmestyneestä, niin ikään Otavan julkaisemasta *Nykyaikaa etsimässä* -esseekokoelmasta tuli Paavolaisen läpimurtoteos. Kirja sisältää sekä jo aiemmin julkaistuja Pariisi-tekstejä että muita kirjoituksia, jotka Paavolainen laati tai muokkasi teosta varten vuoden 1927 matkansa jälkeen tai viimeistään asepalveluksensa aikana, joka alkoi 30. elokuuta 1928 ja päättyi 27. marraskuuta seuraavana vuonna. Palvelukseen liittyi myös reserviupseerikoulutus, jonka Paavolainen sai Haminassa vuoden 1929 maaliskuun ja elokuun välisenä aikana. Asepalveluksen aikaan takana oli jo toinenkin, kirjalliselta annil-

¹³¹ Lappalainen 1990, 83.

¹³² Karkama 1990, 20, 33–36.

¹³³ Viljanen 1959, 296.

¹³⁴ Riikonen 1996, 32; Riikonen 2006, 454. Suomalaisten aikakauslehtien määrä ja levikki oli 1920-luvulla voimakkaassa kasvussa.

¹³⁵ Hapuli 1995, 9–10; Kortti 2013, 97–98.

¹³⁶ Koskimäki 1992, 227–229; Rajala 2008, 120.

taan vaatimaton mutta muuten tapahtumarikas Euroopan-matka saman vuoden maaliskuusta syyskuuhun Katri Valan, Einari Vehmaksen ja Yrjö Gustafsonin kanssa.¹³⁷

Nykyaikaa etsimässä -kokoelman esseiden aiheina ovat uudet, Suomessa tuolloin vielä huonosti tunnetut eurooppalaiset ja amerikkalaiset kulttuuri-ilmiot, muun muassa mustan väestön kulttuuri, uudenaikainen vapautunut naiseus sekä uudet taidesuuntaukset, kuten futurismi, dadaismi ja venäläinen vallankumousrunous. Myös 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta lähtien puhuttanut saksalainen naturistiliike tai ”alastomuuskulttuuri” (*Freikörperkultur*) saa esseissä paljon tilaa. Paavolainen oli suunnannut teoksensa nimenomaan suurelle yleisölle, ja viimeistään sen saama näytävä sekä pääosin myönteinen vastaanotto merkitsi kirjailijan nousua yleiseen tietoisuuteen. Kirjan *Helsingin Sanomissa* arvostellut Lauri Viljasen kehui erityisesti matka-aiheisia esseitä ja luonnehti ”avointa ja vastaanottavaa silmää, nuorta innostusta ja älyllistä uteliaisuutta” kirjailijan erityispiirteiksi.¹³⁸ *Nykyaikaa etsimässä* ja sen kirjoittaja saivat silti toki osakseen myös kritiikkiä. Hyvä esimerkki on V. A. Koskenniemen hieman pisteliäs ennustus: ”Jos Olavi Paavolainen yhtä avosilmäisesti kuin tähän saakka jatkaa etsiskelyjään, uskon hänen pianikin tekevän sen havainnon, että kaikki ‘uusi’ on varsin relatiivista ja että kaikki, mikä nykyhetkessä tapahtuu, juontaa alkunsa jostakin, joka on jo aikoja sitten tapahtunut.”¹³⁹ Samoilla linjoilla oli muitakin kriitikkoja kuten Rafael Koskimies ja Kaarlo Marjanen¹⁴⁰. Koskenniemen kritiikki ansaitsee tulla mainituksi, koska se kertoo perustavanlaatuisista, myös 1930-luvun kirjoituksissa näkyvistä eroista hänen ja Paavolaisen kulttuurisessa katseessa.

Paavolaisen kirja ei suinkaan ollut aikansa ainut suomalainen ajankuva modernista Euroopasta. Ensin Päivi Lappalainen ja sittemmin Ritva Hapuli ovat omissa tutkimuksissaan aiheellisesti huomauttaneet, että Elsa Enäjärven jo vuonna 1928 ilmestynyt, myynti- ja arvostelumenestykseksikin noussut *Vanha iloinen Englanti* jäi pitkäksi aikaa ilman ansaitsemaansa huomiota kulttuurintutkimuksen piirissä. Paavolaisen kirjan tapaan Enäjärvenkin teos on laadittu esseistisellä otteella, joka välittää vahvasti matkalla koettuja tunnelmia. Myös Paavolainen huomioi Enäjärven kirjan ja kiitteli sen kirjoittajan ”henkevää, sukkela ja modernia naisellisuutta”¹⁴¹. Lappalaisen ja Hapuli ovatkin perustellusti kysyneet, onko Enäjärven kirjaa kohtaan osoitetun vähäisen kiinnostuksen taustalla kirjailijan sukupuoli¹⁴².

Muodikkaan kirjailijan aseman saavuttaneen Paavolaisen ratsastus menestyksen aallonharjalla oli myrskyisää ja jäi lyhytaikaiseksi. Paavolainen luonnehti vuotta 1930 jälkikäteen ”oikeaksi nöyryytysten vuodeksi”. Sen aikana hän alkoi vieraantua tulenkantajien henkisestä ilmapiiristä, ja varsinkin erimielisyydet *Tulenkantajat*-lehden edellisen päätoimittajan, vasemmistolaisittain radikalisoituneen Erkki Valan kanssa hankaloittivat tilannetta. Lehti jouduttiin lopulta lakkauttamaan epäonnistuneen uudistamisyrityksen ja taloudellisten vaikeuksien jälkeen.¹⁴³ Paavolaisen mukaan ”taiteellisen elämän peloittava latteutuminen”, pula-ajan yleinen ahdistus ja Lapuan liikkeen aiheuttama poliittinen kuohunta vaikuttivat siihen, etteivät nuoret kirjailijat enää uskaltaneet määrillä kantaansa ajan ilmiöihin

¹³⁷ Paavolainen [1947] 1965, 448–449; Paavolainen Jaakko 1991, 90; Valkonen 1998, 65.

¹³⁸ Viljanen 1929; Hapuli 1995, 14–15.

¹³⁹ Koskenniemi [1929] 1955, 603.

¹⁴⁰ *Nykyaikaa etsimässä* -kirjan aikalaisvastaanotosta tarkemmin ks. Hapuli 1995, 16–24.

¹⁴¹ Paavolainen 1929, 46; Hapuli 1995, 121.

¹⁴² Lappalainen 1997, 160–162; Hapuli 2003b, 13.

¹⁴³ Paavolainen [1947] 1965, 449; Viljanen 1959, 296; Paavolainen Jaakko 1991, 95–97.

vaan ”syöksyivät kustantajien suosiollisella myötävaikutuksella karkeimpaan kaupalliseen kirjallisuuteen”.¹⁴⁴

Pettymyksensä ja ärtymyksensä Paavolainen purki kirjallisesti pamfletissa *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa*, joka ilmestyi Gummeruksen kustantamana huhtikuussa 1932. Sen kritiikki kohdistuu Paavolaisen omaan kirjailijasukupolven edustajiin, erityisesti Waltariin, ja osittain myös häneen itseensä¹⁴⁵. Paavolainen tuomitsi uuden suomalaisen kaunokirjallisuuden epä-älylliseksi ja epäintuitiiviseksi ja julisti, että nuorilta kirjailijoilta ”puuttui kokonaan se *uusi yhteiskunnallinen asennoituminen*, johon maailmansota muualla ratkaisevasti pakotti nuorison¹⁴⁶. Keskustellessaan *Suursiivouksesta* Matti Kurjensaaren kanssa neljä vuotta myöhemmin Paavolainen tosin harmitteli sitä, ettei ollut käsitellyt suomalaisen kirjallisuuden syntinä ollutta yhteiskunnallisuuden puutetta vieläkin painokkaammin¹⁴⁷.

Pamfletti jakoi rajusti mielipiteitä, ja kaiken kaikkiaan sen vastaanotto oli suorastaan sensaatiomainen. Sekä Matti Kurjensaari että Jaakko Paavolainen ovat todenneet, että kirjan herättämä keskustelu ja siitä kirjoitettujen arvioiden ja puheenvuorojen määrä on jäänyt Suomessa ainutlaatuisiksi.¹⁴⁸ Paavolainen on myöhemmin kertonut päättäneensä *Suursiivouksen* jälkeen ”luopua kaikesta kirjallisesta toiminnasta, sillä aika oli liian pimeä ja huonoja kirjailijoita meillä aivan tarpeeksi”.¹⁴⁹ Kritiikistä aiheutui myös, että välit entiseen lähipiiriin viilenivät jonkin verran. Syksystä 1933 kevääseen 1936 Paavolainen työskenteli mainostoimittajana Suomen ilmoituskeskuksessa Helsingissä sekä mainospäällikkönä Kudos Oy Silolla Turussa. Mistään todellisesta kirjailijantyön jättämisestä ei silti ollut kysymys, sillä vuosien 1935 ja 1936 aikana hän teki myös kuumeisesti töitä jo pitempään suunnittelemaansa seksuaalipsykologista teosta varten.¹⁵⁰ Heinäkuun puolivälissä 1936 Paavolainen elätteli vielä toiveita saada kirja valmiiksi seuraavan vuoden kevääksi¹⁵¹, mutta työ keskeytyi dramaattisesti ja yllättäen, kun kutsu Saksaan tavoitti hänet elokuun alussa.¹⁵²

1920- ja 1930-lukujen vaihde oli merkinnyt Paavolaiselle nousua suuren yleisön tuntemaksi kirjailijaksi. Samalla hän oli löytänyt monessa mielessä suunnan, jota hänen voi katsoa seuranneen koko kirjailijanuransa ajan ja josta hänet parhaiten muistetaan. Tällä tiellä käännekohtaksi muodostui 1930-luvun loppupuoli eli ajanjakso, jota tämä tutkimus käsittelee. Silloin Paavolainen otti kirjailijana ja kulttuurikriittikkona uuden askeleen. Saksan-vierailun jälkeen ”nykyajan” etsijän mielenkiinto kohdistui uudella tavalla, tällä kertaa poliittiseen kulttuuriin.

¹⁴⁴ Paavolainen [1947] 1965, 449.

¹⁴⁵ Mauriala 2005, 281–282; Järvelä 2013, 35; Kortti 2013, 149.

¹⁴⁶ Paavolainen 1932, 131–136. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

¹⁴⁷ Kurjensaari 1962, 94–95.

¹⁴⁸ Kurjensaari 1966, 74; Kurjensaari 1975, 112; Paavolainen Jaakko 1991, 106. Vasta Väinö Linnan *Tuntemattomasta soilaasta* kirjoitettiin enemmän kuin *Suursiivouksesta*, mutta nimenomaan pamflettien joukossa on jälkimmäisen synnyttämä keskustelu ollut ainutlaatuisen vilkasta Suomen kirjallisuuden historiassa.

¹⁴⁹ Paavolainen [1947] 1965, 449.

¹⁵⁰ Paavolainen Jaakko 1991, 124, 133; Soikkanen 2003, 68–71. Mahdollisesti työn alla oli jopa kaksi erillistä kirjaa, *Avoliiton tulevaisuus länsimaissa* sekä *Eros ja Prometheus – Uutta seksuaalimoraalia ja psykologiaa*. Osittainen luonnos *Eros ja Prometheus* -teoksen käsikirjoituksesta löytyi maaliskuussa 2006 Yleisradion Radioteatterin arkistosta. Luonnosta ei ole ainakaan toistaiseksi saatettu tutkijoiden ulottuville.

¹⁵¹ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Müncheniin, 16.7.1936. Liisa Tannerin kirjekokoelma (jatkossa LTK).

¹⁵² Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Müncheniin, 11.8.1936. LTK; Paavolainen Jaakko 1991, 133–136; Holmlund 1992, 57.

Aika ja ympäristö, jossa Paavolainen kirjailijana toimi, oli muutoksessa 1930-luvulla. Niin kulttuuri kuin yhteiskuntakin alkoivat politisoitua voimakkaasti Suomessa ja muualla Euroopassa. Paineet poliittisen värin tunnustamiseen kasvoivat kirjailijoillakin, ja heitä ryhdyttiin arvioimaan ensisijaisesti maailmankatsomuksen perusteella¹⁵³. Samalla tulenkantajien tarina liikkeen alkuperäisessä muodossa sai lopullisen päätöksensä. Kirjallinen vasemmisto ryhmittyi uusien julkaisujen, kuten Erkki Valan uuden *Tulenkantajat*-viikkolehden (ilmestyi 1932–1939) ja Jarno Pennasen *Kirjallisuuslehden* (ilmestyi 1932–1938) ympärille.¹⁵⁴ Vala oli julistanut lehtensä ympärille perustetun Tulenkantajain Seuran vuosikokouksessa, että uusi *Tulenkantajat* oli kokonaan sanoutunut irti nuorvoimalaisuudesta mutta toteutti edelleen syksyllä 1929 tulenkantajille omaksuttuja periaatteita¹⁵⁵.

Monet alkuperäisistä tulenkantajista eivät koskaan hyväksyneet tätä tulkintaa eivätkä uutta samannimistä lehteä¹⁵⁶. Paavolainen ryhtyi kuitenkin seuraamaan Valan työtä tarkoin ja kertoi yksityisesti myös arvostavansa sitä. ”Koko lehti on jollain tavalla nyt niin rehellinen, tosi ja alaston”, hän kirjoitti Lauri Viljaselle¹⁵⁷. ”Jos Sinua huvittaa tutustua nykyiseen ajatussuuntaani niin tilaa nykyisin ilmestyvä ”Tulenkantajat”, hän puolestaan tunnusti silloiselle naisystävälleen Liisa Tannerille, mutta kertoi samalla, ettei uskalla kirjoittaa ”kommunistiseksi” leimattuun julkaisuun. Politisoitunut henkinen ilmapiiri ahdisti: ”Jokainen taiteilija on aina ollut vallankumouksellinen, mutta lapualaisten Suomessa on jokainen vallankumouksellinen vain ’kommunisti!’”¹⁵⁸ Paavolainen olisi ollut halukas liittymään vähin äänin Valan tulenkantajien piiriin, muttei suostunut tekemään lehden johtokunnan edellyttämää julkista kannanottoa¹⁵⁹. Ratkaisu on yksi esimerkki siitä, kuinka hän huolehti julkisuuskuvastaan koko elämänsä ajan.

Vuonna 1936 käytiin suomalaisissa kirjallisuuspiireissä niin kutsuttu kirjallisuustaistelu. Se henkilöityi eniten Mika Waltariin, jota on yleensä pidetty myös sen lähtölaukauksen ampujana. Pohjimmiltaan siinä oli kyse kärjistyneestä kiistelystä, joka koski kirjallisuuden yhteiskunnallista vastuuta ja tehtävää. Kirjallisuustaistelu alkoi, kun uuden romaaninsa *Palava nuoruus* (1935) saamaan kritiikkiin tyytymätön Waltari ryhtyi kritisomaan kulttuuriliberaaleja, erityisesti Lauri Viljasta, Kaarlo Marjasta ja Tatu Vaaskiveä luisumisesta samaan rintamaan Moskovasta johdettujen sosialistien kanssa. Lehtien palstoilla ja erilaisissa keskustelutilaisuuksissa käydyn taistelun tulos oli Waltarin kannalta lopulta lohduton, sillä hän jäi lähes ilman liittolaisia.¹⁶⁰ Panu Rajala on luonnehtinut Waltaria ”yksinäiseksi urakkamieheksi”, joka oli oikeistolle liian kosmopoliittinen ja vasemmistolle liian kristillinen ja porvarillinen¹⁶¹.

Waltaria arvosteltiin rajusti vielä vuonna 1937 hotelli Tornissa järjestetyissä, ajankohtaisista kulttuuripoliittisista kysymyksistä käydyissä keskusteluissa. Niissä oli mukana tuon

¹⁵³ Kuusi 1959, 301.

¹⁵⁴ Laitinen 1984, 20; Heikkilä 2007, 14.

¹⁵⁵ Vala Erkki 1933, 1–2.

¹⁵⁶ *Suomen kirjallisuus VII* 1968, 227.

¹⁵⁷ Paavolainen Jaakko 1991, 120. Jaakko Paavolaisen siteeraama kirje on vuodelta 1933, mutta päiväystä ei mainita tarkemmin.

¹⁵⁸ Paavolaisen kirje Kivennavalta Liisa Tannerille Pölläkkälään, 20.3.1933. LTK.

¹⁵⁹ Paavolainen Jaakko 1991, 121.

¹⁶⁰ *Suomen kirjallisuus VII* 1968, 230–231; Kurjensaari 1975, 157–164; Itonen 1992, 100; Mikkeli 1999, 25–26; Häggman 2001, 420–422.

¹⁶¹ Rajala 2008, 298, 333–335.

ajan johtavaa kulttuuriväkeä, ja niiden sisältö ilmestyi samana vuonna kaikkien luettavaksi Yrjö Kivimiehen toimittamassa kirjassa *Pidot Tornissa*. Vaikka Tornin foorumi oli periaatteessa avoinna oikealta vasemmalle, keskustelut käytiin varovaisessa liberaalin humanismin hengessä. Paikalla ei ollut äärivasemmistoa, konservatiivien kärkihahmoa V. A. Koskenniemeä tai ruotsinkielistä älymystöä. Tästä huolimatta Tornin keskusteluissa esitettiin myös varovaista kritiikkiä Suomessa tuolloin harjoitettua kulttuuripoliittikkaa ja muita ajankohdaisia kulttuuri-ilmioitä, kuten konservatiivisen sivistyneistön piirissä lisääntyneitä kiinnostusta kansallissosialistista Saksaa kohtaan.¹⁶²

Kirjallisuustaistelu heijasteli 1930-luvun puolivälin tilannetta, jossa edellisen vuosikymmenen kosmopoliittisuus ja ensimmäiset tulenkantajat olivat jo selvästi taakse jäänyt vaihe. Poliittinen ilmasto oli kiristynyt, ja viimeistään Lapuan liike oli lopettanut 1920-lukulaisen viattomuuden ajan. Kirjallisuustaistelun ja Tornin pitojen aikana keskusteltiin ennen kaikkea suomalaisuuden rakentamisesta äärimäisyyksien välissä, ja näiden keskustelujen myötä suomalaisten kulttuuripiirien väliset rintamalinjat hahmottuivat entistä selvemmin.¹⁶³ Yksityiskirjeet Viljaselle ja Tannerille osoittavat, että Paavolaisen ajatusmaailma oli ainakin vielä vuonna 1933 monin tavoin lähellä kulttuurivasemmistoa. Mutta vaikka jännitteet edelleen lisääntyivät kirjallisuustaistelun myötä, Paavolainen pysyi etäällä puoluesidonnaisuuksista ja ilmoitti julkisesti linjakseen ”vanhoillisia” vastaan suuntautuneen kulttuuriliberalismin¹⁶⁴.

Liberaalien kirjailijoiden johtohahmo oli tuolloin Lauri Viljanen, joka hänkin osallistui kiivaana käyneeseen keskusteluun teoksellaan *Taisteleva humanismi* (1936). Lähemmäs kolmestakymmenestä esseestä koostuvassa kirjassaan Viljanen kommentoi erityisesti massaliikkeiden ja irratiionaalisten voimien ratiionaaliselle kulttuurille asettamaa haastetta¹⁶⁵. Kai Laitinen on määritellyt Paavolaisen pysyneen Viljasen edustamalla ”kulttuuriliberaalilla keskustalinjalla” vielä *Pako pimeyteen* -trilogian kirjojen ilmestymisen aikaankin.¹⁶⁶ Toisaalta Olli Valkonen on aiheellisesti todennut, että ajan ankarassa kahtiajaossa Paavolainen ei porvarillisen taustansa ja upseerikoulutuksensa vuoksi voinut kokonaan välttää leimautumista ”oikealle”.¹⁶⁷

1930-luvun puolivälin jälkeen kulttuuriliberaalien näkyvimpien hahmojen joukkoon nousi myös nuori Tatu Vaaskivi, jonka vuonna 1937 ilmestynyt teos *Vaistojen kapina* käsiteli psykoanalyysia¹⁶⁸. Saman vuoden joulukuussa, sen jälkeen kun Paavolaisen kirjat *Kolmannen Valtakunnan vieraana* sekä *Lähtö ja Loitsu* olivat jo ilmestyneet, nimimerkki Karu eli Sakari Vapaasalo esitti Isänmaallisen Kansanliikkeen IKL:n *Ajan Suunta* -äänenkannattajassa luonnehdintansa suomalaisen kulttuurin tilasta. Vaaskivi oli ”nouseva tähti tuolla taivaanpuoliskolla, missä vasemmistokulttuurimme aurinkokunta kumottaa” kiintotähtenä Lauri Viljanen. ”Paavolaisen levoton pyrstötähti” mutkitteli humaltuneen kimalaisen tavoin ”maailmanmatkallaan pimeyteen”. Sillanpäästä Karu teki ”ruumiin ja sikiämisen mysteerejä” heinäladossa ja ”fauninhymy suupielessään” valaisevan kuu-ukon. Tulenkan-

¹⁶² Huuhtanen 1984, 29; Sevänen 1997, 53; Mikkeli 1999, 19, 34; Martikainen 2010, 196; Kortti 2013, 146.

¹⁶³ Mikkeli 1999, 33.

¹⁶⁴ Paavolainen Jaakko 1991, 136–137.

¹⁶⁵ Oksala 2000, 308–309.

¹⁶⁶ Laitinen 1984, 20.

¹⁶⁷ Valkonen 1998, 70.

¹⁶⁸ Vaaskivestä kulttuuriliberaalina ks. Pynttari 2011, 23–25.

tajia kuvasi ”vapaana ja irrallaan tässä olympolaisessa korkeudessa” leijaileva punainen tähtisumu.¹⁶⁹

Paavolaisesta oli 1930-luvun puolivälin jälkeen tullut tunnettu julkisuuden henkilö, jota on eri vaiheissa luonnehdittu niin kosmopoliitiksi kuin aristokraatiksikin. Hänet on nähty intellektuellina, joka on vastustanut kiivaasti auktoriteetteja, sovinnaisia tapoja ja erityisesti kirkkoa. Samaan aikaan toiset ovat pitäneet häntä yhteisöllisyyden suurena ihailijana ja epäilleet vuoroin natsimieliseksi, vuoroin kommunistiksi. On selvää, ettei Paavolaisen yhteiskunnallista roolia ja merkitystä voida ymmärtää, jos ratkaisua etsitään vain yhdeltä suunnalta. Tieteellisessä tutkimuksessa on huomioitava kaikki edellä mainitut luonnehdinnat, tarkasteltava niitä kriittisesti ja arvioitava niiden merkitystä tutkimusongelman kannalta. Luonnehdinnoista tärkein on kuitenkin Paavolaisen itsensä kirjoittama ja julkiaksi tarkoitettu muotoilu *Nykyaikaa etsimässä* -kokoelman ”Neitseellinen Aino” -esseessä. Paavolainen on vakavissaan, kun hän esittää julistuksensa vallankumouksen ja utopioiden ajasta:

Ei ole muuta varmuutta kuin nykyisyys - ja jos kysyt sen totuutta, niin se vastaa vain: etsi! Murroskauden ihmiselle ei Paul Morandin tunnustus: ‘En ole koskaan säikähtänyt ajatusta kuolla aikani mukana’ ole häpeäksi. Sillä murrosajan ihminen ei voi tehdä suurempaa syntiä kuin ruveta elämään yhden totuuden varassa, luopua etsiskelystä ja julistamalla itsensä ‘vakaantuneeksi’ väittää taistelun muillakin rintamilla loppuneen.¹⁷⁰

Tutkimukseni edetessä otan kantaa kysymykseen siitä, noudattiko Paavolainen tätä linjaa myös 1930-luvulla tilanteessa, jossa totalitaaristen yhteiskuntien kulttuuri ja politiikka määritteli kulttuurikriitikon kiinnostuksen kohteena olevaa todellisuutta uudella tavalla. Ainakin hän uskoi pystyvänsä tähän: ensin *Kolmannen Valtakunnan vierana* -kirjan esipuheessa ja myöhemmin vielä sekä *Ristissä ja hakaristissä* että *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen esitti julistuksen, jota hän oli ryhtynyt hahmottelemaan jo kaksikymmenluvulla: ”Minusta tuntui, että Suomessa ei yleensä oikein tajuttu, mitä maailmassa nykyisin oikein tapahtuu.”¹⁷¹ Julistus kohdistui yhtä lailla kulttuuri-ilmioihin kuin maailmankatsomukseen ja politiikkaan¹⁷². Vielä 1930-luvun lopullakin Paavolainen uskoi, että oikea tapa ravistella tiedostamaton yleisö hereille oli tehdä se välittömien ja elävien kuvausten avulla, ”nykyajan totuutta” etsien.

Paavolaisen tekstejä arvioitaessa on tärkeää huomioida, että hänen yleisönsä oli suomalaista ja tekstit oli siis tarkoitettu nimenomaan kotimaiseen kulutukseen. Ritva Hapulin sanoin Paavolainen oli 1920-luvulla matkustanut löytääkseen nykyajan, joka ei ollut vielä saavuttanut Euroopan keskuksista kaukana ollutta Suomea, ja vuosina 1936–1939 motiivi oli edelleen sama – huolimatta siitä, että *Pako pimeyteen* -trilogian kirjat ilmestyivät kään-

¹⁶⁹ Karun luonnehdinnan lainaus teoksesta Ihanus 1994, 211. Mainitessaan tulenkantajat nimimerkki Karu viittaa nimenomaan ”uusiin” tulenkantajiin.

¹⁷⁰ Paavolainen 1929, 15–17.

¹⁷¹ Paavolainen [1936] 1993, 8–9; Paavolainen 1937, 9; Paavolainen 1946a, 5. Paavolaisen julkaistuissa teksteissä sanojen painotuksen tehokeinona on useimmiten käytetty harvennusta. Käsin ja koneella kirjoitetuissa julkaisemattomissa muistiinpanoissa ja käsikirjoituksissa korostuskeinona on puolestaan yleensä alleviivaus. Olen tässä tutkimuksessa käyttänyt kaikissa sitaateissa pelkästään harvennusta, jotta teksti olisi ulkoasultaan mahdollisimman yhtenäinen. Toisin sanoen olen korvannut osan alleviivauksista harvennuksin.

¹⁷² Riikonen 1996, 32.

nöksinä pian myös Ruotsissa¹⁷³. Kansallissosialistisessa Saksassa ja Etelä-Amerikassa matkustanut Paavolainen oli kuitenkin lukeneempi ja kokeneempi kuin *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassa julkaistut esseet kirjoittanut mies. Mitä pidemmälle *Pako pimeyteen* etenee, sitä enemmän niissä kuuluu eurooppalaisen kulttuurikriitikon ääni.

Vielä *Pako pimeyteen* -trilogian kirjojen ilmestymisen vuosinakin Paavolainen näki aikansa jatkuvana muutoksen tilana, jonka kiehtovuus perustui tuntemattomuuteen. Myös Hapulin ja Pynttärin tutkimuksissaan esiin nostama suhteellisuuden korostuminen, ”kaikkien asioiden *relatiivisuuden* tajuaminen”, josta Paavolainen *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessa kirjoitti Albert Einsteinin, Sigmund Freudin ja Oswald Spenglerin työlle perustuvana kulttuurin uutena virtauksena, vaikutti yhä¹⁷⁴. Vaikka ”menneisyyden totuuksiin” ei ehkä uskottu, ei mennyt aika ja sen tunteminen ollut suinkaan menettänyt merkitystään: ”Aina jää jotain kaikesta jällelle”¹⁷⁵ Paavolainen julisti. Arvioin tutkimuksessani, onnistuiko hän noudattamaan näitä teesejään kirjoittaessaan 1930-luvun lopun murroksen maailmasta, ja jos noudatti, miten ne hänen kulttuurikritiikissään näkyvät.

Matkalla Saksassa, Etelä-Amerikassa ja Neuvostoliitossa

Vaikka Paavolaisen Saksan-vierailu vuonna 1936 oli hänen kirjailijanuransa kannalta käännteentekevä, hän ei itse ollut suunnitellut matkustavansa kolmanteen valtakuntaan. Paljon enemmän odotuksia ja ennakkovalmisteluja oli liittynyt Lontoon-matkaan vuonna 1932. Tuohon aikaan hänellä oli suunnitteilla avioliittoinstituutiota ja seksuaalipsykologiaa käsittelevien tekstien ohella myös jonkinlainen kolonialismia ja imperialismia käsittelevä teos. Lontoon-vierailun oli tarkoitus palvella uuden kirjan syntymistä, ja Paavolaisen aikeissa oli matkustaa Liisa Tannerin kanssa. Suunnitelmat kuitenkin muuttuivat, ja vaikka Paavolainen lopulta kävikin Englannissa, hän matkusti yksin. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan alussa hän kuvailee matkaa ”katkeraksi” ja ”kuohuvan melankolian täyttämäksi”, ja sama sävy sisältyy kirjeeseen Tannerille: ”Pakoni Lontooseen oli vain mieletön yritys paeta sisäistä rauhattomuutta ja tyytymättömyyttä.” Varsin laajoista muistiinpanoista huolimatta matkan kirjallinen anti jäi muutamien lehtiartikkelien varaan. Niissä painottuu lähinnä englantilaisen ylhäisön elämäntavan kuvaus.¹⁷⁶

Neljä vuotta Englannin-vierailun jälkeen toteutunut matka Travemünden kirjailijakotiin (*Dichterhaus*) ja Nürnbergin puoluepäiville oli osa Suomen ja kansallissosialistisen Saksan välistä kulttuuriyhteistyötä. Kulttuuriyhteistyö oli puolestaan seurausta maiden välisistä läheisistä suhteista, joille oli luotu pohjaa jo hansaliiton ja uskonpuhdistuksen aikoina. Kaikkein lujimmillaan Suomen ja Saksan poliittiset suhteet olivat vuonna 1918, Suomen itsenäistyttyä ja kansalaissodan päätyttyä. Vuoden 1918 syyskuussa, hieman ennen keisarillisen Saksan romahtamista ensimmäisessä maailmansodassa, perustettiin Helsingissä Suomalais-Saksalainen Seura, jonka puitteissa aseveljeyteen perustuvaa ystävyyttä oli

¹⁷³ Hapuli 2012b, 70. *Pako pimeyteen* -trilogian kirjojen ruotsinkieliset nimet ovat *Som gäst i Tredje Riket* (1937), *Flykten till en ny värld* (1938) ja *Korset och bakkorset* (1939). Kustantaja oli tukholmalainen Natur och Kultur.

¹⁷⁴ Paavolainen 1929, 140–141; Hapuli 1995, 43; Pynttäri 2011, 75.

¹⁷⁵ Paavolainen 1929, 28–29.

¹⁷⁶ Paavolaisen kirje Kivennavalta Liisa Tannerille Pölläkkälään, 20.3.1933. LTK; Paavolainen [1936] 1993, 14; Paavolainen Jaakko 1991, 110–111; Soikkanen 2003, 59–60.

tarkoitus vaalia ja kehittää. Myös saksalaisen kulttuurin asema Suomessa oli tuolloin vahva. Poliittisen toiminnan rinnalle tulikin pian kulttuuriyhdistyksi, jolle suomalaisten jo entuudestaan hyvä saksalaisen kulttuurin tuntemus, kielitaito ja henkilökohtaiset kontaktit olivat suureksi eduksi.¹⁷⁷

Poliittisten ja taloudellisten siteiden ohella kulttuurisuhteita ylläpidettiin myös uuden Weimarin tasavallan kanssa. Saksalaiset perustivat Lyypekiissä vuonna 1921 *Nordische Gesellschaft* -seuran (NG), jonka tehtävä oli vaalia kulttuuriyhteyksiä kaikkiin Pohjoismaihin¹⁷⁸. Kansallissosialistien noustua valtaan vuonna 1933 NG muokattiin osaksi valtion propagandakoneistoa ja siirrettiin Alfred Rosenbergin johtaman ulkopoliittisen viraston (*Außenpolitische Amt der NSDAP*, APA) alaisuuteen. Seuran pääasiallinen tarkoitus oli lähentää Pohjoismaita kansallissosialistiseen Saksaan, mutta yhteyksiä oli myös muualle Itämeren alueelle, erityisesti Baltiaan. Propagandan teemaksi otettiin ns. ”pohjoinen ajatus”, rotuoppeihin perustunut käsitys ylempien, pohjoisten kansojen yhteistyön merkityksestä uudessa Euroopassa. Pohjoinen ajatus ei kuitenkaan herättänyt kohdemaissaan toivottua innostusta. Käytännössä toiminta ohjattiinkin pian maltillisemmille ja perinteisemmille kulttuurivaihdon urille. Seuran kautta luotiin yhteyksiä saksalaisten ja pohjoismaalaisten kulttuuripiirien ja -vaikuttajien välille etenkin näyttelytoiminnan, tutustumisvierailujen ja niiden aikana järjestettyjen esitelmien sekä muiden vastaavien tilaisuuksien avulla.¹⁷⁹ Kysymys oli siis kulttuuridiplomatiasta tai ”kulttuuriin verhotusta politiikasta”, kuten aiheetta ensimmäisenä perusteellisesti tutkinut Britta Hiedanniemi on NG:n toimintaa luonnehtinut¹⁸⁰.

Suomeen suuntautuvan kulttuuridiplomatian huipputaso oli Saksassa kansallissosialistien kontrollissa viimeistään vuoteen 1935 mennessä. NG isännöi muun muassa Suomen kansallismielisen ja konservatiivisen sivistyneistön johtohahmojen V. A. Koskenniemen ja kirjailija Maila Talvion Saksan-matkoja, ja yhteistyö heidän kanssaan jatkuikin läheisenä aina siihen saakka, kunnes Suomi irtautui toisesta maailmansodasta syksyllä 1944.¹⁸¹ Kuten Werner Söderström Osakeyhtiön historian kirjoittanut Kai Häggman on todennut, Talvio ja Koskenniemi olivat ”aina valmiita” lähtemään Saksan-matkalle.¹⁸² Viimeisin tutkimus, jossa Suomen ja kansallissosialistisen Saksan kulttuurisuhteita käsitellään laajasti, on Markku Jokisipilän ja Janne Könösen teos *Kolmannen valtakunnan vieraat* (2013). Jokisipilän ja Könösen keskeinen teesi on, että vaikka suomalaisen kulttuuriväen ”Saksa-entusiastien” ydinjoukko, erityisesti ”Kolmannen valtakunnan suomalaisen myötäjuoksuun” ryhtynyt Koskenniemi, ”sotaa edeltäneen suomalais-saksalaisen kulttuurisen vuoropuhelun henkilöitymä” Talvio sekä kuvion kolmas ”pääosanesittäjä”, säveltäjä Yrjö Kilpinen olivat

¹⁷⁷ Hiedanniemi 1980, 15–23.

¹⁷⁸ Hiedanniemi 1980, 27. *Nordische Gesellschaft* tarkoittaa vapaasti suomennettuna ”Pohjoinen seura”. Jatkossa siihen viitataan lyhenteellä NG.

¹⁷⁹ Hiedanniemi 1980, 176–178; Hietala 2006, 93–94; Pirinen 2007, 47–52; Jonas 2010, 64–65, 72–73; Hyytiä 2012, 98–99; Jokisipilä & Könönen 2013, 40, 55–58.

¹⁸⁰ Hiedanniemen tutkimuksen otsikko on *Kulttuuriin verbottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*.

¹⁸¹ Hiedanniemi 1980, 89, 91, 101, 178; Mertanen 2011, 397, 403, 417; Mertanen 2013, 324.

¹⁸² Häggman 2003, 35.

alallaan arvostettuja ja näkyviä, heidän toimintansa konkreettiset vaikutukset jäivät lopulta vähäisiksi.¹⁸³

Suomen ja Saksan kulttuuridiplomatian isossa kuvassa Olavi Paavolaisen ja kaksi vuotta häntä aiemmin matkustaneen Lauri Viljasen kaltaiset kulttuuriliberaalit olivat poikkeuksia saksalaisten yleisesti noudattamaan linjaan, jossa vältettiin yllätyksiä ja suosittiin vuoden 1933 jälkeiselle Saksalle ystävällismielisiksi tiedettyjä vieraita. Juuri Paavolaisen valikoituminen vuoden 1936 vierailulle olikin pitkälti sattuman kauppaa. Kevään aikana NG oli esittänyt suoran kutsun ainakin Arvi Kivimaalle ja F. E. Sillanpäälle, mutta molemmat olivat kieltäytyneet. Lopulta kirjailijakodin johtaja Fred (Alfred) J. Domes, joka oli aiemmin itsekin vierailut Helsingissä, ohjasi kutsun Suomen kirjailijaliitolle. Domes yritti varmistaa sopivan ehdokkaan löytymisen Maila Talvion avulla, mutta kutsu käsiteltiin epävirallista tietä loma-aikana ja Talviokin kuuli valinnan tuloksen vasta jälkikäteen. Ensisijaisten ehdokkaiden ”varamiehenä” valitun Paavolaisen lähtö Travemüнден saikin Talvion huolestumaan. NG:n palveluksessa työskennellyt suomalainen virkailija Rauha Penttala kuitenkin rauhoitteli Talviota kirjeessään arvioimalla, että Paavolainen oli ”kyllä vahvasti vasemmistomielinen, mutta hän oli sentään herrasmies”.¹⁸⁴ Siinä mielessä kutsulle oli tosin ennakkotapaus, että Paavolaisen kiinnostusta oli tiedusteltu jo vastaavan NG:n kutsun yhteydessä kaksi vuotta aiemmin, jolloin lähtijä oli lopulta Lauri Viljanen¹⁸⁵. Vuonna 1936 kieltäytynyt Sillanpää puolestaan tuotti saksalaisille vielä pahemman pettymyksen jouluna 1938, kun *Suomen Sosialidemokraatin* julkaisemassa ”Joulukirje diktaattoreille” -tekstissään kritisoi kovin sanoin niin Staliniä, Hitleriä kuin Mussoliniakin. ”Kun teidän suurten ja lahjakkaitten kansojenne hämärä unissakävijäkausi on ohi, olette tekin ohi”, Sillanpää kirjoitti ja onnistui loukkaamaan ainakin kansallissosialisteja¹⁸⁶.

Samaan aikaan Paavolaisen kanssa NG:n vieraana oli Suomen ruotsinkielisiä kirjailijoita edustanut Göran Stenius. Myös kahtena aikaisempana kesänä Travemüнден oli matkustanut sekä suomen- että ruotsinkielinen kirjailijavieras. Ensimmäisellä kerralla vuonna 1934 Suomen edustajina olivat jo mainittu Lauri Viljanen sekä Tito Colliander, vuonna 1935 puolestaan Toivo Lyy ja Ragnar Ekelund. Travemüнден kirjailijakodin suomalaisvieraista ainoastaan Paavolainen, Colliander ja Stenius kirjoittivat kokemuksistaan laajemmat kuvaukset.¹⁸⁷ Samaan aikaan suomalaisten kanssa kirjailijakotiin oli kutsuttu edustajat muistakin Pohjoismaista. Vuonna 1936 he olivat Sven Stolpe (Ruotsi), Eyvind Mehle (Norja) ja Erik Bertelsen (Tanska). Isäntämaa Saksaa edustivat kreivi Otfried von Finckenstein, Fritz Helke sekä Rupert Rupp.¹⁸⁸ Paavolainen saapui perille Travemüнден elokuun 14. päivänä, mutta tapasi kirjailijakodin muut asukkaat vasta seuraavana iltana. Myöhäisen saapumi-

¹⁸³ Ks. erityisesti Jokisipilä & Könönen 2013, 72, 77, 138–139, 468. Talvio kirjoitti Saksan-kokemuksistaan ja -näkemyksistään julkisesti selvästi vähemmän kuin Koskenniemi eikä hänellä tietävästi ollut juuri yhteyksiä Paavolaiseen, minkä takia häneen viitataan tässä tutkimuksessa vain muutamia kertoja.

¹⁸⁴ Hiedanniemi 1980, 72, 97; Paavolainen Jaakko 1991, 138; Mertanen 2011, 403.

¹⁸⁵ Suomen Kirjailijaliiton (allekirjoittajana sihteeri Iivo Härkönen) kirje Helsingistä Paavolaiselle Kivennavalle, 28.5.1934. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Ba. Saapuneet kirjeet. 46:1. Suomen Kirjailijaliiton ensisijainen ehdokas oli Mika Waltari, mutta hän vetosi työkiireisiinsä ja kieltäytyi lähtemästä. Ks. Mertanen 2011, 399.

¹⁸⁶ Sillanpää 1938, 4; Peltovuori 2005, 209–210; Murtomäki 2011, 30; Hyytiä 2012, 105 ja Jokisipilä & Könönen 2013, 86–87.

¹⁸⁷ Hiedanniemi 1980, 70; Toivonen 1999, 127–128; Mertanen 2011, 399–402.

¹⁸⁸ Paavolainen [1936] 1993, 17–29; Kurjensaari 1975, 166. Islannilla, joka oli Tanskan kanssa personaaliunionissa (1918–1944), ei ollut omaa edustajaa.

sensa takia hän ei ehtinyt mukaan vieraille järjestetyille kaksipäiväiselle matkalle Berliinin olympialaisiin.¹⁸⁹

Kokonaisuudessaan Paavolaisen Saksan-vierailu, joka huipentui Nürnbergin puoluepäiviin 8.–14.9., kesti hieman yli kuukauden. Matkakuvaukseen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* ehti juuri ja juuri ilmestyä joulumarkkinoille 1936, ja se sai välittömästi innostuneen vastaanoton. Jaakko Paavolainen on nostanut ylistävien arvioiden huipentumaksi jo tuolloin rohkeana kriitikkona tunnetun, vasta 24-vuotiaan Tatu Vaaskiven yli seitsensivuisen arvion, ”suoranaisen esseen”, joka ilmestyi *Valvoja-Aika* -kirjallisuuslehdessä. Kun *Kolmannen Valtakunnan vieraana* julkaistiin seuraavana vuonna Ruotsissa, se sai sielläkin kiitosta osakseen.¹⁹⁰ Saksan Suomen-lähettiläänä vuosina 1935–1944 toiminut Wipert von Blücher sen sijaan järkyttyi. Laajan von Blücher -tutkimuksen (2010) tehnyt Michael Jonas on kuvannut tätä kansallissosialismin ideologiaan viileästi suhtautuneeksi, mutta tunnolliseksi ja suurella ammattitilpeydellä varustetuksi vanhan koulukunnan diplomaatiksi, jolle Suomen ja Saksan hyvien suhteiden ylläpitäminen oli luonnollisesti tärkeää. Von Blücher arvioi Paavolaisen kirjan olevan vaarallisinta, mitä Suomessa oli Saksasta kirjoitettu. Hän piti teosta pahana takaiskuna sille ymmärrykselle, jota Saksa oli onnistunut Suomessa saavuttamaan erityisesti vuoden 1936 aikana. Osittain Paavolaisen sekä niin ikään kriittiseksi osoittautuneen ruotsalaisvieraan Sven Stolpen matkakuvauksen takia NG päätti jatkossa kutsua vieraansa suoraan itse, ilman paikallisten kirjailijaliittojen apua.¹⁹¹ Takaiskujen myötä saksalaiset joutuivat toteamaan, ettei jokaisen kynnelle kykenevän ulkomaalaisen saaminen vierailulle välttämättä ollut mikään propagandavoitto.

Vaikka lähettiläs Blücher piti niin Suomessa kuin myöhemmin Ruotsissakin suuren huomion saanutta kirjaa yksiselitteisesti vahingollisena, ei Paavolainen itse ollut vielä päässyt selvytyteen siitä, kuinka ”uuteen Saksaan” lopulta piti suhtautua. Matkallaan hän oli nähnyt vasta yhden puolen aikansa ”totuudesta poliittisessa ja ideologisessa henkien taistelussa”¹⁹². Neuvostoliiton matka-aikeiden epäonnistuminen todennäköisesti vaivasi, ja vaikka *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjasta otettiin tammikuussa 1937 jo kolmas painos, ei Paavolainen enää halunnut lukea sen arvosteluja eikä vastaanottaa tuttaviansa onnitteluja. Samalla hänen henkinen rasittuneisuutensa kävi selväksi myös lähipiirille. Kurjensaaren mukaan Paavolainen eristäytyi asuntoonsa, käytti lääkkeitä ja yritti tuloksettomasti edistää seksuaalipsykologiaa käsittelevää teostaan.¹⁹³

Ulospääsy vaikeasta tilanteesta löytyi kuitenkin vielä kevättalven aikana ja ensi näkemältä yllättävällä tavalla, kun seuraavaksi matkakohteeksi valikoitui Etelä-Amerikka. Paavolainen laati suunnitelman pääasiassa Argentiinaan suuntautuvasta matkasta yhdessä Gummeruksen johtajan Esko Aaltosen kanssa, jonka luottamus kirjailijaan oli suuri edellisen teoksen saavuttaman menestyksen jälkeen. Aaltonen myös järjesti kaikkia matkaa kos-

¹⁸⁹ Paavolainen [1936] 1993, 15–16.

¹⁹⁰ Paavolainen Jaakko 1991, 139.

¹⁹¹ Hiedanniemi 1980, 98–99, 121–122; Peltovuori 2005, 133, 212; Jonas 2010, 44–57; Mertanen 2011, 413.

¹⁹² Paavolainen [1947] 1965, 449.

¹⁹³ Paavolainen 1937, 16–17; Kurjensaari 1975, 178–179.

kevia julkaisu-oikeuksia vastaan Paavolaiselle huomattavan rahoituksen, 30 000 markkaa.¹⁹⁴ ”Minun oli saatava hengähdysaikaa, välimatkaa, tilaisuutta tarkata kaaosta ympärilläni ja kaaosta sisälläni”, on Paavolainen myöhemmin kirjoittanut¹⁹⁵. Maaliskuun kuudentena päivänä alkaneesta matkasta muodostui lopulta lähes puolen vuoden mittainen¹⁹⁶.

Matkaa edeltäneet tunnelmat välittyvät myös *Lähdön ja loitsun* ensimmäisestä, ”Pako”-nimisestä luvusta. ”Vihasin henkeä, vihasin älyä, vihasin sivistystä”, Paavolainen kertoo. ”Halusin pois, kauas, etäälle, täydelliseen tuntemattomuuteen, yksinkertaisuuden lähteille ja uuden, syntyvän kulttuurin sijoille”.¹⁹⁷ Ajatustensa selvittämiseksi kirjailija tarvitsi irtioton ympäristöstään:

Seitsemän kuukautta eurooppalainen helvetti on polttanut aivojani. Nürnbergissä luulin hetkittäin näkeväni Pedon merkin ihmisten otsalla; toisinaan taas minusta näytti, että heidän otsallaan säteili uuden ajan voimakas ja kiihkoton aamuvalo, joka häikäisi silmiäni siksi, että itse vaelsin pimeydessä. Seitsemässä viikossa kamppailin jaakopinpainin Kolmannen valtakunnan ilmestysenkelin kanssa – pääsemättä lopultakaan selvytyteen, oliko se kotoisin valosta vai pimeydestä. Mikä oli totuus? Tiesin vain sen, että arvoituksen ratkaiseminen oli sekä oma että aikamme elinkysymys.¹⁹⁸

Etelä-Amerikan-matkan jälkeen syntyneet *Lähtö ja loitsu* sekä *Risti ja hakaristi* -teokset osoittavat, että Paavolaisen pohdinta totalitaaristen ideologioiden keskinäisistä jännitteistä sekä niiden ja demokraattisen, kristillis-liberaalin kulttuurin välisestä ristiriidasta sai yhä uusia ulottuvuuksia. Samalla matka uudelle mantereelle tuotti Paavolaisen kulttuurikritiikkiin myös aiemmin puuttuneita tai vain vähälle käsittelylle jääneitä teemoja, kuten primitivismiä ja kehittyneemmän kulttuurin väliset ristiriitaisuudet ja jännitteet. Tässä mielessä Paavolaisen ”paolla pimeyteen” sivilisaation parista ja sitä seuranneella uuden suunnan etsimisellä on yhtäläisyyksiä ranskalaisen intellektuellin André Giden oleskeluun Afrikan keskiosissa vuosina 1926 ja 1927¹⁹⁹. *Lähdön ja loitsun*, jonka esseistinen alaotsikko on ”Kirja suuresta levottomuudesta”, kiitetyimpiä osuuksia on sen aloittava valtamerimatkan kuvaus. Uutta ja vanhaa kulttuuria erottavan pimeän ja tuntemattoman meren symbolinen merkitys Paavolaiselle ilmenee siinä vaikuttavalla tavalla.²⁰⁰ Paavolaisen silmissä ajan polttavana kysymyksenä eivät enää olleet tavanomaisten poliittiset jännitteet, vaan kristinuskon ja koko kristillisen kulttuurin kohtalo totalitarismin paineessa. Tämän tutkimuksen otsikko on velkaa juuri *Lähdölle ja loitsulle*.

¹⁹⁴ Kurjensaari 1975, 182–183; Leino-Kaukiainen 1990, 151; Paavolainen Jaakko 1991, 143; Hellemann 2002, 179. Jarl Hellemannin teoksesta sekä Olavi Paavolaisen ja Gummeruksen välisestä kirjeenvaihdosta käy ilmi, että Paavolainen oli matkoillaan toistuvasti rahapulassa. Aaltonen joutui järjestämään Paavolaiselle lisärahoitusta niin Saksaan, Etelä-Amerikkaan kuin Turkkiinkin (Paavolaisen saavuttua sinne Neuvostoliitosta). Ks. Hellemann 2002, 178; Paavolaisen kirje Etelä-Amerikasta Gummerus Oy:n edustajalle (vastaanottajan henkilöllisyys ei käy kirjeestä ilmi) Jyväskylä, päivämäärä ei tiedossa. GA; Gummerus Oy:n edustajan (lähettäjän henkilöllisyys ja paikkakunta eivät käy kirjeestä ilmi) kirje Paavolaiselle Istanbuliin, 24.8.1939. GA.

¹⁹⁵ Paavolainen [1947] 1965, 449.

¹⁹⁶ Paavolainen Jaakko 1991, 144–145.

¹⁹⁷ Paavolainen 1937, 17–18; Paavolainen Jaakko 1991, 143.

¹⁹⁸ Paavolainen 1937, 16.

¹⁹⁹ André Giden merkityksestä suomalaiselle älymystölle 1930-luvulla ks. esim. Koivisto 1997, 77–78.

²⁰⁰ Pekkala 1996, 59; Tilli 2007, 163.

Viimeiselle 1930-luvun ulkomaanmatkoistaan Paavolainen lähti toukokuussa 1939. Tällä kertaa viisumi Neuvostoliittoon järjestyi, sillä hän oli löytänyt oikeaa seuraa. Hän oli päässyt tekemisiin Neuvostoliiton uuden lähettilään Vladimir Derevjanskin (Helsingissä 1938–1939) kanssa, ja mikä tärkeintä, vanha tuttava Hella Wuolijoki oli ryhtynyt hänen suosittelemiseksi²⁰¹. Matkasta muodostui kahden viisumipidennyksen myötä lopulta yli 11 viikkoa kestänyt vierailu, joka vei Paavolaisen Leningradin ja Moskovan lisäksi Kaukasiaan ja Ukrainaan. Paavolainen poistui Neuvostoliitosta 8.8., jolloin hän matkusti meriteitse Odessasta Istanbuliin. Toinen maailmansota syttyi hänen ehdittyään Ateenaan. Sotatila vaikeutti kotiinpaluuta, mutta Suomen lähetystön avustuksella hän pystyi jatkamaan matkaansa Ranskan ja Ruotsin kautta Turkuun.²⁰²

Neuvostoliitto oli tehnyt Paavolaiseen suuren vaikutuksen, mutta ystävilleen Istanbulista lähettämissään postikorteissa hän kertoi myös väsymyksestään. ”Suurenmoisen mielenkiintoista siellä oli, mutta ahdistavaa ja henkisesti uuvuttavaa”, Paavolainen kirjoitti Katri Valalle. ”Pääsinpä hengissä Venäjältä”, hän puolestaan kertoi kortissaan Onni Hallalle.²⁰³ *Synkän yksinpuhelun* aloittavassa ”Eurooppalainen Odyssea” -luvussa Paavolainen kertoo lyhyesti matkastaan ja harmittelee samalla sitä, ettei hän ollut päässyt Neuvostoliittoon jo aiemmin: ”Miten vieraalta tuo kirja [*Risti ja Hakaristi*] nyt tuntuukaan. Miten toisenlainen se monessa suhteessa olisikaan, jos alkuperäisen suunnitelmani mukaisesti olisin sen kirjoittanut vasta käytyäni Neuvostoliitossa.”²⁰⁴

Vuonna 1946 julkaistu toteamus oli kaikkea muuta kuin liioittelua. Jos Paavolaisen odottama, toisen maailmansodan muodossa tapahtunut ideologioiden suuri yhteentörmäys olisi antanut odottaa itseään vielä jonkin verran pitempään, myös häntä käsittelevistä tutkimuksista ja muista myöhemmistä kirjoituksista olisi epäilemättä tullut hyvin erilaisia. Toteutuessaan Neuvostoliitto-kirjalla olisi epäilemättä ollut edellytyksiä muotoutua myös Suomen ulkopuolella erittäin kiinnostavaksi teokseksi. Siitä olisi todennäköisesti tullut merkittävä sekä Paavolaisen oman jälkimaineen että ulkomaalaisten Neuvostoliiton-vierailuja käsittelevän historiankirjoituksen kannalta. Sotien syttyminen vuonna 1939 niin Suomessa kuin muuallakin maailmassa kuitenkin katkaisi kirjailijan tien kohti suuren linjan löytämistä. Koska kirjahanke jäi kesken, Paavolaisen vuosina 1936–1939 ilmestyneissä teksteissä pääosaa esittää nimenomaan ”fascistinen” uusi ihminen.

²⁰¹ VOKS:in varapuheenjohtaja Grigori Markovitš Heifetsin muistio keskustelusta Neuvostoliiton Helsingin-lähettiläs (26.1.1938–29.11.1939) Vladimir Derevjanskin kanssa, ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 97; Wuolijoen kirje Heifetsille, 17.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 12, 12ab, 13; Kerttu Nuortevan kuulustelupöytäkirja n:o 56/43. Kerttu Nuortevan henkilömappi (hm 4154). KA, EK-VALPO. Henkilömappi. Sivu 101; Manninen 2006, 75.

²⁰² Paavolainen 1946a, 44–47; Paavolainen Jaakko 1991, 161.

²⁰³ Paavolaisen kortti Istanbulista Katri Valalle, 23.8.1939. SKS KIA, KV. Kirjekokoelma 378. Ba. Saapuneet kirjeet. 15:1; Paavolaisen kortti Istanbulista Onni Hallalle Vihdin Otalammelle, 23.8.1939. SKS KIA, OHa. Kirjekokoelma 600. Ba. Saapuneet kirjeet. 35:16.

²⁰⁴ Paavolainen 1946a, 64.

II Poliittinen massaihminen

Kollektiivinen kasvatus puritaaniseen maailmaan

Mutta tämä uusi saksalainen Pan ei ole melankolinen ja haaveellinen eikä myöskään villi ja alkuperäinen, vaan kova, määrätietoinen ja puritaaninen.¹

Kolmannen Valtakunnan vieraana

Paavolainen oli 1920-luvulla edustanut nuorta, suomalaisessa kulttuurielämässä näkyvään asemaan noussutta kirjailijapolvea. Tulenkantajatovereidensa tavoin hän oli saanut vuosikymmenen lopulla kokea lyhyen, mutta intensiivisen vaiheen kulttuurin eturintamassa. Tulenkantajat olivat mieltäneet itsensä uuden ja vallankumouksellisen esitaistelijoiksi aikana, jolloin illuusio nuorison käsissä olevasta tulevaisuudesta oli vahvimmillaan. Tältä osin tulenkantajien perintö säilyi ja näkyi selvästi vielä silloinkin, kun Paavolainen vuoden 1936 Saksan-matkastaan alkaen ryhtyi kiinnittämään huomiota nuorisoon totalitaaristen yhteiskuntien kulttuurissa.

Aiheen tarkastelu on luontevaa aloittaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan viimeistä edellisestä luvusta ”Uusi Sparta”, jossa Paavolainen kertoo matkaohjelman puitteissa *Hitler-Jugend*in leirille järjestetystä vierailusta. Tutustumiskäynnit leireillä, johtajakouluissa ja muissa ”uuden Saksan” kasvatuksellisesta työstä vastanneissa laitoksissa olivat osa NG:n ja propagandaministeriön harjoittaman kulttuuridiplomatian normaalia sisältöä². Viimeistään leirivierailun aikana tehdyt havainnot saivat Paavolaisen esittämään suorasanaisen, vaikkakin enemmän omakohtaiseen kokemukseen kuin asiantuntemukseen perustuneen toteamuksen: ”Yksi asia on ainakin varma: lujemmalla otteella kuin missään muualla, Neuvostoliittokin mukaanluettuna, kansallissosialistinen valtio on ottanut nuorison kasvatuksen käsiinsä”. Paavolaisen mukaan viestiä toistettiin Saksassa jatkuvasti: ”Kansallissosialismin päätehtävänä on k a s v a t t a a .”³

Kun *Pako pimeyteen* -trilogian viimeiseksi jäänyt osa *Risti ja hakaristi* valmistui vuonna 1938, Saksan-matkan voimakkaat kokemukset olivat ehtineet kypsyä parin vuoden ajan.

¹ Paavolainen [1936] 1993, 239.

² Mertanen 2011, 402.

³ Paavolainen [1936] 1993, 226.

Näkemystään valtiolle kuuluvan kasvatustehtävän merkityksestä Paavolainen ei kuitenkaan ollut muuttanut. Uusimmassa kirjassa hänen katseensa oli kohdistunut kansallissosialistisen Saksan lisäksi fasistiseen Italiaan ja kommunistiseen Neuvostoliittoon. Kirjailija oli vakuuttunut siitä, että totalitarismiin kääntynyt osa Eurooppaa oli tekemässä ennennäkemättömän pesäeron vanhaan eurooppalaisuuteen:

On tapahtunut ennenkuulumaton vallankumous, ei suinkaan vain kasvatukseen, vaan ennen kaikkea maailmaa johtaviin voimiin nähden. Johtoon astuu uusi nuoriso, joka on saanut kasvatuksensa Hitler-Jugendissa, Avanguardiasa ja Komsomolissa – ilman kontaktia vanhaan Eurooppaan ja sen ihanteisiin [– –], nuoriso, joka ei koskaan ole tuntenut idylliä, joka tottelee vain komentosanoja, joka on rajattoman itsevarma ja sietämättömällä tavalla tietoinen omasta merkityksestään.⁴

Totalitarismin kasvattamaa nuorisoa käsittelevä *Ristin ja hakaristin* luku on nimeltään ”Credo”. Siinä Paavolainen kirjoittaa, että maailman saamat ”kovat, mutta puhtaat kasvat” ovat samalla ”n u o r u d e n kasvat” ja ”elävä vastalause kaikille tuhon ja häviön ennustuksille”⁵. Oli ”uskallettu tehdä ennennäkemättömän rohkea koe”, jossa ”maailma on annettu nuorten hoitoon” eikä nuoruuden ihanteita enää ”haudata ikävuosien mukana”. Paavolainen painottaa, kuinka ”nykyiset johtajat antavat nuorison t o i m i a”, tarkoittaen tällä niin Mussolinia, Hitleriä kuin Staliniakin.⁶ Hän julistaa diktaattorin tarvitsevan ohjelmansa toteuttamista varten ”nuoruutta s e l l a i s e n a a n”, sillä vain nuoruus täytti uuden ihmisen ihannetyypille asetetut vaatimukset⁷.

Paavolaisen havainnot kansallissosialismin, fasismin ja kommunismin erityisestä suhtautumisesta nuorisoon ja nuoruuteen olivat perusteltuja. Totalitaariset liikkeet ovat aina mielellään vedonneet nuoriin ja esiintyneet ikään kuin luonnollisena ideologisena vaihtoehtona juuri uudelle sukupolvelle. Kansallissosialismi meni tässä kaikkein pisimmälle. Vaikka sen suosio pitkälti perustuikin jo valmiiksi olemassa olevien asenteiden hyödyntämiseen, se kielsi propagandassaan itseltään lähes kaiken tradition, epämääräisiä myyttejä lukuun ottamatta⁸. Käsitys fasismin ja kansallissosialismin erityisluonteesta nuorten miesten poliittisina liikkeinä osoittautuu todeksi myös tilastollisesti. Kuten aiheeseen erikoistuneista tutkijoista esimerkiksi Michael Mann on huomauttanut, molempien liikkeiden alkuvaiheen kannattajista suurin osa oli 1800-luvun viimeisellä vuosikymmenellä ja 1900-luvun alussa syntyneitä miehiä, joista useat olivat samalla ensimmäisen maailmansodan veteraaneja.⁹ Ja vielä vuosikymmen Hitlerin valtaannousun jälkeen, sodan jo riehussa, Saksan propagandaministeri Joseph Goebbels saattoi tilastoihin vedoten todeta, että puolueorganisaation keskitason johtajien keski-ikä oli ainoastaan 34 vuotta ja hallituksen jäsenten 44 vuotta¹⁰.

Ristissä ja hakaristissä Paavolainen kirjoittaa runolliselle tyylilleen uskollisena, ettei

⁴ Paavolainen 1938a, 275–276. Paavolainen käyttää silloin tällöin tekstissään tyylikeinoina useita peräkkäisiä ajatusviivoja. Olen siksi merkinnyt itse suorittamani lyhennykset ja muut suoriin lainauksiin tekemäni muutokset aina hakasulkeiden sisään.

⁵ Paavolainen 1938a, 273; ks. myös Salminen 1984a, 118.

⁶ Paavolainen 1938a, 274–275.

⁷ Paavolainen 1938a, 284.

⁸ Fest [1963] 1999, 220–221.

⁹ Mann 2004, 100–105, 148–155.

¹⁰ Aly [2005] 2007, 13–14.

Mussolinin Rooma. Uutta Roomaa raivataan – ja uusia roomalaisia kasvatetaan. (Risti ja hakaristi)

uuden nuorison kasvoilla näkynyt ”syviä viisauden vakoja”, vaan tuimaa päättäväisyyttä, joka oli ”painunut niille kuin kivinen naamio saaden ne kaikki muistuttamaan toinen toisiaan”¹¹. Luonnehinnassa yhdistyvät kaksi uuden ihmisen ominaisuutta – epä-älyllisyys ja laumasieluisuus, jotka osoittautuivat Paavolaiselle hankalasti nieltäviksi. Adolf Hitler oli jo *Mein Kampf*-teoksessaan (1925–1927) vaatinut, että kansalaisten koulutuksen ja henkisten ominaisuuksien kehittämisen oli ehdottomasti oltava alisteista fyysiselle kasvatukselle. Henkisessä kasvatuksessakin oli pyrittävä ensisijaisesti lujatahtoisuuteen, eikä nuorten aivoja pitänyt rasittaa turhalla painolastilla.¹²

Kansallissosialistisen kasvatuksen ihanteisiin kuului sekä pitkäjänteisyys että kokonaisvaltaisuus. Puheessaan vuodelta 1938 Hitler kuvaa nuorten miesten tietä kansallissosialisteiksi kymmenvuotiaasta saakka *Jungvolkin*, *Hitler-Jugendin*, työpalvelun eli *Reichsarbeitsdienstin* ja armeijan tarjoaman sotilaskoulutuksen kautta SA:han¹³. Kun tämä tie oli kuljettu, olisivat nuoret menettäneet kaiken luokkatietoisuutensa, ja jäljellä olisi enää puolue. Tämän jälkeen nuoret eivät enää koskaan olisi ”vapaita”, Hitler julisti. Mahdollisille epäilijöille – niille, jotka eivät uskoisi että puolue saisi kaikki puolelleen – Hitler vastasi uhmakkaasti: ”Kansallissosialismi ei ole päiviensä lopussa, vaan vasta alussa!”¹⁴

Paavolainen näki uuden ajan Hitlerin ihanteille suopeana. *Lähtö ja loitsu* -teoksen aloitavassa Etelä-Amerikkaan suuntautuvan valtamerimatkan kuvauksessaan hän heittäytyy pohdiskelemaan yksilöllisyyden kohtaloa ja mukailee ruotsalaista kirjailijaa Sigfrid Siwertziä. Atlantin-ylitykseen kuului pysähdys Kanariansaarten Teneriffalla, mikä innoitti Paavolaisen kirjoittamaan saarten symbolismista. Kyseinen teksti on yksi niistä, joissa kaikkein selvimmin näkyy 1930-luvun totalitaarisen kulttuurin vaikutus. Vaikka modernin ajan länsimaalainen ihminen oli muutaman viimeisen vuosikymmenen ajan elänyt maailmassa, joka mahdollisti ennen kokemattoman yksilöllisyyden, Paavolainen näki suunnan jo muuttuneen. Hän toteaaakin saarten edustavan ”vanhaa, kuolemaantuomittua individualismia ja liberalismia” ja jatkaa, ettei nykyajan uusi ihminen enää synny ”saaren paratiisillisessä yksinäisyydessä vaan synnytyslaitoksissa, joissa sille heti äidinkohdusta päästyään pannaan numerolevy kaulaan, jotta se myöhemmin oppisi elämään ja marssimaan numeroiduissa rivistöissä”. Paavolaisen mukaan ”meidän aikamme joukkoihminen pelkää individualismin ylpeän yksinäisiä saaria”¹⁵

Epä-älyllisyys ja laumasieluisuus epäilyttivät Paavolaista erityisesti silloin, kun hän teki havaintoja totalitaarisesti kasvatetusta nuorisosta. SA-leirille tehty vierailu oli saanut hänet vielä innostumaan. Siellä hän oli omien sanojensa mukaan kohdannut innostuneita, riemukkaita, ylpeitä miehiä, jotka olivat ”vapaaehtoisesti ottaneet ristinsä” ja joille ”hitlerismi oli elettyä vakaumusta”¹⁶. Tunnelmaa *Hitler-Jugendin* leirillä, jolla Paavolaisen seurue vieraili myöhemmin samana päivänä, hän kuitenkin kuvaili täysin päinvastaiseksi:

¹¹ Paavolainen 1938a, 273.

¹² Hitler [1927] 1942, 47–49, 60; ks. myös Kitunen 2007, 137.

¹³ SA eli *Sturmabteilung* oli kansallissosialistisen puolueen puoliositilaallisten joukkojen nimi. SA:n merkitys puolueen sisällä oli suurimmillaan ennen puolueen poliittisen valta-aseman vakiinnuttamista vuonna 1933.

¹⁴ Lainaus Hitlerin Reichenbergissä 2.12.1938 pitämästä puheesta teoksessa Fest [1963] 1999, 229. Ks. myös Ayl [2005] 2007, 322–323.

¹⁵ Paavolainen 1937, 63.

¹⁶ Paavolainen [1936] 1993, 231–232.

Voi sulkea 50 000, 150 000, 300 000 aikuista miestä samaan leiriin. Mutta on kauheata nähdä 45 000 nuorta poikaa saman aidan sisälle suljettuna. En yritä järjestelmällisesti perustella tätä tunnetta. Mutta koko ajatus kymmenistätuhansista nuorista ihmisistä saman ankaran aidan sisällä on minusta vastenmielinen. Sille ei voi mitään: syntyy ehdottomasti tuo paljon puhuttu vaikutelma persoonattomasta, typeryneestä, tahdottomasta eläinlauhasta . . . Aikuinen mies t i e t ä ä tulevansa leiriin suljetuksi. Nuoriso ”tietää” sen myöskin; mutta se on sittenkin aina vain välikappale jonkin voimakkaamman tahdon käsissä. ”Vapaaehtoisuus” on 14–17 vuoden ikäisillä pojilla aina vain näennäistä.¹⁷

Hitler-nuorison leirin kuvauksesta välittyy Paavolaisen epäilevä suhtautuminen totalitaarisille aatteille ominaiseen yhteisöllisyyteen. Hänen 1930-luvun tuotannossaan on paljon sellaista, mikä muistuttaa lukijaa jo tulenkantajien edellisellä vuosikymmenellä esittämistä uuden ihmisen ihanteellisista ominaisuuksista: nöyryminen kuriin, luopuminen individualismista ja jopa alistuminen ”koneen osaksi”. Saksan-kokemustensa myötä Paavolainen alkoi epäillä näitä ihanteita. Hän oli valmis hyväksymään, että ihminen voisi antautua kollektiivin osaksi, mutta ratkaisun tuli olla tietoinen ja perustua vapaaehtoisesti ilmaistuun tahtoon. Tästä syystä hän näki SA-miesten ja Hitler-nuorten tilanteet erilaisina.¹⁸

Vaikuttaa siltä, että Paavolainen halusi uskoa aikuisen valvutuneisuuteen ja vapauteen saada *valita* kollektiivinsa – jopa kansallissosialistisessa Saksassa. Nuorison totalitaarisen kasvatuksen moraaliseen oikeutukseen hän kuitenkin suhtautui epäluuloisesti. Paavolainen katsoi, että ”leirillä, jonka kymmenkunta poikaa rakentaa kallioiseen niemenkärkeen järven rannalle, ja leirillä, jossa 45 000 poikaa joutuu elämään puuttomalla kentällä saman aidan sisällä”, oli välissään ”maailmankatsomuksellinen kuilu”, jota ”kaikki Kolmannen Valtakunnan mittanauhat” eivät yhdessäkään pystyneet mittaamaan¹⁹.

Yksilönvapautta, kollektivismia ja kansallissosialistisen kasvatuksen hyväksyttävyyttä koskevat Paavolaisen pohdinnat voidaan asettaa kontekstiinsa, kun niitä luetaan yhdessä muiden samaan aikaan esitettyjen arvioiden kanssa. Suomalaisen kulttuuriälälymystön edustajista selvimmin individualismia puolustaneisiin kuului filosofi, Jyväskylän kasvatustieteellisen korkeakoulun ja Helsingin yliopiston professorina toiminut Erik Ahlman. Vuonna 1934 ilmestyneessä kirjoituksessaan ”Individualismin kriisi” Ahlman toteaa, että Neuvosto-Venäjällä, Italiassa ja Saksassa oli ”astunut esiin uusi eettinen ja valtiollinen ihanne, jonka mukaan korkeinta ei ole enää yksilö, vaan y h t e i s ö”. Ihanteeseen kuului Ahlmanin sanoin se, että yksilön toiminta säännösteltiin kokonaisuuden etujen mukaiseksi.²⁰ Laajemmassa kontekstissa individualismin kriisi mahdollisesti sen, että poliittiseksi todellisuudeksi muuttuneet, mutta silti vielä muutoksen tilassa olleet totalitaariset yhteiskunnat saattoivat näyttäytyä houkuttelevina ja jopa moderneina projekteina. Ja varsinkin Länsi-Euroopassa monet niistä, jotka vastustivat fasismia ja kansallissosialismia, olivat alttiita pitämään amerikkalaista New Deal -sosialidemokratiaa ja neuvostokommunismia ainoina varteenotettavina taloudellisen ja yhteiskunnallisen modernismin malleina.²¹

¹⁷ Paavolainen [1936] 1993, 232–233.

¹⁸ Paavolaisen erilaisesta suhtautumisesta SA-miesten ja *Hitler-Jugend*in kollektiiveihin on hiljattain kirjoittanut myös Anssi Halmesvirta. Ks. Halmesvirta 2011, 87.

¹⁹ Paavolainen [1936] 1993, 235.

²⁰ Ahlman 1934, 8–10.

²¹ David-Fox 2012, 22–23.

Ahlman muotoili omat epäilyksensä uuden yhteisöllisyyden ihanteita kohtaan varovasti, todeten, että ”[v]errattuna individualistiseen kulttuuriin, jossa erilaiset, jopa aivan vastakkaisetkin mielipiteet, pyrkimykset ja muodot pääsevät vapaasti ilmenemään ja elämä sen tähden tulee rikkaaksi ja monivivahteiseksi, tarjoaa kollektivistinen yhteiskunta, jossa kulttuurielämä on ylhäältäpäin tarkoin säännöstelty, yksitoikkoisen ja sen vuoksi epäintresantin näyn”. Ahlman kyseenalaistaa harkituin sanankääntein myös sen, olisiko aiheellista olettaa, että jonkinlainen ”mystillinen maailmanhenki” takaisi oikeuden henkilöiden nousun auktoriteeteiksi ja käskijöiksi. Nimenomaan kasvatukseen liittyviin kysymyksiin Ahlman pidättäytyy ottamasta suoraa kantaa, mutta toteaa paljonpuhuvasti, kuinka perustavanlaatuisen ero vallitsee kollektiivisen ja individualistisesti väritetyn kasvatusihanteen välillä.²²

Ahlman on edustava esimerkki henkilöstä, jolla ei juuri riittänyt myötätuntoa kansallissosialistiselle Saksalle, vaikka hän kuuluikin Saksan henkiseen perintöön nojaavaan porvarilliseen sivistyneistöön²³. Sivistyneistön edustajista vaikutusvaltaisain ja etabloitunein oli Turun yliopiston kotimaisen ja yleisen kirjallisuushistorian professori V. A. Koskenniemi, jonka kohdalla uuden Saksan ymmärtäminen ulottui huomattavasti pidemmälle. Hän kirjoitti sekä vuoden 1935 Saksan-matkastaan että vuoden 1938 Italian-vierailustaan laajahkot kuvaukset, jotka ilmestyivät vuosina 1936 (*Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta*) ja 1939 (*Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan*). Paavolaisen ja Koskenniemen tekemien havaintojen lukeminen rinnakkain on kiinnostavaa siksi, että henkilöinä he ovat kelpo edustajia suomalaisen sivistyneistön edustamasta kahdesta erilaisesta linjasta. Koskenniemi oli Paavolaista 18 vuotta vanhempi ja ideologisesti ja intellektuaalisesti erittäin vahvasti kiinni siinä valkoisen Suomen perinnössä, joka korosti kansakunnan yhtenäisyyttä ja joka on vaivatta jäljitettävissä 1800-luvun puoliväliin ja suomalaisuuden snellmanilaiseen heräämiseen.

Koskenniemi ei kansallissosialismia tai fasismia koskevissa arvioissaan anna kasvatukselle ja sen avulla uudistettavalle ihmiselle läheskään yhtä näkyvää osaa kuin Paavolainen. Hänen lähestymistavassaan Euroopan keskellä valtaan nousseet totalitaariset poliittiset järjestelmät sulautuvat vaikeuksitta siihen jatkumoon, jota määrittävät pysyvät historialliset ja korkeakulttuuriset arvot. Siinä missä Paavolaisen kuvausten keskiössä on muutos ja tuntematon tulevaisuus, Koskenniemi katsoo aina ensin menneeseen. Koskenniemi ei kirjoituksissaan juuri käsittele nuorison kasvatusta eikä sen erityistä merkitystä uuden yhteiskunnan luomisessa, ja siellä täällä esiintyvät nuorisoa koskevat maininnat pysyvät sivujuonteina.

Uusi Suomi -lehdessä vuonna 1933 ilmestyneessä arvostelussaan Hanns Heinz Ewersin *Horst Wessel* -kirjasta. Koskenniemi kuitenkin ilmaisee luottamuksensa uuden Saksan nuorison valoisaan tulevaisuuteen. Hänelle ”hitlerianismi” edusti ”jotakin määrättyä, jotakin kiinteää, jotakin kokoavaa”, jonka avulla Saksan nuoriso oli saanut uutta elämänsisältöä, innostusta ja tulevaisuudenuskoa.²⁴ Kirja-arvio ei jäänyt kulttuurivasemmistolta huomaamatta, ja *Tulenkantajat*-lehti julkaisi nimimerkin ”Pekka” takana kirjoittaneen Katri Valan kommentin otsikolla ”Pieni sinimusta runoilijaprofessori”. Vala antoi Koskenniemelle täysytymäyksen toteamalla, että arvioissa ”puhuu mustien voimien sokaisema mieli, jonka koko

²² Ahlman 1934, 10–12. Ahlmanin poliittis-yhteiskunnallisia käsityksiä tutkineen Mikko Salmelan mukaan Ahlmanin samanaikaisista päiväkirjamerkinnoistä on selvästi nähtävissä, että filosofi oli jo vuonna 1934 valinnut puolensa ja päättänyt asettua puolustamaan individualismia. Salmela 1999, 181–182.

²³ Salmela 1999, 181–182.

²⁴ Koskenniemi 1933b.

älyllinen joustavuus, mikäli sitä on koskaan ollut, on hukkunut sinimustan 'kevävirran' pyörteisiin".²⁵

Kansallissosialistinen ihannehminen – johon Paavolainen kiinnitti eniten huomiota – oli ominaisuuksiltaan hyvin samanlainen kuin kommunistinen. Molempien tuli olla voimakkaita, nuorekkaita, iloisia ja optimistisia. Täyteen suuruuteensa nämä sankari-ihmiset olisivat pystyneet nousemaan kuitenkin vasta johtajan tarjoaman, auliisti ja kyseenalaistamatta ylhäältä alaspäin omaksutun tiedon kautta. Sekä neuvostoliittolainen että kansallissosialistinen ihminen muistuttivat näin ollen lasta, joka oli kaikkivaltiaan isän holhouksessa. Sveitsiläistä psykiatri ja psykologi Carl Gustav Jungia mukailleen onkin katsottu, että Hitlerin ja Stalinin persoonallisuuskulttien tarkoitus oli estää kansalaisia kasvamasta yksilönkehitykseen sinänsä kuuluvasta, sankari-ihanteita korostavasta infantiilista vaiheesta eteenpäin, kohti kypsää minuutta. Samalla totalitaarinen kasvatus valmisti ihmistä tämän perimmäiseen tehtävään: toimimiseen yhteisönsä päämäärien hyväksi.²⁶

Kansallissosialistinen käsitys uuden ja vanhan kasvatusajattelun eroista ja ihmisten kansainyhteisönsä kuulumisen ”luonnollisuudesta” käy ilmi esimerkiksi Saksan kasvatusasioista vastanneen ministeri Bernhard Rustin kirjoituksesta ”Koulukasvatus Kolmannessa valtakunnassa”, joka ilmestyi suomeksi vuonna 1941 julkaistussa, kansallissosialismia esittelevässä *Saksan tie* -artikkelikokoelmassa. Tekstissä selitetään, että aikaisemmin ei riittävästi vaalittu ”luonnollista, so. perheen, suvun, heimon, kansan verisiteiden määräämään elämänpiiriin kohdistuvaa yhteenkuuluvaisuudentunnetta, vaan se joko tuhottiin ylenmääräisellä individualismilla ja itsekkyydellä tai muutettiin irvikuvakseen ohjaamalla se keino-tekoiisiin, kansan yläpuolella oleviin näennäisiin yhteyksiin”.²⁷

Järjestelmällinen ja pitkäkestoinen kasvatusyö olisi luonnollisesti ollut välttämätön ehto sille, että uusi totalitaarinen tai kollektiivinen ihminen olisi joskus voinut syrjäyttää vallitsevan, ”liberaalis-demokraattisen” ihmistyyppin. Paavolaisen kirjoituksissa onkin merkille pantavaa, että samalla kun hän näytti arvostavan monia uuden ihmisen ominaisuuksia, hän suhtautui varauksella paitsi tämän kasvatuksen moraaliseen oikeutukseen, myös sen onnistumiseen. Paavolainen arvioi, että katutaistelussa tulikasteensa saaneet ja karaistuneet, suuren voittonsa saavuttaneet Hitlerin kannattajat olivat jo ottaneet omakseen uuden maailmankatsomuksen. Mutta vielä oli epävarmaa, ”voidaanko uusi maailmankatsomus myöskin kasvatuksen avulla tehdä nuorisolle yhtä eläväksi voimaksi”.²⁸

Myös toimittaja ja myöhempi ulkoasiainhallinnon virkamies Göran Stenius, toinen vuoden 1936 suomalaisista kirjailijavieraista Travemündessa, kommentoi saksalaisen nuorison kasvatusta *Femte Akten* -matkakirjassaan. Steniusta ja Paavolaista yhdistää se, että molemmat epäilivät kansallissosialistien mahdollisuuksia onnistua itselleen asettamassa kasvatustehtävässä. Suhtautumisessaan kansallissosialistiseen ja ”totaaliseen” valtiojärjestelmään Stenius kuitenkin eroaa Paavolaisesta selvästi, sillä hän ei kyseenalaista kansallissosialistisen propagandan ja Saksassa vallinneen todellisuuden suhdetta. Steniukselle tavoite kasvattaa saksalainen nuoriso alusta asti ”eettisesti edistyneemmäksi” merkitsi ”jaloa

²⁵ Vala Katri 1933, 2; ks. myös Murtomäki 2011, 25.

²⁶ Vihavainen 1998, 192–197; Overy [2004] 2005, 98–131.

²⁷ Rust 1941, 210–211.

²⁸ Paavolainen [1936] 1993, 226.

päämäärää”. Hän ei esitä edes varovaista kritiikkiä periaatteelle, jonka mukaan nuorison johtajien tuli itsekin olla nuoria.²⁹

Saksalais-pohjoismaisen kulttuuriyhteistyön puitteissa kolmannessa valtakunnassa käyneistä suomalaisvieraista kaikkein suopeimman tulkinnan kansallissosialistisesta kasvatuksesta teki kirjailija Tito Colliander. Yhdessä Lauri Viljasen kanssa vuonna 1934 tehtyä matkaa kuvaavassa *Glimtar från Tyskland. Några anteckningar* -kirjassaan Colliander kertoo nähneensä kaikkialla Saksassa univormupukuista, marssivia poikia ja tyttöjä. Ilmiö ei kuitenkaan huolestuta häntä. Colliander etsii näkemälleen selitystä kansanluonteesta ja päätty arvelemaan, että saksalaisilla olisi jonkinlainen luonnollinen taipumus marssimiseen. Erityisen paljon hän arvostaa sitä, että suurkaupunkien nuoret saavat marssimisen avulla kosketuksen ulkoilmaelämäänsä. Hän myös uskoo, että nuorison vanhemmat olivat iloisia nähdessään lastensa iloiset ja terveellisesti ruskettuneet kasvot.³⁰

Glimtar från Tyskland kertoo Saksasta, jossa kansa tuntee itsensä vapaaksi ja katsoo luottavaisena eteenpäin. Colliander ilmoittaa pitävänsä surullisena, jos poliittisista syistä johtuva pelko siitä, että jokin kansakunta olisi liian vahva ja terve, estäisi muita iloitemasta toisten puolesta ja suhtautumaan toiseen kansakuntaan ihmisinä. Collianderin mukaan missään ei ollut havaittavissa alakuloisuutta tai ahdistuneisuutta. Erityisen vaikuttanut hän on siitä, ettei edes univormupukuisten SA- ja SS-miesten ilmestyminen esimerkiksi kahvilaan vaikuttanut tunnelmaan millään tavalla. Neuvosto-Venäjällä Collianderin kokemuksen olivat olleet päinvastaiset. Toisen esimerkin tilanteesta, jossa ravintolaan ilmestyneet univormut olivat saaneet aikaan painostavan tunnelman, Colliander löytää kieltolain aikaisesta Suomesta.³¹

Näinkään innostuneiden tulkintojen selittäminen yksinkertaisesti vain sillä, että Colliander olisi ollut erityisen natsimielinen, ei ole mahdollista. Ihmisyyttä Collianderin kirjallisessa tuotannossa tutkinut Eira Hernberg näkee asian siten, että sotilassukutaustaisessa Collianderissa piili eräänlainen vitalistinen vire, joka sai hänet innostumaan uudenaikaisena näyttäytyvästä ja elinvoimaisesta kollektiivisesta ihmisestä. Vielä olennaisempaa oli kuitenkin se, että sukutaustastaan poiketen Colliander itse oli hengellisiä kysymyksiä ankarasti pohtinut vakaumuksellinen pasifisti, joka myöhemmällä iällään kääntyi ortodoksisuuteen ja kävi pappisseminaarinkin. Colliander uskoi ihmisessä luonnostaan olevaan hyvyyteen ja oli ainakin vielä vuonna 1934 valmis toivomaan, että kansallissosialismissa tämän hyvyyden olisi mahdollista kasvaa ilman porvarillisen yhteiskunnan rajoituksia.³² Hyväuskoinen Colliander tietenkin oli; ankarimman tuomion hänen matkakuvaukselleen on langettanut Johannes Salminen, joka on arvioinut *Glimtar från Tyskland* -kirjan olleen suorastaan pohjoismaiden ennätys poliittisessa naiiviudessa.³³ Myös Paavolainen halusi uskoa kollektivismiin keinona tavoitella parempaa yhteistä tulevaisuutta, mutta Colliander oli uskossaan vielä häntä paljon vahvempi ja samalla valmis ottamaan muutaman askeleen pidemmälle tuntemattomaan.

²⁹ Stenius 1937, 120–131.

³⁰ Colliander 1934, 38–40.

³¹ Colliander 1934, 21–24.

³² Hernberg 1989, 84–86, 141–142.

³³ Salminen 1984c, 53.

Collianderin taustan lisäksi tulkintoihin vaikutti Saksan-vierailun ajankohta. Vuonna 1934 ”uusi Saksa” haki yhä suuntaansa, vaikka kansallissosialistit olivat päässeet lainsäädäntötyössään ja muissa yhteiskunnallisissa uudistuksissaan jo hyvään vauhtiin. Näin ollen kunkin vierailijan omilla odotuksilla oli huomattava vaikutus siihen, millaisia päätelmiä nähdystä ja koetusta tehtiin. Silläkin on merkitystä, ettei Collianderin ja Viljasen vierailu ajoittunut syyskuussa järjestettyihin Nürnbergin puoluepäiviin, vaan heinä-elokuulle. Vaikka puoluepäivien propagandanäytökset jäivät Collianderilta kokematta, ei matkalta silti puuttunut draamaa, sillä uutiset ”pitkien puukkojen yönä” myöhemmin tunnetuista poliittisista murhista tavoittivat Collianderin jo menomatalla. Vierailun huipentumana olivat valtakunnanpresidentti Paul von Hindenburgin hautajaiset Itä-Preussin Tannenbergissa.³⁴

Myöhäiskesällä 1936 Paavolainen vakuuttui monien aikalaistensa tavoin siitä elinvoimasta, joka Saksan kurinalaisesti marssivasta nuorisosta välittyi. Hän ei kuitenkaan ollut valmis toivottamaan uutta aikaa yhtä varauksetta tervetulleeksi kuin Colliander, Koskeniemi tai Stenius. Paavolaiselle uuden, puritaanisen ja kollektiivisen ihmisen valo- ja varjo- puolten välisestä ristiriidasta kehittyi lähes ylitsepääsemätön ongelma. Sisäinen taistelu sen ratkaisemiseksi, kuinka hyvin totalitaarinen kasvatusta lopulta vastasi Paavolaisen itsensä jo 1920-luvulta lähtien uudelle ihmiselle asettamiin odotuksiin, jatkui koko *Pako pimeyteen* -trilogian ajan. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan *Maaseudun Tulevaisuudessa* arvostellut Mika Waltari on korostanut Paavolaisen ulkopuolisuutta: ”Joka tapauksessa Paavolaisen tragedia on tuo porvarillisen etsijä-älymystön tragedia: nähdä, ymmärtääkin jonkin uuden ja jättiläismäisen syntyvän, voimatta itse uskoa ja liittyä mukaan, mutta sittenkin irtautua niin paljon entisiltä juuriltaan, että tuntee itsensä irralliseksi ja yksinäiseksi”³⁵. Waltarin huomio pätee koko *Pako pimeyteen* -trilogiaan. Panu Rajala on puolestaan huomauttanut, että vaikka Paavolaisen kirjat viehättivät Waltaria niiden rohkeiden ja näkemyksellisten kuvausten takia, Waltaria huvitti niiden snobistisuus³⁶.

Myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistoon tallennetut *Pako pimeyteen* -trilogian ylijäämäaineiston muistiinpanot kertovat epävarmuudesta ja päättämättömyydestä. Esimerkiksi ”Fascistinen ideologia” -otsakkeen alle Paavolainen on kirjannut huomion, jonka mukaan ”johtajien itseluottamus siirtyy kansaan, se ei siis ole ‘mikään pelosta tai raukkamaisuudesta johtajaansa seuraava orjalauma’”. Hieman jäljempänä Paavolainen kuitenkin kirjoittaa, kuinka fasismissa tahdotaan ”sosialisoida itse ihmiset ja ihmissielut” ja luoda ”ideokratia” eli ”maailmankatsomuksen diktatuuri”, jossa ”ihmisen sallitaan ajatella vain yhdellä tavalla, ja sitä valvotaan”.³⁷ Niin houkutteleva kuin ajatus uudesta, ylpeästä ihmisestä olikin, Paavolainen oli selvästi huolissaan tällaisen ”sankarin” naiivista infantiilisuudesta.

Paavolaisen suorasanaisin kannanotto siihen, millaisia uhkia kansallissosialististen ihanteiden mukaisesti kasvatettuun uuteen ihmiseen liittyi, löytyy *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan lopusta. Vaikka viimeinen silaus jääkin vielä puuttumaan, on lopetus jo lähellä kielteistä tuomiota uudelle ihmiselle ja tämän edustamalle maailmalle. Kirjassa

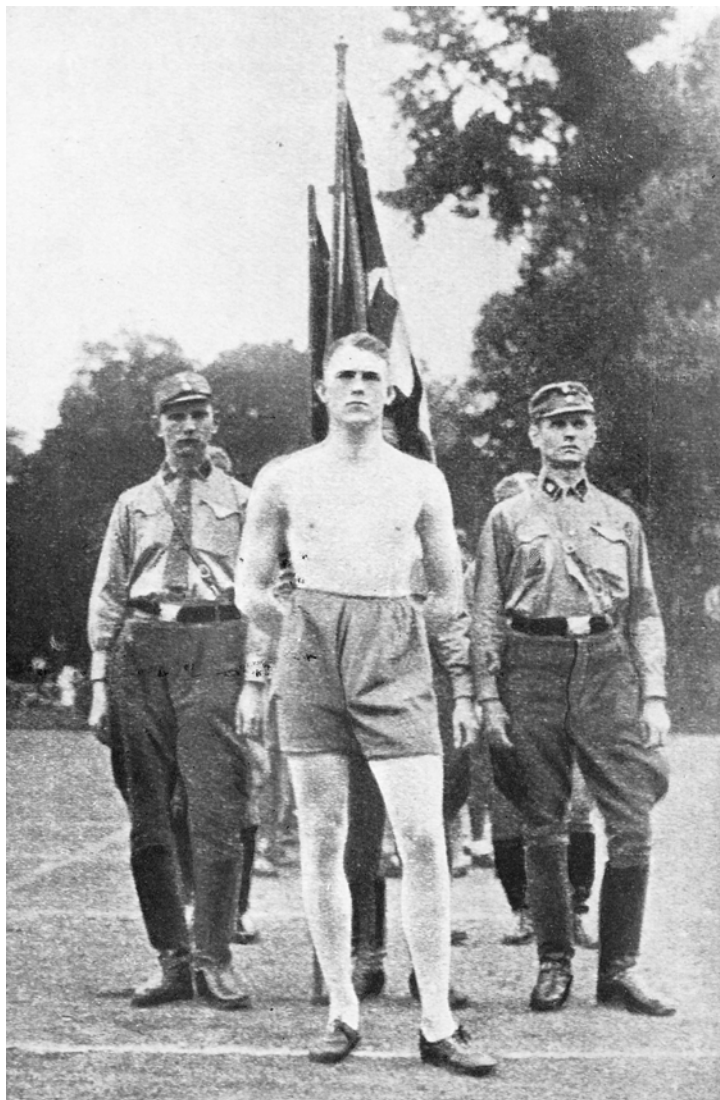
³⁴ Colliander 1934, 10, 68–72.

³⁵ Waltari 1936.

³⁶ Rajala 2008, 316.

³⁷ Aineistoa trilogiaan *Pako pimeyteen*. SKS KIA, OPa. B1235. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 9925. Muistiinpanojen otsikkona ”Fascistinen ideologia”, sivut 1 ja 3.

olevista lukuisista valokuvista viimeinen esittää tuimailmeistä ja paidatonta, kansallissosialististen ihanteiden mukaista nuorukaista, jonka takana seisoo SA-osasto lippuineen. Paavolainen viittaa kuvaan kirjan viimeisellä sivulla:

"Toinen on kuva kovapiirteisestä, miltei karusta miehestä, joka urheiluhousuissa mutta muuten alastomana seisoo lippua pitelevien SA-miehen edessä." Germaaniminen Sparta. (Kolmannen Valtakunnan vieraana)

Näiden asioiden yhteydessä muistan aina kaksi kuvaa, jotka paremmin kuin sanat puhuvat Kolmannen Valtakunnan ruumiinkulttuurin sekä valo- että varjopuolista. Toinen on kuva alastomuuskulttuurin ajoilta ennen Hitlerin valtaanpääsyä, jolloin myöskin uneksittiin uudesta ja terveestä, moraalisesti korkealla olevasta sukupolvesta: alaston nuorukainen ja alaston tyttö ovat tulleet urheiluleikistä, ja korjaavat yhdessä potkupallokatkennutta hihnaa raikkaan nuorekkaina ja puhdasta elämäniloa uhkuen. Toinen on kuva kovapiirteisestä, miltei karusta miehestä, joka urheiluhousuissa mutta muuten alastomana seisoo kahden lippua pitelevän, täysin varusteissa olevan SA-miehen edessä. Kahdenlaista ruumiinkulttuuria – kahdenlaista moraaliala – kaksi eri maailmaa!

Lämmin, elämänmyönteinen, luomisiloinen, v i t a a l i n e n maailma, jossa m o l e m m a t sukupuolet yhdessä ja toinen toistaan tukien pyrkivät uutta elämäkuvaa kohti – ja ankara, ilmaton, suloton, kiristetty p u r i t a a n i n e n miesten ja sotilaiden maailma.³⁸

Paavolainen siis lopetti *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjansa tunnelmiin, jotka on perusteltua tulkita pettyneiksi ja jopa huolestuneiksi. Kokonaisuudessaan kirja kuitenkin sisälsi niin monia eri juonteita ja erilaisia mielialoja, että sen aikalaisarvostelijoiden enemmistö päätyi korostamaan kirjaa tarkkanäköisenä ja ”rapsodiamaisena” reportaasina³⁹. Paavolaisen maine omaa tietään kulkevana, osallistuvana mutta silti ulkopuolisena tarkkailijana vakiintui viimeistään seuraavan kahden vuoden kuluessa, kun myös Etelä-Amerikan matkan jälkeiset kirjat *Lähtö ja loitsu* ja *Risti ja hakaristi* olivat ilmestyneet.

Vanhan Euroopan kulttuuriväsymys

Pois syventymisestä, pois sisäistymisestä – siinä tosiaankin meidän aikamme suuri pyrkimys!⁴⁰

Olympia ja nykyaika

Aivan yksin ja vaille seuraajia ei Paavolainen totalitaarisen kasvatuksen puritaanisuutta koskevine arvioineen Suomessa jäänyt. Lähimpänä häntä niin temaattisesti kuin tyylillisestikin oli Tatu Vaaskivi, joka oli 1930-luvun loppuvuosina noussut suomalaisten kulttuurikriitikoiden eturiviin. Maailmansotien välisen ajan nuorimpaan kirjalliseen sukupolveen kuuluneen Vaaskiven (vuoteen 1935 Vahlstén) ura kirjailijana jäi kuitenkin lyhyeksi. Hän kärsi koko ikänsä heikosta terveydestä ja huumausaineiden käytöstä ja kuoli vain 30-vuotiaana vuonna 1942. Tästä huolimatta hän ehti kirjoittaa koko joukon esseitä, kulttuurikriittisiä teoksia ja historiallisia romaaneja.

Vaaskiven kulttuurikriittisinä pääteoksina voi pitää kirjoja *Vaistojen kapina* (1937) ja *Huomispäivän varjo* (1938), jotka käsittelivät psykoanalyysin ja sukupuolisuhteiden kaltaisia ajankohtaisia kulttuurisia ja yhteiskunnallisia kysymyksiä. *Huomispäivän varjon* päätävässä epilogissa Vaaskivi kulki jo selvästi Paavolaisen viitoittamalla tiellä, sillä epilogi on

³⁸ Paavolainen [1936] 1993, 243.

³⁹ Koskimäki 1993, 345–348.

⁴⁰ Paavolainen 1939, 9.

omistettu kokonaan ”totaalisen” valtion ja ihmisen tarkastelulle⁴¹. *Pako pimeyteen* -trilogian vaikutus näkyy myös vuonna 1940 ilmestyneessä kirjassa *Roman tie*, joka perustuu Vaaskiven yli viisi kuukautta kestäneeseen Italian-matkaan viimeisenä rauhan vuonna 1939. Paavolaisesta poiketen Vaaskivi käyttää kirjastaan pitkiä jaksoja sellaiseenkin kulttuurikritiikkiin, jossa fasismien ja kansallissosialismien sijasta pääosaan nousee Italian klassisen kulttuurin käsittely. Mutta myös Vaaskivi yritti tavoittaa teoksessaan ”kokonaisuutena”, jonka avulla uuden ajan uusi järjestys olisi mahdollista hahmottaa.

Vaaskiven tekstit ovat kiinnostavia jo siksi, että hän toimii vielä Paavolaistakin tyyli- ja taampana esimerkkinä sellaisesta kulttuuriälymystön edustajasta, joka korostetusti halusi olla varsinaisesta politiikasta irrallaan pysyttelevä sivustakatsoja. Useimmat Vaaskiven kirjoituksista ovat melko monimutkaisia, ja niitä yhdistävänä piirteenä on hänen halunsa paljastaa kulttuurin ja yhteiskunnan muutosten takana vaikuttaneet salatut pohjavirtaukset. Tässä mielessä hän meni arvioissaan vielä pidemmälle kuin Paavolainen.

Paavolaisensa tunteva *Roman tien* lukija kuulee korvissaan väistämättä kaikuja etenkin niistä sanoista, joilla *Kolmannen Valtakunnan vieraina* päättyy. Paavolaisen kirjoituksille on velkaa etenkin *Roman tien* kuvaus tunnelmista Münchenin Königsplatzilla (jonka nimen kansallissosialistit muuttivat muotoon ”Königlicher Platz”), jolla Vaaskivi vieraili pysähtyessään kaupungissa lyhyesti helmikuussa 1939 ennen saapumistaan Italiaan⁴². Vuonna 1923 epäonnistuneen Hitlerin ”oluttupavallankaappauksen” uhrien kunniaksi pystytettyjen kunniatempelien edessä Vaaskivi kohtasi ankan, ”oman ekspansionsa vahvuuteen” luottavan maailman, joka yhdenmukaisti elämän ja taiteen. Hän tunsi seisovansa ”kuin sfinksin edessä” ja arvuutteli, näkyikö ympärillä väsymystä vai voimaa. Ja koska mieli ei jaksanut ”viipyä ilmiöiden runsaudessa”, nykyaikaista elämää leimasi ”salainen halu tapahtumien, tahtojen, ajatusten ykseyteen – pako liiasta yksilöllisyydestä ja lioista yksityiskohdistista”. Ja siksi olivat ”Euroopan kaupunkien jättiläisrakennukset” alkaneet ”yhä enemmän muistuttaa faaraoiden hautoja, vanhan sivistyksen mielettömän suuria mausoleumeja, joissa räätisevät kunniatulet hälventävät tuoksupilvillään mätänemisen hajun”.⁴³

Vaaskiven monisanaisesti muotoilema julistus siitä, että eurooppalaista ihmistä vaivasi eräänlainen kulttuuriväsymys, seuraili Paavolaisen ajatuksia. Tämä oli kirjoittanut Euroopan väsymyksestä vähintään yhtä voimakain sanoin *Ristissä ja hakaristissä* Etelä-Amerikan matkansa jälkeen. Kirjan ensimmäisen osan lopetuksena julkaistussa esseessä ”Paluu” hän vertaa maanosaa liian vahvoja lääkkeitä käyttävään potilaaseen ja impotenttiin vanhukseen. Hän pyrki pakomatallaan tietoisesti irti vanhan maailman turmeluksesta, kahtia jakautuvasta Euroopasta, ”jonka silmät kateellisina hyväilevät taidearteiden loistoa huoneiden mahonkihämäryydessä – ja nuoria miehiä, jotka marssivat aurinkoisella kadulla”.⁴⁴ Paavolainen ja Vaaskivi olivat keskenään samanmielisiä siitä, että puritaanisen ja voimakkaan ensivaikutelman taakse kätkeytyi huolestuttava ilottomuus ja vaihtoehdottomuus. Jo Oswald Spenglerin kirjoituksista nousutta ajatusta eurooppalaisen kulttuurin sisäisestä

⁴¹ Vaaskivi 1938, 381–499. Vaaskivi myös mainitsee Paavolaisen matkakuvaukset Saksasta ja Etelä-Amerikasta teoksiksi, jotka ”sivuavat” hänen omaa aatteellista linjaansa. *Risti ja hakaristi* sen sijaan ilmestyi vasta muutamaa kuukautta myöhemmin kuin *Vaistojen kapina*. Ks. Vaaskivi 1938, 504.

⁴² Münchenin-vierailun ajankohdasta ks. Tatu Vaaskiven kirjeet Lyyli Niskaselle, 23.2.1939 ja Esko Aaltoselle, 6.3.1939, siteerattu teoksesta Vaaskivi 1945, 158–163.

⁴³ Vaaskivi 1940, 41.

⁴⁴ Paavolainen 1938a, 162–163; ks. myös Kivistö 2012, 31.

hiipumisesta ja tyhjiydestä käsittelivät toki muutkin suomalaiset, kuten Eino Sormunen. Hän kirjoitti ahdistuksen ja sekasorron sävyttämästä Euroopan kulttuuriväsämyksestä niin ikään sotavuonna 1940 ilmestyneessä *Selvyyttä kohti* -trilogiansa viimeisessä osassa⁴⁵. Vaikka Sormunen oli kiinnostunut osittain samoista kysymyksistä, hän ei oikeistolaisena papiston edustajana ja siveellisen sukupuolimoraalin puolestapuhujana kuitenkaan kuulunut Vaaskiven ja Paavolaisen kaltaisten ”levottomuuden herättäjien” joukkoon.⁴⁶

Vaaskiven mukaan nykyaikaisen sivilisaation rakkaus yhdenmukaisuuteen merkitsi kaikilla elämänaloilla ”massan ylivaltaa yksilöstä, kvantiteetin voittoa kvaliteetista, persoonallisuuden hidasta nääntymistä joukkojen jalkoihin”⁴⁷. Paavolaisella syvällisyyden ja siihen liittyvän inhimillisen herkkyyden katoamisen teema oli vahvasti läsnä *Pako pimeyteen* -trilogian lisäksi myös muutamassa hänen laatimassaan lehtiartikkelissa, joista kaksi ilmestyi *Hopeapeili*-nimisessä naistenlehdessä syksyllä 1938 ja keväällä 1939. *Hopeapeilin* kirjoitukset käsittelivät Leni Riefenstahlin *Olympia*-elokuva (1938) ja siinä esiintyvää elinvoimaista ihmistyppiä, jonka tuli ponnistella eroon ”syventymisestä” ja ”sisäistymisestä”. Menetetyn henkisyys ja ”kalvavan epäilyn myrkyttämän viisauden” tilalle luvattiin vitaalisen ihmisen ilo.⁴⁸

Paavolaisen ja Vaaskiven huomiot siitä, kuinka totalitaariset liikkeet olivat siirtäneet lasten kasvatustehtävän perheiltä valtioille, ovat nekin hyvin samansuuntaisia. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan Paavolainen toteaa, että äidin oli tarkoitus kasvattaa jälkikasvuun vain rajatun ajan, jonka jälkeen valtio otti lapsen sekä ”henkisen että ruumiillisen kasvatuksen haltuunsa koulujen ja nuorisjärjestöjen avulla.” Lisäksi Paavolainen viittaa filosofi Bertrand Russellin teokseen *Marriage and Morals* (1929), jossa Russell on ”voimakkaasti korostanut, kuinka pientä osaa itse asiassa käsite perhe perinnäisessä mielessä jo nyt esittää nykyisessä yhteiskunnassa”. Paavolainen haluaa Russelliin viittaamalla tuoda esille, että vaikka ”nykyisissä diktatuurivaltioissa” perheen henkisen ja taloudellisen merkityksen heikkeneminen oli ollut kaikkein voimakkainta, kyseessä oli silti kaikkialla länsimaissa yleinen ilmiö.⁴⁹

Vaaskivi puolestaan esittää *Rooman tiessä* kuvauksen siitä, kuinka Mussolini erään Roomassa järjestetyn puhetilaisuutensa yhteydessä nosti syliinsä fasistiseen *Figli della Lupa* -järjestöön kuuluneen kahdeksanvuotiaan poikalapsen syliinsä, väkijoukon hurratessa ja ylpeän isän kyynelehtiessä hurjasti⁵⁰. Vaaskivi tosin kirjoittaa tapahtumasta ja sen tunteikkuudesta varsin positiiviseen sävyyn. Kun hän hieman jäljempänä kirjassaan toteaa, että Italian uusi, marssiva nuoriso kuuluu valtiolle, hän huomauttaa myös, että ”[r]eipas marssilaulu ja aurinkoinen hymy ovat tämän nuorison piirissä kenties lopultakin välittömämpiä kuin toisen diktatuurimaan rajojen sisällä...”⁵¹ Paavolaisella ei omakohtaisia havaintoja Italian marssivasta nuorisosta ollut, eikä hän missään vaiheessa esitä vastaavia kannanottoja, jotka paljastaisivat mahdollisia eroja hänen suhtautumisessaan kansallissosialistien ja fasistien aloittamaan totalitaariseen kasvatukseen.

⁴⁵ Sormunen 1940, 10.

⁴⁶ Pynttari 2011, 8.

⁴⁷ Vaaskivi 1940, 42.

⁴⁸ Paavolainen 1939, 9.

⁴⁹ Paavolainen [1936] 1993, 206, 228.

⁵⁰ Vaaskivi 1940, 241–242.

⁵¹ Vaaskivi 1940, 330.

Vaaskivi esittää yhden terävimmistä fasistista kasvatusta koskevista huomioistaan, kun hän valottaa näkemystään ”nykyaikaisen fascistijärjestön nuoren jäsenen” sielunmaise-
masta. Hän uskoo järjestöjen vetäneen nuoria poikia puoleensa, sillä ne tarjosivat näille houkuttelevan vaihtoehdon ”ummehtuneelle kotielämälle”: ulkoilua, ruumiinharjoituksia, toverillisen ilmapiirin ja univormut. Samalla ”kulttuuri” oli ”heidän sanakirjassaan auttamattomasti saanut vastenmielisen merkityksen”; se viittasi homeisiin palatseihin, kirkkoihin ja pyhäinjäännöksiin. ”Muistorikkaat keskukset ovat vanhojen arvojen kaatopaikkoja, joihin modernit elämäntuulet eivät lainkaan pääse tunkeutumaan”, Vaaskivi kirjoittaa. Hän arvioi nuorison tunteneen ”vaistomaista vihaa lapsuutensa ympäristöjä kohtaan”, sillä nuoruuden olemukseen kuului pako kodista. Mussolini oli nuorille ”ennen kaikkea suuri ja voimakas Italian uudenaikaistaja, mies, joka on Kemal Atatürkin tavoin modernisoinut isänmaansa”.⁵²

Vaaskiven huomiot havainnollistavat, kuinka moderni ja totalitaarinen oli mahdollista ja luontevaakin nähdä liittolaisina vielä 1930- ja 1940-lukujen vaihteessa. Parhaita yksittäisiä esimerkkejä tästä on katkelma *Rooman tie* -kirjan taustoihin johdattelevasta kirjeessä Esko Aaltoselle elokuussa 1938, yli puoli vuotta ennen pitkän Italian-matkan alkua. Siinä Vaaskivi kertoo haluavansa ”kirjoittaa persoonallisen, eletyn, modernin epopeian maailmasta, jossa kaksituhatuotinen hengenviljely ei ole nujertanut vanhaa voimaa”. Mussolinissa hän näki ylönousseen ”jotakin, joka on elähdyttänyt Scipiota ja ohjannut Rooman falangien kotkia, kun ne samosivat silloisessa maailmassa”. Häntä kiinnosti ”juuri se salainen linja, jossa vanhat ja uudet vedet lyövät vastakkain ja synnyttävät kuin heijastusliikkeenä tietyn poliittisen pauhun”. Vaaskiven mielestä tätä Italiaa ei kukaan ollut vielä selittänyt. Hän halusi ”nähdä objektiivisesti, ilman meidän tuttuja nurkkaintressejämme syvälle Italian sydämeen”.⁵³

Vaaskiven aikalaisarvio fasististen nuorisjärjestöjen vetovoimasta muistuttaa läheisesti eräitä fasismintutkijoiden sittemmin esittämiä tulkintoja. Esimerkiksi Robert Paxton on todennut, että sekä Italian fasistien että Saksan kansallissosialistien oli helppo vedota nuoriin varsinkin silloin, kun elettiin vielä liikkeiden alkuaikoja. Uudet, uljaat nuorisjärjestöt tarjosivat marsseineen ja univormuineen monille kaivatun ja kiehtovan vaihtoehdon, jonka kautta nuoren oli mahdollista tuntee irtautuvansa usein kahlitsevaksi ja tympeäksi koetusta porvarillisesta perhe-elämästä.⁵⁴ Mutta kuten Joachim C. Fest on huomauttanut, itsenäisyyden tunne oli vain illuusio: harvoin oli mikään nuori sukupolvi ollut niin epäitsenäinen kuin se, joka kansallissosialistisessa Saksassa kasvoi⁵⁵.

Niin pitkälle eivät Paavolainen ja Vaaskivi huomioissaan menneet, että he olisivat arvioineet, millainen symbolinen merkitys oli Mussolinin tai Hitlerin tavassa esiintyä suhteessa lapsiin ja perheisiin. Eivätkä Hitler ja Mussolini edes käytännössä koskaan esiintyneet ”perhemiehinä”: Hitlerillä ei perhettä edes ollut, ja vaikka Mussolini oli avioliitossa, hänen vaimonsa ei ollut julkisuudessa käytännöllisesti katsoen lainkaan.⁵⁶ Totalitaaristen liikkeiden

⁵² Vaaskivi 1940, 76–77.

⁵³ Tatu Vaaskiven kirje Esko Aaltoselle, 5.8.1938, siteerattu teoksesta Vaaskivi 1945, 135. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

⁵⁴ Paxton 2005, 138–139.

⁵⁵ Fest [1963] 1999, 231.

⁵⁶ Mosse 1996, 168.

Iloinen sota. Amerikkalaisia sotilaita konekivääriharjoituksissa. (Risti ja hakaristi)

johtajat kyllä poseerasivat usein lasten seurassa, mutta ilman näiden vanhempia. Tällöin asetelmasta muodostui selvä symboli liikkeiden tavoitteelle ottaa kasvatustehtävä itselleen.

Paavolainen ei lopulta ollut aivan varma, mitä ajatella uuden ihmisen ilosta. Pian Saksan-matkansa jälkeen hän vakuutteli ilman havaittavaa ironiaa keskustelukumppaneilleen hotelli Tornissa, että pohjoinen ajatus eli *Nordischer Gedanke* oli ”ehdottomasti” onnistunut tekemään ihmiset onnellisiksi ja että ”nuoriso siellä [Saksassa] ja Venäjällä on onnellisempaa kuin meidän polvemme, aivan varmasti”⁵⁷. *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoissa julkaistun tekstin perusteella Paavolainen oli kuitenkin varuillaan. Ilo, josta puuttui spontaanisuus ja jonka saneli ”sotilaallinen ohjesääntö” oli pahimmillaan tukahduttavaa⁵⁸. ”Milloin niin tarvitaan tai vaaditaan, on ilon, sytyttävän laulun ja railakkaan riemun remahdettava ilmoille yhtä spontaanisti kuin kantapääät lyövät yhteen ja käsi nousee tervehdykseen”, Paavolainen huomauttaa *Ristissä ja hakaristissä*. ”Nykyajan onni paistaa hampaista”, hän kirjoittaa paljonpuhuvasti ja toteaa, että ”valokuvaajan kamera ei koskaan vangitse yhtä valkeita, nauvia ja elämännälkäisiä hammasrivejä kuin silloin, kun ne kumartuvat aseisiin sijoitetun konekiväärin tai tulikomentoa odottavan tykin ylle”⁵⁹.

Tällaisten huomautusten taustalla saattoivat jälleen vaikuttaa ruotsalaiset havainnot: *Stockholms-Tidningenin* kirjeenvaihtaja Christer Jäderlund oli vuonna 1934 ilmestyneessä

⁵⁷ Kivimies 1937, 80.

⁵⁸ Paavolainen 1938a, 295.

⁵⁹ Paavolainen 1938a, 293–295.

artikkelissaan arvellut, että *Hitler-Jugend*in nuorisojoukot, jotka vasta äskettäin olivat vaihtaneet tinasotilaat ja intiaanikirjat univormuihin ja marssiharjoituksiin, olivat alttiita innostumaan ”pyhän sodan” julistuksista. Toisin kuin ensimmäisen maailmansodan kauhuja kokeneet veteraanit, nuoriso oli ihanteellista joukkoa omaksumaan sodan ja vallankumouksen ihannointi.⁶⁰ Myös toinen ruotsalainen, toimittaja, kirjailija ja myöhempi Ruotsin Akatemian jäsen Gustaf Hellström, oli kirjoittanut puritaanisuudesta ja sotilaallisuudesta tavalla, jonka kaikuja Paavolaisen tekstissä on. *Det tredje riket* -matkakirjassaan (1933) Hellström oli huomannut, että saksalainen puritanismi ja militarismi olivat häivyttämässä rajaa humanistisen filosofian ja ”sotilaan hiljaisen filosofian” välillä.⁶¹ Paavolainen ei kerro, oliko hän tutustunut Jäderlundin tai Hellströmin teksteihin, mutta hänen tiedossa olevan lukeneisuutensa valossa on todennäköistä, että nekin olivat tuttuja. Suomalaisista kulttuurikriitikoista myös Vaaskivi suhtautui epäilevästi uuden, uhmakkaan nuorison iloon, sillä vaikka nauru ja laulu kumpusivat ”syvältä nykysaksalaisesta yhteistunnosta”, ne soivat persoonattomasti ja vapautumattomasti⁶².

Paavolaisen huoli uuden ihmisen ilosta välittyy myös hänen julkaisemattomista ja yksityisistä kirjoituksistaan. *Pako pimeyteen* -trilogiaan liittyviin julkaisemattomiin muistiinpanoihinsa hän on kirjoittanut suorasanaisesti, että fasismin perusidea oli ”kansalaisen ja sotilaan yhteensulattaminen”⁶³. Travemündesta Ilmari Pimiälle elo-syyskuun vaihteessa eli vielä ennen Nürnbergin puoluepäivien alkamista lähettämässään kirjeessä Paavolainen tuskailee uudessa Saksassa vallinnutta ”täydellistä huumorin puutetta”. Ensimmäisen kahden Saksassa vietetyn viikon jälkeen tuomio oli karu: ”Näillä ihmisillä ei ole ilmaa, jota hengittää: he menehtyvät hälisevään optimismiinsa...”⁶⁴ Vaikka kyse onkin vain ilmaisen valinnasta johtuvasta sattumasta, on yhteys Vaaskiven *Rooman tiessä* esittämään huomioon silti kiinnostava: Vaaskivi nimittäin käyttää vertausta tukahduttavasta ilmapiiristä aivan päinvastoin kuin Paavolainen. Hän kirjoittaa sekä Italian uuden nuorison että sen johtajien kärsineen ”vuosituhantisen kulttuuri-ilman painostavasta, tainnuttavasta hapen puutteesta”. Tämä selitti Vaaskiven mukaan osittain sitä, miksi Mussolini niin voimakkaasti pyrki siirtämään Italian ”seisovasta” kulttuuritilasta dynaamiseen, nykyaikaiseen elämänpoljentoon”.⁶⁵

Yhtenä vaikuttimena Vaaskiven arvioille vanhan Euroopan kulttuuriväsymyksestä saattoi olla, ettei hänellä vuonna 1912 syntyneenä ollut vertailukohtaa totalitaaristen valtioiden uudelle ruumiinkulttuurille. Paavolaisen silmissä ”fascistisesti” kasvatettujen nuorten ”kovat, mutta puhtaat kasvat” olivat kyllä säännöllisen kauniit ja siksi kiehtovat, mutta samalla puritaanisen, vaihtoehdottoman ja sotilaallisen maailman symboli. Hänelle läheisempiä olivat 1920-lukulaiset, kokeilevat ja vapaat nuoruuden ja ruumiillisuuden ilmentymät. Siksi voidaan sanoa, että 1930-luvun uuden ihmisen ruumiinkulttuurissa moderni ja totalitaarinen kyllä kohtasivat, mutta toisiinsa törmäten eikä yhteen sulautuen.

⁶⁰ Jäderlund 1937, 36–38. Jäderlundin kirja *Hitlers Tyskland* on kokoelma artikkeleita, joista ainakin osa oli ilmestynyt jo aiemmin.

⁶¹ Hellström 1933, 80.

⁶² Vaaskivi 1940, 42.

⁶³ Aineistoa trilogiaan *Pako pimeyteen*. SKS KIA, OPa. B1235. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 9925. Muistiinpanojen otsikkona ”Fascistinen ideologia”, sivu 1.

⁶⁴ Paavolaisen kirje Ilmari Pimiälle, päivätty 31.8.1936 ja 2.9.1936. Siteerattu teoksesta *Sinisen junan ikkunasta* 1992, 232.

⁶⁵ Vaaskivi 1940, 78–79.

”Myös runoilijan on oltava sotilas”

Kuten moderni sota, myöskin moderni henkien sota tuntee sekä tukahduttavat, ärsyttävät että syövyttävät kaasut. Se tuntee sekä kaasut, jotka saavat nauramaan, että kaasut, jotka saavat itkemään.⁶⁶

Risti ja hakaristi

Vaikka *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksen pääteemaksi voidaan nostaa uusi ruumiinkulttuuri, sen alkua hallitsevat vielä toiset aiheet. Paavolaisen aloittaa kirjansa kuvauksella saapumisestaan Travemüнден ja Saksalais-Pohjoismaiseen Kirjailijakotiin⁶⁷. ”Villa am Meere” -nimisessä luvussa hän esittelee värikkäästi *Dictherhausin* tunnelmaa, sen isäntäväkeä ja muita asukkaita. Paavolaisen suurimman huomion saavat osakseen kirjailijakodin saksalaisvieraat Rupert Rupp, Fritz Helke ja Ottfried von Finckenstein, joista jokainen näyttäytyi hänelle kiinnostavana esimerkkinä uuden Saksan erilaisista taiteilijatyypeistä.⁶⁸

Ajatus huvilan asukkaiden esittelystä matkakuvauksen aluksi oli tuskin Paavolaisen oma. Jo kirjailijakodin ensimmäisenä suomalaisvieraana Lauri Viljasen kanssa ollut Colliander oli laatinut *Glimtar från Tyskland* -teokseensa hyvin samankaltaisen, joskin lyhyemmän kuvauksen kaksi vuotta ennen Paavolaista⁶⁹. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjalle on puolestaan velkaa vuoden 1936 toinen suomalaisvieras Stenius, joka sisällytti omaan vuonna 1937 julkaistuun *Femte Akten* -matkakirjaansa runsaasti samankaltaisia, mutta vieläkin laajempia luonnehdintoja muista kirjailijoista. Niin Collianderin kuin Steniuksenkin kuvaukset saivat kuitenkin osakseen vain murto-osan siitä huomiosta, joka Paavolaisen teokseen kohdistui heti sen ilmestymisen jälkeen. Ruotsissa vastaavan arvion kirjoitti Sven Stolpe, eikä hän säästellyt sanojaan. Stolpe pettyi kansallissosialistiseen sanataiteeseen, jossa onntto massaestetiikka näytti syrjäyttäneen todellisen kulttuurin ja vallanneen myös älymystön.⁷⁰

Paavolaisen arviot kirjailijakodin muista asukkaista ovat yleissävyltään positiivisempia. Kuvattessaan kirjailijoiden ja isäntäväen yhteisiä illanistujaisia ja keskusteluja hän korostaa, ettei kansallissosialistinen yhdensuuntaistamisen aate ollut pystynyt hävittämään ainakaan kirjailijoiden yksilöllisyyttä⁷¹. Talossa vallitsi Paavolaisen mukaan myös reilu yhteishenki, ja hän kertoo, että pohjoismaisten vieraiden vaistomaiset epäluulot saksalaisia ”virkaveljiään” kohtaan osoittautuivat ennen pitkää turhiksi⁷².

Niin sydämellisiä kuin kirjailijoiden illanvietot pikkuleipätarjoiluineen ja juomineen – joiden joukosta Paavolainen nimeää suosikikseen *sektistä* ja punaviinistä sekoitetun *Türkenblutin* – olivatkin, niiden lomassa sai ”tottua kuulemaan väitteitä, jotka vaativat hyviä hermoja – tai kykyä hillitä naurua”. Modernisti-Paavolaiselle tällainen väite oli esimerkiksi

⁶⁶ Paavolainen 1938a, 317.

⁶⁷ ”Saksalais-Pohjoismaisen Kirjailijakodin” kirjoitusasu noudattaa teoksessa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* olevaa kirjoitusasua.

⁶⁸ Paavolainen [1936] 1993, 13–29.

⁶⁹ Colliander 1934, 12–19.

⁷⁰ Stolpe 1936, 682–689.

⁷¹ Paavolainen [1936] 1993, 23.

⁷² Paavolainen [1936] 1993, 33.

vaatimus siitä, että vuodet 1860–1910 olisi niiden kansainvälisyydestä sekä liiallisesta vapaamielisyydestä, esteettisyydestä ja epämiehekkyydestä johtuneen rappion takia poistettava saksalaisen kirjallisuuden historiasta. Toinen Paavolaisen esiin nostama esimerkki liittyy kansallissosialistien totalitaariseen vaatimukseen, ettei kukaan taiteilija saanut asettua saksalaisen kansanyhteisyyden ulkopuolelle. Tällaisen kohtalon oli saanut osakseen muiden muassa Thomas Mann.⁷³ Vuoden 1929 kirjallisuuden nobelisti näki kotimaansa tilanteen lohduttomana ja piti Hitleriä alemman keskiluokan tyypillisenä tuotteena, joka oli mieltynyt filosofointiin, vaikkei tällä ollut intellektuaalisia edellytyksiä julistaa mitään kulttuurista teoriaa. Mannin päiväkirjaansa tallentaman terävän huomion mukaan totalitaarinen redusoi kulttuurin muutamien kuumeisesti julistettuihin periaatteisiin, joita perusteltiin onnettoman valikoivasti.⁷⁴

Uuden Saksan ”oikeoppisen” kulttuurin ensimmäiset saavutukset eivät vakuuttaneet Paavolaistakaan. Happamimman tuomionsa hän antoi kirjallisuudelle: ”Ja puhdasoppisin natsilainen kirjallisuus – runot, romaanit, näytelmät ja filosofia – kaikki yhtä raskasta ja ikävää luettavaa.”⁷⁵ Kansallissosialistisen puolueen suuren taidepalkinnon myöntämisestä Heinrich Anackerille⁷⁶ Paavolainen mainitsee, että ulkomailla tapaus oli ”poikkeuksetta leimattu skandaaliksi”. Paavolaisen mukaan myös Saksassa tiedettiin yleisesti, että lähinnä ”taiteellisesti avuttomia, mutta Führer-jumaloinnin täyttämiä” säkeitä kirjoittaneen Anackerin merkitys oli ”yksistään poliittinen”. Paavolainen toteaa tietävänsä hyvin, että ”natsien omassa kirjailijamaailmassakin on suhtauduttu hymyillen palkinnonjakoon”.⁷⁷ Toisessa yhteydessä hän mainitsee Saksan kirjallisuuskamarin (*Reichsschrifttumskammer*) ensimmäisen puheenjohtajan Hans Friedrich Blunckin itse huomauttaneen kirjailijakodissa, että neljä viidesosaa ”Saksan nykyisestä proosasta on täyttä roskaa”⁷⁸. Kansallissosialismin kauden johtavien kulttuuripoliittisten vaikuttajien joukossa Blunck tunnetaan yhtenä niistä, jotka säilyttivät tietyn henkisen itsenäisyyden ja kriittisyyden.⁷⁹

Kritiikistä huolimatta Paavolainen ei ryhtynyt suoralta kädeltä tuomitsemaan kansallissosialistien kulttuurisaavutuksia tai edes kulttuuripoliitiikkaa. Samoin kuin muutkin 1930-luvun suomalaiset Saksan-kävijät, hän oli valmis suomaan uudelle Saksalle mahdollisuuden osoittaa ensivaikutelma vääräksi: Paavolainen kirjoittaa, että olisi ”epäoikeutettua nyt vielä nauraa kansallissosialismin kirjallisille ja muille kulttuurisaavutuksille”, koska ”sen kaikki voimat on vielä toistaiseksi tarvittu poliittiseen työhön.” Saksalaiset ansaitsivat tähän mahdollisuuden, sillä ”[n]iin paradoksaaliselta kuin se kuulostaakin, ei natsilaisuus suinkaan ole vain voiman ja sotilaallisuuden palvontaa, vaan sen lempiunelma on juuri uuden kulttuurin ja kulttuurisen tietoisuuden luominen.” Paavolainen oli kuitenkin epäluuloinen sen suh-

⁷³ Paavolainen [1936] 1993, 31, 35–36; Evans [2005] 2006, 16, 152.

⁷⁴ Michaud [1996] 2004, 110.

⁷⁵ Paavolainen [1936] 1993, 40.

⁷⁶ *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassa nimi on kirjoitettu virheellisesti muotoon Heinrich Annacker. Ks. myös Toivonen 1999, 135.

⁷⁷ Paavolainen [1936] 1993, 110.

⁷⁸ Paavolainen [1936] 1993, 74. Travemünden kirjailijakoti oli kevästä 1936 alkaen ollut hallinnollisesti Saksan kirjallisuuskamarin vastuulla, vaikka NG käytännössä huolehtikin sen toiminnasta. Kirjallisuuskamari puolestaan oli osa Goebbelin johtamaa propagandaministeriötä. Ks. Mertanen 2011, 402.

⁷⁹ Kunnas 2013, 72–73.

teen, syntyisikö ”yhdensuuntaistetun” eli kollektiivisen kulttuurin toimesta mitään pitkäkestoista. ”Toistaiseksi jäljet pelottavat”, hän kirjoittaa.⁸⁰

Vähintään yhtä epäluuloinen tai jopa pessimistisempi oli toinen kulttuuriliberaali Saksan-kävijä Lauri Viljanen, joka sivusi aihetta *Taisteleva humanismi* -esseekokoelmassaan. ”Nykyinen hengen ja politiikan ankara yhdenmukaistaminen Hitlerin Saksassa näyttää sekin, sivumennen sanoen, kaikkea muuta kuin toiveikkaalta”, toteaa Viljanen ja jatkaa, että kyseessä oli ”ylipäänsä hyvin tärkeä kansallinen elinkysymys, johon esimerkiksi meidän maassamme on vasta parina viime vuotena hiukan kiinnitetty huomiota”.⁸¹

Paavolaisen julkinen arvio saksalaisten siihenastisesta suoriutumisesta uuden kansallisen kirjallisuuden luomisessa oli lopulta lähellä neutraalia: parempaankin voitaisiin pystyä, annetaan heidän siis yrittää. Tähän liittyen on huomionarvoista, että vielä maaliskuussa 1933, vain vajaat kaksi kuukautta sen jälkeen kun Hitler oli valittu valtakunnankansleriksi, Paavolainen oli kirjeessä Liisa Tannerille kertonut olevansa erittäin huolissaan kulttuuripolitiikan suunnasta niin Saksassa kuin Suomessakin. Hän kirjoittaa kulkeneensa ”niin jyrkästi vasemmistoon päin, että välistä itsekin säikähdän” ja kokevansa, ettei voinut enää ilmaista todellisia ajatuksiaan 1930-luvun alun kiristyneessä ilmapiirissä: ”Kun papit joutavat kansaa, kun ’Vihreät laitumet’⁸² kielletään, kun kansakoulut tahdotaan hävittää, kun sosialismi tahdotaan julistaa laittomaksi, kun kristillis-siveelliset ihanteet tahdotaan korottaa taas arvoonsa ja julistaa valtiollinen ja moraalinen ja taiteellinen sensuuri laiksi – silloin voi taiteilija vain lakata olemasta tai – ryhtyä taisteluun.” Paavolainen pelkäsi, että henkisesti lapualaistuvan Suomen valtaisivat diktatuuri ja sensuuri, ”iskujoukot” määräisivät julkista ja papit henkistä elämää, eikä itsenäisille kirjailijoille olisi enää tilaa. Kehitystä olisi pitänyt vastustaa, mutta vaarana oli menettää kaikki: ”Tulenkantajilla on jo ennestäänkin kommunistien maine, ja Pentti Haanpään kohtalo ei houkuttele.”⁸³ Yksityiskirje on laadittu toisessa tilanteessa ja tarkoituksessa kuin *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirja, mutta ero on silti kiinnostava. *Lähdössä ja loitsussa* tai *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen ei aiheeseen enää palannut.

Kansallissosialistien kirjalliset ponnistelut saivat huomattavasti suurempaa arvostusta vuoden 1936 toiselta suomalaisvieraalta Göran Steniukselta. Hän paneutuu 172-sivuisessa *Femte Akten* -matkakirjassaan sen alaotsikon *Litterär resa genom det yngsta Tyskland* mukaisesti nimenomaan Saksan uuteen kirjallisuuteen ja muuhunkin kulttuuriin. *Femte Akten* on kuitenkin jäänyt pitkälti unohtuksi, eikä sen Stenius ole sittemmin saanut suurta huomiota sen enempää historian- kuin kirjallisuudentutkijoiltakaan.

Oman aikansa kontekstissa tarkasteltuna *Femte Aktenissa* on silti paljonkin mielenkiintoista. Sen on helppo kuvitella olevan hyvin lähellä sellaista teosta, jonka NG:n edustajat olisivat halunneet jokaisen vieraansa kirjoittavan. Kokonaisuutena *Femte Akten* on puolustus- ja mainospuheenvuoro kansallissosialistiselle kirjalliselle ja muullekin kulttuurille. Tämä selviää erinomaisesti jo kirjan esipuheesta, jossa Stenius ilmaisee mielipahansa nuorten saksalaisten kirjailijoiden osakseen saamasta kovasta ja jopa vihamielisestä kritiikistä.

⁸⁰ Paavolainen [1936] 1993, 38–39.

⁸¹ Viljanen 1936, 597; ks. myös Mertanen 2011, 408.

⁸² Paavolainen viittaa yhdysvaltalaisen Marc Connellyn näytelmään *The Green Pastures* (1930), suom. *Jumalan Vihreät Laitumet*, jonka esittäminen Helsingissä johti jumalanpilkkakeskusteluun.

⁸³ Paavolaisen kirje Kivennavalta Liisa Tannerille Pölläkkälään, 20.3.1933. LTK. Paavolainen oli kirjoittanut murheistaan saman vuoden helmikuussa myös Lauri Viljaselle. Ks. Paavolainen Jaakko 1991, 114–117.

Hänelle kansallissosialismin ydintä edustivat preussilainen henki ja puritaanisuus⁸⁴. Stenius oli ilmeisen vilpittömästi pahoittanut mielensä ainakin Sven Stolpen tavasta vastata saksalaisten isäntiensä vieraanvaraisuuteen kriittisillä kirjoituksillaan.⁸⁵ Teoksensa lopussa Stenius korostaa, että isäntäväki Travemündessä ei koskaan sanonut pahaa sanaa vieraistaan tai heidän kansoistaan. Hän onkin ”kiitollisuudella” omistanut kirjansa ”Travemünden ystäväpiirille”.⁸⁶

Stenius on kirjassaan isäntiensä kanssa yhtä mieltä siitä, että tarkoitus pyhittää keinot. Niinpä hän toistaa hyväksyvästi kansallissosialistien vaatimuksen, että ”myös runoilijan on oltava sotilas”⁸⁷. Uljain esimerkki tällaisesta taiteilijan ja taistelijan yhdistelmästä oli Fritz Helke, joka teki vaikutuksen Paavolaiseenkin. Tämä kuvaili Helkeä pieneksi ja miltei rumaksi, mutta silti sataprosenttisen maskuliiniseksi nuorukaiseksi, joka ”säteili niin tava-tonta sielullista kuria ja kovaa, rehellistä miehekkyyttä, että jokainen vaistomaisesti rupesi kuuntelemaan, kun hän omituisen lyhyin, tulisin kääntein otti osaa keskusteluun”. Paavolainen siteeraa Stolpea todetessaan, että Helken pätehtävä oli ”esittää miljoonille saksalaisille nuorille ihmisille primitiivisiä kuvia kansallisista ja sotilaallisista sankareista ja järjestelmällisesti takoa nuorison päähän kuvitelmaa, että ei ole olemassa muuta sankarillisuutta kuin sotilaallinen”.⁸⁸

Nasevimman luonnehdinnan Helken yhteiskunnallis-kulttuurisesta roolista esittää Stenius, joka vertaa yhteiskuntaa armeijaan ja kirjailijoita armeijan orkesteriin. Steniuksen mielestä Helke oli orkesterin itseoikeutettu rumpali, joka löi tahtia tavalla johon kukaan muu ei pystynyt, sielullaan ja sydämellään.⁸⁹

Kun Saksan propagandaministeri Goebbels vaati ”uuden saksalaisen taiteilijatyypin” luomista, tälle oli pragmaattiset syyt. Niin taiteiden kuin tieteidenkin uudelleenorganisoinnilla eräänlaisiksi sotilaallisiksi tehtäviksi pyrittiin siihen, että taiteilijat ja tieteenharjoittajat olisivat tulleet mahdollisimman tietoisiksi palvelustehtävästään. Samalla yksilöllinen kapinallisuus tai järjestelmää kohtaan osoitetut epäluulot muuttuivat karkuruudeksi, joka Saksan kaltaisen, sotalaitosta syvällisesti arvostaneen kansakunnan silmissä oli aina erityisen halveksuttavaa. Viimeinen vaihe tällaisessa kulttuuripoliitikassa oli runoilijan ja sotilaan valaminen yhdeksi. Kansallissosialistisen Saksan ”valtakunnandramaturgin” Rainer Schlösserin sanoin tällä piti päästä siihen, että kun taistelujen aika koittaisi, ei olisi enää erikseen runoilijoita ja ajattelijoin ja sotilaita ja poliitikkoja. Kaikki olisivat ”saksalaisia sieluja taisteluhaidoissa”.⁹⁰ Käytännössä saksalaisille kirjailijoille jäi silti enemmän liikkumavaraa kuin näytelmäkirjailijoille tai toimittajille. Kaunokirjallisuutta oli hankalampaa sensuroida kuin julkisia teatteriesityksiä tai sanomalehtikirjoituksia, eikä Goebelsin propagandaministeriö edes vaatinut, että kansallissosialismin ulkoiset ilmentymät olisivat vahvasti esillä kirjailijoiden tuotoksissa. Tärkeintä oli uuden Saksan ”hengen” vangitseminen taiteeseen.⁹¹

⁸⁴ Kunnas 2013, 591.

⁸⁵ Stenius 1937, 9–15.

⁸⁶ Stenius 1937, 7, 164.

⁸⁷ Stenius 1937, 38.

⁸⁸ Paavolainen [1936] 1993, 24–25; ks. myös Salminen 1984a, 115.

⁸⁹ Stenius 1937, 131.

⁹⁰ Fest [1963] 1999, 256.

⁹¹ Travers 1990, 260–267; Evans [2005] 2006, 159–163.

Toisin kuin Paavolainen, joka esitti epäilyksensä kollektiivisen kulttuurin edellytyksistä luoda kestäviä saavutuksia, Stenius suhtautui tulevaisuuteen optimistisesti. Ei-originellien kirjailijoiden nouseminen ”nuoren Saksan” kansalliseen kärkikaartiin ei Steniuksen mukaan johtunut kritiikin puutteesta, vaan siitä, että kansallissosialistinen kulttuuripolitiikka oli toistaiseksi ollut liian kunnianhimoista. Suurimmaksi haasteeksi saksalaiselle sanataiteelle Stenius nimeää taistelun ”hypermodernia” ongelmaa, kaiutinta ja megafonia vastaan: jatkuvana uhkana oli, että kollektivismin myötä nyanssit katoavat ja ihmiskuvaukset yleistetään väkivalloin.⁹² Stenius kuitenkin uskoi, että tulevaisuudessa tilanne muuttuisi. Hän pyytää lukijoitaan muistamaan, että ennen kuin Saksasta voidaan odottaa todella korkeatasoista taidetta, on saatava esiin se uusi ”itsenäinen, puhdasrotuinen ja oikeuskoinen” sukupolvi, joka kykenee toteuttamaan Hitlerin julistaman kansallissosialistisen taiteen kauden.⁹³

Sekä Paavolainen että Stenius korostavat kirjoissaan, että kansallissosialistien työ uuden kulttuurin luomiseksi oli vielä kesken. Epävarman tulevaisuuden edessä kirjailijat valitsevat kuitenkin eri tiet. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan Paavolainen kieltäytyy ennustamasta tulevaa, mutta vuotta myöhemmin Stenius – jolle Paavolaisen matkakirja oli varmasti tuttu – päättää ottaa askeleen tuntemattomaan. Helkestä kirjoittaessaan Stenius ilmoittaa uskovansa, että tämän profiili tulisi syventymään ajan kuluessa. Kamppailu ihanneiden puolesta ei siis ”Hitleriin, Rosenbergiin ja Preussiin” uskovan Helken tapauksessa jäisi pelkäksi ”kynäilyksi”. Stenius luottaa Helkeen, ”ilman muuta pesunkestävimpään natsiin kirjailijakodissa”, joka hänen arvionsa mukaan oli muita paremmin kyennyt yhdistämään ”elämän ja opin”. Lopulta Stenius julistaa Helken yhdeksi ”puhtaan inhimillisesti arvokkaimmista tyypeistä, joita Kolmannelle Valtakunnalle kuuluu”.⁹⁴

Niin Paavolainen kuin Steniuskin arvioivat Travemündessä tapaamistaan saksalaiskirjailijoista juuri Helken parhaaksi esimerkki ”uuden saksalaisen taiteilijatyypin” edustajasta. ”Tuskin saattaa kuvitella tyypillisempää natsikirjailijaa kuin Fritz Helke”, Paavolainen toteaa⁹⁵. Steniuksesta Paavolainen puolestaan kirjoittaa, että tämä oli ”saapunut Saksaan kansallissosialistiseen ajatteluun perehtyneenä” ja ettei tälle tuottanut ”mitään vaikeutta esiintyä ‘kännä pystyssä’”.⁹⁶ On kuitenkin huomionarvoista, että päiväkirjamerkintöjensä perusteella Stenius piti kansallissosialismia itselleen vieraana ajatuksena ja oli ylipäänsä taipunut lähtemään Saksaan vasta Tito Collianderin suostuteltua häntä⁹⁷. Voidaan siis päätellä, että Stenius oli päättänyt vaieta epäilyksistään paitsi julkisesti *Femte Akten* -kirjassaan, myös yksityisemmissä keskusteluissaan toisen suomalaisvieraan kanssa.

Paavolainen esittää *Pako pimeyteen* -trilogiansa kirjoissa siellä täällä huomioita totalitaarisille ideologioille ominaisista tavoista käsitellä paitsi kirjallisuutta, myös muita kulttuurin muotoja kuten kuvataiteita. Huomioiden joukosta ei kuitenkaan nouse esiin mitään sel-laista, jossa hän tiivistäisi näkemyksensä kansallissosialistisesta, fasistisesta ja kommunistisesta kulttuurista. Paavolaisen hengenheimolaisen Vaaskiven kirja *Rooman tie* sen sijaan sisältää tyyllisesti hiotun, suorastaan runollisen luvun nimeltä ”Kirje Cosimo Medicille”, jossa Vaaskivi esittää kokonaisnäkemyksensä kulttuuriväsymyksen ja militarismin keski-

⁹² Stenius 1937, 61.

⁹³ Stenius 1937, 39–40.

⁹⁴ Stenius 1937, 121, 139.

⁹⁵ Paavolainen [1936] 1993, 25.

⁹⁶ Paavolainen [1936] 1993, 23.

⁹⁷ Steniuksen päiväkirjamerkinnöistä ks. Mertanen 2011, 409–411.

näisestä yhteydestä. ”Ilmaisenko Sinulle synkän salaisuuden?” kirjoittaa Vaaskivi, suunnan kysymyksensä renessanssiajan Firenzen mahtimiehen ja kulttuurimesenaatin Cosimo di Giovanni de’ Medicin (1389–1464) aaveelle. Hän kehottaa Mediciä nousemaan ”kummittelemaan Palazzo Vecchion ampumatorniin” ja katsomaan ympärillään avautuvaa, väsyntä Eurooppaa: ”Me olemme äärettömän rikkaita suurista inhimillisistä saavutuksista, olemme keränneet ja säilyttäneet niin monien sukupolvien perinnön, että vaikka kaikki varasi koottaisiin yhteen, niillä ei voisi ostaa kuin vähäisen murun meidän jättiläisaarteestamme”, Vaaskivi muotoilee. Eurooppalaiset olivat väsyneitä, sillä ”[h]arvinaisista harvinaisin herkkä, kulttuuri”, oli saanut heidät kyläisiksi: ”Tai ehkä olemme kuin tuo Delhin kaupungin tarunomainen rikas mies, joka keräsi kaikki kolikkonsa yhteen huoneeseen ja kylpi kullassa, kunnes tukahtui”.⁹⁸

Vaaskiven mukaan päällisin puolin oli tapahtunut vain sama mikä Medicien Italiasakin, tosin suuremmissa mittasuhteissa. Maailma oli kuitenkin muuttunut 1400-luvulta siten, ettei vapaaksi päästettyjä tuhoavia voimia enää kyetty hallitsemaan. Näköalapaikaltaan Medicin aave voisi tarkkailla sotivaa Eurooppaa ja nähdä vihaamansa ”mainzilaisen keksinnön”, painokoneen, ”täydessä mahdissaan, sillä miljoonat kahisevat, hauraat paperilehdet antavat nyt ihmisille yhteisen pelon, yhteisen vihan, yhteisen epävarmuuden, sanalla sanoen yhteiset aivot”. Medicin aave näkisi paljon sellaistaakin, mitä se ei voisi ymmärtää: ”harmaan jalkaväen loputtomia kypäräpäisiä joukkoja, panssaroituja kilpikonnamaisia ajopelejä, kuormastoja ja tykkejä Saksan ja Ranskan syksyisillä teillä”. Vaaskiven viesti oli, että Eurooppaan oli saapunut uusi hallitsija: ”Kaikkia niitä maita, joiden mattoja, silkkejä, puuvillaa, kalliita kiviä, kuparia, hopeaa ja kultaa olet pidellyt sormissasi, yhdistää nyt pelko.”⁹⁹

Kahdeksan sivun mittainen ”Kirje Cosimo Medicille” on Vaaskiven kulttuurikritiikin huippukohta. Sen kirjoitusaikana vuonna 1940 toinen maailmansota oli jo alkanut, ”sodan hävityskone on alkanut käydä, tosin varovasti vielä, mutta kiihtyen –?”¹⁰⁰ Paavolaisen kirjoituksille, joissa hän kuumeisesti etsi aikansa ”suurta linjaa”, toisen maailmansodan alku merkitsi loppua. Vaaskivi sen sijaan onnistui vangitsemaan paperille vielä sodan alkukaukaisen pahaenteisen tunnelman. Hänen mielestään sodan jalkoihin kovaa vauhtia joutuvassa Euroopassa oli havaittavissa ”lahoamisen tuntu”. Eurooppa tuijotti menneeseen, huumasi elähtäneitä valtimoitaan ”keinotekoisien elämänuskon morfiinilla” ja oli ”viimeisen kahdenkymmenen vuoden aikana alkanut vaarallisesti kiinalaistua”.¹⁰¹ Vaaskiven kirjoituksesta voi epäsuorasti päätellä, että sota oli hänen itsensäkin mielestä käynyt väistämättömäksi, koska kulttuuriväsymys oli kasvanut liian suureksi Euroopan uudelle nuorisolle. Vaaskivi siteeraa *Roman tie* -kirjassaan firenzelaista fasistia, jonka kanssa hän kertoo keskustelleensa aiheesta. Firenzelaisten mukaan kulttuuri tekisi seuraavan vuosikymmenen aikana ”huikean ja vaarallisen salto mortalen” ja joko kukistuisi tai nousisi – mutta vasta uuden maailmansodan kestämissä jälkeen. Fasistin sanoin uudelle maailmalle haluttiin tehdä tilaa, mutta ennen kuin voitiin rakentaa yhtenäistä kulttuuria, tarvittiin rauha jolle ei vielä ollut sijaa.¹⁰²

⁹⁸ Vaaskivi 1940, 152–154.

⁹⁹ Vaaskivi 1940, 153–154.

¹⁰⁰ Vaaskivi 1940, 155.

¹⁰¹ Vaaskivi 1940, 145; ks. myös Ihanus 1999, 398.

¹⁰² Vaaskivi 1940, 145–146.

Koska *Rooman tie* julkaistiin vasta vuonna 1940, Vaaskivelle tarjoutui mahdollisuus ujuttaa Saksa-kuvaukseensa myös sellaisia aavistuksia tulevasta, joista ei itse matkan vielä kestäessä ollut täyttä varmuutta. Paavolaisella ei vuosina 1936–1938 julkaistussa kirjatrilogiassaan ollut samanlaista mahdollisuutta ottaa kantaa Euroopassa alkaneeseen suursotaan. Jälkiviisautta tai ei, Vaaskivi aprikoi Münchenin Königlicher Platzilla, taustalla leijuva ”mätänemisen haju” sieraimissaan, mihin Saksa oikeastaan valmistautui: ”Ovatko saksalaisen ajatuksen ilmaukset, äskenrakennetut valtavat kentät, puoluepäivien kokouksia varten suunnitellut jättiläishallit, areenat, juhlasalit ja kongressirakennukset lopultakin vain petollista julkisivua?”¹⁰³

Vaaskiven kirjoitukset ansaitsevat tässä tutkimuksessa huomiota siksi, että hän on päätelmistään paljon velkaa Paavolaiselle ja varsinkin tämän *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teokselle. *Rooman tietä* on kiinnostavaa tarkastella eräänlaisena huipennuksena *Pako pimeyteen* -trilogian aloittamille totalitarismitulkinnoille. On helppo kuvitella, että Paavolainen olisi voinut päätyä Vaaskiven kanssa samansuuntaisiin päätelmiin totalitarismin sotaisuudesta ja vanhan Euroopan kulttuuriväsymyksestä, mikäli hän olisi ehtinyt reagoida toisen maailmansodan alkamiseen ja vielä vuonna 1940 voimassa olleeseen Molotov–Ribbentrop-sopimukseen. Pessimismi kyllä nostaa päätään jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassa, kun Paavolainen aavistelee, että ”uskonsota” kahden ”messiaanisen maailmankatsomuksen” – bolševismin ja kansallissosialismin – välillä olisi ”välttämätön”. Samassa yhteydessä Paavolainen esittää toteamuksen, josta myöhemmin tulee yksi eniten siteeratuista kohdista koko *Pako pimeyteen* -trilogiassa: ”Uuden maailmansodan leimahtaessa tiedän olleeni mukana sen syntysanoja lausuttaessa”.¹⁰⁴ Hän aavistelee tulevaa myös kirjoittaessaan Saksan armeijan, Wehrmachtin, näytöksestä: ”Eihän enää Zeppeliini-niittykään riitä Hitlerin paraateille, ja sotilasnäytöksiä varten suunniteltu jättiläiskenttä herättää pahoja epäilyksiä...”¹⁰⁵

Vaikka edellä esitetyt sitaatit on usein ymmärretty siten, että Paavolainen ennusti toisen maailmansodan syttymisen, jää sodanuhkaan liittyvä pohdinta *Pako pimeyteen* -trilogiassa lopulta kokonaisuudessaan melko vähäiseksi. Paavolainen ei innostu asiasta läheskään niin paljon kuin kahdesta mielialheestaan, totalitaarisiiin aatteisiin liittyvästä ruumiinkulttuurista ja uskonnomaisuudesta. *Lähtö ja loitsu* sekä *Risti ja hakaristi* sisältävät enää muutamia hajanaisia huomioita, jotka viittaavat sotaan tai ylipäätään militarismiin. Kuten Hannu K. Riikonen on nostanut esille, Paavolainen kommentoi *Lähdössä ja loitsussa* lyhyesti sitä ”sotilaskomennon tuntua”, joka keväällä 1937 vallitsi Espanjalle kuuluvilla Kanarian saarilla. Paavolainen kertoo lukuisista teloituksista, joita Francon joukot saarilla toteuttivat ja kirjoittaa, että saarelaisetkin olivat tulleet kutsutuksi mukaan ”Euroopan kollektiiviseen militaristiseen *D a n c e m a c a b r e e n*”.¹⁰⁶ *Ristin ja hakaristin* loppupuolella ”Tulen synty” -nimisessä luvussa Paavolainen puolestaan rinnastaa Euroopan kiristyvän poliittisen tilanteen siihen, kuinka diktatuurit ohjaavat kansalaisensa kuoleman ja sotasankareiden palvontaan:

¹⁰³ Vaaskivi 1940, 42–43.

¹⁰⁴ Paavolainen [1936] 1993, 153–154.

¹⁰⁵ Paavolainen [1936] 1993, 198.

¹⁰⁶ Paavolainen 1937, 69–70; ks. myös Riikonen 2003b, 58–59.

Modernin sodankäynnin vaarallisin ja tuntemattomuudessaan peloittavin ase on kaasu. Myöskin maailmankatsomusten välisissä taisteluissa käytetään aseita, jotka eivät surmaa välittömästi ja kovalla teräksellä, vaan joiden päämäärä on vain yleisen henkisen ilmankin myrkyttäminen ja aistien turruttaminen, kiihoittaminen ja sokaiseminen. Ilma, jota hengitämme, on täynnä näkymättömiä huujuja, jotka saavat meidät huumaantumaan tietämättämme, yskimään myrkytettyä ilmaa keuhkoistamme silloin, kun se on jo liian myöhäistä, tai nostattavat henkiselle ihollemme märkiviä rakkoja vasta päivien ja viikkojen kuluttua.¹⁰⁷

Siinä missä Paavolainen ja Vaaskivi käyttivät kirjoituksissaan vertauksia, vanhemman polven kulttuurimatkailija Koskenniemi käsitteli aihetta mutkattomammin. Kansallissosialistisen Saksan sotailaitosta ja sotilaspolitiikkaa koskevan kantansa hän ilmaisee selvimminkin matkakuvauksessaan *Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta*. Kuten Koskenniemen 1930-luvun poliittisia näkemyksiä arvioinut Pertti Karkama on huomauttanut, Koskenniemi nieli purematta isäntiensä vakuuttelut siitä, että Saksa oli varustautunut ainoastaan puolustautumista ja oman kansan suojelemista varten¹⁰⁸. ”On ymmärrettävää, että armeijan olemassaolo antaa saksalaisille turvallisuuden tunteen, mikä heiltä aseettomina, hampaisiin saakka varustettujen äskeisten vihollismaiden keskellä, on puuttunut”, Koskenniemi kirjoittaa vierailtuaan Jenan yliopistossa ja seurattuaan totaalista sodankäyntiä käsittelevää esitelmiä. Samalla hän luonnehtii ajatusta totaalisesta sodasta ”mielikuvituksen vetoavaksi”¹⁰⁹.

Luottamus rauhantilan jatkumiseen Euroopassa säilyi Koskenniemellä vielä syksyllä 1938 tehdyn Italian-matkankin jälkeen. Osittain kyse oli hänen käsityksestään, ettei modernissa, totaalissa sodassa voisi olla voittajaa, ”vaan ainoastaan voitettuja, näännytettyjä ja lyötyjä”. Osittain epäusko sodan syttymiseen selittyi 29. syyskuuta 1938 eli hieman ennen Italian-matkan alkua solmitun Ison-Britannian, Italian, Ranskan ja Saksan välisen Münchenin sopimuksen aiheuttamilla tuntemuksilla. ”Maailmanrauha oli saanut armonajan”, Koskenniemi kirjoittaa ja toteaa samalla, että ”elämän luonteeseen kuuluu optimismi”.¹¹⁰ Vaikka Martti Häikiö on laajassa Koskenniemi-elämäkerrassaan (2010) luonnehtinut tätä konservatiiviseksi kulttuuripessimistiksi – ja samalla Paavolaista ”äärimmäisyyksien ihmiseksi” – Koskenniemen matkakertomuksista Saksasta ja Italiasta välittyy usko Euroopan valoisaan tulevaisuuteen¹¹¹. Koskenniemi pani toivonsa etenkin nuoriin ja luotti Saksan ja Ranskan kansojen väliseen lähentymiseen, kenties jopa ”todelliseen sovintoon”¹¹².

Koskenniemi siis arveli rauhan säilyvän, mutta se ei estänyt häntä korostamasta italialaisen fasismien sisäänrakennettua militarismia. Samalla hän toi esille näkemyksensä fasismien ja kansallissosialismin perustavanlaatuisista eroista. Nämä arviot ovat paikoin samansuuntaisia kuin myöhemmässä fasismintutkimuksessa on esitetty, mutta toisaalta niitä leimaavat kritiikittömyys ja propagandan kyseenalaistamaton toistaminen. Koskenniemen mukaan erityisesti italialainen fasismi korosti ”taistelua elämän ytimenä” ja tietoisesti ihanoi sotaa

¹⁰⁷ Paavolainen 1938a, 316–317.

¹⁰⁸ Karkama 1999, 67.

¹⁰⁹ Koskenniemi [1936] 1955, 490–491.

¹¹⁰ Koskenniemi [1939] 1955, 363; ks. myös Karkama 1999, 65–68.

¹¹¹ Häikiö 2010a, 359.

¹¹² Koskenniemi [1939] 1955, 364.

ja ”vaaran täyttämää elämää” ylipäänsä. Hän pitää Rooman valtakuntaa ilmiselvänä esikuvana Mussolinin Italialle ja arvioi, että siinä missä kansallissosialistinen politiikka oli kiinnostunut lähinnä Saksan kansasta ja sen ”asutusalueista”, fasismilla oli sekä teoriassa että käytännössä ”enemmän ulospäin suunnattua valtapyrkimystä”. Koskenniemi esittää lukijoilleen myös italialaisen keskustelukumppaninsa käsityksen siitä, että fasismi olisi ”vähemmän teoriaa kuin käytäntöä, vähemmän oppirakennelma kuin, ennen kaikkea, *uusi elämäntyö*”, jonka uusi Italia on omaksunut¹¹³.

Fasismin militaristisuudesta ja yleisestä suhteesta väkivaltaan on sittemmin esitetty erilaisia näkemyksiä. Esimerkiksi fasismin intellektuaalista taustaa tutkinut A. James Gregor on painottanut julkilausutun väkivallan ihannoinnin liittyneen erityisesti liikkeen varhaisvaiheisiin. Hänen mukaansa tällainen asennoituminen oli ominaista traditionalisti Julius Evolan ja futuristi Filippo Tommaso Marinettin kaltaisille filosofeille, joiden ajattelua on yleisesti pidetty läheisenä fasismille. Samalla Gregor kuitenkin painottaa, ettei indoeurooppalaisista myyteistä ammentavaa, anti-intellektuaalista filosofiaansa kehittänyt Evola tosiasiaassa liittynyt fasismin yhteiskunnallisen ajattelun kehitykseen, ja että Marinetti ja futurismikin jäivät pois fasismin keskiöstä jo 1920-luvun puolivälissä. Vuonna 1921 Mussolini julisti puheessaan, etteivät fasistit pidä väkivaltaa ”taiteena taiteen vuoksi”, ja että sitä olisi käytettävä välttämättömän kirurgisen toimenpiteen tavoin, kansakuntaa puolustettaessa.¹¹⁴ Toiset, kuten Stanley G. Payne ja Robert Paxton, ovat puolestaan muistuttaneet, että vaikka väkivallan määrä käytännössä vaihteli ja siihen usein turvauduttiinkin pragmaattisin perustein, väkivaltaisuus oli joka tapauksessa sisäänrakennettu fasistiseen valtaan. Payne korostaa, että väkivallan, valtataistelun ja sodan katsottiin jalostavan uutta ihmistä ja yhteiskuntaa¹¹⁵. Paxton huomauttaa, että fasistien varhaisissa kannattajissa oli runsaasti sotilaita ja että poliittisiin vastustajiin kohdistettiin väkivaltaa tai sen uhkaa. Mikäli fasistien valta-asema olisi myöhemmin haastettu, väkivaltainen puolustautuminen olisi ollut itsestään selvää¹¹⁶. Retoriikka, romantiikka ja käytännön politiikka olivat sidoksissa toisiinsa.

Koskenniemi ei suinkaan ollut ainut fasismista kirjoittanut ulkomainen tarkkailija, joka piti Mussolinin ulkopolitiikkaa aggressiivisempänä kuin Hitlerin. Tähän oli myös perusteita vuosina 1935–1936 käydyin Italian–Etiopian sodan takia. Myöhempi kehitys kuitenkin osoitti, että vastoin Koskenniemen ennakko-odotuksia Saksa ei ollutkaan varustautunut vain puolustaakseen itseään. Kun Saksa syyskuussa 1939 hyökkäsi Puolaan, se teki sen Italian kannalta aivan liian aikaisin. Vaikka Mussolini viittasikin puheissaan mielellään Rooman valtakunnan loistoon, ei fasistisella Italialla koskaan ollut sellaista sotilaallista voimaa, jonka turvin se olisi todella voinut tavoitella uutta välimerellistä imperiumia. Päinvastoin kuin Koskenniemi arvioi, Eurooppa suistui suursotaan lopulta kansallissosialistien toimesta. Militarismin osalta italialainen fasismi jäi sittenkin enemmän teoriaksi kuin käytännön ”elämäntyöksi”.

Saksa ja Italia näyttäytyivät Koskenniemelle kolmekymmenluvun kontekstissakin ensijaisesti historiaansa liittyvien kulttuuristen saavutusten kautta. Vieläkin näkyvämpiä vai-

¹¹³ Koskenniemi [1939] 1955, 412–413. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

¹¹⁴ Gregor 2005, 195–198, 250–255.

¹¹⁵ Payne 1995, 10–11, 355.

¹¹⁶ Paxton 2005, 80–86, 98–102.

kutuksia ennakko-odotuksilla ja -asenteilla oli Tito Collianderiin. Hänen tulkintansa niin kansallissosialistisen Saksan kollektiivisesta kasvatuksesta kuin sen puolisotilaallisista SA-joukoistakin olivat vahvasti pasifismin värittämiä. Colliander kertoo *Glimtar från Tyskland* -kirjassaan olevansa kovin pahoillaan siitä, että SA-miehiä pidetään yleisesti lähinnä barbaareina ja terroristeina. Hän itse näki SA:n päinvastoin rauhanomaisena liikkeenä, jonka oli määrä turvata valtion olemassaolo ”vapaaehtoisen kansalaisyksiköiden” avulla. Koska kansallissosialistien ”taisteluvuodet” olivat vuonna 1934 jo takana ja tavoite saavutettu, SA:n tehtävä olisi jatkossa opettaa jäsenilleen paitsi kuria, toveruutta ja terveellisiä elämäntapoja, myös suvaitsevuutta. Toinen SA:n tärkeistä tehtävistä oli Collianderin mukaan edesauttaa yhteiskunnan luokkarajojen madaltamista.¹¹⁷

Colliander vertaa matkakuvauksessaan SA:ta suomalaiseen suojeluskuntajärjestöön, tosin sillä erotuksella, etteivät SA-miehet kantaneet aseita. Paraatiumuunon kuuluvia tika-reita ja pistooleja Colliander piti lähinnä taisteluvuosista kertovina muistoesineinä. Hänen ennen niin vieroksumansa preussilainen paraatimarssikin sai Collianderilta hyväksynnän sen jälkeen, kun hän oli todistanut entisen valtakunnanpresidentin Paul von Hindenburgin hautajaisia Tannenbergissä. Hautajaisissa preussilainen marssi ei enää näyttäytynytkään Collianderille ”sielun surmaavana pakkomilitarismina”, toisin kuin silloin, kun se oli irrotettu luonnollisesta yhteydestään. Samalla kun maa tärisi Collianderin jalkojen alla, hän tunsu saavuttaneensa uudenlaisen ymmärryksen itselleen aiemmin kaikkein vierainta saksalaisuuden ilmentymää kohtaan. Edesmenneen presidentin ankarissa kasvopiirteissä hän näki kurinalaisuuden, uhrautuvaisuuden ja velvollisuudentunnon sävyttämää sielukkuutta.¹¹⁸ Samoin kuin Paavolaisen Saksan-vierailulla kaksi vuotta myöhemmin, osallisuudella ja seremonioiden todistamisella oli suuri vaikutus ulkopuoliseen tarkkailijaan.

Kolmannen Valtakunnan vieraana -kirjassaan Paavolainen nimittää Nürnbergissä näkemää univormupukuisten miesten ”satumaisen suorista rivejä” ennen kaikkea ”nykyaikaisen poliittisen massaihmissen” ilmentymäksi. Paavolainen pitää saksalaisena erityispiirteenä sitä, että vaikka massaihminen oli ”melkein kauhistuttavan lujasti järjestynyt ja kuriin alistunut”, univormu teki ”muodottomasta massasta yhtenäisen ja järjestäytyneen” ja toimi siten itsetunnon nostattajana. ”Edessämme on jälleen ruumiillistuneena saksalaisten ikuisesti rakastama sotilaallisuuden ja asevelvollisuuden ihanne – modernisoituna, yksinkertaistettuna ja sovellettuna palvelemaan uutta maailmankatsomusta”, hän kirjoittaa.¹¹⁹ Suoranaista uhkaa ei näkyyn mieltynyt tarkkailija osoita tunnustaneensa.

Paavolainen oli fasistisen ja kansallissosialistisen kulttuurin militarismia koskevissa arvioissaan varovaisempi kuin Colliander, Koskenniemi tai Stenius. Hän vältti selkeitä kannanottoja, mutta säästyi samalla tekemästä karkeita virhearvioita. Vaaskivi, joka oli totalitaarisen kulttuurin suomalaistarkkailijoista lähimpänä Paavolaista, onnistui puolestaan saamaan omasta kokonaistulkinnastaan tätä eheämmän. Suureksi avuksi Vaaskivelle toki oli, että Saksan sota Puolaa, Ranskaa ja Iso-Britanniaa vastaan oli ehtinyt alkaa ennen *Roman tie* -kirjan valmistumista.

Paavolainen tulee paljastaneeksi myös syyn haluttomuudelleen arvostella totalitaarisen Saksan uutta kulttuuria. Varovaisuus johtui ainakin osittain alemmuudentunteesta, jota

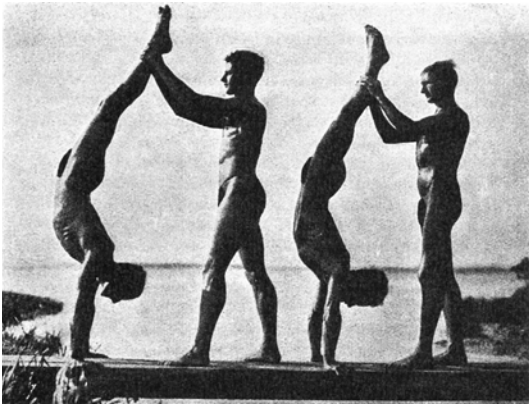
¹¹⁷ Colliander 1934, 50–52.

¹¹⁸ Colliander 1934, 50, 71–72.

¹¹⁹ Paavolainen [1936] 1993, 165.

”...Missään ei tämä tieteen ja urheilun välinen yhteistyö ole kehittynyt niin pitkälle kuin Saksassa. Päivittäin keksitään uusia, mitä merkellisimpiä urheiluvälineitä...” Voimistelua Rhön-pyörällä. (Nykyaikaa etsimässä)

”...Lihasvoiman on korvannut teoria, temperamentin äly. Tämä joukko ei enää kuulu ’luontoon’...” Moderneja saksalaisia urheilija- ja voimistelijatyyppejä. Äärimmäisenä oikealla majuri Hans Surén. – Valok. G. Riebicke. (Nykyaikaa etsimässä)

kriittiset huomiot kulttuurisaavutusten vaatimattomuudesta eivät kyenneet häivyttämään: ”Saksalaisille oli elämä ollut niin alastonta, kärsimys ja nöyryytys niin pohjatonta ja uusi, taistelemalla saavutettu usko ja vakaumus niin valoisa, kokonainen ja yksinkertainen, että meidän muiden syvinkin murros ja tuskallisinkin maailmankatsomuksen omaksumisesta käyty taistelu vaikutti vain kamariestetiikalta ja kahvilakiistalta.”¹²⁰

Työtä tekevä ja urheileva uusi ihminen

Eros ei tunne läpivalvottuja ja unettomia öitä – eikä unilääkkeitä.¹²¹

Risti ja hakaristi

”Ruumiillinen kulttuuri on meidän aikamme kaikkein tunnusmerkkinen ilmiö”, Paavolainen julistaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjansa viimeisessä luvussa¹²². Selväsananaisen määrittelynsä kautta hän nostaa ruumiinkulttuurin teoksensa johtavaksi teemaksi. Luonnehdintaa täsmentää toteamus, jonka mukaan ”[m]ilitarismi, antikristillisuus, ’iloisen työn’ oppi, terveyden, kauneuden, voiman ja väkivallan ihailu” sekä ”uusi sukupuolimoraali” ovat kaikki ruumiinkulttuurin eri heijas-

¹²⁰ Paavolainen [1936] 1993, 32–33.

¹²¹ Paavolainen 1938a, 287.

¹²² Paavolainen [1936] 1993, 241–242.

tumia¹²³. *Ristin ja bakaristin* ilmestyessä vuonna 1938 käsitys oli jo ehtinyt muuttua, ja uuden kulttuurin tärkeimmäksi määrittäjäksi nousivat ruumiillisuuden sijasta totalitaaristen ideologioiden uskonnolliset ulottuvuudet. Paavolaisen kohtaaminen ”uuden ihmisen” kanssa Nürnbergissä 1936 tapahtui kuitenkin tavalla, jossa ruumiillisuus ja sen esteettiset ulottuvuudet korostuivat huippuunsa. Ennakkotuntumaa hän oli saanut vuoden 1934 puoluepäivillä kuvatusta Leni Riefenstahlin *Triumph des Willens* -elokuvasta (1935, suom. ”Tahdon riemuvoitto”) jo ennen matkaansa. Omien sanojensa mukaan Paavolaiselle oli jäänyt elokuvasta päällimmäisenä mieleen ”sama maskuliininen pandemium: puhtaasti miehisten vaistojen ja tunteiden irtipäästäminen, rautainen järjestäminen ja jumalallisen oikeudenmukaisuuden arvoon korottaminen”, jota hän oli itsekin päässyt Nürnbergissä todistamaan.¹²⁴

Ritva Hapuli on todennut *Nykyajan sininen kukka* -tutkimuksessaan, että Paavolainen ymmärsi ruumiiseen ja ruumiillisuuteen kohdistuneen kiinnostuksen samankaltaisesti kuin 1900-luvun alkuvuosikymmenien saksalaiset seksologit teoksessaan *Sittengeschichte der Nachkriegszeit* (1931–1932). Ruumiinkulttuuri merkitsi näille ensisijaisesti ”tahtoa tavoittaa ruumiin kauneus”, ja ruumiin katsottiin edustavan terveyttä, voimaa, elämänhalua ja aisti-iloa.¹²⁵ Hapuli on huomauttanut, että saksalaisessa ruumiinkulttuuriliikkeessä ruumiillisuuteen liitettiin erilaisia yhteiskunta- ja sivilisaatiokriittisiä visioita. Liike halusi vapauttaa ruumiin modernin elämän keinotekoisuudesta ja turmeltuneisuudesta. Tavoitteena oli päästä lähemmäs ihanteelliseksi katsottua luonnonmukaista tilaa, johon ruumiiseen kohdistuva häpeän tunne ja siitä syntyvä alastomuuden pelko eivät kuuluneet.¹²⁶

Alastoman ihmisruumiin kauneuden, voiman ja puhtauden tunnustamiseen pyrittiin myös *Tulenkantajat*-lehden kirjoituksissa 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa. *Tulenkantajat* julisti haluavansa poistaa sen ”luonnottoman käsityksen, että alastomassa ihmisruumiissa on jotain häpeällistä”¹²⁷. *Nykyaikaa etsimässä* -kirjansa päätösluvussa ”Dämmern perikleische Tage herauf?”¹²⁸ Paavolainen lainaa Nietzscheä, jonka mukaan ”[k]ristinusko koetti tappaa Erosen antamalla sille myrkyä; Eros ei tosin kuollut, mutta muuttui paheeksi”¹²⁹. Saksassa 1900-luvun alkuvuosina noussut *Ideale Nacktheit* -lehden edustama alastomuusliike tai ”alastomuuskultti” oli Paavolaisen mukaan kuitenkin onnistunut elvyttämään ja ihanteellistamaan alastoman ruumiin luonnollisen eroottisuuden ja terveen aistillisuuden¹³⁰. Hän uskoi liikkeen edistävän ruumiin vapautumista kristillisyyden dominoiman kulttuurin asettamista kahleista, ja näin ollen ruumiinkulttuurilla oli hänelle keskeinen merkitys ”uuden ihmisen” kokonaisvaltaisessa vapautumisessa¹³¹. Kovin huolellisesti Paavolainen ei alastomuusliikkeen harjoittamaan yhteiskunnalliseen kritiikkiin perehtynyt, mutta sen vaikutteet olivat joka tapauksessa selvästi havaittavissa. Yhteistä oli sekin, että niin Paa-

¹²³ Paavolainen [1936] 1993, 242.

¹²⁴ Paavolainen [1936] 1993, 97.

¹²⁵ Hapuli 1995, 193.

¹²⁶ Hapuli 1995, 198–199.

¹²⁷ Sitaatti *Tulenkantajat*-lehden numerosta 8–9/1929, lainattu teoksesta Mäkinen 1989, 266.

¹²⁸ Suom. ”Koittaako Perikleen aika jälleen?”

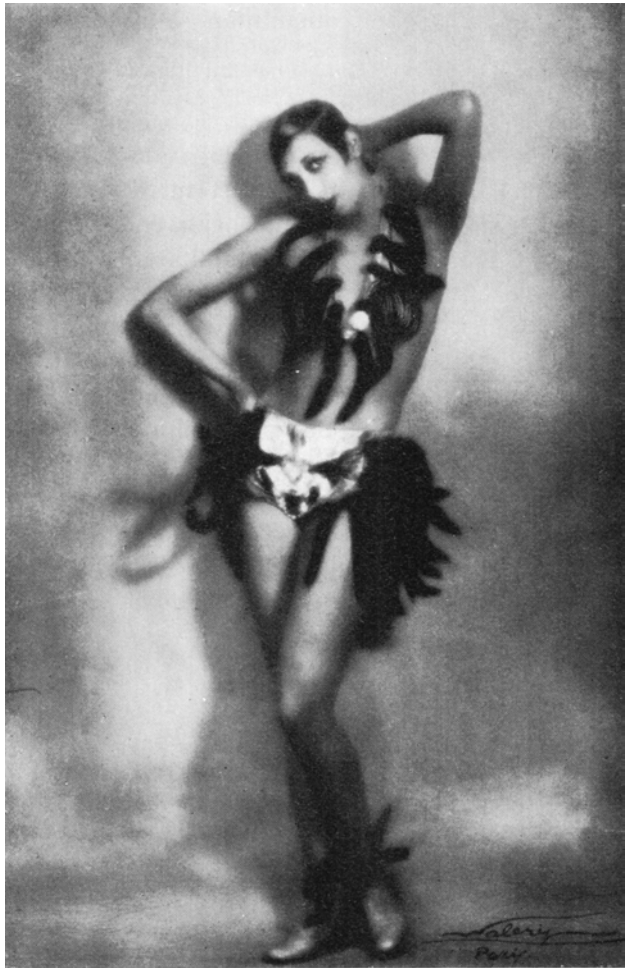
¹²⁹ Paavolainen 1929, 448. Paavolainen lainaa ko. luvussaan jäljempänä vielä ranskalaista kulttuurikriitikko Camille Mauclairia, jonka toteamusta ”Luonto ei tunne pahetta. Pahe on kasvatuksen keksintöä” (Paavolainen 1929, s. 460) hän pitää erityisen osuvana.

¹³⁰ Paavolainen 1929, 438, 446–448; ks. myös Hapuli 1995, 201.

¹³¹ Mäkinen 1989, 266; Frigård 2008, 110–111.

volainen kuin alastomuusliikekin rajasivat vanhat, vammaiset ja lihavat ihmisvartalot kauneuskäsityksensä ulkopuolelle. Malleiksi sopivat ainoastaan nuoret, hoikat ja urheilulliset ihmiset.¹³²

Paavolaisella ruumiillisuuden vapautuminen henkilöityi 1920-luvun lopulla amerikkalaiseen tanssijattareen Isadora Duncaniin. *Nykyaikaa etsimässä*-teoksessaan Paavolainen kirjoittaa, ettei Duncan ollut ainoastaan esittänyt taisteluhaastetta ”himokkaalle, parfymeeratulle varieteetaiteelle ja vallitsevalle viralliselle taidetanssille, hengettömälle ja uudistuskyvyttömälle baletille”, vaan että tämä oli samalla ”vapaamman elämäntapojen ja luonnollisempien esteettisten ja siveellisten periaatteiden uranuurtaja”¹³³. Paavolainen nostaa kirjassaan esille Duncanin vallankumoukselliset mielipiteet moraalista sekä kasvatusopilliset periaatteet, joita hän piti tyypillisinä esimerkkeinä

Josephine Baker, tällä hetkellä maailman kuuluisin tanssijatar.
(*Nykyaikaa etsimässä*)

aikansa ilmiöstä, yleisestä luonnollisuuden ja ”terveen elämäntapojen kaipausta” heräämisestä¹³⁴. Myös mustaihoinen, sensaatiomaisen kuuluisaksi noussut tanssijatar Joséphine Baker sai Paavolaiselta huomiota. Hän kuvasi Bakeria ”ihanalla vartalolla armoitetuksi, hulluttelevaksi, lumoavaksi suureksi lapseksi”, jonka tanssin ja alastomuuden yhteydessä edes sana ”aistillinen” ei ollut tarpeeksi voimakas¹³⁵. Ajalle ominaisella tavalla Paavolainen ja muut kirjoittivat Bakerin kiehtovasta vartalosta rinnastaen syötävään, kuten kypsään banaaniin tai suklaaseen tavalla, jota tutkimuksessa on kutsuttu kasvillistamiseksi tai vegetalisaatioksi, eläimellistämisen rinnakkaismuodoksi¹³⁶.

¹³² Hapuli 1995, 209.

¹³³ Paavolainen 1929, 335–337; ks. myös Hapuli 1995, 196.

¹³⁴ Paavolainen 1929, 338.

¹³⁵ Paavolainen 1929, 352.

¹³⁶ Kaartinen 2004, 108–110; Järvelä 2013, 75.

Esteettisen ja varmasti myös seksuaalisen viehtymyksen ohella Paavolaista kiehtoi ruumiinkulttuuriliikkeessä jo 1920-luvulla sen utopistinen ulottuvuus, yhteys kysymykseen ”uudesta ihmisestä”, kuten Hapulikkin on huomauttanut¹³⁷. Ihailuun, jonka Paavolainen kohdisti terveeseen, elämäniloiseen ja sopusuhtaiseen ruumiiseen, liittyi odotus paremmasta tulevaisuudesta. 1920-luvun lopun kirjoituksissaan Paavolainen ennakoiki, että ihanteellinen ruumis voisi lähitulevaisuudessa kuulua uudelle, vapautuneelle ihmiselle, joka samalla edustaisi luonnonmukaisempaa ja siten ”korkeampaa” moraalialia. Saksalainen alastomuusliike sai Paavolaisen ohella huomiota myös Vaaskiveltä, mutta erikoiseen aikaan. Vaaskivi sisällytti liikettä koskevan hyvin paavolaismaisen katkelman teokseensa *Huomispäivän varjo*, joka ilmestyi vasta vuonna 1938¹³⁸. Vaaskiven ruumiillisuuskäsityksestä kirjoittanut Kari Sallamaa onkin todennut, että tämän innostus 1920-luvun alastomuusliikkeestä toisen maailmansodan kynnyksellä oli auttamatta ajastaan jäljessä¹³⁹.

Toiveikkaiden odotusten ohella 1920-luvun lopun visioihin tulevaisuudesta sisältyi uhkia. Samoihin aikoihin kuin Paavolainen innostui alastomuusliikkeestä, hän oli tullut tunnetuksi tekniikan kehitystä ja sen suomia mahdollisuuksia ihailevana ”koneromantikona” – erityisesti Waltarin kanssa vuonna 1928 julkaistun *Valtatiel*-runokokoelman ansiosta. Teknologian kehityksen sävyttämät tulevaisuudenvisiot eivät toki aina olleet yhteensopivia urheiluun ja muuhun fyysiseen ponnisteluun liittyvien ruumiillisuuden ihanteiden kanssa. Teknistyvän kulttuurin kehitystä 1920–1970-lukujen Suomessa tutkinut Jaakko Suominen onkin esittänyt, että koneromantiikan ohella olisi perusteltua puhua myös konedramatiikasta. Konedramatiikan käsite viittaa ihannoinnin sijasta siihen, että teknologian läheisyys ja läsnäolo aiheuttaa voimakkaan, henkeäsalpaavan reaktion. Konedramatiikka tarkoittaa siis yksinkertaisesti sitä, että koneilla ja teknologialla on merkittävä asema kulttuurissa.¹⁴⁰

Sen lisäksi, että teknologinen kehitys oli tehnyt Paavolaiseen vaikutuksen, se oli tuonut mukanaan todellisen haasteen. *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessaan Paavolainen kirjoittaa, kuinka tekniikan ja tieteen edistysaskeleet olivat tuoneet muassa ”mitä merkillisimpiä uusia urheilumuotoja ja -välineitä” ja siten osaltaan etäännyttäneet urheilua sen vanhoista ihanteista. ”Matemaattinen, abstrakti ja henkeäsalpaava voima” oli haastanut luonnon.¹⁴¹ Paavolaisen maalailema dystopia sisältää sävyjä, jotka ovat tuttuja myös tietokoneistuneen – ja lähes rajattomasti tarjolla olevan informaation hallitseman – 2000-luvun ihmiselle. Hän kysyy, kuvastaako uutta sukupolvea ”alaston, ruskettunut nuorukainen auringon kimaltavassa paisteessa, jalkojen alla stadionin hiekka ja hiilimurska, taustana valtava betoniseinä”, vai sittenkin ”nautintojen ja koneellisen mukavuuden turmelema epäsiikio luonnottomasti kehittyneine aivokoppineen, raihnaisine ruumiineen, kädet virrankatkaisijain ja jalat hissien surkastuttamina?”¹⁴² Näistäkin vertauksista on kaikuja vielä Vaaskiven *Huomispäivän varjossa*, jossa tämä viitataa koneellistuneen modernin yhteiskunnan ja primitiivisen elämänoiman jännitteisiin¹⁴³.

¹³⁷ Hapuli 1995, 200.

¹³⁸ Vaaskivi 1938, 70–82.

¹³⁹ Sallamaa 1999, 418.

¹⁴⁰ Suominen 2003, 33.

¹⁴¹ Paavolainen 1929, 404–406; ks. myös Hapuli 1995, 182–184.

¹⁴² Paavolainen 1929, 452; ks. myös Mäkinen 1989, 266–267.

¹⁴³ Vaaskivi 1938, 44–45; ks. myös Pynttari 2011, 149.

Vaikka Paavolainen kirjoitti koneellistumisen vaaroista, hän luotti uuden ihmisen kykyyn säilyttää ruumiillisuuden ihanteet. Kirjoituksista voi päätellä, että hän näki tekniikan kehityksen synnyttäneen eräänlaisen luonnollisen vastareaktion. Sen myötä esimerkiksi innostus urheiluun oli kasvanut, ja etenkin työläiset olivat oppineet nauttimaan ruumiillisen työn tarjoamista mahdollisuuksista. Paavolainen muistelee myös näkyä 1920-luvun Berliinissä, kaupungissa jota hän monen muun suomalaisten tapaan piti silloin Euroopan moderneimpana¹⁴⁴. *Nykyaikaa etsimässä* -kirjaan sisältyy hyvin visuaalinen kuvaus Westenin kaupunginosasta, jossa työläiset korjasivat raitiotiekiskoja auringon paah- taessa, ”keskellä ‘Untergrundien’ kilpiä, autobusseja, mondäänejä naisia, liikennepoliiseja ja kinoteattereita”. Myös nämä työläiset edustivat Paavolaiselle uutta sukupolvea. ”Paljaat selät olivat kumarassa, mutta silti ei edessäni ollut ’työn raskaan raatajia’ vaan vapaita miehiä”.¹⁴⁵

1920-luvun kirjoitusten taustaa vasten on hieman yllättävää, ettei *Kolmannen Valtakunnan vieraana* sisällä lainkaan kansallissocialismin kaudella rakennettujen moottoriteiden tai muun infrastruktuuriin, teollisuuteen ja tekniikkaan liittyvän kehityksen kommentointia. Esimerkiksi ruotsalaisista Saksan-kävijöistä Christer Jäderlund ja kirjailija Bertil Malmberg – jotka molemmat kritisoivat matkakuvauksissaan tiettyjä kansallissocialistisen politiikan ominaispiirteitä, mutta Paavolaisen tavoin välttivät julistautumista ideologian kannattajaksi tai vastustajaksi¹⁴⁶ – kirjoittivat *Reichsautobahneista*. Moottoritiet ja niiden rakentamisen edellyttämä työ olivat Malmbergille uuden ajan merkkejä ja modernin matkanteon väyliä, ja hän ottaa esille myös moottoriteiden estetiikan.¹⁴⁷ Jäderlund ei innostu modernien valtateiden estetiikasta mutta tunnustaa niiden välinearvon: *Autobahnien* avulla ihmisten oli entistä helpompi saavuttaa syrjäisetkin kylät ja perinnemaisemat, jotka hänelle edustivat todellista Saksaa.¹⁴⁸ Paavolaisenkin olisi halutessaan ollut helppo liittää moottoritieaihe kirjaansa joko modernista, esteettisestä tai teknologisesta näkökulmasta, tai näitä yhdistelemällä. Joko hänen matkaohjelmaansa ei kuulunut moottoriteihin tutustumista, tai hän ei enää vierailunsa jälkeen pitänyt aihetta riittävän kiinnostavana kirjoittaakseen siitä.

Jo kansallissocialismin valtakautta edeltäneellä vuosikymmenellä syntynyt Paavolaisen luottamus uuteen nuorisoon säilyi pitkälle. Se vaikutti hänen totalitaarista kulttuuria koskevien tulkintojensa taustalla ja liittyi siihen, miten hän katsoi tuon kulttuurin kasvattamaa ihmistä. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjaan sisältyvä kuvaus yhdestä Nürnbergin vuoden 1936 puoluepäivien kohokohdasta, työpalvelu *Reichsarbeitsdienstin* katselmuksesta aamupäivällä 10. syyskuuta, on läheistä sukua Berliinin raitiotietöyriemiestä kertoneelle tekstille:

Kunniaparvekkeelta on metsikköön puolisen kilometriä, ja kuitenkin kuuluu nyt jo tänne saakka vavahduttava, enteellinen kertosaie: ”*Wir sind die Neue Zeit!*” – me olemme Uusi Aika. Päätießä näkyy pölypilvien keskellä kentälle marssiva, yläruumiiltaan alastomien miesten rintama. Siinä tulevat Arbeitsdienstin koulut ”samassa asussa, jossa he työskentelevät”. Laulaen miehet marssivat keskikäytävää Führerin koroketta kohden ja

¹⁴⁴ Hapuli 1995, 98; Laine 2011, 133, 182.

¹⁴⁵ Paavolainen 1929, 454; ks. myös Hapuli 1995, 194–195.

¹⁴⁶ Åmark 2011, 254, 432–433.

¹⁴⁷ Malmberg 1936, 133–151.

¹⁴⁸ Jäderlund 1937, 242–243, 331–352. Malmbergiin, Jäderlundiin ja moderniin matkustamiseen liittyen ks. myös Tornbjör 2008b, 105–114.

Uudet puritaanit. (Kolmannen Valtakunnan vieraana)

pysähtyvät päivänpolttamassa alastomuudessaan oudon koristeellisenä ryhmänä hajasääriseen kunnia-asentoon alttarin ympärille. Punainen lippumetsä huojuu heidän takanaan . . .¹⁴⁹

Katselmukseen, jossa samalla vihittiin käyttöön puoluepäivien näytöspaikkana toiminut Zeppelifeldin juhlakenttä, osallistui yli 45 000 miestä. Paavolainen tuo selvästi esille, kuinka suuren vaikutuksen näiden lapioin varustautuneiden ja osin paidattomien työläisten joukkonäytös häneen teki. Osa ihailusta kohdistui siihen, kuinka taidokkaan koordinoitusti suuri joukko pystyi toimimaan: 45 000 miestä iski lapionsa ”satumaisen täsmällisesti” maahan, ja yhtä monta vasenta kättä lyötiin yhdellä kertaa lapion kahvaa pitelevän oikean käden päälle. ”Yleisön riemulla ei ole rajaa sen saadessa kuulla maineikkaan kädenläiskäyksen”, Paavolainen kertoo.¹⁵⁰ Kuten kansallissosialistisesta ruumiillisuuskuulttuurista kirjoittanut Ilona Reiners on todennut, Paavolaisen kuvauksessa korostuu yksittäisen ihmisen sulautuminen osaksi suurta kokonai-

suutta¹⁵¹. Myös kuvat, jotka tämä on *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjaansa valinnut, tukevat vaikutelmaa työläisestä suuremman joukon, siis eräänlaisen ”koneen” osana.

Työpalvelun näytös ja sen kuvaus havainnollistavat roolia, joka työväestölle oli uudessa Saksassa varattu. Kansallissosialistinen puolue – joka siis nimitti itseään työväenpuolueeksi¹⁵² – suuntautui alusta lähtien yhtäältä työväestön kannatuksen hankkimiseen ja toisaalta marxilaisen työväenliikkeen murskaamiseen. Kansallissosialistit julistivat puhdistavansa työväenliikkeen ”juutalaisista aineksista” ja palauttavansa sille sen ”alkuperäisen” ja ”kansanyhteisöllisen” luonteen.¹⁵³ Maataloustyön piirissä suoritettavan kaikille nuorille miehille pakollisen palveluksen (*Landjahr*) ja *Reichsarbeitsdienstin* oli määrä palauttaa eri yhteiskuntaluokkien välille yhteys, jonka katsottiin vuosisatojen kuluessa hajooneen.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Paavolainen [1936] 1993, 135; ks. myös Reiners 1997, 187.

¹⁵⁰ Paavolainen [1936] 1993, 135.

¹⁵¹ Reiners 1997, 198.

¹⁵² Puolueen koko nimi oli *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), suom. ”Saksan kansallissosialistinen työväenpuolue”.

¹⁵³ Jokisalo 1995, 74–76.

¹⁵⁴ Müller-Brandenburg 1941, 227. Müller-Brandenburg lainaa suoraan Hitlerin 1.5.1934 pitämää puhetta. Ks. myös Kuparinen 1998, 238; Aly [2005] 2007, 30 ja Evans [2005] 2006, 299–300.

Eivätkä tavoitteet rajoittuneet ainoastaan työväestöön: kansallissosialistien utopistisena tavoitteena oli sivistyksen sijaan suoritusyhteisö, *Leistungsgemeinschaft*, jossa taloudellinen tehokkuus ja sosiaalinen harmonia olisivat yhdistyneet, ja jonka toimijana olisi ollut rodullista ja kansallista luontoaan toteuttava ja itsensä kurinalaisesti hallitseva saksalainen.¹⁵⁵ Vaikka Paavolaisen innostus työtä tekevää uutta ihmistä kohtaan välittyi *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjasta ennen kaikkea esteettisen ihailun kautta, hänkin oli pääpiirteittäin perillä siitä, millaisessa muutoksessa työn yhteiskunnallinen rooli kansallissosialistisessa Saksassa oli. Paavolainen kertoo Hitlerin pitäneen Nürnbergin katselmuksessa lyhyen, mutta vaikuttavan puheen, jossa Hitler korosti yhteisen työn olevan paras keino kasvattaa ”kansanyhteisyyden tuntoa”¹⁵⁶. Nürnbergissä ”uuden Saksan” työläiset näyttäytyivät Paavolaiselle ylärueis paljaana ja lapio olalla marssien.

Paavolainen piti työpalveluun liittyvää yhteisöllisyyttä niin arvokkaana, että mainitsee sen yhdeksi harvoista kansallissosialistien ”vientitavaraksi” kelpaavista ideoista. Hän arvioi, että muutkin maat voisivat ”käyttää hyväkseen rauhan aikana hyödytöntä ja kallista armeijaansa antamalla sotilaiden puoli vuotta tehdä palkatonta yleishyödyllistä työtä”. Kollektiivinen ruumiillinen työ oli hänestä demokraattista, sillä toisin kuin kasarmielämä, työ todella kykeni ”toveruudessa yhdistämään kansan eri kerroksia”.¹⁵⁷

Reichsarbeitsdienstin katselmuksesta välittyneissä yhteisöllisen toveruuden ihanteissa oli Paavolaiselle jo edelliseltä vuosikymmeneltä tuttuja elementtejä. Tulenkantajat olivat 1920-luvun lopun julistuksissaan tavoitelleet uudenlaista yhteisöllisyyttä, jossa yksilöt ymmärtäisivät koko ihmiskunnan veljeyden merkityksen. Samalla tulenkantajat olivat mielellään julistaneet vapautumista järjestyneen yhteiskunnan tarjoamista valmiista, turvallisista yhteisömalleista. Innokkaimmillaan he olivat etsineet uutta ihmistä, joka hylkäisi itseriitoisen individualismin ja tarvittaessa myös nöyrästi uhrautuisi jalomman yhteisön puolesta.¹⁵⁸

Tulenkantajien ihanteet saattoivat osaltaan vaikuttaa siihenkin, kuinka Paavolainen koki asepalvelusaikansa vuosina 1928–1929. Paljon suurempi merkitys oli kuitenkin aivan tavanomaisilla, ulkoilmaelämään ja urheilullisuuteen liittyvillä porvarillisilla arvoilla. Matti Kurjensaari on kirjoittanut, että armeija merkitsi Paavolaiselle ”miehistä menoa”. Armeijaan ei tämän tapauksessa edes liittynyt vastaavia poliittisia jännitteitä kuin niillä suomalaisilla, joita sisällissota oli koskettanut syvemmin. Paavolainen piti armeijaa hyvänä kasvattajana, joka opetti nuoret miehet kurinalaisiksi. Kurjensaaren sanoin Paavolainen oli ”maailmanmies, joka halusi tämänkin kokemuksen”.¹⁵⁹

Tunnetuin esimerkki siitä, kuinka armeija-ajan myönteiset kokemukset näkyivät kirjailija-Paavolaisen tekemisissä, on tapa jolla hän kritisoi vuonna 1928 ilmestynyttä Pentti Haanpään *Kenttä ja kasarmi* -novellikokoelmaa. *Tulenkantajat*-lehden näytenuumerossa ilmestyneessä arvostelussa hän kirjoitti, että armeijan oloja ja armeijakuria kriittisesti kuvannut Haanpään kirja oli ”mainio esikoisteos”, mutta ”tökerö todellisuuskuvauk-”. Paavolaisen mielestä Haanpää ei ollut ”jaksanut kohota siltä samalta matalalta ja epäintellek-

¹⁵⁵ Kettunen 1993, 323; Evans [2005] 2006, 291–305.

¹⁵⁶ Paavolainen [1936] 1993, 140–141.

¹⁵⁷ Paavolainen [1936] 1993, 189.

¹⁵⁸ Mäkinen 1989, 265; Paavolainen Paula 1990, 30; Riikonen 1996, 31–32.

¹⁵⁹ Paavolainen [1947] 1965, 449; Kurjensaari 1975, 61–62.

tuellilta, etten sanoisi epäintelligentiltä tunnetasolta, jossa hänen kuvailemansa ihmistyyppit elävät”. Paavolainen väitti, että Haanpäältä, ”naturalistiselta romantikolta”, puuttui ”kriittilinen äly”.¹⁶⁰ Vielä *Suursiivous*-pamfletissaankin hän viittasi Haanpään teokseen ja kirjoitti tämän tehneen ”älyllisen itsemurhan”.¹⁶¹

Paavolaisen tuotumus liittyi armeijakurin arvosteluun. Sitä hän ei suinkaan kieltänyt, ettei suurin osa asevelvollisista olisi ollut kurittomia, mutta hän ei sietänyt Haanpään samastumista tähän kurittomaan ainekseen. Arvostelussaan hän huomautti, ettei nykyaikainen elämä ”oppikouluineen, puhelimineen, konttoreineen, sanomalehtineen, katuliikenteineen, yliopistoineen, radioineen, urheiluineen, Atlantinlinjoineen, juna-aikatauluineen ja pörssi uutisineen” olisi edes mahdollista, ellei ”ihmisiin olisi juurrutettu käsitystä kurista: että käskyn noudattaminen on pakollista, että täsmällisyys on välttämätöntä, että päivän jokainen hetki on jo ennakolta tarkalleen määrätty”.¹⁶²

Arvostelusta ei siis välity suoranaista militarismiä, vaan pikemminkin juuri kuria ihannoiva asenne. Mukana on myös annos julkisuudessa viihtyvän, Matti Salmisen sanoin ”eurooppalaiseksi intellektuelliksi pyrkivän” nuoren miehen arroganssia¹⁶³. Erityisen kärjekkäästi tapausta on kommentoinut Kari Sallamaa, jonka mielestä armeijan kuri, täsmällisyys ja koreat univormut sokaisivat Paavolaisen, koska ne vetosivat tämän ”homoeroottis-narsistiseen luonteeseen” ja ”keikailun haluun”.¹⁶⁴ Jos sama asia haluttaisiin ilmaista toisin, Paavolaisen suhtautumista armeijaan ja sen käytäntöihin voitaisiin kuvailla lähinnä esteettis-seksuaaliseksi.

Siinä mielessä Paavolaisen voi joka tapauksessa sanoa sokaistuneen, että hän itse tuskin piti arvosteluaan poliittisena kannanottona, vaikka se sellaisena väistämättä näyttäytyy. Jaakko Paavolainen on pitänyt erikoisena sitä, ettei Paavolainen osoittanut ymmärtäneensä tai edes tiedostaneensa vuoden 1918 perinnön osuutta Haanpään kritiikissä. Hän ikään kuin karttoi koko aihetta.¹⁶⁵

Paavolaista ja tulenkantajia puhutellut ajatus kurinalaisesta yhteisöllisyydestä liittyi suuressa mittakaavassa siihen, ettei individualistinen sankaruusihanne enää näyttänyt toimivan ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Kuten Kari Mäkinen on huomauttanut, romantiikan kaudelta periytynyt ajatus uudesta ihmisestä osana ”riemukasta kokonaisuutta” oli suursodan jälkeisessä maailmassa noussut uudelleen ajankohtaiseksi. Kyse oli ennen kaikkea siitä, millaista ihmistä uusi, sodanjälkeinen maailma näytti edellyttävän.¹⁶⁶ Ihanteet näkyivät myös *Tulenkantajat* -lehden kansiin painetuissa julistuksissa, kuten ”Hän on unohtanut pelon ja tullut vapaaksi”¹⁶⁷ ja ”Uuden ajan subjekti ei ole Minä vaan ME”¹⁶⁸.

Uudella vapautuneella ihmisellä, joka palvelisi yhteiskuntaa kurinalaisesti ja osallistuisi ”iloiseen työhön”, oli Paavolaisen näkemyksen mukaan hyvät edellytykset pysyä terveenä niin fyysisesti kuin henkisesti. Luottamus uuden sukupolven voimavaroihin vaikutti

¹⁶⁰ Paavolainen 1928, 33.

¹⁶¹ Paavolainen 1932, 52.

¹⁶² Paavolainen 1928, 35.

¹⁶³ Salminen 2013, 59.

¹⁶⁴ Sallamaa 1996, 81.

¹⁶⁵ Paavolainen Jaakko 1991, 89.

¹⁶⁶ Mäkinen 1989, 263–265. Ilmaisun ”riemukas kokonaisuus” on peräisin Arvi Kivimaalta.

¹⁶⁷ *Tulenkantajat* 8–9/1929.

¹⁶⁸ *Tulenkantajat* 3/1929.

Paavolaisen kulttuurikritiikin taustalla koko 1930-luvun loppupuolen ajan ja väritti hänen suhtautumistaan totalitaaristen liikkeiden tapaan valjastaa ruumiinkulttuuri ideologian palvelukseen. Saksaa, Italiaa tai Neuvostoliittoa luontevampi ja ongelmattomampi kiin-nekohta sielullisesti ja ruumiillisesti vahvaan nuorisoon löytyi kuitenkin Etelä-Amerikasta vuonna 1937, alle vuosi Nürnbergin tapahtumien jälkeen. *Lähdössä ja loitsussa* Paavolainen kirjoittaa positiivisesti urbaanista elämästä nuorekkaassa ja voimakkaasti kasvavassa Buenos Airesissa. Hän pohtii toiveikkaasti, olisiko ”juuri tämä nuori, terve, hyvähermoinen, jo luon-nostaan vilkas, elävä ja meluisa, kaikista kristillisistä ja eroottisista syyllisyyden ja synnin komplekseista vapaa uusi rotu juuri se, joka pystyy terveyttään ja hermojaan menettämättä sopeutumaan mekaanisen konekulttuurin luomaan kuluttavaan suurkaupunkielämään”¹⁶⁹. Ja vaikka Paavolainen tunnisti koneellistumisen ja kaupungistumisen haasteet, juuri urbaani elämäntyyli oli vanginnut 1920-luvulla tulenkantajien mielenkiinnon. Suurkaupungit oli perinteisesti nähty vieraiden, epäilyttävien ja hallitsemattomien vaikutteiden sekä yleisesti syntisen elämän keskuksena, mutta tulenkantajille ne olivat muutoksen ja tulevaisuuden ympäristö.¹⁷⁰

Paavolaisen mielestä terve sielu vaati asumukseksi terveen ruumiin, ja siltä osin hänen näkemyksensä olivat linjassa niin kansallissosialismin, fasismin kuin kommunismin kanssa. Tavassa, jolla hän tiivistää ajatuksensa *Ristissä ja hakaristissä*, voidaan havaita jopa kateutta suhteessa ruumiillisen työn tekijöihin. Paavolainen koki henkisen työn tekijänä olevansa näitä huonommassa asemassa. Hän tuskallee, kuinka ”[s]yvä, rauhallinen, pyy-teetön lepo” oli hänenkaltaisilleen tuntematon käsite. Aivot olivat työssä silloinkin, kun ruumis oli ”nukkuvinaan” ja jäsenet ”lepävinään”:¹⁷¹

On jotakin täysin luonnotonta ja abnormia henkistä työtä tekevien ihmisten kuukausi-määriä kestävässä väsymyksessä. Ruumiillisen työn tekijä ei tunne henkisen työn tekijän hirvittäviä, lamaannuttavia ”aallonpohjia” ja ”depressiokausia”. Ruumiillisen työn tekijä n u k k u u pois väsymyksensä. Hänelle riittää yhden yön hedelmällinen, musta uni. Tai hän rakastaa pois väsymyksensä. Mutta henkinen väsymys kostautuu ehkä juuri rakkaus-elämän alalla kaikkein raskaimmin; älyn autio ja näännytävä erämaantuuli kuivattaa ensimmäisenä uudistumisen keitaan rakkauden lähteen. Eros ei tunne läpivalvottuja ja unettomia öitä – eikä unilääkkeitä.¹⁷²

Myös *Pako pimeyteen* -trilogian ylijäämäaineiston julkaisemattomat muistiinpanot kerto-vat idealistisesta asennoitumisesta ruumiilliseen työhön. Muistiinpanoissaan Paavolainen määrittelee työn ilon ”antikristilliseksi” ilmiöksi: ruumis oli ”ilon lähde” ja työ ”iloinen velvollisuus” – ei suinkaan mitään otsa hiessä raatamista, josta palkan saisi vasta taivaas-sa.¹⁷³ Häneen vaikutti käsitys siitä, että ruumiillisuutensa hallitseva uusi ihminen oli sekä henkisesti että seksuaalisesti vapautunut. Kun intellektuelli-Paavolainen kirjoitti Saksan, Italian tai Neuvostoliiton univormupukuisista, marssivista tai työtä tekevästä nuoriso-osas-toista, syntyi tekstejä, joista välittyy sekä ihailu että kateus. Ihailu näkyy etenkin *Ristin ja*

¹⁶⁹ Paavolainen 1937, 174.

¹⁷⁰ Laine 2011, 160–163.

¹⁷¹ Paavolainen 1938a, 286–287.

¹⁷² Paavolainen 1938a, 287.

¹⁷³ Aineistoa trilogiaan *Pako pimeyteen*. SKS KIA, OPa. B1235. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 9925. Muis-tiinpanolehden otsikkona ”Kristillinen teologia”; ks. myös Paavolainen [1936] 1993, 179.

Sven Stolpe keskustelelee Arbeitsdienstiä suorittavan ylioppilaan kanssa Schwartaun työleirillä. Kaksi miestä – kaksi maailmaa. (Kolmannen Valtakunnan vieraana)

kuinka ”meikäläinen ‘intellektualisti’ tuntee, miten melkeinpä vihamielinen uusi maailmankuva on”. Työlle, toiminnalle, urheilulle ja ruumiillisuudelle omistetussa maailmassa hän koki, ettei poliittisella kannallakaan olisi merkitystä, vaan hän oli väistämättä ”outsider, ajatuksineen, arvosteluineen, ikuisine ’hyödyttömine’ ongelmineen”.¹⁷⁵

Edellisten esimerkkien valossa on silti huomioitava, että *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoittaja oli itsekin vielä melko nuori, hieman yli 30-vuotias mies. Kari Mäkinen on huomauttanut, että kun Paavolainen kirjoittaa kuolemasta, hän tekee sen ulkokohtaisesti. Varsinkin kaksikymmenluvun esseissään Paavolainen kääntää kuolemalle selkensä, ja siksi kuoleman kuvasta tulee tämänpuoleinen ja viileä, ei metafyyssinen ja tuonpuoleista pohtiva. Sama perusasennoituminen näkyy vielä *Pako pimeyteen* -trilogiassakin.¹⁷⁶ Paras esimerkki tästä on *Lähdön ja loitsun* luku ”Paraguayn kuu”, jossa Paavolainen kuvaa kolmen ranskalaisen omistamalla tilalla vietetyissä tanssiaisissa tapahtunutta intohimomurhaa¹⁷⁷. Mäkinen huo-

hakaristin kohdassa, jossa Paavolainen kiinnittää huomiota italialaisten koulupoikien maskuliinisuuteen:

He ovat ilmeisesti suunnattoman iloisia univormustaan – ja vielä iloisempia he tulevat olemaan parin vuoden kuluttua, kun he rupeavat kiinnostumaan toisesta sukupuolesta. Nuoret naiset ovat kaikkina aikoina ja erikoisesti nyt olleet innostuneita aseelliseen, univormupukuiseen nuoreen mieheen. Näillä poikasilla on jo oikeat joskin pienet karabiinit olallaan! Kivääri merkitsee nykyaikana enemmän kuin koskaan ennen itse-tuntoa, reiluutta ja viehätysvoimaa. Niin – oikeastaan se on tarkka vastine Amarin jouselle ja nuolelle!¹⁷⁴

Alemmuuden ja vierauden tunnetta puolestaan heijastaa erityisesti *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan kuvaus vierailusta *Reichsarbeitsdienstin* leirillä Schwartaussa. Paavolainen tunsii itsensä ulkopuoliseksi ja ”suoraan sanoen noloksi” keskellä terveyttä ja nuoruutta uhkuvaa joukkoa. Hän joutuu toteamaan,

¹⁷⁴ Paavolainen 1938a, 190–191.

¹⁷⁵ Paavolainen [1936] 1993, 191.

¹⁷⁶ Mäkinen 2012, 18–19.

¹⁷⁷ Paavolainen 1937, 332–343.

mauttaa, että Paavolainen esiintyy järkyttyneestä työstä huolehtivana maailmanmiehenä, jota surmatyö ei hetkauttanut. Myöhemmin, *Synkässä yksinpuhelussa*, asetelma on erilainen: sota on jatkuvasti läsnä ja Paavolainen on vanhempi, noin 40-vuotias. Hän kirjoittaa silloin kuolemasta hienovireisemmin, kuin keski-ikäinen joka havahtuu omaan kuolevaisuuteensa ja katoavaisuuteensa. Mutta elämäkuvan tämänpuoleisuus säilyy edelleen.¹⁷⁸

Vierailujaan työleireillä ovat kuvanneet muutkin Saksan-kävijät. Samaan aikaan Paavolaisen kanssa NG:n vieraanvaraisuudesta nauttanut Göran Stenius koki hänkin itsensä hyödyttömäksi *Reichsarbeitsdienstin* miesten keskellä. Innostus kollektiivisen työn kansaa yhdistävästä vaikutuksesta välittyy Steniuksen *Femte Akten* -kirjasta vähintään yhtä vahvasti kuin Paavolaisen kirjoituksista. Stenius pitää työpalvelua yhtenä kolmannen valtakunnan nerokkaimmista keksinnöistä ja painottaa sitä, kuinka miesten keskuudessa vallitsee veljeys ja keskinäinen auttamishalu. Stenius laskee *Reichsarbeitsdienstin* ansioksi senkin, että koska työpalvelun suorittaminen oli yliopistoon pääsyn edellytyksenä, opiskelijoista karisee liiallinen snobismi.¹⁷⁹ Myös V. A. Koskenniemi kommentoi matkakertomuksessaan lyhyesti kansallissosialistien pyrkimystä ”hävittää kaikki luokka- ja ryhmärajat ja koota kansa yhteishengen merkeissä yhteiseen tahdon- ja voimanponnistukseen”¹⁸⁰. Koskenniemen huomio tosin liittyy nimenomaan yliopistolaitokseen, ei työpalveluun.

Suomalaisvieraista vaikuttunein ja hyväuskoisin oli jälleen Tito Colliander. Hänelle kollektiivinen työ oli konkreettinen ja vakuuttava osoitus siitä, että kansallissosialistit yrittivät luoda sosiaalisesti tasapainoisen ja tehokkaan yhteiskunnan. *Glimtar från Tyskland* -kirjassaan Colliander suo runsaasti huomiota työpalvelulle ja siihen keskeisesti liittyneelle kansallissosialistiselle suorittamisen käsitteelle¹⁸¹. Lähes yhtä vakuuttunut Colliander oli *Landjahr*-järjestelmästä, jonka puitteissa nuoret tekivät yhteisöllistä työtä ja saivat ideologista kasvatusta maaseudulla. *Landjahr*-kasvatus oli Collianderin mukaan olennainen osa saksalaisten aikuistumisprosessia¹⁸². Collianderin innostusta kansallissosialistiseen kollektiiviseen työhön ei silti voi taaskaan selittää natsimielisyydellä, vaan pikemminkin omasta juurettomuuden ja muukalaisuuden tunteesta johtuneella sinisilmäisellä idealismilla¹⁸³. Kuten Eira Hernberg on todennut, Saksa näyttäytyi Collianderille erilaisena maana, johon hän saattoi rajoituksitta kohdistaa toiveensa uudesta, ei-porvarillisesta yhteiskunnasta, jossa ihmisessä oleva hyvyys voisi vapaasti kasvaa ja kehittyä¹⁸⁴. Siksi Collianderilla ei ollut minikäänlaisia vaikeuksia yhdistää *Leistung*-ihanteet omaan utopistiseen pasifismiinsa.

Saksassa vuoden 1933 jälkeen vierailleiden suomalaisten suhtautuminen *Reichsarbeitsdienstiin* ja kansallissosialistiseen suoritusyhteisöön noudatti lopulta varsin yhtenäistä linjaa. Eroja esiintyi lähinnä siinä, kuinka laajasti kukin aiheesta kirjoitti. Suoranaista kritiikkiä ei esittänyt käytännössä kukaan. Paavolaisenkin epäluulot rajoittuivat alle 18-vuotiaiden nuorison totalitaariseen kasvatukseen ja *Hitler-Jugendiin*, ei aikuisten parissa tapahtuvaan kollektiiviseen työhön. Huomionarvoista on, etteivät saksalaisisännät katsoneet tarpeelli-

¹⁷⁸ Mäkinen 2012, 21–28.

¹⁷⁹ Stenius 1937, 70–75.

¹⁸⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 489.

¹⁸¹ Colliander 1934, 28–29, 35–37.

¹⁸² Colliander 1934, 41–49.

¹⁸³ Salminen 1984c, 52–53; Holmlund 1995, 36; Toivonen 1999, 130.

¹⁸⁴ Hernberg 1989, 141.

seksi esitellä vierailleen niitä instituutioitaan ja järjestöjään, joiden puitteissa nuoret tytöt ja naiset toimivat ja joissa heille annettiin ideologista kasvatusta.

Fyysistä työskentelyä käsittelevissä Paavolaisen kirjoituksissa on kuitenkin eräs merkittävä ero muiden aikalaisten teksteihin nähden. Paavolainen ei tehnyt lähtökohtaisesti eroa varsinaisen työnteon ja urheilusuoritusten välille, vaan ne liittyivät läheisesti toisiinsa. Molemmat olivat esimerkkejä ”ruumiillisesta työstä”. Olennaisinta kaikessa ruumiillisessa työskentelyssä oli rasituksesta aiheutuva, kokonaisvaltainen henkinen ja fyysinen hyvinvointi, joka samalla tuotti maskuliinista, sukupuolista tyydytystä. Ajatus siitä, ettei Eros tunne läpivalvottuja, unettomia öitä, pāti näin ollen myös urheilijoihin.

Kun Paavolainen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan toteaa, että isäntämaa Saksa menestyi vuoden 1936 olympialaisissa erinomaisesti koska ”uusi kansallissosialistinen tahdon henki teki sen mahdolliseksi”, hän liittyy samalla urheilun osaksi kansallissosialistista ruumiinkulttuuriliikettä¹⁸⁵. Seikkaperäisemmin hän käsittelee urheilua *Hopeapeilissä* julkaistussa, Riefenstahlin *Olympia*-elokuvaan liittyvässä kahdessa artikkelissaan. Niissä urheilu yhdistyy uuden ihmisen esteettisen ja eroottisen viehätysvoimaan:

Ja vihdoin, kaiken suurenmoisena loppunousuna, ihmisruumiiden kauneusorgiana, uimarien ruumiiden häikäisevä, loppumaton, loppumaton, loppumaton lento – aurinkoa ja pilviä kohti – kirkkaiden, suhisevien vesimassojen halki – yhä uudestaan ja uudestaan – henkeäsalpaavan, päätäpyöryttävän rytmikkäinä kuvasarjoina mitä ällistyttävimmistä kamerakulmista kuvattuina, todellisena nimettömänä, yksilöttömänä, kansattoman ja roduttoman ruumiillisuuden ‘kauneuden juhlena’! Se oli elokuvan todellinen finaali, jota ei edes filmin viimeisillä metreillä esitetty ja sen ensimmäiseen osaan palautuva pakanallinen tuli-symbolismi eikä stadionin ympärille syttyvä, valonheittimien muodostama valokupolikaan enää jaksanut ylittää.¹⁸⁶

Olympia oli Paavolaiselle paitsi esteettinen elämys, myös ”m a a i l m a n k a t s o m u k s e l l i n e n julistus” ja ”mahtavin u u s p a k a n a l l i n e n apelli, mikä konsanaan on singottu maailman nuorisolle”. Hän viittaa tekstissään Tatu Vaaskiven *Huomispäivän varjo* -kirjaan, jossa tämä oli tehnyt ”loistavan apoteoosin” elokuvassa ilmaistusta kaipuusta ”esikristilliseen, pakanalliseen elämänpalvonnan maailmaan”. Erityisen ihastunut Paavolainen oli elokuvan *Kansojen juhla* -nimisen ensimmäisen osan ”kuvarunoon antiikin symbolisesta heräämisestä”, johon hänen mielestään sisältyi koko elokuvan ydinajatus: ”Hitlerin ja Rosenbergin miljoonia ei olisi koskaan lähtenyt vyörymään kauniin Lenin käsien kautta, jollei filmiin olisi liittynyt juuri tätä prologia – tätä vertauskuvallista hymniä ylevälle ruumiillisuudelle, vitaalisen ihmisen ”demonittomalle kauneudelle” – d ä m o n e n l o s e S c h ö n h e i t – jonka ruumiillistumaksi Kolmas Valtakunta tahtoo luoda uuden, terveen, epäkristillisen nuorisonsa!” Prologissa näytettiin maailma, jota ”kylmän apollonisen valon sijasta” valaisi jälleen ”dionysinen elävä tuli”.¹⁸⁷

Pelkkiä kehuja ei Riefenstahlin suurelokuva silti saanut. Paavolainen kritisoi erityisesti *Kansojen juhlan* loppuosaa siitä, ettäokuva lannistui upean prologin jälkeen pelkäksi ”urheilureportaasiksi”. Yli puolitoista tuntia kestävä toisiaan seuraavien urheilukuvausten

¹⁸⁵ Paavolainen [1936] 1993, 241; ks. myös Heikkilä 2007, 23.

¹⁸⁶ Paavolainen 1939, 55.

¹⁸⁷ Paavolainen 1938e, 12–13. Apoteoosi tarkoittaa jumalaksi korottamista.

kavalkadi riitti uuvuttamaan ”innokkaimmankin urheiluhullun”.¹⁸⁸ Liiallinen realismikin tuntui olevan Paavolaiselle liikaa. Siinä missä prologi uhkui rauhaa, kauneutta ja hengen ja ruumiin tasapainoa, elokuvan loppuosan symboliksi nousivat ”maratonkilpailun ja vaah-
tosuisen yleisön loppuunkiusatut ja hysteriset ihmispää”. Artikkelin päättyy tavalla, josta välittyy suoranaisten vastenmielisyydet: ”Urheilu ei ole enää mikään uskonnollisesti väritetty ja taidetta inspiroiva kultti, vaan massojen miltei sadistista nautintoa, massan, jonka sää-
limättömän kurin ja rekordinälän ruoska viuhuu kilpailijoiden, ihmiskoneiden yllä...”¹⁸⁹ *Olympia*-elokuvan toinen osa *Kauneuden juhla*, joka keskittyi yleisurheilun sijasta uinnin, voimistelun, ratsastuksen ja soudun kaltaisiin lajeihin, oli Paavolaisen silmissä tasapainoi-
sempi kokonaisuus.

On huomioitava, että *Hopeapeilin* artikkelit on kirjoitettu rajatummalle yleisölle ja eri tarkoituksessa kuin *Pako pimyyteen* -trilogian kirjat. Paavolaisen oma kirjailijanaani ja ajattelu ovat niissäkin silti selvästi läsnä. Kirjoitti hän sitten työpalvelun apellista tai Riefenstahlin *Olympia*-elokuvasta, hänen kuvauksissaan näkyy aina selvä yhteys laajempaan kokonaisuuteen: elinvoimaisen ja kauniin ruumiin ihailuun, jonka taustalla on esteettistä ja myös erotisoivaa viehtymystä. Paavolainen osallistui Saksan-vierailunsa aikana ahkerasti Nürnbergin puoluepäivien eri näytösten seuraamiseen, ja mitä hyvänsä ihailun ja arvostuk-
sen taustalla sitten olikin, hän joka tapauksessa kertoo pitäneensä työpalvelun katselmusta ohjelmanumeroista mieluisimpana:

Ulkomaalaiseenkin katsojaan Arbeitsdienstin esiintyminen jättää kaikesta hänen Nürn-
bergin puoluepäivillä näkemästään myönteisimmän vaikutuksen. Apellin puritaaninen
juhlallisuus, miesten hartaus ja kutsumuksentietoisuus ja tuntemattoman runoilijan kir-
joittama liturgia on ollut suggeroivaa katseltavaa ja kuunneltavaa.¹⁹⁰

Ainoan kriittisen huomionsa Paavolainen esittää sen johdosta, että näytökseen osallistuneet
paidattomat nuorukaiset olivat ”koristeellisen propagandan” takia joutuneet seisomaan kyl-
mässä säässä yli puoli tuntia¹⁹¹. Kokonaisvaikutelmaa siitä, miten Paavolainen katselmuk-
sen koki, ei yksittäinen kommentti silti muuta. Matti Kurjensaaren arvio, jonka mukaan
Paavolainen löysi puoluepäivillä ”yhden omimmista elämänmuodoistaan – hurmion”, on
aiheellisesti tunnettu¹⁹². Hurmio välittyi *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjasta sel-
vimmin kahdesta eri kohdasta, joista ensimmäinen on juuri *Reichsarbeitsdienstin* näytöksen
ja sitä seuranneen, Nürnbergin vanhassa kaupungissa vietetyn illan kuvaus. ”Tämä mer-
killinen ensimmäinen päivä loppuu yhtä fantastisesti kuin se alkoi: kaupunki on illalla
soihtumerenä!” kirjoittaa vaikuttanut Paavolainen:

Moderni katuvalaistus himmenee vanhan Nürnbergin kapeilla keskiaikaisilla kaduilla
savuavien soihtujen lieskoista . . . Ruskeapuseroisten miesten äärettömässä tungoksessa –
silmissä päivän näyt – korvissa päivän iskusanat – vieras harhailee kuin unessa.

Uuden ajan – uuden keskiajanko? – hämähä vailitsee ympärillä?¹⁹³

¹⁸⁸ Paavolainen 1938e, 13–14.

¹⁸⁹ Paavolainen 1938e, 50.

¹⁹⁰ Paavolainen [1936] 1993, 141.

¹⁹¹ Paavolainen [1936] 1993, 142.

¹⁹² Kurjensaari 1975, 170.

¹⁹³ Paavolainen [1936] 1993, 142.

Fascisti aamusuikussa. Uusi tyyppi: voimakas, ruumiillinen, itsevarma ja itsetietoinen. (Risti ja hakaristi)

Reichsarbeitsdienstin katselmus oli Paavolaiselle ensimmäinen hänen Saksan-matkansa kahdesta suuresta avainkokemuksesta. Samalla kun hän näki ja kuuli työpalvelun miesrivistöt ja niiden ”maineikkaan kädenläiskäyksen”, hän saattoi tavoittaa häivähdyksen sellaisesta ”uudesta yhteisöllisyydestä”, jota oli etsinyt jo 1920-luvun lopulta lähtien. Vaikka jo asepalvelusajan 1928–1929 vaikutus Paavolaiseen oli ollut suuri, tekivät Nürnbergin Zeppelinfeldin kokemukset häneen vielä syvemmän vaikutuksen. Ja jos Paavolainen ihaili paidattomia, lapioin varustautuneita miesrivistöjä, eivät ruskeissa ja mustissa univormuissaan marsivat uuden Saksan ja uuden Italian nuorukaiset juuri jääneet niistä jälkeen. ”Miten kuvaavaa onkaan esimerkiksi kristillisen katumus- ja suruvärin, mustan, muuttuminen uuden sankaruuden ja elämää palvovan toiminnanhalun tunnusväriksi”, hän kirjoitti myöhemmin *Ristissä ja hakaristissä*¹⁹⁴. Matkan toiseksi avainkokemukseksi kohosi jo seuraavan päivän iltana pidetty poliittisten johtajien katselmus, johon palataan myöhemmin.

Kansallissosialistit kasvattivat propagandassaan ”militaristis-mekaanisen baletin” – kuten saksalaistutkija Bernd Hüppauf on joukkonäytöksiä nimittänyt – ennen kokemattomiin mittoihin¹⁹⁵. Samalla kun Nürnbergin puoluepäivät saavuttivat yhden huippukohdistaan työpalvelun katselmuksessa, Paavolainen siirtyi kulttuurikriitikon roolistaan osaksi hurmioitunutta yleisöä. Hänen ansiokseen on kuitenkin laskettu, että hän kykeni välittämään lukijoilleen sekä hurmioitumisensa että sitä jälkeensä seuranneet ristiriitaiset tunteet. Näin on arvioinut jo Kurjensaari, joka kirjoitti Paavolaisen olleen puoluepäivillä hurmioituneimmassa ja epä-älyllisimmässä tilassaan. Kurjensaari viittaa Steniukseen, jonka kertoman mukaan Paavolainen oli ollut näytöksissä lumoutunut, ”mutta jälkeensä ilta-keskusteluissa, erittelyissä kriittisin kaikista” ja ylpeä toimivaksi osoittautuneesta metodistaan.¹⁹⁶

Niin hurmioitunut kuin Paavolainen saattoi ollakin, hän oli silti haluton julistamaan tapaamansa uutta, elinvoimaista ihmistä sellaiseksi voittajaksi ja kulttuurin uudistajaksi, jollaisesta hän ja muut tulenkantajat olivat kirjoittaneet jo lähes vuosikymmentä aiemmin. Vaikka Nürnbergin puoluepäivien näytöstä oli seuraamassa sama henkilö, joka *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassaan oli pitänyt berliiniläisiä katutöiden tekijöitä ennen kaikkea vapautuneina, ei etsintä ollut vielääkään tuottanut tulosta. Saksan-kokemusten jälkeen ratkaisevaksi nousi jo Gustaf Hellströmin vuonna 1933 esittämä kysymys siitä, millaisia uhrauksia kansallissosialistien luoma ylpeä yhteisöllisyys vielä vaatisi. Hellström oli lopettanut oman Saksa-kirjansa toteamalla, että ennemmin tai myöhemmin jokaisen valtion, kansan ja yksilön olisi päätettävä oma kantansa siihen.¹⁹⁷ Oli Paavolainen lukenut Hellströminsä tai ei, sama kysymys seurasi häntä läpi koko *Pako pimeyteen* -trilogian.

¹⁹⁴ Paavolainen 1938a, 325.

¹⁹⁵ Hüppauf 1990, 74–75; Kitunen 2007, 139.

¹⁹⁶ Kurjensaari 1975, 170–171.

¹⁹⁷ Hellström 1933, 92–93.

Kuvataiteet ja menneisyyden läsnäolo kulttuurissa

Olemme romaanisessa maassa, täällä ei tunneta germaanista, metafysiillistä muinaisuusmystiikkaa. Täällä ulottuu menneisyys vain caesarien aikaan, joka jälleen elää ja kukoo-ttaa Ikuisessa kaupungissa täydessä päivänvalossa.¹⁹⁸

Risti ja hakaristi

Fasistisen uuden ihmisen ymmärtäminen oli Paavolaiselle helpointa, kun kyse oli sille omi-naisista ruumiinkulttuurin ja maskuliinisuuden ihanteista ja niiden esittämisestä kuvatai-teissa. Hänen muutamat huomionsa Mussolinin Italian taiteesta ovat paljonpuhuvia, kuten seuraava esimerkki *Ristin ja hakaristin* luvusta ”Keisari ja galilealainen” osoittaa:

Italia on kuvaamataiteen alalla jälleen maailman johtavia maita. Futurismin kotimaassa on modernistinen muodottomuus ja sairaalloisesti järkyttyneen eurooppalaisen hengen hysteerinen kokeiluvimma jo aikoja ollut voitettu kanta. Helleenis-roomalainen mie-hisyys ja Veronesen sekä Tizianin plastillisen upea naisellisuus kubismin muotokurin uudenaikaistamana elää tässä taiteessa. Onkin kuvaavaa, että demokraattisten maiden maalaustaiteen yhä edelleen tuottaessa ajatusköyhiä maisemia ja typeriä asetelmia fascis-tinen taide on ratkaisevasti suuntautunut henkilökuvaukseen ja monumentaalitaiteeseen. Yhteys menneisyyden suuriin mestareihin on jälleen saavutettu. Jos fascismia olisi arvos-teltava vain sen kuvaamataiteellisten saavutusten perusteella, ei sen pahinkaan parjaaja voisi muuta kuin ihastua.¹⁹⁹

Paavolaisen mielipiteet kuvataiteesta sopivat fasistisiin ja osittain myös kansallissosialisti-siin ihanteisiin, mutta samansuuntaisten arvostusten taustalla oli erilaisia syitä. Paavolaisen ihailu oli luonteeltaan esteettistä ja erotisoivaa. Kubismi oli ollut hänelle jo 1920-luvulla ”meidän aikamme tyyliäluova elementti”, ja sen uusi yhteys hellenistisen ihmisruumiin representaatioon miellytti²⁰⁰. Taustalla vaikutti myös Paavolaisen toivo uuden ihmisen seksuaalisesta vapautumisesta. Kansallissosialistista ja fasistista kulttuuripolitiikkaa puo-lestaan ohjasivat funktionaaliset motiivit. Fasististen ideologioiden estetiikkaa tutkineen Ulrich Schmidin mukaan maalaustaide ja muut kuvataiteet tarjosivat Saksassa ja Italiassa käyttökelpoisen tavan visualisoida ideologia, josta oli muutoin hankala saada otetta. Kuva-ja esittävällä taiteella oli tällä tavoin hyödynnettyinä selkeitä etuja verrattuna kirjallisuus-teen, johon liittyvä henkilökohtainen ja yksilöllinen kokeminen on totalitarismin kannalta erittäin ongelmallista. Kuvataiteet ja esittävät taiteet on helppo järjestää suurille massoille ja suunnitella tavalla, joka jättää vain vähän tilaa mielikuvitukselle ja jossa yksilö on sulau-tettu osaksi suurta joukkoa.²⁰¹ Nürnbergin vuosittaiset puoluepäivät ovat tyyppiesimerkki tällaisesta massaspektaakkelista.

¹⁹⁸ Paavolainen 1938a, 191.

¹⁹⁹ Paavolainen 1938a, 192.

²⁰⁰ Paavolainen 1929, 22.

²⁰¹ Schmid 2005, 135.

Kansallissosialistisessa Saksassa sopusuhtaisen kaunis, vahva ja puritaaninen miesvartalo symboloi ennen kaikkea vastaiskua Weimarin tasavallan ”moraaliselle rappiolle”²⁰². Esimerkkinä kansallissosialistien tavoitteista toimivat liikkeen varhaisvaiheen näkyviin ideologeihin kuuluneen Alfred Rosenbergin luonnehdinnat ekspressionismia edustaneista taiteilijoista *Nykyajan taiteen taistelusta* -kirjoitelmassaan vuonna 1925 – siis aikana, jolloin ”rappion kausi” vielä vallitsi. ”Jonkun Schönbergin, jonkun Kokoschkan tai Becherin sekasikiömäinen taide hallitsee kuitenkin vielä ’nykyään’ antiikin mittapuun pirstouduttua suunnastaan epävarmoja taiteilijoitamme, jotka tosin ovat hylänneet vanhan, mutta eivät ole vielä löytäneet aitoa, uutta”, Rosenberg valittaa. Samalla hän muistuttaa, että tulevaisuus osoittaisi, ”ovatko kansan ja rodun voimat tarpeeksi vahvat luodakseen kaaoksesta synteesin”.²⁰³

Niin kansallissosialistinen Saksa, fasistinen Italia kuin kommunistinen Neuvostoliittoakin hyötyivät sotien välisenä aikana suuresti siitä, että eurooppalainen identiteetti on kriisiaikoina kerta toisensa jälkeen turvautunut antiikin kestäviksi ja esikuvallisiksi koettuihin arvoihin. Rosenbergin näkemyksistä huolimatta kansallissosialistien ei tarvinnut keksiä mitään uutta, sillä samansuuntaiset ihanteet olivat toimineet vertauskuvana yhteiskunnalliselle järjestykselle ja edistykselle niin Saksassa kuin muuallakin Euroopassa jo 1700-luvulta lähtien.²⁰⁴

Kommunistiset käsitykset ihanteellisesta, esteettisestä vartalosta eivät päällisin puolin juuri poikenneet kansallissosialismin ja fasismin vastaavista. Modernille ajalle ominaisia maskuliinisuuden ihanteita tutkinut George Mosse on huomauttanut, että esimerkiksi kuvanveistäjä Arno Brekerin laatimille kansallissosialististen ihanteiden mukaisille patsaille löytyi käyttöä vielä Saksan demokraattisen tasavallan aikanakin. Kurinalaisuutta, määrätietoisuutta ja toveruuden ihanteita kuvaavat hahmot sopivat vaivatta palvelemaan kansallissosialismin ohella myös neuvostososialismia.²⁰⁵

Huolimatta siitä, että urheilun ja fyysisen kunnan sekä kurinalaisuuden arvostus oli voimakasta myös Italian fasistisessa ideologiassa, klassisten ihanteiden mukaista ihmisvartaloa ei valjastettu propagandakäyttöön yhtä näkyvästi kuin Saksassa²⁰⁶. Tämä johtui ennen kaikkea siitä, että italialainen fasismi oli syntyvaiheissaan vahvasti sidoksissa modernistisiin kulttuuriliikkeisiin. Erityisen lähellä fasismia olivat Filippo Tommaso Marinettin futurismi, Giovanni Gentilen aktualistinen idealismi ja Sergio Panunzion vallankumouksellinen syndikalismi, joiden oli määrä yhdessä toimia perustana fasistisen Italian omalle valtionfilosofialle.²⁰⁷ Vaikka näiden liikkeiden vaikutus käytännön fasismiin jäi lopulta pieneksi, muodostui fasistinen kulttuuripoliittikka joka tapauksessa erilaiseksi kuin kansallissosialistinen.

Siinä missä Hitler suorastaan kiirehti ottaessaan taiteet valtion tiukkaan kontrolliin, Mussolini oli pitkään haluton ottamaan kantaa siihen, minkälaista taiteen tulisi fasistisessa

²⁰² Mosse 1996, 170.

²⁰³ Rosenberg 1942, 11–12. Rosenbergin mainitsemat ”rappiotaiteilijat” ovat itävaltalaiset säveltäjä Arnold Schönberg ja taidemaalari Oskar Kokoschka sekä saksalainen sosialistipoliitikko, kirjailija ja runoilija Johannes R. Becher.

²⁰⁴ Mosse 1996, 3–16, 28–33; Kitunen 2007, 127–128.

²⁰⁵ Mosse 1996, 130–131; Vihavainen 1998, 192.

²⁰⁶ Mosse 1996, 170.

²⁰⁷ Häyry 1990, 80–82; Castrén 2000, 387; Eatwell 2003, 45–46; Gregor 2005, 85–98; Griffin 2007, 193–195, 241–242.

Uusi Caesar. Mussolinin ratsastajapatsas Bolognan stadionilla. (Risti ja hakaristi)

yhteiskunnassa olla. Mussolini oli todennut eräässä puheessaan vuonna 1923, että taide kuului ”individualismin sfääriin” ja että hän kaihtoi ajatusta ”rohkaista jotain sellaista, joka voisi muistuttaa valtion taidetta”. Mussolini ilmoitti puheessaan, ettei valtio saanut sabotoida taidetta, vaan päinvastoin sen tuli ”luoda inhimilliset olosuhteet taiteilijoille, rohkaista heitä niin taiteellisesta kuin kansallisestakin näkökannasta katsoen”.²⁰⁸ Kolmekymmenluvun loppupuolelle tultaessa tilanne oli tosin muuttunut siten, että taidepolitiikan tiukempaan ohjaamiseen liittyviä vaatimuksia oli esitetty yhä enemmän ja taiteellisesta eklektismistä eli eri taidesuuntauksista otettujen vaikutteiden hyväksymisestä oli osittain luovuttu. Samalla fasistinen hallinto omaksui yhä enemmän imperiaalista ja militaristista kuvastoa, kuten Saksassa oli tehty. Yhtenäistä linjaa ei kuitenkaan luotu, joten erilaiset näkemykset elivät rinnakkain aina fasismin kauden loppuun saakka.²⁰⁹

²⁰⁸ Lainaukset Mussolinin puheesta siteerattu julkaisusta Härmänmaa 2000, 147.

²⁰⁹ Paloposki 2012, 53–65.

Kansallissosialismi ja fasismi suhtautuivat osittain eri tavoin myös henkiseen perintöönsä. Tutkimuksessa on useimmiten painotettu, että fasistit olivat haluttomia tekemään menneisyydestä kulttia, koska heille oli varsinkin 1920-luvulla tärkeää näyttäytyä modernina poliittisena voimana. On katsottu, että antiikin roomalaisuuden (italiaksi *romanità*) hyödyntäminen politiikassa saavutti Italiassa huippunsa vasta 1930-luvun loppupuolella.²¹⁰ Tuon ajan tärkein julkinen tapahtuma, jossa *romanità* oli pääosassa, oli keisari Augustuksen 2000-vuotissyntymäpäiväjuhllaisuuksiin (*Bimillero Augusteo*) liittynyt *Mostra Augustea della Romanità* -näyttely (1937–1938)²¹¹. Selitysmallia, jossa *romanità* on tulkittu liittyneen fasistien uudelleenorientoitumiseen modernismista menneeseen aikaan, on hiljattain problematisoinut Joshua Arthurs. Tuoreessa fasistisen historiapolitiikan yleisesityksessään (2012) hän argumentoi, että *romanità* oli fasisteille alusta saakka tärkeää, muttei missään vaiheessa menneisyyden kulttina, vaan vallankumouksellisen modernistiseen ohjelmaan kuuluvana ajattomana roomalaisuutena. Samalla Arthurs huomauttaa, ettei *romanità* ollut fasistihallinnon ylhäältä sanelemaa, vaan projekti, jota määrittämiseen osallistui muiden muassa historian- ja kulttuurintutkijoita ja arkeologeja.²¹²

Painotuseroista huolimatta myös aikaisemmassa tutkimuksessa on katsottu, että vaikka ”roomalaisen kauden” merkitystä ja arvoa alettiin Italiassa 1930-luvun kuluessa korostaa yhä enemmän ja vaikka esimerkiksi arkkitehtuurissa uusklassismi nousi hallitsevaksi tyyli-suunnaksi, menneisyyden tuli toimia ennen kaikkea innoittajana²¹³. Mussolini kirjoituttiikin *Mostra Augustea della Romanità* -näyttelyn sisäänkäynnille: ”Italialaiset, toimikaa niin, jotta tulevaisuuden nerous ylittää menneisyyden saavutukset”²¹⁴. Taustalla oli myös Mussolinin oma vakaumus tehtävästä pelastaa koko ihmiskunta sitä uhkaavasta rappiosta. Niinpä italialaisen fasistin ei ollut tarkoitus taistella kansallissosialistien lailla juutalaisia vastaan tai neuvostoihmisten tapaan riistävää luokkaa vastaan. Fasistin tehtävänä oli kamppailla ennen kaikkea uuden sivilisaation puolesta, degeneraatiota vastaan.²¹⁵

Ristin ja hakaristin perusteella on selvää, että vaikkei Paavolainen tehnytkaan fasistiseen Italiaan vastaavaa matkaa kuin kansallissosialistiseen Saksaan, hän oli nähnyt paljon vaivaa päästäkseen perille monista fasistisen ideologian erityispiirteistä. *Pako pimeyteen* -trilogiaa kokonaisuutena tarkasteltaessa käy ilmi, että nimenomaan fasistien tapa yhdistää kulttuuripolitiikassaan menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus sai häneltä positiivisemmän kokonaisarvion kuin kansallissosialistinen ”menneisyyskultti”. Paavolaisen kritiikin kärki osuu uuden Saksan kirjallisuuteen, jossa ”pako todellisuudesta myyttien maailmaan” sai hänestä ”usein miltei lapsekkaita muotoja”. Jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän toteaa, ettei hänenlaisensa voinut ”käsittää, kuinka nämä aikaihmiset voivat taas moisella innostuksella puhua tontuista ja keijukaisista ja menninkäisistä...”²¹⁶

Paavolainen sai tilaisuuden tutustua kansallissosialismille ominaiseen menneisyydenpalvontaan myös retkellä Holsteinin-Sveitsin metsäalueelle. Siellä hän joutui toteamaan,

²¹⁰ Payne 1995, 217; Härmänmaa 2000, 172–173; Kallis 2011, 810–812, 826–831; Kunnas 2013, 198.

²¹¹ Syrjämaa 1997, 310–311; Arthurs 2012, 92.

²¹² Arthurs 2012, 5–6, 91–94.

²¹³ Härmänmaa 1998, 213; Griffin 2007, 222–223.

²¹⁴ Härmänmaa 2000, 172.

²¹⁵ Härmänmaa 1998, 225–226.

²¹⁶ Paavolainen [1936] 1993, 75; ks. myös Mertanen 2011, 404.

ettei isäntien ”intohimoinen kiintymys menneisyyteen” saanut tarpeeksi ravintoa pelkän historian puitteissa: ”Yli kulttuurin, kansainvälisyyden ja rotusekoitusten turmelemien kaupunkien kansallissosialismi intohimoisessa pyrkimyksessään etsii voimakkainta, puhtainta, alkuperäisintä ja elämäluovinta verta ja maaperää, *Blut und Boden*, polvistuu maaseudun yksinkertaisen suuruuden ja hartauden edessä ja huutaa avukseen esi-isien henkiä metsien hämärydestä”, hän muotoilee. Kuin ”hämärään alku-usvaan” peittyneessä metsässä menneisyyden symboleina toimivat 1100-luvulta peräisin ollut talonpoikaistalon rakennusryhmä ja pronssikauden aikaiset muinaishaudat. Ylpeät saksalaisisännät esittelivät näitä tohkeissaan, yksi ”oravamaisen vilkkaasti”, toinen ”kuin oudossa hurmiossa”. Isäntäväen käytöksestä huvittunut Paavolainen huomauttaakin, että Saksassa elettiin taas ”pakanallista esi-isien palvonnan aikaa”.²¹⁷

Vaikka Paavolainen oli ennen *Ristin ja hakaristin* kirjoittamista vierailut Italiassa ainoastaan vuonna 1928 ja silloinkin vain lyhyesti, maan kulttuuriin oli mahdollista tutustua Helsingissäkin. Suomessa pidettiin 1930-luvulla kolme italialaisen taiteen näyttelyä, joiden järjestämisestä oli sovittu maiden välillä virallisesti²¹⁸. *Ristin ja hakaristin* fasismiin keskittyvässä ”Keisari ja galilealainen” -luvussa Paavolainen kirjoittaa erään – tosin tässä tapauksessa ilmeisesti Italiassa järjestetyn – näyttelyn kohokohtana toimineesta ”kuolleiden salista”. Siellä modernisti varustetut sotilaat vartioivat sarkofagia harmaanvihreässä ja sinipunaisessa valossa. Mutta toisin kuin muinaisuusmystiikasta ammentaneessa Saksassa, ”fascistinäyttelyt” oli järjestetty ”futuristiseen ja funktionalistiseen tyyliin”, tavalla, jonka esittämän kuolemankuvaston ”jokainen roomalainen imperaattori” voisi Paavolaisen mielestä hyväksyä.²¹⁹ Myös kansallissosialistista taidetta oli esitelty Suomessa keväällä 1936, jolloin Helsingin Taidehallissa vieraili suurta huomiota saanut NG:n ja *Nationalsozialistische Kulturgemeinde* (”Kansallissosialistinen kulttuuriyhteisö”) -organisaation järjestämä saksalaisen taiteen näyttely²²⁰. Paavolainen ei kuitenkaan mainitse kirjoissaan, oliko hän vierailut näyttelyssä.

Italialainen fasismi on edustavin esimerkki sellaisesta totalitaarisesta liikkeestä, joka maailmansotien välisenä aikana yritti määrittää modernin uudelleen. Fasismille oli tärkeää näyttäytyä uutta luovana, eteenpäin vievänä voimana, mutta samalla sen oli torjuttava kilpailevat, antiautoritaariset liikkeet. Fasismin tavoitteena oli luoda uusi yhteiskunta, jossa utopistinen päämäärä muistutti menneisyyden suuria saavutuksia. Menneisyys ja tulevaisuus pyrittiin siis sulauttamaan yhteen.²²¹ Roger Griffinin käyttämä kreikkalaisperäinen, uudelleensyntymää tarkoittava sana *palingenesis* on osuva käsite tälle menneisyyden kierrättämiseen perustuvalla ”ultranationalistiselle” projektille. Kuten Griffin on argumentoinut, ultranationalismi oli leimallista sekä italialaiselle että saksalaiselle fasismille.²²² Italialaiset olivat kulttuuripolitiikassaan kuitenkin sikäli saksalaisia kunnianhimoisempia, että he pyrkivät käyttämään myös modernistisen kulttuurin parhaita puolia hyödykseen. Kansallis-

²¹⁷ Paavolainen [1936] 1993, 52–55. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan luku ”Saksalainen metsä”, josta edelliset sitaatit ovat peräisin, on kokonaisuudessaan erinomainen esimerkki Paavolaisen satiirikon kyvyistä, joista Hannu K. Riikonen on kirjoittanut. Ks. Riikonen 2012, 299–306.

²¹⁸ Paloposki 2012, 199, 424.

²¹⁹ Paavolainen 1938a, 191.

²²⁰ Hiedanniemi 1980, 92–94; Pirinen 2007, 49–52; Hyytiä 2012, 112; Jokisipilä & Könönen 2013, 110–111.

²²¹ Schmid 2005, 139, Griffin 2007, 347–349.

²²² Griffin [1991] 2006, 71–76, 90–94.

socialismi torjui ”kilpailevat modernismit” kategorisesti sen sijaan, että olisi ottanut niistä vaikutteita.

Paavolainen käsittelee kansallissosialistisen ja fasistisen kulttuuripolitiikan välisiä eroja *Pako pimeyteen* -trilogiassaan lopulta vain lyhyesti. Hän erottuu suomalaisten aikalaistensa joukosta silti ensimmäisenä, joka kiinnitti asiaan huomiota. Myöhemmin myös Koskenniemi ja Vaaskivi kirjoittavat vuosina 1939 ja 1940 ilmestyneissä matkakertomuksissaan fasismin tavasta yhdistää historia ja nykyisyys. Erot kansallissosialismin ja fasismin välillä eivät kuitenkaan nouse niistä esille yhtä selvästi kuin Paavolaisen teksteistä.

Koskenniemi kuvailee vuonna 1939 ilmestyneessä *Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan* -matkakuvauksessaan monisanaisesti sitä, kuinka historia on jälleen herännyt henkiin Mussolinin Roomassa. Koskenniemi toteaa, että ”Italian uudelle elämäntahdolle ja sen inspiroimalle elämäntyylille on ominaista” tietoisesti pyrkiä ”kosketuksiin maan historian suurten kausien, antiikin ja renessanssin, kanssa”. Menneisyyden ja nykyisyyden liitosta syntynyt uusi elämäntyyli, joka ”murtautuu esiin vastustamattomalla voimalla kuin uusi, syvältä pulppuva lähdesuoni”, on Koskenniemen mukaan nimenomaan fasismin kaudella syntynyt ilmiö.²²³ ”Uusi Italia ei lyö laimin mitään tilaisuutta sitoa nykyisyyttä suureen historialliseen traditioon”, hän kirjoittaa²²⁴. Tarmo Kunnas onkin todennut, että Koskenniemen Italian-kuvaus on lopulta enemmän italialaisen kulttuuriperinteen kuin fasismin ylistystä²²⁵.

Kun suomalaisten aikalaishavainnoitsijoiden fasistisesta kulttuuripolitiikasta tekemiä arvioita verrataan yhtäältä fasistien omiin julistuksiin ja toisaalta uudemmassa tutkimuksessa esitettyihin tulkintoihin, erottuu Tatu Vaaskiven teksti edukseen muutenkin terävien päätelmien joukosta. *Rooman tie* -kirjassaan Vaaskivi painottaa selväsanaisesti jo esipuheessa, kuinka Mussolinin Italiassa historia oli olemassa ”sitä varten, että se kertoisi kansallisesta voimasta ja kannustaisi eteenpäin”. Mussolini oli Vaaskiven mukaan ”oivaltanut, että vanhojen sivistysmaiden täytyy joko vaipua turistinähtävyyksiksi tai sitten voimakkaasti nousta uuteen elämään oman suuruudenaikansa pohjalta”.²²⁶ Vaaskivi pukee runollisesti sanoiksi sen, mitä menneisyyden ja tulevaisuuden yhteen kietoutuminen uudessa Italiassa merkitsi. ”Rooman tie” oli hänelle puunilaisodista alkanut ”suuren maailmankulttuurin valtatie”. Välillä tie oli ollut ”soran peitossa”, mutta kolmekymmenluvulla jokainen Italian kävijä saattoi nähdä ja tuntea, kuinka se jälleen sukelsi ”lujana, leveänä *stradana* auringonpaisteeseen”. Tie oli ”Caesarien suurvallan ja Mussolinin totaalisen valtiomahdin” välinen, kaksi vuosituhatta ylittävänä side, kuin ”elimellinen verenkierto, joka jatkuvasti yhdistää vanhaa ja uutta”.²²⁷

Vaaskiven elämäkerran kirjoittanut Holger Lybäck on arvioinut, että muinaisuus oli Vaaskivelle alati elävä tosiasia, joka toistuvasti paljastui nykyisyyden verhon alta. Menneisyys ja nykyisyys yhtyivät hänessä.²²⁸ Se, että Vaaskivi näkee Mussolinin Italiassa runsaasti heijastuksia keisari Augustuksen ajan perinnöstä, on tästä hyvä esimerkki. ”Mussolinin työhuoneesta on singottu nykyisen Italian yli tämän imperaattorin henki”, Vaaskivi kir-

²²³ Koskenniemi [1939] 1955, 387–388.

²²⁴ Koskenniemi [1939] 1955, 394.

²²⁵ Kunnas 2013, 583.

²²⁶ Vaaskivi 1940, XI.

²²⁷ Vaaskivi 1940, XI–XII. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

²²⁸ Lybäck 1950, 285.

joittaa ja toteaa, että Augustus oli herännyt ”uudelleen elämään teoissa, jotka ovat hänen tekojensa jälkikäikua, ja valtio-opissa, jossa on hänen valtiollisten käsitystensä aineksia, kylläkin muuttuneina ja uudenaikaistettuina”²²⁹.

Myös Koskenniemen matkakuvaus osoittaa, että hän koki menneisyyden ja sen haamujen olevan vahvasti läsnä omassa ajassaan ja siinä vallitsevassa kulttuurissa. *Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta* -matkakertomukseen sisältyy kohta, jossa Koskenniemi kertoo mieleen painuneesta kohtaamisesta aamuöisessä Konstanzissa. Tekstikatkelma on koko matkakuvauksen kuvaavin esimerkki Koskenniemen vahvasta siteestä menneeseen aikaan. Hän kertoo kulkeneensa kaupungin rautatieasemalle aamuviideltä, tähtien vielä loistaessa, kun vastaan pyöräili postinkantaja reppu selässään. ”Kun hän on kohdallani, nostaa hän oikean kätensä ohjaustangosta, ojentaa sen eteensä ja lausuu minulle aamuisen tervehdyksensä, yksinkertaisesti ja luontevasti, niinkuin me sanomme hyvää huomenta”, Koskenniemi kirjoittaa. Postinkantajan ”Heil Hitler” -tervehdys kaikui Koskenniemen sanoin ”aamuyön ajattomassa tähtivalossa vanhalla historiallisella paikalla, jossa legioonat muinoin ovat majoilleet, kuin roomalaisten ‘Ave Caesar’” Koskenniemelle tervehtijä edusti ”uuden saksalaisen yhteiskunnan kaikkein vähäisimpiä”, eikä hän halunnut jättää vastamatta samalla mitalla: ”Suokoot minun lukuisat ‘vapaamieliset’ ystäväni minulle anteeksi, että vastaan hänen tervehdyksensä kädenliikkeellä, johon sisällytän paljon myötätuntoa ja paljon vilpitöntä sydämellisyyttä.”²³⁰

Martti Häikiö on pitänyt viittausta tähtikirkkaan yön ajattomaan tunnelmaan ja roomalasiin legiooniin osoituksena Koskenniemelle tyypillisestä ”historiallisesta romantiikasta”²³¹. Markku Jokisipilä ja Janne Könönen ovat puolestaan arvioineet, että Koskenniemi oli yleisesti hyvin vastaanottavainen kansallissosialistien propagandalle, jossa Kolmas valtakunta nähtiin vanhojen eurooppalaisten imperiumien jälkeläisenä. Koska Koskenniemi ja hänen kaltaisensa niin mielellään näkivät Saksan nousussa koko Euroopan ”kevään” taas koittavan, heidän oli helppo jättää diktatuurin varjopuolista murehtiminen vähemmälle.²³² Myös Johannes Salmisen tulkinta, jonka mukaan Koskenniemi ”yritytti viimeiseen saakka antaa fasistihenkisille liikkeille ‘klassisen’ laillistuksen”, on osuva²³³. Koskenniemi piti kiinni antiikin ja Goethen kaltaisista historiakäsityksensä kulmakivistä niin lujasti, ettei halunnut arvioida myöskään oman aikansa kulttuuria ja politiikkaa niistä irrallisina ilmiöinä.

Kulttuuria arvostava Koskenniemi luki italialaisen fasismin ansioksi muiden hyveiden ohella senkin, että ”kun demokratiojen eri puolueiden välttämättömät keskinäiset poliittiset kinat ja riidat eivät luonnollisista syistä tule kysymykseen, jää kulttuuriartikkeleille melko hyvää tilaa, siitä huolimatta, että italialainen lehtinumero on sivu- ja palstamäärältään huomattavasti suomalaisia lehtiä pienempi”²³⁴. Kansallissosialistisen Saksan lehdistö ei sen sijaan saanut Koskenniemeltä kiitosta. Hän kaipasi kansallissosialismilta suurempaa

²²⁹ Vaaskivi 1940, 273.

²³⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 486.

²³¹ Häikiö 2010a, 358.

²³² Jokisipilä & Könönen 2013, 374.

²³³ Salminen 1984b, 133.

²³⁴ Koskenniemi [1939] 1955, 416.

suvaitsevuutta julkista sanaa kohtaan ja arvioi, että tämä olisi myös nostanut sanomalehtien tasoa²³⁵.

Koskenniemi kiitteli fasisteja siitäkkin, että nämä olivat uudisrakentamisellaan onnistuneet parantamaan Napolin kurjaliston epähygieenisii asunto-oloja. Vaikka Koskenniemi tässä tapauksessa arvelikin, että ”taiteilijat maailman eri kulmilta” olivat ”menettäneet eräitä kiitollisia ‘maalauksellisia’ aiheita”, hän oli hyvillään siitä, että ”kansan terveys ja hyvinvointi on sensijaan varmasti tästä muutoksesta Napolin ulkokuvassa vain voittanut”.²³⁶ Lisäksi Koskenniemi arvosti tapaa, jolla uudisrakentaminen oli muokannut Rooman kaupunkikuvaa sen lisäksi, että antiikin ja renessanssin aikaiselle arkkitehtuurille oli ”myöhempien aikojen tyyliittömien lisien” kustannuksella raivattu aiempaa enemmän tilaa²³⁷. Rooman kaupunkikuvan kohentaminen sai osakseen vastaavaa kiitosta myös Vaaskiveltä, jonka mukaan keisarien ajan ”*urbs*, joka kerran hallitsi seitsemältä kukkulaltaan maailmaa, työntyy yhä voimakkaammin näkyviin”. Vielä kahta vuosikymmentä aiemmin Rooma oli Vaaskiven sanoin ”tuhruinen, romanttinen taiteilijakaupunki, jossa oli vain murattia ja viinitupia”²³⁸.

Mussolinin Italian suurin voimannäyte, jonka kautta fasismi onnistui näyttäytymään nimenomaan modernin ajan mahtina, oli 1930-luvun alussa suoritettu *bonifica integrale*, suurprojekti, jonka kuluessa Laziassa sijainneiden Pontisten soiden alue kuivatettiin, uudisrakennettiin ja asutettiin²³⁹. Samalla perustettiin uusi Latinan maakunta ja useita kokonaan uusia kaupunkeja, mukaan lukien maakunnan pääkaupunki Littoria (vuodesta 1946 Latina). Hanke, jonka yhtenä tärkeänä tavoitteena oli hävittää alueelta malaria, toteutui suunnitelmien mukaan ja sai osakseen jonkin verran huomiota myös suomalaisilta aikalaisilta. Ylistävimmistä kirjoituksista vastasi Maila Talvio, joka joulukuussa 1933 julkaistussa kolmisivuisessa *Suomen Kuvalehden* artikkelissaan kirjoitti Italian kulkevan kohti suurta tulevaisuutta²⁴⁰. Myös Paavolainen mainitsee Pontisten soiden kuivattamisen *Pako pimeyteen* -trilogiassaan, ja samoin tekee Koskenniemi omassa Italian-matkansa kuvauksessa. Vaaskivikin käsittelee projektia *Rooman tie* -kirjassaan yhtenä esimerkkinä Mussolinin hankkeista kohottaa uusi Italia roomalaisajan loiston veroiseksi²⁴¹.

Koskenniemi ja Vaaskivi olivat keskenään samankaltaisia totalitarismin tarkastelijoita siinä mielessä, että molemmat painottivat kulttuuria ja etenkin taiteita selvästi enemmän Italian- kuin Saksan-matkojensa kuvauksissa. Molempien tekstit sisältävät pitkiä jaksoja, joissa politiikka ja fasistinen ideologia loistavat poissaolollaan. Koska Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogiaan ei sisälly omakohtaisia kokemuksia fasistisesta Italiasta, jäävät myös päätelmät Paavolaisen tavasta vertailla fasismille ja kansallissosialismille ominaista kulttuuria vaatimattomiksi. On kuitenkin ilmeistä, ettei Vaaskivelle ja Koskenniemelle tyyppillinen tapa keskittyä eri asioihin Saksan ja Italian kulttuureista kirjoitettaessa selity kokonaan kirjailijoiden omien asenteiden tai mieltymysten perusteella. Erilaiset painotukset johtuvat

²³⁵ Koskenniemi [1936] 1955, 512.

²³⁶ Koskenniemi [1939] 1955, 432–433.

²³⁷ Koskenniemi [1939] 1955, 405.

²³⁸ Vaaskivi 1940, 253. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen. Ks. myös sivut 106, 260, 292–294.

²³⁹ Griffin 2007, 224–225; Arthurs 2012, 61.

²⁴⁰ Talvio 1933, 1719–1721.

²⁴¹ Paavolainen 1937, 40; Paavolainen 1938a, 344; Koskenniemi [1939] 1955, 404–405; Vaaskivi 1940, 294–296.

osittain fasismien ja kansallissosialismin sisäänrakennetuista eroista niiden tavassa kohdella kulttuuria.

Koska Mussolinin Italian kulttuuripolitiikka ei ollut yhtä totalitaarista kuin Hitlerin Saksan, oli kulttuurinnälkäisten Italian-vierailijoiden helpompi jättää aikansa poliittinen todellisuus välillä taka-alalle: Italian vitsakimppu levitti Saksan hakaristiä lyhyemmän varjon. Ja osittain erot johtuvat siitä yksinkertaisesta syystä, että Saksan muinaisgermaanisesta mytologiasta oli hankalampaa jalostaa intellektuelleihin vetoavaa kulttuurista pääomaa kuin antiikin Roomasta. Huolimatta siitä, ettei Paavolainen itse vierailut 1930-luvulla Italiassa, ideologioiden erot vaikuttivat tapaan, jolla hän *Risti ja hakaristi* -kirjassaan vertaili fasismia ja kansallissosialismia.

III Biologinen maailmanselitys

”Aikamme eroottinen probleemi”

Kaikki naisen vapautumisen synnyttämät tuhannet probleemit ovat suurimmalta osaltaan ratkaisematta. Ainoa varmuus on: uudistuksen täytyy tulla.¹

Nykyaikaa etsimässä

Niin tutkijoita kuin muitakin Paavolaisesta kiinnostuneita on pitkään puhuttanut kysymys siitä, mitä Paavolainen ajatteli sellaisista maailmansotien välisellä kaudella ajankohtaisista asioista kuin sukupuoliroolit, seksuaalisuus ja avioliittoinstituution yhteiskunnallinen merkitys. Vaikka hän käsittelee näitä kaikkia sekä *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassaan että *Pako pimeyteen* -trilogiassaan, on kysymys edelleen vailla perusteellista vastausta.

On epätodennäköistä, että tilanne tulevaisuudessakaan muuttuisi radikaalisti. Näin on osittain sen takia, että sukupuoli-kysymykset liittyvät läheisesti Paavolaisen vähän tunnettuun, mutta silti – tai ehkä juuri siksi – kiehtovana pidettyyn yksityiselämään, hänen hankaliin naissuhteisiinsa ja hajanaisiin tiedonmurusiin mahdollisista biseksuaalisuuteen viittaavista nuoruuden kokemuksista. Kokonaisarvion esittäminen kaikesta sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvästä on ongelmallista myös siksi, että vaikka Paavolainen työsti pitkään seksuaalisuudesta ja sukupuolimoraalista kertovaa teosta, hanke ei koskaan valmistunut. Tutkijan käytettävissä ei ole mitään harkittua ja johdonmukaista Paavolaisen esitystä aiheesta, vaan ainoastaan valikoima eri yhteyksiin liittyviä kannanottoja, joissa puhuu yhtäältä edistyksellinen intoilija, toisaalta tulevaisuudesta huolestunut perinteisiin arvoihin palaaja.

Maailmansotien välisenä aikana muutostilassa olleet käsitykset seksuaalisuudesta ja sukupuolirooleista merkitsivät Paavolaiselle kiehtovaa yhteiskunnallista ja kulttuurista kysymystä. Aihepiirin kautta avautuu myös yksi koko *Pako pimeyteen* -trilogian keskeisimmistä näkökulmista totalitarismiin. Paavolainen pohdiskelee kirjoissaan kuumeisesti, millaisia ratkaisuja fasismi, kansallissosialismi ja kommunismi tarjosivat hänen aikansa ”eroottiselle probleemille”. Jäljempänä käsiteltävän Neuvostoliiton-matkan sisällön ja mat-

¹ Paavolainen 1929, 459.

kalta säilyneiden muistiinpanojen perusteella on selvää, että teema olisi ollut näkyvästi esillä myös Neuvostoliitto-kirjassa, jos sellainen olisi toteutunut.

Eniten Paavolainen kirjoitti tilanteesta Saksassa, josta tekemiään omakohtaisia havain- toja hän pystyi hyödyntämään *Pako pimeyteen* -trilogian kaikissa kirjoissa. Vierailu kansallissosialististen naisjärjestöjen yhteisliiton (*NS-Frauenschaft*) tilaisuudessa Nürnbergin puoluepäivien yhteydessä vaikutti häneen voimakkaasti. *Ristissä ja hakaristissä* Paavolaisen näkökulma muuttuu laajemmaksi. Hän esittelee kirjassa ”fascistista naista” yleisemminkin ja viittaa useaan otteeseen myös Mussolinin Italiaan.

NS-Frauenschaftin kokousta Nürnbergin Luitpoldhallengissa ilmapäivällä 11. syyskuuta 1936 seurannut Paavolainen oli jo seitsemän vuotta aiemmin ilmestyneellä *Nykyaikaa etsimässä* -kirjallaan esittänyt yhden aikansa merkittävimmistä sukupuolikysymyksiin liittyvistä suo- malaisista puheenvuoroista. *Nykyaikaa etsimässä* sisältää pitkän, pohdiskelevan selostuksen ensimmäisen maailmansodan myötä alkaneesta perinteisten sukupuoliroolien murroksesta. Kirjansa lopussa Paavolainen ennustaa tulevaisuuden tuovan mukanaan suuria ja haastavia muutoksia. Vaikka ”vallitseva avioliittojärjestelmä” jo horjui, vain harvat kykenivät hänestä vielä hahmottamaan kysymyksen laajuutta.²

Paavolaisen ennustus vuodelta 1929 oli osittain oikea: perinteiset sukupuoliroolit todella olivat muutoksen kourissa. 1930-luvun kuluessa hänelle kuitenkin selvisi, etteivät mullis- tukset tulisi suinkaan toteutumaan niin rajuna kuin edellisen vuosikymmenen kehityksen perusteella oli pääteltävissä. Totalitaaristen ideologioiden nousun myötä Paavolainen joutui huomaamaan, että ”uudet” käsitykset miehen ja naisen yhteiskunnallisista ja kulttuurisista tehtävistä saattoivat olla kaikkea muuta kuin vallankumouksellisia.

Nykyaikaa etsimässä -kirjassaan ja 1930-luvun alkupuolen muissa kirjoituksissaan Paa- volainen esiintyy naisen vapautumisen merkittävydestä vakuuttuneena kulttuurikriitik- kona. Hän toteaaakin, että kulttuurisesti ja seksuaalisesti vapautunut nainen oli välttämätön ehto ”ruumiin vapautumiselle” – jonka hän vuoden 1936 Saksan-vierailunsa jälkeen muitta mutkitta nosti aikansa merkittävimmäksi ilmiöksi³. Paavolainen toivotti naiskysymyksen tervetulleeksi myös suomalaiseen kaunokirjallisuuteen. Marraskuussa 1930 hän kirjoitti *Helsingin Sanomiin* erittäin positiivisen arvion Iris Urron esikoisromaanista *Ruumiin ikävä* ylistäen sitä suomalaisessa kirjallisuudessa uudenlaiseksi ja edistykselliseksi, ”totun- naisesta feminismistä” vapaaksi nykyaikaisen sukupuolielämän kuvaukseksi. Paavolainen toteaa arvostelussaan, että Urron ”noidankattilaksi” muuttuneesta mustepullostasta ”nousee lieskoja, jotka sekä kärventävät että puhdistavat”. Paavolaisen mielestä Uurto oli rohkeasti tuonut suomalaiseen kirjallisuuteen ”uutta poltinainesta, suoraan uusien yleismaailmallis- ten ajatusten roviosta temmattuja”.⁴

Naisen vapautuminen merkitsi Paavolaiselle ennen kaikkea sellaisten siveellis-moraal- listen ja sosiaalisten koodien hylkäämistä, joiden mukaan nainen oli ”pelkästään sukupuol- linen olento” suhteessa mieheen. Siksi naisen ei enää tarvinnut ”ujostellen pakoilla miestä eikä miehen häntä”.⁵ *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassaan Paavolainen havainnollistaa moraali- sääntöjen höllentymistä seuraavan esimerkin avulla:

² Paavolainen 1929, 459–460; ks. myös Hapuli 1995, 156 ja Järvelä 2013, 81.

³ Paavolainen 1929, 455; Hapuli 1995, 153.

⁴ Paavolainen 1930; Ihanus 1994, 232.

⁵ Paavolainen 1929, 455; Hapuli 1995, 153.

Nuori mies ja nuori nainen voivat tehdä yhdessä viikkokausia kestäväen matkan ilman että heillä on ”suhde”. Nuori nainen tarvitsee matkalla seuraa ja suojaa; hänellä on toimi, loma-aika on toinen kuin vanhemmilla – hyvä: hän siis valitsee matkatoverikseen vieraan miehen. Hän ei ole tähän sidottu: hän ei ota vastaan lahjoja; hän hoitaa itse ravintolalaskunsa. Vähäinen suoja olisikin hänen äidistään, joka plastiikkakurssien ja kosmetiikan miraakkalien jälkeen kilpailee tyttärensä kanssa notkeudessa, huvittelunhalussa ja nuorekkaassa ulkonäössä. – Yhteiset opinnot kehittävät miehen ja naisen tasa-arvoisuustunnetta: molemmille samat luennot, samat tutkinnot, samat mahdollisuudet paikan saamiseen. Taloudellinen riippumattomuus johtaa eroottiseen riippumattomuuteen: ei ole häpeällistä jäädä naimattomaksi. Mies ei enää ole elämäntaistelun ratkaiseva tekijä: on tulevaisuutta ilman avioliittoakin.⁶

Taloudellisen ja eroottisen riippumattomuuden välisen suhteen merkityksellisyys Paavolaiselle näkyy myös hänen marraskuussa 1934 pitämässään esitelmässä *Aikamme eroottinen probleemi neljän nuoren kirjailijan valaisemana*. Esitelmässään hän argumentoi, että mikäli ”nainen ei ole enää miehen taloudellisen turvan tarpeessa, jos hän kykenee elättämään itse itsensä, silloin hänellä on myös erotiikkaan nähden samat oikeudet kuin miehellä”⁷. Minäkään lakien, määräysten tai kaavojen noudattaminen ei Paavolaisen mukaan voinut johtaa kaikkein perimmäiseen tavoitteeseen, tasapainoiseen rakkauselämään ja sitä kautta sopuisuuteen, terveen ihmisen syntyminen⁸.

Paavolaisen *Nykyaikaa etsimässä* -esseekokoelman ohella varsinkin Mika Waltarin romaani *Suuri illusio* (1928) edisti ”uuden naisen” tuleamista yleisesti tunnetuksi käsitteeksi. Kuten Hanne Koivisto on huomauttanut, esimerkiksi vasemmistolaisen kirjailijan Raoul Palmgrenin runsaasti omaelämäkerrallista ainesta sisältävässä romaanissa *30-luvun kuvat* (1953) esiintyvä säätyläisnainen Helena muistuttaa olennaisesti Paavolaisen ja Waltarin mielenkiinnon kohteena ollutta naistyyppiä. Palmgrenin romaanissa päähenkilö Rolf jopa lähettää Helenalle kirjeen, jossa hän kertoo vaikuttuneensa Waltarin ja Paavolaisen kirjojen kuvaamasta uudesta sukupuolimoraalista ja toverirakkaudesta.⁹

Se, että uusi tilanne näytti Paavolaisen mielestä johtavan avioliittoinstituution kriisiin, ei erityisesti huolestuttanut häntä. Mutta muita epäilyksiä mullistukset kaikesta kiehtovuudestaan huolimatta aiheuttivat. Ritva Hapuli on *Nykyajan sininen kukka* -tutkimuksessaan todennut, että epäilykset kohdistuivat ennen kaikkea uhkakuvaan sukupuoliroolien häilymisestä ja jopa häviämisestä, toisin sanoen naisen miehistymisestä ja etenkin miehen naisistumisesta¹⁰. Naisen miehistymisen symboliksi Paavolainen nosti monien aikalaistensa tavoin *la garçonnen*, ”poikamiestyttö”, jolle oli ominaista jäljitellä kaikessa miestä¹¹.

Vaarallisena poikamiestytyssä näyttäytyi ennen kaikkea se, että tämä ajoi ”vääriä tasa-arvoisuutta”, jonka myötä nainen saattoi ”laskeutua” miestä korkeammalla olevalta moraa-

⁶ Paavolainen 1929, 400–402; ks. myös Hapuli 1995, 153–154 ja Järvelä 2013, 69, 81.

⁷ *Aikamme eroottinen probleemi neljän nuoren kirjailijan valaisemana*. Olavi Paavolaisen esitelmä Jyväskylässä 25.11.1934. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 9936. Sivu 3; ks. myös Paavolainen Jaakko 1991, 127–130.

⁸ *Aikamme eroottinen probleemi neljän nuoren kirjailijan valaisemana*. Olavi Paavolaisen esitelmä Jyväskylässä 25.11.1934. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 9936. Sivut 10–11.

⁹ Koivisto 2000, 273–275.

¹⁰ Hapuli 1995, 154, 159, 167.

¹¹ Paavolainen 1929, 394; Hapuli 1995, 155, 159.

liselta ja siveelliseltä tasoltaan miehen tasolle, käytännössä siis vapaiden seksuaalisuhteiden, aviorikosten ja huumausaineiden arveluttavaan maailmaan¹². Toisaalta tasa-arvoisuuden vaatimus ei näyttänyt ratkeavan myöskään miehen ”nousemisella” naisen tasolle. *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassaan Paavolainen siteeraa ranskalaista kirjailijaa Victor Marguerittea, jonka mukaan molempien sukupuolten olisi avioliittoon astuttaessa oltava ”yhtä koskemattomia ja neitseellisiä”¹³. Paavolainen ei kuitenkaan pitänyt tätä realistisena, ja hän huomauttaakin paljonpuhuvasti: ”No niin – Margueritte on yli kuusikymmentävuotias, ja siinä iässä on helppo sanella ankaria siveellisyytlakeja!”¹⁴.

Paavolaisen näkökulma ja asenne sukupuoliroolien murrokseen oli kaikesta innostuneisuudesta huolimatta selvästi maskuliininen. Muuttuva tilanne sai hänet innostumaan, mutta samalla se aiheutti myös ilmeisvää huolta miehisen valta-aseman ja maskuliinisten ominaisuuksien menetyksestä. Hapuli on huomauttanut, että miestä ja miehisyttä pidettiin yleisesti – ja vastoin Margueritten teesejä – naiseutta ”parempana”, jolloin naisen halua miehistyä voitiin pitää luonnollisena pyrkimyksenä nousta ylöspäin sosiaalisessa hierarkiassa. Naisellistettu mies sitä vastoin vajosi alaspäin ja merkitsi suorastaan kulttuurista vaa-
raa.¹⁵ Myös Paavolainen tunsii näin ja toi mielipiteensä julki kirjoittaessaan revyyteatterien ohjelmatarjonnasta:

On kuvaavaa, että girlsit erikoisen usein esiintyvät miehiksi puettuina [– – –]. Vastaavasti on viimeisinä vuosina revyyteattereissa ruvettu käyttämään myöskin ”chorus-boyseja”. Vastenmielinen näky: sukupuoliottomasti puettuina, maalattuina ja heiveröisinä tekevät he täyttä oikeutta sille nimitykselle, jota Moulin Rouge heistä suoraan käyttäkin ohjelmalehtisessään: ”Gigolo-boys”.¹⁶

Paavolaisen teksteistä välittyvä huoli sukupuoliroolien horjumisesta on silti vähäistä verrattuna Tatu Vaaskiven kirjoituksiin. Vaaskivi kulkee *Huomispäivän varjo* -teoksessaan jälleen Paavolaisen jalanjäljillä, kun hän kirjoittaa niin ” erotiikan inflatiosta”, Gigolo-boyseista kuin Victor Marguerittestakin. Vaaskiven suhde naiseen oli kuitenkin kompleksinen, ja tämä välittyy varsinkin tavasta, jolla hän hyökkää ensimmäisen maailmansodan jälkeistä naisten emansipaatiota vastaan: ”Miehen ja naisen suhde, sellaisena kuin edelliset vuosikymmenet sen käsittivät”, oli Vaaskiven mukaan saanut ”syvän ja kuolettavan iskun”. Maailmansodan jälkeisen ajan vitsauksiksi olivat tulleet ”joukkohysteriaksi muuttunut pako kodista, sukupuolten etenevä loitoneminen” ja ”eroottisten korvikkeiden, surrogaattien etsintä”. Vaaskiven mielestä kaiken takana vaikuttivat ”sielullinen frigiditeetti ja sielullinen impotenssi, sivilisoidun Eroksen molemmat perussairaudet”.¹⁷ Kuten Kari Sallamaa on huomauttanut, Vaaskivi näki syntyvyyden laskun ja moraalien rappion todellisina uhkina kansakuntien tulevaisuudelle. Samalla nainen jäi Vaaskiven maailmassa sivuosaan ”ideaalin synnyttäjän” rooliin¹⁸. Innostuneisuus, joka Paavolaisen kirjoituksista välittyy, loisti poissaolollaan Vaaskiven lähes vuosikymmentä myöhemmin ilmestyneessä kulttuurikritiikissä.

¹² Paavolainen 1929, 456–458; Hapuli 1995, 159.

¹³ Paavolainen 1929, 458–459.

¹⁴ Paavolainen 1929, 459.

¹⁵ Hapuli 1995, 179; Reiners 1997, 63.

¹⁶ Paavolainen 1929, 355–356; ks. myös Hapuli 1995, 168.

¹⁷ Vaaskivi 1938, 60–69, 190–206; ks. myös Hapuli 1992, 114.

¹⁸ Sallamaa 1999, 414–417.

Samalla kun Paavolainen *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessaan esittelee seksuaalisuuden ja sukupuoliroolien muuttumista sekä saksalaista alastomuuskulttuuriliikettä, hän mainitsee sivumennen homoseksuaalisuuden. Hän toteaa, ettei homoseksuaalisuus ollut antiikin kulttuurin ”ainoastaan luonteenomaisimpia vaan suorastaan kannattavimpia piirteitä” ja siteeraa Lauri Viljasta, joka oli puolestaan huomauttanut, ettei uusi ”helleeninen virtaus” ollut vailla ”hellenistisiä sivupiirteitä”. Paavolainen nostaa esille myös saksalaisen Hans Ostwaldin näkemyksen, jonka mukaan liiallinen ”sielullinen ja ruumiillinen paljastus aiheuttaa kyllästystä ja tympeytymistä valmistaen maaperää perversien vaistojen heräämiselle”.¹⁹ Paavolainen kuitenkin pitäytyy ainoastaan muiden näkemysten lyhyessä esittelyssä eikä käsittele homoseksuaalisuuden teemaa laajemmin.

Paavolaisen suhtautuminen maailmansotien välisenä aikana tapahtuneeseen sukupuoliroolien murrokseen oli kaksijakoista. *Nykyaikaa etsimässä* -teoksen sivuilta välittyy vuoroin innostusta ja ihastusta, vuoroin epäluuloa ja paikoin jopa merkkejä suoranaisesta vastenmielisyyden tunteesta. Vaikka Paavolainen toivottikin tervetulleeksi edistyksen ja jopa kumouksen tunnuksia kantavan tasa-arvoisemman, uuden sukupuolimoraalin, se oli hänen aiemman kokemusmaailmansa kannalta vieras ilmiö, johon liittyi epäilyttävien ja suorastaan vaarallisten ylilyöntien mahdollisuus.

Koditon soturi ja kansakunnan äiti

Valtio tarvitsee naista ja välittää hänestä ennen kaikkea äitinä.²⁰

Kolmannen Valtakunnan vieraana

Saksan-matkallaan vuonna 1936 Paavolainen kohtasi yhteiskunnan, jolle 1920-luvun ja 1930-luvun alun vapaamielistyivät käsitykset sukupuolirooleista ja seksuaalisuudesta edustivat yksiselitteisesti kulttuurista rappiota. Kansallissosialistit olivat leimanneet naisten emansipaation juutalaiseksi ja sosialistiseksi aatteeksi, jonka tavoitteena oli murentaa perhe ja siten heikentää koko kansakuntaa²¹. Tällaisen kulttuurin kohtaaminen ei kuitenkaan tullut Paavolaiselle yllätyksenä, sillä hän tiesi mitä odottaa. Kansallissosialistisen naisliiton Nürnbergin-kokouksesta (*Tagung der Nationalsozialistischen Frauenschaft*) kertovassa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan ”Poliittinen kanatarha” -nimisessä luvussa Paavolainen toteaa, että hän oli jo ennen Saksaan saapumistaan ”päättänyt mikäli mahdollista erityisesti tutkia, millainen osa naiselle on annettu Kolmannen Valtakunnan rakennustyössä”. Paavolainen ei tässä tapauksessa pidä lukijoitaan jännityksessä, vaan paljastaa heti pessimististen ennakko-odotustensa toteutuneen:

Osoittautuisiko kuuluisa ohje *Kirche, Küche, Kinder* – kirkko, kyökki, lapset – tosiaankin ainoaksi, joka uusilla vallanpitäjillä oli Saksan naisille antaa? Ottaen huomioon, että naisasialiike ei Saksassa koskaan ole saavuttanut yhtä lujaa jalansijaa kuin esim. anglosaksisissa maissa ja Skandinaviassa, saattoikin tosin varustautua pahimpaan. Silti minun on

¹⁹ Paavolainen 1929, 416; Hapuli 1995, 169.

²⁰ Paavolainen [1936] 1993, 206.

²¹ Fest [1963] 1999, 267; Durham 1998, 18, 22.

jo heti alussa sanottava, että Nürnbergin puoluepäivillä saamani ”viralliset” kokemukset ylittivät mustimmatkin aavistelut.²²

”Virallisilla” kokemuksilla Paavolainen tarkoittaa nimenomaan vierailuaan kansallissosialistisen naisliiton kokouksessa, jonka pääpuhujina olivat järjestön johtaja Gertrud Scholtz-Klink ja – läsnäolijoiden yllätykseksi – myös itse Hitler. Paavolaisen kokouksesta saaman vaikutelman voimakkuudesta kertoo jo se, että hän itselleen epätyypillisellä tavalla langettaa ”tuomionsa” saksalaisen naisen tilasta jo ennen kuin esittää siitä kuvauksen. Useimmissa tapauksissa Paavolainen antaa *Pako pimeyteen* -trilogiassaan selviä viitteitä omasta asennoitumisestaan vasta sen jälkeen, kun hän on ensin kuvannut käsittelemänsä aihetta seikkaperäisesti.

”Ns. sivistyneitä naisia ei täällä juuri montakaan näe; valtaosan muodostavat pikkuporvarissäädyn kodikkaan yksinkertaiset vanhemmat perheenäidit sekä maalaisnaiset”, Paavolainen kirjoittaa²³. Hän kuvailee Hitlerin puhetta naisille ”vain taitavan poliittisen hurmurin” esiintymiseksi, jonka sisältö oli ”aatteellista pajunköyhtä” ja joka oli vieläpä logiikaltaan ”huutavan pintapuolinen.” Paavolainen tuskailleekin sitä ”hillitöntä innostusta”, jolla ymmärtämättömät kuulijat osoittivat puheelle suosiotaan.²⁴

Hitlerin nimittäminen poliittiseksi hurmuriksi oli perusteltua. Kuten tutkimuksessa on nostettu esiin, hän oli sekä yleisönsä vetoava puhuja että taitava näyttelijä. Hän myös pyrki tietoisesti esiintymään tavalla, jonka uskoi vetoavan naispuolisiin kuulijoihin. Ollessaan tekemisissä naispuolisten henkilöiden kanssa hän hallitsi huomaavaiset ja kohteliaat eleet ja onnistui usein tekemään naisiin vaikutuksen. Hitlerin käsityksen mukaan naiset olivat alusta saakka olleet yksi hänen innokkaimmista kannattajaryhmistään, eikä vähiten siksi, että hän uskoi naisen mielen olevan erityisen altis auktoriteettien ohjailtavaksi.²⁵

Hitlerin esiintymisen aiheuttama pettymys oli vain yksi syy siihen, ettei Paavolainen viihtynyt *NS-Frauenschaftin* kokouksessa. Hän paljastaa närkästyneensä siitäkin, ettei hänelle varattu istumapaikka ollutkaan vapaana, vaikka hän oli saapunut paikalle hyvissä ajoin. ”Koko puoluepäivien ihailtava järjestys on kuin poispyyhkäisty”, hän kirjoittaa. ”Suukopu, riita ja tuupiskelu on täydessä käynnissä.”²⁶ Eniten Paavolainen kuitenkin kritisoi sitä halveksuvaa tapaa, jolla sekä Hitler, tilaisuuden avannut ja sen puheenjohtajana toiminut Saksan kansanhuoltojärjestön (*NS-Volkswohlfahrt*) johtaja Erich Hilgenfeldt että yleisestä järjestyksestä vastannut SS-vartija suhtautuivat naisiin. Paavolainen nostaakin kansallissosialistimiehet – joiden hän katsoi pitävän naisia ”joinakin vähempiälyisinä ja lapsekkaina olioina”²⁷ – pääsyyllisiksi surkuhupaisiin kokemuksiinsa naisliiton kokouksessa:

Totisesti onkin sanottava, että jos natsinaisia on arvosteltava heidän täysin kanamaisen ja päättömän käyttäytymisensä perusteella ennen tämän kokouksen alkua, riittää heille tosiaankin elämänohjeeksi ”kirkko, kyökki, lapset”! Mutta vartijan äskeinen, uuden Saksan miehelle niin kuvaava halveksuva lause saa minut sittenkin heti sonnustautumaan

²² Paavolainen [1936] 1993, 207.

²³ Paavolainen [1936] 1993, 209.

²⁴ Paavolainen [1936] 1993, 212.

²⁵ Fest [1963] 1999, 266; Kershaw 1998, 124, 280–281.

²⁶ Paavolainen [1936] 1993, 208.

²⁷ Paavolainen [1936] 1993, 209.

saksalaisten naisten puolesta. Miten he muuten voisivatkaan ”julkisuudessa” käyttäytyä, jos järjestyksestään ylpeilevät miehet noin a priori pitävät heitä kaikkeen yhteiskunnalliseen järjestykseen kelpaamattomina olentoina.²⁸

Paavolainen oli hyvin tietoinen roolista, jonka kansallissosialismi oli naisille varannut. Naiset oli jätetty kansallissosialistisen liikkeen ytimen ulkopuolelle jo vuonna 1921, kun puolueen yleiskokouksessa oli yksimielisesti päätetty, ettei nainen voisi koskaan tulla valituksi puolueen ylempiin tehtäviin. Tyypillinen varhaisvaiheen kansallissosialisti oli ”koditon soturi”, joka ei kyennyt elämään vakaata, porvarillista elämää ja joka siksi halveksi sitoutumista puolisoon ja perheeseen. Kestikin vuosia, ennen kuin puolueen johtoon nousi yhtään perheellistä miestä.²⁹ Laajemmassa totalitarismin kontekstissa asiaa on käsitellyt jo Hannah Arendt, joka on määritellyt totalitaariset liikkeet eristäytyneiden ja irrallisten yksilöiden muodostamiksi massaorganisaatioiksi³⁰.

Tulevien sotilaiden ihanne-äiti. (Kolmannen Valtakunnan vieraana)

Miesten ohella myös osa saksalaisista naisista oli kokenut 1800-luvun jälkipuoliskolta 1920-luvulle jatkuneen, sukupuolten tasa-arvoa edistäneen kehityksen liian radikaaliksi. Varsinkin kirkollisissa ja kansallismielisissä piireissä esiintyi huolta syntyvyyden laskusta ja perinteisen äitiroolin joutumisesta uhatuksi. Kansallissosialistit osasivat kääntää tilanteen hyödykseen, ja liike sai siten puolelleen runsaasti naispuolisia kannattajia. Vaikka mahdollisimman laajan suosion varmistamiseksi naisille annettiin myös rajalliset mahdollisuudet työntekoon, ihanteisiin he vastasivat vasta äiteinä.³¹ Alfred Rosenbergin sanoin kansallissosialistit näkivät naisessa ”elämän ylläpitäjän” ja ”kansakunnan äidin”, jonka kunniallista tehtävää perusteltiin luonnonlaeilla. Naisen ei voitu ”liberaalisen abstraktin oppilauseen nojalla” ajatella suorittavan miehen ”vuosituhansien aikana” vakiintuneita elämäntehtä-

²⁸ Paavolainen [1936] 1993, 208–209.

²⁹ Fest [1963] 1999, 263; Kunnas 2013, 255, 261.

³⁰ Arendt 1951, 323; ks. myös Sundström 2007, 125–126.

³¹ Kinnunen 1993, 266; Durham 1998, 20, 165–182.

viä, sen enempiä kuin kuvitella ”miehen voivan hallita niitä aloja, jotka luonto on antanut naisen haltuun”. Perusargumentti oli, että ainoastaan tällä tavalla ”työn menestyminen luonnossa” oli ylipäänsä mahdollista.³² Samoja perusteluja esitti *NS-Frauenschaftin* johtaja Scholtz-Klink, joka korosti rakkauden kansaan ohjaavan Saksan naisia näiden luonnollisessa tehtävässä³³. Paavolainen kommentoi naisasialiikkeen rajallista menestystä Saksassa tavalla, josta voi päätellä hänen olleen varsin hyvin perillä tilanteesta.

Rosenbergin ja Scholtz-Klinkin kirjoitusten heijastama perhepolitiikka toteutui käytännössä siten, että syntyvyys Saksassa kasvoi jatkuvasti vuosien 1933 ja 1939 välillä. On kuitenkin kiistanalaista, mikä tässä oli kansallissosialistien ponnistelujen seurausta ja mikä työllisyyden ja yleisen elintason kasvun seurausta. Ja koska syntyvyyden lisäämiseen tähtäävät toimet kulkivat käsi kädessä rodunparannustoimien kuten sterilisaation kanssa, syntyvyys ei 1930-luvun lopullakaan kohonnut kuin juuri ja juuri väestönkasvuun johtavalle tasolle.³⁴

Kun Paavolainen kuuntelee Scholtz-Klinkin puheenvuoroa Nürnbergissä, hän kiinnittää huomionsa miesten ja naisten tehtävien jyrkkään kahtiajakoon: ”Yhtä kemiallisen puhtaat kuin Nürnbergissä miehille pidetyt puheet ovat olleet sovinnaisesta uskonnollisuudesta, yhtä harkitun runsaasti koristelee Reichsfrauenführerin siitä lainatuilla käsitteillä puhetaan!”. Paavolainen panee erityisesti merkille, kuinka Scholtz-Klink suosittelee naiselle ”hyvyyttä”, ”nöyryyttä” ja ”Jumalan säätämää maailmanjärjestystä”, siis täysin erilaisia tavoitteita kuin siinä uuden ihmisen sielun ja ruumiin lujuttamista korostavassa retoriikassa, johon Paavolainen oli kaikkialla muualla törmännyt.³⁵ Oikeaoppisen naispuolisen kansallissosialistin haaveissa tuli olla mukava koti, rakastettu puoliso ja suuri lapsilauma – eikä suinkaan työnteko, työura tai julkinen virka³⁶. Naisen sielullista voimaa edusti ylpeän itsevarmuuden sijasta uhrautuvaisuus.

Paavolainen tekee samansuuntaisia huomioita naisten yhteiskunnallisesta tehtävästä myös silloin, kun hän tarkastelee italialaista fasismia *Risti ja hakaristi* -kirjassaan kaksi vuotta myöhemmin. Hän on valinnut kirjaan koko sivun kuvan vanhasta, kunniamerkein palkitusta italialaisesta naisesta, joka lahjoittaa rahaa Abessinian sotaan tukevaan keräykseen. Samassa yhteydessä Paavolainen siteeraa katkelman Mussolinin puheesta, jossa tämä kuvailee antiikin Rooman tasavallan ”suuria, ihania naisia”, jotka eivät vaatineet mitään ja uhrasivat kaiken. Hän kirjoittaa Mussolinin lausuneen, että kun sota syttyi, Rooman naisilla oli ”tarpeeksi voimaa ja uhrautuvaisuutta nähdä isiensä, miestensä, poikiensa, pojanpoikiensa lähtevän luotaan ja lahjoittaa näille muistoksi matkalle vain hymyä”.³⁷

Silloin kun Paavolainen kohdisti katseensa naiseen, uusi Saksa oli hänelle auttamattomasti ”liikamaskuliininen”³⁸. Paavolainen ei salannut sitä, että kansallissosialistien naisilta odottama *natürliche Schönheit* eli luonnollinen kauneus oli hänestä kertakaikkisen ikävä asia. ”Natsinainen ei ehdottomasti kaunista itseään keinotekoisesti; hän tahtoo olla *natürlich schön* – luonnollisen kaunis”, Paavolainen kirjoittaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana*

³² Rosenberg 1942, 150–152.

³³ Scholtz-Klink 1941, 156.

³⁴ Wasserstein 2007, 210.

³⁵ Paavolainen [1936] 1993, 211.

³⁶ Fest [1963] 1999, 267.

³⁷ Paavolainen 1938a, 300–301.

³⁸ Paavolainen 1939, 55.

Kartagottaren uhri. Mussolini ottaa vastaan vanhan sotilaanlesken "lesken rovon" Abessinian sodan hyväksi toimeenpannussa keräyksessä. (Risti ja hakaristi)

-kirjassaan. Vaikkei saksalainen naiskauneus ollut hänestä ”ennenkään saavuttanut ‘konesöörin’ välitöntä tunnustusta”, oli sen tila ”kauneudenhoidon valtakaudella” jo kerrassaan toivoton.³⁹ Kirjeessään Ilmari Pimiälle Paavolainen on vieläkin suorasanaisempi. Hän valittaa, että saksalaiset naiset olivat ”murheellista katseltavaa: juuri kasvamaan saatu hiusnuttura hapsottaa niskassa, kulmakarvat ovat siivottoman leveät ja ruokkoamattomat, huulet surkean värittömät ja päivettyneet kasvot kiiltävät hiestä...”⁴⁰

”Luonnonkauneuden” vaatimus oli Paavolaiselle jälleen yksi osoitus siitä, kuinka ”Kolmannen Valtakunnan henki” oli vähentänyt ja jopa halveksinut ”naisen arvoa yhteiskunnassa ja valtiossa”. Paavolaisen mielestä väheksyntä oli niin johdonmukaista, että sen oli ”täytynyt jo syöpyä sikäläisten miesten veriin”. Varsinkin *NS-Frauenschaftin* tilaisuus Nürnbergissä edusti hänelle selvää ilmausta siitä, ettei kansallissosialistimies voinut suhtautua naiseen ”muuta kuin välikappaleena tulevan maailman luomisessa, maailman, jossa hänen miehiset periaatteensa, ihanteensa ja ‘liberaalisen’ ja ‘humaanisen’ kulttuurin niin kauan kahlitsevat maskuliiniset viettinsä hallitsevat ja muovaavat elämäkuvaa”.⁴¹

Se, että koko Saksa oli joutunut taputtamaan julkisesti käsiään näille ”Kirche, Küche, Kinder -naisille” heidän Berliinin olympialaisissa saavuttamansa suuren menestyksen takia, olikin Paavolaisesta ”tragikoomillinen tapaus”.⁴² Arviota on kiinnostavaa verrata niihin huomioihin, joita Berliinissä niin ikään kesällä vuonna 1936 vierailut Kokoomuksen Naisen Liiton *Suomen Nainen* -lehden päätoimittaja Anni Voipio kirjoitti saksalaisten naisten tilanteesta. Paavolaiselle omistetussa artikkelissaan Voipio kommentoi Paavolaisen näkemyksiä omien kokemustensa perusteella.

Voipio oli Paavolaisen kanssa pitkälti samaa mieltä siitä, että kansallissosialistinen naiskäsitys oli takapajuinen, ja hän kirjoittaakin vierailun *NS-Frauenschaftin* keskusvirastossa olleen masentava. Sekä Paavolainen että Voipio pitivät tilannetta kurjana paitsi keittiöön ja lastenkamariin suljetun naisen, myös saksalaisen miehen kannalta. Mitä ilmeisimmin omakohtaisten kokemustensa innoittamana Voipio kirjoittaakin, että ”ulkomaalainen nainen, joka on vähänkin nuori ja vähänkin puettu ja jolla vähänkin o m i a a j a t u k s i a , saa uudessa Saksassa osakseen miesten taholta suurta ihailua, niin melkein päalvontaa”. Se, että ”uusi ja kaunis Saksa” oli saanut johtajakseen Hitlerin ja tältä lupauksen suojella maataan bolševismilta, painoi Voipion vaakakupissa silti eniten, ja hän olikin halukas antamaan kansallissosialisteille aikaa korjata tilanne ”ylimenokauden jälkeen”.⁴³ *Suomen Naisen* yleinen linja Hitlerin Saksaa kohtaan oli 1930-luvulla kuitenkin varsin kriittinen, ja nimenomaan liiallisen ”kirkko, keittiö, lapset” -ajattelun takia.⁴⁴

Jostain syystä Paavolainen ei *Pako pimeyteen* -trilogiassaan käsittele naisten urheilua juuri lainkaan. Hänen perusnäkemysensä käy silti selvästi ilmi *Hopeapeili* -lehdessä vuosina 1938 ja 1939 ilmestyneistä artikkeleista. On huomionarvoista, ettei edistykellisyystiedestä ole enää jälkeäkään, kun Paavolainen kauhistelee mielestään naisille sopimattomia

³⁹ Paavolainen [1936] 1993, 217. Kohdan ”*natürlich schön*” kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

⁴⁰ Paavolaisen kirje Ilmari Pimiälle, päivätty 31.8.1936 ja 2.9.1936. Siteerattu teoksesta *Sinisen junan ikkunasta* 1992, 232–233. Ks. myös Mauriala 2005, 287.

⁴¹ Paavolainen [1936] 1993, 219–220.

⁴² Paavolainen [1936] 1993, 220.

⁴³ Voipio 1937, 13–14.

⁴⁴ Vares 2009, 142–143.

urheilulajeja. Erityisesti telinevoimistelijoiden ajattelemisen tulevana äiteinä sai hänet tuntemaan ”suorastaan anatomista pahoinvointia”:

Muistin heti Tahkon sanat: ”Kertakaikkisena yhteenvetona sanoisin, että naisten yleisurheilu on paikallaan vain liikakansoitetuissa maissa, joissa sen avulla saataisiin kätevästi syntyväisyys rajoitetuksi.” Vain uinti tuntui Olympia-filmin perusteella olevan se kisojen kilpailulaji, jossa naiset valmistivat katselijalle ja itselleen sekä esteettisen että terveydellisen mielihyvän varauksettoman nautinnon.⁴⁵

Jyrkät kommentit osoittavat, että vaikka Paavolaisen kirjoitukset *NS-Frauenschaftin* Nürnbergin-kokouksesta ja ”fascistisesta” naisihanteesta yleisemminkin ovat kriittisiä ja jopa halveksuvia, hänen suhtautumisensa kansallissocialismin ja fasismin ihanteiden mukaiseen sukupuoliroolien jyrkkään kahtiajakoon ei ollut yksiselitteisen torjuva. Paavolainen näki kahtiajaossa vaaroja, mutta toisaalta mahdollisuuden ”eroottisen probleeman” ratkaisuun. *Ristissä ja hakaristissä* hän kirjoittaa, että fasismi oli ”ennenkuulumattomalla tavalla jälleen yksinkertaistanut ja selventänyt molempien sukupuolten peruskuvat”. Hän myös toteaa, että edellä siteerattu Mussolinin kuvaus Rooman tasavallan naisista antoi ”erittäin selkeän ja kaunopuheisen kuvan fascistisesta naisihanteesta”⁴⁶. Suorastaan helpottuneelta Paavolainen vaikuttaa kirjoittaessaan, että vain ”fascismin väkivaltainen ote on voinut raivata niitä peittäneen uskonnollisten ja moraalisten ennakkoluulojen, elämänvieraiden teorioiden ja sivilisation luomien kierojen tapojen olosuhteiden ryteikön”⁴⁷.

Ajatus sukupuolisista peruskuvista viittaa siihen, että Paavolainen piti naisen ja miehen ”luonnollisia” ominaisuuksia ja tehtäviä erilaisina. Miesvaltaiseen totalitaariseen kulttuuriin liittyi silti vaaroja: se loi painetta, joka uhkasi peruskuvien tasapainoista yhteensovittamista ja luonnollisuuden vaatimusten toteutumista. Tulevaisuus arvelutti Paavolaista, ja hän pohtikin, mitä ”tästä sukupuolisen peruskaavan – siittäjän ja taistelijan – häikäilemättömästä paljastuksesta” vielä seuraisikaan.⁴⁸

”Triumfi ennen naista”

Saksa-kirjani oli tutkielma fascistisesta politiikasta, joka ”ylikompensoituneessa” miehekkyydessään syrjäyttää sekä Kristinuskon että naisen.

Olavi Paavolainen Helsingin Sanomien haastattelussa 28.8.1937

Paavolainen kirjoittaa *Ristissä ja hakaristissä* huolestuneena, että ”jos uusia periaatteita maailman huimaavaa vauhtia yhä primitivisoituessa kiristetään – jos nainen jälleen pakotetaan vain perheen ja avioliiton piiriin, voi sivilisoituneessa, ylikansoitettussa maskuliinisessa yhteiskunnassa eroottinen ongelma jälleen tulla ratkaistuksi vain miehen hyväksi”. Paavolainen ounastelikin miehisen ”luonnonpakon” – siis seksuaalisten halujen tyydyt-

⁴⁵ Paavolainen 1939, 55.

⁴⁶ Paavolainen 1938a, 301, 312.

⁴⁷ Paavolainen 1938a, 312.

⁴⁸ Ibid.

tämisen tarpeen – ja perhemoraalin suojelemisen johtavan yhdessä myös prostituution ja ”bordelli- tai sitä vastaavien järjestelmien” uuteen elpymiseen. ”Tämä ajatus on aina varjona seurannut fascismin kintereillä”, hän toteaa, ja varoittaa samaan hengenvetoon, että ”[b]rutaaleimmasta sukupuolten vastakkaisuuden tehostamisesta on vain kukonaskel naisen halveksuntaan”.⁴⁹ Voi vain kysyä, mitä Paavolainen olisikaan kirjoittanut, jos hän olisi tuolloin voinut tietää, että hänen kauhistelemansa ”uudet periaatteet” todella tulisivat vielä toteutumaan sellaisina kuin esimerkiksi kansallissosialistisen naisihanteen surullisenkuuluisimman ruumiillistuman Gerda Bormannin, Hitlerin yksityissihteeri ja puoluetoimiston johtaja Martin Bormannin vaimon tapauksessa⁵⁰.

Paavolaisen käsitystä sukupuolten luonnollisista eroavaisuuksista ja tehtävistä valottaa kiinnostavalla tavalla myös *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassa oleva selostus keskusteluista saksalaisen kirjailijan kreivi Ottfried Finck von Finckensteinin kanssa Travemündessä. Paavolainen kertoo sekä hänen että von Finckensteinin ihailleen porvarillisen avioliittomoraalin kriitikkona tunnettua kirjailijaa David Herbert (D. H.) Lawrencea. Paavolainen arvosti von Finckensteinia, jonka hän kertoo olleen ”ehdottomasti Dichterhausin mielenkiintoisin, älykkäin ja syvällisin ihmisyksilö” ja ”niitä harvoja Kolmannen Valtakunnan kirjailijoita, joiden kehitystä myös ulkomaiden on täysi syy seurata”.⁵¹

Paavolainen kirjoittaa olleensa erityisen vaikuttunut siitä, että von Finckenstein kykeni olemaan samanaikaisesti vakaumuksellinen kansallissosialisti ja Lawrence oppien kannattaja. ”Vaaditaan tosiaankin von Finckensteinin sielullisen mekanismin joustavuutta, jotta tämä ihme olisi mahdollinen”, hän hämmästelee ja toteaa, että tämän kansallissosialistinen vakaumus oli hänelle yksi vaikeimmista käsitettävistä ”Kolmannen Valtakunnan mysteeriöistä”.⁵² Paavolaiselle itselleen Lawrence kirjoitukset olivat tulleet tutuiksi 1930-luvun alussa, aikana jolloin liberaaleissa piireissä kiinnostuttiin yleisemminkin radikaalista ja freudilaisesta, seksuaalisuutta elämän perusvoimana korostaneesta ajatusmallista⁵³. Paavolaisen silloinen naisystävä, kirjailija Helvi Hämäläinen on todennut muistelmissaan, että Lawrence-innostus kukoisti varsinkin Kerho 33 -nimellä tunnetussa kirjallisessa esitelmä- ja keskustelukerhossa, ja että sen jakoivat myös Mika Waltari ja etenkin Lauri Viljanen⁵⁴. Viljanen laati *Taisteleva humanismi* -teokseensa Lawrencesta laajan esseen, jossa hän nimittää tätä tiennäyttäjäksi ja taiteilijaksi, ”joka vertaansa hakevalla tavalla osasi tulkita veren tummia salaisuuksia”⁵⁵.

Paavolainen luonnehtii von Finckensteinia ”lawrencelaiseksi” ja kertoo kummastelleensa vakaumusta, jolla tämä puolusti ”käsitystä naisen ehdottomasta alistumisen halusta”. Hänen mukaansa von Finckenstein uskoi, että ”nykyajan eroottinen kriisi” ratkeaisi ”naisen

⁴⁹ Paavolainen 1938a, 312.

⁵⁰ Fest [1963] 1999, 270–272. Gerda Bormann, jolla oli miehensä kanssa yhdeksän lasta, oli erittäin omistautunut miehensä ja kansallissosialistisen aatteen palvelemiselle. Hän mm. kannatti järjestelmää, jonka nojalla saksalaisten miesten parhaimmisto voisi ottaa itselleen kaksi puolisoa. Näin kansakunta vahvistuisi: lapsia tulisi enemmän ja yksinäisiä naisia olisi vähemmän.

⁵¹ Paavolainen [1936] 1993, 26–28.

⁵² Paavolainen [1936] 1993, 26.

⁵³ Koivisto 2000, 262; Mauriala 2005, 279. Lawrence maailmankuvan ja ihmiskäsityksen liittymäkohdat fasismiin ovat herättäneet keskustelua, mutta vaikka tällaisia yhteyksiä oli, Lawrence ei sitoutunut eikä pyrkinyt vaikuttamaan poliittisesti. Ks. Kunnas 2013, 63.

⁵⁴ Hämäläinen & Haavikko 1993, 161; ks. myös Waltari 1980, 173 ja Mauriala 2005, 279.

⁵⁵ Viljanen 1936, 451–452.

alistuessa vain naiseksi ja äidiksi ja miehen ottaessa takaisin kaikki käskijän ja hallitsijan oikeudet”. Toveruuden tai tasa-arvon kaltaisia ”korvikkeita” nainen ei kaivannut, ja ”Lawrencen suuri sanoma nykyajalle” typistyi von Finckensteinilla vain ”eroottisen hellyyden opiksi”. Kunhan kansallissosialistinen mies vielä oppisi ”rakastamaan naista ja herättämään hänet primitiivisen väkevällä hellyydellä”, uusi suunta osoittautuisi voittoiseksi. Paavolaisen mielestä kansallissosialismi oli teoriassa oikeassa, mutta käytännössä nainen oli unohdettu ottaa mukaan uuden luomiseen. Tämä oli hänestä virhe, jonka takia uuden Saksan sukupuolimallista puuttui ”naiselle ominainen elämää säilyttävä tendenssi ja vaistojen lämpö” ja lopputuloksena oli ”miesten askeettisten ja destruktiivisten vaistojen riemuvoitto”. Vaikka Paavolainen pohtii, olisiko kansallissosialismi voinut vaistota ”erään tien” sankarillisuuteen ja hellyyteen, hän päätyy pessimistiselle kannalle koska saksalaiset olivat päätyneet epäero-tisoimaan miespuolista väestöään.⁵⁶

Paavolainen kertoo, että keskustelu von Finckensteinin kanssa teki häneen ”lähtemätömän vaikutuksen”. Hän jatkaa, että oli omassa keskeneräisessä teoksessaan ”osittain johtunut miltei samanlaisiin päätelmiin”⁵⁷. Kuvaus saksalaisen Lawrence-näkemyksistä ja *Dichterhausin* keskustelusta ei kuitenkaan ole aivan totuudenmukainen. Asia selviää kirjeestä, jonka von Finckenstein lähetti helmikuussa 1937 kiittääkseen Paavolaista tämän lahjoittamasta *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjasta. Von Finckenstein kehuu kohteliaasti teoksen näyttävää ulkoasua, mutta harmittelee, ettei ”huomattavista ponnisteluistaan” huolimatta ymmärtänyt suomenkielisestä tekstistä sanaakaan. Hän oli kuitenkin löytänyt itseään koskevat maininnat ja halusi huomauttaa, että vaikka hän mieluusti näki-kin itsensä Lawrencen, ”tuon suuren kirjailijan”, seurassa, hän tunsu tämän kuuluisan teorian ainoastaan kuulopuheista. ”Sikäli kuin näkemykseni elämästä ovat yhtäpitäviä hänen näkemyksensä kanssa, kyse on nyt vain samansuuntaisesta kehityksestä, enkä usko hänen vaikuttaneen minuun”, von Finckenstein kirjoittaa.⁵⁸ Paavolainen siis mitä ilmeisimmin liioittelee kirjassaan – mahdollisesti siksi, että hän halusi saada lisää vakuuttavuutta omille, vielä keskeneräisille näkemyksilleen.

Myös Göran Stenius kirjoittaa paljon von Finckensteinista ja uhraa tälle *Femte Akten* -kirjastaan kokonaisen pääluvun⁵⁹. Stenius ei tosin kerro, että olisi itse keskustellut von Finckensteinin kanssa sukupuolimoraalista. Sen sijaan hän ihailee tapaa, jolla olemukseltaan riutunut mutta samalla univormuihin pukeutuneessa ja fyysisessä kolmannessa valtakunnassa massasta aristokraattisuudellaan erottuva von Finckenstein hallitsi kansan kielen. Paavolaisen tapaan Steniuskin vakuuttui von Finckensteinin koulutusta kansallissosialistisesta vakaumuksesta, jota oli edeltänyt kansainvälinen elämä pankkiirina ja ”salonkikommunistina”⁶⁰. Monessa mukana ollut von Finckenstein kääntyi lopulta kansallissosialistiksi palattuaan takaisin kotiseudulleen Preussiin. Ihailevan kuvauksensa päätteeksi Stenius vertaa saksalaista ”jalometallipalaan” siinä muurissa, jonka saksalaiset olivat ”lapioin ja kynin” rakentaneet⁶¹. Steniuksen kuvaus von Finckensteinin tapahtumarik-

⁵⁶ Paavolainen [1936] 1993, 222–223.

⁵⁷ Paavolainen [1936] 1993, 223. Paavolainen viittaa *Eros ja Prometheus* -kirjaan, joka ei koskaan valmistunut.

⁵⁸ Otfried Finck von Finckensteinin kirje Paavolaiselle Helsinkiin, 17.2.1937. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 295. Ba. Saapuneet kirjeet. 20:1. Tekijä kiittää Leena Laihoa, joka on suomentanut von Finckensteinin vaikeasti tulkit-tavalla käsialalla laatiman saksankielisen kirjeen.

⁵⁹ Stenius 1937, 69–93.

⁶⁰ Stenius 1937, 77.

⁶¹ Stenius 1937, 93.

kaasta elämästä ja kotiinpaluun jälkeen *Blut und Boden* -hengessä tapahtuneesta kääntymyksestä uuteen elämänkatsomukseen tuottaa mielleyhtymän eksyneestä sielusta, joka on pitkän vaelluksensa jälkeen löytänyt totuuden ja tullut uskoon.

Von Finckenstein oli sekä Paavolaisen että Steniuksen mielestä epätyypillinen natsi ja juuri siksi mielenkiintoinen. Keskustelut hänen kanssaan tarjosivat varmasti molemmille tervetulleen, säännön vahvistavan poikkeuksen propagandamatkan antiin. Paavolainen jopa kirjoittaa pitäneensä von Finckensteiniin, Dicterhausin ”älykkäimpään” ja ”syvällisimpään” ihmisyksilöön, tutustumista ja tämän ystävyyden ja luottamuksen saavuttamista ”erikoisena persoonallisena voittona”. Von Finckenstein edusti Paavolaiselle sellaista, mihin saatettiin parhaimmillaan päästä, kun ”vanhaan aristokraattiseen kulttuuriin” oli yhdistetty ”oikein ja totuudellisesti käsitetty elämänpalvelonta ja kansallissosialistien suoraviihainen ja kompromissiton ajattelu”.⁶² Ja vaikka von Finckenstein aavistelikin Paavolaisen liioitelleen Lawrence-tulkinnossaan, tapaaminen oli ilmeisen mieluinen myös hänelle, sillä hän kirjoittaa Paavolaiselle hyvin tuttavallisesti. Hän lähettää terveisensä myös Steniukselle ja kertoo uskovansa, että tutustuminen kaksikkoon oli antanut hänelle ”hyvän käsityksen suomalaisista ajattelutavoista ja Suomen mahdollisuuksista”.⁶³

Kun Paavolainen *Pako pimeyteen* -kirjoissaan käsittelee miehen seksuaalisuutta, hän viittaa homoseksuaalisuuteen hieman laveammin kuin *Nykyaikaa etsimässä* -teoksen esseissä. ”Hellenististen sivupiirteiden” sijaan hän viittaa aiheeseen toisella antiikin Kreikkaan palautuvalla ilmaisulla huomauttaessaan, kuinka ”[k]ansallissosialismin pääpiirre, maskuliinisuuden ylikompensaatio ja nuorison sotilaallinen joukkokasvatus tuo kuitenkin päiväjärjestykseen myös kaikki ‘spartalaisuuden’ vaarat”. Paavolaisen mukaan ”kuuluisat heinäkuun murhat v. 1934 todistivat hämmästyneelle maailmalle, minkä uskomattoman laajuuden homoseksuaalisuus oli saavuttanut Kolmannen Valtakunnan sotilaallisissa joukoissa”.⁶⁴ Hän näki vaarojen piilevän ”itse järjestelmässä”, ja kansallissosialistien tapajättää nainen yhteiskunnan ulkopuolelle merkitsi hänelle ennen kaikkea *seksuaalista* ongelmaa:

Spartassakin miehet hallitsivat, määräsivät kaikki valtion ja yhteiskunnan asiat, kävivät sotaa ja – rakastivat toisiaan. Naista ei tarvittu muuta kuin synnyttämään lapsia, avioliitto oli vain välttämätön paha; korkeampi persoonallinen eroottinen tunne ei tullut naisen osaksi, vaan se tuhlattiin jollekin nuorukais - i d o l l e .⁶⁵

Kansallissosialismin ”puhtaaksiviljeltyyn, ylikompensoituun miehisyyteen” otti kantaa myös Lauri Viljanen. Hän vertaa *Taisteleva humanismi* -teoksessaan kansallissosialismia siihen ”pakanalliseen Miehen-jumalointiin”, jota homoseksuaalin mutta kansallissosialistien arvostaman runoilija Stefan Georgen ympärillä toiminut kirjallinen piiri George-Kreis edusti. Piirin tavoitteena oli perustaa Saksaan eräänlainen ”uusi valtakunta”, joka muodostaisi modernille yhteiskunnalle konservatiivisen ja miehisen opposition. Viljasen mukaan

⁶² Paavolainen [1936] 1993, 26.

⁶³ Ottfried Finck von Finckensteinin kirje Paavolaiselle Helsinkiin, 17.2.1937. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 295. Ba. Saapuneet kirjeet. 20:1.

⁶⁴ Paavolainen [1936] 1993, 224. ”Heinäkuun murhilla” Paavolainen viittaa myös ”pitkien puukkojen yönä” tunnettuihin, 30.6.–2.7. suoritettuihin poliittisiin murhiin, jolloin mm. SA:n silloinen johtaja Ernst Röhm surmattiin Hitlerin käskystä.

⁶⁵ Paavolainen [1936] 1993, 224.

Georgen ”saksalainen messianismi” vastasi ”omista etäisyyksistään salaperäisellä tavalla Hitlerin diktatuurin fanfaareihin”. Viljanen toteaaakin kolmannen valtakunnan olleen ”latentisti homoseksuaalinen voimanhaave *par excellence*...”⁶⁶

Kun Paavolainen *Ristissä ja hakaristissä* tekee viimeisen yhteenvetonsa ”fascismin” suhteesta naiskysymykseen, hän hämmästelee, kuinka ”huimaavasti ajan kellon viisareita” olikaan ”kierretty taaksepäin”⁶⁷. Samaa kielikuvaa oli käyttänyt jo amerikkalainen ulkomaankirjeenvaihtaja Edgar A. Mowrer, jonka kirja *Germany Puts the Clock Back* ilmestyi vuonna 1933 ja käännettiin nopeasti myös ruotsiksi (*Tyskland vrider klockan tillbaka*, 1933)⁶⁸. Mowreria mainitsematta Paavolainen rinnastaa kansallissosialismin ja fasismin primitiivisiin yhteiskuntiin, joissa ”jokaisen miehen tulee olla sotilas ja jokaisen naisen – vain nainen.” Hän kuitenkin korostaa parhaansa mukaan näkemystään siitä, ettei naiselle ollut varattu pelkkää synnytyskoneen tai miehen tahdottoman orjan osaa, vaan monimutkaisempi rooli uhrautuvaisuudellaan kansakuntaa kannustavana ”elävänä propagandavälineenä”. Paavolaisen mukaan fascistinen nainen uhrasi ”miehensä, poikansa, korunsa ja mahdollisesti myös sukupuolisen onnensa valtion ja rodun hyväksi”⁶⁹.

Paavolainen ei pitänyt itse lähtöasetelmaa sinänsä vääränä, koska hän yhtyi ajatukseen sukupuolten eroista ja niiden luonnollisista tehtävistä⁷⁰. Hän nimittää naisten asevelvollisuutta suorasukaisesti ”naisemansipation irvokkaaksi huipuksi” ja huomauttaa, että Mussolini oli selvästi kieltänyt naisten aseellisen osallistumisen taisteluun⁷¹. Fasistit eivät tosin noudattaneet tätä periaatetta aivan loppuun saakka. Vuonna 1943 Pohjois-Italiaan muodostetussa Mussolinin nukkevaltiossa, Saksan valvonnan alaisuudessa muodostetussa Italian sosiaalisessa tasavallassa, luotiin fasismin tappion jo häämöttäessä armeijan yhteyteen aseistettu, naisista koostuva taistelujoukko, ja naisille jopa annettiin äänioikeus.⁷²

”Naiset ovat olemassa vain fascistista yhteiskuntaa hallitsevia miehiä varten – s o t i l a i t a varten”, Paavolainen kirjoittaa⁷³. Jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän oli lyhyesti viitannut Saksassa vuonna 1935 käynnistettyyn *Lebensborn*-ohjelmaan liittyneisiin suunnitelmiin lisääntymisen ja lasten kasvatuksen siirtämisestä valtion kontrolliin⁷⁴. Jos hän olisi vielä myöhemmin kommentoinut Hitlerin, Bormannin, Heinrich Himmlerin ja eräiden muiden johtavien kansallissosialistien sodanaikaisia, vieläkin pidemmälle menneitä visioita siitä, kuinka taistelemine ja rakastaminen kuuluivat yhteen, kuinka suurimpien soturien tulisi saada itselleen parhaat naiset ja kuinka Saksan kansan säilyminen ja rotupuhtaus tulisi turvata valtiollisten bordellien avulla⁷⁵, hän olisi epäilemättä korostanut luki-joilleen aavistelleensa pahaa jo edellisellä vuosikymmenellä.

Paavolaisen näkökulmasta ongelmat fasismissa ja kansallissosialistisessa tavassa ratkaista sukupuolikosyminen aiheutuivat ennen kaikkea siitä, ettei ”miessotilas” vastannut

⁶⁶ Viljanen 1936, 294. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

⁶⁷ Paavolainen 1938a, 297.

⁶⁸ Rothstein 2005, 54; Rothstein 2009, 199.

⁶⁹ Paavolainen 1938a, 302.

⁷⁰ Ks. myös Paavolainen 1937, 109–110, jossa Paavolainen kirjoittaa miesten töistä ja naisten töistä.

⁷¹ Paavolainen 1938a, 298, 302.

⁷² Mosse 1996, 176; Gori 2004, 204.

⁷³ Paavolainen 1938a, 314.

⁷⁴ Paavolainen [1936] 1993, 201.

⁷⁵ Fest [1963] 1999, 272–274; Evans [2005] 2006, 521.

naisen tekemään uhraukseen samalla mitalla, uhrin arvon edellyttämällä tavalla. Lawrence-laisesta ihanteellisen luonnontilan opista innostunut Paavolainen huolestui seksuaalisuuden vääristymisestä ja epätasapainosta, jota hän piti vaarana kokonaan miesten hallitsemassa yhteiskunnassa. *Ristissä ja hakaristissä* hän esittää päätelmänsä aiheesta itselleen tyyppilliseen tapaan vertauskuvan avulla:

Mussolinin Italian upeassa ja ikävässä propagandafilmissä ”Scipio Africanuksessa” oli muudan kohtaus, jossa fascistinen käsite miehen ja naisen suhteesta paljastui kuin salamanvalossa. Heikko Masinissa horjuu Rooman liittolaisuuden ja ihanan, jumaloidun Sofonisben lumousvoiman välillä. Silloin saapuu hänen luoksensa roomalainen lähettiläs, joka halveksuen sanoo epäröivälle numidialaiselle: ”Hylkäätkö triumfin n a i s e n takia?” Tuo lause ratkaisee asian. Masinissa lähettää Sofonisbelle myrkkypikarin – – –

Sotilas valitsee aina triumfin ennen naista.⁷⁶

Kun Paavolainen kommentoi totalitaaristen ideologioiden suhdetta sukupuolikysymykseen, hän paljastaa samalla paljon itsestään. Fasistien ja kansallissosialistien näkemykset naisen ja miehen rooleista tekivätkin Paavolaiseen poikkeuksellisen suuren vaikutuksen, ja ne selvästi huolestuttivat ja hämmensivät häntä. Vastahan edellisellä vuosikymmenellä moderni, yksilöllinen nainen oli näyttävästi haastanut aiemmin vallinneen maskuliinisen valtakulttuurin. 1930-luvun Euroopassa tilanne näyttikin yllättäen siltä, että fasismi ja kansallissosialismi olivat onnistuneet palauttamaan naisen tiukasti kotiin, miesten johtaman yhteiskunnan nöyräksi palvelijaksi. Ihmetystä herätti sekin, kuinka helposti nainen näytti alistuvan asemaansa.

Pako pimetyteen -trilogia sisältää useita sellaisia lukuja ja muita tekstinkohtia, jotka valottavat Paavolaisen omaa sukupuolikäsitystä ja samalla hänen käsitystään itsestään miehenä. *Lähdön ja loitsun* luku ”Señorita Moreiran salongissa” on näistä paitsi lajissaan valaisevin, myös yksi tyyllisesti ja sisällöllisesti loisteliaimpia Paavolaisen kirjoituksia ylipäätään⁷⁷. Hän kertoo siinä kohtaamisestaan buenosairesilaisen älymystön kanssa. Päähenkilönä on kaupungin intellektuellipiirien merkittävä edustaja señorita Moreira, jonka luona Paavolainen pääsi vierailemaan.

Neiti Moreira oli ”pieni, hieman täyteläinen, kasvoiltaan vieläkin kaunis ja älykäs keskiikäinen nainen”, joka joutui ruumiinvammansa vuoksi käyttämään kävelysauvaa. Paavolaisen mukaan Moreira hallitsi saksan kielellä käytyä keskustelua täysin. Hikoileva ja änkyttävä Paavolainen tunsu kielitaitonsa kurjaksi ja koki joutuneensa kuin ”säälimättömän tuomioistuimen” eteen. Hän kertoo tehneensä epämiellyttävässä tilanteessa ”uudenaikaisen kyynillisen johtopäätöksen”. Paavolainen päätyy siihen, että Moreira ”naamioi ruumiillisen vikansa aiheuttaman eroottisen ’elämänkaunan’ pyrkimällä älyllisesti hallitsemaan ja määräämään miessukupuolta”.⁷⁸ Mukana ollut tohtori Sánchezia, miestä joka oli järjestänyt tapaamisen, hän puolestaan kuvailee ”araksi pikku tohtoriksi”, joka oli ”ilmeisen hermos-

⁷⁶ Paavolainen 1938a, 315.

⁷⁷ Kai Laitinen mainitsi Paavolaisen ”ironisen ja itseironisen” kuvauksen señorita Moreiran ”hyperintelligentistä salongista” yhdeksi *Lähdön ja loitsun* bravuurinumeroista jo vuonna 1961 ilmestyneessä esseessään ”Olavi Paavolainen. Kirjailijakuvan ääriiviivoja” vuodelta 1961. Ks. Laitinen 1961, XVII.

⁷⁸ Kaikki edeltävät sitaatit Paavolainen 1937, 190.

tunut ja luonnottoman puhelias”.⁷⁹ Päästessään vihdoinkin pois piinaavasta tilanteesta Paavolainen kaipasi rauhoittuakseen jotain tuttua ja turvallista:

”Nyt mennään juomaan!” sanon raa’asti ja ilman mitään esivalmistuksia tohtori Sánchezille. Pieni tohtori lysähtää kokoon kuin iskusta ja katselee minua kauhistuneena. Mikä pohjoinen barbaari seisookaan hänen vieressään.⁸⁰

Illasta tuli pitkä Paavolaisen siirtyessä ravintolasta toiseen. Lopulta hän päätyi köyhälistön alueella sijaitsevaan *Troika*-nimiseen paikkaan. ”Tämä ympäristö tekee hyvää”, kirjoittaa mies, joka oli saanut tarpeekseen intellektualismista ja torjui ahdistustaan juopottelemalla venäläisten merimiesten kanssa.⁸¹ Kuvaus illan tunnelmista on itseironisen pisteliäs:

Minä olen suuri kulttuurikriitikko. Minä en ole hullu, vain yhtä tukevasti humalassa kuin tekin . . . Terveisiä señorita Moreiralta. Hän oli kaunis nainen, vaikkakin valitettavasti rampa. Sinä haiset hielle, konemestari. Sinun pitäisi käyttää Chanelin hajuvettä! Pojat, eikö se ole ihmeellistä. Tulin tänne löytääkseni pampin ja Andit ja aarniometsän. Löysin ‘Bostonin’ ja löysin June Marlowin, löysin ‘Troikan’ ja tein tuttavuutta señorita de Hoyn kanssa. Tiedättekö, että hänen silmänsä olivat kuin mustia kihokkeja? Tiedättekö, että karja nykyisin syö pampalla paperia? – Mutta, pojat, sanokaa minulle, ennen kuin tuo kirottu orkesteri rupeaa soittamaan *K a h t a k i t a r a a*, *missä ovat* pampa ja Andit ja aarniometsät, ja missä tuhatpäisten karjalaumojen perässä nelistävät *gauchot, gauchot, gauchot* . . .⁸²

Paavolainen tunnisti itsensä intellektuelliksi, joka kohtasi ulkopuolisuuden tunteen niin Argentiinan pampalla kuin *Reichsarbeitsdienstin* leirilläkin. Hän myös kertoo vierauden tunteestaan avoimesti. Ulkopuolisuudestaan huolimatta Paavolainen kuitenkin tunsi samanaikaisesti vetoa siihen, minkä hän koki primitiivisenä, voimakkaana ja ”vapaana komplekseista”. Sukupuolikysymyksen kannalta tarkasteltuna tätä puoleensavetävyyttä selittää Paavolaisen voimakas tarve saada selvyys muutostilassa olleista sukupuolirooleista.⁸³ Selvyyden kaipuu käy erityisesti ilmi tavasta, jolla hän tulkitsee ihailemaansa Lawrencea ja kirjoittaa sukupuolten ”peruskuvista” – huolimatta niistä vahvoista epäilyksistä, jotka aiheutuivat totalitarismin vääristyneistä ja yksipuolisista keinoista pyrkiä niitä kohti.

Pampa *gauchoineen* eli karjapaimenineen edusti täydellistä vastakohtaa señorita Moreiran salongin edustamille ”kihokinlehti-naisille” ja ”hermafrodiitti-miehille”⁸⁴. Pampin ihmisiä leimasi Paavolaisen mukaan ”eroottisten kompleksien puute, tunne-elämän hienouden raaistunut suoraviivaisuus ja ylimielinen varmuus”⁸⁵. Sama ajatus toistuu paitsi *Lähdön ja loitsun* alkupuolella olevassa valtamerimerimatkan ja merimiesten elämän laajassa kuvauksessa, myös *Ristissä ja hakaristissä*, jossa Paavolainen kirjoittaa fyysisen työn tekijöistä.

⁷⁹ Pekkala 1996, 63–65; tohtori Sánchezin kuvaus Paavolainen 1937, 190, 196.

⁸⁰ Paavolainen 1937, 197.

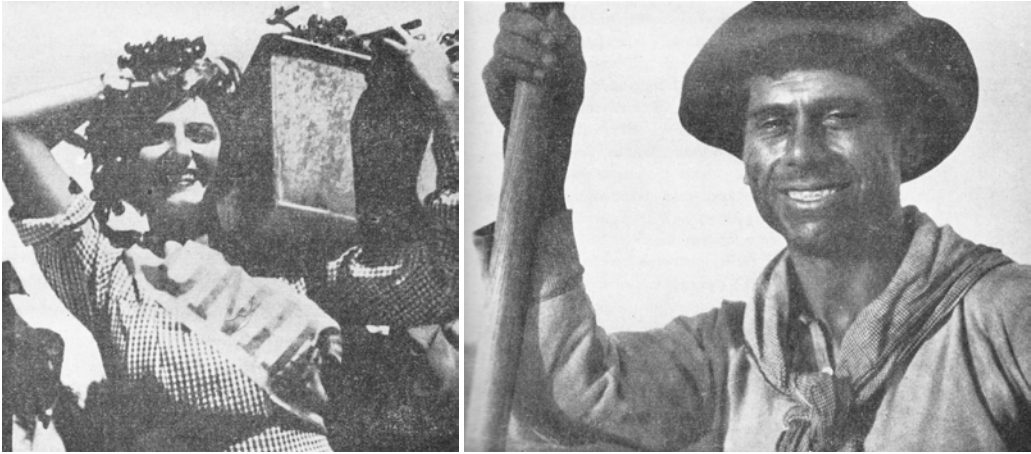
⁸¹ Paavolainen 1937, 203–204.

⁸² Paavolainen 1937, 205–206. Kursivoinnit alkuperäistekstin mukaiset.

⁸³ Laamanen 2006b, 139.

⁸⁴ Pekkala 1996, 65.

⁸⁵ Paavolainen 1937, 221; ks. myös Pekkala 1996, 66.

Terve kansa. Viininkorjaajatar Mendozasta – nykyaikainen gaucho. (Lähtö ja loitsu)

Läpi koko Paavolaisen kirjallisen tuotannon välittyvälle totuuden, selvyuden ja peruskuvien etsinnälle on mahdollista löytää runsaasti motiiveja jo hänen henkilökohtaisista kokemuksistaan. Paavolaisen lukuisat naissuhteet olivat hankalia ja useimmat niistä päättyivät onnettomasti, mukaan lukien avioliitto toimittaja ja juristi Sirkka-Liisa Virtamon kanssa vuosina 1945–1953⁸⁶. Hänen ikävimpiin kokemuksiinsa on epäilemättä kuulunut suhde Minna Craucheriin noin vuosina 1925–1930. Craucher tunnettiin rikollisesta taustastaan, hämäristä liiketoimistaan ja eräänlaisesta ”salongistaan”, jossa vieraili paljon nuorta kulttuuriväkeä. Vuonna 1928 Paavolainen muun muassa joutui Craucherin kiristämäksi, kun tämä lähetti hänelle kuolleen sikiön. Ei tiedetä varmuudella, oliko Paavolainen todellisuudessa syntymättömän lapsen isä, mutta tiedossa kyllä on, että Craucher kiristi samankaltaisilla tavoilla muutamia muitakin miesystäviään. Mika Waltarin tulkinnan mukaan Craucherin teko oli kosto siitä, että Paavolainen oli jättänyt tämän. Paavolainen oli joutunut suuriin vaikeuksiin Craucherin kanssa jo aiemminkin samana vuonna Pariisissa, jossa Craucher oli uhannut häntä pistoolilla ja rikkihapolla.⁸⁷

Matti Kurjensaari on kirjoittanut Paavolaisen ”feminiinisestä aineksesta”, joka ”terästi hänen silmäänsä näkemään miehisiä ominaisuuksia”, kuten ”sodanaikaisten hotellien, korusujen raskassaappaista, miehisen hien hajuista ilmapiiriä”⁸⁸. Kurjensaaren luonnehdinnan voi tulkita viittaavan esteettisten intressien ohella myös biseksuaalisuuteen, josta on tutkimuskirjallisuudessa esitetty vain harvoja huomioita. Jaakko Paavolainen toteaa elämäkertateoksensa epilogissa serkustaan, että ”vielä tiedetään kertoa paljon hänen naissuhteistaan ja edesottamuksistaan niissä, hänen biseksuaalisista taipumuksistaan ja hänen tutkimuksellisesta kiinnostuksestaan sukupuoliongelmaan”⁸⁹. Jaakko Paavolainen myös mainitsee Helvi Hämäläiseltä peräisin olevan tiedon, jonka mukaan Paavolainen olisi nuoruudessaan

⁸⁶ Paavolainen Jaakko 1991, 207, 252. Olavi Paavolaisen ja Sirkka-Liisa Virtamon poika Pekka Paavolainen syntyi vuonna 1947.

⁸⁷ Kurjensaari 1975, 127–134; Waltari 1980, 166; Paavolainen Jaakko 1991, 70–73, 85–87; Selén 1991, erityisesti 86–106. Myöhemmin 1930-luvun alkuvuosina Craucher solmi tiiviit suhteet Vihtori Kosolaan ja lapuanliikkeeseen, mutta välit rikkoutuivat pian. Lapuanliikkeeseen kuulunut ekonomi Olavi Runolinna ampui Craucherin 8.3.1932. Craucherin oikea nimi oli Maria Vilhelmiina Lindell.

⁸⁸ Kurjensaari 1966, 93.

⁸⁹ Paavolainen Jaakko 1991, 279.

joutunut Terijoella ”homoseksuaalisen ‘väkivallan’ kohteeksi erään sotilashenkilön taholta”. Tämä olisi ilmeisesti tapahtunut ennen nuoren Paavolaisen seksuaalista heräämistä ja aiheuttanut Paavolaisen rakastumisen kyseiseen mieheen, joka ei ollut jälkeenpäin halunnut tietää koko asiasta. Tiedot tapauksesta ovat Jaakko Paavolaisen mukaan kuitenkin jossain määrin ristiriitaisia.⁹⁰

Edellistä huomattavasti selkeämpi on tapaus vuodelta 1921, jolloin 17-vuotias Paavolainen ihastui tai rakastui Kivennavan lähistölle sijoitetun ratsuväenyksikön upseeriin, tai mahdollisesti jopa kahteen eri henkilöön. Paavolaiselta on säilynyt päiväkirjamerkintöjä, joissa mainitaan ”kornetti Bruun” sekä Kivennavan naapurikunta Rautu ja ”tuntematon upseeri”. Jaakko Paavolainen on päätellyt kornetti Bruunin olleen Paavolaisen ihailun ja jopa palvonnan kohde. Ratsuväenyksikkö rakensi Kanneljärven Mustamäelle puhelinlinjaa, ja päiväkirjamerkintöjensä mukaan Paavolainen oli itsekin ollut sitä kerimässä. Paavolainen on kirjoittanut myös ”tiestä, jota Bruun niin usein ratsasti Mustallemäelle”. Raudun ”tuntemattomaan upseeriin” liittyvä merkintä ”oi nuo hetket Raudussa, oi -21 kesä” viittaa niin ikään vähintään suuriin tunteisiin.⁹¹ Jaakko Paavolaisen julkaisemien merkintöjen perusteella ei kuitenkaan selviä, jäivätkö nuoren Paavolaisen tunteet yksipuolisiksi vai saiko hän niihin kaipaamaansa vastakaikua. Paavolaisen elämän myöhempien vuosien osalta ei enää löydy tietoja vastaavanlaisista suhteista. Tosin Matti Kurjensaari kertoo *Loistava Olavi Paavolainen* -kirjassaan lyhyesti eräästä kesäisestä yöstä vuonna 1933, jolloin ystävät istuivat Vienolan portailla aamuun saakka. Kurjensaaren mukaan Paavolainen puhui tällöin homoseksuaalisuudesta ja ”huomautti hieman katkeranmakuisena”, että häntä ”pidetään irstailijana”, vaikka todellisuudessa hän oli ”seksuaalinen kokeilija”.⁹²

Paavolaisen henkilöhistorialla on oma merkityksensä kun ajatellaan sitä, miksi seksuaalisuudesta tai ”nykyajan eroottisesta probleemasta” tuli yksi kirjailijan johtoaiheista, joka säilytti asemansa hänen kulttuurikritiikkinsä keskiössä vuodesta toiseen. Paavolaisen sukupuolikäsitteitä koskevissa tiedoissa on kuitenkin myös harmillisia aukkoja. Näillä ei tutkijan näkökulmasta suinkaan viitata siihen, että jotkin hänen yksityiselämäänsä liittyvistä asioista tunnetaan joko huonosti tai ei lainkaan. Valitettavaa on tässä kontekstissa se, ettei Paavolaisen vuosia työstämä *Eros ja Prometheus* -teos koskaan valmistunut. Mikäli teoksesta säilyneet käsikirjoitusluonnokset ja mahdolliset muut muistiinpanot joskus saatetaan tutkimuksen ulottuville, kokonaiskuva todennäköisesti täydentyy.

Jos *Eros ja Prometheus* olisi ilmestynyt valmiina teoksena vielä ennen toista maailmansotaa ja jos se olisi osoittautunut kirjallisilta ja sisällöllisiltä ansioiltaan edes likimain samantasoiseksi kuin *Pako pimeyteen* -trilogian kirjat, se olisi epäilemättä noussut Paavolaisen muiden pääteosten rinnalle. Näin se olisi jäänyt historiaan aikansa ainoana suomalaisen laatimana ajankohtaisten sukupuolikäsitteiden kokonaisesityksenä, mahdollisesti jopa tieteellisellä otteella laadittuna⁹³. Samalla Paavolainen oletettavasti muistettaisiin yhä maailmansotien välisen ajan merkittävämpänä suomalaisena sukupuolisuhteiden ja seksuaalisuuden asiantuntijana. Toisaalta on arvioitava kriittisesti sitä, miksi Paavolainen ei koskaan saanut tärkeänä pitämäänsä teosta valmiiksi. Sukupuolikäsitteistä käsittelevien julkaistujen ja

⁹⁰ Paavolainen Jaakko 1991, 30.

⁹¹ Paavolainen Jaakko 1991, 41, 50.

⁹² Kurjensaari 1975, 272.

⁹³ Kurjensaari 1975, 179, 271; Soikkanen 2003, 68–69.

muuten tunnettujen tekstien perusteella on ilmeistä, että tehtävä oli Paavolaiselle liian vaikea. Hänen omat näkemyksensä aiheesta olivat epävarmoja ja osin ristiriitaisiakin.

Paavolaisen ansioksi on kaikesta huolimatta luettava se, että suomalaisten aikalaistensa joukossa hän onnistui parhaiten totalitaaristen ideologioiden sukupuolikäsitysten esittelyssä ja arvioimisessa. Sukupuolisuhteista ja seksuaalisuudesta yleisellä tasolla kirjoittaneita oli kyllä muitakin, mutta kukaan heistä ei edes yrittänyt nostaa haasteellista teemaa totalitaarisia aatteita koskevan kulttuurikritiikkinsä yhdeksi johtoiheeksi.

Pohjoinen rotu ja antisemitismi

Moderneissa kansallisuus- ja rotuopeissa meidän aikamme uskonnollisuus saa fanaattisimman ilmaisunsa.⁹⁴

Risti ja hakaristi

Kolmannen Valtakunnan vieraana -kirjan ensimmäinen suuri teema, jolla Paavolainen aloittaa reportaasinsa kansallissosialistisesta saksasta, on rotukysymys. Kirjan ”Pohjatuulen torvi” -nimisessä luvussa Paavolainen esittelee 1800-luvun loppupuolella kehiteltyjä rotuoppeja ja niihin perustuvaa ”pohjoista ajatusta” (*Nordischer Gedanke*), jotka yhdessä saavuttivat kansallissosialistisessa Saksassa laajimman suosionsa ja lopulta suorastaan virallisen aseman. Pohjoisen ajatuksen ”kuuluisimmaksi tulkiksi” Paavolainen nimeää oikeutetusti Jenan yliopiston professorin Hans Güntherin, jonka teoksen *Rassenkunde des Deutschen Volkes* (1922) hän mainitsee vaikuttaneen Hitleriin ”herätyksen tavoin”. Paavolainen viittaa lyhyesti myös rotuoppien varhaisempaan eurooppalaiseen historiaan ja 1800-luvun loppuun. Hän mainitsee nimeltä rotuteorioiden tärkeimpänä kehittäjänä yleisesti pidetyn ranskalaisen diplomaatti ja kirjailija Joseph Arthur de Gobineau sekä joukon tämän oppeja edelleen kehittäneitä muita tiedemiehiä.⁹⁵ Vaikka de Gobineau’n teos *Essai sur l’inégalité des races humaines* (1853–1855) ei sisältänyt mitään juutalaisvastaista, se loi pohjan näkemykselle siitä, että eri ihmislajit olisivat fyysisesti ja henkisesti eriarvoisia. Nimenomaan juutalaisvastaisista rotuteoreetikoista tunnetuimpia ovat saksalaiset Eugen Dühring ja Theodor Fritsch sekä Paavolaisenkin mainitsema englantilainen Houston Stewart Chamberlain.⁹⁶

Paavolainen kirjoittaa, ettei mikään aate ollut esittänyt kansallissosialismissa ”yhtä määräävää osaa kuin kuuluisa *Nordischer Gedanke*”. Hän toteaaakin, että kansallissosialismin ”suunnattoman mahtipontisuuden, kutsumuksentietoisuuden ja voimantunnon ymmärtämiseksi on välttämätöntä edes pintapuolisesti tutustua” pohjoisen ajatuksen ”tarkoituksenmukaiseen myyttiin”, jonka ”valtaosa maailman tiedemiehistä tuomitsee sulaksi mielettömyydeksi”.⁹⁷ Paavolainen kuitenkin tuskailee epäkiitollista tehtäväänsä:

Pohjoisen ajatuksen esitleminen alkaa jo nyt olla ylivoimaisen vaikea tehtävä. Kirjallisuutta ei suinkaan puutu – päinvastoin Kolmas Valtakunta kuohuu ”pohjoista ajatusta”

⁹⁴ Paavolainen 1938a, 254.

⁹⁵ Paavolainen [1936] 1993, 58.

⁹⁶ Kershaw 1998, 135, 151; Kuparinen 1999, 154–158; Kunnas 2013, 446.

⁹⁷ Paavolainen [1936] 1993, 57. Kohdan ”*Nordischer Gedanke*” kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

tulkitsevaa kirjallisuutta yli äyräyttensä. Mutta luotettavaa punaista lankaa on melkein toivotonta löytää näistä teoksista, joissa Edda ja Zarathustra, Akropolis ja Valhalla, troijalaiset miekat ja islantilaiset pronssioljet hurjassa kaaoksessa sekaantuvat.⁹⁸

Ilman punaista lankaakin Paavolainen onnistuu esittämään lukijoilleen ansiokkaan tiivistelmän Güntherin näkemyksistä. Valituin esimerkein hän kuvailee pohjoisen ajatuksen taustalla ollutta ”huimaavan romanttista unelmaa” ja ”fantastista rotubiologialle rakentuvaa historiannäkemyistä”, jonka mukaan kaikki historian tuntemat kulttuurit maailmassa olisivat tavalla tai toisella olleet pohjoiseen rotuun kuuluneiden yli-ihmisten aikaansaannoksia. Paavolainen nimittääkin Güntherin *Rassenkunde des Deutschen Volkes* -teosta ”pohjoisen rodun sankaritarinaksi” ja ”arjalaisuuden’ voitolliseksi odysseiaksi”.⁹⁹ Sitä Paavolainen ei kuitenkaan mainitse, että Hitlerin *Mein Kampf* sisältää käytännössä samanlaisen selostuksen siitä, kuinka kaikki kulttuurit ja niiden taiteelliset, tieteelliset ja teknologiset saavutukset olisivat syntyneet yksinomaan arjalaisen luomiskyvyn ansiosta¹⁰⁰.

Günther, Hitler ja muut pohjoisen tai arjalaisen rodun ylivertauuteen uskoneet olivat jatkuvasti huolissaan siitä, että valtioluokka menettäisi valta-asemansa. Pelkona oli, että mikäli rodut sekoittuisivat, ihanteellinen, vapaiden ja samanarvoisten miesten aristokratia muuttuisi ”alempiarvoisten ainesten” vaikutuksesta turmiolliseksi demokratiaksi. Tämä merkitsisi kulttuurien rappeutumista, kuten oli käynyt antiikin Roomassa ja Kreikassa – samoissa valtakunnissa, joiden suuruuden ajan saavutuksia Hitler henkilökohtaisesti ihaili ja joita Günther ja muut kansallissosialistiset rotuteoreetikot pitivät saksalaisten tapaan pohjoisen rodun perillisinä. Paavolainen tietääkin kertoa, että Güntherin mukaan enää hieman yli puolet saksalaisista kuului pohjoiseen rotuun ja että pohjoinen rotu oli 1800-luvun kuluessa ”osoittanut taantumusta kaikkialla maailmassa”.¹⁰¹

Paavolainen jatkaa pohjoisen ajatuksen esittelyä ja kertoo sen kannattajien uskoneen, ettei rotujen sekoittumista seuranneelle ”ali-ihmisten demokratialle” enää ollut ominaista ylpeä idealismi vaan ahdas materialismi: ”vapauten päästettyä ali-ihmistä” kun ei mikään kiihottanut yhtä voimakkaasti kuin rahanhimo. Materialistisen kapitalismin kauden puolestaan uskottiin väistämättä johtaneen suurkaupunkien syntymiseen ja sen myötä alempiarvoisten rotujen vallan kasvuun, sillä ”itsenäisen ja toimintatahtoisen” pohjoisen rodun nähtiin sopeutuneen huonosti kaupunkien ”kollektivisoituun elämään”. Näin ajateltiin historian saatossa tapahtuneen niin Intiassa, Persiassa, Roomassa kuin Kreikassakin. Vakavin isku valtiarodulle oli silti teollistuminen, sillä pohjoisen rodun ei uskottu viihtyneen ”hengettömässä ja mekaanisessa tehdastyössä, joka tuhoaa sen aloitekyvyn ja luomisilon”. Teollisuuttakin toki tarvittiin, mutta se oli määrä rationalisoida mahdollisimman tehokkaasti, jotta työläisille riittäisi enemmän vapaa-aikaa. Siksi myös uudenaikaiset työpaikat olivat joutuneet ”tylsässä ajatuksettomuudessa” viihtyvien alempien rotujen haltuun. Paavolainen toteaaakin, että koko kansallissosialistisen väestöpolitiikan perustana oli yksi selvä tavoite, ”uudistaa pohjoinen rotu, saada se jälleen määräävään asemaan ja, mikä tärkeintä, kasvatata maalle uusi puhdasrotuinen hallitseva kerros.”¹⁰² Kuten Eric Michaud on tiivistänyt,

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Paavolainen [1936] 1993, 57–61.

¹⁰⁰ Hitler [1925] 1942, 336–344; Hitler [1927] 1942, 29; Fest [1973] 1974, 210; Maser [1981] 2008, 216–217.

¹⁰¹ Paavolainen [1936] 1993, 60–61; Kuparinen 2000, 178–179; Kitunen 2007, 135–136.

¹⁰² Paavolainen [1936] 1993, 60–62; ks. myös Raitis 2003, 83–84.

koko kansallissosialistisen maailmankatsomuksen ytimessä oli jaottelu luovalla työllään kulttuuria edistäviin arjalaisiin ja kulttuuria tuhoaviin juutalaisiin. Samalla kansallissosialistit määrittivät työn käsitteen uudelleen rinnastaen sen taiteelliseen toimintaan siinä mielessä, että rodun kaikki taiteelliset ja fyysiset ponnistelut liittyivät osaksi sen selviytymistarinaa.¹⁰³

Hans Güntherin ja muiden rotuteoreetikkojen jalostama näkemys demokratian rappioon johtavasta vaikutuksesta välittyy selvästi Alfred Rosenbergin puheesta ”Euroopan pohjoismainen kohtalo” (1939), joka julkaistiin Suomessakin vuonna 1942. Puheessaan Rosenberg hyökkää Ranskan vallankumouksen jälkeen lisääntyntä suvaitsevaisuutta sekä sitä seurannutta juutalaisten ja mustien emansipaatiota vastaan. Rosenbergin mukaan ”oppi rajattomasta suvaitsevuudesta ja vapaudesta johti sitä käytännöllisesti sovellettaessa sosiaalisella alalla taloudelliseen tunnottomuuteen, joka vei lopulta kaikkien siveellisten normien häviöön, normien, jotka vuosisatoja olivat yhdistäneet ihmisten elämää”.¹⁰⁴

Paavolainen viittaa väitteisiin pohjoisen rodun heikkenemisestä ja kertoo, että kansallissosialismin koko ”suuri ja niin paljon vastaväitteitä herättänyt rodunparannusteoria onkin syntynyt tämän uhkaavan asiantilan johdosta”. Rodun jalostamisen keinoina, joihin kansallissosialistien yleisesti tiedettiin 1930-luvulla turvautuneen, Paavolainen mainitsee ”rotupuhtaat” avioliitot ja kannustamisen useiden lasten hankintaan.¹⁰⁵ Pyrkimys syntyvyyden lisäämiseen käy ilmi myös Saksan virallisella äänellä puhuneen, kansallissosialistien terveydenhuoltopolitiikasta vastanneen tohtori Arthur Güttin kirjoituksesta, joka sisältyy *Saksan tie* -artikkelikokoelmaan: ”Jos nykyistä syntyvyyden vähenemistä ei millään lailla estetä Saksassa eikä muualla, on olemassa suuri vaara, että kansat menettävät sivistys- ja vieläpä elämänperustuksensa”.¹⁰⁶

Samalla kun laadulliset vaatimukset täyttävän väestön syntyvyyttä yritettiin lisätä, ei-toivottujen kansanosien lisääntymistä pyrittiin rajoittamaan. Kansallissosialistien rodunparannuspolitiikka tunnetusti saavutti äärimmäisen päätepisteensä holokaustissa vuosina 1942–1945, mutta jo ennen tätä ”lopullista ratkaisua” Saksassa oli kokeiltu äärimmäisiä keinoja. Vuosina 1939–1941 toteutettiin *Aktion T4* -niminen salainen ”eutanasiaohjelma”, joka kuitenkin päätettiin keskeyttää sen paljastuttua ja kohdattua huomattavaa kritiikkiä.¹⁰⁷ Julkisesti tunnustettuna ja muissakin maissa tuolloin käytettynä keinona oli puolestaan sterilisaatio, jota perusteltiin sekä rationaalisuuteen että inhimillisyyteen vetoavin argumentein. Suomessa rotuhygieniakysymystä käsitteli myös Eino Sormunen, joka *Ristin ja hakaristin* kanssa samana vuonna ilmestyneessä *Selvyyttä kohti* -teostensa toisessa niteessä lähestyy aihetta kristinuskon opetusten kautta. Sormunen päätyy toteamaan, että vaikka eugeniikka ja kristinuskko ovat yksimielisiä individualismin ja egoismin vaarallisuudesta ”kansojen elämälle”, eivät ”ratsionaaliset jalostustoimenpiteet” riitä kansan laadulliseen parantamiseen. Sen sijaan tarvittaisiin elämänrohkeutta, joka olisi mahdollista vain ”elävän uskon” avulla. Sormusen kirjoituksen päättävänä teemana on joka tapauksessa näkemys

¹⁰³ Michaud [1996] 2004, 78, 195–196.

¹⁰⁴ Rosenberg 1942, 277.

¹⁰⁵ Paavolainen [1936] 1993, 62; ks. myös Raitis 2003, 84.

¹⁰⁶ Gütt 1941, 135.

¹⁰⁷ Fest [1963] 1999, 99, 269; Kershaw [1987] 2001, 170, 177.

terveiden miesten ja naisten velvollisuudesta avioitua ja hankkia jälkeläisiä, ”mikäli erikoinen luontovarustus tai elämäncutsumus ei siitä vapauta”.¹⁰⁸

Saksan väestöpoliittisen ja rodunhoidollisen valistusviraston johtajana toiminut Walter Gross perustelee *Saksan tie* -kokoelmassa julkaistussa artikkelissaan kansallissosialistista syntyvyyden säännöstelyä. Gross linjaa, ettei ollut ”ihmisystävällistä alentaa sivistyneiden kansojen perinnöllisesti terveiden ja luovien yksilöiden elintaso” määräämällä näille ”suunnattomia maksuja perinnöllisesti sairaiden ylläpitämiseksi”. Samalla hän korostaa, että ”myöskin kansojen terveitä voimia kohtaan” oli olemassa ”ihmisystävyyden ja säälin velvoituksia”.¹⁰⁹ Paavolainen pääsi henkilökohtaisesti tutustumaan näihin ajatuksiin vieraillessaan Nürnbergin sosiaalihygienian museossa esillä olleessa *Vererbung – Rasse – Volk*¹¹⁰ -näyttelyssä, jonka mottona oli seuraava Hitlerin lause: ”Kukaan ruumiillisesti ja henkisesti sairas ja arvoton ei saa ikuistaa vikojaan lastensa ruumiissa.” Paavolaisen mukaan näyttelyssä ”ilmeni selvästi kolme johtavaa periaatetta: epäerotisoiminen, rotuhygienia ja valtion harjoittama neuvonta ja valvonta”.¹¹¹

Kun Paavolainen esitteli Güntherin ja muiden rotuteoreetikkojen oppeja, hän ei ollut kirjailijana ensimmäistä kertaa tekemisissä ”rotukysymyksen” kanssa. Paavolainen oli ottanut rotuasioihin kantaa jo artikkelissaan ”Musta vaara”, joka ilmestyi ensin *Aitta*-lehdessä vuonna 1927 ja uudelleen *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassa vuonna 1929. Artikkelissaan hän julistaa Euroopan antautuneen mielihalulla ”neekerien ryöstettäväksi”. Ryöstäjät eivät kuitenkaan tulleet kuin ”varas yöllä”, vaan ”sotilaina, valloittajina, salonkileijonina, kuvaamataiteilijoina, tanssijoina, kirjailijoina, soittoniekkoina, nyrkkeilijöinä”. Paavolainen nimittää ”neekeri-kysymystä” modernin maailman ilmiöksi ja erityisen valaisevaksi esimerkiksi siitä, kuinka maailma on nykyaikaistumisensa myötä pienentynyt. Pohtiessaan ilmiön merkitystä Paavolainen kirjoittaa niin rotujen sekoittumisen vaaroista kuin mustalle rodulle tyyppillisistä ominaisuuksistakin.¹¹²

Oman aikansa kontekstissa Paavolainen osoittautuu silti avarakatseiseksi. Veli-Matti Pynttäre on huomauttanut, että vuosikymmen myöhemmin aihetta käsitellyt Vaaskivi on primitiivisyydessään yllättävän järkkymätön. Vaaskivi esittää *Huomispäivän varjo* -kirjassaan, kuinka ”uusi neekeri” oli säilyttänyt ”suklaanruskean puuteripeitteen alla” mustan ruumiinsa orgaanisen hehkun, vaikkei tämä enää pukeutunut banaaninlehvähameeseen. Mustat edustivat hänelle yhä lähinnä villiä ja primitiivistä, vaikka vaatteena olisi ollut šaketti.¹¹³ Kyse ei kuitenkaan ollut suoranainesta kritiikistä mustia itseään kohtaan. Paavolaisen ilmaus ”musta vaara” ja mustien herättämät epäluulot hänen ja kulttuuriliberaalien aikaistensa teksteissä viittasivat lähinnä siihen vieraaseen, jota mustiin liitetyn primitiivisyyden ymmärrettiin edustavan eurooppalaiseen kulttuuriin nähden.¹¹⁴ Silti Paavolainen, samoin kuin suomenruotsalainen modernisti Raoul af Hällström, siteerasi innoissaan myös runoilija Iwan (tai Yvan) Gollin kysymystä siitä, eikö Eurooppa sittenkin tarvinnut

¹⁰⁸ Sormunen 1938, 133–134.

¹⁰⁹ Gross 1941, 161.

¹¹⁰ Suomeksi ”Perinnöllisyys – rotu – kansa”.

¹¹¹ Paavolainen [1936] 1993, 201–202.

¹¹² Paavolainen 1929, 166–173; ks. myös Salminen 1984a, 113.

¹¹³ Vaaskivi 1938, 54; ks. myös Pynttäre 2011, 117.

¹¹⁴ Lappalainen 1990, 91–92.

neekereitä enemmän kuin neekerit Eurooppaa¹¹⁵. Tulenkantajat uskoivat, että eurooppalainen kulttuuri kaipasi sitä elämänläheisyyttä ja luomisvoimaa, jota mustat edustivat¹¹⁶. Marjo Kaartinen onkin maininnut ”neekerin” yhdeksi Paavolaisen nykyajan olennaisista avaimista. Neekeri oli ajan kaaoksen symboli ja tie moderniin maailmaan, jossa primitiiviset rytmit ja suurkaupungit sykkivät samaan tahtiin.¹¹⁷ Paavolaiselle tämä edusti sittenkin enemmän mahdollisuutta kuin uhkaa.

1900-luvun alkupuolelle tyypilliseen tapaan Paavolainen ajatteli ihmiskunnan jakautuvan kansojen ohella eri rotuihin, jotka erosivat toisistaan niin fyysisten kuin henkistenkin ominaisuuksien perusteella¹¹⁸. Tästä huolimatta hän katsoi, että kansallissosialismi oli mennyt teoreettisissa kehitelmissään liian pitkälle. Se, että koko ”mullistava rodun, veren ja maaperän oppi” oli viety äärimmilleen juuri Saksassa, oli Paavolaiselle ”täydellinen paradoksi”¹¹⁹. Hänestä oli täysin ristiriitaista, että ”kansanyhteisyyttä” painottava kansallissosialismi julisti pohjoisen rodun yliveraisuutta samalla, kun itse Güntherinkin mukaan noin 45 prosenttia Saksan väestöstä kuului ei-pohjoisiin, alempiarvoisiin ryhmiin. Kansallissosialistit olivat ratkaisseet ongelman suoraviivaisesti käyttämällä nimitystä ”arjalainen” kaikista ”uudenaikaisen roduntutkimuksen” määrittelemistä ”Euroopan viidestä päärodusta” eli pohjoisesta, läntisestä, itäisestä, itäbalttilaisesta ja dinaarisesta rodusta. Samalla kaikille arjalaisille oli löydetty yhteinen ”suuri vihollinen”, juutalaiset, joita Hitler oli *Mein Kampf*-kirjassaan verrannut loisiin, basilleihin ja vampyyreihin.¹²⁰

Paavolainen toteaa kuvauksensa yhteydessä paljonpuhuvasti, ettei ”saksalainen ekspansiohalu” ollut ”koskaan aikaisemmin saavuttanut tällaisia mielikuvituksellisia mittoja”¹²¹. Hän nimittääkin koko pohjoista ajatusta valtavaksi paoksi todellisuudesta illuusoiden maailmaan. Syyllisenä tähän hän piti ensimmäisen maailmansodan traumaattisia kokemuksia:

Ennen maailmansotaa Saksa oli Euroopan rationalisoiduin, industrialisoiduin ja tieteellisesti koulituin maa. Maailmansodassa ja sen jälkeen länsimainen sivistys oli perusteellisesti tuhota juuri tämän hartaimman ja uskollisimman oppilaansa ja palvojansa. Ei ole ihme, että reaktio oli näin valtava. Kansallissosialismin olemuksessa onkin jotakin, mikä tuo mieleen pakokauhun psykoosin. Pois länsimaisen sivistyksen kuolemanvaaran alta!¹²²

Havainnot, joita Paavolainen teki vieraillessaan *Vererbung – Rasse – Volk*-näyttelyssä tuskin nekään lisäsivät hänen intoaan liittyä pohjoisen ajatuksen kannattajiin. Hän kertoo, että näyttelyyn kuuluneessa rotujen levinneisyyttä esittäneessä kartassa valtaosa Suomesta oli merkitty samalla itäbalttilaista rotua merkitsevällä ”sakeansynkeällä” violetilla värillä kuin koko Venäjä. Laatokan ympäristö oli kuitenkin merkitty pohjoisen rodun asuinalueeksi, samoin kuin Suomenlahden ja Pohjanlahden rannikot. ”Koska itse olen kotoisin Karjalan kannakselta, minulta pääsee helpotuksen huokaus huomattessani tämän kansallissosialis-

¹¹⁵ Paavolainen 1929, 195; Lappalainen 1990, 91.

¹¹⁶ Lappalainen 1990, 91; Koivisto 1992, 57.

¹¹⁷ Kaartinen 2012, 106.

¹¹⁸ Paavolainen 1938e, 43.

¹¹⁹ Paavolainen [1936] 1993, 62.

¹²⁰ Hitler [1925] 1942, 285–298, 354–355, 379; Hitler [1927] 1942, 231–323; Paavolainen [1936] 1993, 58–63; Maser [1981] 2008, 214–216.

¹²¹ Paavolainen [1936] 1993, 57.

¹²² Paavolainen [1936] 1993, 63.

tisen *Rassenkunden* perusteella olevani arvollinen hengittämään Nürnbergin ilmaa”, hän huomauttaa kuivasti.¹²³

Ensimmäinen puoluepäivien tilaisuus, johon Paavolainen osallistui, oli kulttuurikokous Nürnbergin oopperatalolla syyskuun 9. päivän iltana. Sitä koskevan kuvauksen yhteydessä hän harmittelee, ettei ollut saanut ”tilaisuutta tavata sellaista taiteilija- eikä – mikä ehkä olisi ollut tärkeintä – tiedemiesälymystä”, joka kärsi Saksan ”henkisestä diktatuurista” eniten. Hän myöntääkin olevansa ”yhtä epäpätevä puhumaan sen kuin keskitysleirien vankienkin kärsimyksistä”. Ei kuitenkaan tarvinnut olla ”mikään selvännäkijä käsittääkseen, mitkä kärsimykset älymystä Kolmannessa Valtakunnassa saattavat odottaa”.¹²⁴ Paavolaisen kuvaus tilanteesta on suorastaan armoton:

Tiedemiehiin koskee tilanne ehkä eniten. Pätevien vanhojen professorien on pakko nähdä, kuinka heidän elämäntyönsä kädenkäänteessä selitetään ”hedelmättömäksi viisasteluksi” ja kuinka ”tarkoituksenmukainen myytti” asetetaan sen tilalle. Kansallissosialistiseen puolueeseen kuulumisen on suurempi etu kuin pätevänsä väitöskirja ... Pikkuporvaristolle tai talonpojalle kansallissosialismi on suuri ja sankarillinen, elämää uhkuva vapausliike – tieteellisesti koulitulle älymystölle se merkitsee palautumista ”barbariaan”. – Tutustuessani Nürnbergin puoluepäivien ajaksi järjestettyihin lukuisiin kansallissosialistisen hengen täyttämiin näyttelyihin ihmettelin pitkin matkaa, kuinka moni niistä oikeastaan olisi kestänyt ankarampaa tieteellistä tai taiteellista kritiikkiä.¹²⁵

Paavolaisen tapa kiinnittää huomiota kansallissosialismin taipumukseen hakea voimia esiteknologisista, esikristillisistä ja esikapitalistisista myyteistä, esikuvista ja kokemuksista oli toki yhteinen useille 1930-luvun Saksassa käyneille ulkomaalaisille¹²⁶. Suomalaisista Saksankävijöistä Paavolainen oli kuitenkin yksi suorasanaisimmista kummastellessaan pohjoista ajatusta, muita kansallissosialistien rotunäkemyksiä ja yleistä tieteellisen maailmankatsomuksen rappiota. Paikoin hänen tekstistään on havaittavissa suoranaista huvittuneisuutta. Asenteeseen varmasti vaikutti osaltaan Paavolaiselle ominainen tietty kulttuurielitismi, samaan tapaan kuin kansallissosialistien primitiivistä ja populistista *Blut und Boden* -myttiikkaa niin ikään vieroksuneella filosofi Eino Kailalla. Pitkään Suomen Paneurooppalaisen yhdistyksen puheenjohtajanakin toiminut Kaila edusti V. A. Koskenniemen tavoin kulttuuri-ihanteiltaan lähinnä Saksan klassista sivistystä ihailleita konservatiiveja. Vaikka Kaila osoitti useimmissa asioissa paljonkin ymmärrystä Hitlerin Saksaa kohtaan, juutalaisten kohtelusta tihkuneet tiedot saivat häneltä julkisen tuomion jo vuonna 1943, Suomen sotissa yhä Saksan rinnalla Neuvostoliittoa vastaan.¹²⁷ Huomionarvoista on, ettei Paavolainen tuolloin juuri arvostanut Kailan ”sonnustautumista humanismin sosisopaan”. *Synkän yksinpuhelun* merkinnässään 7. lokakuuta 1943 hän kirjoittaa Kailan paljastaneen, ettei tämä ”ymmärrä yhtään mitään kansallissosialismin olemuksesta”. Kailan kirjoitukset rauhan puolesta seuraavan vuoden huhtikuussa sen sijaan saivat Paavolaiselta kiitosta.¹²⁸

¹²³ Paavolainen [1936] 1993, 203.

¹²⁴ Paavolainen [1936] 1993, 119.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Pylkkö 1997, 37.

¹²⁷ Salmela 1999, 173–174; Manninen 2007, 38–39; Jokisipilä & Könönen 2013, 464–465; Kunnas 213, 605.

¹²⁸ Paavolainen 1946a, 685, 846–847.

Kansallissosialistien viljelemä biologisen maailmanselityksen retoriikka sai Paavolaisen nostamaan nimenomaan juutalaiskysymyksen kohdalla esiin seikan, jota hän piti erityisen merkillisenä. Paavolainen huomauttaa, kuinka kansallissosialisti ”vihaa juutalaista, koska tämä pitää kiinni rodustaan ja luulee olevansa ‘valitun’ kansan jäsen”. Kansalaissosialisteilla ei kuitenkaan ollut mitään vaikeuksia hyödyntää ”valitun kansan” käsitettä sellaisenaan omassa propagandassaan:

Kun Hitler puhuu valitusta kansasta, hän jäljittelee Moosesta. Natsilaiset rotu- ja veriopit voisi juutalainen allekirjoittaa. Veri- ja sukusiteet ovat juutalaisilla voimakkaammat kuin millään muulla kansalla. Kulttuuri-ihminen on ollut niistä hitaasti mutta varmasti irtaantumassa – kunnes nyt kansallissosialistit saarnaavat niistä uusimpana uskontona. Verellä kansallissosialismi ei tarkoita vain biologista verta, siis perinnöllisyyttä, vaan se antaa tuolle sanalle myös psyykkillisen merkityksen: ”veri” on samaa kuin rotutietoisuus ja rotuvaistot.¹²⁹

Politiikantutkija Tuija Parvikko on huomauttanut, että Paavolainen onnistui edellä siteerautulla vertauksellaan paljastamaan yhden kansallissosialismin ”olennaisimmista psykologis-poliittisista mekanismeista, joilla juutalaiset dehumanisoitiin”. Myös historiantutkija Tomi Mertanen on tarttunut samaan Paavolaisen havaintoon, jonka mukaan kansallissosialistit omivat juutalaisilta sen ”valitun kansan” aseman, joka näille Mooseksen oppien mukaan kuuluu.¹³⁰ Rinnastus juutalaisuuden ja kansallissosialismin välillä ei tosin ollut Paavolaisen omaa keksintöä, vaan peräisin ruotsalaisen arkeologin Sanfrid Neander-Nilssonin kirjasta *Möte med tredje riket* (1934), missä tämä kertoo kuulleensa vertauksen jonkin saksalaisen ministeriön juutalaiselta virkamieheltä ennen Hitlerin valtaannousua¹³¹. Paavolainen ei kerro suoraan, mitä vertauksesta ajattelee, mutta hän joka tapauksessa kirjoittaa ruotsalaisen esittämän ajatuksen olevan ”niin mielenkiintoinen, että en ole malttanut tässä yhteydessä olla sitä lainaamatta”¹³².

Kansallissosialisteille ja juutalaisille yhteinen ”täysin epäkristillinen” oppi valitusta rodusta onkin yksi harvoista Paavolaisen Saksassa kohtaamista ilmiöistä, joista hän kirjoittaa todella hämmentyneensä. Neander-Nilssonin ajatuksia mukailleen hän toteaa edelleen, että vaistoille sekä muita vahvemmalle, valitulle rodulle – joka pakostakin joutuu ”taisteluun toisia rotuja vastaan” – perustuvat opit edustivat ”puhtainta m a t e r i a l i s m i a”. Siksi Paavolaisesta oli merkillistä, että ”kansallissosialistit puhuvat niin paljon idealismista”.¹³³ Ei tietenkään ole ihme, että hän ja muut ulkopuoliset joutuivat vaikeuksiin etsiessään loogisia selitysmalleja läpeensä poliittiselle rotujattelulle. Käsitykset juutalaisista etuoikeutettuna, kummeksuttuna tai muuten erilaiseksi koettuna vähemmistönä ja jonkinlaisina toisen luokan kansalaisina olivat toki yleisesti tuttuja, mutta Hitlerin ja muiden hänen puolueensa fanaattisimpien antisemitistien ajatusmaailman vainoharhaisuudessa oli kyse eri mit-

¹²⁹ Paavolainen [1936] 1993, 153. Paavolaisen maininta juutalaisuutta ja kansallissosialismia yhdistävästä ja yllättävästä piirteestä herätti myös *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksesta arvosteluja kirjoittaneiden huomion. Ks. esim. Vaaskivi 1937b, 118 ja Koivukari 1937, 5.

¹³⁰ Parvikko 2002, 97; Mertanen 2011, 405.

¹³¹ Neander-Nilsson 1934, 59.

¹³² Paavolainen [1936] 1993, 153.

¹³³ Ibid.

takaavan ilmiöstä¹³⁴. Kuten Götz Aly on muistuttanut, saksalaisten enemmistö ei antanut Hitlerille vähintään hiljaista hyväksyntäänsä siksi, että se olisi halunnut vihaa, väkivaltaa ja murhia. Se osa maan väestöstä, jolla oli etuoikeus kuulua kansallissosialistien määrittelemään kansanyhteisöön, kaipasi ja sai muuta: hyvinvoinnin kasvua ja sosiaalisen tasa-arvon parempaa toteutumista eksklusiivisen yhteisönsä sisällä.¹³⁵ Jos Hitlerin edustama fanatismi oli vieras asia keskivertosaksalaisellekin, Paavolaisen kaltaiselle vierailijalle sen ymmärtämiseen oli vielä pidempi matka.

Kansallissosialismia kommentoineista suomalaisista kulttuurikriitikoista Paavolaista lähimpänä myös rotukysymykseen liittyvissä päätelmissä oli Vaaskivi. Hänen kannanottonsa kansallissosialistiseen ”rotumystiikkaan” *Roman tie* -kirjassa on yksiselitteisen kriittinen, vaikka ajatus rodullisista ominaisuuksista tai niiden periytymisestä sinänsä ei ollutkaan hänelle vieras¹³⁶. ”Kun ajattelen Kolmannen valtakunnan nykyistä kansallista historianselitystä, sen pohjalta pilkistää ikivanha rodullinen taipumus”, Vaaskivi kirjoittaa. Hän pitää kokonaisuutta sekoituksena ”paisuttelevaa mielikuvitusta ja höllää todellisuudentajua, fabuloivaa voimantunnetta ja erittäin tarkoituksenmukaista leikittelyä historiallisilla todistuskappaleilla”. Vaaskiven mielestä saksalainen kansallistietoisuus oli vaillo todellisuuspohjaa oleva kaiku menneisyydestä, joka imi itseensä ”sankarihautojen huurua kuten lampunsydän öljyä.”¹³⁷

Malliesimerkkinä toisenlaisesta suhtautumistavasta uuden Saksan rotukysymykseen toimii puolestaan Koskenniemi. *Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta* -matkakuvauksesta käy selvästi ilmi, että vaikka Koskenniemi oli keskimääräistä paremmin perillä Saksassa harjoitetun rotupolitiikan todellisuudesta, hän oli haluton kritisoidaan sitä. Kun Koskenniemi esittelee lukijoilleen ”pohjoisen ajatuksen”, hän mainitsee sen ”erikoisen mielenkiintoiseksi” ja kehuu samalla sitä ”kehittyntä väittelytaitoa”, jolla Alfred Rosenberg oli laatinut pääteoksensa *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930) ja myöhemmät ”kulttuurifilosofiaa selventäneet ja puolustaneet” julkaisunsa¹³⁸. Koskenniemen suhtautumista juutalaiskysymykseen puolestaan kuvastaa ymmärrys, jonka Saksan yliopistomaailman tiukka juutalaispolitiikka sai häneltä osakseen. Hän toteaa, että ”luonnollinen kansallinen itsensä säilyttämisaisto” oli pakottanut Saksan ”radikaaliin ratkaisuun juutalaiskysymyksessä” ja antaa ymmärtää, että yliopistoista erotettujen ”tulevien juutalaisten eläkkeennauttijoiden” kohtaloa oli itketty ulkomailla liikaakin, ja ”luultavasti enemmän kuin venäläisen tshekan veriuhrereja”. Ajalle tyypilliseen tapaan Koskenniemi myös muistuttaa lukijoitaan siitä, että Saksassa oli parhaillaan menossa siirtymäkausi ja että uusi järjestelmä vielä etsi linjaansa.¹³⁹

Kansallissosialistien tavoin Koskenniemi liitti yliopistojen juutalaisiin opettajiin epäkansallisuuden ja kulttuuribolševismin. Hän mainitsee matkakuvauksessaan juutalaisten ”kiinteän rotutunteen” ja ”kosmopoliittiset ja radikaaliset harrastukset”, jotka ”elättivät Saksan kansassa kalvavaa alemmuudentunnetta” sekä ”juutalais- ja kommunismipropagandan” ja ”kommunismia ja juutalaisuuden kansainväliset palkeet”. Näin Koskenniemi

¹³⁴ Kershaw [1987] 2001, 229–230.

¹³⁵ Aly [2005] 2007, 30, 317, 322.

¹³⁶ Vaaskivi 1940, 104–105.

¹³⁷ Vaaskivi 1940, 37–38.

¹³⁸ Koskenniemi [1936] 1955, 498–499.

¹³⁹ Koskenniemi [1936] 1955, 472–474; ks. myös Karkama 1999, 62.

tulee Hitlerin tavoin niputtaneeksi viholliset samaan leiriin.¹⁴⁰ Hän myös vastusti maa-hantuloluvan myöntämistä Suomeen pyrkiville juutalaispakolaisille vuonna 1938¹⁴¹. Vielä 1930-luvun alkupuolella ja puolivälissä Koskenniemen suhtautuminen juutalaisuuteen oli ollut huomattavasti myönteisempää. Hän oli esimerkiksi vuonna 1933 antanut tunnustusta sille ”hedelmälliselle ärsykkeelle”, jonka ”juutalaisten älyllinen energia” oli antanut Saksan taloudelliseen ja sivistykselliseen elämään¹⁴². Vuonna 1935 hän oli puolestaan arvostellut *Uudessa Suomessa* myönteisesti Erasmus Rotterdamilaista käsitelleen itävallanjuutalaisen Stefan Zweigin historiallisen romaanin¹⁴³.

Ruotsissa pitkälti samanlaisia näkemyksiä oli esittänyt kirjallisuudentutkija ja Ruotsin Akatemian jäsen Fredrik Böök. Hän omistaa vuonna 1933 ilmestyneestä 175-sivuisesta *Hitlers Tyskland Maj 1933* -kirjastaan juutalaiskysymykselle lähes neljänneksen ja pyrkii selittämään tilanteen taustoja mahdollisimman huolellisesti. Böök korostaa saksalaisten ja juutalaisten keskinäisen vihamielisyyden molemminpuolisuutta ja sitä, että juutalaistenkin olisi syytä katsoa peiliin. Hän myös painottaa saksalaisen ja juutalaisen identiteetin perustavanlaatuisia, ristiriidoille altistavia eroja. Antisemitismin kannattaja Böök ei silti ollut, ja hän harmitteleekin tilanteen kärjistymistä toivoen, että rauhanomainen ratkaisu löytyisi.¹⁴⁴ Varsinkin vuoden 1933 tilanteessa vallinnutta kansallissosialistista politiikkaa hän kritisoi paikoin jopa niin selvästi, että kyseiset kohdat ovat kirjan kriittisimpiä.¹⁴⁵

Vielä enemmän huolissaan oli maanmies Gustaf Hellström, joka kuvaa juutalaisten vaikeaa tilannetta korostetun inhimillisesti. Hän kirjoittaa matkallaan tapaamansa juutalaismiehen ja tämän perheen ahdingosta sivukaupalla ja kertoo, että erottaessa hänestä tuntui kuin olisi jättänyt miehen hitaasti uppoavaan laivaan. Hellström muistuttaa, ettei voi olla oikeudenmukaista, jos yli 60 miljoonan saksalaisen valtiossa sorretaan noin kuudensadantuhannen tunnustuksellisen juutalaisen vähemmistöä. Hän pitää Saksan juutalaispolitiikkaa yhtenä kansallissosialistien suurimmista virheistä ja toteaa, ettei myöskään ulkomaiden juutalaisia olisi kannattanut suututtaa, koska Saksan kansallissosialistisen vallankumouksen loppuunsaattaminen vaatisi Englannin ja Yhdysvaltojen myöntämiä valtionlainoja. Jos niitä ei saataisi, olisi uuden yhteiskunnan rakentaminen vaakalaudalla.¹⁴⁶ ”Israelin jumala on kostossa vahva”¹⁴⁷, Hellström kirjoittaa – tietämättä, millainen kaiku hänen sanoillaan olisi vuoden 1945 jälkeen.

Aikalaisarvioista erityisesti Koskenniemen ja Böökin esimerkit osoittavat, ettei rotuoppeja oikeuttavan kansallissosialistisen propagandan ja klassisen eurooppalaisen sivistyksen nimeen vannovan älymystön kulttuuri- ja persoonallisuuskäsitysten välille välttämättä syntynyt ylitsepääsemätöntä ristiriitaa. Tähän vaikutti suuresti se, että ne jakoivat osittain yhteisen tradition. Pertti Karkama on huomauttanut, että juutalaisiin yleensä liitetyt mielikuvat olivat ristiriidassa niiden ominaisuuksien kanssa, joita Koskenniemi piti ihanneihmiselle kuuluvina. Vaikka Koskenniemi mainitsee kirjoituksissaan ”rotuoppien labyrintit”,

¹⁴⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 473–474, 504, 511–512; Karkama 1999, 49.

¹⁴¹ Salminen 1984b, 131–132.

¹⁴² Koskenniemi 1933a; ks. myös Salminen 1984b, 132.

¹⁴³ Häikiö 2010a, 355–356.

¹⁴⁴ Böök 1933, 72–97.

¹⁴⁵ Böök 1933, 98–112.

¹⁴⁶ Hellström 1933, 37–52.

¹⁴⁷ Hellström 1933, 52.

haikailee keisarikunnan aikojen kadotettua idylliä ja toivoo Saksaan lisää suvaitsevaisuutta sekä julkisen sanan suurempaa vapautta¹⁴⁸, rodullisia erityispiirteitä ja eroavaisuuksia korostava intellektuaalinen perintö vaikutti osittain hänen maailmankatsomuksensa taustalla.¹⁴⁹ Saman tradition kasvatti oli esimerkiksi kansallissosialistisen kulttuuriteorian varhainen pääarkkitehti Alfred Rosenberg, jota Koskenniemi itse luonnehti ”natsipuolueen maailmankatsomusdiktattoriksi” ja Paavolainen puolestaan ”Kolmannen Valtakunnan aaterakennelman suurmestariksi”.¹⁵⁰

Koskenniemen matkakuvauksesta välittyy aika ajoin vierauden kokemus, mutta ”vanhan Saksan” ystävä ja ihailija yritti silti tunnollisesti selittää näkemänsä ja kokemansa parhain päin. Erityisesti Martti Häikiö on elämäkertateoksessaan esittänyt Koskenniemen miehenä, jonka Saksa-käsitystä hallitsi vankkumaton usko vanhaan kulttuurikansaan¹⁵¹. Vastaavassa lojaaliuden kontekstissa toimivat monet muutkin, esimerkiksi Ruotsissa Böök¹⁵². Koskenniemi omistaa kuvauksestaan pitkät katkelmat Goethelle ja Schillerille, joiden ajan idealismin hän julistaa olevan ”nykyisessä Saksassa edelleenkin elävää todellisuutta”. Yhtä suurella varmuudella hän vakuuttelee lukijoilleen, että kansallissosialismilla oli ”pohjimiltaan syvälinen kunnioitus eetillisiä ja esteettisiä arvoja kohtaan”.¹⁵³

Koskenniemen Saksan-matkakertomuksesta kirjoittanut Heikki Länsisalo on osuvasti huomauttanut, että Koskenniemi rinnasti ylimalkaisesti toisiinsa Goethen valistuneen, yleiseurooppalaisen humanismin ja raa’an nationalistisen ”pohjoisen kohtalontunteen”¹⁵⁴. Koskenniemen näkökulmasta Saksa oli suorastaan pakotettu radikaaleihin ratkaisuihin ”luonnollisen kansallisen itsensä säilyttämiskaavan” ajamana. Siksi hän piti lopullisten tuomioiden lausumista ”Saksan kiinteästä, jyrkästä kannasta sen kotoisessa juutalaiskysymyksessä” yksipuolisena ja pinnallisena.¹⁵⁵ Koskenniemen tapa nähdä ongelmallisetkin asiat positiivisessa valossa on yksi niistä taipumuksista, jotka Richard Griffiths on maininnut tyyppilliseksi ulkomaalaisille kansallissosialismin hyväksyjille ja ihailijoille.¹⁵⁶

Koskenniemi ei suinkaan ollut näkemyksineen yksin, sillä samalla tavalla ajatteli koko joukko muitakin suomalaisen oikeistolaisen sivistyneistön edustajia, samoin kuin esimerkiksi se osa saksalaisesta sivistyneistöstä, joka Weimarin tasavallan vuosinakin vannoi kansallisen yhtenäisyyden nimiin ja perusti arvonsa Goethen ja klassismiin¹⁵⁷. Lisäksi monen eurooppalaisen intellektuellin jyrkkien näkemysten taustalla vaikutti maailmansotien välisenä aikana varsin yleinen huoli siitä, että koko vanhan mantereen kulttuuria ja yhteisiksi koettuja arvoja uhattiin niin kommunistisen Neuvostoliiton kuin materialistisen Amerikkain suunnalta¹⁵⁸. Erityisesti kommunismin uhka traditionaalisille arvoille näyttäytyi hänelle pahimmillaan niin suurena, että välillä ei-toivottujen ja epäkansallisten ainesten

¹⁴⁸ Koskenniemi [1936] 1955, 511–512.

¹⁴⁹ Karkama 1999, 44.

¹⁵⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 467; Paavolainen 1937, 379–380; Karkama 1999, 46; Michaud [1996] 2004, 148–155.

¹⁵¹ Häikiö 2010a, 360.

¹⁵² Almgren 2007, 350–351; Kunnas 2013, 565–566.

¹⁵³ Koskenniemi [1936] 1955, 477, 495.

¹⁵⁴ Länsisalo 2008, 10.

¹⁵⁵ Koskenniemi [1936] 1955, 473–474.

¹⁵⁶ Griffiths 1983, 3; ks. myös David-Fox 2012, 280.

¹⁵⁷ Karkama 1999, 69.

¹⁵⁸ Karkama 1999, 42; Kunnas 2013, 223–226.

joukkoon ehtivät joutua myös suomalaiset kulttuuriliberaalit ja ruotsinkieliset¹⁵⁹. Vertailun vuoksi voi todeta, että jo vuonna 1929 myös Paavolainen arvioi Amerikan nousevan ”henkisenkin kehityksen alalla” Euroopan rinnalle ja ohitsekin parin vuosikymmenen kuluessa. Paavolainen ei kuitenkaan harmitellut muuta kuin sitä, ettei hänellä ollut varaa matkustaa Atlantin yli nauttimaan niistä modernin ajan ”sinisen kukan niityistä”, joista amerikkalaiset olivat ”sähkökäsittelyn ja apulantojen avulla” kasvattaneet ”mitä harvinaisimpia ja ihanimpia muunnoksia”. Sekään, että ”kirjallisuuden uusien tunnustähtien” nousu näytti tapahtuvan Amerikan ohella myös Neuvostoliiton yllä, ei saanut häntä huolestumaan.¹⁶⁰

Käytännössä kaikki Koskenniemen 1930-luvun toimintaa ja kirjoituksia kommentoineet tutkijat ovat olleet samanmielisiä siitä, että avoin ja johdonmukainen kommunisminvastaisuus oli yksi tämän omaa ideologiaa määrittävistä piirteistä. Näkemykset siitä, miten suuri merkitys antikommunismilla oli muihin asioihin nähden, ovat kuitenkin vaihdelleen paljonkin. Viimeaikaisessa keskustelussa esimerkiksi Martti Häikiö on erityisesti korostanut Koskenniemen tukeutumista kansallissosialismista riippumattomaan, saksalaiseen ja yleiseurooppalaiseen kulttuuritraditioon perustuvaan klassiseen sivistysihanteeseen, jonka säilymiseen hän uskoi poliittisten tuulten liikkeistä riippumatta. Kolmekymmenluvun kontekstiin keskittyneet Markku Jokisipilä ja Janne Könönen sekä Tarmo Kunnas ovat puolestaan korostaneet nimenomaan kommunisminvastaisuuden ja Versailles’n rauhan nöyryytystä seuranneen kansallisen itsetunnon elpymisen merkitystä taustana Koskenniemen Saksa-ystävyydelle, jota olennaisella tavalla ruokki myös kansallissosialisteilta saatu arvostus.¹⁶¹

Oma näkemykseni sijoittuu kahden edellä esitetyn esimerkin välimaastoon: kaikilla jo mainituilla syillä oli vaikutusta, mutta eri tekijät olivat sidoksissa toisiinsa ja muodostivat inhimillisen kokonaisuuden, jonka erittely on kiinnostavaa ja valaisevaa mutta tuskin lopullisiin, kiistattomuudessaan keskustelun päättäviin vastauksiin johtavaa. Kun puhutaan kansallissosialismiin kuuluvasta antisemitismistä ja muista rotupoliittisista kysymyksistä, olennaista on, että ideologisesta valinnasta johtunut sitoutuminen Saksaan aiheutti Koskenniemelle taakan, jonka hän päätti sen painosta huolimatta kantaa. Paavolaisen kaltaisille kulttuuriliberaaleille tilanne oli siinä mielessä helpompi, ettei heillä useimmiten ollut rasitteenaan sen enempää traditiosta kuin antikommunismistakaan seurannutta painolastia. Niinpä myös heidän esittämänsä arviot antisemitismistä ja rotuopeista yleisestikin olivat useimmiten tuomitsevia.

Suomalaisista Saksan-kävijöistä persoonallisimman tulkinnan kansallissosialistien rodullisesta ajattelusta tarjosi Göran Stenius *Femte Akten* -kirjassaan. Samoin kuin Paavolainen, Steniuskaan ei pidä saksalaisten rotuajattelua tieteellisesti tai teoreettisesti varteenotettavana. Hän kuitenkin esittää, ettei rotuoppeja tulisikaan ensisijaisesti tarkastella biologiaan kuuluvana käsitteenä vaan sosiaalisen ja psykologisen arvottamisen mallina, jonka vaikutus oli vieläpä positiivinen. Hieman Koskenniemen tapaan Stenius näkee rotuopit ”työhypoteesina”, jonka avulla sodassa kärsineen ja kansallisesti maahan lyödyn Saksan

¹⁵⁹ Karkama 1999, 49–50.

¹⁶⁰ Paavolainen 1929, 141, 146, 225; ks. myös Lappalainen 1990, 91.

¹⁶¹ Ks. erityisesti Häikiö 2010a, 355–362; Jokisipilä & Könönen 2013, 53, 72–77; Kunnas 2013, 120, 220, 580–583, 609. Muiden tutkijoiden osalta ks. esim. Mattila 1985, 54; Karkama 1999, 50–52; Laamanen 2010a, 238–239.

oli mahdollista toipua alennustilastaan. Työhypoteesin avulla saksalaiset voisivat ”harven-
taa vähempiarvoista ihmisainesta” ja kasvattaa tilalle terveitä ja toivottuja aineksia.¹⁶²

Steniuksen valitsema ilmaus asettuu nykypäivän tarkastelijan silmissä helposti synk-
kään valoon, mutta kirjoittamishetkellään se oli hyvinkin viaton muotoilu henkilöltä,
jonka halu nähdä asiat parhain päin oli erityisen suuri. Stenius halusi ymmärtää ”rodun”
lähinnä saksalaisena vastineena niille käsitteille, joilla muualla mitattiin rehellisyyttä,
yleistä kyvykkyyttä ja muita ihmistä arvottavia ominaisuuksia. Ilmeisesti Stenius myös
keskusteli käsityksestään Paavolaisen kanssa. *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjassaan
Paavolainen nimittäin mainitsee Steniuksen ”hauskasti” huomauttaneen, että ”kun Hit-
lerin henkivartiostona ja Kolmannen Valtakunnan poliittisena poliisina toimivaan SS:ään
mies voi päästä jäseneksi vain siinä tapauksessa, että hän täyttää kaikki pohjoisen rodun
vaatimukset se itse asiassa tarkoittaa vain sitä, että hän on ns. kunniallinen mies...”¹⁶³

Stenius uskoi optimistisesti, että rotuoppien reaalipoliittisten vaikutusten ”pitäisi olla
ohi juutalaisten keskuudessa suoritetun suuren puhdistuksen myötä”. Puhdistuksella hän
viittaa mitä ilmeisimmin vuoden 1936 alussa voimaantulleisiin Nürnbergin lakeihin ja
muihin toimiin, joilla juutalaisten kansalaisoikeuksia rajoitettiin. Kaiken tämän todettuaan
Stenius kyllä toteaa, ettei tulevaisuudesta voi olla aivan varma ja ”ettei kukaan voi tietää,
missä olemme kymmenen vuoden kuluttua”. Kokonaisuutena hänen arvionsa on silti kovin
hyväuskoinen – ja samalla myös harkitun huomaavainen saksalaisia isäntiä kohtaan.¹⁶⁴

Tito Collianderin matkakirja *Glimtar från Tyskland* sisältää vain yhden viittauksen
kansallissosialistien rotupolitiikkaan ja juutalaiskysymykseen. Colliander kirjoittaa ihme-
tellessään ruotsalaisen kirjailijakollegansa Johannes Edfeltin kanssa sitä, että vastoin ennak-
koluulojaan he näkivät Travemündessa kaikessa rauhassa lomailevia juutalaisperheitä. Yhtä
hämmästyntä Colliander oli huomatussaan sanomalehdessä juutalaisen seurakunnan ilmoi-
tuksen. Hän kertoo kuulleensa, että vain kahta vuotta aiemmin enemmistö Travemündessa
kylpylälomaa viettäneistä oli ollut juutalaisia. Se, että heitä näkyi vielä 1934, sai Colliande-
rin lähes häpeilemään omaa ennakkoluulojaan kansallissosialistisessa Saksassa vallitsevista
oloista.¹⁶⁵ Tässä mielessä Colliander vieraili Saksassa ainakin kaksi vuotta liian aikaisin.
Matkoja tosin tuli vielä kaksi lisää, kesällä 1937 ja vielä sotavuonna 1942, mutta näistä hän
ei enää kirjoittanut¹⁶⁶.

Saksassa vierailleiden suomalaisten teksteistä näkyy selvästi, että juutalaisten kohtelu oli
heille yksi kaikkein vaikeimmista käsiteltävistä ja hyväksyttävistä kansallissosialistisen politiikan
käytännön vaikutuksista. Kuten antisemitismin historiaa tutkineet Jari Hanski ja Eero
Kuparinen ovat molemmat huomauttaneet, suomalaisten enemmistölle koko ”juutalaisky-
symys” oli vieras asia jo siitä syystä, ettei Suomen pieni, noin parin tuhannen juutalaisen
vähemmistö ollut yhteiskunnallisesti näkyvässä tai muutenkaan millään lailla kadehditta-
vassa asemassa. Vaikka juutalaisuuden leima oli kieltämättä negatiivinen ja juutalaisuuteen
liittyvät stereotyyppituttuja, oli varsinainen antisemitismi silti pienen vähemmistön asia,
eikä sitä juuri esiintynyt vakavasti otettavissa yhteiskunnallisissa puheenvuoroissa.¹⁶⁷ Sak-

¹⁶² Stenius 1937, 167–169; ks. myös Toivonen 1999, 135–136 ja Kunnas 2013, 592.

¹⁶³ Paavolainen [1936] 1993, 69.

¹⁶⁴ Stenius 1937, 169–171.

¹⁶⁵ Colliander 1934, 20–22.

¹⁶⁶ Hiedanniemi 1980, 121.

¹⁶⁷ Hanski 2006, passim, erityisesti 404–413; Kuparinen 1999, 270–277.

sassa vierailleiden suomalaisten suhtautuminen kuitenkin vaihteli tuomitsevista reaktioista ymmärrykseen, ja keskimäärin ymmärrystä saattoi löytyä yllättävänkin paljon.

Kansallissosialistien antisemitismiin ja sen historiallisiin syihin ei tämän tutkimuksen puitteissa ole perusteltua paneutua erityisen tarkasti, mutta 1930-luvulla esiintyneitä vaihtelevia reaktioita voi ymmärtää yksinkertaisillakin selitysmalleilla. Koska juutalaisvastainen politiikka oli Saksassa olemassa oleva tosiasia, moni sitä vierastanutkin aikalaishavainnoitsija saattoi ajatella, että ”juutalaiskysymyksen” täytyi väistämättä merkitä saksalaisille ja Saksan valtiolle jonkinlaista todellista ongelmaa. Näin ollen sitä oli edes yritettävä ymmärtää. Näkemys juutalaisista vieraana tai vähintään epäilyttävänä joukkona ei ennen toista maailmansotaa myöskään välttämättä edellyttänyt antisemitististä arvomaailmaa. Riitti, että yleinen huoli oman viiteryhmän, useimmissa tapauksissa ”kansan” tai kulttuuripiirin, tulevaisuudesta oli riittävän vahva.¹⁶⁸ Koskenniemi on malliesimerkki henkilöstä, jonka kohdalla nämä ehdot täyttyivät. Myös Saksan Suomen-lähettiläänä 1935–1944 toiminut Wipert von Blücher on arvioinut jälkeenpäin, että suomalaiset oikeistokonservatiiviset ja bolševisminvastaiset piirit pyrkivät ”vilpittömästi ymmärtämään kansallissosialismia” silloinkin, kun se oli eri syistä vaikeaa¹⁶⁹.

Kun tarkastellaan ”juutalaiskysymystä” 1930-luvun kontekstissa, on otettava huomioon, että juutalaisten ja muiden ”kansanvihollisten” järjestelmällinen joukkotuhoaminen oli tuolloin vielä kaukana edessäpäin. Vaikka Nürnbergin lait riistivät juutalaisilta kansalaisoikeudet, he olivat aina toiseen maailmansotaan saakka vielä osa saksalaista yhteiskuntaa. Murheellisen kuuluisia keltaisia daavidintähtiä koskeneet käytännötkin yhtenäistettiin vasta syksystä 1941 alkaen, jolloin ne tulivat pakolliseksi kaikille Saksan valtakunnan alueella oleville juutalaisille¹⁷⁰. Tuolloin sotaa oli käyty jo kaksi vuotta. Seuraavasta vuodesta alkaen toteutettua ”lopullista ratkaisua” ei vielä 1930-luvulla juuri kukaan osannut ennustaa. Saksalaiset eivät yleensä näyttäneet ulkomaalaisille vierailleen keskitysleirejä, joihin poliittisia ja rodullisia vihollisia suljettiin, eikä niistä suomalaisten matkakuvauksissa myöskään kirjoitettu. Ja kaiken lisäksi on muistettava, että 1930-luvulla Suomenkin rangaistuslaitoksissa istui kommunistilakien perusteella tuomittuja poliittisia vankeja.

Kansat ja kansainvälisyys

Miten naurettava määritelmä ”eurooppalainen” luonnehtivassa ja nimenomaan kiittävässä mielessä nykyisin onkaan!¹⁷¹

Lähtö ja loitsu

Käytännössä kaikki ne kansallissosialismista 1930-luvulla kirjoittaneet suomalaiset kulttuurikriitikot, jotka olivat valmiit edes jossain määrin ymmärtämään ”uutta Saksaa”, pitivät ensimmäisen maailmansodan ja sen jälkeisten vaikeiden vuosien aiheuttamaa kansallista ja

¹⁶⁸ Laamanen 2010a, 246.

¹⁶⁹ Jonas 2010, 74.

¹⁷⁰ Kuparinen 1999, 284.

¹⁷¹ Paavolainen 1937, 282.

taloudellista kriisiä selityksenä pohjoisen ajatuksen ja muiden siihen liittyvien ”huimaavien unelmien” menestykselle. Paavolainen muotoili *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan, että ”salaperäinen hakaristi” viittoi ”menneisyyden usvaisesta hämäryydestä” tietä ”Saksan voiman pyhille lähteille”¹⁷². Myyteistä voimaansa ammentava kansallissosialismi oli asettanut rationaalille ajattelulle vakavasti otettavan haasteen.

Paavolaisen valitsema lähestymistapa on osoittautunut kiinnostavaksi siinäkin mielessä, että myös tutkijat kuten François Furet ovat myöhemmin nimittäneet kansallissosialismin tarjoamaa perustelua rotujen eriarvoisuudelle ”biologis-historialliseksi”¹⁷³. Paavolainen meni kokonaisarviossaan vielä tätäkin pidemmälle. Vaikka hän tiedosti kansallissosialismin rotuoppien äärimmäisyyden ja erityisluonteen, hän piti niitä pohjimmiltaan vain yleiseurooppalaiseksi ilmiöksi levinneen ”karkeimman, biologisen maailmanselityksen” yhtenä osasena¹⁷⁴. Kansallissosialistit eivät suinkaan olleet aatteineen yksin, vaikka ”illuusoiden maailma” olikin Saksassa nostettu ainutlaatuisen korkealle jalustalle.

Paavolainen näki myös fasistisen Italian ja kommunistisen neuvostoliiton liittyneen mukaan kamppailuun. ”Valtiot ja kansat ovat elimistöjä, jotka taistelevat vallasta muiden elimistöjen kanssa, väittävät Italian fascistiset filosofit”, hän huomauttaa *Ristissä ja hakaristissä* kaksi vuotta sen jälkeen, kun hän oli ensimmäisen kerran kirjoittanut pohjoisesta ajatuksesta¹⁷⁵. Paavolaisen huomio sijoittuu aikaan, jolloin Italiassakin oli Hitlerin painostuksesta vastikään ryhdytty juutalaisten asemaa hankaloittaviin toimenpiteisiin. Tiedetään, että Mussolini puhui yksityisesti muun muassa rotujen sekoittumisesta aiheutuvasta valkoisen rodun rappeutumisen vaarasta ja afrikkalaisten kulttuurien takapajuisuudesta, mutta rasismi ja varsinkin juutalaisvastaisuus eivät ennen 1930-luvun loppupuolta kuuluneet fasistisen ajattelun ytimeen. Fasisteilla oli muutenkin ollut hankaluuksia ”tunnistaa vihollistaan” sen jälkeen, kun Italian kommunistit oli onnistuttu voittamaan. Etiopian sodan (1935–1936) aikana mustaihoisiin kohdistuva rasismi kuitenkin kasvoi ja rotujen sekoittuminen kiellettiin ”Italian valkoisen rodun kunnian” säilyttämiseksi. Rotujen eriarvoisuuden periaate kirjattiin Italian lainsäädäntöön viimein vuonna 1938, jolloin juutalaisilta suljettiin pääsy julkisiin virkoihin ja heidän kansalaisoikeuksiaan ryhdyttiin muutenkin rajoittamaan.¹⁷⁶

Kaiken huippuna Paavolainen piti ”biologisessa maailmanselityksessä” sitä, että jopa tieteen nimeen vannoneessa Neuvostoliitossa oli ”nopeassa järjestyksessä” peräännytty ”kaikista valistuksen ja tieteellisen vapaamielisyyden sanelemista aatteista sukupuolielämän alalla lapsen ollessa kyseessä”. Paavolainen mainitsee, että esimerkiksi abortti oli enää sallittu ainoastaan sairauden tai perinnöllisten vaarojen uhatessa ja että yli seitsenlapsisille perheille maksettiin palkinto.¹⁷⁷ Venäjä oli vuonna 1920 laillistanut abortit ensimmäisenä maailmassa ja muu Neuvostoliitto oli seurannut pian perässä, mutta vuoteen 1936 mennessä lainsäädäntö oli jälleen kiristynyt huomattavasti. Kokonaan raskaudenkeskeytyksiä

¹⁷² Paavolainen [1936] 1993, 63.

¹⁷³ Furet & Nolte [1998] 2004, 36.

¹⁷⁴ Paavolainen 1938a, 255.

¹⁷⁵ Paavolainen 1938a, 256–257.

¹⁷⁶ Mosse 1996, 177; Gregor 2005, 257–259; Arthurs 2012, 125–126; Duggan 2013, 286–287, 292–293, 305, Kunnas 2013, 447.

¹⁷⁷ Paavolainen 1938a, 306–307.

Valtio ja lapsi. Italialaisia koulutyttöjä ilmakylyyssä. (Risti ja hakaristi)

ei silti lopetettu. Maan terveysministeriön tilastojen mukaan vuosien 1936 ja 1940 välillä aborttien määrä oli pienentynyt 800 000:sta puoleen miljoonaan vuodessa.¹⁷⁸

Paavolainen vetää joitain mutkia suoraksi esittäessään biologisen maailmanselityksen ajankohtaisena yleiseurooppalaisena ilmiönä. Kansallissosialismin ytimeen kuuluva antisemitismistä kumpuava eriarvoisuusajattelu oli perusuonteeltaan erilaista kuin kommunismin luokka-ajattelun pohjan muodostavat, tieteenpuutut yhteiskunnallisten jännitteiden teorit¹⁷⁹. Paavolaisen perspektiivi kertoo silti, että hän oli hyvin perillä ajan yleisestä tilanteesta. Eroista huolimatta niin kansallissosialistien kuin kommunistienkin utopisti-

¹⁷⁸ Wood 1997, 106–111; Wasserstein 2007, 209; Hoffmann & Timm 2008, 110; Hoffmann 2011, 136–138; Katainen 2013, 190–198.

¹⁷⁹ Furet & Nolte [1998] 2004, 38.

sena tavoitteena oli yhteiskunta, jossa yksilölliset, seksuaaliset ja perheen perustamiseen liittyvät tarpeet olisi uudistettu ja sovitettu yhteen kollektiivisen yhteiskunnan tavoitteiden kanssa¹⁸⁰.

Ei toki ole sattumaa, että aikalaisista juuri Paavolainen kuului asiaa laajasta perspektiivistä katsovien joukkoon. Häneen vaikutti yhä 1920-luvun loppuvuosilta periytynyt tulenkantajien kulttuuriliberalismi, joka oli korostanut kansainvälisyyttä ja kosmopoliittisuutta. Paavolaisen kiinnostus kansainvälisyyteen säilyi jatkossakin, ja yhtenä osoituksena tästä on hänen osallistumisensa Suomen Paneurooppalaisen Liiton perustavaan kokoukseen ja hänen valintansa liiton väliaikaiseen hallitukseen toukokuussa 1930. Paavolainen, Erkki Vala ja muut paneurooppalaisuudesta innostuneet kulttuuriliberaalit toivoivat löytävänsä liikkeestä uudenlaisen, perinteisestä politiikasta erottuvan kansainvälisen viiteryhmän. Sitoutuminen paneurooppalaisuuteen jäi useimmilla silti varsin nopeasti ohimeneväksi vaiheeksi ja itse yhdistyksen tarina melko lyhyeksi ja toiminta pienimuotoiseksi. Vuonna 1946 ilmestyneessä *Synkkä yksinpuhelu* -kirjassaan Paavolainen viittaa lyhyesti paneurooppalaisuuteen todeten, että aate vaikutti 1920-luvulla ”niin tenhoavalta”¹⁸¹.

Tulenkantajien tapaan paneurooppalainen liike oli sisäisesti heterogeeninen, eikä selvää yhtenäistä linjaa onnistuttu muodostamaan. Liikettä tutkinut Pauli Heikkilä on todennut, että perustavanlaatuisen ero oli paneurooppalaisuudenkin tapauksessa sukupolvien välinen: nuoret hahmottelivat eurooppalaisen tulevaisuuden kollektiiviseksi ja intuitiiviseksi ajaksi, kun taas vanhempi polvi etsi liikkeestä yksilöllisyyden pelastavaa rationaalista ohjelmaa.¹⁸² Kaikesta tästä huolimatta paneurooppalaisuus on merkittävä osa suomalaisen Eurooppa-suuntauksen historiaa maailmansotien välisenä aikana.

Paneurooppalaisessakin kansainvälisyydessä Neuvostoliitto oli jätetty Euroopan rajojen ulkopuolelle. Jo paneurooppalaisen liikkeen perustajaa, itävaltalaisista kreivi Richard Coudenhove-Kalergia oli motivoinut antikommunismi. Suomen paneurooppalaisten puheenjohtaja Eino Kaila oli niin ikään antikommunisti ja vastusti samalla jopa itse venäläisyyttä, johon hän liitti irrationaalisuuden, mystisyyden ja järjestäytymättömyyden.¹⁸³ Antikommunismista huolimatta kansallissosialistit suhtautuivat liikkeeseen vihamielisesti, ja Alfred Rosenberg olikin tuominnut paneurooppalaisen liikkeen ranskalais-juutalaisia etuja pönkittäväksi abstraktina ideologiana¹⁸⁴. Samalla kansallissosialistit kuitenkin yrittivät valjastaa ”eurooppalaisuuden” omaan käyttöönsä, ja toisen maailmansodan alettua sitä ja erityisesti ”uuden Euroopan” käsitettä ryhdyttiin toden teolla viljelemään. Tällöin suomalaisista sellaiset henkilöt kuin Koskenniemi ja Mika Waltari, jotka olivat aiemmin lähinnä naureskelleet paneurooppalaisuudelle, innostuivat ”eurooppalaisesta tulevaisuudesta”.¹⁸⁵ Paavolainen oli jo Saksan-matkallaan huomannut ”eurooppalaisuuden” ilmestyneen uutena iskusanana kansallissosialistien kielenkäyttöön, mutta tulenkantajataustaiselle liberaalille tämä saattoi

¹⁸⁰ Hoffmann & Timm 2008, 122–123.

¹⁸¹ Paavolainen 1946a, 566.

¹⁸² Heikkilä 2006, 246–249, 256, 258–259. Paneurooppalaisia yhdistyksiä ehdittiin perustaa Suomessa kaksikin. Keväällä 1930 perustettua ja vuonna 1937 lakkautettua Suomen Paneurooppalaista Liittoa, jonka puheenjohtaja toimi lähes koko sen olemassaolon ajan filosofi Eino Kaila, edelsi nuoren Jarno Pennasen johtama yhdistys vuonna 1927.

¹⁸³ Salmela 1999, 172; Heikkilä 2006, 252.

¹⁸⁴ Mikkeli 1999, 23; Salmela 1999, 173.

¹⁸⁵ Heikkilä 2006, 257.

tulla suurempana yllätyksenä kuin selvästi kommunisminvastaisille ja tätä kautta Saksan tavoitteisiin helpommin samastuville kulttuurikriitikoille¹⁸⁶.

Eino Kailan ja Erik Ahlmanin 1930-luvulla esittämiä poliittis-yhteiskunnallisia kannanottoja tutkinut Mikko Salmela on huomauttanut, että molemmat filosofit olivat esimerkkejä oikeistotaustaisista, mutta silti omia linjojaan noudattaneista kulttuurikriitikoista. Kaila oli tutustunut kansallissosialistiseen Saksaan omakohtaisesti ensin Lyypekissä vuonna 1938 vietetyillä NG:n kesäpäivillä ja myöhemmin vielä keväällä 1941 tehdyn kuusiviikkösen Saksaan suuntautuneen esitelmämatkan myötä. Salmela tulkitsee poliittisesti varovaisen Kailan vierailun kuitenkin pikemminkin reaalipoliittiseksi kuin ideologiseksi ratkaisuksi ja ”pienemmän pahan valinnaksi” tilanteessa, jossa Euroopassa vallinneita ideologisia vastavoimia edustivat kansallissosialismi ja neuvostokommunismi.¹⁸⁷

Erik Ahlmanin esitti merkittävimmän kannanottonsa Euroopan ideologisista rintamalinjoista käytyyn keskusteluun vuonna 1939 ilmestyneessä artikkelissaan ”Nykyhetken suuret ideologiat”. Siinä Ahlman erotti toisistaan kolme ideologista rintamaa, jotka olivat ”liberalistis-demokraattinen”, ”marksilais-bolševistinen” ja ”nationalistis-totalistinen”. Hän myös totesi kahden jälkimmäisen olevan autoritaarisuutensa vuoksi rakenteellisesti toisensa kaltaisia. Ahlman päätteli, että rintamien supistuminen kolmesta kahteen olisi ennen pitkää välttämätöntä, muttei kyennyt vielä ennustamaan, tapahtuisiko tämä kahden ensin mainitun vai kahden viimeksi mainitun rintaman yhteensulautumisen kautta.¹⁸⁸ Muita varteenotettavia vaihtoehtoja odotettavissa olevalle kehitykselle hän ei nähnyt, eikä hän myöskään pitänyt ”liberalistis-demokraattisen” ja ”nationalistis-totalistisen” rintaman liittoutumista ainakaan pidemmällä tähtäimellä mahdollisena, vaikka tällaisiakin merkkejä oli ollut ilmassa.

Ahlmanin artikkelissa on huomionarvoista sekin, että hän perustaa käsityksensä kansallissosialismista osittain Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan sisältöön. Ahlmanin arviot ”nationalistis-totalistisesta” rintamasta ovat muutenkin melko yhteneväiset Paavolaisen näkemyksen kanssa. *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen viittaaakin vastavuo-roisesti Ahlmaniin nimetessään terveyden, reippauden ja sotilaallisen sankariuden kaltaisia ruumiin ja sielun ”vitaaliarvoja”, jotka saavat ”fascistisessa valtiossa perustavan merkityksen.¹⁸⁹ Samoja teemoja tarkastelee vuonna 1940 myös Sormunen, jonka mukaan kaikissa diktatuuriin perustuvissa ”valtiollisissa aaterakennelmissä” oli tullut tavaksi jakaa ulkopoliittiset katsomukset toisilleen vastakkaisiin ”juridis-retrospektiivisiin” ja ”biologis-dynamiisiin”. Näistä jälkimmäiset olivat Sormusen mukaan tyypillisiä valtioille, joissa valtioiden välisten rajojen perusteeksi kelpasi ”biologinen ‘elintilan’ laki” – parhaana esimerkkinä tietenkin kansallissosialistinen Saksa, vaikka Sormunen välttääkin mainitsemasta tätä.¹⁹⁰

V. A. Koskenniemen 1930-luvun lopulla esittämät tulkinnat Euroopan suurista totalitaarisista ideologioista toimivat erityisen hyvänä esimerkkinä siitä, miten suuri merkitys tarkkailijan ennakkokäsityksillä voi olla tarkasteltavasta kohteesta tehtyihin tulkintoihin. Koskenniemen tulkinnat kumpusivat taustasta, johon kyllä kuului kansainvälinen ulottu-

¹⁸⁶ Laine 2011, 135.

¹⁸⁷ Salmela 1999, 175, 177; Manninen 2007, 33.

¹⁸⁸ Ahlman 1939, 53–61; ks. myös Salmela 1999, 184.

¹⁸⁹ Paavolainen 1938a, 284.

¹⁹⁰ Sormunen 1940, 38–39.

vuus, mutta voimakkaasti nationalismin ja traditionalismin värittämänä¹⁹¹. Tämä heijastuu jo siihen, kuinka hän vuonna 1937 julkaistun matkakertomuksensa alussa kuvaa Saksaan saapumisen tuntojaan.

Vierailulta Saksassa oli jo lähtökohtaisesti lupa odottaa suuria, ja jo yksin saksalaiselle maaperälle saapuminen riitti kohottamaan Koskenniemen mielialan ”juhlalliseksi ja kirkkaaksi”. Tarmo Kunnas onkin huomauttanut osuvasti, että Koskenniemen teksti on kokonaisuutena ”ikään kuin idyllinen matkakirja, jonka sivutuotteena lukija saa keskeistä informaatiota Saksan kansallissosialismin taustoista, ideologiasta ja arkipäivästä”¹⁹². Saksa oli Koskenniemelle lähes pyhiinvaelluskohde, yhtä aikaa vaikuttava, kiehtova ja merkityksellinen maa. Kuvaavaa on sekin, että hän herkistyy heti kirjoituksensa alussa muistelemaan edellistä Saksan-vierailuaan hieman ennen keisarikunnan romahtamista syksyllä 1918. Hän kirjoittaa ”myrkystä” urhoollisesti taistelleen Saksan kansan ruumiissa ja viittaa näin epäsuorasti suomalaistenkin tuolloin hyvin tuntemaan ”tikarinpistomyyttiin” eli kotirintaman epäisänmaallisina pidettyjen aineiden kuten juutalaisten ja kommunistien petturuuteen ensimmäisessä maailmansodassa kärsityn tappion taustalla.¹⁹³ Erityisen tyytyväinen Koskenniemi olikin siitä, että Saksan kansa oli ”koko Euroopan epäonneksi” koitunutta Versailles’n nöyryyttävää rauhansopimusta seuranneiden koettelemusten vuosien jälkeen saanut takaisin sille kuuluvan kansallisen itseluottamuksen¹⁹⁴. Tällaiset näkemykset havainnollistavat, kuinka Saksa puutteistaan huolimatta edusti Koskenniemelle ennen kaikkea vaikuttavaa ja ihailtavaa kansallista esikuvaa.

Vielä pidemmälle Saksan kansallista itsetuntoa koskevissa kommentteissaan meni Göran Stenius. *Femte Akten* -kirjassaan Stenius julistaa, että Kolmas valtakunta oli neljässä vuodessa palannut ”järjestykseen, vaatimattomuuteen ja luottamukseen” – ilman että sen on tarvinnut ”karvan vertaa puuttua muiden kansojen oikeuksiin”¹⁹⁵. Koskenniemi sentään huomioi juutalaisvastaisuuden selittäessään, ettei kansallissosialismilla ollut ”hyökkäävää asennetta toisia kansallisuuksia vastaan”¹⁹⁶.

Kansallissosialistien valtaannousua seurannut saksalaisten ”kansallisen itsetunnon palautuminen” oli seikka, johon toki muutkin kuin konservatiivit suhtautuivat Suomessa hyväksyvästi. Myös Versailles’n rauhansopimuksen epäoikeudenmukaisina koettujen ehtojen, kuten Saksan sotalaitosta koskevien rajoitusten, kumoamiset yksi toisensa jälkeen saivat laajoilta joukoilta helpottuneen tai vähintään hiljaisen hyväksynnän. Myös Ruotsissa ja muissa Pohjoismaissa oli monia, jotka näkivät asiat pitkälti samalla tavalla¹⁹⁷. Ruotsalaisista Saksan-kävijöistä luottavaisimpiin kuului Fredrik Böök. Hän päättää *Hitlers Tyskland Maj 1933* -kirjansa ilmoittamalla varauksetta, että hän kuunteli mieluusti niitä, jotka uskoivat kansallissosialismin voiton ja Saksan elpymisen Versailles’in häpeärauhan jäljiltä merkitsevän sekä Saksan että Euroopan parasta¹⁹⁸. Esimerkiksi Iso-Britanniassa ja Rans-

¹⁹¹ Tarmo Kunnas on esittänyt, että niin Koskenniemen, Talvion, Böökin kuin eräiden muidenkin eurooppalaisien intellektuellien Hitleriin ja Mussoliniin kohdistamaa ihailua voi tarkastella eräänlaisena kosmopoliittisuutena, haluna asettua vierasmaalaisten asemaan ja iloita heidän menestyksestään. Ks. Kunnas 2013, 438.

¹⁹² Kunnas 2013, 581–582.

¹⁹³ Koskenniemi [1936] 1955, 461–462.

¹⁹⁴ Koskenniemi [1936] 1955, 467, 470.

¹⁹⁵ Stenius 1937, 57.

¹⁹⁶ Koskenniemi [1936] 1955, 467.

¹⁹⁷ Kunnas 2013, 577.

¹⁹⁸ Böök 1933, 161–163, 174–175.

kassa Hitlerin hallinnon toimeenpanemia demokraattisten arvojen loukkauksia kritisoitiin selvästi herkemmin¹⁹⁹. Edes ensimmäisen maailmansodan voittajavaltiot eivät silti lopulta puuttuneet Saksan uudelleenvarustautumiseen ja muihin kauaskantoisiin yhteiskunnallisiin uudelleenjärjestelyihin toista maailmansotaa edeltäneiden vuosien kuluessa.

Koskenniemen kirjoitus vuodelta 1937 on esimerkki totalitaariseen diktatuuriin kohdistuneesta huomattavan suuresta ymmärryksestä, joka selittyi ennen kaikkea marxilaisuuden voimakkaalla vastustuksella. Hänen tulkinnassaan myös Hitlerin ja Rosenbergin puheet, joista poimittuja sitaatteja Koskenniemi näki koristamassa yhtenä vierailukohteena olleen Erwitzen poliittisen *Reichsschulungsburg*-koulutuslaitoksen seinä, olivat esimerkkejä ”yksinkertaisista vetoimuksista kansalliseen velvollisuudentuntoon”. Puheet olivat saaneet oikeutuksensa taistelussa saavutetun voiton kautta: kansallissosialismi oli tuhonnut kommunismin unelman maailmanvallankumouksesta ”saksalaisin voimin” ja ”saksalaisella maaperällä” käydyssä ”todellisessa kansaintaistelussa”.²⁰⁰ Taistelussa saavutetun voiton myötä Weimarin tasavallan ajan kestänyt ”painajaisuni” oli viimein päättynyt. ”Saksan yön” väistyttyä oli koittanut myös ”ihmiskunnan päivä”, kuten Koskenniemi oli kirjoittanut jo vuonna 1920, keisarillisen Saksan romahduksen jälkitunnelmissa laatimassaan runossa *Reinin vahti*.²⁰¹

Niin poliittisissa kuin kulttuuripiireissäkkin vaikuttaneille konservatiiveille kommunismi edusti selkeää vihollista. Koskenniemi kiteytti oman näkemyksensä luonnehtimalla marxilaisuutta suoranaiseksi rikokseksi koko länsieurooppalaista yhteistä arvojärjestelmää kohtaan. Suomen tapauksessa jyrkkää suhtautumista selittää osittain sisällissodan raskas perintö. Erityisesti marxilaisuuden sisäänrakennettu kansainvälisyys ja kansalliset rajat ylittävä kollektiivisuus huolestuttivat kansallisen yhtenäisyyden nimeen vannoneita kulttuurikonservatiiveja. Äärimmillään kommunismi edusti heille ”kansan syvimpien vaistojen vastaista” ja siksi luonnotonta aatetta.²⁰²

Silloinkin, kun kansallissosialismia ja neuvostokommunismia tarkastellaan totalitaarisina ideologioina, on välttämätöntä huomioida aatteiden perusteellinen ero kansallisuuden ja kansainvälisyyden kontekstissa. Neuvostoliiton ideologia oli virallisesti ja julkilausutusti kansainvälinen aate ja sellaisena lähtökohtaisesti kiinnostunut ulkoapäin tulevista vaikutteista ja ylijärjestyksestä vaikuttamisesta. Kansallissosialismi puolestaan tietoisesti käpertyi itseensä ja sulki peruuttamattomasti tietyt ihmisryhmät kansainyhteisönsä ulkopuolelle. Kommunismi tarjosi jopa porvaristolle, tai vähintään sen parhaalle ainekselle mahdollisuuden kääntyä proletariaatin liittolaisiksi ja olla siten mukana suuressa projektissa.²⁰³ Tämä puhutteli myös Paavolaista ja monia muita nuoremman polven kulttuuriliberaaleja ja vaikutti heidän suhtautumiseensa sekä kommunismiin ideologiana että Neuvostoliittoon valtiona. Siinä missä Koskenniemi saattoi tuomita myös kansalliset kommunistit Moskovan ”punapaavien” sätkynukeiksi ja julistaa kommunismin edustavan tieteellisen ajatuksenvapauden loppua, Paavolainen osoitti jo *Nykyaikaa etsimässä* -teoksensa esseissä kiinnostusta Neuvostoliitossa lokakuun vallankumouksen jälkeen syntyneitä uusia kulttuurisuuntauksia

¹⁹⁹ Kunnas 2013, 577–578.

²⁰⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 467. Kansallissosialistisen Saksan poliittisista koulutuslaitoksista ks. De Grand [1995] 2004, 81–82 ja Evans [2005] 2006, 286–289.

²⁰¹ Salminen 1984b, 125; Häikiö 2010a, 199.

²⁰² Karkama 1999, 50–52.

²⁰³ David-Fox 2012, 281–282.

kohtaan ja luotti neuvostojärjestelmän tiedettä edistäviä pyrkimyksiin²⁰⁴. Koetukselle tämä luottamus joutui vasta kymmenen vuotta myöhemmin.

Koskenniemen kulttuurikritiikki kytkeytyi valkoisen Suomen henkiseen perintöön, johon kansakunnan yhtenäisyys kuului lähes pyhänä asiana. Yhtenäisyyden ihanne perustui jaettuun menneisyyteen, tulevaisuuteen ja henkisiin arvoihin²⁰⁵. Yksi tärkeimmistä tulenkantajia ja muita kulttuuriliberaaleja yhdistäneistä motiiveista oli juuri tämän yhtenäisen kansallisen kertomuksen vastustaminen. Tästä huolimatta perimmäiset tavoitteet olivat samat niin kulttuurikonservatiiveilla kuin kulttuuriliberaaleillakin. Vaikka tulenkantajat mielellään korostivat kosmopoliittisuutaan ja vaikka nuoreen Paavolaiseen itseensä on liitetty milloin karjalaisen ja milloin kodittoman kosmopoliitin leima, kulttuuriliberaaleja motivoi konservatiivien tavoin halu edistää nimenomaan suomalaista kulttuuria.

Konservatiivit uskoivat, että isänmaan etua palveltaisiin parhaiten lisäämällä oma, kansallinen panos ihmiskunnan henkiseen pääomaan, liberaalit puolestaan yrittivät tarttua ulkomaisista vaikutteista niihin, jotka voisivat parhaiten auttaa nuorta kansakuntaa kohti parempaa tulevaisuutta. Juuri tästä syystä tulenkantajien oppositioasema kansallista yhtenäisyyttä korostaneisiin kulttuuripiireihin, valkoisen Suomen rakentajiin, oli vain osittainen. Tulenkantajien kosmopoliittisuuden taustalla kyllä siinsi ajatus valtiolliset rajat ylittävistä ihmisten veljeydestä, mutta tämä ei silti missään nimessä merkinnyt oman kansan tai isänmaan kieltämistä.²⁰⁶ Eivätkä tulenkantajat poikenneet fennomanian perintöön sitoutuneista edeltäjistään siinäkään mielessä, että näidenkin kulttuurisena pyhiinvaelluskohteenaan oli ollut Pariisi²⁰⁷.

Hyvä esimerkki Koskenniemen perusasenoitumisesta johtuneesta virhearviosta oli hänen uskonsa siihen, ettei kansallissosialismi ollut ”eksporttitavaraa” ja ettei sillä ollut ”mitään tekemistä pangermaanisten haaveiden kanssa”²⁰⁸. Samoilla linjoilla olivat NG:n suomenruotsalaiset vieraat Colliander ja Stenius, joista jälkimmäinen tosin kertoi myös tiedostavansa, että vieraille näytettiin Saksasta vain mitalin etupuoli ja että muu oli pääteltävä itse²⁰⁹. Koskenniemi ei esittänyt vastaavaa varausta. Hänelle kansallissosialismi oli niin selvästi ”valtiollinen ajatussuunta, jonka mahdollisuudet ja tarkoitukset joka suhteessa rajoittuvat Saksan piiriin”, ettei hän vuonna 1937 uskonut edes seuraavana vuonna toimeenpantuun Saksan ja Itävallan valtioliitokseen (*Anschluss*).²¹⁰ Yhtenä kansallissosialismin pääasiallisista tehtävistä Koskenniemi piti Saksan kansallista ja valtiollista yhdistämistä ja siten Bismarckin perinnön jatkamista²¹¹.

Vaikka Koskenniemi ei puhunut ”biologisesta maailmanselityksestä”, hän kyllä teki osin samankaltaisia huomioita kuin Paavolainen. Matkakuvauksessaan *Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan* Koskenniemi toteaa, että äitiys ja syntyvyys olivat saaneet Italiassa osakseen ”Mussolinin erikoisen suojeluksen”²¹². Hän oli myös perillä siitä, että juutalais-

²⁰⁴ Paavolainen 1929, 196–225; Karkama 1999, 52.

²⁰⁵ Karkama 1999, 47–49.

²⁰⁶ Lappalainen 1990, 81–87; Koivisto 1993, 257–258.

²⁰⁷ Suomalaisen sivistyneistön Ranska-suhteesta 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa tarkemmin ks. Ranki 2008, 63–82 ja Vares 2008, 133–158.

²⁰⁸ Koskenniemi [1936] 1955, 485–486, 512–513; ks. myös Karkama 1999, 64.

²⁰⁹ Stenius 1937, 163–164; Mertanen 2011, 401, 410.

²¹⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 485–486.

²¹¹ Koskenniemi [1936] 1955, 502–504.

²¹² Koskenniemi [1939] 1955, 404.

vastaisuus oli 1930-luvun loppuvuosina omaksuttu Saksan ohella Italiassakin. Vaikka Koskenniemi pitikin latinalaisen ja germaanisen kansanluonteen eroja ”monessa suhteessa” jyrkkinä, hän oli havainnut, että ”poliittinen käytäntö” oli ”lähentänyt fascismia ja kansallissosialismia toisiinsa, tasoittaen niiden eroavuuksia ja valmistaen tilaa entistä kiinteämmälle yhteisrintamalle”. Samalla ”varsinainen teorianmuodostus” oli saanut väistyä syrjään molemmissa maissa. Koskenniemi myös kertoo seuranneensa matkallaan esitelmää, jonka aiheena oli juutalaiskysymys keisariajan Roomassa.²¹³

Paavolaiselle kansan ja rodun käsitteet ennennäkemättömällä tavalla mullistanut biologinen maailmanselitys muodostui lopulta niin hallitsevaksi kysymykseksi, ettei hän edes Etelä-Amerikan matkansa aikana kyennyt irtautumaan sen pohdinnasta kuin hetkellisesti. *Lähdössä ja loitsussa* Paavolainen kertoo pohdintoistaan neljä ja puoli vuorokautta kestäneellä risteilyllä, jonka hän teki Paraná- ja Alto Paraná -jokia pitkin Buenos Airesin La Platasta Misionetin Posadasiin. ”Eurooppalaisuus” ei hänestä enää ollut mikään kiittävä määritelmä, vaan yhtä naurettava kuin kansan ja rodun käsitteet Argentiinan kaltaisessa maassa, jota asuttivat siirtolaiset:

Täällä syntyy parhaillaan täysin uusi kansa ja täysin uusi rotu – yhtä rajusti kuin karja täällä aikoinaan lisääntyi. ”Isäni oli sveitsiläinen”, selittää pöytänaapurini, señor Rohner, ”mutta itse olen syntynyt täällä, ja siis maan lakien mukaan Argentiinan kansalainen. Lapseni ovat jo täysiä argentinoja; he eivät enää edes puhu saksaa, jonka minäkin jo, kuten huomaatte, olen aika tarkkaan unohtanut.”²¹⁴

Vaikka Paavolainen nimittääkin kansan ja rodun käsitteitä siirtomaista katsottuna naurettaviksi, hän toteaa samaan hengenvetoon, että oli saanut jokilaivalla pöytäseurueekseen oikean ”eurooppalais-kansainvälisen politiikan Kolminaisuuden”. Paavolaisen ja señor Rohnerin lisäksi pöydässä istui kaksi Euroopasta Etelä-Amerikkaan tullutta siirtolaista: italialaissyntyinen tulitikkutehtailija ja puolanjuutalainen kenkätehtailija. Paavolainen kertoo, että italialainen oli ”tietenkin fascisti” ja ”moraalisesti kohottavan” sodan sekä Mussolinin Abessinian politiikan innostunut ja kovaääninen ihailija”. Juutalainen oli puolestaan ”niin tympeä rotunsa edustaja”, että oli ”jo ensimmäisenä päivänä” käännyttänyt Paavolaisen anti-semitiksi.²¹⁵ Paavolaisen värikäs kuvaus puhuu omasta puolestaan:

Hän on todella suurenmoinen tietoisesti paisutellussa iljettävydessään. Koko rodun katkeruus on hänessä puhjennut röyhkeäksi uhitteluksi. Hän omistaa kenkätehtaan Asunciónissa; mutta hän riitelee mielenosoituksellisesti mozon kanssa jokaisesta laskusta, antaa viinin ja kananrasvan valua pitkin suupieliään, röyhäilee ja pyyhkii sormiaan takkinsa liepeisiin... Joka aterialla hänessä herää oikea semiittinen piru. Briljantiinilla huolekkaasti suittu fascisti tekee minulle äärimmäisen inhon merkkejä pyyhkiessään siniraitaisella silkkinenäliinallaan hihastaan juutalaisen viininpärskeitä. Pitkä, puolikalju ja jämerä liberaali luo minuun ainoastaan vakavan yhteisymmärryksen katseen pudistelllessaan helmastaan juutalaisen leivän- ja paistinmuruja. Ja kenkätehtailija nauttii... Ovatko señorit koskaan nähneet mitään tylsempää kuin nämä Argentiinan maisemat?

²¹³ Koskenniemi [1939] 1955, 395, 413.

²¹⁴ Paavolainen 1937, 282.

²¹⁵ Paavolainen 1937, 284.

Jos Paraguay on lapsenmurhaajien, niin Argentiina on äidinraiskaajien maa. Hitler on leikkannut viiksensä, koska tuuli ne muuten puhaltaisi hänen suuhunsa juhlapuheen aikana. Ovatko señorit kuulleet, että eräs juutalainen yritti kerran kuristaa Bismarckin hänen omilla viiksillään?²¹⁶

Edellä esitetty pitkä sitaatti sisältää sen *Pako pimeyteen* -trilogian tekstinkohdan, jossa Paavolainen esittää kriittisimmät juutalaisuuteen liittyvät kommenttinsa. Suorasukaisesta stereotyyppiolla herkuttelusta paljastuu lopulta kuitenkin vain, ettei hän sittenkään päässyt kokonaan pakoon eurooppalaisuutta ja eurooppalaisia ongelmia, ei edes Paranán suistomaan syleilyssä ja sen ”villin pimeyden verhossa”²¹⁷.

²¹⁶ Paavolainen 1937, 284–286.

²¹⁷ Paavolainen 1937, 276.

IV Uusi aika, uudet uskonnot

”Musta jumala, joka siunaa pellon ja rakkauden”

Uusi teokseni, vielä ilman nimeä, tahtoo tutkia [– – –] suurien ”pakana”-uskontojen sukulaisuutta meidän aikamme Blut und Boden-oppien kanssa.

Olavi Paavolainen Helsingin Sanomien haastattelussa 28.8.1937

Vuoden 1936 Saksan-matkansa jälkeen Paavolainen oli julistanut ”ruumiillisen kulttuurin” tuolloisen nykyajan merkittävimmäksi ilmiöksi. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän oli todennut lyhyesti, että esimerkiksi militarismi, antikristillisuus ja uusi sukupuolimoraali olivat kaikki ruumiinkulttuurin heijastumia ja näin ollen myös riippuvaisia siitä.¹ Paavolaisen käsitys asiasta kuitenkin muuttui seuraavan kahden vuoden kuluessa. Kun *Risti ja hakaristi* ilmestyi vuonna 1938, hän oli ehtinyt nostaa antikristillisyyden aikansa tärkeimmäksi ja samalla vaikutusvaltaisimmaksi voimatekijäksi. Muutos vaikutti ratkaisevasti siihen, millaiseksi Paavolaisen kokonaiskäsitys oman aikansa ideologisista rintalinjoista muotoutui toiseen maailmansotaan mennessä.

Paavolaisen henkilökohtaisella suhtautumisella uskontoon ja uskonnollisuuteen on ollut suuri vaikutus siihen, mitä hän *Pako pimeyteen* -trilogiansa teoksissa kirjoitti totalitaarisien ideologioiden ja uskontojen välisistä suhteista. Vaikka historiantutkijan mahdollisuudet tarkastella Paavolaisen omaa suhdetta uskontoon ovat rajalliset, perusasetelma on selvä. Paavolainen oli koko elämänsä ajan evankelis-luterilaisen kirkon jäsen, mutta hän karsasti sen edustamaa yhtenäiskulttuuria. Luterilainen kirkko instituutiona oli hänelle ainakin vielä 1930-luvulla lähinnä pysähtyneisyyden ja taantumuksen symboli. Paavolainen yhdisti luterilaisuuden tukahtuneeseen ”kirkonkylämentaliteettiin”, jota vastaan hän oli nuoruudessaan kapinoinut².

Paavolaisen ensimmäinen ”kapina”, josta on jäänyt kirjallisia todisteita, tapahtui viidentoista vuoden iässä. Keväällä 1919 nuori Paavolainen oli julistanut kääntyneensä roo-

¹ Paavolainen [1936] 1993, 241–242.

² Paavolainen kritisoi ”kirkonkylämentaliteettia” myöhemminkin, tähän liittyen ks. esim. Paavolaisen puheenvuoro hotelli Tornin keskusteluissa (nimimerkillä ”Kulttuurimatkailija”): ”Ajatelkaa naisjärjestöhömpötyksiä – kuinka meidän maaseutumme voi kasvattaa minkäänlaista sivistystä! Ajatelkaa mentaliteettia isossa kirkonkylässä. Minä tiedän sen, sillä olen asunut maalla syntymästäni saakka.” Ks. Kivimies 1937, 42.

malaiskatoliseen uskoon – ”*vita nuova*” oli alkanut³. Tätä katolilaisuuden ”puuskaa” kesti Paavolaisen oman kertoman mukaan lopulta kolmisen kuukautta⁴. Innostus katolisuuteen selittyy osittain läpi Paavolaisen koko elämän säilyneellä viehtymyksellä kaikenlaiseen mystiseen. Jaakko Paavolainen on luonnehtinut kääntymystä serkkunsa ”ensimmäiseksi ympäristöön vaikuttamisen julkiseksi manifestaatioksi” ja samalla maininnut Matti Kurjensaaren löytäneen julistuksesta ”nuoren narsistin esteettistä hurmiota”⁵. Paras osoitus siitä, että Paavolaisen kiinnostus uskontoihin ja uskonnollisuuteen ylipäänsä on aina erottamattomasti liittynyt niiden esteettisiin ulottuvuuksiin, on kuitenkin *Pako pimeyteen* -trilogia kokonaisuudessaan.

Vaikka nuoren Paavolaisen omaehtoinen kausi katolilaisena jäi lyhytaikaiseksi, kiinnostus ja tietty kunnioitus katolilaisuutta kohtaan säilyivät. Kari Mäkinen on todennut, että kristillisyyden merkitys Paavolaiselle aina ensisijaisesti roomalaiskatolisuutta, joka puolestaan edusti hänelle läntisen kulttuurin varsinaista uskonnollista voimaa.⁶ Paavolainen myös uskoi katolisen kirkon poliittisen aseman ja kulttuurisen merkityksen vahvuuteen. Kun hän *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoissa pohtii totalitaaristen ideologioiden aiheuttamia uhkia kristinuskolle, hän näkee vaaran kohdistuneen ensisijaisesti protestanttisiin kirkkoihin⁷.

Paavolaisen toinen kapina pysähtyneisyyttä ja samalla luterilaista kirkkoa vastaan sijoitui tulenkantajien kauteen 1920-luvun loppupuolelle. Tulenkantajat pitivät itse Elämää (joka oli pyhä ja siksi kirjoitettiin mielellään isolla alkukirjaimella) perustavana uuden todellisuuden voimana. Vakiintuneet uskonnot ja katsomukset olivat osoittautuneet heidän silmissään pettäviksi. Vallitsevan moraalinormiston rajoituksista oli pyrittävä vapautumaan, jotta uuden ajan vaatimuksiin pystyttäisiin vastaamaan. Normien noudattamisen sijaan oli antauduttava Elämän vietäväksi. Uusi etiikka edellytti, kuten Mäkinen on ajatuksen muotoillut, ”sen tukemista, mikä oli uutta, elinvoimaista ja luonnonmukaista sekä sen vastustamista, mikä oli vanhaa, pysyvää ja normien säätämää”.⁸ Tulenkantajien perintö selittää osaltaan sitä, millä tavoin Paavolaisen huomio kiinnittyi ”uuden ihmisen” henkisiin ominaisuuksiin myöhemmin 1930-luvulla, kun hän tarkasteli totalitaarisia ideologioita.

Paavolaisen 1920-luvulla kirjoittamista uskonnollisten teosten arvioista käy ilmi, ettei kapinallisuus estänyt häntä antamasta tiettyä arvoa myös sovinnaiselle suomalaiselle luterilaisuudelle. Paavolainen piti luterilaisuutta ”vanhan maailman aitona rakennuspuuna”, jota oli syytä kunnioittaa sen kiistattoman kulttuurisen merkityksen vuoksi⁹. 1920-luvun edetessä hän tuli kuitenkin yhä vahvemmin siihen käsitykseen, että uusi aika merkitsi vääjäämättä vanhan kulttuurin murrosta – sellaista, jossa ”menneisyyden totuuksiin ei enää uskota, tulevaisuuden totuudet eivät ole vielä hahmottuneet”.

Vaikka roomalaiskatolisuus kiehtoi Paavolaista, hänen näkökulmansa siihen oli ulko-kohtainen. Se oli lähempänä turistin kuin katolista uskonnollisuutta sisältä tuntevan henkilön näkökulmaa. *Nykyaikaa etsimässä* -kirjan esseessä ”Pyhimys, joka on ‘up-to-date’”

³ Paavolainen Jaakko 1991, 31–32. Kursivointi tekijän.

⁴ Paavolainen [1947] 1965, 447.

⁵ Paavolainen Jaakko 1991, 32.

⁶ Mäkinen 2001, 29.

⁷ Raitis 2003, 87.

⁸ Mäkinen 2001, 27–28.

⁹ Mäkinen 2001, 27. Uskonnollisten teosten arvioista tarkemmin ks. Mäkinen 2001, 26–27.

Paavolainen ihastelee Pyhän Kristoforoksen kirkkoa Pariisin Javel-kaupunginosassa. Ihailu kohdistuu siihen, että matkalaisten pyhimys Kristoforos oli tuotu rautabetonista rakennetussa modernissa kirkossaan keskelle urbaania maailmaa. Mäkinen kirjoittaa osuvasti, että Paavolainen on antanut kirkolle saman roolin kuin toisessa esseessään esiintyvälle pariisilaisen baarin sateenkaaricocktailille. Niin kirkko kuin kerroksittain rakennettu cocktailkin edustivat kulttuurisnobi-Paavolaiselle väriä, iloa ja sellaista maailmaa, joka näytti olevan kaukana suomalaisten herätysliikkeiden sävyttämästä karusta luterilaisuudesta.¹⁰

Matti Kurjensaari on todennut, että Paavolainen oli ”pyhimässä paikassaan” silloin, kun hän vuoden 1939 Neuvostoliiton-matkansa jälkeen vieraili Kreikassa Akropolis-kukkulalla. Siellä toteutui Paavolaisen ihanne, uskonnon ja kauneuden yhdistyminen. Kurjensaari muistaa Paavolaisen myös kerran sanoneen, että hänen haudalleen ”ei saa pystyttää ristiä vaan murtunut antiikkinen pylväs.”¹¹ Paavolainen ei silti ole tullut tunnetuksi varsinaisena antiikin ja sen kulttuurin ihailijana. Hän ei ollut opiskellut latinaa tai kreikkaa, eikä hän juuri mainitse esimerkiksi antiikin kirjailijoita. Antiikki on hänen teoksissaan kuitenkin vahvasti läsnä. Paavolainen kiinnittää tavan takaa huomiota siihen, kuinka antiikin todelliset ja oletetut traditiot olivat jälleen näkyviä 1920- ja 30-lukujen Euroopassa.¹² Ilmiössä korostuneet vanhan ja uuden sekä myyttisyyden ja uskonnollisuuden liitot viehättivät häntä.

”Eikö kristillinen jumala ole kuollut jumala?”, Paavolainen kysyy *Lähtö ja loitsu* -kirjansa lopussa. ”Kuolemanajatus” oli hänen mielestään saanut kristillisessä ”elämänkuvassa” suhteettoman suuren osuuden.¹³ Hän koki, että kristillinen intellektualismi ”kieltää elämän palvonnan, mutta sallii elämän riiston”. Samalla se oli hävittänyt ”kaiken elämänläheisen, dionysisen uskonnosta ja elämästä”.¹⁴ Vastaavia kommentteja esitettiin tuolloin ympäri Eurooppaa. Monet intellektuellit kokivat, että moderni kulttuuri ja samalla kristilliseen traditioon kiinnittynyt intellektualismi olivat kehittyneet vastakkaisiksi elämänmyönteisyydelle ja kriisiytyneet materialismin tai marxismin paineessa. Heidän kaltaisensa olivat alttiita kiinnostumaan ja usein myös väliaikaisesti innostumaan fasististen liikkeiden julistuksista. Lupaukset iloisesta, fyysisesti ja henkisesti lujasta ihmisestä olivat epämääräisiä, mutta uutuudessaan, mystisyydessään ja tietyissä aristokraattisuudesta muistuttavassa eksklusiivisuudessaan kiehtovia, ainakin ennen 1930-loppupuolta ja totalitaaristen yhteiskuntien todellisuuden aiempaa selvempää hahmottumista.¹⁵

Taistelua käytiin varsinkin nuorison sieluista. Niin Italian fasistit kuin Saksan kansallissosialistitkin pyrkivät siirtämään nuorisojärjestötoiminnan kirkolta omaan valvontaansa yrittäessään kasvattaa uutta ihmistä.¹⁶ *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen kirjoittaa, ettei nuorisoa houkuttelisi puolelleen ”tonsuuripäinen, mustakaapuinen munkki” vaan ”rivistöt, joiden johtajan yllä säteilee pretoriaanisen miehekäs loisto”. Nuoriso ei kaivannut ”ristiriitoja ja loputonta, tuskallista kilvoittelua, voiton häämöttäessä jossakin toivottoman kau-

¹⁰ Paavolainen 1929, 258–261; Mäkinen 2007.

¹¹ Kurjensaari 1975, 203.

¹² Riikonen 2003a, 147–148; Kivistö 2012, 30–60.

¹³ Paavolainen 1937, 378.

¹⁴ Paavolainen 1937, 8–9.

¹⁵ Ks. myös Kunnas 2013, 635–636.

¹⁶ Paxton 2005, 143–144, 152–153; Duggan 2013, 192–197.

“Die ewige Wache”. Kansallissosialistien ensimmäisten uhrien avoimien hautatempelien portaita Münchenissä. (Risti ja hakaristi)

kana, inhimillisten voimien piirin ulkopuolella”, kun tarjolla oli välitön voitto ja elämä mottonaan ”aina riemukas *Presente* – ‘läsnä’”.¹⁷

Sen lisäksi, että totalitaariset liikkeet olivat tehneet elämästä näennäisen riemukasta ja ”läsnä olevaa”, ne onnistuivat tekemään saman myös kuolemalle. Kuolleet olivat läsnä propagandassa ja rituaaleissa niin Nürnbergissä kuin Moskovassakin. Hannah Arendt on todennut, että kuolleet ja kuolleisiin liittyvät symbolit – oli kyseessä sitten Leninin mausoleumi tai kansallissosialistien vuoden 1923 epäonnistuneessa vallankaappausyrityk-

¹⁷ Paavolainen 1938a, 189. Neljä vuotta aiemmin Maila Talvio oli kirjoittanut *IKL:n Jouluku 1934* -lehteen Italian-vierailuunsa liittyvän kuvauksen, jossa nuoruuden ja läsnäolon teemat olivat vahvasti esillä: ”Kuulemmeko siipien havinaa – ei, vain nuoret, uskon ja innostuksen siivittämät kädet nousevat, huulten toistaessa samaa sanaa, joka korkealla ristin ympärillä toistuu satoja kertoja: PRESENTE”. Sitaatin lähde Kunnas 2013, 440.

sessä tahrinutun pyhä ”verilippu” (*Blutfahne*) – lisäsivät rituaaleja seuranneiden ihmisten yhteenkuuluvuuden tunnetta, osin pelkoa ja osin kunnioitusta herättämällä¹⁸. Kuolleetkin olivat *presente*. Esimerkiksi kansallissosialistien vuoden 1923 marttyyrien kunniamempelit Münchenissä eivät olleet virallisesti hautakammioita, vaan vartiotupia. Sankarivainajien ikuinen tehtävä oli vartioida Saksan kansaa ja sen oikeaoppisuutta yhdessä temppelien lähistöllä sijaitsevan, vuonna 1937 valmistuneen ja ”elävän taiteen” pyhätköksi tarkoitettun saksalaisen taiteen museon kanssa.¹⁹ Kun Vaaskivi *Rooman tie* -kirjassaan kirjoitti kunniamempelleistä²⁰, hän esitti samanlaisia huomioita kuin ruotsalainen Bertil Malmberg. Tämä oli *Tyska intryck 1936* -kirjassaan huomauttanut, ettei vainajia ollut kätkeyty maan poveen, vaan heidän sarkofaginsa olivat esillä ja taivasalla, siellä missä elävätkin²¹.

Kansallissosialistien kunnianosoitusta kuolleille Nürnbergissä seurannut Paavolainen kuvaa ohjelmanumeroa lippuineen ja liekkiäpylväineen ”suurenmoisen yksinkertaiseksi ja vaikuttavaksi”. Samalla hän näkee rituaalissa myös uhkaa: ”Kirkkään vihreitä, kolmena portaana laskeutuvia, kaartuvia ruohovalleja myöten kiemuroivat nyt tribuunin molemmille puolille tuhannet punaiset hakaristiliput – tuliset laavavirrat vyörymässä vihreihin hedelmätarhoihin peittyvää vuorenrintettä ... kenenkään tajuamatta vaaraa näyn lumoamina!” hän kirjoittaa.²²

Paavolainen piti kansallissosialismia ja kristinuskon peruserona sitä, että kansallissosialismi ammensi voimansa ”uskosta tässä maailmassa suoritettaviin tekoihin”, ei tuonpuoleisen elämän odotuksesta. ”Se ei usko kärsimykseen, vaan se uskoo iloon – *Kraft durch Freude!*” hän julistaa.²³ Uuden ajan ja ”uusien uskontojen” julistus jatkuu *Lähti ja loitsu* -kirjan lopussa, entistä selkeämpänä ja voimakkaampana:

Kristinuskoa vastaan eivät Euroopassa hyökkää enää vain rohkeat yksilöt, ajattelijat ja älylliset kapinoitsijat, uusi psykologia ja kirjallisuus, vaan kokonaiset mahtavat valtakunnat, Saksa ja Venäjä, ovat antikristillisiä. Italia on jo hyvällä tiellä heihin liittymässä, samoin toinen puoli kahtia raastettua Espanjaa. Nykyisin ei ole enää kysymys vain yksilöiden *kapinasta*. Kristinuskon tilalle asetettavaksi on jo valmiina uusia *uskontoja*.

Uusi jumala on jälleen ELÄVÄ. Hän on Hedelmällisyyden ikivanha musta jumala – *Blut und Bodenin*, veren ja maan, taistelun ja lisääntymisen luova henki.

Musta jumala, joka siunaa pellon ja rakkauden.²⁴

Vaikka Paavolainen usein puhuukin ”uusista uskonnoista” monikossa, hän piti kristinuskon pahimpana haastajana ilman muuta kansallissosialismia. ”Mitään siltaa ei voi olla niiden välillä”, hän toteaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan²⁵. Samalla hän kiinnitti

¹⁸ Arendt 1951, 377–378; ks. myös Kitunen 2007, 139–140.

¹⁹ Michaud [1996] 2004, 109–110; ks. myös Kuparinen 2000, 199.

²⁰ Vaaskivi 1940, 40–41.

²¹ Malmberg 1936, 70.

²² Paavolainen [1936] 1993, 165–166.

²³ Paavolainen [1936] 1993, 90–91. *Kraft durch Freude* -järjestö oli hallinnollisesti Saksan työväenjärjestön *Deutsche Arbeitsfrontin* (DAF) osa, jonka tehtävänä oli Saksan työläisten virkistystoiminnan järjestäminen. *Kraft durch Freude* on vapaasti suomennettuna ”voimaa ilosta”.

²⁴ Paavolainen 1937, 380.

²⁵ Paavolainen [1936] 1993, 90.

paljon huomiota juuri kansallissosialistien käyttämään uskontoretoriikkaan ja kansallissosialismin ”uuspakanallisuuteen”²⁶. Se, että Paavolainen yhdisti uuspakanuuden nimen omaan veren ja maan nimeen vannovaan Hitlerin Saksaan, selittyy osittain omakohtaisilla kokemuksilla, mutta myös ruotsalaisten Saksan-kävijöiden aikaisempina vuosina esittämät arviot vaikuttivat häneen selvästi. Yksi näistä ruotsalaisista oli Fredrik Böök, joka tutkimusmatkailija ja maantieteilijä Sven Hedinin ohella oli maansa näkyvimpiä kansallissosialismin aatteesta innostuneita ruotsalaisia tiedemaailman vaikuttajia²⁷. Böök oli *Hitlers Tyskland maj 1933* -nimisessä vuonna 1933 ilmestyneessä kirjassaan todennut, että nuorista kansallissosialisteista välittyi elävä usko, ”*en levande tro*”²⁸. Vuotta myöhemmin Sanfrid Neander-Nilsson oli puolestaan kirjoittanut uskosta vereen, ”*tron på blodet*” kansallissosialistisen maailmankatsomuksen ytimenä²⁹. Böökin kirja oli ilmestyessään ensimmäisiä ulkopuolisen kirjoittamia kansallissosialistisen Saksan kuvauksia, ja se käännettiin pian myös tanskaksi, saksaksi ja englanniksi. Saksankielisestä painoksesta tosin editoitiin pois jo muutenkin harvoja kriittisiä kohtia, jotka liittyivät lähinnä juutalaisten kohteluun.³⁰

Paavolainen kirjoitti *Ristissä ja hakaristissä* uusien uskontojen merkityksestä myös Italian fasismille. Silloin hän teki fasismin ja kansallissosialismin välille selvän eron. Vaikka Mussolinikin oli onnistunut luomaan ”uuden maailmankatsomuksen”, hän oli Paavolaiselle ”vain ateisti” eikä siten mikään todellinen uhka katoliselle kirkolle. *Führer* oli kuitenkin toista maata: ”Mutta sitten saapui Hitler vierailulle Roomaan – Hitler, jossa jokaisen oikeaoppisen katolilaisen silmissä ruumiillistuu ei suinkaan jumalankielteisyys, vaan u u s p a k a n u u s .”³¹ Paavolaisen mielestä ”Saksan kansan sielussa” oli tapahtunut jotain ”käsittämätöntä, demonista”. Hän viittaa jopa ensimmäisen maailmansodan aikaiseen englantilaiseen propagandaan, jonka mukaan Saksa ei koskaan olisi kääntynyt kristinuskoon, vaan olisi ”aina ollut pakanallinen ja ‘germaaninen’ heikon kristillisen kuoren alla”. Niin liioiteltua kuin tällainen olikin, Paavolaisen kokemukset saivat hänet kirjoittamaan, että kansallissosialismin kaudella tapahtuneet asiat ”tuntuvat hämmästyttävällä tavalla tukevan tätä väitettä.”³²

Siinä Paavolainen oli oikeassa, että Saksassa kirkot todella joutuivat ahtaammalle kuin Italiassa, jossa paavinistuin säilyi vuoden 1929 lateraanisopimusten³³ jälkeen Vatikaanin suojissa. Vaikka Mussolini oli onnistunut keskittämään poliittisen vallan omiin käsiinsä, tuli hänen jatkuvasti ottaa huomioon Italian kaksi muuta vaikutusvaltaista instituutiota: katolinen kirkko ja kuningashuone³⁴. Vastavuoroisesti Vatikaani noudatti italialaista fasis-

²⁶ Ks. erityisesti Paavolainen [1936] 1993, 143–157 sekä Paavolainen 1938a, 209–246.

²⁷ Åmark 2011, 313–320; Murtomäki 2011, 15. Sven Hedin oli siinä määrin kritiikitön Hitlerin Saksan kannattaja, ettei hänen kirjoitustensa tarkastelu ole tämän tutkimuksen kysymyksenasettelun kannalta tarpeellista. Kohtalaisen tunnetuista suomalaisista Hitlerin tukijoista käsittelyn ulkopuolelle on samoin perusteluin jätetty germanisti ja tietokirjailija Johannes Öhquist. Öhquistista tarkemmin ks. esim. Jokisipilä & Könönen 2013, 95–97.

²⁸ Böök 1933, 153.

²⁹ Neander-Nilsson 1934, 67.

³⁰ Nordin 1994, 280–281; Rothstein 2005, 55.

³¹ Paavolainen 1938a, 203–204.

³² Paavolainen 1938a, 211.

³³ Gentile [2001] 2006, 94; Arthurs 2012, 42. Lateraanisopimuksiksi kutsutaan kolmea Italian valtion ja paavinistuimen välillä solmittua sopimusta, joiden nojalla luotiin Vatikaanivaltio. Sopimukset ratifioitiin 7.6.1929.

³⁴ Härmänmaa 1998, 207.

Sadonkorjuujuhla. Muinaisgermaanisiin pukuihin puettuja naisia Kolmannen Valtakunnan ensimmäisen "Erntefestin" jublakulkueessa. (Risti ja hakaristi)

mia koskeissa lausunnoissaan johdonmukaisesti varovaisempaa linjaa kuin kommunismia tai kansallissosialismia koskeissa kannanotoissaan³⁵.

Paavolaisen käsitys fasismin ja katolisen kirkon välisistä suhteista käy parhaiten ilmi *Ristin ja hakaristin* luvusta "Keisari ja galilealainen". Siinä hän kertoo fasisin Italian ja Vatikaanin välisen taistelun olevan "yhtä vanha kuin itse fascismi", mutta toteaa, että se ei ollut herättänyt Italian ulkopuolella kovin suurta huomiota ja oli aina ollut "kiedottuna korkean diplomatian sovitteluvaan hämäärään". Taistelun todelliset mittasuhteet olivat alkaneet Paavolaisen mukaan näkyä vasta äskettäin, sillä "Mussolini on suuri realisti, ja

³⁵ Gentile [2001] 2006, 89, 94.

Vatikaania on kautta aikojen sanottu poliitikoista taitavimmaksi”.³⁶ Fasismien ja katolisen kirkon taistelu näyttäytyy Paavolaiselle vanhan hengellisen ja maallisen vallan välisen valtataistelun jatkumona ja Rooman valtakunnan yhteisenä perintönä. Hän toteaaakin sen olevan ”keisarin ja paavin välinen ristiriita uudenaikaisessa muodossa”³⁷.

Paavolaisen tulkinta kansallissosialistisen Saksan antikristillisyydestä ja ”uuspakanuudesta” säilyi pääosin muuttumattomana aina toiseen maailmansotaan saakka, ja kaikesta päätellen vielä silloinkin, kun kolmannelta valtakunnasta oli jäljellä enää rauniot. Paavolainen palaa mieliaiheeseensa lyhyesti vielä *Synkkä yksinpuhelu* -kirjassaan.³⁸ Kokonaisarvio saksalaisen antikristillisyyden luonteesta kuitenkin täsmentyy ja saa uusia piirteitä ajan kuluessa ja *Pako pimeyteen* -trilogian edetessä. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan esitys aiheesta on vielä kovin yksipuolinen, ja se perustuu lähinnä hänen omiin matkakokemuksiinsa. Kun Paavolainen *Ristissä ja hakaristissä* palaa pohtimaan niin Saksan, Italian kuin Neuvostoliitonkin suhdetta kristinuskoon, hän kirjoittaa aiempaa enemmän ja samalla analyttisemmin siitä, millaisiksi kirkon ja valtion suhteet olivat käytännössä näissä maissa muodostuneet.

Paavolainen käsittelee kansallissosialismin ja kristinuskon keskinäisiä suhteita *Ristin ja hakaristin* luvussa nimeltä ”Hakaristi kirkontornissa”. Jonkinlaisena esikuvana olivat epäilemättä jälleen ruotsalaiset: Sanfrid Neander-Nilsson oli *Möte med Tredje Riket* -kirjassaan käsitellyt samaa kysymystä luvussa ”Hitler och kristendomen”³⁹, ja Christer Jäderlundin artikkeli ”Korset och hakkorset”⁴⁰, joka sisältyy hänen *Hitlers Tyskland* -kirjaansa, oli julkaistu ensimmäisen kerran jo keväällä 1935. On todennäköistä, että Paavolainen oli Neander-Nilssonin teoksen ohella tutustunut myös Jäderlundin teksteihin, ja vaikka *Risti ja hakaristi* ei kirjan nimenä ole niin omaperäinen ettei Paavolainen olisi sitä voinut keksiä itsekin, oli valmis esikuva joka tapauksessa olemassa. Paavolaisen esitys on ruotsalaisia laajempi ja keskittyy erityisesti kansallissosialismin ja protestanttisen kristillisyyden väliseen taisteluun, josta hän pyrkii välittämään lukijalle ”muutamia ääri viivoja”⁴¹. Toisin kuin Jäderlund, hän jättää katolilaisuuden melkein kokonaan huomiotta, mutta kertoo tehneensä ratkaisun tietoisesti ja perustelee sitä aiheen laajuudella. Hän ei ”Hakaristi kirkontornissa” -luvussa enää palaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan esittämäänsä argumenttiin, jonka mukaan oli ”oikeastaan monessakin suhteessa väärin puhua kristinuskon nykyisestä kriisistä”, koska kyseessä oli nimenomaan protestantismien kriisi⁴².

Paavolaisen teksti on pitkä, joskin katolisuuden sivuuttamisesta johtuen hieman epätaimaisen esitys valtion ja kristillisten kirkkojen välisen taistelun saksalaisesta lähihistoriasta. Katsauksen alussa siteerataan Saksan kansallissosialistinen työväenpuolueen puolueohjelman 24. pykälää, johon on kirjattu kansallissosialistien virallinen linja uskonnollisuuteen. Virallisesti vaadittiin ”vapautta kaikille uskonnollisille tunnustuksille valtiossa, sikäli kuin ne eivät vaaranna valtion olemassaoloa tai loukkaa germaanista eettistä ja moraalista tun-

³⁶ Paavolainen 1938a, 178–179.

³⁷ Paavolainen 1938a, 180.

³⁸ Paavolainen 1946a, 378–379.

³⁹ Neander-Nilsson 1934, 46–58.

⁴⁰ Jäderlund 1937, 57–74.

⁴¹ Paavolainen 1938a, 214.

⁴² Paavolainen [1936] 1993, 91. Samassa yhteydessä Paavolainen mainitsee myös ”tunnetun iskulauseen”, jonka mukaan ”Vatikaani oli ainoa, joka voitti maailmansodassa”. (Paavolainen [1936] 1993, 92.)

netta”. Puolueen julistettiin edustavan ”positiivista kristinuskoa sitoutumatta tunnustuksellisesti mihinkään määrättyyn uskontunnustukseen”. Samalla vihollinen tehtiin selväksi: ”Puolue taistelee juutalais-materialistista henkeä vastaan sekä meissä itsessämme että ulkopuolellamme ja on varma siitä, että kansamme pysyvä parantaminen voi tapahtua vain yleishyöty yksityishyödyn edelle -periaatteen pohjalla.”⁴³

Muotoilu saattaa sen antisemitististä osuutta lukuun ottamatta vaikuttaa ensi näkemältä jopa myönteiseltä uskonnollisuutta kohtaan. Myös Paavolainen toteaa, ettei pykälä ollut ”erikoisemmin hyökkäävä”⁴⁴. Suvaitsevaisuus oli kuitenkin näennäistä, ja sen avulla pyrittiin lähinnä hyötymään Saksan kristillisten kirkkojen nauttimasta suuresta kannatuksesta. Kansallissosialistit tarvitsivat kirkkoa liittolaisekseen varmistaakseen oman menestyksensä erityisesti ennen vuotta 1933, jolloin puolue viimein saavutti yksinvaltaisen aseman saksalaisessa yhteiskunnassa. Puolueohjelmassa käytetty ”positiivisen kristinuskon” epämääräinen käsite antoi puolueelle vieläpä vapaat kädet päättää, mitä kristillisiä kirkkokuntia ja opinkappaleita se sieti ja mitä ei.⁴⁵

”Hakaristi kirkontornissa” -luvusta ilmenee, että Paavolainen oli perehtynyt kansallissosialismin ja kristinuskon väliseen taisteluun huolellisesti. Hän viittaa useaan otteeseen eri kirjallisiin lähteisiin ja esittää, että kansallissosialistien tapa sekoittaa kristillisiä käsitteitä ja rotuoppeja on johtanut kaoottisen, mutta silti jo selkeästi havaittavan uuden uskonnollisen ajattelun syntyyn⁴⁶. Hän ryhtyy kuvailemaan saksalaista kirkollispolitiikkaa 1930-luvulla hyvinkin järjestelmällisesti ja arvioi samalla, millaiseksi kristillisten kirkkojen lopullinen kohtalo tulisi muodostumaan.

Paavolainen luo lukijalle kuvan sovittamattomasta ristiriidasta, joka kulkee vääjäämättä kohti huipennustaan. Hän tukeutuu arviossaan Alfred Rosenbergiin, jonka näkemyksen mukaan kristillinen kausi olisi vain ”episodi Saksan historiassa”. Paavolainen toteaa, että tämän pääteoksen *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* ”vaikutusta kansallissosialistisessa Saksassa ei voi arvioida tarpeeksi korkealle”, ja on näin ollen samalla kannalla kuin teologian professori Eino Sormunen, joka niin ikään vuonna 1936 ilmestyneessä *Selvyyttä kohti* -trilogiansa ensimmäisessä osassa nimittää Rosenbergiä ”nykyisen Saksan henkiseksi johtajaksi”.⁴⁷ Kun huomioidaan, millaiseksi uskontopolitiikka kansallissosialismin kaudella lopulta muodostui ja toisaalta tiedetään, ettei Rosenberg koskaan päässyt Hitlerin hallinnon sisäpiiriin – oman ministeriön johtamisesta puhumattakaan – on selvää että Paavolainen ja Sormunen yliarvioivat Rosenbergin merkityksen⁴⁸. Tämän kirjoitukset kuvastivat kuitenkin juuri sitä, mitä Paavolainen eniten Saksasta etsi – lupausta vallitsevan kulttuurin radikaalista muuttamisesta. Siksi Paavolainen kiinnittää runsaasti huomiota Saksassa perustettuihin ”uuspakanallisiin” uskonliikkeisiin, joita hän laskee olleen ainakin kuusi. Paavolaisen mukaan oli vielä liian aikaista arvioida, miten pysyviksi uuspakanalliset suuntauksukset lopulta tulisivat osoittautumaan, mutta samalla hän on selvästi vaikuttunut

⁴³ Paavolainen 1938a, 209–210.

⁴⁴ Paavolainen 1938a, 210.

⁴⁵ Murtorinne 1972, 26–27; Heinonen 1993, 312.

⁴⁶ Paavolainen 1938a, 210.

⁴⁷ Paavolainen 1938a, 212; Sormunen 1936, 19.

⁴⁸ Kershaw 1998, 225–226, 266; Evans [2005] 2006, 138.

niiden saavuttamasta kannattajamäärästä, jonka voi ”hyvinkin edellyttää olevan useampia miljoonia”.⁴⁹

Kuuluisimmat näistä uuspakanallisista liikkeistä olivat ensimmäisessä maailmansodassa kunnostautuneen Kenraali Erich Ludendorffin ja tämän puolison, tohtori Mathilde Ludendorffin perustama ”saksalainen jumaltuntemus” (*Deutsche Gotterkenntnis*) sekä entisen lähetyssaarnaajan, sittemmin Tübingenin yliopiston indologian ja uskonnonhistorian professoriksi nimetyn Jakob Wilhelm Hauerin perustama ”saksalainen uskonliike” (*Deutsche Glaubensbewegung*). Molemmat liikkeet korostivat germaanisen kansanyhteisyyden, rodun ja verenperinnön sekä sankaruuden ja tämänpuoleisen elämän merkitystä.⁵⁰ Paavolainen oli maininnut Ludendorffin ja Hauerin jo vuonna 1936, mutta tuolloin vielä vähätellen. Hän arvioi varsinkin Hauerin ”äärimmäisyysliikkeen” vaikutuksen ”häviävän pieneksi” ja totesi, että sitä saattoi pitää lähinnä ajalle tyypillisenä kuriositeettina toisin kuin ”pohjoista ajatusta”, jota Paavolainen varoitti sotkemasta ”germaanisen puolipakanuuden” ilmentymiin. ”En tavannut ainoatakaan natsia, joka olisi suhtautunut ilmiöön muuten kuin säälivällä olankohautuksella”, hän kirjoitti.⁵¹

Saksan kristilliset kirkkokunnat joutuivat kansallissosialistien valtaannousun jälkeen nopeasti tilanteeseen, jossa niiden oli yritettävä sopeutua uusiin oloihin. Saksan valtio ja katolinen kirkko neuvottelivat kevään ja alkukesän 1933 kuluessa nopeassa tahdissa konkordaatin, joka vahvistettiin 8. heinäkuuta⁵². Konkordaatit hiljensi kirkon poliittiset kannanotot varsin tehokkaasti, mutta vastavuoroisesti jätti kirkon toistaiseksi rauhaan radikaalimmilta uudistushankkeilta. Kansallissosialistit tekivät aselevon käytännön syistä. Se turvasi katolilaisen väestönsosan kannatuksen uudelle järjestelmälle ja mahdollisti sen, että Hitler saattoi kosiskella kansaa julistamalla itsensä kristillisten arvojen puolustajaksi bolševismia vastaan⁵³.

Ernst Helmreich on perusteellisessa saksalaisten kirkkojen kansallissosialismin ajan historian kokonaisuudessaan kuvannut kansallissosialistien vallan kasvun hajottavaa vaikutusta Saksan protestantteihin⁵⁴. Protestanttiset kirkot ehtivät sirpaloitua ja erilaisia ryhmittymiä perustettiin, kunnes kansallissosialistien evankeliset kannattajat organisoituivat toukokuussa 1932 puolueelle uskolliseksi kirkolliseksi peitejärjestykseksi nimeltä *Glaubensbewegung Deutsche Christen* (”Saksalaiskristityt”, Paavolaisen tekstissä ”Saksalaiset kristityt”). Kansallissosialistien kaavailemia uudistuksia vastustaneet protestantit puolestaan järjestyivät *Die Bekennende Kirche* (josta Paavolainen käytti suomennosta ”Tunnustuskirkko”) -nimisen organisaation puitteissa vuonna 1934⁵⁵. Jakautumisestaan huolimatta Saksan protestanttinen kirkko oli kansallissosialisteille hyödyllinen työkalu, sillä protestanttisen papiston keskuudessa kansallissosialistien kannatus oli yleisesti ottaen huomattavasti suurempaa kuin katolisten kirkonmiesten piirissä⁵⁶.

⁴⁹ Paavolainen 1938a, 231–233.

⁵⁰ Paavolainen 1938a, 213–214, 233–237; Poewe & Hexham 2005, 195, 204–208; Ojakangas 2008, 212.

⁵¹ Paavolainen [1936] 1993, 70–71.

⁵² Helmreich 1979, 240–244.

⁵³ Kershaw [1987] 2001, 109–111; Heinonen 1993, 312; Kershaw 1998, 435; Raitis 2003, 87.

⁵⁴ Helmreich 1979, 76–94.

⁵⁵ Murtorinne 1972, 23–24; Heinonen 1993, 312–313; Mann 2004, 188; Ojakangas 2008.

⁵⁶ Kershaw [1987] 2001, 110.

”Mikä siis oli lopultakin totuus valtion suhteesta uusiin uskontoihin?”, kysyy Paavolainen ja vastaa itselleen, etteivät ”ohjelmapykälät eivätkä poliittiset vakuutukset sano mitään, vaan tosiasiat ja teot”. Paavolainen kertoo, kuinka ”saksalainen uskonliike” sai toimia maassa vapaasti ja kuinka siitä kirjoitettiin myönteisiä ja näyttäviä artikkeleita valtion tiukasti kontrolloimassa lehdistössä. Kristillisistä kirkkoista ei sen sijaan uutisoitu ja pappien puheita vahdittiin tarkasti. Heidän huomautuksensa uuden ”rotu- ja veriuskonnon” taholta uhkaavasta vaarasta tulkittiin valtiolle vihamieliseksi ”kansanyhteisyyden” rikkomiseksi. Uuspakanallisten liikkeiden hyökkäykset ”vierasta juutalaista uskontoa” eli kristinuskoa vastaan eivät tätä kansanyhteisyyttä kuitenkaan häirinneet.⁵⁷

Juutalainen alkuperä olikin yksi suurimmista ja silmiinpistävimmistä kristinuskoon liittyvistä kansallissosialistien kohtaamista ongelmista, johon Paavolainen kiinnitti huomiota. Hän oli todennäköisesti tietoinen itävaltalaispsykiatri ja psykoanalyitikko Wilhelm Reichin *Die Massenpsychologie des Faschismus* -kirjasta (1933), jossa kansallissosialistien suoraviivainen tapa käsitellä kristinuskon ”juutalaisongelmaa” on vahvasti esillä. Vanha testamentti hylättiin ja uusi testamenttikin yritettiin kansallistaa säilyttämällä vain se, mikä sopi ”saksalaiseen henkeen”. Kansallissosialistiseen ihmiskäsitykseen sopimaton nöyryyden korostaminen puolestaan haluttiin korvata sankaruuden ylistyksellä ja synninpäästön ajatus henkilökohtaisen kunniantunnon aatteella.⁵⁸ Radikaaleja tavoitteita kuvastaa Alfred Rosenbergin näkemys krusifiksista katsojansa lamauttavana ja nöyryyttävänä uhrilampaan vertauskuvana. Uusien oppien mukaan johdetuissa kirkkoissa oli määrä vähitellen julistaa ristiinnaulitun uhrin sijaan oppia tulieluudesta ja sankarillisesta yksilöstä.⁵⁹

Saksan kirkkotaistelu teki Paavolaiseen niin suuren vaikutuksen, että hän julisti selvänanaisen tuomionsa jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjansa ”Apocalypse”-luvussa: ”Osallistuttuani Nürnbergin puoluepäiviin vastaan ehdottomasti: kristinuskon ei voida olla uuden saksalaisen uskonto”⁶⁰. Toista maailmansotaa edeltävinä vuosina tapahtunut kehitys kieltämättä antoi aiheen olettaa näin, sillä kristinuskon ja erityisesti protestanttiset kirkot joutuivat askel askeleelta ahtaammalle. *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen nostaa esille sen, että vielä *Mein Kampf*-kirjassaan Hitler oli ”viisain ja selvin sanoin” ilmoittanut, ettei tämän tarkoituksena ollut ”aikaansaada mitään uskonnollista reformaatiota”. Tuo ”järkevä näkemys” oli Paavolaisen mukaan kuitenkin sittemmin täysin unohtunut.⁶¹

Paavolaisen oma kriittinen asenne hänelle pysähtyneisyyttä edustaviin kristinuskon instituutioihin vaikutti osaltaan siihen, kuinka vakavasti hän suhtautui kansallissosialismin kirkolle aiheuttamaan uhkaan. On myös ilmeistä, että hän piti uuspakanuutta kansallissosialismin kiinteänä osana. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän julistaa kansallissosialismin olevan ”ensimmäinen Euroopan synnyttämä uskonto”⁶².

⁵⁷ Paavolainen 1938a, 240–241.

⁵⁸ Reich [1933] 1982, 127–128; Paavolainen 1938, 218; Ojakangas 2008, 208, 212. Yhdysvaltoihin vuonna 1939 muuttanut Reich oli Sigmund Freudin oppilas, jonka kirjallisen tuotannon tieteelliseen arvoon suhtautuminen on osin ristiriitaista. *Die Massenpsychologie des Faschismus* -teos, jota Reich myöhemmin vielä täydensi useaan otteeseen, sisältää silti terävää ja jo historiallisestikin arvokasta analyysia fasismin psykologisista ja yhteiskunnallisista ulottuvuuksista.

⁵⁹ Reich [1933] 1982, 128. Reich siteeraa suoraan Rosenbergin *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* -kirjaa.

⁶⁰ Paavolainen [1936] 1993, 175.

⁶¹ Paavolainen 1938a, 246.

⁶² Paavolainen [1936] 1993, 148.

Paavolaista viehätti jo aivan yleisesti se, mikä oli uutta, kumouksellista ja vanhat järjestelmät haastavaa, eivätkä ”uudet uskonnot” olleet tässä suhteessa mikään poikkeus.

Sellainen muutos Paavolaisessa kyllä tapahtui, että *Kolmannen Valtakunnan vieraana* ja *Risti ja hakaristi* -kirjojen ilmestymisen välillä kuluneiden kahden vuoden aikana hänen kirjailijanaanensa muuttui julistuksellisesta rauhallisemmaksi ja analyttisemmäksi. *Ristissä ja hakaristissä* hän ounastelee edelleen, että valtion ja kirkon väliset ristiriidat Saksassa tulevat yhä kasvamaan, mutta ilmaukset joita hän käyttää, ovat aiempaa varovaisempia. Hän ei enää olekaan tulevaisuudesta niin varma, että sanoisi aivan suoraan, millaista lopputulosta odottaa. ”Hakaristi kirkontornissa” -luku päättyy silti seuraavaan, omaksi kapaleekseen erotettuun lauseeseen: ”Vasta uusi saksalainen uskonto antaisi Adolf Hitlerin työlle sen viimeisen *Begründungin* ja kruunaisi sen”⁶³.

Paavolaisen ounastelemaa ratkaisevaa iskua kirkkoja vastaan ei lopulta ehtinyt tulla, eikä mitään uutta valtionuskontoa koskaan perustettu. Kristinusko oli Saksassa yhä voimissaan, kun toinen maailmansota syttyi. Ja kun sota alkoi vaatia uhrejaan, kuolema kohdatiin useimmiten yhä kristilliseen uskoon ja perinteeseen nojautuen. Myös Hitlerin puheissa ”kaitselmus” ja ”luoja” toistuivat yhä useammin sodan kestäessä⁶⁴. Turvallista, kristillistä arvopohjaa ja ennen kaikkea kansallista yhtenäisyyttä tarvittiin jälleen poliittisiin tarkoituksiin sodan kauhujen keskellä⁶⁵. Ja kuten Helmreich on todennut, protestanttiset kirkot selvisivät koettelemuksesta, toki ilman mitään suuria voittoja, mutta silti hyvin verrattuna siihen mitä poliittisille puolueille, työväenliikkeelle ja asevoimille tapahtui kansallissosialismin kaudella. Saksan protestantit olivat aina olleet institutionaalisesti hajallaan, ja vaikka pirstaleisuus hankaloitti vastarintaa, se aiheutti ongelmia myös valtiolle sen yrityksissä kontrolloida kirkkoja.⁶⁶

Maailmansota oli *Pako pimeyteen* -trilogian teosten kirjoittamisen aikana toki vielä edesäpäin, mutta sellainen seikka, johon Paavolainen olisi voinut jo 1930-luvun loppupuolella kiinnittää enemmän huomiota, oli Hitlerin henkilökohtainen suhtautuminen uskontoon. Siinä missä Rosenberg, Himmler ja Bormann vastustivat näkyvästi kristinuskoa, Hitler oli huomattavasti maltillisempi. Hänen jopa onnistui näyttäytyä joidenkin papiston edustajien ja usein myös tavallisen kansan silmissä jonkinlaisena kristillisten arvojen puolustajana, joka suojeli kirkkoja kaikkein fanaattisimpien kansallissosialistien radikaaleimmilta hankkeilta. Sekään ei ollut tavatonta, että *Führeriä* pidettiin kristinuskon viimeisenä puolustajana jumalatonta bolševismia vastaan.⁶⁷ Hitler ei lopulta suhtautunut uskontokysymykseen ylipäätään kovin intohimoisesti eikä missään vaiheessa sanoutunut irti itävaltalaisesta ja katolilaisesta taustastaan. Hänen äitinsä Klara Hitler (os. Pözl) oli ollut aktiivinen seurakuntalainen, ja *Mein Kampf*issaan Hitler kertoo itsekin ihailleensa kirkollisten juhlien arvokasta loistoa Lambachin luostarissa, jossa hän kävi laulutunneilla lapsuudessaan 1890-luvun lopulla.⁶⁸

Paavolainen ei osoita tiedostaneensa sitäkään, ettei kansallissosialistien suinkaan tarvinnut itse keksiä nationalismiin ja antisemitismiin värittämää ”positiivista kristillisyyttä”.

⁶³ Paavolainen 1938a, 246. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen (*Begründung* tarkoittaa perustetta tai selitystä).

⁶⁴ Heinonen 1993, 317–319.

⁶⁵ Helmreich 1979, 361–365.

⁶⁶ Helmreich 1979, 463–469.

⁶⁷ Kershaw [1987] 2001, 105–109; Kershaw 2000, 29–30.

⁶⁸ Hitler [1925] 1942, 10; Fest [1973] 1974, 17; Kershaw 1998, 14, 575; Ojakangas 2008, 214.

Suomalaisista tutkijoista Mika Ojakangas on huomauttanut, että positiivinen kristillisuus asettui melko vaivatta jo 1700-luvulla syntyneeseen saksalaiseen kristillis-nationalistiseen traditioon⁶⁹. Tästä traditiosta ei myöskään haluttu missään vaiheessa kokonaan luopua. Wilhelm Reich onkin esittänyt, että vaikka kristillisten kirkkokuntien asema kansallissosialistisessa Saksassa muuttui ulkoisesti, niiden yhteiskunnallinen vaikutusvalta säilyi. Kirkon merkitykseen yhteiskunnallisena ja kulttuurisena instituutiona luottaneen Reichin mukaan kirkot kyllä menettivät poliittista valtaa, mutta samalla niiden onnistui laajentaa aatteellis-moraalista vaikutustaan.⁷⁰ Myös kansallissosialismia lähellä olleiden uuspakanallisten liikkeiden oppeihin kuului loppuun asti se, ettei korkeamman, transsendentin voiman olemassaoloa kielletty⁷¹.

Uuspakanalliset uskonliikkeet ja nationalistis-poliittisesti muokattu kristillisuus kykenivätkin Saksassa lopulta melko rauhanomaiseen rinnakkaiseloon, eikä mistään ei-kristitystä jumaluskosta tullut enemmistön asiaa. Vaikka Hitleriä vaivasi kirkkostaistelun kuluessa se vaikutusvalta, joka sekä katolisella että protestanttisilla kirkoilla Saksan kansaan oli, hän katsoi viisaimmaksi odottaa ongelman ratkaisua kärsivällisesti vielä vuosien ajan⁷². Ylivoi- maisesti tärkein vihollinen oli joka tapauksessa juutalaisuus.

Paavolainen oli suomalaisista totalitaarisen politiikan ja kulttuurin aikalaiskritikoista ainoa, joka ylipäätään kiinnitti merkittävää huomiota tapaan, jolla totalitaariset ideologiat suhtautuivat kirkkoihin ja uskonnollisuuteen. Lähimmäksi pääsi Tito Colliander, tosin vasta vuonna 1971 *Nära*-kokoelmassa julkaistussa esseessään ”Tyskland”, jossa hän palaa vuoden 1934 matkansa tunnelmiin. Collianderin viittaus Travemünden kirjailijakodin saksalaiseen asukkaaseen, katolilaiseen kirjailija Friedrich Bartheliin täydentää Paavolaisen pohdintaa kansallissosialismin ja kristinuskon ristiriidoista. Colliander muistelee Barthelin tehneen pitkiä kävelyretkiä, joilla tämä ”yritytti ratkaista, miten kansallissosialismin ja katolilaisuuden etiikan voisi filosofisesti, poliittisesti, uskonnollisesti ja moraalisesti sovittaa yhteen”. Apua Barthel etsi Platonilta, Tuomas Akvinolaiselta, Aristoteleelta, Machiavellilta ja Kantilta, välillä paremmalla ja välillä huonommalla menestyksellä. Silloin kun edistystä ei tapahtunut, Barthel ”istui vaiti, baijerilaisen alppirodun hienopiirteiset kasvot yltyleensä huolestuneilla poimuilla”.⁷³

Collianderin oma uskonnollisuus todennäköisesti herkisti hänet löytämään Saksasta optimismia ja tarttumaan siihen. Kun Colliander muistelee matkaansa, hän selittää innostuneensa toivon ja tulevaisuudenuskon ilmapiiristä, ei Saksan suuruuden haaveista tai ”kansallissosialismista sinänsä”. Colliander kirjoittaa, kuinka hän ”tuolta valtavalta aukiolta nousevien huutojen lävitse” oli kuulevinaan niiden takana olevat ”ajatukset, toiveudet, odotukset”. Hitler saattoi olla vain ”pieni mies siellä parvekkeella”, mutta hän lupasi lahjoittaa takaisin kadotetun toivon ja herättää henkiin uskon. Hänet nähtiin Jumalan lähettämänä pelastaja, joka ”valaa meihin jokaiseen rakkautta, uutta tahtoa palvella toisiamme, toimia valoisan tulevaisuuden hyväksi”. Maan päälle luvattiin tuhatvuotista valtakuntaa. ”Sellainen oli heidän uskonsa”, Colliander päättää esseensä.⁷⁴

⁶⁹ Ojakangas 2008, 213.

⁷⁰ Reich [1933] 1982, 127.

⁷¹ Ojakangas 2008, 214.

⁷² Kershaw 2000, 39–41.

⁷³ Colliander [1971] 1975, 122–123.

⁷⁴ Colliander [1971] 1975, 128.

Paavolaisen kanssa Saksassa samaan aikaan vierailut Göran Stenius esittää *Femte Akten*-kirjassaan huomionarvoisimman kommenttinsa saksalaisten uskonnollisuudesta, kun hän kirjoittaa nuorista kansallissosialistisista runoilijoista. Stenius kertoo erään ”kansallissosialistisen ystävän” paljastaneen eräässä yöllisessä keskustelussa, että tämä oli lukenut tuhatkunta nuorten saksalaisten runoilijoiden runoa, ja että näistä noin kuudessasadassa esiintyi sana jumala. Stenius kuitenkin toteaa, että Saksan nuoren polven luonnehtiminen uskonnolliseksi olisi liioittelua. Nuorten kansallissosialististen runoilijoiden töissä – joissa ”güntheriläis-rosenbergiläinen filosofia” Steniuksen mukaan oli näkyvässä asemassa – viitattiin jumalaan hänen mielestään siksi, että saksalaiset olivat ”synnynnäisiä jumalanetsijöitä”.⁷⁵ Sana ”gud” esiintyy Steniuksen kirjassa pienellä alkukirjaimella kirjoitettuna, joka viittaa siihen, ettei kyseessä ole välttämättä kristinuskon Jumala. Stenius mainitsee senkin, että Saksassa oli vastikään siirrytty kristillistä taidetta tuottavasta aikakaudesta kansallissosialistisen taiteen aikaan, mutta kirjoittaa aiheesta vain lyhyesti⁷⁶.

Tatu Vaaskiven *Rooman tie* sisältää lyhyen katsauksen katolisen kirkon ja fasistisen Italian väliin suhteisiin. Vaaskiven tulkinta tilanteesta on pitkälti sama kuin Paavolaisen. Vaaskivi ei vertaile Saksan ja Italian tilannetta toisiinsa, mutta arvioi kyllä, että toisin kuin aluksi saattoi vaikuttaa, kestävä aselepo kirkon ja valtion välillä oli sittemmin alkanut näyttää yhä todennäköisemmältä. Vaaskiven mukaan kirkolla oli tähän tarvittavaa joustavuutta ja kärsivällisyyttä, ja valtio oli toisaalta haluton puuttumaan kirkon asioihin sen jälkeen, kun katolisilta nuorisjärjestöiltä oli viety oikeudet poliittiseen toimintaan. ”Olla sotilas tai olla pappi, palvella valtiota tai palvella kirkkoa, eivät rahvaan ajatuksissa suinkaan ole sovittamattomia vastakohtia”, Vaaskivi toteaa. Kokonaisuudessaan arvio jää kuitenkin melko ulkokohtaiseksi ja pinnalliseksi. Vaaskivi nostaa fasistisen propagandakuvaston keskeiseen asemaan kirjoittaessaan, kuinka ”[r]istinmerkki ja fascistitervehdys vuorottelevat hyvässä sovussa Sisilian, Toscanan, Umbrian vehnäpelloilla, joissa talonpojat korjaavat pappien siunaamaa viljaa il Ducen antaman esimerkin mukaan”.⁷⁷

Edellä esitettyjen esimerkkien valossa on mielenkiintoista, että valtion ja kirkkojen välistä taistelua tai ylipäättään uskonnollisuuden ja totalitaaristen ideologioiden välistä suhdetta koskevat huomiot puuttuvat täysin V. A. Koskenniemen matkakuvauksista *Havainnot ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta ja Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan*. On ilmeistä, että Koskenniemi jätti aiheen tietoisesti huomiotta. Osittaiseksi selitykseksi riittää toki se, ettei hän ollut aiheesta erityisen kiinnostunut, mutta muitakin syitä varmasti on. Saksan tapauksessa tärkein näistä lienee se, etteivät kansallissosialismin perin pohjin sekavat ja vaikeasti hahmotettavat uskonnollis-filosofiset ulottuvuudet sopineet siihen goetzelaisen kulttuurikansan eheyttä korostavaan tarinaan, jonka Koskenniemi halusi lukijoilleen kertoa. Vaikka hän toki mainitsee Alfred Rosenbergin kirjoitukset, hän pitäytyy huolellisesti lähinnä rotuoppeihin liittyvien asioiden selittämisessä.

Koskenniemi toimii näin myös *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* -teoksesta vuonna 1933 laatimassaan lehtiarvostelussa, mutta siinä hän sentään mainitsee lyhyesti Rosenbergin tavan nähdä katolisessa kirkossa ”germaaniselle siveyskäsitteelle vieraita ‘syyrialaisia’ piirteitä”, jotka eivät olleet ”sopuoinnussa germaanisessa luonteessa voimakkaana elävän per-

⁷⁵ Stenius 1937, 36–41.

⁷⁶ Stenius 1937, 141–143.

⁷⁷ Vaaskivi 1940, 326–327.

soonallisen vastuun ja kunnian käsitteiden kanssa”. Koskenniemi toteaa, ettei edes tarvitse olla samaa mieltä Rosenbergin kanssa ”tunnustaakseen, että Saksan kansa tällä hetkellä olisi valtiota luovana kansana sekä voimakkaampi että eheämpi, jos luterilainen kirkko olisi koko saksalaisella asutusalueella työntänyt tieltään roomalaiskatolisuuden”. Koskenniemelle katolinen tunnustus merkitsi ”mahtavaa henkistä vedenjakajaa”, joka ”voi helposti saattaa kansallisen yhteydenkin vaaranalaiseksi”.⁷⁸ Kansallisen yhtenäisyyden ihanteet ja oma sitoutuminen luterilaisuuteen siis hallitsivat Koskenniemen omaa suhtautumista uskonnon ja kirkkojen asemaan valtiossa.

Kun puhutaan siitä, miten aikalaiset arvioivat maailmansotien välisen ajan totalitaarisien liikkeiden suhtautumista uskonnollisuuteen, tulisi aina muistaa, ettei kysymyksessä ole mikään yksiselitteinen asia. Aiheeseen perehtyneiden tutkijoiden kesken on aina vallinnut erilaisia näkemyksiä siitä, kuinka paljon totalitaarisessa politiikassa ja kulttuurissa voidaan nähdä uskonnoille tyypillisiä piirteitä. Esimerkiksi Michael Mann on huomauttanut, että maailmansotien välillä syntyneet fasistiset liikkeet olivat perusolemukseltaan maallisia. Vaikka ne olivat valmiita hyötymään kaikesta sellaisesta, mikä ihmisten kokemuspöyrissä liittyi uskoon tai oli muuten pyhää, ne eivät olleet siitä lähtökohtaisesti kiinnostuneita. Näin todetessaan Mann kritisoi kollegaansa Roger Griffiniä, joka on nimittänyt fasismia ”poliittiseksi uskonnoksi” ja nostanut ”kansakunnan myyttisen uudelleensyntymän” (*palingenesis*) fasismimääritelmänsä keskiöön. Mann toteaa, että uudelleensyntymisen myytti kuuluu kiinteästi myös maltillisempaan nationalismiin ja kysyy samalla, miksi joku olisi äänestänyt fasistisia puolueita vain sen perusteella.⁷⁹

On joka tapauksessa kiistatonta, että sekä kansallissosialistisessa Saksassa että fasistisessa Italiassa vallalla ollut voimakas nationalismi sopi huonosti yhteen nimenomaan katolilaisuuden ja sen edustamien universaalien arvojen kanssa. Totalitaarisien ideologioiden suomalaisista aikalaisarvioijista tätä painotti eniten Paavolainen, ja Vaaskivi seurasi hänen jälkiään. Kansallissosialismi ja fasismi yrittivät ratkaista ongelman eri tavoin – edellinen toimi aggressiivisemmin ja jälkimmäinen sovittelevammin – mutta loppujen lopuksi molemmilla liikkeillä oli samanlainen tavoite. ”Fasistiset” ideologiat yrittivät omalla tavallaan vastata haasteeseen, josta jo valistuksen ajan ranskalainen filosofi Jean-Jacques Rousseau oli kiinnostunut. Rousseau mukaan valtion tuli toimia kansalaistensa kasvattajana onnistuakseen yhtenäisyyden luomisessa ja luodakseen kansalaisille ”yleistahdon”. Tätä varten valtio tarvitsi kansallisen uskonnon tai ”kansalaisuskonnon”, joka velvoittaisi omaa parastaan usein ymmärtämättömät kansalaiset pyhittämään elämänsä valtiolle ja esivalle.⁸⁰

⁷⁸ Koskenniemi 1933a.

⁷⁹ Mann 2004, 11–13.

⁸⁰ Rousseau [1762] 1998, 67–71, 172–175, 221–225; Ks. myös Eatwell [1995] 2003, 5–6 ja Härmänmaa 1998, 206–207.

Nürnbergin sininen temppeleli

Voi teoreettisesti todistaa, että ”pakanuutta”, germaanista pakanuutta, ajava ryhmäkunta on Kolmannessa Valtakunnassa häviävän pieni. Mutta voimakkaimmaksi vaikutelmaksi jää sittenkin jokaiselle, joka ei tutustu kansallissosialismiin vain kansantaloudellisten kirjojen, tutkimusten ja sanomalehtien ulkopoliittisten osastojen avulla, vaan joka saa olla mukana heidän juhlissaan ja rituaaleissaan, juuri tämä pakanallinen, ehdottomasti antikristillinen maailmantunne ja symbolinen kuvakieli.⁸¹

Kolmannen Valtakunnan vieraana

Kolmannen Valtakunnan vieraana -kirjan arvostellut Vaaskivi kirjoitti tunnetussa esseessään ”Kolmas valtakunta ja sen mytologinen tulkintakoe”, että sivut, joilla Paavolainen kuvaa Nürnbergin puoluepäivien ohjelmaan kuulunutta, 11. syyskuuta järjestettyä ”poliittisten johtajien katselmusta”, ovat teoksen merkittävimmät ja ”jo taiteellisesti loisteliainta, mitä meidän matkakirjallisuutemme tuntee”⁸². Lukuisat myöhemmät tarkastelijat ovat jakaneet Vaaskiven näkemyksen.

Myöhäiseen iltaan sijoitettu tilaisuus huipentui puoluepäivien juhlakenttänä käytetyllä Zeppelfield-niityllä hetkeen, jolloin yli sata alueen ympärille asetettua suurta valonheittintä sytytettiin. Arkkitehti Albert Speerin suunnittelemassa speaktaakkelissa pimeälle taivaalle heijastettiin jättiläismäisiä, kilometrien korkeuteen ulottuvia sinisiä valopatsaita, joiden valo tietävästi näkyi aina silloiseen Tšekkoslovakiaan saakka. Vastaavaa efektiä oli käytetty jo Berliinin olympialaisten päättäjäisseremoniassa muutamaa viikkoa aikaisemmin. ”Vaikutus on tyrmistyttävä, sanoin kuvaamaton”, Paavolainen kirjoittaa ja kertoo, että melkein ”neljännesmiljoonan ihmisen henki on salpautunut kurkkuun”. Hän nimittää näkyä ”siniseksi temppeleiksi” ja ”sinisten salamain muodostamaksi kirkoksi”.⁸³

Samankaltaisia huomioita esittivät muutkin silminnäkijät, esimerkiksi Ison-Britannian Berliinin-lähettiläs (1937–1939) Sir Nevile Henderson, joka kirjoitti ”jään katedraalista”⁸⁴. Speer itse on myöhemmin muistelmissaan kertonut pitävänsä ”valon katedraalia” (*Lichtdom*) kauneimpana arkkitehtuurisena aikaansaannoksenaan, ja myös ainoana, joka oli kestänyt aikaa⁸⁵. Valonheittimien sytyttämistä seurasi ”25 000 lipun marssi”, jota Paavolainen kuvaa seuraavasti:

Ei tiedä enää lopulta, mitä katsoa, mitä ihmetellä... Sinistä, punaista, ruskeata, mustaa ja hopeaa... Barbaarinen uni! Pakanallinen heure! ”Tässä on jotakin Assyriasta ja Babyloniasta...”, mutisee tukahtuneesti vieressäni istuva Koskenniemi. Sinisen jättiläistemppelein halki lentää sokaistunut lintuparvi värjäytyen luonnottoman suureksi ja valkeaksi. Näytännön aavemainen upeus on jo tehnyt tehtävänsä. Sekä arvostelu- että vastaanottokyky on heikentynyt, ja pää kuohuu hurjia mielikuvia. Olemme uuden Ihmisjumalan temppeleissä, korkeammassa kuin mikään kirkko maan päällä... Kuulemme vain sekavasti toh-

⁸¹ Paavolainen [1936] 1993, 174.

⁸² Vaaskivi 1937b, 117–118.

⁸³ Paavolainen [1936] 1993, 143–144.

⁸⁴ Henderson 1940, 66; ks. myös Speer [1969] 1970, 59 ja Evans [2005] 2006, 123–124.

⁸⁵ Speer [1969] 1970, 59.

tori Leyn puheesta huudon: ”Me tervehdimme Sinua – Hitler – Hitler – Hitler – – – Me uskomme yhteen jumalaan taivaassa, joka on Sinut, *Mein Führer*, meille lähettänyt!”⁸⁶

Kuvaus jatkuu vielä pitempäänkin, ja sen keskiössä on Hitlerin vertautuminen lähes jumalalliseen olentoon tai vähintään messiaaseen, jonka johdolla saksalaiset rakentaisivat ”tuhatvuotisen valtakuntansa”⁸⁷. Paavolainen siteeraa Hitleriä, joka sinisen temppelin alla ”kietoutuu kaikkialla läsnä olevaan suuruuteensa”:

”Te kuulitte kerran erään miehen äänen ja se kosketti sydäntänne ja se herätti teidät ja te olette seuranneet tuota ääntä. Vuosikausia te olette totelleet sen johdatusta n ä k e - m ä t t ä k e r t a a k a a n ä ä n e n k a n t a j a a . Te olette vain kuulleet äänen ja seuranneet sitä. Ja kun me nyt tapaamme täällä, tunnette kaikki tämän tapaamisen ihmeen. Teistä ei jokainen voi minua nähdä, mutta minä näen teidät ja te tunnette minut! Nyt me olemme yhtä!”⁸⁸

Neljä päivää katselmuksen jälkeen Paavolainen lähetti postikortin Liisa Tannerille Suomeen. ”Nürnbergin juhlat olivat mahtavat, ihmeelliset, fantastiset!”, hän kirjoittaa hurmioituneena. ”Mitään niin suurenmoista ei osannut kuvitellakaan”, hän kertoo, ja on vielä alleviivannut lauseen ”Se oli maailmanhistorian suurin juhla!”.⁸⁹ Sinisen temppelin kuvasta seuraavassa *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjan luvussa ”Jumalan syntymä” Paavolainen puolestaan kirjoittaa, että asia, jota hän oli aavistellut jo kauan ennen Saksaan lähtöään, oli täydellisesti selvinnyt: johtajamyytti ja ”Hitlerin jumaluus”⁹⁰. Tilaisuuden tunnelma siis välittyy yhtä vahvana sekä pian sen jälkeen laaditussa yksityisviestissä että pidemmän ajan kuluttua laaditussa, julkaistavaksi tarkoitettussa tekstissä.

Poliittisten johtajien katselmuksen tehosteeksi luotu sininen temppeli oli Nürnbergin puoluepäivien suurin spehtaakkeli. Näytöksen silminnäkiöt olivat todellisen haasteen edessä, kun he yrittivät kuvailla kokemustaan muille. Paavolainen onnistui tässä varsin hyvin. Vaaskivenkin kehumassa kuvauksessaan hän tavoitti ”Hitlerin ja Rosenbergin uus-pakanallisen Saksan”, joka ”kuohuu, marssii, juhlii näillä tarttuvilla lehdillä”⁹¹. Koska Paavolainen kertoo avoimesti arvostelu- ja vastaanottokykynsä heikentyneen sinisen temppelin ”aavemaisen upeuden” edessä, lukijan on helppo ymmärtää, miksi hän nimitti kansallissosialismia ”ensimmäiseksi Euroopan synnyttämäksi uskonnoksi”⁹². Ja vaikka Paavolainen ei tästä kirjoitakaan, Speerin temppeli epäilemättä vetosi häneen myös siksi, että se oli selkeälinjainen, uhmakas ja visuaalinen – ja siten ilman muuta moderni⁹³. Puoluepäivien näyttämöllä kansallissosialismi estetisoi politiikan tavalla, josta saksalainen vasemmistointellektuelli Walter Benjamin oli varoittanut samana vuonna ilmestyneessä esseessään. Ben-

⁸⁶ Paavolainen [1936] 1993, 145–146.

⁸⁷ Paavolaisen tavasta korostaa Hitlerin jumaluutta ja sinisen temppelin kokemusta pakanallisena rituaalina ks. myös Halmesvirta 2011, 85–86.

⁸⁸ Paavolainen [1936] 1993, 146.

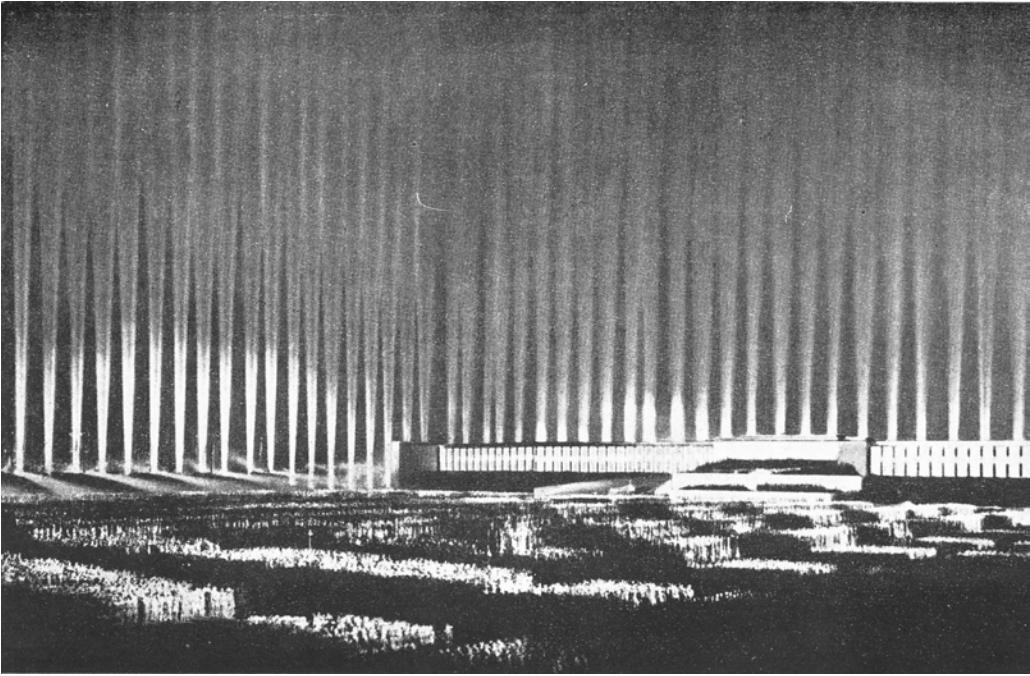
⁸⁹ Paavolaisen kortti Münchenistä Liisa Tannerille Turkuun, 15.9.1936. LTK.

⁹⁰ Paavolainen [1936] 1993, 148.

⁹¹ Vaaskivi 1937b, 121.

⁹² Paavolainen [1936] 1993, 148.

⁹³ Saksalainen taiteentutkimuksen professori Anne Krauter on esittänyt, että ekspressionistisen kirjailija ja taitelija Paul Scheerbartin piirroukset olisivat inspiroineet Albert Speeriä. Viittaus Krauteriin ks. Griffin 2007, 278.

Sininen temppeli. (Kolmannen Valtakunnan vieraana)

jamin näki ihmiskunnan siinä määrin vieraantuneen itsestään, että se saattoi ”kokea oman tuhonsa korkeimman luokan esteettisenä nautintona”⁹⁴.

Valonheiteinefektiin huipentunut katselmus oli kaikessa massiivisuudessaan niin tehokas propagandanäytös, ettei sen tarvinnut vedota havainnoitsijan järkeen tai antaa tilaa analyyseille. Speaktaakkelin tarjoaman elämyksen ei myöskään tarvinnut olla kaikin tavoin miellyttävä. Paavolainen kirjoittaakin uskovansa, että ”joukkopsykoosin huippu” puoluepäivillä saavutettiin juuri sinisessä temppelissä. Hän toteaa, että ”[g]randiositeetti on aina ollut rappion merkki” ja että poliittisten johtajien katselmus oli juhlena sittenkin ”ehkä enemmän tyrmistyttävä kuin tunnelmallinen”. Silti hän lisää samaan hengenvetoon: ”Ja sittenkin: Jos Hitler olisi kuollut tuona hetkenä, hän olisi jo seuraavana päivänä ollut todellinen jumala.”⁹⁵

Myös Göran Stenius viittaa *Femte Akten* -kirjassaan siniseen temppeliin. Steniuksen kuvaus on lyhyt, mutta vaikuttava. Paavolaisen tapaan hänkin mainitsee valonheittäjien suuren määrän, tehon ja sen, kuinka kaukaa valonkajo oli mahdollista nähdä. Steniuksen speaktaakkelille antama luonnehdinta ”uuden Saksan pieni kansalliskirkko” on osuva. Kuten Paavolainen, Steniuskin vaikuttui myös Hitlerin olemuksesta ja puheesta. Hän päättää kuvaksensa siteeraamalla *Führeriä* ja tämän mieleenpainuvaa julistusta: ”Weh dem, der nicht glaubt!”⁹⁶

Koskenniemen ei tiedetä kirjoittaneen omaa kuvaustaan sinisestä temppelistä ja poliittisten johtajien katselmuksesta, vaikka Paavolainen kertookin hänen olleen läsnä tilai-

⁹⁴ Gay 2008, 424–425. Benjamin [1936] 1989, 175; ks. myös Gay 2008, 424–425.

⁹⁵ Paavolainen [1936] 1993, 155.

⁹⁶ Stenius 1937, 145–146. ”Voi häntä, joka ei usko!”

suudessa. Paavolaisen kuvauksessaan mainitsevat assosiaatiot muinaiseen Assyriaan ja Babyloniaan sekä viittaus siihen, että Koskenniemi myöhemmin illalla käydyssä innostuneessa keskustelussa ”heittää lauseensa Caesarien jumaluudesta”⁹⁷ paljastavat silti, että Koskenniemikin koki tilanteessa voimakkaasti ”uuden Saksan” mystisen ulottuvuuden. Hän ei kuitenkaan pitänyt tapahtumaa minään uuden uskonnon rituaalina. Toisin kuin Paavolainen, hän katsoi sinisen temppelein alla menneeseen, samaan tapaan kuin kirjoittaessaan *Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta* -matkakertomuksessaan, kuinka konstanzlaisen postinkantajan Hitler-tervehdys ”aamuyön ajattomassa tähtivalossa” muistutti häntä antiikin Rooman suuruuden ajoista.

Paavolaisen käsitys, jonka mukaan totalitaariset aatteet olivat aloittaneet uuden vaiheen eurooppalaisessa kulttuurissa, toistuu *Pako pimeyteen* -trilogiansa useita kertoja. Uuden kulttuurin ensimmäinen airut oli Paavolaisen mielestä kansallissosialistinen Saksa, joka tarmokkaimmin yritti kasvattaa ”uuden, terveen ja epäkristillisen” ihmisen⁹⁸. Paavolaisen omintakeiset ja rohkeat päätelmät selittyvät suurelta osin hänen omilla kokemuksillaan kansallissosialistisessa Saksassa. Tämän tutkimuksen toisessa luvussa on jo mainittu *Reichsarbeitsdienstin* katselmus ensimmäisenä Paavolaisen kahdesta avainkokemuksesta. Toinen avainkokemus oli juuri sininen temppele, jonka taivaankannen lävistäneet valopatsaat jäivät kummitelemaan hänen mieleensä pitkäksi aikaa. Sinisen temppelein valonkajon voi havaita hänen teksteistään kerta toisensa jälkeen, kun Paavolainen kirjoittaa totalitaarisista aatteista niiden utopistisia julistuksia painottaen.

Sinisen temppelein kokemus tarjoaa selityksen sille, miksi Paavolainen oli läpi koko *Pako pimeyteen* -trilogiansa valmis suhtautumaan vakavasti kansallissosialismin utopistisimpiinkin julistuksiin. Kokemus selittää, miksi hän ei kirjoita kansallissosialismin antikristillisyydestä kovin pragmaattisesti, puhumattakaan siitä että hän huomioisi esimerkiksi rousseaulaisen näkökulman kansalliseen uskontoon. Olisi silti liioiteltua päätellä, ettei hän olisi jostain syystä käsittänyt kansallissosialistisen antikristillisyyden selvästi pragmaattisia taustatekijöitä. Parempi selitys niiden ohittamiseen löytyy siitä Nürnbergin Zeppelinfeldin kollektiivisesta hurmiosta, joka ruokki Paavolaisen elämysten ja kokemusten nälkää. Vaikka tiedostavan, kriittisen yksilön ääni nousee jälleen voimakkaammin esille kaksi vuotta Nürnbergin tapahtumien jälkeen kirjoitetussa *Ristissä ja hakaristissä*, ero Paavolaisen äänenpainoissa hänen kirjoittaessaan kansallissosialismista säilyy silti selvästi havaittavana verrattuna fasismia tai kommunismia käsittelevään tekstiin.

Sinisen temppelein ohella myös tulenkantajien henkinen perintö saattoi rohkaista Paavolaista tekemään pitkälle meneviä tulkintoja. Koska totalitaariset aatteet julistivat kapinoivansa vakiintunutta, ”demokraattis-kristillistä” kulttuuria vastaan, niiden kohde oli periaatteessa sama kuin tulenkantajien paljon viattomammassa kapinassa. Merkit, joita 1930-luvun Euroopassa oli mahdollista havaita itsevarman, elinvoimaisen ja ”heikkouden kahleista” vapautuneen uuden ihmisen syntymisestä, saattoivat herättää liberaalissa kulttuuriälymyksessä nostalgista innostusta, vaikka muutosten taustalla olivat autoritaariset ja totalitaariset liikkeet. Tämän tiedosti myös Matti Kurjensaari, joka on kuvaillut Paavolai-

⁹⁷ Paavolainen [1936] 1993, 156.

⁹⁸ Paavolainen 1938a, 318.

sen ja hänen kansallissosialistisesta Saksasta löytämänsä uuspakanuuden kohtaamista osuvasti ”iloiseksi jälleennäkemiseksi”⁹⁹.

Ristin ja hakaristin loppupuolella ”Tulen synty” -nimisessä luvussa Paavolainen kokoaa voimakkain sanankääntein yhteen perinpohjaisia eroja uusien uskontojen ja kristillisyyden välillä: mustasta – surun väristä – oli tullut sankaruuden tunnus. ”Musta jumala käskee opetuslapsiaan kantamaan omaa väriänsä”, hän kirjoittaa. Mustaa oli joka puolella: fasistien paidoissa niin Italiassa kuin Englannissakin, jossa marssivat ”Lontoon sumusta ja demokraattisesta harmaudesta esiin sukeltavat sir Oswald Mosleyn joukot”, IKL:n paidoissa, SS:n univormuissa, AKS:n lipuissa. Lueteltuaan esimerkkejä siitä, miten laajalle mustan käyttäminen oli levinnyt, hän huomauttaa, ettei ”vastalause kristillistä kuolemanpelkoa vastaan supistu ainoastaan mustan värin mielenosoitukselliseen valintaan”:¹⁰⁰

Kristillisten hautojen, katakombien ja ruumisarkkujen, kaiken katoavaisuutta symbolisoivien tunti-tilasien ja Ristiinnaulitun kärsimyksenpuun koristeet: pääkallo ja sääriluut, nuo kristillisten hyveiden entisten julkisten uhmaajien, merirosvojen ja anarkistien tunnusmerkit, ovat saaneet ympärilleen sankaruuden sädekehän. Sekä Mussolinin että Hitlerin lähin henkivartiokaarti kantaa inhimillisen työn turhuuden ja kaiken katoavaisuuden synkkää tunnuskuvaa ylväänä embleeminä kypärissään.

Mustan Jumalan maailmassa kuolemasta on tullut miesten ja sankarien jylhä mutta kunniallinen tuttava.¹⁰¹

Sininen temppeli ei merkinnyt Paavolaiselle ainoastaan esteettistä elämystä. Se nousi hänen tapauksessaan uskonnollisen kokemuksen tasolle. Varsinkin Böökin ja Neander-Nilssonin kirjoista saatujen vaikutteiden myötä Nürnbergin kokemukset johtivat siihen, että Paavolainen näki totalitaaristen aatteiden toimivan pohjimmiltaan uskontojen tavoin. Ruotsalaisia mukailleen hän julistaa vereen perustuvat ”kansalliset uskonnot” oman aikansa mullistaviksi uusiksi keksinnöiksi ja ”naturalistiseksi magiaksi”¹⁰². Koko kansallisuus- ja rotukysymyksen ”biologinen mystiikka” oli Paavolaisen silmissä liittynyt osaksi uuden uskonnon kokonaisuutta. Verellä ei tarkoitettu enää vain perinnöllisyyttä, vaan se oli saanut myös mystisen merkityksen. Veren käsitteessä oli samaa kuin vaistojen pyhydessä, jotka ”spontaanisti reagoivat kaikkea myös henkisesti vierasta vastaan, koska se on *artfremd*”.¹⁰³ Samalla muuttui suhde yksilölliseen, persoonalliseen rakkauteen. *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen kirjoittaa, ettei elämäkään enää syntynyt ”Jumalan armosta, vaan valtion käskystä tai miljoonapalkkion toivosta”.¹⁰⁴

Eurooppalaista kulttuuria pitkään hallinnut hillitty järjen valo oli muuttunut Paavolaisen silmissä viettien paloksi, jonka symboliksi hän nosti nälkäisen ja elinvoimaisen tulen. Paavolainen luettelee suuren joukon esimerkkejä siitä, kuinka tuli esiintyy uuden ajan merkinä aina kirjarovioista – jotka Berliinissä nielivät moraalittomaksi katsottua kirjallisuutta ja Leningradissa *Raamattuja* – Nürnbergin soihtukulkueisiin ja olympiatuleen.

⁹⁹ Kurjensaari 1975, 170.

¹⁰⁰ Paavolainen 1938a, 325.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Paavolainen 1938a, 254–255; ks. myös Böök 1933, 137 ja Neander-Nilsson 1934, 52–53.

¹⁰³ Paavolainen 1938a, 255. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen (Artfremd = perivihollinen).

¹⁰⁴ Paavolainen 1938a, 307.

Paavolainen vältti ottamasta kirjojen tuhoamiseen selkeää kantaa toisin kuin esimerkiksi Böök, joka myös oli vuonna 1933 Saksa-kirjansa lopussa kirjoittanut tulesta uuden kulttuurin merkinä. Hänelle tuli oli kuitenkin ”puhdistava elementti”. Böök mainitsee Berliinin seksologisen Magnus Hirschfeld -instituutin kirjojen polttamisen ja huomauttaa, ettei kirjarovioista ollut aihetta valittaa ellei sattunut olemaan ”ahdasmielinen esteetikko”.¹⁰⁵ Gustaf Hellström oli kirjojen polttamisesta toista mieltä. Hän huomauttaa, että vaikka Operaplatzille kokoontuneessa ihmisjoukossa ei kukaan protestoinut ääneen, saattoi siellä täällä nähdä murheellisia ja alistuneita ilmeitä, kun soihdut – tieteen vapauden symbolit – irvokkaasti sytyttivät kirjoja nielevät roviot.¹⁰⁶

Ainakin Böökinsä lukenut Paavolainen välttää selkeän kantaaottavia kommentteja. Jo *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjassaan hän on neutraalin toteavasti maininnut Hirschfeld-instituutin kokoelmien polttamisen¹⁰⁷. *Ristissä ja hakaristissä* hän painottaa, etteivät Euroopassa sytytetyt tulet suinkaan ole mitään ”vanhan, kansanomaisen taikauskon jäänteitä”, vaan elävä uusi tapa”, jota ylläpidetään valtioiden tahdosta. ”Uusi myytilinen ja biologinen, ‘aurinkokeskeinen’, maata, vaistoja ja sankaruutta palvova maailma on valinnut lempisymbolikseen erään vanhimpia tunnuskuvia: tulen ja elävän liekin”, hän toteaa.¹⁰⁸ Eivätkä kristinuskon ja tuli olleet hänen mukaansa koskaan kuuluneet yhteen, sillä kristinuskon oli ollut yhteydessä tulen kanssa ainoastaan ”synkimpänä alennuskautenaan, noitien ja kerettiläisten rovioiden palaessa”. Tuli saattoi olla poltto- tai kiitosuhri, mutta siihen liittyi aina veren haju. Tuli oli ”pakanallinen, ‘vanhatestamentillinen’; sitä ympäröi aina uhriteuraan käry, loitsujen mumina ja savun keskeltä kaikuvat oraakkeliin huumioituneet, katkonaiset, salaperäiset viisauden sanat”.¹⁰⁹ Hieman ennen *Ristin ja hakaristin* ilmestymistä *Suomalainen Suomi* -aikakauslehdessä julkaistussa ”Tämä on surmaava tuon!” -artikkelissaan Paavolainen toteaa, ettei mikään kansallissosialistien ”yllättävistä teoista” ollut ”herättänyt yhtä yksimielistä paheksumista kuin Berliinin kirjarovio”. Samalla hän kuitenkin huomauttaa, että laajasti tuomittu autodafee oli ”eräs noita suuria vertauskuvallisia tekoja, joita meidän aikamme toivottomasti järkipäriäinen ihminen typeryntyneenä kummastelee ja joiden tärkeyttä ja suunnatonta vaikutusta hän joko ei voi tai kieltäytyy ymmärtämästä”.¹¹⁰

Paavolaisen *Ristissä ja hakaristissä* värikkäästi ilmaisema arvio sai kiitosta jo omana aikanaan ja on osoittautunut relevantiksi myös nykypäivän näkökulmasta ajatellen sitä fasismin tutkimussuuntaa, jota erityisesti Roger Griffin ja Emilio Gentile edustavat ja joka tarkastelee ilmiön esteettisiä, uskonnollisia ja utopistisia ulottuvuuksia¹¹¹. Ja vaikka Hitlerin suhtautuminen kristinuskoon oli melko maltillista eräisiin muihin puolueen johtohenkilöihin verrattuna ja vaikka kansallissosialistisen liikkeen yritykset luoda uutta kulttuuria jäivät lopulta keskeneräisiksi, on selvää että myös Hitlerin ja sitä kautta koko puolueen pitkän tähtäimen tavoite oli vallitsevan kulttuurin radikaali muuttaminen ja uuden luominen. Paavolainen oli havainnoissaan näillä linjoilla jo vuonna 1936, kun hän sinisen temppelin

¹⁰⁵ Böök 1933, 172–173.

¹⁰⁶ Hellström 1933, 68–69. Böökin ja Hellströmin reaktioista kirjarovioihin ks. myös Rothstein 2005, 51–54.

¹⁰⁷ Paavolainen [1936] 1993, 200–201.

¹⁰⁸ Paavolainen 1938a, 330–333.

¹⁰⁹ Paavolainen 1938a, 334.

¹¹⁰ Paavolainen 1938b, 274–275.

¹¹¹ Ks. Griffin [1991] 2006; Gentile [1993] 1996; Gentile [2001] 2006; Griffin 2007.

valosta vielä lumoutuneena julisti, että ”[j]okainen, joka yrittää tulkita kansallissocialismin olemusta älyllistä tietä, epäonnistuu ilman muuta”¹¹².

Pako pimeyteen -trilogian viesti on, että Paavolainen piti ”uusien uskontojen” nousua todellisena, ennennäkemättömän voimakkaana ja kokonaisvaltaisena ilmiönä, joka oli välittömässä yhteydessä kristillisen kulttuurin ja moraalin kriisiin. Eikä ole sattumaa, että Paavolaisen kulttuurikritiikki, jossa rationaalisten selitysten merkitys kyseenalaistettiin, vetosi juuri Vaaskiven kaltaisiin aikalaisiin. Siinä missä Paavolainen oli nostanut oman aikansa mysteeriksi totalitaariset uudet uskonnot, Vaaskivi keskittyi psykoanalyyysiin¹¹³. Mutta lähestymistapa oli yhteinen – ja sellainen, jota monet muutkin pitivät luontevana ja uskottavana aikana, jolloin totalitaariset aatteet ja liikkeet mullistivat modernin maailman.

Utopiat, johtajat ja propaganda

Uusi ihminen ei halua rukoilla, ei kilvoitella eikä syventyä kristilliseen itsetutkiskeluun. Hän haluaa vain p a l v o a . Se on mutkattomin ja nopein tie uskonnollisten tarpeiden tyydyttämiselle; ja siksi on kaikkialle kohotettu uusia temppeleitä tämän tarpeen tyydyttämistä varten.¹¹⁴

Risti ja hakaristi

Jay Winter on ranskalaista filosofi Louis Marinia mukaillen kirjoittanut utopioista ajatusmalleina, joissa yleisesti tunnistetut ja tunnustetut mahdollisen rajat ylitetään. Tällöin paljastetaan se, mistä yleensä vaietaan silloin, kun puhutaan vallitsevista yhteiskunnallisista konventioista ja poliittisista kulttuureista.¹¹⁵ Tällainen määritelmä havainnollistaa sitä, millainen merkitys vuoden 1937 Etelä-Amerikan matkalla oli Paavolaiselle. Vaikka matkan seurauksena syntynyt näkemys toisiaan vastaan jo vuosisatojen ajan kamppaileista ristin ja hakaristin kulttuureista jäi jalostumattomaksi, se on hyvä osoitus hänen kulttuurisen ajattelunsa ulottuvuuksista.

Maailmansotien välisen kauden suomalaisista kulttuurikriitikoista juuri Paavolainen oli johdonmukaisesti ottanut tavoitteekseen uusien oivallusten etsimisen ja totuttujen tulkintojen haastamisen. Vastaavaa sitoutumista uuteen ja tuntemattomaan ei muilla ollut, joskin Tatu Vaaskivi on Paavolaista lähimpänä. Paavolaiselta omaksutut vaikutteet näkyvät selvästi, kun Vaaskivi *Rooman tie* -matkakertomuksessaan mainitsee kiehtovan Amerikan. Euroopan kulttuuriväsymyksen uuvuttama Vaaskivi haaveilee matkustamisesta länteen nähdäkseen sen ”nuoren sivistyksen”, jota rakennettiin ”Quebecista Rio Granden rannoille”.¹¹⁶

Kun eurooppalaiset löytöretkeilijät olivat purjehtineet Atlantin yli, heille avautui sananmukaisesti uusi maailma, jota asuttivat ”jalot villit”¹¹⁷. Paavolaiselle hänen oma valtame-

¹¹² Paavolainen [1936] 1993, 148.

¹¹³ Pynttari 2011, 128–129.

¹¹⁴ Paavolainen 1938a, 322.

¹¹⁵ Winter 2006, 2–4.

¹¹⁶ Vaaskivi 1940, 145.

¹¹⁷ Baudet [1959] 1965, 27–28.

Misionesin selva. Kirjoittaja ratsastamassa. (Lähtö ja loitsu)

rimatkansa merkitsi samankaltaista kokemusta. Häneen vetosi primitivismi, joka näytti vapaalta älymystön edustajia yleisesti vaivaavasta kompleksisuudesta. Hän kohtasi kadehtimansa yksinkertaisuuden ihanteen monessa paikassa, niin vanhojen kulttuurien raunioilla kuin Argentiinan tasangoillakin.

Lähdön ja loitsun luku ”La pampa” kertoo päivästä toiseen ratsastavista, taivasalla yöpyvästä, avotulella hitaasti kypsyvää lihaa syövästä ja matea juovista *gauchoista* ja heidän valtakunnastaan. Pampalla Paavolainen näki ”[n]otkeita, laihoja, vatsattomia ja lanteettomia argentiinalaisia ratsastaja- ja lihansyöjävartaloita – jänteviä, terveitä laihuudessaan, ja silti tuota kesytöntä, eläimellisen notkeaa velttoutta täynnä, joka on tangon rytmin luoneelle kansalle ominainen”¹¹⁸. Lopulta kyse oli samasta ilmiöstä, joka kaikesta vieraudestaan huolimatta puhutteli häntä myös totalitaarisessa kulttuurissa. ”Ei ole mikään sattuma, että kaikkien utopioiden kirjoittajat sijoittavat ihanneyhteiskuntansa koskemattomiin ja neitseellisiin oloihin”, Paavolainen toteaa *Ristissä ja hakaristissä*. ”Primitiivisyys on välttämätön edellytys, jotta valtion täydellinen diktatuuri ja ’onnellinen’ yhteiskunta voitaisiin toteuttaa”¹¹⁹. Niin Paavolaisen kuin Vaaskivenkin tulkinnosta välittyy kaipuu sellaiseen ihanteelliseen aikaan ja paikkaan, joka toiseen maailmansotaan valmistautuvassa Euroopassa tuntui varmasti kaukaiselta.

Kolmannen Valtakunnan vieraana -kirjassaan Paavolainen pysyttelee lähinnä vaikutelmien välittäjänä ja havaintojen tulkitsijana, joka pyrkii tuomaan ajankohtaisen kulttuurisen ja poliittisen ilmiön mahdollisimman lähelle lukijoitaan. *Lähdössä ja loitsussa ja Ristissä ja hakaristissä* hän ei enää tyydy tähän rooliin, vaan kehittyy esittelijästä etsijäksi. Samalla,

¹¹⁸ Paavolainen 1937, 218.

¹¹⁹ Paavolainen 1938a, 342.

kun Etelä-Amerikasta palannut Paavolainen muokkasi kokemuksiinsa valmiiksi tekstiksi, hän yritti tavoittaa jotain paljon syvempää kuin mitä oli matkallaan itse välittömästi kokenut ja ymmärtänyt. Tässä suhteessa muutos Saksan-matkakuvaukseen verrattuna on valtava. *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjassa Paavolainen on kertojana toki taitava ja oivaltava, mutta samalla harkitun varovainen. *Lähtö ja loitsu* sekä *Risti ja hakaristi* ovat sen sijaan monilta osin kuin löytöretkiä tuntemattomaan.

Voidaan kysyä, miksi Paavolainen ei ennen toisen maailmansodan alkamista ollut valinnut omaa puoltaan ja selvästi määritellyt omaa paikkaansa suhteessa demokraattis-kristillisen ja totalitaarisen kulttuurin taisteluun. Vastaus löytyy *Pako pimeyteen* -trilogiasta: *Ristin ja hakaristin* sisältö osoittaa, että Paavolainen yritti tarjota lukijoilleen huolellisen tulkinnan sellaisesta vasta muodostumassa olleesta, uudesta ja radikaalista kulttuurista, joka olisi kuitenkin sisäisesti ehjä ja kokonainen. Tällaista tulkintaa hän ei koskaan tavoittanut, ja tuskin olisi tavoittanutkaan vaikka hänellä olisi ollut mahdollisuus laatia kirja myös vuoden 1939 Neuvostoliiton-matkan perusteella.

Paul Hollander on Isaiiah Berliniä mukaillen huomauttanut, että kaikkien utopioiden ytimeen kuuluu unelma harmonisesta tilasta, jossa kaikki tunnustetut hyveelliset arvot olisi mahdollista sovittaa yhteen ja joka näin ollen olisi eräänlainen ”lopullinen ratkaisu” yhteiskunnallisiin ongelmiin. Kuten Hollander kirjoittaa, tällaisilla harmoniautopioilla, jossa ikään kuin tavoitellaan ”taivasta maan päällä”, on paljon yhteyksiä uskonnolliseen kokemukseen.¹²⁰ Paavolainen ei vakavissaan ollut mikään utopisti, mutta pienemmässä mitakaavassa ihanne kulttuurisesta harmoniasta puhutteli häntä. Oman ”valaistumisensa” Paavolainen oli kokenut jo 1920-luvun lopulla, kun tulenkantajat nuoruuden innolla etsivät uutta ihmistä, ja tämä kokemus määritti vielä seuraavallakin vuosikymmenellä sitä, millaisia vastauksia hän aikansa kulttuuriseen kriisiin etsi. Paavolainen ei kuitenkaan hyväksynyt niitä puutteita – sen enempiä asiallisia kuin esteettisiääkään – joita totalitaaristen aatteiden tarjoamiin uusiin kulttuureihin sisältyi.

Mitä pidemmälle *Pako pimeyteen* -trilogia etenee, sitä enemmän Paavolaisen kirjoitukset muuttuvat viieleen harkitusta reportaasista taiteilijan ja esteetikon kulttuurikritiikiksi. ”Suuren linjan” etsinnästä oli peruuttamattomasti tullut hänelle *magnum opus*. Hänen katseensa oli pysyvästi kiinnittynyt kulttuuriin, ja usein myös pitkälle menneisyyteen. Etelä-Amerikan matka varmisti sen, ettei Paavolainen enää voinut tarkastella mitään aikansa yhteiskunnallisista ilmiöistä pelkästään poliittisina tapahtumina.

Edellä mainitusta huolimatta on yllättävää, että vaikka Paavolainen vieraili matkallaan myös Brasiliassa Rio de Janeiron ja Santosin satamissa, hän ei *Lähdössä ja loitsussa* lainkaan kommentoi maan poliittista tilannetta. Entisen toimittajan Plínio Salgadin johtaman, Italian fasisteilta runsaasti vaikutteita omaksuneen integralistipuolueen (*Ação Integralista Brasileira*, AIB) politiikassa oli paljon sellaista, joka olisi epäilemättä kiinnostanut Paavolaista. Organisen kansallisen yhtenäisyyden ja konservatiivisten katolisten arvojen nimiin vannonut liike yritti hakea itselleen juuria syvältä Brasilian ja Etelä-Amerikan historiasta, josta oli nostettu keskeiseen asemaan paitsi jesuiitat ja myöhemmän ajan katolilaiset marttyyrit,

¹²⁰ Hollander 1981, 29–30.

myös tupi-alkuperäiskansa. Jopa liikkeen tervehdykseksi, johon liittyi fasisteilta omaksuttu kädennosto, oli valittu tupinkielinen ”*Anauê*”.¹²¹

Salgado ja integralistit olivat vuosina 1934–1938 niin näkyvästi esillä Brasilian politiikassa, että Paavolaisen olisi voinut olettaa kuulleen tai lukeneen heistä viimeistään pitkän matkansa kuluessa. Ilmeisesti näin ei kuitenkaan tapahtunut, mihin on ainakin kaksi mahdollista syytä. Paavolainen ei osannut espanjaa eikä portugalia, joten hänen mahdollisuutensa seurata paikallisia uutisia olivat koko matkan ajan hyvin rajalliset. Toisaalta hän ei myöskään odottanut löytävänsä ”uudesta maailmasta” integralismin kaltaista ajankohtaista ja ”fascistista” ilmiötä. Paavolaisen lähes välittömiä matkanjälkeisiä tunnelmia voi lukea *Helsingin Sanomien* ”pikahaastattelusta”, joka julkaistiin 28. elokuuta 1937. Siitä kuvastuu päällimmäisenä Paavolainen innostus Argentiinan korkeatasoisesta kulttuurista ja näkemys siitä, ettei eurooppalaisten pitäisi aliarvioida Etelä-Amerikkaa sen enempää taiteen, tieteen kuin taloudenkaan osalta.¹²² Hän ei kuitenkaan kommentoi haastattelussa politiikan ajankohtaisia ilmiöitä. Mikäli Paavolainen olisi huomioinut integralistit, tämä olisi todennäköisesti muokannut hänen käsitystään 1930-luvun eteläamerikkalaisuudesta.

Helsingin Sanomien haastattelussa on huomionarvoista sekin, että Paavolainen esittää siinä melko karkean huomion Etelä-Amerikan ei-valkoisista väestönosista. Kun haastattelija kysyy, oliko Paavolainen ”vannoutunut Etelä-Amerikan ihailija”, tämä vastaa seuraavasti:

– En suinkaan. Olen etupäässä puhunut Argentinasta. Boliviassa on valtaosa väestöstä intiaaneja, ja Brasiliassa liaksi neekereitä, keuhkotautia ja syfilistä. Ja nämä kohteliaat ja rakastettavat ihmiset ovat samalla epäluotettavia ja materialistisia! – Etelä-Amerikassa kävijän on muuten välttämättä osattava erottaa kaksi asiaa: rannikkojen liikaakin amerikkalaistuneet suurkaupungit, jotka nykyisin rakentavat vain pilvenpiirtäjiä, ja täysin kehittymättömän, villiintyneen ja alkuperäisen sisämaan. Kaksisataa kilometriä Buenos Airesin ja sata kilometriä Rio de Janeiron ulkopuolella loppuu kaikki sivistys, muutamia kaupunkeja lukuun ottamatta... Mutta: vasta sitten alkaakin mielestäni mielenkiintoisin osa!¹²³

On mahdotonta sanoa, kuinka tarkasti sanomalehteen painettu teksti vastaa Paavolaisen lausumia sanoja, mutta tekstistä on silti nähtävissä, että primitiivisyyteen liittyi Paavolaisen silmissä muutakin kuin ylevää romantiikka tai sellaista luovaa elämänvoimaa, jota esimerkiksi taide kaipasi uudistuakseen¹²⁴. Haastattelukommentin perusteella on selvää, että villi ja alkuperäinen kiehtoi Paavolaista, mutta sananvalinnoissa on runsaasti raadollisuutta. Villit eivät siis suinkaan olleet 1930-lukulaisen eurooppalaisen silmissä pelkästään jaloja.

Ilman Paavolaisen Etelä-Amerikan matkaa ja siihen perustuvaa kahta merkittävää kirjaa hänen kulttuurikritiikkiinsä sisältyvä utopioihin liittyvä ulottuvuus olisi jäänyt huomattavasti vaatimattommaksi. Samalla toista maailmansotaa edeltäneiden vuosien suomalaisen kulttuurikeskustelu olisi jäänyt lähes täysin Eurooppa-keskeiseksi. Kokonaisuudessaan

¹²¹ Levine 1970, 81–99; Griffin [1991] 2006, 150–152. Vaikka integralistit julistivat olevansa kaikkien Brasilian kansojen ja rotujen liitto, liikkeen johtohenkilöiden joukossa oli myös antisemitistejä, kuten AIB:n puolisoitilaallisten joukkojen johtajana ja yhtenä puolueen pääideologeista toiminut Gustavo Barroso. Salgado itse ei kuitenkaan esiintynyt juutalaisvastaisesti.

¹²² ”Nykyaikaa etsimässä Etelä-Amerikassa. Olavi Paavolaisen pikahaastattelu Helsingin Sanomille”. *Helsingin Sanomat* 28.8.1937

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ks. Lappalainen 1990, 85.

Pako pimeyteen -trilogia on erinomainen osoitus siitä, kuinka riittävän voimakas yhteiskunnallinen mullistus – Paavolaisen tapauksessa totalitaaristen ideologioiden nousu Euroopassa – voi saada kulttuurisesti orientoituneen älymystön edustajan tekemään spontaaneja ja ennakkoluulottomia tulkintoja, jotka toki saattavat olla useilta yksityiskohdiltaan liioiteltuja, mutta silti ytimeltään ajattomalla tavalla kiinnostaviksi ja kestäviksi osoittautuvia. Paavolaisen tapa nähdä vitaalinen ja primitiivinen modernia ihmistä alati kiehtovina ominaisuuksina muistuttaa lukijaa siitä, että utopiat eivät toista maailmansotaa edeltävinä vuosinakaan olleet totalitaaristen aatteiden yksityisomaisuutta, vaan aivan yleinen kulttuuria liikkeellepaneva voima. Mutta ennen kaikkea Paavolaisen tekstit kertovat välittömällä tavalla olennaisen siitä ”kahden utopian” yhteentörmäyksestä, joka ennen toista maailmansotaa tapahtui.

Jay Winter on esittänyt, että 1800-luvun ja 1900-luvun alun utopiat perustuivat tieteen kehitykselle. Ensimmäinen maailmansota oli kuitenkin järkyttänyt tieteen valtaa. Pian sodan jälkeen utopioiden rinnalle nousivat tekniikan ja hävityksen dystopiat, jotka inspiroivat muiden muassa sellaisia suuria taideteoksia kuin Aldous Huxleyn romaani *Brave New World* (1932), Pablo Picasson maalaus *Guernica* (1937) tai Abel Gancen elokuva *J'Accuse* (1938).¹²⁵ Ja samaan aikaan kun tiede oli näyttänyt synkät kasvonsa, totalitarismi oli nostanut primitivismiin näyttämölle uusin voimin, uljaana ja vitaalisena. Tieteen utopioista aikanaan itsekkin hurmioituneen Paavolaisen 1930-luvun kirjat ovat pysäyttävä kuvaus siitä, millainen houkutus totalitaaristen aatteiden tarjoama ”pako pimeyteen” piinatulle Euroopalle olikaan, ja kuinka Mussolinin ja Hitlerin edustamassa ”fascismissa” oli lopulta kyse paljon suuremmasta ja syvemmälle ulottuvasta ilmiöstä kuin pelkästä diktatuurista.

Se, että aika oli 1930-luvun lopulla Paavolaisen mielestä kypsä kulttuurin murrokselle ja uuden ihmisen syntymiselle, oli ratkaisevalla tavalla seurausta vuoden 1937 matkalla koetusta. Varsinkin *Lähdön ja loitsun* huomioidut saarista ovat tässä suhteessa paljastavia. Saarten symbolismiin liittyvän pohdintansa yhteydessä Paavolainen mainitsee, että ”[u]topioiden kirjoittajat käyttävät halukkaasti asumattomia saaria ihmiskunnan koeputkina” ja että ”kadonnut paratiisi”, jossa ”uusi ihminen” syntyy, oli ”ajan mustassa valtameressä” oleva saari, jolle turmelus ja perisynti olivat tuntemattomia, samoin kuin ”jokainen luultu jälleenlöydetty paratiisi on ollut saari”¹²⁶. Tällaisen aina Thomas Moren utopiaan (1516) saakka viittaavan luonnehdinnan valossa onkin merkittävää, että Paavolainen mainitsee Kanariansaarten Teneriffan koko ”levottoman” matkansa ainoaksi paikaksi, johon haluaisi palata ja jossa elää¹²⁷.

Silloin kun tarkastellaan Paavolaisen kirjoitusten niitä osia, joissa hän ottaa kantaa utopioihin, on viitattava myös ikuisuuskysymykseen siitä, missä määrin totalitaaristen liikkeiden johtohenkilöt ovat itse uskoneet julkilausumiinsa utopistisiin päämääriin ja kuinka pitkälti aatteet ovat perustuneet johdonmukaisesti toteutettuun ideologiaan tai vallanhimoon ja opportunistisiin. Esimerkiksi Joachim C. Fest on esittänyt, että vaikka kansallissosialismiin kuului utopistinen ulottuvuus, sen poliittisten johtajien liikkeellepanevana voimana ei ollut mikään ”suuri näkemys”, vaan henkilökohtaiset konfliktit. Festin mielestä kyse ei siis ollut varsinaisten unelmien toteuttamisesta, vaan siitä, että ideologiset rakennelmat luotiin valta-

¹²⁵ Winter 2006, 77–82, 206–209.

¹²⁶ Paavolainen 1937, 59.

¹²⁷ Paavolainen 1937, 80; ks. myös Riikonen 2003b, 59.

osin jälkikäteen, tukemaan Hitlerin ja muiden liikkeen johtajien päämääriä, joiden tavoittelua motivoi eniten vaistomainen tarve toimia.¹²⁸ Toisaalta on muistettava – kuten James J. Sheehan on huomauttanut – että ainoastaan järjestelmällinen, moderni ja jonkinlaisen utopistisen vision voimalla toiminut valtio saattoi tavoitella Euroopan jokaisen juutalaisen tuhoamista ja todella ponnistella tämän päämäärän saavuttamiseksi¹²⁹.

Festin muotoilu on osin kiistanalainen ja vain yksi esimerkki kannanotosta ikuisuusky-symykseen kansallissosialismin perusolemuksesta. Toiset tulkinnat painottavat enemmän aatteen ideologista, filosofista ja jopa teoreettista puolta, kun taas toiset keskittyvät tarkastelemaan lähinnä sitä, miten kansallissosialismi liikkeenä on käytännössä toiminut. Monet tutkijat ovat myös pidättäytyneet ottamasta asiaan selkeää kantaa. Eroista huolimatta yleinen yhteisymmärrys vallitsee nykyään siitä, että molemmat ulottuvuudet on tunnettava, jotta kansallissosialismia olisi ylipäättään mahdollista ymmärtää. Festin jo 1960-luvulla esittämä tulkinta on hieman ongelmallinen, sillä hän on tutkimuksessaan nojautunut myöhemmin osittain epäluotettaviksi paljastuneeseen lähdeaineistoon, mutta hänen johtopäätöksensä ovat silti edelleen huomionarvoisia ja sijoittuvat tulkintojen eri ääripäiden välimaastoon.¹³⁰

Hitler-tulkintojen lähempi käsittely ei ole tässä yhteydessä tarpeellista, mutta teemaan liittyy Paavolaisen ”uusista uskonnoista” muodostaman kokonaiskäsityksen kannalta kiinnostava kysymys. On perusteltua kysyä, katsoiko hän Hitlerin, Mussolinin tai Stalinin todella tavoittelevan uuden ihmisen ja uuden kulttuurin aikakautta, vai pitikö hän heitä pikemminkin rationaalisina toimijoina, jotka pyrkivät uskonnon kieltä käyttävällä retorikallaan ohjaamaan kansaa legitimoidakseen diktatorisen vallan ja sen puitteissa harjoitetun politiikan. On siis aiheellista lyhyesti arvioida sitä, mitä Paavolainen lopulta ajatteli johtajien omasta uskosta julistamiinsa utopioihin.

Paavolainen kirjoittaa *Pako pimeyteen* -trilogiassaan totalitarismista tavalla, jossa niin fasismi, kansallissosialismi kuin kommunismikin ovat paljon enemmän kuin tiettyjen yhteiskunnallisten päämäärien edistämiseksi toimivia ja ihmisten johtamia poliittisia organisaatioita. Paavolainen katsoi totalitaarisia liikkeitä taiteilijana. Jos hänen katseensa ei olisi ollut taiteilijan kulttuurinen katse, ei totalitarismi olisi voinut näyttäytyä hänelle uskontoon rinnastuvana ja kulttuuria mullistavana, lähes luonnonvoiman tavoin toimivana ilmiönä. Ja koska Paavolainen ylsi katseensa avulla tulkinnoissaan pidemmälle kuin muut suomalaiset, osa hänen johtopäätöksistään on helppo problematisoida. Kristillinen kulttuuri ja siihen kuuluva uskonto oli – ja on tietenkin edelleen – jotain aivan muuta kuin kansallissosialismin *Blut und Boden* -usko, niin taustaltaan, sisällöltään kuin merkitykseltäänkin¹³¹. Vaikka Paavolainen toki tiesi tämän yksinkertaisen totuuden, hän joutui ”Kolmannen Valtakunnan ilmestyskelin” kanssa käymässä jaakopinpainissa tilanteisiin, joissa sen muistaminen kävi vaikeaksi.

¹²⁸ Fest [1963] 1999, 291–292.

¹²⁹ Sheehan 2008, 137.

¹³⁰ Sekä Fest että Alan Bullock ovat Hitleriä ja kansallissosialismia käsittelevissä teoksissaan käyttäneet keskeisenä lähteenään Hermann Rauschningin *Gespräche mit Hitler* -teosta (1940) jonka autenttisuutta on sittemmin vahvasti epäilty. Aiheesta tarkemmin ks. Kershaw 1998, xiii–xiv.

¹³¹ Myös Tarmo Kunnas on huomauttanut, että Paavolainen yliarvioi kansallissosialistisen ”uskonnon” merkityksen ja kulttuurisen voiman. Ks. Kunnas 2013, 599.

Paavolaisen Nürnbergin-kokemuksista kirjoittanut Anssi Halmesvirta on todennut, ettei puoluepäivillä toteutettu ”spektaakkeliin politiikka” saanut Paavolaista sulkemaan silmiään kansallissosialismin vaaroilta¹³². Myös tämän tutkimuksen havainnot vahvistavat sinänsä jo varsin yleistä käsitystä siitä, ettei Paavolainen sokaistunut. Pikemminkin on kyse hänen totalitarismitulkintoistaan muodostuvaan kokonaisuuteen tulleista epätasaisuuksista. Niiden takia Paavolaiselta vaikuttaa jääneen huomaamatta joitain sellaisia kiinnostavia totalitarismin ydinkysymyksiä, joita hän kirjoituksissaan kyllä lyhyesti sivuaa, mutta jotka sitten unohtuvat ja jäävät näin vaille niiden ansaitsemaa huomiota.

Pako pimeyteen -trilogia ei juuri sisällä syvällisiä arvioita totalitaaristen liikkeiden johtajien motiiveista, eikä Paavolainen siten hyödynnä tilaisuutta palata Sanfrid Neander-Nilssoniakin kiinnostaneeseen idealismin ja materialismin väliseen ristiriitaan. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksen huomattavimman Hitleriä henkilönä koskevan arvionsa Paavolainen esittää kirjoittaessaan *NS-Frauenschaftin* kokouksesta, jossa *Führer* oli paljastunut taitavaksi, mutta silti ”aatteellista pajunköyhtä” syöttäväksi poliittiseksi hurmuriksi. Hän toteaaakin, että Hitlerin persoonallisuus, joka muuten oli tehnyt häneen ”kaikkiällä Nürnbergissä todella suuren vaikutuksen”, oli tilaisuuden myötä kärsinyt ”ensimmäisen, mutta sitä suuremman kolauksen”. Hitler ei enää ollutkaan ”tulinen uskoja, näkijä ja profeetta”, vaan ”mitä helppohintaisin dialektinen silmänkääntäjä”.¹³³ Mutta mitään johtopäätöksiä Paavolainen ei näistä huomioistaan tee, eikä hän myöskään palaa aiheeseen edes jäljempänä kirjassaan. Selvää kuitenkin on, ettei hän arvostanut Hitleriä populistisena, kuulijoitaan aliarvioivana puhujana.

Ristissä ja hakaristissä Paavolainen kirjoittaa totalitaaristen liikkeiden johtajista jo hieman enemmän. Erityisesti kirjan ”Kaksi rintamaa” -päätososassa hänen arvionsa ovat entistä suoraviivaisempia, mutta samoin kuin kommunismin ja kristinuskon välisen suhteen tapauksessa, ne on esitetty kovin lyhyesti. Vuosien 1936 ja 1938 välillä Paavolainen oli joka tapauksessa alkanut kiinnittää yhä enemmän huomiota Mussolinin, Hitlerin ja Stalinin rooleihin propagandisteina, joiden tavoitteena oli saada kansa toimimaan ja ajattelemaan tietyllä tavalla:

Valtio lupaa pitää huolen jokaisesta, joka suorittaa työnsä hyvin kolhooseilla, työpalvelun riveissä, Pontisilla soilla tai Etiopian kuuman auringon alla. Suuret ”yhteiset” työt – maan valloittaminen mereltä, Volgan kanavoiminen, nuorison vapaaehtoinen työ maalaistaloissa, autostradat vuoristossa tai Karjalan erämaiden sähköistäminen – saavat sekä suuren että pienen, sekä rikkaan että köyhän tuntemaan itsensä iloisella tavalla tärkeäksi yleisen hyvinvoinnin luomisessa. Ja vastuussa kaikesta ollaan vain Hänelle ainoalle, jumalalle ja ihmiselle, joka isällisellä tyrannialla hallitsee ja jakaa käskyjään ja ottaa vastaan rukouksia ja uhreja Roomassa, Moskovassa tai Berliinissä . . .¹³⁴

Risti ja hakaristi sisältää muitakin kohtia, joissa Paavolainen pohtii propagandan luonnetta. Asioita oli hänen mielestään vihdoin opittava katsomaan uudesta näkökulmasta. ”Meidän on käsitettävä, että asiat, joille me olemme tottuneet antamaan nimen ’totuus’ ovat nykyään vain välikappaleita diktatorisen propagandan ja tahdon palveluksessa”, hän

¹³² Halmesvirta 2011, 87.

¹³³ Paavolainen [1936] 1993, 166–167, 212.

¹³⁴ Paavolainen 1938a, 344.

kirjoittaa¹³⁵. ”Uudesta ihmisestä” oli selvästi tullut Paavolaisen silmissä aiempaa vähemmän ”uljas” ja enemmän laumasieluinainen olento, joka oli omistautunut kyseenalaistamatta toteuttamaan johtajaltaan saamiaan tehtäviä.

Paavolainen esittää tärkeimmän puheenvuoronsa ”modernien diktaattorien” eli Hitlerin, Mussolinin ja Stalinin erityisestä vakuuttavuudesta *Ristin ja hakaristin* luvussa ”Tulen synty”. Siinä hän toteaa, että ”maapäällisen elämän suuruutta ja arvoa tehostava pateettisen vertauskuvallisuuden koneisto” oli vähintään yhtä mahtava kuin se, joka oli rakennettu ylistämään kuolemaa. Juuri 1900-luvun diktaattorien modernius on se seikka, joka eniten vetoaa Paavolaiseen. Hän on selvästi vakuuttunut ja vaikuttunut siitä, että nykyaikaiset yksinvaltiaat olivat onnistuneet luomaan ”uuden pyhyiden käsitteen”. Uusi pyhyys ei ollut enää ”metafyysillistä”, vaan jotain tässä maailmassa todellista: ”Jo modernien diktaattorien alhainen syntyperä, jo heidän oma nousunsa syvistä riveistä maineeseen ja kunniaan on elävä kehoitushuuto yksinkertaisimmallekin miehelle.”¹³⁶

Johtajien vaatimattomasta syntyperästä oli Paavolaisen mukaan tullut ”uusi aateliskirja”, joka ei tarvinnut sinetikseen ”vuosisatojen patinaa eikä Herran voidellun leimausta”. Se, että moderneille diktaattoreille oli kunnia-asia olla ”kansakunnan ensimmäinen työmies”, oli hänestä nerokasta – vaikkei hän tätä suoraan sanokaan. Tulokset, joita nämä ”ihmeidentekijät” olivat saaneet aikaan, olivat kuitenkin kiistattomia. Paavolainen huomauttaakin, että kun Pontiset suot oli kuivatettu, Mussolini oli onnistunut tehtävässä, johon caesarit tai paavit eivät olleet pystyneet.¹³⁷

Myös V. A. Koskenniemi kirjoitti Saksan- ja Italian-matkakuvauksissaan Hitleristä ja Mussolinista johtajina. Mielenkiintoisinta luettavaa on Koskenniemen onnistunut yhteenveto siitä, millaisia puhujia diktaattorit olivat toisiinsa verrattuna. Koskenniemi tiivistää olennaisen eron toteamalla, että siinä missä Hitlerin pitkät puheet oli yleensä rakennettu perustelunsa menneisyydestä ammentavaan muotoon ”Niin on ollut – näin on oleval”, Mussolinilla oli puolestaan tapana puhua lyhyemmin, ”kuin synnynnäisen lainlaatijan”. Mussolinin puheista saattoi Koskenniemen mukaan ”tuskin saada muuta käsitystä kuin että hänen ohjelmansa on caesarien valtakunnan asteittainen uudistaminen”. Puheiden perusteemakin oli yksinkertaisempi kuin Hitlerillä: ”Näin tulee olla!” Koskenniemi toteaa vielä, että Mussolinista välittyi lämpimämpi ja avoimempi vaikutelma kuin Hitleristä, joka vaikutti harvinaisen sulkeutuneelta ja yksinäiseltä ”lähimpien hallitustoveriensakin ympäröimänä”.¹³⁸

Koskenniemen omien havaintojen ohella myös hänen tapansa perustella Saksassa ja Italiassa vallinneiden diktatuurien oikeudenmukaisuutta ansaitsee tulla tässä yhteydessä huomioiduksi. Pertti Karkama on kiinnittänyt huomiota Koskenniemen logiikkaan, jonka mukaan kansojen jatkuvana vaarana oli turmeltuminen, koska ne eivät olleet tietoisesti ja rationaalisesti vaan vaistojen ja tunneperäisen sielun varassa toimivia subjekteja. Siksi tarvittiin ”ylhäältä ohjattua kansanvaltaa” ja ”vahvoja miehiä” opastamaan kansaa ja samalla estämään alhaisempien ja mahdollisten ei-toivottujen väestönsien valta. Näin voidaan argumentoida, että diktatuurikin voi olla kansanvaltaa, jos kerran kansa on vaaleissa anta-

¹³⁵ Paavolainen 1938a, 169–170.

¹³⁶ Paavolainen 1938a, 326.

¹³⁷ Paavolainen 1938a, 326–328.

¹³⁸ Koskenniemi [1939] 1955b, 392.

nut sille tukensa.¹³⁹ Lähihistorian paras esimerkki tällaisesta tuesta onkin juuri Hitlerin valtaannousu vaaleissa saadun kannatuksen avulla 1930-luvun alussa. Kansallissosialistien tie ainoaksi sallituksi puolueeksi kulki vaikeiden yhteiskunnallisten olojen ja talouskriisin läpi ja ilman kulloinkin voimassa olleen lainsäädännön räikeitä rikkomuksia.¹⁴⁰ Ruotsissa vastaavaa vahvan miehen kaipuuta oli esimerkiksi Böökillä, joka Saksa-kirjassaan ylistää Hitlerin karismaa ja johtajankykyä kokonaisen luvun verran¹⁴¹.

Toisin kuin Paavolainen, Koskenniemi otti varovasti kantaa Hitleriä ja kansallissosialismia käsitteleviin kirjoituksiinsa vielä yli kaksi vuosikymmentä toisen maailmansodan alkamisen jälkeen. Vuonna 1961 julkaistussa esseessään ”Vuosisatamme maailmanhistoriallinen filmi” hän pahoittelee, ettei kukaan Saksan entisistä vihollisista ojentanut Saksalle auttavaa kättään sen enempää Weimarin tasavallan kaudella kuin kansallissosialismin alkuaikoihin. Omien kokemustensa perusteella Koskenniemi arvioi, että ”Hitlerin herättämä joukkosuggestio” oli vain hitaasti saanut ”sijaa Saksan kansansielussa” ja että ”kehityksen turmiollinen vyöry” olisi ajoissa toimimalla ”kenties vielä ollut mahdollista pysäyttää”. Tällainen ”poliittinen ja moraalinen teko” olisi ollut siihen ryhtyneelle ”kunniaksi historian edessä”. Hitleristä Koskenniemi kirjoittaa, että tämä tuskin oli ”kohta ensimmäisen maailmansodan jälkeen se patologinen hirviö, joksi hän myöhemmin Saksan ja koko maailman onnettomuudeksi kehittyi”.¹⁴² Koskenniemen tekstistä ei voi päätellä, koska Hitler hänen mielestään tarkalleen ottaen oli kehittynyt hirviöksi, mutta se kyllä käy epäilyksettä ilmi, ettei Koskenniemi ollut muuttanut käsitystään ensimmäisen maailmansodan voittajavaltioiden syyllisyydestä Versailles’n rauhansopimuksen jälkeiseen Saksan rappioon.

Kiinnostava yksityiskohta Koskenniemen esseessä on, että hän mainitsee siinä saman Fredrik Böökiltä lainatun ja varsin suosituksi tulleen huomion, jonka Tatu Vaaskivikin oli nostanut esille *Rooman tiessä*. Böök oli kirjoittanut, että kaikki ensimmäisessä maailmansodassa taistelleet kansakunnat kunnioittivat tuntematonta sotilasta, mutta siinä missä sen leposija oli Pariisissa riemukaaren alla ja Lontoossa Westminster Abbeyssa, saksalaiset olivat tuoneet omansa elävänä kotiin: Saksan tuntemattomasta sotilaasta oli tehty *Führer*, ja hän asui valtakunnankansliassa. Vaaskivi toteaa omassa arviossaan osuvasti, ettei Hitler ollut vain poliittinen johtaja vaan symboli, ”puolittain epätodelliseksi olennoksi muuttunut” sijaiskärsijä, idoli ja yli-ihminen.¹⁴³

Samoin kuin Koskenniemen tapauksessa, myös Vaaskiven esittämä arvio Mussolinista johtajana ja esiintyjänä on sävyltään jonkin verran positiivisempi kuin hänen näkemyksensä Hitleristä. *Rooman tie* sisältää lähes kritiikittömän kuvauksen siitä, kuinka Mussolinin puhetta seuraamaan tulleet väkijoukot huumantuivat kuulemastaan ja näkemästään. ”Hänen suuruutensa, hänen mahtinsa valui torille kokoontuneen kansan yli ja täytti heidän alttiit mielensä kuvaamattomalla voimantunnolla”, Vaaskivi muotoilee¹⁴⁴. Toisessa yhteydessä hän toteaa, että Mussolini oli ”kokoavalla lujalla otteella tempaissut Italian hajaanuksen tilasta” ja että aika ”etsi ja kaipasi johtajaa”¹⁴⁵. On kuitenkin huomioitava, että

¹³⁹ Karkama 1999, 57–61.

¹⁴⁰ Ks. erityisesti Kershaw 1998, 431–478.

¹⁴¹ Böök 1933, 28–44.

¹⁴² Koskenniemi 1961, 66.

¹⁴³ Böök 1933, 45; Vaaskivi 1940, 30; Koskenniemi 1961, 66.

¹⁴⁴ Vaaskivi 1940, 265.

¹⁴⁵ Vaaskivi 1940, 289–290.

kolmesta tässä tutkimuksessa eniten käsitellystä suomalaisesta kirjailijasta vain Koskeniemi oli itse ollut läsnä sekä Mussolinin että Hitlerin puhetilaisuuksissa; Paavolainen oli nähnyt ainoastaan Hitlerin ja Vaaskivi vain Mussolinin.

Kun Paavolainen *Ristin ja hakaristin* lopussa kirjoittaa ”uudesta pyhydestä”, hän tuo esille, ettei käsite rajoittunut pelkästään johtajiin. Modernit diktaattorit olivat onnistuneet luomaan tuekseen myös uusia pyhiä luokkia, järjestöjä ja paikkoja: Oli ”valittu rotu” ja sen asuttavaksi tarkoitettu ”valittu” maa; oli ”pyhä” kansallissosialistinen puolue, johon ei otettu uusia jäseniä; Kreml ja Berchtesgaden olivat pyhiä; punaista armeijaa tai SA:ta ei sopinut arvostella. ”[K]uten entiset papisto- ja munkkikunnat, nunna- ja inkvisiittorijärjestöt, on nytkin olemassa jumalan kintereillä kulkevien uusien ‘pyhien’ järjestöt”, Paavolainen toteaa.¹⁴⁶

Paavolaisen tapa kommentoida uutta pyhyyttä on kokonaisuudessaan kiinnostava. Hän ei missään vaiheessa suoraan paljasta henkilökohtaista näkemystään asiasta, mutta rivien välistä välittyy voimakkaasti vaikutelma, että juuri uuden pyhyden avulla modernit totalitaariset liikkeet olivat saaneet vastaavaa arvokkuutta ja syvyyttä kuin mitä perinteisillä uskonnoilla oli. Tällaisten huomioiden ohella on silti olennaista painottaa, ettei Paavolainen väitä ihastelleensa uusien uskontojen sanomien sisältöjä, vaan tapaa, jolla kansalaiset oli saatu uskomaan niihin.

Johtajat olivat luvanneet kansoilleen sen, mitä nämä olivat Paavolaisen mielestä olleet vailla: eläviä sankareita, innostavat symbolit ja uuden ilon. Lupauksissa oli kaikuja sellaisesta, mitä jo tulenkantajat olivat edellisellä vuosikymmenellä toivoneet löytävänsä kun he ennakkoluulottomuudessaan ja nuorena elämänjanoissaan yrittivät tavoittaa aavistuksen uudesta ihmisestä ja uudesta kulttuurista. Monet kulttuuripiireissä niin Suomessa kuin muuallakin läntisessä maailmassa vaikuttaneista olivat seuranneet myös Italian fasisteja lähellä olleen älymystön osallistumista Mussolini-kultin rakentamiseen 1920-luvun loppupuolella. Tuolloin fasismi oli vielä helppoa nähdä muotoaan hakevana ja kiehtovana liikkeenä, joka Emilio Gentilen sanoin ”sakralisoi” eli pyhitti politiikan ja kohosi näin sen yläpuolelle.¹⁴⁷ Samalla yhteiskunnallisuudesta tuli uudella tavalla romanttisesti ja esteettisesti innostavaa. Myyttisen kultin ympäröimät johtajahahmot vetosivat myös tavalliseen kansaan, joka ei välttämättä innostunut totalitaaristen liikkeiden ohjelmien sisällöistä mutta kaipasi turvaa ja inspiraatiota maailmansodan kokeneessa, arvaamattomassa maailmassa¹⁴⁸.

Varsinkin *Ristin ja hakaristin* loppuosasta on havaittavissa, että Paavolainen on joutunut viimeistelemään kirjan kovassa kiireessä. Viime tingassa työskentelyn tunnelmat välittyvät myös Paavolaisen ja kustantajan välisestä kirjeenvaihdosta, esimerkiksi kun Paavolainen lokakuussa 1938 valittelee, että hänen on täytyntä tehdä tekstiinsä ”vallan mahdollisesti korjauksia”¹⁴⁹. Kaikesta kiireestä huolimatta voi pitää todennäköisenä, että Paavolaisella olisi vuoden 1938 loppupuolella ollut tilaisuus ainakin pintapuolisesti tutustua Vaaskiven jo elokuussa ilmestyneeseen *Huomispäivän varjo* -kirjaan, jossa tämä esittää oman, tyyllisesti ja sisällöllisesti harkitun arvionsa ”totaalisen” ja ”kristillis-länsimaisen” kulttuu-

¹⁴⁶ Paavolainen 1938a, 329–330.

¹⁴⁷ Ks. erityisesti Gentile [1993] 1996, 132–152;

¹⁴⁸ Mazower [1998] 1999, 36.

¹⁴⁹ Paavolaisen kirje Terijoelta Gummerus Oy:n edustajalle (todennäköisesti Esko Aaltonen, vaikka vastaanottajan henkilöllisyys ei käy kirjeestä ilmi) Jyväskylään, 8.10.1938. GA.

rin konfliktista¹⁵⁰. Vaaskivi toteaa teoksensa epilogissa, että sekä Saksa että Neuvostoliitto olivat ”dionyysisen vaistojenkulttuurin luvattuja maita”, joilla oli ”omat tarkoituksenmukaiset myyttinsä”. Myös ”joukkotunne” ilmeni samalla tavoin molemmissa maissa: ”Olla komsomoli tai SA-mies, työskennellä kolhoositolalla tai Schwartaun työleirillä on syvimälle mennän sama asia, koska itse sielullinen asenne, jonka valtion käskyvaltaan alistunut yksilö kummassakin tapauksessa omaksuu, on täydellisesti sama.”¹⁵¹

Huomispäivän varjon ja *Ristin ja hakaristin* yhtäläisyydet huomioiden on ensi näkemältä yllättävää, ettei Paavolainen mainitse tekstissään Vaaskiven kirjaa. *Suomalainen Suomi* -aikakauslehden ”Tämä on surmaava tuoni!” -artikkelissaan *Huomispäivän varjoon* kuitenkin viitataan. Artikkelin on Paavolaisen kaikista teksteistä se, jossa hän kirjoittaa eniten sekä psykoanalyysistä että propagandan merkityksestä poliittisena työkaluna. On todennäköistä, että niin propagandan kuin psykoanalyysin käsittely jäi lopulta *Ristin ja hakaristin* sivuilla vähäiseksi nimenomaan erillisen artikkelin ilmestymisen takia.¹⁵² Tämä vaikutti varmasti siihenkin, ettei Paavolainen *Pako pimeyteen* -trilogiansa puitteissa kyennyt selittämään aivan Vaaskiven veroisesti sitä, mikä mahdollisti niin monen demokraattis-kristillisen kulttuurin kasvatin ”paon pimeyteen”, toisin sanoen antautumisen totalitaariselle kulttuurille.

”Tämä on surmaava tuoni!” -artikkelin perusteella on ilmeistä, että 1930-luvun lähe-
tessä loppuaan Paavolaisen näkemys propagandan voimasta oli selkeytynyt. Jaakko Paavolainen on huomauttanut, että myös Paavolaisen *Risti ja hakaristi* -teoksen kirjoitusprosessin aikaan touko-kesäkuussa 1938 suorittama reservin tiedotushenkilöstön kertauskurssi propaganda-aiheisine luentoineen vaikutti asiaan. Tähän viittaavat Paavolaiselta säilyneet kurssiin liittyvät runsaat muistiinpanot.¹⁵³ ”Tämä on surmaava tuoni!” -artikkelissaan hän jopa ennustaa, että modernien diktatuurien nousun myötä kirjan viisisataa vuotta kestänyt valtakausi olisi ollut päättymässä. Artikkelin nimi viittaa siihen, että valokuvat, elokuvat ja radio – ja aivan lähitulevaisuudessa vielä ”näköradio” eli televisio – olivat Paavolaisen mielestä jo lähes antaneet kirjalle kuoliniskun. ”Kylmä tosiasia on nimittäin j o n y t, että kirjan asema ei vain maailmankuvaamme, vaan, mikä pelottavinta, myöskin maailmankatsomustamme muokkaavana tekijänä on uhkaavasti vähenemässä”, hän kirjoittaa. ”Itse lukuhalu ja sivistyneidenkin ihmisten mielenkiinto kirjallisuutta kohtaan” oli vuosi vuodelta vähenemässä. ”Vitaalisesi, urheilullisesi ja sotilaalisesi orientoitunut uusi ihmistyyppi” ei enää välittänyt ajattelusta ja mietiskelystä; sen oli hurmannut ”teon huumaava evankeliumi”. Uuteen ihmiseen vetosi kuva, sillä sen ymmärsivät kaikki, ja diktaattorit rakastivat sitä, koska ”tuskin millään välineellä on niin helppoa valehdella kuin kameralla”.¹⁵⁴

Paavolainen ei liioitellut elokuvan merkitystä, sillä 1930-luvulla elokuvateattereiden ja -näytösten määrä kasvoi voimakkaasti niin Hitlerin Saksassa kuin Stalinin Neuvostoliitosakin. Molemmat totalitaariset järjestelmät ottivat elokuvan tarkkaan kontrolliinsa ja pyr-

¹⁵⁰ *Huomispäivän varjon* ilmestymisajankohdasta ks. Lybäck 1950, 245.

¹⁵¹ Vaaskivi 1938, 488–490.

¹⁵² On perusteltua olettaa, että Paavolainen on kirjoittanut ”Tämä on surmaava tuoni!” -artikkelin alun perin yhdeksi *Ristin ja hakaristin* luvuksi, sillä niin ikään *Suomalainen Suomi* -lehdessä (numerossa 7/1938) ensin ilmestynyt artikkeli ”Tulen synty” sisältyy kirjaan, tosin hieman pitempänä ja tiettyjen muotoilujen osalta eri tavoin toimitettuna versiona. (Artikkelin nimestä esiintyy myös muoto ”Tämä on surmaava tuoni!”, mutta kyseessä on todennäköisesti painovirhe.) Ks. Paavolainen 1938c.

¹⁵³ Paavolainen Jaakko 1991, 151.

¹⁵⁴ Paavolainen 1938b, 275–281.

kivät yhdistämään viihteen ja propagandan. Ulkomaalaisten elokuvien näyttäminen lähes lopetettiin muutamia harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta.¹⁵⁵ Artikkelissaan Paavolainen toteaa, että ihminen oli hitaasti ja varmasti tulossa ”lapseksi, joka tajuaa maailman vain kuvina eikä ajatuksina – ja toimii sen mukaisesti”¹⁵⁶. Hän tiivistää tulevaisuudenvisionensa artikkelin viimeisessä tekstikappaleessa:

Eräs asia näyttää minusta kiistämättömältä: me kuljemme uusien aistien aikaa kohden! Meille nämä aistit ovat uusia; itse asiassa ne ovat vanhimmat kaikista: silmä ja korva. Lapselliset, iloiset, primitiiviset, maagilliset, juhlalliset aistit nousevat jälleen kun-
niaan ... Radio, elokuvat, äänielokuvat ja näköradio ovat niiden tienraivaajia. Huxleyn nerokkaassa tulevaisuudenromaanissa ”Mainio uusi maailma” niihin kuuluvat vielä tunto ja haju: ihmiset nauttivat hyvien tuoksujen sinfoniasta väriurkujen konserttien yhteydessä ja nauttivat tuntofilmeistä ... Alkaa aistillisten, lapsellisten taiteiden valtakausi, niiden aistien, jotka kristinusko aikoinaan julisti ”synniksi”. Kirjallisuuden valta älyyn vetoavana taiteena on loppumaisillaan. On kuvaavaa, että t a n s i , rytmin ja liikunnan taide, ei ole nykyisin vain ajanvietteistä suosituin, vaan myös taidelajina kehittynyt ehkä kaikista taiteista korkeimmalle!¹⁵⁷

Paavolainen ja Vaaskivi olivat 1930-luvun lopulla suurin piirtein samaa mieltä siitä, mikä modernia länsimaista ihmistä vaivasi: vitaalisten viettien ja rationaalisen älyn vastakohtaisuus oli kärjistynyt liian suureksi ongelmaksi. Paavolaisen kokonaisarvio totalitaarisesta kulttuurista jäi kuitenkin lopulta karkeammaksi kuin Vaaskiven, jonka onnistui myös perustella ”uuden primitiivisyyden” viehäytys ajattomalla tavalla. Vaaskiven mukaan länsimaisen ihmisen murhenäytelmä oli, että tämä oli ”herännyt kipeään tietoisuuteen henkisen itsekehityksen ja henkilökohtaisen moraalisen kilvoituksen tuottamasta tuskasta”. Länsimaisen ihmisen sielua kalvoi polttavana ”primitiivisyyden koti-ikävä”. Vaaskivi siteeraakin ruotsalaisen vasemmistointellektuelli Harry Blombergin tunnustusta, joka on kerta toisensa jälkeen pätenyt älymystön edustajiin: ”Koko elämäni ajan olen hartaasti halunnut täydelleen yhtyä suureen kansanliikkeeseen”.¹⁵⁸

Vaaskivi toteaa kuitenkin selvin sanoin ja samalla Paavolaista määrätietoisemmin, ettei paluu antiikkiin ollut enää mahdollista. Länsimaisen ihmisen kulkema ”kristillisen sisäistymisen tie” oli ollut liian pitkä, ja sillat menneeseen oli jo poltettu. ”Jos tajuton luonnonvoima, joka on joutunut ja joutuu kesytetyksi kulttuurin ikeessä, todella murtaisi kaikki patonsa, olisi perikadon päivä tullut”, Vaaskivi kirjoittaa ja sanoutuu samalla selvin sanoin irti *Blut und Boden* -mystiikasta. ”Vitaalisen vapauden julistus” oli ”nurinkurisesti mutta peruuttamattomasti kääntynyt sotilaallisen kurin julistukseksi”.¹⁵⁹

Koska Paavolainen keskittyy *Pako pimeyteen* -trilogiassa niin vahvasti uusien uskontojen ja uuden pyhyden esteettisiin ulottuvuuksiin, hänen synteesinsä ilmiöstä ei monista terävistä havainnoista huolimatta ole erityisen syvälinen. Vaikka Paavolainen osoittaa tiedostavansa, että modernit diktatuurit olivat johtajiansa muokkaamia ideologioita ja

¹⁵⁵ Overy [2004] 2005, 378–382.

¹⁵⁶ Paavolainen 1938b, 276.

¹⁵⁷ Paavolainen 1938b, 283.

¹⁵⁸ Vaaskivi 1938, 493.

¹⁵⁹ Vaaskivi 1938, 493; Ihanus 1994, 200–201.

yhteiskunnallisia liikkeitä, hän kirjoittaa niistä usein tavalla, joka saa ne näyttämään lähes luonnonilmiöiden tavoin käyttäytyviltä kulttuurisilta voimilta.

Misionenin kommunismi ja alkukristillisuus

[M]iten naurettavaa on enää nykyisin kuvitella Eurooppaa maailman ”keskipisteeksi”? Ei taloudellisessa eikä kulttuurisessa suhteessa. Poliittisessa kylläkin – mätäpaiseena, josta myrky vuotaa myöskin maapallon vielä nuoriin ja terveisiin jäseniin...

Olavi Paavolainen Helsingin Sanomien haastattelussa 28.8.1937

Totalitaarisen ja demokraattisen kulttuurin välinen ristiriita säilyi Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogian hallitsevana teemana aina *Risti ja hakaristi* -kirjan loppuun saakka. Paavolainen ei kuitenkaan ollut ennen Neuvostoliiton-matkaansa päässyt syventymään siihen, mikä oli kommunismin paikka toisiaan vastaan kamppailevien ideologioiden rintamalinjoilla. Hänen oli vaikea sijoittaa kommunismia hahmottelemaansa kahden rintaman malliin. Kommunismi vaikutti yhtäältä ”fascististen” ideologioiden lähisukulaiselta, toisaalta se näyttäytyi niihin nähden vastakkaisena. Paavolaisen tulkinnat vaihtelivat riippuen siitä, missä kontekstissa hän kommunismia tarkasteli.

Tutkimuksen edellisissä luvuissa on käsitelty Paavolaisen arvioita niistä kommunistisen ideologian ulottuvuuksia, joita hän piti yhteisinä kaikille totalitaarisille ideologioille. Näitä ominaisuuksia, joiden tehtävänä oli määrittää ”uutta ihmistä” ja ”uutta kulttuuria”, olivat nuoruuden ja ruumiinkulttuurin korostaminen, valtion hallitseva rooli nuorison kasvatuksessa, uhmakas asennoituminen kuolemaan ja keskittyminen tämänpuoleiseen elämään. Vaikka Paavolainen kiinnitti kaikkeen edellä mainittuun paljon huomiota, hänelle oli silti selvää, että kommunismin ja äärioikeistolaisten ideologioiden välillä oli syvä kuilu. *Pako pimeyteen* -trilogian vahvimmat tähän liittyvät kannanotot ovat *Kolmannen Valtakunnan vierana* -kirjan raamatullisesti nimetyssä luvussa ”Gog ja Magog”, jossa Paavolainen selostaa Nürnbergin puoluepäivien ohjelmaan kuuluneen, 10. syyskuuta järjestetyn puoluekongressin tapahtumia yksityiskohtaisesti. Paavolaisen keskittymiselle ideologioiden vastakkainasetteluun oli hyvä syy, sillä bolševisminvastaisuus oli Hitlerin päätöksellä nostettu yhdeksi vuoden 1936 ”kunnian puoluepäivien” (*Reichsparteitag der Ehre*) pääteemoista¹⁶⁰. Paavolainen siteeraakin tekstissään puoluepäivien tunnuslausetta, jonka Rudolf Hess tilaisuudessa kuulutti: ”20. vuosisadan teesi ja antiteesi ovat bolševismi ja kansallissosialismi”¹⁶¹. Sitaatin jälkeen hän jatkaa:

Tarvitaanko enää selvempiä sanoja? Kauan ennakoitu maailmankatsomusten välinen taistelu Euroopassa – historian suurin uskonsota – julistettiin Nürnbergissä. Gogin ja Magogin taistelu on alkanut.¹⁶²

¹⁶⁰ Kershaw 2000, 13–17.

¹⁶¹ Paavolainen [1936] 1993, 122.

¹⁶² Ibid.

Kolmannen Valtakunnan vieraana -kirjassaan Paavolainen ei vielä juurikaan tarkastele kommunismia ja ”fascismia” rinnakkain. Kirjan ainoa viittaus ideologioille yhteisiin ominaispiirteisiin koskee kristinuskon vastaisuutta. Mutta vaikka sekä uusi Saksa että Neuvostoliitto olivat ensi näkemältä antikristillisiä, Paavolainen ei tulkinnut tämän joh-tuvan ideologioiden samankaltaisuudesta, vaan siitä, että koko tuolloin eletty aikakausi oli ”syvästi ja sovittamattomasti epä kristillinen”. Paavolainen kutsuukin ”loogilliseksi välttämättömyydeksi” ja ”aivan moderniksi ilmiöksi” sitä, että kaikki diktaattorit joutuivat ”ennemmin tai myöhemmin ristiriitaan kristillisyyden kanssa”. Samalla hän esittää yhden harvoista Suomea ja sen Isänmaallinen kansanliike -puoluetta koskevista huomiois-taan: ”Meidän IKL on ainutlaatuinen fascistinen liike maailmassa siinä suhteessa, että se tahtoo olla yhteistyössä isiltä perityn pyhän kirkon kanssa.”¹⁶³ Isänmaallinen kansanliike ja sitä edeltänyt lapualaisuus olivat toki omaksuneet vaikutteita Italian fasisteilta, mutta suomalaisten liikkeiden edustamissa aatteissa yhdistyivät ennen kaikkea luterilaisuus, anti-kommunistisuus ja patriotismi¹⁶⁴.

Paavolaisen näkemys leimallisesti epä kristillisestä ajasta sai hänet kiinnittämään huomionsa asioihin, jotka eivät tähän kehykseen täysin sopineet. Saksan antikristillisyyden näyttäytyi hänelle ”myyttillisbiologisena”, omaan, yliverlaiseen kansaan nojaavana ja vahvasti ”vereensidottuna” ilmiönä. Paavolainen kuitenkin havaitsee koko asetelman olevan pääläellään, kun hän *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan kertoo Nürnbergissä julistetusta ”ristiretkestä bolševismia vastaan”. Hän kirjoittaa, kuinka kommunismin vaara oli tuonut Hitlerin moraaliseksi tueksi ”satamiljoonaiset katoliset massat” aikaisemmin ”perivihollisena pidetyn Vatikaanin käskystä”. Paavolaista suorastaan huvittaa se, kuinka ”melkein julkisesti antikristilliseksi tunnustautunut valtio voidellaan kristinuskon esitaite-lijaksi”. Vielä absurdimpänä hän pitää silti kommunismin ja kristinuskon välistä paradok-saalista suhdetta:

Alkukristillinen seurakunta oli maailman ehkä puhtain kommunistinen yhteiskunta. Ranskan vallankumouksen ”vapaus, veljeys ja tasa-arvo” ovat puhtaasti kristillisiä ihan-teita. Bolševismi sanoo auttavansa vähäväkistä, tukevansa heikkoa, nostavansa sorret-tua... Totisesti sanon teille, että viimeiset tulevat ensimmäisiksi ja että minun kasvojeni edessä ei ole eroa rikkaalla eikä köyhällä.

Mutta bolševismi on räikeimmin kieltänyt Kristuksen ja antaa kunnia-palkintoja jumalattomuudesta.¹⁶⁵

Se, että antikristillinen, uuspakanallinen kansallissosialismi oli julistanut ”ristiretken” alku-kristillisiin ihanteisiin perustuvaa kommunismia vastaan, oli Paavolaiselle ”valtava poliit-tinen ja uskonnollinen maailmankomedia”. Samalla se oli osoitus tuon ajan kristillisessä maailmassa vallinneesta käsitteiden sekaannuksesta, joka oli etäännyttänyt kristillisyyden ”oikeista” ihanteistaan.¹⁶⁶ Paavolainen olisi epäilemättä yllättynyt, jos hän olisi voinut aavis-

¹⁶³ Paavolainen [1936] 1993, 90–91. Paavolainen kirjoittaa IKL:stä *Pako pimeyteen* -trilogiassaan tämän lisäksi vain kerran, kun hän mainitsee näiden valinneen paitojensa väriksi mustan, ”uuden sankaruuden värin”. Ks. Paavolai-nen 1938a, 325.

¹⁶⁴ Kunnas 2013, 309.

¹⁶⁵ Paavolainen [1936] 1993, 92–93.

¹⁶⁶ Paavolainen [1936] 1993, 92.

taa löytävänsä seuraavan vuoden Etelä-Amerikan matkallaan jälkiä siitä menneestä maailmasta, jossa kommunismille ja kristillisyydelle yhteiset ihanteet oli otettu yhden ja saman yhteisön ihanteiksi.

Lähdön ja loitsun luvussa ”Lempeyden diktatuuri” Paavolainen kertoo vierailustaan Misionessin alueella, Paraguayn, Argentiinan ja Brasilian rajaseudulla. Vierailunsa yhteydessä hän tutustui Misionessin metsien kätkeisiin raunioihin, jotka ovat jääneet jesuiittojen 1600-luvun alussa alueelle perustamista reduktioista (Paavolaisen tekstissä ”redukteista”¹⁶⁷) eli alueen alkuperäisasukkaiden guaranien ja jesuiittojen yhteisiksi yhteisöiksi rakennetuista siirtokunnista. Niiden tarkoituksena oli kääntää guaranit kristinuskoon ja saada nämä omaksumaan eurooppalainen kulttuuri ja elämäntavat, jotka eurooppalaisesta näkökulmasta olivat yliveraisia suhteessa alkuperäisasukkaiden vastaaviin.¹⁶⁸

Jesuiittojen ja guaranien yhteisöt Misionessissa näyttäytyivät Paavolaiselle esimerkkinä sellaisesta sosiaalisesta järjestyksestä, jossa utopiat olivat käyneet toteen. Hän toteaa, että ”[k]aikki, mitä utopistit konsanaan ovat toivoneet kommunistiselta talousjärjestelmältä, oli toteutettu Misionessissa, jesuiittojen Kristuksen valtakunnassa”¹⁶⁹. Paavolaisen mukaan jesuiittojen ja guaranien Misiones oli ”*historian täydellisin kommunistinen yhteiskunta*, ensimmäinen todella ‘kristillinen tasavalta’”¹⁷⁰. Hän mainitsee myös, että espanjalaisten konkistadorien tuhoamassa inkojen valtakunnassa Andeilla ”kommunistinen ihanne oli toteutettu lähes yhtä täydellisesti kuin ‘lempeyden diktatuurin’ valtakunnassa”¹⁷¹.

Paavolainen löysi Misionessin jesuiittayhdyskunnan historiasta konkreettisen esimerkin kristillisten ja kommunististen hyveiden yhteen sovittamisesta: tyypillisessä jesuiittojen ja alkuperäisväestön kaupungissa asuttiin yhteistaloissa, kaikki olivat työvelvollisia yhteisillä pelloilla, vaatehuolto oli yhteisön vastuulla, raha oli tuntematon vaihdon väline, ja niin edelleen¹⁷². Merkittäväntä oli hänestä kuitenkin se, ettei valtakunnan pystyttäminen ollut vaatinut kenenkään verta, ja että se todella oli ollut olemassa 150 vuotta. Paavolainen painottaa, että juuri tämän vuoksi Misionessin reduktiot erosivat ”kaikista muista vastaavista yrityksistä sekä sitä ennen että etenkin meidän päivinämmä”¹⁷³. Paavolaisen näkemys Misionessin reduktioissa vallinneesta todellisuudesta on toki todellista ruusuisempi, sillä jesuiitat olivat suhteellisesta edistysellisydestään huolimatta yksiselitteisesti vallanpitäjiä ja guaranit alamaisia. Jesuiitat myös toivat mukanaan kaikki siirtomaavaltaan yleisesti kuuluneet vitsaukset, kuten vieraat taudit ja peruuttamattomat sosiaaliset ja taloudelliset muutokset.¹⁷⁴

Jesuiittojen menestyksen syynä Paavolainen piti heidän lahjakkuuttaan ja ”kristillisiä hyveitä”¹⁷⁵. Hän kirjoittaa jesuiittojen olleen pelottomia, joustavia ja mukautumiskykyisiä, mutta mikä tärkeintä, myös valmiita kohtelemaan alkuperäisasukkaita tasavertaisina ihmisinä. Paavolainen oli tietoinen siitäkin, mikä jesuiittojen toimintaa motivoi. Hän ei mai-

¹⁶⁷ Paavolainen 1937, 354; 1938a, 343.

¹⁶⁸ Ganson 2003, 31–37.

¹⁶⁹ Paavolainen 1937, 363.

¹⁷⁰ Paavolainen 1937, 355. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

¹⁷¹ Paavolainen 1937, 364.

¹⁷² Paavolainen 1937, 359.

¹⁷³ Paavolainen 1937, 363–364.

¹⁷⁴ Hemming [1978] 1987, 139–160; Ganson 2003, 183.

¹⁷⁵ Paavolainen 1937, 364.

nitse lähteitään tarkasti, mutta siteeraa eräiden jesuiittapappien kirjoituksia. Niistä ilmenee, että ”jo ensimmäiset lähetyssaarnaajat kertoivat löytäneensä ‘kaksi kertaa satatuhatta intiaania, jotka olivat kuin luotuja Jumalan valtakuntaa varten’”.¹⁷⁶

Hollantilainen talous- ja sosiaalhistorioitsija Henri Baudet on jo vuonna 1959 esittänyt, että Amerikkaan tehdyt löytöretket tarjosivat eurooppalaisille sellaisen ihanteellisen yhteiskunnan mallin, joka näytti todella olevan olemassa. Eurooppalaiset olivat alttiita uskomaan, että alkuperäisasukkaiden kaukaisissa ja primitiivisissä yhteisöissä vallitsi täydellisen onnellisuuden tila, jossa kaikki taloudelliset tarpeet tulivat vaivattomasti tyydytetyiksi. Jo Kristoffer Kolumbus (1451–1506), ensimmäinen uuteen maailmaan saapuneista eurooppalaisten retkikuntien johtajista, oli kiinnittänyt huomiota siihen, ettei alkuperäisväestöllä näyttänyt olevan yksityisomaisuutta. Alkuperäiskansojen puolestapuhujana tunnettu espanjalainen historioitsija ja sittemmin Chiapasin piispaksi nimitetty dominikaani Bartolomé de las Casas (1484–1566) puolestaan kirjoitti intiaanien hyvyyden olleen luonnostaan niin suuri, että kristinuskoon käännättämisen jälkeen heistä tulisi autuaimpia kaikkien kuolevaisten joukossa.¹⁷⁷

Löytöretkien myötä taloudellinen ja sosiaalinen yhteisöllisyys vakiintuivat ihanteellisen yhteiskunnan tunnusmerkeiksi ympäri Eurooppaa. Eniten näiden ihanteiden leviämiseen vaikuttivat juuri jesuiitat, joihin Amerikan alkuperäiskansat olivat tehneet erityisen suuren vaikutuksen. Baudet ja myöhemmin esimerkiksi John Hemming ovat huomauttaneet, että jesuiittojen ensivaikutelma ystävällisistä, lempeistä ja alastomista intiaaneista oli hyvin positiivinen: näitä pidettiin primitiivisenä, mutta moraalisesti turmeltumattomana ja siksi ihailtavana kansana.¹⁷⁸ Paavolainen noudattelee tekstissään tätä tulkintaa ja toteaa, että jesuiittojen silmissä intiaanit soveltuivat ”maanpäällisen Kristuksen valtakunnan asukkaiksi” valkoihoisia paremmin¹⁷⁹. Baudet ja Hemming ovat korostaneet myös jesuiittojen tarmokkuutta ja aloitteellisuutta sekä sitä, että nämä olivat aikanaan erityisen taitavia solmimaan kontakteja vieraisiin kulttuureihin. Näin ollen jesuiitat soveltuivat erinomaisesti sekä edustamaan uudessa maailmassa toimivia eurooppalaisia että toimimaan ei-eurooppalaisten kansojen puolestapuhujina Euroopassa.¹⁸⁰

Vaikka jesuiittojen motiivit olivat kristillisen etiikan näkökulmasta yleviä ja heidän uurastuksensa suurta, uhkearohkeaan yhteiskunnalliseen kokeiluun sisältyivät tappion siemenet. Kuten Paavolainen kirjoittaa, Euroopassa huolestuttiin pian siitä, että jesuiitat ”vaativat intiaaneille jotakin niin uskomatonta kuin ihmisoikeuksien tunnustamista”. Alkoi näyttää siltä, ettei jesuiittojen lähetystoiminta tuottaisikaan siirtomaaisännille lisää nöyriä intiaaniorjia. Paavolainen kertoo jesuiittojen kiivaimpien vastustajien väittäneen, että nämä tavoittelivat ”oman herruutensa alaisen riippumattoman intiaanivaltion luomista”.¹⁸¹ Hän kirjoittaa, että ”intiaanien ihmisoikeuksille ja kristilliselle lempeydelle” rakentunut valtio ”ei ollut ainoastaan paradoksaalinen, vaan suorastaan vaarallinen yhteiskunnallinen ilmiö imperialistisen ja pääasiallisesti orjakaupalla rikastuvan koloniaalialueen keskellä”.¹⁸²

¹⁷⁶ Paavolainen 1937, 352–353.

¹⁷⁷ Baudet [1959] 1965, 31, 35–36; ks. myös Clayton 2011, 77–81.

¹⁷⁸ Baudet [1959] 1965, 35–36; Hemming [1978] 1987, 98–99.

¹⁷⁹ Paavolainen 1937, 351–352.

¹⁸⁰ Baudet [1959] 1965, 36; Hemming [1978] 1987, 98–101.

¹⁸¹ Paavolainen 1937, 348–350.

¹⁸² Paavolainen 1937, 364.

Misionesin reduktioiden asema muuttui kestävämmäksi, kun Espanja ja Portugali solmivat vuonna 1750 Madridin sopimuksen. Siihen kuuluneiden siirtomaa-aluejärjestelyjen takia seitsemän Misionesin reduktiota määrättiin siirrettäviksi Uruguayjoen itäpuolelta länsipuolelle. Jesuiittojen enemmistö ei hyväksynyt vaatimuksia ja nousi guaranisotana tunnettuun kapinaan rinnallaan alkuperäisväestöä, jolle jesuiitat olivat antaneet sotilaskoulutusta. Viimeinen sinetti reduktioiden häviölle tuli, kun jesuiitat julistettiin karkotettaviksi sekä Portugalin (vuonna 1759) että Espanjan (vuonna 1767) valtakunnista. Paavolainen kuvaa *Lähtö ja loitsu* -kirjassaan tätä kehitystä pääpiirteittäin ja varsin totuudenmukaisesti. Hän ei kuitenkaan mainitse, että Madridin sopimuksen jälkeen myös guaranien ja jesuiittojen keskinäiset välit huononivat selvästi. Reduktioiden historiaa tutkinut Barbara Ganson on huomauttanut, etteivät kaikki jesuiitat asettuneet vastustamaan Euroopasta tulleita käskyjä.¹⁸³

Kuvauksensa lopussa Paavolainen nostaa vielä esiin Misionesin reduktioiden tuhoon johtaneet materialistiset syyt. Kristillisen kommunismin tuhoksi koitui paitsi huoli jesuiittojen liian radikaaleista päämääristä, myös maallisten rikkauksien houkutus. Kun jesuiitat oli julistettu lainsuojattomiksi, reduktioita ryhdyttiin ryöstämään ja hävittämään huhuttujen, mutta lopulta olemattomiksi osoittautuneiden kulta-aarteiden toivossa.¹⁸⁴ Paavolainen kiinnittää lukijoidensa huomion tähän historian saatossa useampaan kertaan toistuneeseen tapahtumakulkuun: kristinusko oli valkoisen rodun – siis eurooppalaisten – toimesta valjastettu sen omien opetusten vastaisesti tuhoamiseen.

San Ignacion kivettynyt sydän

Täälläkö vasta minulle aukenee kaikessa kuristavassa hengettömyydessään kristillisen intellektualismin kuoleman rengas, jonka muodostavat Huxleyn tunnettua määritelmää käyttäakseni Kristus, Newton ja Ford?¹⁸⁵

Lähtö ja loitsu

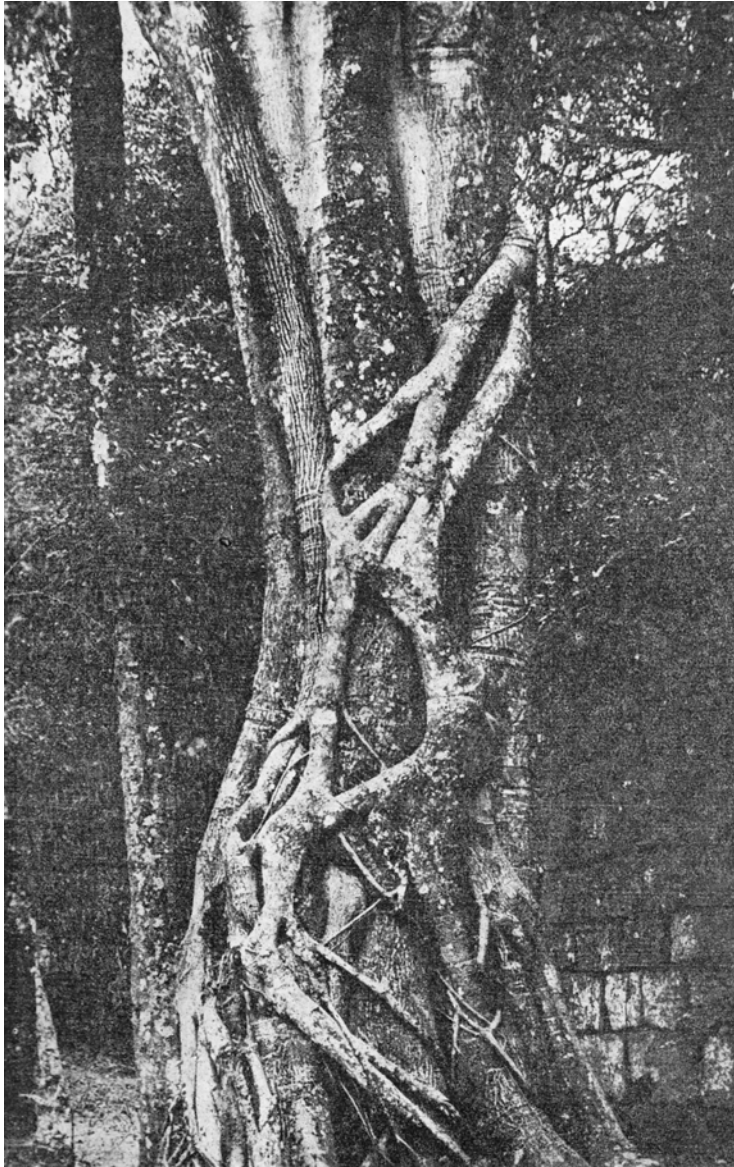
Paavolainen on sijoittanut kuvauksensa Misionesin historiasta ja tuhosta *Lähdön ja loitsun* loppuun¹⁸⁶. Näin kuvaus toimii kirjan huipentumana ja lyö samalla leimansa koko Etelä-Amerikan matkaan. Paavolaisen reaktio Misionesin reduktioiden kohtaloon oli erittäin voimakas, sillä hän julisti niiden tuhon symboliksi eurooppalaisuuden jo vuosisatoja jatkuneelle rappiolle. *Lähtö ja loitsu* päättyykin suoranaiseen kulttuuripessimistiseen julistukseen, jonka otsikkona on ”Kivettynyt sydän”. Julistus on avoimen antikristillinen, mutta ennen kaikkea antieurooppalainen ja antikoloniaalinen. ”Kun seuraa löytöretkien histo-

¹⁸³ Paavolainen 1937, 366–367; Ganson 2003, 89–108, 119–120.

¹⁸⁴ Paavolainen 1937, 367.

¹⁸⁵ Paavolainen 1937, 372–373.

¹⁸⁶ Jaakko Paavolainen on huomauttanut, ettei *Lähdön ja loitsun* antama kuva Olavi Paavolaisen Etelä-Amerikan matkan vaiheista voi olla kronologisesti oikea. Paavolainen vieraili Misionesissa jo Etelä-Amerikan matkansa alkuvaiheessa, todennäköisesti toukokuussa. Ks. Paavolainen Jaakko 1991, 146. Kiistaton osoitus siitä, että Paavolainen matkusti Misionesiin ennen Andeille tekemäänsä junamatkaa ja pitempiaikaista oleskelua Buenos Airesissa on Paavolaisen Esko Aaltoselle lähettämä kirje, jossa Paavolainen pyytää kustantajaltaan lisää rahaa ja selostaa matkasuunnitelmiaan. Kirjeestä on kuitenkin säilynyt vain sen toinen sivu, eikä kirjeen tarkka lähetysajankohta ole tiedossa. Ks. GA, Paavolaisen kirje Gummerus Oy:n edustajalle (vastaanottajan henkilöllisyys ei käy kirjeestä ilmi) Etelä-Amerikasta Jyväskylään, päivämäärä ei tiedossa.

"Corazón de piedra". (Lähtö ja loitsu)

riaa, näkee aina saman kannustimen: riiston halun", Paavolainen kirjoittaa ja toteaa, että eurooppalainen ahneus oli naamioinut itsensä "milloin kristinuskoksi tai valistukseksi, milloin ihmisyysdeksi tai kulttuuriksi"¹⁸⁷. Hän käyttää vertauskuvana San Ignacion *Corazón de piedra* -nimellä tunnettua loiskasvien valtaamaa puuta ja nimittää Eurooppaa runollisen vertauskuvallisesti "maanosien polyypiksi", joka on "julkeana ja julmana parasiittina" takertunut muiden maanosien runkoon:

Kaikkialla eurooppalainen loiskasvi kukkii omia kukkiaaan. Sen kukinnot yrittävät kaikella loiskasvin m i m i k r y -taidolla väittää: minä olen tämän kasvin oikea kukinto! Ja

¹⁸⁷ Paavolainen 1937, 373–374.

loiskasvin korea kukinto pettääkin katsojan, joka ei tunne parasiittien naamioimistaitoa.– Emäkasvin elinvoima ehtyy ja sen oma kukinto surkastuu. Ja mitä voimakkaampi ja hedelmällisempi emäkasvi on, sitä voimakkaampana loinen rehevöi ja sitä julkeammin se julistaa mahtiansa ja loistoansa. Se haluaa kukoistaa sen ajan, mikä sille on sallittu.

Emäpuun kohtalo ei sitä liikuta. Emäpuun sydän saa muuttua kiveksi.¹⁸⁸

Samalla kun Paavolainen tuomitsee eurooppalaisen kolonialismin, hän tulee myös ennustaneeksi sen kohtalon. Siirtomaat, joihin Euroopan ”mahtiasema” Paavolaisen mukaan perustuu, on hänen mielestään jo käsitteenä ”epäterve”. Hän toteaa, että Eurooppa ”pelkää uutta maailmansotaa”, koska se ”melkein matemaattisella varmuudella johtaisi sen siirtomaiden itsenäistymiseen”. Esimerkkinä tällaisesta kehityksestä Paavolainen käyttää Etelä-Amerikan maiden itsenäistymistä 1800-luvun alkupuolella. Samalla hän paheksuu ”USA:n kapitalistista imperialismia”, joka oli astunut ”espanjalaisten conquistadorien imperialistisen riistopolitiikan” tilalle, ja suree maanosan alkuperäisasukkaiden kohtaloa jesuiittojen kukistamisen jälkeen. ”Etelä-Amerikan sydäimestä, indiasta, intiaaneista, sen varsinaisesta kansasta, ei ole kukaan pitänyt väliä”, hän kirjoittaa lähes katkerasti.¹⁸⁹

Paavolainen arvostelee myös modernin ajan kristinuskoa selväsanaisen jyrkästi. On ilmeistä, että hän näki kristinuskon vääristyneen rajusti alkuperäisestä, ihanteellisesta muodostaan. Samalla sen nimissä oli tuhottu sellaisia ideaaleja ja yhteiskuntia, jotka perustuiivat todelliseen kristillisyyteen. Tällaisena yhteiskuntana Paavolainen piti juuri Misionessin reduktioita. Ne edustivat hänelle sellaista ”valloitus- ja siirtomaapolitiikkaa, jonka päämääränä ei ole ollut vain riisti”. Ainoastaan Misionessin jesuiitat olivat ”osanneet tehdä El Doradon kullan produktiiviseksi” ja käsittäneet, että ”loiskasvin on uhrattava yhtä paljon omaa elinmehuaan kuin emäkasvinkin, jotta s y m b i o s i s olisi hedelmällinen ja siunaukseksi”. Paavolainen arvelee, että jesuiittojen mielessä oli kenties ollut inkojen valtakunta, ”jonka Pizarro vajaa sata vuotta aikaisemmin oli hävittänyt ja josta heillä monien espanjalaisten kronikoitsijoiden teosten perusteella piti olla tarkat tiedot”.¹⁹⁰ Lopuksi hän nivoo vielä yhteen eurooppalaisen elämäntavan ja kristinuskon rappeutumisen jättämällä ilmaan kysymyksen kristillisyyden osuudesta materialismin palvonnan vallasta Euroopassa. Paavolainen kirjoittaa, että jo merimatkallaan hän uskalsi tehdä rohkeita kysymyksiä, joita olisi muissa oloissa säikähtänyt.¹⁹¹

Paavolaisen tuomio on *Lähtö ja loitsu* -kirjan voimakkein heijastuma hänen Etelä-Amerikan matkansa motiivista, pakoretkestä. Todellista irtiottoa tai rauhaa Paavolainen ei silti tavoitellut, ja kuten Veli-Matti Pynttäre on kirjoittanut, vapaaehtoisesti tehdyn pakoretken syvimpänä tarkoituksena ei ollut uuden mantereen alkuperäisen ja koskemattoman elämänmuodon tavoittaminen. Pakeneminen oli Paavolaiselle välineellinen ratkaisu, joka tarjosi hänelle mahdollisuuden kohdentaa kulttuurinen katseensa uudelleen.¹⁹² Katse palasi Eurooppaan – maanosaan, jonka kuohunnan kautta hän Etelä-Amerikkaa tarkasteli. ”Olenko matkustanut tänne saakka tavatakseni Misionessin aarniometsän kätköistä kaikki

¹⁸⁸ Paavolainen 1937, 374–376.

¹⁸⁹ Paavolainen 1937, 376.

¹⁹⁰ Paavolainen 1937, 377.

¹⁹¹ Paavolainen 1937, 378.

¹⁹² Pynttäre 2012, 158–159.

ne ongelmat, jotka saivat minut pakenemaan Eurooppaa Atlantin ja päiväntasaajan yli ja pitkin Paranán kesytöntä vihreätä valtimoa neitseellisen mantereen sydämeen?” Paavolainen kysyy.¹⁹³

Matkan kuohuttavimmaksi havainnoksi nousi lopulta Misionesin reduktioiden kohaltonvaiheista löytynyt vertailukohta 1930-luvun päivänpolttavalle poliittiselle antagonistiselle, alkuperäisistä ihanteistaan vieraantuneen kristillisyyden ja kommunismin välirikolle. Paavolaisen tekstistä välittyy selvästi, että hän näki *alkuperäisen* kristillisyyden ja *ideaalin* kommunismin paitsi lähisukulaisina, myös toimivana ja jopa ihailtavana yhtälönä. Voihan Misionesin jesuiittojen ja alkuperäisväestön yhdyskunnan nähdä vastaavan jo tulenkantajien ihannoimaa, ”riemukasta kokonaisuutta” palvelevan uuden ihmisen luomaa yhteiskuntajärjestystä.

”Lempeyden diktatuuri” -esseensä kirjoittamisen aikaan Paavolaisella ei vielä ollut omaa kokemusta siitä, millaisena neuvostokommunistinen todellisuus näytti kristinuskon tai ”fascismin” kulttuuriin verrattuna. Tapa, jolla hän päättää *Ristin ja hakaristin* ansaitsee tässä suhteessa erityistä huomiota. Kirjan viimeisessä, ”Kaksi rintamaa” -nimisessä osassa Paavolainen palaa vielä viimeisen kerran Etelä-Amerikan matkansa tunnelmiin. Hän kirjoittaa kaksista eri raunioista, joista toisia verhosi Paranán aarniometsä ja toisia, inkojen valtakunnan jäänteitä, pieksi ”Andien jäinen tuuli”. Molemmat niistä puhuivat Paavolaiselle kieltä, jonka ”sisällyks ja sointi” oli ”hätkähdyttävän läheistä ja elävää”. Hän tavoitti raunioista heijastuksia oman aikansa Euroopan ongelmista ”niin selvästi kuin olisivat jesuiittojen ja inkojen valtakunnat kerran olleet salaperäisiä maailmankatsomuksien ja yhteiskuntajärjestelmien kokeiluasemia [– –], joissa ideologioiden arvoa on ensin käytännössä kokeiltu, ennen kuin ne on Euroopassa päästetty nykyisyyden päivänvaloon...”¹⁹⁴

Paavolainen oli perehtynyt inkasivilisaation historiaan, ja hän löysi sen yhteiskuntajärjestyksestä menneisyyden vertailukohtaan omalle ajalleen. Inkojen käsitys ylemmydestään perustui uskoon jumalallisesta mandaatista: inkahallitsijaa pidettiin auringon ja tämän puolison kuun jälkeläisenä ja myös muiden inkojen katsottiin olevan muita kansoja ylempiä¹⁹⁵. Paavolaisen sanoin inkat huolehtivat alaisistaan ”niin kuin hyvä herra orjistaan ja koiristaan – niinkuin Mussolini pitää mainiota huolta abessinialaisistaan tai Hitler tulevaisuudessa esimerkiksi Afrikan alkuasukkaista”. Se, että sekä inkojen että jesuiittojen ”ihannevaltakunnat” oli vain 400 vuotta aiemmin tuhonnut ”itsekkyydessään ja saaliinhi-mossaan melkein anarkistinen kristillinen individualismi”, oli Paavolaisen mielestä järkyttävää: ”Kristillisyys tuhoaa ‘kristillisimmät’ kaikista valtakunnista – yksilöllisyys voittaa kollektivismin – risti hakaristin!”¹⁹⁶

Ristin ja hakaristin taistelun näkeminen Etelä-Amerikassa tapahtuneissa kulttuurien yhteentörmäyksissä on *Pako pimeyteen* -trilogian kulttuurikritiikin ydintä. Tulkinta osoittaa, kuinka avartava kokemus Paavolaisen Etelä-Amerikan matka lopulta oli. Hän oli löytänyt inkavaltakunnalle, jesuiittojen reduktioille ja uuden ajan eurooppalaiselle ”fascismille” yhteisen nimittäjän, primitivismin, ja yhteisen tunnuksen, hakaristin. Se, että näiden viholl-

¹⁹³ Paavolainen 1937, 372–373.

¹⁹⁴ Paavolainen 1938a, 337–338.

¹⁹⁵ D’Altroy [2002] 2003, 147–148, 180, 221.

¹⁹⁶ Paavolainen 1938a, 341.

lisen tunnuksena oli kautta historian ollut risti, sai Paavolaisen toteamaan, ettei kristinusko ”enää aikoihin ole länsimaissa ollut mikään liikkeellepaneva eikä elävä voima”¹⁹⁷.

Samalla Paavolainen kuitenkin uskoi, että vaikka kristinusko oli pintapuolisesti jo muuttunut kliseeksi, myös sen todellinen, kestävä olemus oli paljastunut. Tämä oli tapahtunut äärimmäisessä tilanteessa, kun kristinusko oli joutunut fasismien paineen alla ennennäkemättömään kriisiin. Paavolainen ei kunnolla perustele päätelmäänsä eikä hänen ajatuksenjuoksunsa seuraaminen ole aivan yksinkertaista, mutta hän joka tapauksessa näki, että ajan paine oli ”puristanut kristinuskosta näkyviin sen perussanomien: ihmisten tasa-arvon”. Ja tasa-arvo oli sittenkin sellainen tekijä, jonka avulla Paavolaisen oli mahdollista löytää yhteys kristinuskon ja kommunismin välille.¹⁹⁸

”Nykyinen tilanne on pakottanut näkemään asiat aivan uudella tavalla”, Paavolainen kirjoittaa *Ristissä ja hakaristissä* jatkaen, että ”kristinuskosta johtaa suora linja renessanssin [sic], humanismin ja sosialismin kautta suoraan Neuvostoliittoon” – huolimatta siitä, ettei Neuvostoliitosta ”kuitenkaan tullut kristillis-demokraattista ihannevaltiota”. Koska Paavolainen piti kommunistista maailmankatsomusta tieteellisenä ja koska primitiivinen fasismi oli noussut vastustamaan niin kristinuskoa kuin rationaalista ajatteluakin, hän järkeili, etteivät tiede ja kristinusko suinkaan olleet vihollisia, vaan ”ennemminkin siamilaisia kaksoisia”, jotka olivat ”tällä hetkellä molemmat asetetut seinää vasten”.¹⁹⁹ Tätä ajatusrakennelmaa hän kuljetti mukanaan myös seuraavan kesän Neuvostoliiton-matkallaan.

Paavolaisen näkemys siitä, että kristinusko oli joutunut suureen, maailmanlaajuiseen ahdinkoon, toistuu *Pako pimeyteen* -trilogian teoksissa monta kertaa. Jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän toteaa suorastaan runollisesti, että ”[s]ekä punainen että musta meri syövät Pietarin kalliota” ja toistaa lauseen myös *Lähdön ja loitsun* esipuheessa.²⁰⁰ *Ristissä ja hakaristissä* Paavolainen huomauttaa jopa kristillisen lähetystyön olevan kriisissä ja sen tehtävän paljastuneen ”mahdottomaksi haaveeksi”²⁰¹. Hän uskaltautuu julistamaan, että ”[k]uten Euroopassa, muodostaa värillistenkin kansojen keskuudessa luonnonvoiman rajuudella herännyt kansallisuus- ja rotukiihko kristinuskon sovittamattoman vihollisen”²⁰². ”*Quo vadis Domine? Minne menet, Kristus?*”, Paavolainen kysyy apostoli Pietarin sanoin ja epäilee selvästi, onko Kristuksella enää paikkaa johon mennä²⁰³. *Ristin ja hakaristin* viimeinen osa ”Kaksi rintamaa” päättyy kuitenkin tavalla, joka antaa ymmärtää, että ehkä kristinusko voisi sittenkin löytää kommunismista liittolaisen – yhteisen vihollisen ansiosta.

Vielä Nürnbergissä Hitlerin puheita kuunnellut Paavolainen oli vakuuttunut siitä, että ideologioiden välisen ratkaisevan taistelun osapuolina olisivat totalitaaristen ideologioiden ääripäitä edustaneet kansallissosialismi ja kommunismi. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan hän julistaakin voimakkain äänenpainoin maailmassa olevan ”kaksi ennennäkemättömän voimakasta messiasta, j o t e n u s k o n s o t a o n v ä l t t ä m ä t ö n”. Historian kulku osoitti pian oikeiksi Paavolaisen usein lainatut sanat: ”Uuden maailmansodan lei-

¹⁹⁷ Paavolainen 1938a, 348.

¹⁹⁸ Paavolainen 1938a, 348.

¹⁹⁹ Paavolainen 1938a, 350.

²⁰⁰ Paavolainen [1936] 1993, 87; Paavolainen 1937, 9.

²⁰¹ Paavolainen 1938a, 268.

²⁰² Paavolainen 1938a, 198.

²⁰³ Paavolainen [1936] 1993, 93, ks. myös Raitis 2003, 89. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

mahtaessa tiedän olleeni mukana sen syntysanoja lausuttaessa”.²⁰⁴ Etelä-Amerikan matkan jälkeen Paavolaisen painotukset olivat kuitenkin jo ehtineet muuttua merkillepantavalla tavalla, eikä ääriivasemmiston ja -oikeiston välinen taistelu enää ansainnutkaan suurinta huomiota. Antikristillisyyden nousu kaikkialla oli saanut Paavolaisen tekemään vavisuttavan havainnon:

Meidän kaikki käsitteemme ovat sekaisin, koska me emme uskalla katsoa asioita suoraan silmiin – koska emme t a h d o sijoittaa uusia käsitteitä siihen pelottavaan mutta jo nyt täysin selkeään peruskaavaan, joka esittää aikamme valtavoimien taistelua: k r i s t i n - u s k o j a p a k a n u s . Me pidämme itsepäisesti kiinni helppotajuisemmasta, banaalista ja puhtaasti poliittisesta vastakkainasettelusta: fascismi ja bolševismi. Mutta jo sen valtavan voimien jännityksen, joka kuohuttaa maailmaa ja tekee meidät niin levottomiksi, pitäisi todistaa, että aikamme henkien taistelu ei ole pelkästään poliittista laatua. Kysymys on sen mahdin kohtalosta, joka on luonut koko niinsanotun länsimaisen kulttuurin: kristinuskon.

Tämä on meidän aikamme ”suuri linja”!

Vastakkain seisoo kaksi rintamaa. Toinen on diktatorinen, kollektiivinen, biologis-pakannallinen ja nationalistinen – toinen demokraattinen, yksilöllinen, kristillis-humanistinen ja kansainvälinen.

Vastakkain eivät enää seiso punainen ja musta, vaan v a l k o i n e n j a m u s t a rintama.²⁰⁵

Tähän kristinuskon ja kristillisen kulttuurin kohtalon ratkaisua ennakoivaan, mutta silti harkitun varovaiseen julistukseen Paavolainen päättää *Ristin ja hakaristin*. Kari Mäkisen sanoin Paavolainen tajusi uskonnon syvän merkityksen ja tunsu kristillisen tradition. Häntä askarrutti, jopa huolesti mitä uskonnolle Euroopassa tapahtuisi.²⁰⁶ Kaikesta kriittisyydestään huolimatta hän piti uskontoa erottamattomana osana kulttuurien perustaa, ja tuota perustaa Euroopassa nyt koeteltiin. Mutta *Ristin ja hakaristin* lopetuksessa näkyy, ettei Paavolainen kirjaa viimeistellessään vielä tiennyt pääsevänsä seuraavana vuonna jatkamaan ”suuren linjan” etsintäänsä Neuvostoliitossa.

²⁰⁴ Paavolainen [1936] 1993, 153–154.

²⁰⁵ Paavolainen 1938a, 352.

²⁰⁶ Mäkinen 2012, 28.

V Vierailu Neuvostoliitossa

”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”

Kun edellä on kirjoitettu *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoihin ja Paavolaisen muihin teksteihin sisältyvistä kommunismiin liittyvistä kommenteista, on koko ajan ollut kyse huomioista ennen Paavolaisen omia kokemuksia Neuvostoliitosta. ”Fascismiin” nähden suoraan vertailukelpoisia Paavolaisen arvioita kommunistisesta Neuvostoliitosta tilanteesta, jossa totalitaarinen ja moderni kohtasivat, ei yksinkertaisesti ole olemassa. Ja kun toinen maailmansota paljasti, mihin kommunismi Euroopan ideologisilla rintamalinjoilla lopulta sijoittui, ei 1930-lukulaiseen kulttuurikritiikkiin perustuvia tulkintoja enää tarvittu.

Koska Paavolaisen muutamia julkaistut tekstit vuoden 1939 Neuvostoliiton-matkasta ovat ilmestyneet vasta talvi- ja jatkosodan jälkeen vuosina 1945 ja 1946, niiden perusteella ei voida juuri päätellä, mitä hän oli ennen sotia ajatellut maasta, sen kulttuurista ja politiikasta. *Synkän yksinpuhelun* aloittavassa ”Eurooppalainen Odyssea” -luvussa Paavolainen kertoo matkastaan, mutta on uhrannut Neuvostoliitossa vietetyille yli 11 viikolle alle neljä sivua. Kirjassa on siellä täällä muutamia muitakin viittauksia matkaan, mutta ne ovat lyhyitä ja hajanaisia katkelmia, joissa hän yleensä mielellään korostaa sotaa käyvän Suomen oloissa poikkeuksellisen suurta Neuvostoliiton-tuntemustaan¹. *Synkän yksinpuhelun* huomioita eheämpää luettavaa ovat Paavolaisen kolme artikkelimuotoista tekstiä, joissa matkakokemuksia on hyödynnetty: ”Neuvostoliiton tanssitaide” (1945), tämän toinen pitempi versio ”Tanssitaide” (1946), ”Volga” (1946) ja *Pietari–Leningrad*, joka ilmestyi sekä erillisenä Suomi–Neuvostoliitto-Seuran painatteena että *Suomen Kuvalehdessä* (molemmat 1946)².

Paavolainen oli vielä huhtikuussa 1945 hakenut Suomen Kulttuurirahastolta apurahaa ja kertonut hakemuksessa aikeistaan kirjoittaa sekä ”muistelmateos tulenkantajien sukupolven kirjallisen läpimurron ajoilta” että laaja Neuvostoliiton-matkaan perustuva kirja³. Ilmeisesti hän ei kuitenkaan enää ollut Neuvostoliito-aiheesta kovin innostunut, ja Jaakko Paavolaisen mukaan koko asian sisällyttäminen apurahahakemukseen oli Sylvi Kekkonen

¹ Pyykkö 2012, 242.

² Koska *Pietari–Leningrad* -teksti julkaistiin erillispainatteessa ja *Suomen Kuvalehdessä* samansisältöisenä, tässä tutkimuksessa viitataan ainoastaan edelliseen.

³ Kurjensaari 1975, 244–245.

taivuttelun seurausta⁴. Toukokuussa Paavolaiselle myönnettiinkin apuraha kirjalliseen työskentelyyn, mutta hän sai hakemastaan 150 000 markasta alle puolet, 60 000 markkaa⁵. Tämän jälkeen ei enää ole viitteitä siitä, että kumpikaan kirjahankkeista olisi edennyt. Toukokuussa 1946 Paavolainen oli tosin juhlimassa Tammen kustantamaa *Naapurimme Neuvostoliitto* -artikkelikokoelmaa, johon ”Tanssitaide” ja ”Volga” sisältyivät. Sen julkistamistilaisuus pidettiin ravintola Fenniassa, jossa asianmukainen edustusto Neuvostoliiton suurlähetystöstä kunnioitti tapahtumaa läsnäolollaan. Mukana olivat ainakin VOKS:in edustaja Sergei Istomin sekä lähetystösihteeri, sisäasiain kansankomissariantti NKVD:n tehtävissä Suomessa jo välirauhan aikana operoinut Dmitri Popov.⁶

Korvaamatonta apua Paavolaisen vuoden 1939 matkan jäljittämiseen saadaan viranomaisraporteista, joihin kukaan ei ennen tätä tutkimusta ollut kajonnut. Matkaa koskevat paperit ovat Moskovassa Venäjän federaation valtionarkistoon (GARF) kuuluvan arkistonmuodostaja (*fond*) VOKS:in arkiston luettelossa (*opis*) numero 5, joka sisältää VOKS:in 1. länsidivisioonan asiakirjoja. Paavolaisen vierailuun liittyviä papereita on käytettävissä yhteensä noin 40 sivua kahdessa eri kansiossa (*delo*).⁷ Viranomaisasiakirjat antavat jonkinlaista osviittaa myös siitä, millaiseen materiaaliin Paavolainen viittaa, kun hän *Synkässä yksinpuhelussa* kirjoittaa hävittäneensä osan Neuvostoliitosta keräämästään aineistosta. Hän selittää saaneensa syyskuun viidennen päivän iltana 1939 Marseillen satamaa lähestyvässä laivassa ”täyden ‘bolševikkikauhun’”. Paavolainen kertoo tarkastaneensa laukkunsa ja heittäneensä pari tuntia ennen satamaan saapumista hyttinsä ikkunasta mereen muistiinpanojaan, ”vaarallisia papereita” ja Neuvostoliitosta hankkimaansa kirjallisuutta. ”Tulemmehan sodassa olevaan maahan, joten varovaisuus on ehkä tarpeen”, hän perustelee.⁸ Tutkijoiden käytettäviksi säilyneet melko harvat muistiinpanot ovat hajanaisia ja mahdollisesti vasta toisen maailmansodan syttymisen jälkeen puhtaaksikirjoitettuja, joten niihin on suhtauduttava sen mukaisesti.

Kun kaikki olemassa olevat Neuvostoliiton-matkaan liittyvät jäljet huomioidaan, erilaista aineistoa on uusien arkistolöytöjen jälkeen koossa suorastaan runsaasti. VOKS-dokumenttien valossa myös Paavolaisen *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa* -esitelmästä, jonka hän piti Helsingissä Katajanokan upseerikasinolla mainos- ja lehtiväen Finlandia-liiton kutsumana pian matkansa jälkeen 29. lokakuuta 1939, voidaan päätellä aiempaa enemmän. Matkasta on kuitenkin kirjoitettava eri tavalla kuin *Pako pimeyteen* -kirjojen sisällöstä.

⁴ Paavolainen Jaakko 1991, 203–204. Myös Olavi Paavolaisen 1950- ja 60-lukujen naisystävä ja elämänkumppani Herta Kuusinen toivoi turhaan, että Neuvostoliitto-kirja vielä joskus toteutuisi. Ks. Herta Kuusisen kirje Paavolaiselle, 1952, tarkempi päivämäärä ei tiedossa. Julkaistu teoksessa Kuusinen 1999, 59–60.

⁵ Suomen Kulttuurirahaston tiedotussihteeri Anna Buin sähköpostiviestit tekijälle, 18.2.2013, tekijän hallussa. Jostain syystä Kurjensaari kirjoittaa virheellisesti, ettei Paavolaiselle olisi myönnetty apurahaa lainkaan. Jaakko Paavolaisella on sen sijaan oikeat tiedot apurahan myöntämisestä. Ks. Kurjensaari 1975, 245 ja Paavolainen Jaakko 1991, 204.

⁶ Rentola 1994, 282; Paavolainen Jaakko 1991, 214; Jussila 1990, 49–50.

⁷ Vaikka GARF:in arkistoluetteloa voi nykyään selata internetissä, oikeiden dokumenttien löytäminen on melko mutkikasta arkistoon perehtyneellekin. Etsintää ei helpota sekään, että Paavolaisen nimi on kummankin kansion luettelotiedoissa kirjoitettu väärin ja jopa hieman eri tavoin. Nimen virheelliset kirjoitusasut ovat ”Paavolsiijen” (Пааволсиинен) ja ”Paavoleien” (Пааволеийен). Ks. GARF:in internet-arkistoluettelot osoitteissa <<http://opisi.garf.su/default.asp?base=garf&menu=2&v=7&node=152&cd=53059&fond=1008&opis=602&delo=1215613>> ja <<http://opisi.garf.su/default.asp?base=garf&menu=2&v=7&node=152&cd=53073&fond=1008&opis=602&delo=1215615>> [molempiin viitattu 8.10.2012]. Itse dokumenteissa Paavolaisen nimi on kirjoitettu toisinaan oikein (Пааволайнен), mutta usein myös ääntämiseen perustuvasta translitteroinnista johtuen muissa virheellisissä muodoissa, kuten. ”Pavoleinen” (Паволейнен), ”Paovoleinen” (Паоволейнен) ja ”Paovolainen” (Паоволайнен).

⁸ Paavolainen 1946a, 51.

Tutkimuksen tämä luku poikkeaa edellisistä siten, että mukana on paljon aiemmin tuntematonta tapahtumahistoriaa, joka selventää Paavolaisen matkan vaiheita. Myös vierailua valvoneen VOKS:in raporteista välittyvä näkökulma on vahvasti mukana.

Koska Paavolainen oli Neuvostoliitossa huonosti tunnettu porvaristaustainen kirjailija, hän tarvitsi viisumia varten hyvän suosittelijan. On tiedetty, että hän oli päässyt lähelle sopivia piirejä jo 1930-luvun alkupuolella ja vierailut lähettiläs Boris Steinin isännöimän, Bulevardi 21:ssä sijainneen Neuvostoliiton Helsingin-lähestystön kutsuilla. Vuonna 1934 Paavolainen kävi lähetystössä ainakin kolmesti, 21. maaliskuuta, 29. kesäkuuta ja 24. syyskuuta. Maaliskuussa Stein tapasi suomalaisia kirjailijoita, Paavolaisen ohella ainakin Lauri Viljasen, Hagar Olssonin ja Elmer Diktoniuksen. Kesäkuun vastaanotto oli puolestaan järjestetty kirjailija Boris Pilnjakin Suomen-vierailun kunniaksi, ja syyskuussa oli vuorossa kirjailija Vera Inber.⁹ Länänä oli myös Hella Wuolijoki, jolla oli tapana kutsua tuttaviaan, Paavolainen mukaan lukien, juhlimaan ja viettämään aikaa Marlebäckin kartanoonsa Iittiin¹⁰. Tieto Wuolijoen roolista suosittelijana on aiemmin noussut lyhyesti esille desantti Kerttu Nuortevaa käsittelevässä Ohto Mannisen tutkimuksessa (2006). Kun Nuorteva oli hypännyt laskuvarjolla Vihtiin 30. maaliskuuta 1942, hän oli ensi töikseen hankkiutunut Mäntsälään tapaamaan Wuolijokea. Nuorteva jäi myöhemmin kiinni ja kertoi Valtiollisen poliisin kuulusteluissa, että oli muiden aiheiden ohella puhunut Wuolijoen kanssa kirjallisuudesta ja myös Paavolaisesta, joka oli vastikään vierailut Wuolijoen luona. Nuortevan mukaan Wuolijoki olisi kertonut pettyneensä siihen, kuinka Paavolainen oli Wuolijoen ja Aleksandra Jartsevan ”takauksesta” huolimatta heti matkansa jälkeen liittynyt niihin, jotka pitivät Neuvostoliittoa ”savijalkaisena”.¹¹ Ensi käden vahvistus Wuolijoen osallisuudelle saadaan Moskovan-aineistosta.

Kun Paavolainen matkusti rajan yli, hänellä oli mukanaan Wuolijoen kirje VOKS:in varapuheenjohtaja Grigori Heifetsille. Wuolijoki esittelee vieraan Suomen parhaana esseistinä, kriitikkona ja kulttuurimatkailijana, jonka kirjoja luetaan koko Skandinaviassa. Hän toivoo, että Paavolaista autettaisiin kaikin tavoin tutustumaan venäläiseen kulttuuriin ja Moskovan mahtavaan rakentamiseen: ”Hänen sielunsa on hehkuva, ja hänen sulkekynänsä on kuuma”, Wuolijoki muotoilee. ”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”¹² Suosituksesta tietämättömät Kurjensaari ja Jaakko Paavolainen ovat kirjoissaan lyhyesti maininneet, ettei Paavolainen olisi havainnut viisumin myöntämisen merkitystä Neuvostoliiton osoittamana hyvän tahdon eleenä tai käsittänyt asian laajempaa poliittista merkitystä. Todellisuudessa kyse oli ilmeisesti siitä, ettei Paavolainen halunnut puhua suosittelijansa henkilöllisyydestä suomalaisille keskustelukumppaneilleen.¹³

⁹ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Pölläkkälään, 22.3.1934. LTK; Ilm. rek. n:o 1877/ 29.6.1934. Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219). KA, EK-VALPO. Henkilömappi; Paavolainen Jaakko 1991, 131.

¹⁰ Tuomioja 2006, 194–195.

¹¹ Kerttu Nuortevan kuulustelupöytäkirja n:o 56/43. Kerttu Nuortevan henkilömappi (hm 4154). KA, EK-VALPO. Henkilömappi. Sivut 101; Manninen 2006, 75, 78. Aleksandra Jartseva (oik. Rybkina, ent. Kruglova) hoiti Suomessa Inturist-peiteviran turvin tiedustelutehtäviä. Kaikilta osin Nuortevan lausuntoa ei voi pitää luotettavana, sillä hän esimerkiksi puhuu virheellisesti Paavolaisen ”välirauhan aikana” tekemästä Neuvostoliiton-matkasta. Myös Wuolijoki ilmaisi itse erimielisyytensä eräistä Nuortevan painotuksista ja jopa lähetti asiasta kirjelmän sotaylioikeudelle ja 26.2.1944 asianajajansa välityksellä *Helsingin Sanomille*. Tekijä kiittää tiedosta professori Ohto Mannista.

¹² ”*Duša u nego plamennaja i pero gorjatšee. Da sožžet Moskva ego serdse!!*” Ks. Wuolijoen kirje Heifetsille, 17.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 13.

¹³ Kurjensaari 1975, 200; Paavolainen Jaakko 1991, 159.

Paavolaisen kirjeistä Liisa Tannerille selviää, että Wuolijoki oli järjestelty – epäilemättä Moskovan aloitteesta tai siunauksella – jonkinlaista Neuvostoliiton-matkaa joukolle suomalaisia kirjailijoita jo keväällä 1934. Maaliskuussa hänet oli kuitenkin ”vihdoinkin saatu onnellisesti syrjäytettyä” välittäjän roolistaan, jolloin Hagar Olsson oli saanut asian hoidettavakseen. Paavolaisen mukaan lähtijöiksi olivat lupautuneet ainakin F. E. Sillanpää, L. Onerva (Hilja Onerva Lehtinen) ja V. A. Koskenniemi. Paavolainen harmitteli, ettei voinut itse lähteä mukaan työsitoumustensa takia: ”Ajatella, että he näkevät venäläisen kevään – ja punaisen päivän paraatit vappuna Moskovassa!”¹⁴ Koska yksityiskirjeen mainintaa lukuun ottamatta matkahankkeesta ei tiedetä säilyneen muita dokumentteja, voidaan päätellä, etteivät asiat käytännössä edenneet kovin pitkälle¹⁵. Jos matka olisi toteutunut, se tunnettaisiin varmasti. Kaksi vuotta myöhemmin Paavolaisella ja Wuolijoella oli ollut rahaasioihin, mahdollisesti johonkin kariutuneeseen toimeksiantoon, liittyviä erimielisyyksiä. ”Rouva Vuolijoen petollisuuteen olen niin suuttunut, että en lainkaan enään viitsinyt tiedustella häneltä koko asiaa”, Paavolainen kirjoitti Tannerille heinäkuussa 1936.¹⁶ Alkuvuodesta 1937 välit olivat kuitenkin taas kunnossa, ja Paavolainen jopa esitelmöi *Niskavuoren naiset* -näytelmän Jyväskylän Työväen teatterin ensi-illassa tammikuun lopulla¹⁷. Tammi-kuulta 1939 on puolestaan säilynyt ”Tervapäältä” sähköitse tullut kutsu ”Niskavuorelle sekä illalliselle”¹⁸.

Paavolainen oli yksi noin sadastatuhannesta ulkomaalaisesta, jotka vierailivat Neuvostoliitossa maailmansotien välisinä vuosina. He olivat sekalainen joukko ihmisiä eri maista, yhteiskuntaluokista ja ammattiryhmistä. Matkojen syyt ja toteutustavat vaihtelivat, samoin matkustajien poliittiset käsitykset, mutta heitä yhdisti halu päästä ottamaan selvää siitä, mistä Neuvostoliiton poliittisessa kokeilussa oli kyse.¹⁹ Vuoden 1939 vieraiden joukossa oli noin 4 000 sellaista henkilöä, jotka eivät matkustaneet ryhmässä vaan yksilöllisesti laaditun ohjelman mukaisesti. Heidän joukossaan Paavolainen oli yksi harvoista, joiden matkaa hoidettiin VOKS:in johtotasolla.²⁰ Vierailujen käytännön järjestelyjä Neuvostoliitossa hoiti huhtikuussa 1929 perustettu maan virallinen turismiyhtiö Inturist²¹. Myös yksilöllistä ohjelmaa noudattavien vierailijoiden ohjelma oli tarkkaan kontrolloitu ja yllättävät pyynnöt, kuten toiveet saada liikkua ilman opasta, noteerattiin myös raporteissa. Charlotte Tornbjer onkin huomauttanut, että jo tämä teki 1930-luvun Neuvostoliiton- ja Saksanvierailuista erilaisia kokemuksia, sillä Saksassa vieraiden oli mahdollisuus liikkua varsin vapaasti²². Neuvostoliitossa Paavolaista tosin auttoi hänen kohtalainen venäjän kielen taitonsa, jota läheskään kaikilla vierailijoilla ei ollut.

¹⁴ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Pölläkkälään, 22.3.1934. LTK; ks. myös Paavolainen Jaakko 1934, 131.

¹⁵ Esimerkiksi Martti Häikiön *V. A. Koskenniemi – suomalainen klassikko* -elämäkerrassa (2010) ei ole minkäänlaista mainintaa vuoden 1934 matka-aikeista.

¹⁶ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Müncheniin, 16.7.1936. LTK.

¹⁷ Paavolainen Jaakko 1991, 143–144.

¹⁸ Hella Wuolijoen sähkösanoma Paavolaiselle, 18.1.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 295. Ba. Saapuneet kirjeet. 142:1.

¹⁹ Tornbjer 2009, 190; David-Fox 2012, 46.

²⁰ Tatjana Androsovan sähköpostiviesti tekijälle, 30.9.2010, tekijän hallussa.

²¹ David-Fox 2012, 177.

²² Tornbjer 2008b, 104–105.

Paavolaista kuljettanut juna saapui Leningradiin iltapäivällä 19. toukokuuta 1939. Lähtö oli ilmeisesti viivästynyt aiemmin suunnitellusta ajankohdasta noin viikon, sillä joihinkin Neuvostoliiton virallisiin papereihin on jäänyt päivämäärä 13.5.²³ Lisäksi pian Paavolaisen kotimaahan paluun jälkeen 24.9. ilmestyneessä *Suomen Sosialidemokraatin* uutisessa mainitaan matkan alkamispäiväksi virheellisesti 12. toukokuuta²⁴. Syyskuun 25. päivänä *Helsingin Sanomissa* julkaistu uutinen puolestaan kertoo oikean lähtöpäivän 18.5.²⁵ Ainoa tuolloinen yhteys Helsingistä Leningradiin oli pikajuna nro 7, joka lähti illalla klo 21.35 ja oli perillä seuraavana päivänä klo 14.05²⁶. Muut lähteet, niiden joukossa Neuvostoliiton viranomaisasiakirjoista ja raporteista luotettavimmat, viittaavat oikeaan saapumispäivään. Paavolaisen ravintolakuittiin kirjaama huomio osoittaa myös, että vielä 17.5. vietettiin Helsingin Carlton-hotellissa läksiäisiä, joihin tuli Kurjensaaren mukana liikaa kuokkavieraita eikä tunnelma ollut kehuttava. Passikuvan Paavolainen oli otattanut jo 12.3, ja alkupe-
räinen, hieman yli kahdeksalle viikolle ulottunut matkasuunnitelmakin oli valmistunut viimeistään samoihin aikoihin.²⁷

Myös valtakunnanrajan itäpuolella oli toukokuun alkuun mennessä päästy hyvään vauhtiin matkan valmisteluissa. Kirjeessään Inturistille ja VOKS:in Ukrainan osastolle UOKS:ille 3.5. Leningradin VOKS:in Vilm-niminen edustaja arvioi Paavolaisen saapumisajaksi 5.–10.5. ja ohjeistaa vastaanottajia valmistautumaan tämän tuloon. Kirjeessä mainitaan Paavolaisen toive päästä tutustumaan Leningradiin, Moskovaan, Kiovaan ja Harkovaan sekä Krimille ja Kaukasiaan. Sisällön kiinnostavin osa on lyhyt luonnehdinta tulijasta. Matkan syyksi ilmoitetaan tutustuminen kulttuuris-taloudelliseen rakentamiseen ja uuden yhteiskuntajärjestelmän ihmiseen. Paavolaisen aikomus kirjoittaa matkastaan ”kaikin tavoin” objektiivinen kirja on mainittu erikseen. Vastaanottajia pyydetään kiinnittämään erityistä huomiota palveluun liittyviin yksityiskohtiin, koska ”kansalainen” Paavolainen tiedettiin porvarilliseksi ja ”mielettään suhteellisen taantumukselliseksi” kirjailijaksi. Paavolaisen kaltaista turistia, joka vieläpä oli tulossa Neuvostoliittoon ensimmäistä kertaa, pidettiin alttiina tarttumaan nimenomaan yksityiskohtiin ja tekemään niiden perusteella ei-toivottuja johtopäätöksiä. Palvelutasosta kertoo sekin, että Paavolaiselle pyydetään takamaan hyvä naispuolinen tulkki, joka osaisi ranskaa, saksaa, englantia ja ruotsia.²⁸

Vilmin tietojen jäljet johtavat Neuvostoliiton Helsingin-lähettiläs Vladimir Derevjanskiin, joka oli keskustellut Heifetsin kanssa Paavolaisesta ja esittänyt tästä hyvin samankaltaisia luonnehdintoja. Myös Derevjanskin oli arvioinut, että Paavolaisen kirjasta tulisi ”objektiivinen” – vaikka varmuutta ei tietenkään ollut. Derevjanski ja Paavolainen olivat olleet tekemisissä vain vähän, mutta riittävästi jotta lähettiläs oli saanut suomalaisesta vakavaluontoisen vaikutelman. Sama huomio Paavolaisen vakavuudesta tulikin toistu-

²³ Paavolaisen maahantuloa ja maasta poistumista koskeva viranomaislomake, päiväämätön. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 1–2.

²⁴ *Suomen Sosialidemokraatti* 24.9.1939. Lehden sivulla 8 ilmestyneen jutun otsikko on ”Venäjän suurista urheilujuhlista sodantuntuihin Länsi-Eurooppaan. Kirjailija Olavi Paavolainen kotiutunut pitkältä matkaltaan”.

²⁵ *Helsingin Sanomat* 25.9.1939. Sivulla 4 ilmestynyt juttu on otsikoitu ”Kolme kuukautta Venäjällä. Jännittävä paluu Balkanin kautta Suomeen. Pimeys ja kaasunaamari tunnusomaista Parisille”.

²⁶ *Suomen kulkuneuvot. Kesäturisti 1939*, 17–19.

²⁷ Ravintolalasku, 17.5.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ac. Talousasiakirjat. Kl. 9939; Kirjailija Olavi Paavolaisen matkasuunnitelma Neuvostoliitossa, 13.3.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ad. Matkustusasiakirjat; ks. myös Paavolainen Jaakko 1991, 159.

²⁸ Leningradin VOKS:in osaston toveri Vilmin kirje Intruristiin Koršunoville ja UOKS:iin Muratoville, 3.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 101.

maan VOKS:in ja Inturistin edustajien arvioissa usein. Erikseen huomautettiin vielä, että Paavolainen oli ”suurtilanomistajan poika” ja ”Fasistinen Saksa” -nimisen teoksen kirjoittaja, mikä tietysti viittaa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teokseen. Muistiossa kuitenkin mainitaan myös selvästi Wuolijoen suosituksen suuntaan osoittavasti, että Paavolaiselta oli kielletty pääsy Saksaan ja että tämän ”antifasistiset mielipiteet” olivat Suomessa tunnettuja. Vieraaseen tuli joka tapauksessa suhtautua kaikin tavoin ”varovasti ja tarkkaavaisesti”.²⁹

Paavolaisen vierailu tapahtui aikana, jota Michael David-Fox on kutsunut VOKS:in ”suhteellisen rauhan kaudeksi”. Ilmaisuu viittaa siihen, että tilanne oli rauhoittunut edeltävien vuosien mullistusten jäljiltä: vielä 1920-luvulla ja uudelleen 1930-luvun puolivälissä voimissaan ollut organisaatio oli kokenut kovia Stalinin vainoissa vuodesta 1937 alkaen. Syksyllä 1939 VOKS:in ”väliaikaisena” puheenjohtajana toimi Viktor Fedorovitš Smirnov, jonka edeltäjän Aleksandr Arosevin kausi oli päättynyt heinäkuussa 1937 pidätykseen ja myöhemmin helmikuussa 1938 maanpetostuomioon ja niskalaukaukseen. Arosevin kohtalossa on huomionarvoista, etteivät edes viime hetken tarmokkaat uudistusyritykset ja läheinen ystävyysuhde Molotoviin auttaneet, kun länsiyhteyksistään tunnettu vanhan liiton jäsen raivattiin tieltä. VOKS:in ensimmäinen puheenjohtaja (1925–1929) oli Lev Trotskin sisar Olga Kameneva. Hänet pidätettiin elokuussa 1936, entisen aviomiehensä Lev Kamelevin kuolemantuomioon johtaneen oikeudenkäynnin jälkeen, ja teloitettiin syyskuussa 1941.³⁰

Varsinkin 1920-luvun lopulla ja 1930-luvun puolivälissä VOKS oli vastannut lähes suvereenisti Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiasta ja ollut vaikutusvaltainen toimija, mutta kansanrintamakauden 1934–1936 jälkeen se joutui erittäin ahtaalle. David-Fox onkin nostanut saksalais-juutalaisen kirjailijan Lion Feuchtwangerin vierailun joulukuusta 1936 helmikuuhun 1937 erään aikakauden lopun merkiksi. Feuchtwanger oleskeli Moskovassa suurten näytösoikeudenkäyntien aikana ja tapasi itse Stalinin. Hän kuitenkin jäi lajissaan viimeiseksi poliittisia puhdistuksia julkisesti kannattaneeksi ulkomaalaiseksi Neuvostoliiton ystäväksi, jolle VOKS järjesti näyttäväpuitteisen, isännille myötämieliseen julkaistuun ”silminnäkökertomukseen” johtaneen matkan.³¹ Ludmila Stern on huomauttanut, että vierailutoiminta oli vielä aktiivista vuonna 1937, joka oli vilkkain vuosi brittiläisten vieraiden osalta.³² Pidätykset ja tuomiot olivat kuitenkin jo alkaneet, ja yleinen vainoharhaisuus kaikkea ulkomaalaiseen viittaavaa kohtaan kasvoi. Käytännössä tämä merkitsi maton vetämistä kulttuuridiplomatiatyön alta. Helmikuuhun 1938 mennessä 12 korkean tason VOKS-viranomaista oli pidätetty, ja tilanne rauhoittui vasta vuoden 1939 aikana.³³ Silloin VOKS ei kuitenkaan enää ollut entisensä, vaan hyvää vauhtia muuttumassa puolueen ja NKVD:n tiukasti kontrolloimaksi ja byrokraattiseksi organisaatioksi. VOKS lopetti vierailujen kuluihin osallistumisen, ja vuonna 1938 puheenjohtaja Smirnov jopa tuomitsi

²⁹ Heifetsin muistio keskustelusta Derevjanskin kanssa, ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 97. Koneella kirjoitetun tekstin maininta siitä, ettei Derevjanski tunne Paavolaista henkilökohtaisesti, on korjattu käsin muotoon ”tuntee hyvin vähän”. Derevjanski on itse saattanut tehdä korjauksen turvataksaan selustansa. Muistiossa ei mainita Aleksandra Jartsevaa, jonka osallisuudesta Wuolijoki oli Kerttu Nuortevan mukaan puhunut Nuortevan ja Wuolijoen tapaamisessa keväällä 1942.

³⁰ Stern 2007, 207; Schlögel [2008] 2012, 62; Polonsky 2010, 87; Clark 2011, 38, 274; David-Fox 2012, 6–7, 53, 223–226, 301–302, 311. Smirnov toimi VOKS:in puheenjohtajana heinäkuusta 1937 maaliskuuhun 1940.

³¹ David-Fox 2012, 269.

³² Stern 2007, 158.

³³ David-Fox 2012, 303–304.

koko ulkomaalaisvieraiden vastaanottamisen tradition laittomana ja lähtökohtaisesti rappiollisena toimintana. Samalla myös ulkomaalaisten kiinnostus vierailuihin luonnollisesti hiipui.³⁴

Tätä yleistä taustaa vasten on kiinnostavaa, että Paavolaisen tapaus näyttäytyy monella tavalla poikkeuksena yleiseen tilanteeseen. Hänen viisumiaan jatkettiin kahdesti, minkä seurauksena matkasta muodostui varmasti yksi koko vuosikymmenen pisimmistä ulkomaalaisen kulttuurihenkilön vierailuista. Myös sen puitteet lukuisine, joskin selvästi kulttuuripiireihin rajattuine tapaamisineen olivat komeat. VOKS:issa ennakoitiin, että Paavolainen haluaisi tutustua Neuvostoliiton ”kulttuuriseen ja yhteiskunnalliseen rakentamiseen ja uuteen ihmiseen”, ja isännät aikoivat tehdä parhaansa jotta tämä toteutuisi³⁵. Suomalaisvieraaseen asetetuissa korkeissa odotuksissa jouduttiin lopulta pettymään, mutta sen aiheutti lopulta Neuvostoliiton oma toiminta, eli talvisotaan ryhtyminen. Tämä tutkimus antaa aiempaa selvemmän kuvan siitä, mistä aineksista Paavolainen olisi *Pako pimeyteen*-trilogiansa päätösosan kirjoittanut, jos tapahtumien kulku olisi ollut toisenlainen. Jos kirja olisi ilmestynyt, olisivat Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiasta tehdyt tutkimuksetkin erilaisia ja Paavolainen kulttuurikriitikkona vielä nykyistä paljon tunnetumpi, myös Suomen ja Ruotsin ulkopuolella.

”Onko hän edes todella kirjailija?”

Vierailun järjestelyjä koskevien jo mainittujen asiakirjojen lisäksi Paavolaisen maahantuloon valmistautumisesta on jäänyt ainakin yksi jälki myös VOKS:in ja Inturistin puheenjohtajatasen kirjeenvaihtoon. Neljä päivää ennen vierailun alkamista VOKS-puheenjohtaja Smirnov oli kirjoittanut Inturistin puheenjohtaja Koršunoville ja ohjeistanut tätä Paavolaisen Moskovassa oleskeluun liittyen. Kirje on käytännössä samanlainen kuin Leningradin-osaston Vilmin aiemmin lähettämä, eli se sisältää vaatimuksen hyvästä palvelusta ja huomautuksen Paavolaisen porvarillisuudesta. Mukana on kuitenkin myös maininta tämän taustasta johtuvista joistakin ennakkoluuloista Neuvostoliittoa kohtaan³⁶. Se, että vasta edellisenä vuonna ulkomaalaisten isännöinnin rappiolliseksi julistanut puheenjohtaja pyysi nyt turistiorganisaatiota välittämään kaikille vieraan palveluun osallistuville tahoille vaatimuksen korkeatasoisesta huolenpidosta, kertoo isosta muutoksesta tai vähintään huomattavasta poikkeuksesta Neuvostoliiton käytännön kulttuuridiplomatiassa toisen maailmansodan kynnyksellä. Ennen puhdistuksen vuosia VOKS ja Inturist olivat sitä paitsi olleet toistensa kilpailijoita, eikä kunniahimoisessa kulttuuriyhteistyöorganisaatiossa juuri arvostettu kaupallista liiketoimintaa harjoittavaa turismiyhtiötä³⁷. Kevääseen 1939 mennessä tämäkin vastakkainasettelu oli jo mennyt, ainakin Paavolaisen tapauksessa.

Sillä välin kun valmistelut VOKS:in päämajassa Moskovassa jatkuivat, Paavolaisen matka oli jo päässyt alkuun Leningradissa. Vierailuohjelmasta on säilynyt tarkat tiedot,

³⁴ Clark 2011, 38–39, 210; David-Fox 2012, 304–305, 322, 392.

³⁵ Heifetsin sähkö Moskovasta Leningradin VOKS:ille toukokuussa 1939 (dokumentissa oleva tarkka päiväys on jäänyt käytettävissä olleessa kopiossa näkymättömiin). GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 26.

³⁶ VOKS:in puheenjohtaja Smirnovin kirje Inturistin puheenjohtaja Koršunoville, 15.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 100.

³⁷ David-Fox 2012, 177–178.

jotka kertovat tiiviistä ja kulttuuripainotteisesta kymmenestä päivästä: museoita, entisiä keisarillisia palatseja, balettia ja teatteria, elokuvanäytöksiä sekä muun muassa vierailut tuberkuloosia sairastavien lasten koulussa, Pavlovin instituutissa ja Kirjailijoiden talossa. Talvipalatsin tiloissa sijainnut Vallankumouksen museo ja Anitškovin talossa toiminut Pioneerien palatsi kiinnostivat Paavolaista niin paljon, että hän kävi molemmissa ainakin kahdesti. Kaupunkikierroksenkin hän vaati tehdä ”kaksi tai kolme kertaa”.³⁸ Monet näistä vierailukohteista on mainittu myös vuonna 1946 ilmestyneessä Paavolaisen *Pietari–Leningrad* -tekstissä³⁹.

Järjestetyn ohjelman runsaus oli sinänsä aivan normaalia, sillä Inturist ei halunnut jättää vierailijoille ylimääräistä aikaa omatoimiselle harhailulle⁴⁰. Vuonna 1931 tarjolla oli 12 valinnaista matkaohjelmaa, kaksi vuotta myöhemmin jo kolminkertainen määrä⁴¹. Inturistin vuoden 1936 yleisohjeen mukaan rahalla oli mahdollisuus hankkia myös erilaista lisäohjelmaa ja esimerkiksi tasokkaampaa majoitusta, kunhan järjestelyt hoidettiin Inturistin kautta⁴². Myös VOKS tarjosi vieraille valinnanvaraa, kunhan järjestelyt tehtiin etukäteen⁴³. Niin ammattimaista kuin palvelu olikin, Paavolainen osoittautui keskimääräistä haasteellisemmaksi huolehdittavaksi. Hänen Leningradin-vierailustaan VOKS:in puolesta vastanneen Lidija Dmitrijevna Kislovan 21.5. päivätty ensimmäinen raportti kertoo Paavolaisen lähteneen yksin kaupungille ja ilmoittaneen halustaan käydä itseksensä myös taidemuseoissa. Kislova valittelee myös vieraan ”taipumusta käydä tietyissä paikoissa” ilman Frišman-nimistä saksantaitoista naispuolista tulkkiä, mutta ilmoittaa myös, että tällaisia taipumuksia ”pyrittiin minimoimaan”.⁴⁴ Se, tarkoittaako Kislova tällä kenties liiallista kiinnostusta keisarillisen Venäjän historiaan liittyviin kulttuurikohteisiin, omatoimisia poikkeamia lasilliselle *stolovaja*-kuppiloissa vai jotain muuta, jää epäselväksi.

Viikkoa myöhemmin lähetetystä toisesta Leningrad-raportista joka tapauksessa ilmenee, että Paavolainen oli useampana päivänä annettu liikkua kaupungilla muutamia tunteja yksin ja sopia tämän jälkeen tapaaminen tulkkinsa kanssa. Hengähdystauot olivat Frišmanille epäilemättä tarpeen, sillä raportin mukaan Paavolainen oli ”kuormittanut tulkkiään hyvin

³⁸ Paavolaisen toteutunut matkaohjelma Leningradissa, viranomaisasiakirja toukokuulta 1939, ei tarkkaa päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 24; VOKS:n ”väliaikaisesti valtuutettujen” Vilmin ja Lidija Dmitrijevna Kislovan kirje Leningradista Heifetsille Moskovaan 11.5.1939, matkaohjelman suunnittelua. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 25; Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99, 99ab; Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98. Viranomaisasiakirjoista selviää varmuudella, että Paavolaiselle näytettiin Leningradissa 19.5. elokuva *Sol soldat s fronta* (”Sotilas palasi rintamalta”, ohj. Vladimir Legošin, 1939). Muut asiakirjoissa mainitut elokuvat, jotka Paavolainen mahdollisesti näki tai joiden näyttämistä ainakin suunniteltiin, ovat *Zemlja* (”Maa”, ohj. Oleksandr Dovženko, 1930), *Tšapajev* (ohj. Georgi & Sergei Vasiljev, 1934), *Lenin v Okjabre* (”Lenin lokakuussa”, ohj. Mihail Romm, 1937) ja *Lenin v 1918 gody* (”Lenin vuonna 1918”, ohj. Mihail Romm, 1939).

³⁹ Paavolainen 1946c, 20–36.

⁴⁰ David-Fox 2012, 178.

⁴¹ David-Fox 2012, 108.

⁴² Valmiin matkaohjelman muutokset ja jopa matkan räättälöinti vieraan toiveiden mukaisesti olivat periaatteessa mahdollisia, kunhan kaikissa vierailukohteissa oli Inturistin edustus. Normaalitytapauksissa matkojen hintaan sisältyi yksi muutaman tunnin mittainen ekskursio tai muu ohjelmanumero jokaisessa matkaohjelman kuuluneessa kaupungissa. Myös tulkkipalveluissa oli valinnanvaraa, kunhan vieraalla oli maksukykyä. Tietoja Paavolaisen vuoden 1939 matkan kulujen jakamisesta ei ole ollut käytettävissä, mutta matkan erityisluonne ja VOKS-vastuu huomioon ottaen on pääteltävissä, että matka olisi ollut pitkälti isäntien rahoittama. Inturistin yleisohje vuodelta 1936 ks. GARF, f. R9612, op. 1, d. 38, l. 4, 6, 8–9, 18, 35; Tatjana Androsovan sähköpostiviesti tekijälle, 30.9.2010, tekijän hallussa.

⁴³ David-Fox 2012, 107.

⁴⁴ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99.

paljon”, muun muassa vaatinut tätä kääntämään kaikki Vallankumouksen museossa olleet dokumentit.⁴⁵ Paavolainen tosin saattoi olla liian hyväuskoinen ajatellessaan, että hänen todella annettiin kuljeskella kaupungilla yksityisesti: ainakin Paavolaisen pian matkansa jälkeen lokakuussa pitämän Helsingin-esitelmän muistiinpanojen alkupuolella on listatuna kolme ”yleistä kysymystä” vastauksineen. Niistä toinen kuuluu ”Vakoilteinko teitä? – Ei”.⁴⁶ VOKS:issa todennäköisesti osattiin hoitaa asia niin, ettei vieras sitä huomannut.

Paavolaisen kaltaiselle karjalankannakselaiselle, Venäjän keisarikunnan aikaisen historiallisen Pietarin vaikutuspiiristä kotoisin olevalle henkilölle kaupunki oli epäilemättä kiinnostava ja sopiva aloitus matkalle. Leningradissa oli edelleen paljon vanhan Pietarin lumoa. Orlando Figes on kirjoittanut, kuinka Venäjällä oli tapana sanoa Pietari Suuren rakennuttaneen kaupunkinsa taivaassa ja laskeneen sen valmiina Nevan suistoon. Pietarissa kohtasivat vesi, kivi ja yllä aukeava taivas. Siitä tuli enemmän kuin tavallinen suurkaupunki; sen rakentaminen oli luonnonvoimia uhmannut lähes utopistinen kulttuurinen ponnistus, jolla Pietari Suuri ylitti luoda itse venäläisyyden uudestaan ja tehdä siitä eurooppalaisen. Ja Pietari oli eurooppalainen myös konkreettisesti: Nevan töyräiden graniitti tuotiin Suomesta ja Karjalasta, palatsien marmori Italiasta ja Euroopan rajoilta, Uralilta ja Lähi-idästä, gabro ja porfyryi Ruotsista, diabaasi ja saviliuske Äänisen rannoilta ja hiekkakivi Puolasta ja Saksasta. Vain kalkkikivi louhittiin siellä, missä rakennettiin.⁴⁷

Kaupungista oli ajan myrskyissä tullut ensin Petrograd, sitten Leningrad, mutta Paavolaisen lapsuudessa Kivennavalta saakka saattoi yöaikaan vielä nähdä Sankt-Peterburgin valojen kajon, ja siellä hän oli myös käynyt isänsä seurassa tämän virkamatkoilla⁴⁸. Venäläisyys oli Paavolaiselle tuttua jo siksi, että hän oli rajaseudun asukas. Venäläiset kauppiat, huvilanomistajat ja muut, kuten Vienolassa työskennelleet lastenhoitajat, olivat olleet osa rajaseudun yhteisöä jo kauan. Pelkästään Terijoella asui vallankumousta edeltävinä vuosina vakituisesti noin 5000 venäläistä.⁴⁹ Tilanne ei ratkaisevasti muuttunut edes vuosien 1917–1918 jälkeen, sillä venäläistä yläluokkaa jäi asumaan Suomen puolelle. Heitä pidettiin anteliaana väkenä ja yleisesti koettiin, että heidän ansiostaan kannakselaisilla riitti töitä silloin, kun muualla oli niukemmat oltavat.⁵⁰ Kurjensaari kertoo kirjassaan, että myös Vienolassa kävi kiinnostavia vieraita, kuten Venäjän viimeisen keisarinna Aleksandra Fjodorovnan hovineitinä toiminut Anna Vyrubova⁵¹.

Toukokuun 19. päivänä 1939 Paavolainen aloitti Nevan rannoilla tutustumisen uuteen, vallankumouksen jälkeisen ajan todellisuuteen, missä Nevski prospektista oli tehty Prospekt 25 Oktjabrja⁵². Mutta Paavolaista epäilemättä kiehtoi samalla nähdä, mitä entisestä oli jäljellä. Tavallaan tämä näkyikin sodan jälkeen *Pietari–Leningrad*-julkaisussa, jossa pääsevät esille sekä entinen keisarillinen keskus että uuden ajan kaupunki. *Pietari–Leningrad* on kuitenkin tuon ajan poliittiset vaatimukset huolellisesti huomioiva teksti, jossa Paavolainen maalaa edistyksellisen, tsaarinajan lopun rappiollisuudelle vastakkaisen kuvan vallanku-

⁴⁵ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

⁴⁶ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Yleisiä kysymyksiä”, sivu 3.

⁴⁷ Figes 2002, 4–10.

⁴⁸ Kurjensaari 1975, 25–26; Paavolainen Jaakko 1991, 23, 69, 119.

⁴⁹ Engman 2007, 190–195.

⁵⁰ Lähteenmäki 2009, 310–316.

⁵¹ Kurjensaari 1975, 197–198.

⁵² Fagerholm 2012, 160.

mouksen jälkeisestä kaupungista⁵³. Kirjasessa esimerkiksi kerrotaan, että Leningradissa avattiin vuosina 1935–1936 ”144 ensiluokkaista koulua”. Mukana on myös pitkä luettelo erilaisista tieteellisistä tutkimuslaitoksista, joissa ”Neuvostoliiton tieteelliselle maailmankatsomukselle niin luonteenomaista ‘ihmisen tutkimusta’ harjoitetaan”⁵⁴. Mutta koska ”uusi leningradilainen” oli ”opetettu katsomaan kaupungin menneisyyttä yhtä kiihköttömästi kuin mitä tahansa arvokasta, mutta auttamattomasti historiaan kuuluvaa museotavaraa”, ei keisariajan ulkoisia tunnusmerkkejä ollut hävitetty⁵⁵. Havainto oli sinänsä oikea: vaikka monet vallankumoukselliset kulttuurivaikuttajat olivat pian bolševikkien valtaannousun jälkeen esittäneet, että Moskovan tulisi jättää Petrograd kokonaan varjoonsa, käytännössä sinnekin ryhdyttiin pian rakentamaan uuden proletarisen kulttuurin symboleja ja teollisuutta. Patsaat ja kanavat säilyivät, mutta uuden Leningradin kulttuuripalatsien ja tehtaaniippujen tuli kohota korkeammalle.⁵⁶

Kun Paavolainen matkusti ”Pietari–Leningradiin”, kohtaaminen oli hyvin erilainen kuin 1930-luvun tunnetuimman ruotsalaisvieraan Gustaf Hellströmin tapauksessa. Tämä saapui maahan kesällä 1937 Neuvostoliiton ulkoasiain komissariaatin lehdistöosaston kutsumassa seurueessa, johon Hellströmin lisäksi tiedetään kuuluneen ainakin toimittajat Ivar Harrie, Allan Vougt ja Sven Åhman. Hellströmin ensivaikutelmiin vaikutti varmasti, ettei hänellä ollut Leningradissa mitään tuttua, jota etsiä. Tämä näkyikin hänen ironisesti nimetyssä *Vägen till paradiset* -kirjassaan (1937) selvästi: kun juna ylittää Suomen ja Neuvostoliiton rajan, Hellström siirtyy tutusta kulttuurista vieraaseen⁵⁷. Paavolainen oli aiemmin samana vuonna matkannut tuntemattomaan valtamerilaivalla, mutta Hellströmille riitti Rajajoen rautatiesilta. Ruotsalainen kuvaa, kuinka rajan jälkeen junan vauhti hidastuu ja maisema muuttuu Leningradin esikaupunkien ankeiksi hökkelikyliksi. Neuvostoliiton uusi ihminen näytti resuiselta ja köyhältä, vaikka proletariaatin diktatuurin autuutta oli julistettu jo kaksi vuosikymmentä.⁵⁸ Leningradin kaupunkikuvauksessakin korostuvat epämieluisat piirteet. Hellströmiä ei tehtaiden ja kulttuuripalatsien kaupunki vakuuttanut, ja hän epäileekin, että Kremlissä oli päätetty jättää Pietari Suuren ylpeys oman onnensa nojaan. Kaiken lisäksi ihmiset olivat ilottomia, eivät aivan yhtä kireitä kuin Saksassa, mutta kaduilla ei silti kukaan nauranut.⁵⁹ Muutkin Hellströmin seurueeseen kuuluneet kirjoittivat kokemuksestaan, mutta hänen arvionsa ovat erityisen kiinnostavia siksi, että hän vieraili Paavolaisen tavoin sekä Hitlerin että Stalinin valtakunnissa.

Paavolaisen matkan yhteensä kymmenpäiväinen Leningradin-osuus sujui paremmin. VOKS ja Inturist olivat järjestäneet sen huolellisesti ja harkitusti, ja ne toimivat muutoinkin vieraansa kanssa tavalla, joka muistutti paljon Stalinin vainoja edeltäneen kulttuuridiplomatian huippukauden menetelmiä. Varsinkin 1920-luvulla VOKS:issa palveli runsaasti korkeasti koulutettua, kieliä osaavaa väkeä, joiden joukossa oli paljon juutalaisia. Myös naispuolisten työntekijöiden osuus oli tuolloin huomattavan suuri.⁶⁰ Kielitaitoinen ja kokenut tulkki Frišman muistutti näistä ajoista, vaikka olikin Inturistin puolelta. Hellströmin

⁵³ Riikonen 1995, 97–98.

⁵⁴ Paavolainen 1946c, 25.

⁵⁵ Paavolainen 1946c, 34.

⁵⁶ Clark 1995, 261–266; Karlsson 2008, 174–176.

⁵⁷ Tornbjer 2009, 195–196.

⁵⁸ Hellström 1937, 25–26.; ks. myös Rothstein 2009, 202.

⁵⁹ Hellström 1937, 26–31, 38; ks. myös Rothstein 2009, 203.

⁶⁰ David-Fox 2012, 48.

tavoin Paavolainenkin majoitettiin tasokkaaseen Astoria-hotelliin Pyhän Iisakin aukiolle ja hänelle päätettiin viime hetkellä antaa korkeimman eli ”ensimmäisen kategorian” varustelutason huone, vaikka muuten hänet olikin luokiteltu toiseen kategoriaan⁶¹.

VOKS:in käytäntöihin oli alusta saakka kuulunut vierailijoiden tarkka arvioiminen. Ne, joihin oli mahdollisuus tehdä myönteinen vaikutus, piti ajoissa erottaa vihamielisistä. Paavolainen luokiteltiin ilman muuta edelliseen kategoriaan, ja selvästi poliittisten piirien ulkopuolisena kulttuurihenkilönä hän oli profiililtaan lähellä niitä toivottuja vieraita, joita Neuvostoliitto vastaanotti suurin joukoin ennen vainojen vuosia. Kuten David-Fox esittää, VOKS oli noina aikoina ottanut käyttöönsä kolmiosaisen vieraisiin vaikuttamisen strategian. Ensinnäkin vieraiden kysymyksiin tuli aina vastata tehokkaasti. Toiseksi heidän huomionsa piti kiinnittää asioihin, joita nämä eivät itse välttämättä huomaa mutta jotka valaisivat sosialistisessa rakentamisessa saavutettua edistystä. Tällöin tuli kiinnittää erityistä huomiota siihen, etteivät ulkomaalaiset epäilisi näkevänsä ”Potemkinin kulisseeja”. Strategian kolmas elementti oli VOKS:in tavaramerkikseen ottama valmius räätälöidä vierailu kunkin vieraan kohdalla mahdollisimman tarkoituksenmukaiseksi, aina merkkihenkilöiden tapaamisia ja eri kohteissa vierailuja myöten.⁶²

Kulttuurisen vuorovaikutuksen kautta tavoiteltava edistys oli ollut 1920-luvulla Neuvostoliiton yhteiskunnallisen kehittämisen projektissa vielä erittäin merkittävässä asemassa. Vierailijoiden ”kulttuurinen taso” määriteltiin tarkoin, osittain sen takia, että vanha stereotypia barbaarisesta Venäjästä ja sivistyneestä lännestä haluttiin kumota.⁶³ Neuvostoliitosta rakennettiin määrätietoisesti kulttuurin suurvaltaa myös 1930-luvulla, mutta silloin vuorovaikutuksen valvonta kiristyi ja projekti yksipuolistui tavalla, jota Katerina Clark on kutsunut ”suureksi anastukseksi” (*great appropriation*). Tällä hän tarkoittaa, että ulkopuolelta otetut vaikutteet muovattiin marxismi-leninismien ehtoihin sopiviksi ja siten ”tuotiin kotiin” Neuvostoliittoon.⁶⁴ Tätä edellä kuvattua tiukentuneen kontrollin ja sulkeutumisen yleistä taustaa vasten on yllättävää, että Paavolaisen vierailun kohdalla VOKS ja Inturist noudattivat monia niistä käytännöistä, joiden ajan on uskottu olleen tuolloin jo ohi. Jos vierailun mittakaava ja sen monet yksityiskohdat olisivat tulleet aiemmin tunnetuiksi, tämä epäilemättä näkyisi myös monissa Neuvostoliiton 1930-luvun kulttuuridiplomatiaa yleisesti koskevissa tutkimuksissa.

Vakiintuneen käytännön mukaisesti Paavolaisen ohjelmasta vastanneet ja hänen kanssaan liikkuneet henkilöt arvioivat vieraansa luonnetta ja ominaisuuksia tarkasti. Tässä kontekstissa on huomionarvoista, että Kislovan Leningrad-raportteihin sisältyy yllättäviä epäilyksiä Paavolaisen asemasta kirjailijana. Vieraan taustoja oli selvitetty viisumin myöntämiseen ja Wuolijoen suositukseen liittyen, mutta tietoja ei selvästikään ollut välitetty kaikille hänestä huolehtineille. Kislova joutuikin toimimaan Paavolaisen kanssa osin puutteellisten ennakkotietojen pohjalta.

Jo heti toisena Leningradin-päivänä Paavolaisen vierailuohjelmaan kuului käynti Vladimir Majakovskin mukaan nimetyssä Kirjailijoiden talossa Puškinossa, entisessä Tsarskoje

⁶¹ VOKS:n ”väliaikaisesti valtuutettujen” Vilmin ja Kislovan kirje Leningradista Heifetsille Moskovaan 11.5.1939, matkaohjelman suunnittelua. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 25; Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99; Hellström 1937, 30.

⁶² David-Fox 2012, 46–48.

⁶³ David-Fox 2012, 47.

⁶⁴ Clark 2011, 7–8; ks. myös David-Fox 2012, 287–288.

Selossa. Vierailulla oli mukana myös Neuvostoliiton kirjailijaliiton Knjazev-niminen edustaja.⁶⁵ Majakovskin tuotanto oli Paavolaiselle hyvinkin tuttu, sillä vain vuosi ennen tämän itsemurhaa 1930 Paavolainen oli *Nykyaikaa etsimässä* -teokseen sisältyvässä ”Venäläisiä vallankumousrunoilijoita” -esseessään luonnehtinut Majakovskia vallankumouksellisen futurismin ”jumaloiduksi, kaikkivaltiaaksi lipunkantajaksi”. Hän oli nostanut esille erityisesti Majakovskin ”150 miljoonaa” -runoelman ja kuvaillut sitä ”tekniikan hallitseman kulttuurin häikäilemättömäksi apologiaksi”. Paavolainen oli myös itse suomentanut sen osia. Vaikka Majakovskin taide oli tämän kuoleman jälkeisinä vuosina puolueen epäsuosiossa, kirjailija oli kanonisoitu vuonna 1935, sen jälkeen kun hänen rakastettunsa ja ystävänsä Lili Brik oli vedonnut suoraan Staliniin⁶⁶.

Puškinon-vierailu oli isännille jossain määrin pettymys. Aivan ymmärrettävästi Kislova raportoi pitävänsä huomionarvoisena, ettei Paavolainen tämän ”ensimmäisen kirjailijoiden kanssa järjestetyn tapaamisen” jälkeen puhunut mitään venäläisestä kirjallisuudesta ja kirjailijoista eikä myöskään enää pyrkinyt tapaamaan näitä⁶⁷. Kislova ei myöskään millään tavalla mainitse Paavolaisen perehtyneisyyttä varhaisen Neuvostoajan venäläiseen kirjallisuuteen, vaikka ”Venäläisiä vallankumousrunoilijoita” -essee osoittaa Paavolaisen tunteneen Majakovskin ohella koko joukon muitakin futurismikauden runoilijoita. Lisäksi jo vuonna 1927 Paavolainen oli innostunut Ilja Ehrenburgin esseestä ”Uusi romantiikka”, jota hän oli pitänyt erinomaisena synteessinä eilisen ja tämän päivän eli modernismin olemuksesta⁶⁸.

Koska Kislova kertoo, että Paavolainen oli kyllä ohimennen maininnut *Nykyaikaa etsimässä* -kirjansa nimen ja julkaisuvuoden, voidaan olettaa että Paavolainen päätti itse olla varovainen sanoissaan⁶⁹. Todennäköinen syy vallankumouskauden taiteilijoista vaikeneemiseen on, että suurin osa näistä oli joutunut kotimaassaan järjestelmän epäsuosioon jo hyvän aikaa sitten. Itse Leninin tiedettiin olevan kulttuurimieltyyksiltään varsin konservatiivinen, ja taiteenlajeista hän arvosti erityisesti elokuvaa sen propagandistisen käyttöarvon takia. Viimeistään 1920-luvun alkuvuosina useimmille anarkisteille, futuristeille, utopiasosialisteille ja muille valkeni, ettei vallankumousta aiottu toteuttaa heidän ehdoiltaan.⁷⁰ ”Venäläisiä vallankumousrunoilijoita” -esseessään Paavolainen mainitsee taiteilijoiden ongelmat ja arvostelee samalla vallankumouksellisten antautumista pessimismille. Toisaalta hän ennustaa kirjoituksensa lopussa optimistisesti, että ”kirjallisuuden uudet tunnistäjät” nousisivat Amerikan ja Venäjän ylle. Juuri niihin oli hänen mukaansa ”jo vuosia kohdistunut kaikkien Euroopan maiden kaikkien piirien mielenkiinto”⁷¹. Vaikka Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton vertaileminen ja tarkasteleminen rinnakkain oli aivan tavallista

⁶⁵ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99; Paavolaisen toteutunut ohjelma Leningradissa 19.–28.5. Neuvostoliiton Helsingin-lähetystössä suunniteltu dokumentti, ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 24. Vuonna 1934 perustettu Neuvostoliiton kirjailijaliitto (*Sojuz pisatelei SSSR*, suomen kielessä käytettiin myös muotoa ”Neuvostokirjailijain liitto”) korvasi kommunistisen puolueen keskuskomitean päätöksellä (vuodelta 1932) aikaisemmat, vallankumousvuosina ja 1920-luvulla luodut kirjailijajärjestöt.

⁶⁶ Jangfeldt [2007] 2008, 591–605; Clark 2011, 329. Kanonisointi johti Boris Pasternakin sanoin ”pakkosyöttöön”, jota tämä kutsui ”Majakovskin toiseksi kuolemaksi”. Majakovskin lähipiiri kuitenkin säästy poliittisilta puhdistuksilta.

⁶⁷ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

⁶⁸ Paavolainen 1929, 32; ks. myös Hapuli 1995, 40–44; Hapuli 2012b, 72–73; Pyykkö 2012, 229.

⁶⁹ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

⁷⁰ Figes 2002, 448–452; Jangfeldt [2007] 2008, 173–201.

⁷¹ Paavolainen 1929, 225.

”...bolshevikien suurelle haaveelle Venäjän industrialisoimisesta...” Pro-pagandaplakaatti: ”Lenin hallitsee teknillistettyä Venäjää.” (Nykyaikaa etsimässä)

myös vuonna 1939, ilmapiiri oli muuttunut 1920-luvun ajoista⁷². Kaikki tämä huomioiden ei olisi yllättävää, jos sekä Paavolainen että Wuolijoki olisivat katsoneet parhaaksi pysyä vaiti näistä kirjoituksista.

Kislova oli osoittautunut kriittiseksi ja tarkkaavaiseksi vieraidensa käytöksen ja taustan arvioijaksi jo hoitaessaan australialaisiin Neuvostoliiton-kävijöihin liittyviä tehtäviä aiemmin 1930-luvulla⁷³. Tästäkin huolimatta on erikoista, että Kislovan raporteista välittyy vahvoja epäilyksiä Paavolaisen asemasta kirjailijana. Kislova nimittäin kirjoittaa saaneensa vaikutelman, ettei Paavolainen olisi kotimaassaan tunnettu ja mainitsee suoraan epäilevänsä oliko vieras ”edes todella kirjailija”⁷⁴. Tähän on vaikea keksiä muuta syytä kuin puut-

⁷² Paavolaisen Neuvostoliitto-esitelmässä mainitaan Neuvostoliittoon varsin kriittikittömästi suhtautunut Yhdysvaltain-suurlähettiläs (1936–1938) Joseph. E. Davies, ja muissa julkaisemattomissa muistiinpanoissa on merkintöjä otsikolla ”Vertaus Amerikkaan”. Ks. *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Gigantomania”, sivu 7; Muistiinpanoja Neuvostoliitosta. Aloitettu 7.4.1945. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Mottoja ja rubriikkeja”, sivut 2–3.

⁷³ Fitzpatrick 2008, 5–15.

⁷⁴ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

teellinen tiedonkulku neuvostoviranomaisten välillä sekä johtopäätökset, joita Kislova teki Paavolaisen vaiteliaisuudesta ja muusta käytöksestä. Sen Paavolainen oli kuitenkin kertonut, että hänen kirjansa olivat myyneet hyvin, mutta samalla hieman liioitellut väittäessään niiden olevan ”käännetty kaikissa Skandinavian maissa”.⁷⁵ Todellisuudessa *Pako pimeyteen*-trilogian kirjat oli käännetty ainoastaan ruotsiksi. Raportissaan Kislova harmittelee, ettei Paavolaista ollut pyydetty lähettämään yhtään kirjoistaan etukäteen ja pohtii, että tästä ”hyvin mielenkiintoisesta hahmosta” olisi vielä syytä kysyä Wuolijoelta.⁷⁶

Kislovan raporttien arviot Paavolaisen luonteesta ja yhteiskunnallisesta asennoitumisesta ovat kokonaisuudessaan valaisevaa luettavaa, ja edellä esitettyjä aiheettomia epäilyksiä lukuun ottamatta ne ovat myös varsin osuvia. Kislova huomauttaa, että Paavolainen oli ”ainakin vielä” pidättäytynyt puhumasta poliittisista aiheista, mutta itsestään tämä kyllä suostui puhumaan jonkin verran. Kislova myös mainitsee, ettei Paavolaisella ollut mitään muutamaa Kirjailijoiden talolla lounaan yhteydessä tarjottua vodkalasillista vastaan. Alkoholi saikin tämän tavallista puheliaammaksi – mikä selviää vielä paremmin myöhemmistä Heifetsin raporteista. Kislovalle Paavolainen kertoi, ettei harrastanut politiikkaa, mutta oli viime aikoina ollut kiinnostunut erityisesti sosiaalisista ongelmista. Hän mainitsi näkemyksensä maailman hajoamisesta kahteen leiriin ja kertoi, että kahden järjestelmän kamppailussa hänelle, ulkopuoliselle katsojalle, oli hyvin mielenkiintoista nähdä, kuinka taistelu ”heijastuu ihmisten psykologiassa”. Ensimmäisen Neuvostoliiton-vierailunsa tavoitteeksi Paavolainen mainitsi tutustumisen ”uuteen Venäjään ja uuteen venäläiseen ihmiseen”, siis käytännössä saman, mitä vierailua edeltäviin viranomaisasiakirjoihin oli todennäköisesti viisumihaastattelun perusteella kirjattu.⁷⁷

Vaikka Paavolainen vältti puhumasta ”omista sympatioistaan ja antipatioistaan”, hän oli sanonut jonkin ”hyvin epämääräisen fraasin omasta kiinnostuksestaan ja jopa sympatiastaan sosialismia kohtaan”. Puškinossa Aleksanterin palatsissa hän oli puolestaan muutamana kerran korostanut, että siellä viimeisten Romanov-suvun edustajien ”viheliäisyys ja pikkuporvarillisuus” tulivat erityisen selvästi esille.⁷⁸ Kysymykseen siitä, oliko nykyisestä Venäjästä tullut parempi kuin vanha, hän ei kuitenkaan ollut vastannut vaan oli vedonnut arvioimisen vaikeuteen ja maininnut, että oli edellisen kerran käynyt kaupungissa lapsuudessaan. Tosin Kislova myös mainitsee Paavolaisen ensin sanoneen, ettei ollut koskaan aiemmin käynyt Neuvostoliitossa tai Venäjällä.⁷⁹

On ilmeistä, että entisten keisarillisten palatsien sisustus- ja tyylihalvat olivat suorastaan järkyttäneet Paavolaista. Kyse ei ainakaan tässä tapauksessa ollut halusta miellyttää Kislovaa, sillä palatsien yleinen tyylihämmäys ja ”makudegeneraatio” on Paavolaisen hersyvien kuvausten aiheena myös SKS:n arkistossa säilyneissä julkaisemattomissa merkinnöissä, ja aihe on mukana Helsingin Neuvostoliitto-esitelmän muistiinpanoissakin. Kielteisimmän vaikutuksen teki vierailu Hatsinan keisarilliseen palatsiin 22.5. Siellä ”tyylitajun murtumisen” merkit olivat niin ilmeisiä, että Paavolainen kynäili uskovansa keisarillisen suvun sammuneen joko jo Pietari Suuren jälkeen tai viimeistään lapsettomaksi jääneessä keisarinna

⁷⁵ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99.

⁷⁶ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

⁷⁷ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99, 99ab.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

Elisabetissa, minkä jälkeen ”kaikki Romanovit ovat olleet äpääriä”. 1700-luvun Venäjän keisarikunnan monimutkaisista vallanperimyskuvioista johtuviin huhuihin viittaavat havainnot ovat päätyneet hieman siistimmässä muodossa myös *Pietari–Leningrad*-tekstiin sekä *Synkän yksinpuhelun* alkuun, jossa Paavolainen arvostelee ensisijaisesti Istanbulin Seraljin kuuluisaa Topkapın palatsia. ”Koko Seraljista ei puutu ainoastaan kaikki monumentaalisuus, vaan myös kaikki suunnitelmallisuus”, hän tuskailee ja lisää, että ”rakennusten suurentuneesta koosta huolimatta huokuu niistä samanlainen henkinen rappio, infantilismi, kuin Venäjän viimeisten yksinvaltioiden Aleksanteri III:n ja Nikolai II:n palatsien masentavista yksityishuoneistoista.”⁸⁰ Ilmeisesti sen enempää Puškinon ja Hatsinan keisarilliset asumukset kuin Topkapıkaan eivät olleet Paavolaisen makuun riittävän aristokraattisia.

Kotimaataan Paavolainen oli luonnehtinut ”demokraattiseksi maaksi, mutta suurella taantumuksellisella tendenssillä”. Kansallissosialistisesta Saksasta hän oli puhunut ”hyvin pinnallisesti” ja sanonut ainoastaan, että Saksa on ”murheellinen maa”, jossa tuntuu ”voimakas depressio”.⁸¹ Kislovan epäilykset vierasta kohtaan välittyvät myös Saksaa koskevista huomioista, sillä jälkimmäisessä raportissaan hän mainitsee Paavolaisen kertoneen hänelle käyneensä Saksassa vuonna 1936 mutta puhuneen tulkille vuodesta 1937⁸². Todennäköinen selitys ristiriidalle on jonkinlainen väärinkäsitys, mahdollisesti Saksan ja Etelä-Amerikan matkojen sekoittuminen.

Kislovan raporttien, Paavolaisen omien muistiinpanojen ja Lauri Viljaselle lähetetyn postikortin perusteella Leningrad oli hyvinkin positiivinen kokemus – ja selvästi erilainen kuin Nürnberg vajaat kolme vuotta aiemmin. Viljaselle Paavolainen kirjoitti vierailun venähtäneen suunniteltua pidemmäksi, koska ”Leningrad oli niin äärettömän mielenkiintoinen etten millään aikaisemmin hennonut sitä jättää”⁸³. Osa kortin kehuista voi olla mukana myös sensuurin takia, muttei ole syytä epäillä, etteikö kaupungin erityislaatuinen yhdistelmä vanhaa ja uutta Venäjää olisi Paavolaista todella miellyttänyt. Kislovalle hän oli pidättyväisyydestään huolimatta kertonut uskovansa, että Neuvostoliitossa oli epäilemättä saavutettu edistystä. Hän oli myös huomauttanut, että ihmiset vaikuttivat luottavaisilta tulevaan ja että kaikkialla näkyi ”tyytyväisiä ja onnellisia kasvoja”.⁸⁴ Niin ikään Leningradin-vierailun havaintoihinsa perustuen Paavolainen on sisällyttänyt muistiinpanoihinsa ja matkan jälkeiseen Helsingin-esitelmäänsä lauseen ”Tänään olemme iloisia, huomenna vielä iloisempia”, joka korosti tanssisalia, todennäköisesti Viipurin piirin kulttuuripalatsissa⁸⁵. Kislovalle hän oli kertonut myös havainneensa, että lapsista pidettiin hyvää huolta.

⁸⁰ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Poliittinen propaganda”, sivu 5; Muistiinpanoja Neuvostoliiton matkalta 1939. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Gatshina”, sivu 2; Paavolainen 1946a, 31; Paavolainen 1946c, 32; Tuominen 2003, 141–142.

⁸¹ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99ab.

⁸² Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

⁸³ Paavolaisen kortti Leningradista Lauri Viljaselle Helsinkiin, 28.5.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Bb. Lähteneet kirjeet. 147:3.

⁸⁴ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

⁸⁵ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Propagandaa”, sivu 4; Muistiinpanoja Neuvostoliiton matkalta 1939. SKS KIA, OPa. Kotelon 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Kulttuuripalatsi”, sivu 2. *Pietari–Leningrad*-kirjassaan Paavolainen kertoo vierailleensa Viipurin piirin (Vjborgski raion) kulttuuripalatsissa sekä joulukuussa 1934 murhatun Leningradin puoluejohtaja Sergei Kirovin mukaan nimetyssä kulttuuripalatsissa Vasilinsaareissa. Ks. Paavolainen 1946c, 33. Viipurin piirin kulttuuripalatsi on mainittu myös Paavolaisen toteutunutta Leningradin-ohjelmaa koskevassa viranomaisdokumentissa, ks. Paavolaisen toteutunut matkaohjelma Leningradissa, viranomaisasiakirja toukokuulta 1939, ei tarkkaa päivystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 24.

Huomionarvoista on sekin, että Paavolainen oli ilmoittanut sympatiansa olevan sosialismin puolella ja painottanut, että hänen ”objektiivisen kirjansa” seurauksena hänelle ei enää sittemmin annettu viisumia Saksaan.⁸⁶

Vaikka mukana on annos vieraskoreutta, Paavolaisen kokonaisvaikutelma oli myönteinen. Kaksi vuotta aiemmin myös Gustaf Hellström oli vieraillut Viipurin piirin kulttuuripalatsissa. Hän kuvailee kirjassaan paikan komeita puitteita ja monia sivistyksellisiä ajanvietemahdollisuuksia, kuten teatteria, lukusaleja ja tanssisalontia, mutta kokonaisuudessa oli myös jotain, mikä häiritsi: kaikkialla oli jopa liian siistiä, kurinalaista ja hiljaista. Kukaan ei nauranut, eikä järjestyshäiriöitä ollut.⁸⁷ Sitä Hellström ei sentään kerro, oliko hän maininnut tästä isännilleen.

Kislova oli havainnut Paavolaisessa ”joitain snobistisia elementtejä” ja saanut vaikutelman, että oli tekemisissä hyvin varakkaan henkilön kanssa. Kaikesta varautuneisuudesta huolimatta Paavolainen vaikutti kuitenkin henkilöltä, johon Kislovan arvion mukaan ”neuvostoliittolaisen kehityksen näyttäminen” tekisi voimakkaan vaikutuksen erityisesti silloin, kun se liittyi lasten hyväksi tehtävään työhön tai naisten asemaan.⁸⁸ Paavolainen oli myös pyytänyt Kislovaa lähettämään hänelle jälkikäteen valokuvia. Viimeisessä raportissaan Kislova myöntää, ettei Paavolaiseen tutustuminen ollut käynyt helposti, muun muassa siksi ettei Kislova osannut saksaa.⁸⁹ Suomalaisen vierailun hoitaminen oli hänelle muutenkin tavallisuudesta poikkeava tehtävä, sillä 1930-luvun puolivälistä alkaen Kislova oli työskennellyt erityisesti englanninkielisten maiden kulttuurisuhteisiin liittyvien asioiden parissa⁹⁰. Mitään tšuhnaa hän ei silti ollut saanut huolehdittavakseen, vaan suomalaisvieras oli osoittautunut mielenkiintoiseksi ja epätavalliseksi henkilöksi. ”Täällä puhutaan, että ihmistyyppiltään Paavolainen ei lainkaan muistuta suomalaista”, Kislova kirjoittaa.⁹¹

Heifetsille Kislova kirjoittaa evästykseksi, että Moskovassa Paavolainen haluaisi nähdä Leningradia enemmän ”sosiaalisia kohteita”, kuten kulttuurikombinaatin tehtaan sekä terveysasiain komissariaatin alaisen äitiyden ja vastasyntyneiden osaston (*Obrana materinstva i mladentšestva*, OMM), mitä Leningradissa ei kyetty aikatauluhankaluuksien takia järjestämään. Kislova painottaa, että kommunikaatiovaikeuksistaan huolimatta hän oli saanut Paavolaisesta ”tietynlaisen vaikutelman” ja että tämän kanssa olisi oltava erityisen varuillaan. Vaikka Paavolainen oli ennen Leningradista lähtöään käynyt jättämässä paikallisen VOKS:in väelle hyvästit ja kiittämässä avusta, hänen oikkunsa ja itsepäisyytensä on kauttaaltaan raportoitu, mukaan lukien se, ettei Paavolainen kertonut kauanko hän aikoi olla Moskovassa. Vieras oli lajia, joka ”päättää mieluummin yhtäkkiä mihin ja milloin lähtee” eikä pidä liioista kysymyksistä.⁹²

Selvin esimerkki suuremmista erimielisyyksistä Paavolaisen ja esiliinjojensa välillä on huomio hänen hermostumisestaan, kun hänelle ei näytetty ”Suomalaista Klubia” eikä selitys sen suljettuna olemisesta kelvannut. ”Mitä te pelkääte?”, Kislova raportoi Paavolaisen

⁸⁶ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

⁸⁷ Hellström 1937, 63, 193–196.

⁸⁸ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99ab.

⁸⁹ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

⁹⁰ Fitzpatrick 2008, 5.

⁹¹ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab. Tšuhna on lähinnä Pietarin seudulla tunnettu alentava ilmaisu sivistymättömistä suomalaisista ja muista suomensukuista, jotka myivät kaupungeissa maataloustuotteita.

⁹² Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98, 98ab.

tivanneen ja vakuutelleen, että tämä menisi klubille seuralaistensa kanssa ja puhuisi ainoastaan saksaa.⁹³ Ilmeisesti Paavolainen tarkoitti jotain Leningradin suomalaisten kommunistien klubeista, joiden merkitys puolueen poliittisessa kasvatuksessa oli ollut huomattava erityisesti 1920-luvulla⁹⁴. Vuonna 1939 klubitoiminta oli kuitenkin todennäköisesti ollut keskeytettynä jo jonkin aikaa, ja toive oli Stalinin vainojen jälkeisessä tilanteessa muutenkin arkaluontoinen. Raporttinsa lopuksi Kislova toivoo, että kuulisi myöhemmin Heifetsiltä tämän vaikutelmista. Kislova myös uskoi, että Heifetsin olisi jo saksan kielen taitonsa ansiosta helpompi tutustua vieraaseen häntä paremmin.⁹⁵ Raportti päättyi Heifetsin pöydälle vasta sen jälkeen, kun suomalainen oli jo ehtinyt Moskovaan, mutta Kislova lähetti vielä 28.5. sähköitse tiedon Paavolaisen tulosta: hän saapuisi seuraavana päivänä junalla numero 29, vaunussa kuusi⁹⁶.

Näyttämölle astuu Heifets

Ensimmäinen Paavolaisen matkan kahdesta Moskova-jaksosta alkoi lopulta viisi päivää myöhemmin kuin maaliskuussa tehdyssä ensimmäisessä suunnitelmassa oli kaavailtu⁹⁷. Niinpä myös seuraavien viikkojen ohjelma poikkesi ennakkosuunnitelmista. VOKS:in raportteja Paavolaisen Moskovassa oleskelusta on säilynyt paljon vähemmän kuin Leningradista, mahdollisesti siksi, että Moskovassa hänestä huolehti itse varapuheenjohtaja Heifets. Kesäkuulta on ollut käytettävissä vain yksi raportti, Heifetsin kuvaus risteilyltä Moskova–Volga-kanavalla kuun viidentenä päivänä. Kaikkien Paavolaisen vierailuun liittyvien VOKS-asiakirjojen joukossa muistio on kuitenkin yksi kiinnostavimmista. Se osoittaa, että Neuvostoliitto-teoksen kirjoittaminen olisi ollut Paavolaiselle vaikeaa ilman sotaakin.

Risteilypäivää edeltäneenä iltana Paavolainen oli ollut juhlimassa Suomen Moskovan-lähetystön väen seurassa. Vodka saa taas maininnan raporteissa, kun Heifets aloittaa selostuksensa huomauttamalla Paavolaisen krapularyypyn tarpeesta ja viiden minuutin myöhästymisestä – tosin suoritusta ei tulisi pitää aivan kelvottomana, kun tiedetään, että tapaamisajaksi oli sovittu varhainen klo 8.15. Yöpymispaikkana Paavolaisella oli pääkaupungin tuolloin paras hotelli Metropol, johon häntä ennen oli majoitettu koko joukko tärkeitä ulkomaalaisvieraita kuten Lion Feuchtwanger ja André Gide.⁹⁸ Todennäköisesti myös Hellströmin seurue yöpyi Metropolissa⁹⁹.

Heifetsin muistiosta ilmenee, että Moskova–Volga-risteilyllä Paavolainen käyttäytyi aivan eri tavalla kuin Leningradissa Kislovan ja Frišmanin holhouksessa. Heifets kirjoittaa Paavolaisen ilahtuneen siitä, että oli päässyt itse varapuheenjohtajan seuraan koko päiväksi, sillä hänellä oli ”paljon keskustelunaiheita”. Jo Leningradissa Paavolaiselle oli kerrottu, että

⁹³ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

⁹⁴ Kenez 1985, 134–137; Saarela 1996, 47; Nevalainen 2002, 247–248.

⁹⁵ Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98ab.

⁹⁶ Kislovan sähkö Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 23.

⁹⁷ Kirjailija Olavi Paavolaisen matkasuunnitelma Neuvostoliitossa. 13.3.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ad. Matkustusasiakirjat.

⁹⁸ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 93; Sheridan 2000, 492; David-Fox 2012, 272.

⁹⁹ Hellström 1937, 55. Hellströmin tekstistä ei käy suoraan ilmi, yöpyikö seurue Metropolissa, mutta tämä on pääteltävissä asiayhteydestä.

Heifets osasi saksan lisäksi ruotsia. Todennäköisesti keskustelut käytiin kuitenkin saksaksi, mihin viittaa myös Paavolaisen Heifeitsille Odessasta 8. elokuuta, siis juuri ennen Neuvostoliitosta poistumistaan, lähettämä saksankielinen postikortti¹⁰⁰. Vaikka ainoana asiaa valaisevana lähteenä ovat Heifetsin raportit, on aivan ilmeistä, että miehet tulivat keskenään hyvin toimeen. Paavolaisen ja Heifetsin vuorovaikutuksessa oli kyse muustakin kuin ulkomaisen vierailijan ja Neuvostoliiton viranomaisen kanssakäymisestä: se merkitsi kahden kosmopoliitin kohtaamista ajassa ja paikassa, joissa heidän kaltaisensa olivat jo käyneet harvinaisiksi. Paavolaisen kohtaamien, totalitaarisen järjestelmän palveluksessa olleiden henkilöiden joukossa Heifets erottui yleisestä linjasta tavalla, josta Paavolainen selvästi piti. Saksassa melkein kolme vuotta aiemmin tällainen poikkeus oli kreivi Ottfried Finck von Finckenstein, ja nyt keskustelukumppanina oli Latvian Daugavpilsissa eli suomalaisittain Väinänlinnassa syntynyt juutalainen, jolla oli jo takanaan värikäs ura ja paljon kokemusta kansainvälisistä ympyröistä¹⁰¹.

Koko Neuvostoliiton tiedusteluorganisaatiosta olisi tuskin löytynyt Heifetsiä soveliaampaa henkilöä keskustelukumppaniksi suomalaiselle, joka vielä Leningradissa oli osoittautunut niin vaiteliaksi. Vuonna 1899 syntynyt Heifets oli puna-armeijan veteraani Venäjän sisällissodasta ja aloittanut Kominternissä kansainvälisen tiedustelun tehtävissä vuonna 1922, työskenneltyään sitä ennen muun muassa Leninin vaimon Nadežda Krupskajan sihteerinä. Kominternissä hän hoiti aluksi lähinnä kuriiriasioita Latviassa ja Turkissa, mutta siirtyi vuosiksi 1927–1929 ”erityistehtäviin”. Peitenimellä ”Grimeril” operoineella Heifetsillä oli salaisia ulkomaankomennuksia ainakin Saksassa, Itävallassa, Ranskassa ja Kiinassa, jossa hän oli huhtikuussa 1927 eli samaan aikaan kun nationalistipuolue *Guómíndāngin* (Kuomintang) johtaja Jiāng Jièshí (Tšiāng Kai-šek) määräsi kaupungissa kiinalaisten kommunistien joukkosurman. Ulkonäöltään ja ihonvärittään Heifets oli keskimääräistä eurooppalaista tummapiirteisempi, ja ainakin Saksassa hän esiintyi intialaisena opiskelijana ja jopa suoritti insinöörin tutkinnon. Vuosina 1929–1930 hän työskenteli lehtialalla, ensin *Ogonjokin* (ОГОНЕК, ”Pieni liekki”) johtokunnan jäsenenä ja julkaisijana ja sitten *Izobretatel* (”Keksijä”) -lehden vastaavana toimittajana. Lisää kokemusta ulkomaantiedustelusta hänelle kertyi 1930-luvulla silloisen turvallisuuspoliisi OGPU:n vakoojana Ranskassa, Yhdysvalloissa ja Italiassa sekä myöhemmän sisäasiain kansankomissariaatti NKVD:n ja siihen kuuluneen turvallisuuselin GUGB:n tehtävissä Neuvostoliitossa.¹⁰²

Puhdistusten aikana Heifetsin ura oli vaakalaudalla, sillä vuonna 1938 hänet siirrettiin ilman perusteluja leiriasioiden keskusvirasto GULag:iin. Tiedossa oli komennus Komin alueella Vorkutassa, Euroopan puoleisen Venäjän perimmäisessä koillisnurkassa, mutta Heifetsin onnistui välttää se vetoamalla ”terveydellisiin syihin”, eli mahdollisesti käyttämällä suhteitaan¹⁰³. Hänen tiensä NKVD:ssä nousi kuitenkin toistaiseksi pystyyn. Vaikka myös irtisanomisen virallisena perusteena olivat terveyssyyt, Heifetsin tausta tuskin auttoi

¹⁰⁰ Kislovan raportti Leningradista Heifeitsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99ab; Paavolaisen postikortti Odessasta Heifeitsille Moskovaan, 8.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 9, 9ab.

¹⁰¹ Degtjarev & Kolpakidi 2009, 602; Usov 2011, 354.

¹⁰² Lazitch & Drachkovitch 1986, 159; Sudoplatov 1994, 137; Degtjarev & Kolpakidi 2009, 602–603; Usov 2011, 354.

¹⁰³ Lev Trotskin murhasta ja muista NKVD:n ulkomaisten salamurhaoperaatioista 1930–40-lukujen vaihteessa vastannut Pavel Sudoplatov on muistelmissaan kertonut, että Heifets oli määrätty pidätettäväksi vuonna 1938. Sudoplatovin mukaan pidätyksen oli estänyt NKVD:n päällikön Lavrenti Berijan varamies Vsevolod Merkulov, joka hävitti Berijan edeltäjältä Nikolai Ježovilta tulleen pidätysmääräyksen. Ks. Sudoplatov 1994, 99, 137.

asiaa kiristyneessä sisäpoliittisessa tilanteessa. Hänen setänsä Abraham Heifets, joka tunnettiin paremmin nimellä August Guralski, oli Komintern-tehtäviensä lisäksi juutalaisten sosialistinen työväenliitto Bundin aktiivi ja menševikki, ja myös Heifetsin isä oli Bundin riveissä. Heifets itsekin oli toiminut Bundissa jo 16-vuotiaasta lähtien, ja sukulaisuussuhteet olivat epäilemättä vauhdittaneet myös Komintern-uran alkua. Heifetsin NKVD-panna ja siitä seurannut pesti VOKS:in varapuheenjohtajana kesti kuitenkin vain syyskuusta 1938 seuraavan vuoden lokakuuhun, minkä jälkeen hän palasi NKVD:n palvelukseen. Voidaankin pitää melkoisena sattumana, että Heifetsin ja Paavolaisen tiet kohtasivat.¹⁰⁴

Nelisivuisen Moskova–Volga-muistionsa aluksi Heifets esittää muutamia huomionarvoisia pitämiään havaintoja Paavolaisen luonteesta. Vieras oli kiinnostunut venäläisen kulttuurin kaikista osaluista ja paneutui tarkasti kaikkien, mitä hänelle näytettiin. Teatteri ei ollut hänelle ainoastaan ”pinnallinen visuaalinen elämys”, vaan Paavolainen ymmärsi näytelmien tarkoituksen. Kislovan tavoin Heifets siis havaitsi heti, että vieras oli erityisen sivistynyt. Hän piti Paavolaista vakavana henkilönä ja mielenkiintoisena keskustelukumppanina: silloin kuin suomalainen ”puhui rehellisesti”, häneltä kuuli ”tervejärkisen arvion tapahtumista ja faktoista”, ja myös hänen antamansa esimerkit kapitalististen valtioiden ja Neuvostoliiton yhtäläisyyksistä olivat Heifetsin mielestä onnistuneita. Liika vaatimattomuuskaan ei vaivannut, sillä Paavolainen arvioi olevansa ”suomalaisissa piireissä” tunnettu merkittävänä ja rehellisenä kirjailijana ja journalistina, jonka sanoja uskotaan. Lehdistökin kuulemma odotti kärsimättömästi Paavolaisen viestejä ja matkakuvauksia. Heifets myös mainitsee Paavolaisen hyötyvän venäjän taidostaan, jota tämä ei yrittänyt salata. Vaikka ääntämys oli hyvä, ilmaisuvaikeuksia kuitenkin oli, ja lukeminen sujui tavaamalla.¹⁰⁵

Latvianjuutalainen kosmopoliitti ja tšekisti Grigori Markovits Heifets. (Kuva todennäköisesti NKVD:n henkilökortista)

¹⁰⁴ Degtjarev & Kolpakidi 2009, 603; Usov 2011, 354.

¹⁰⁵ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 93.

Sekä Kislovan että Heifetsin raportit noudattelevat vakiintunutta, vuonna 1929 formalisoitua tapaa, jolla vierailijoista VOKS:issa kirjoitettiin. Raporteissa tuli olla kolme elementtiä: ensin arvioitiin vieraan asennetta neuvostojärjestelmää ja sen eri ominaispiirteitä kuten kulttuuria kohtaan, sitten kuvattiin tapahtumia ja keskusteluja vieraan kanssa, ja lopuksi pyrittiin tekemään kokonaisarvio vieraan luonteesta. Heifets otti Kislovaa enemmän vapauksia muotoseikkoihin nähden, mikä ei ole yllätys hänen asemansa ja taustansa huomioiden. On huomionarvoista, että Paavolaisesta usein käytetyt luonnehdinnat ”vakava”, ”älykäs” ja ”utelias” olivat raporttien vakiosisältöä aivan yleisestikin. Tämäkään ei toki ole yllättävää, kun huomioidaan että suuri osa kaikista vierailijoista oli kulttuurisesti orientoitunutta ja koulutettua väkeä.¹⁰⁶

Paavolaisen kirjasuunnitelmiin liittyvänä tietolähteenä kesäkuun neljännen päivän raportti on toinen kahdesta tärkeimmästä VOKS-dokumentista. Heifets oli selvästi mieluisa keskustelukumppani, sillä Paavolainen ei enää erityisesti varonut sanojaan. Keskustelun pääteemaksi nousivatkin raportin perusteella ne vaikeudet, joita Paavolainen aavisteli Neuvostoliitto-kirjansa kohtaavan. Hän pohjusti aihetta selittämällä, että hänet tunnettiin puolueettomana kirjailijana. Ikään kuin vakuutena tästä hän viittasi Suomessa ennen matkaa ilmestyneisiin lehtijuttuihin, joissa objektiivisuutta korostettiin. Paavolainen myös kertoi Gummeruksen vuonna 1936 kieltäytyneen sopimuksesta, joka koski Neuvostoliittoa ”objektiivisesti” käsittelevää artikkelisarjaa. Matkan lykkääntyminen kolmella vuodella oli Paavolaisen kertoman mukaan kuitenkin saanut kustantajan muuttamaan mieltään.¹⁰⁷ Tässäkin on silti havaittavissa liioittelua: vaikka Paavolainen oli kertonut Heifetsille, että Gummerus oli ”allekirjoittanut sopimuksen halukkaasti”, ei kustantajan arkistossa ole tällaista sopimusta¹⁰⁸.

Paavolainen arveli Heifetsille myös, että hänen aiemmat epäonnistumisensa viisumin saamisessa olisivat johtuneet Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden ongelmista – ei siis siitä, ettei hän olisi henkilökohtaisesti ollut tervetullut.¹⁰⁹ Paavolaisen viisumianomusten hylkäämisessä ei sinänsä ollutkaan mitään poikkeuksellista, vaikka Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisiä jännitteitä todennäköisempi syy oli Stalinin vainojen myötä tapahtunut yleinen sulkeutuminen ulkomaailmalta. Vuoden 1937 ensimmäisten kahdeksan kuukauden aikana turistien määrä Neuvostoliitossa laski kokonaiset 65 prosenttia, ja viisumihakemuksia hylättiin samana vuonna kolminkertainen määrä vuoteen 1936 nähden¹¹⁰.

Heifets on raportoinut Paavolaisen kirjoitusaikeita koskevat puheet huolellisesti, mikä osaltaan kertoo VOKS:in odotuksista kirjaa kohtaan. Raportissa on myös kirjahanketta koskeva väliotsikko ”Paavolaisen vaikeudet”. Paavolaisen suurin huoli oli, etteivät suomalaiset olisi lainkaan valmistautuneita lukemaan ”totuutta” Neuvostoliitosta. Jos Paavolainen kirjoittaisi kaiken sen mukaisesti mitä oli itse nähnyt, kukaan ei uskoisi häntä – ei siksi, ettei totuutta haluttaisi Suomessa tietää, vaan koska kukaan ei ollut sitä aiemmin kertonut.

¹⁰⁶ David-Fox 2012, 48–49.

¹⁰⁷ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 93–94.

¹⁰⁸ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 93–94; Gummerus Oy:n kehityspäällikkö Risto Väisäsen sähköpostiviestit tekijälle, 13.6.2012 ja 15.6.2012, tekijän hallussa. Kaikkien toteutuneiden kirjojen kustannussopimukset ovat säilyneet, joten on todennäköistä, että asiasta oli sovittu suullisesti, mutta kun hanke ei toteutunut, kirjallinen sopimus jäi tekemättä.

¹⁰⁹ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 93.

¹¹⁰ David-Fox 2012, 303.

Paavolainen selitti, että suomalainen lehdistö tukahdutti totuuden ja kertoi suomalaiselle lukijalle vain huonoja asioita Neuvostoliitosta: kaikki esitettiin synkässä valossa. Paavolainen pyysi Heifetsiltä, että tämä arvioisi hänen tilannettaan Paavolaisen maine huomioiden. Suomalaiset tunsivat hänet ”totuuden puhujana”, mutta jos hän puhuisi totta Neuvostoliitosta, löytyisi ihmisiä, jotka sanoisivat että hänet oli ”ostettu”.¹¹¹ Tällaiset huomiot vihjaavat Paavolaisen halunneen hienovaraisesti varoittaa Heifetsiä siitä, että uskottavuutensa säilyttämiseksi hän ei voisi jättää kielteisiä asioitakaan mainitsematta.

Siinä mielessä Paavolaisen huolen vilpittömyyttä ei ole syytä epäillä, ettei Suomessa ennen toista maailmansotaa juuri ollut julkaistu Neuvostoliiton yhteiskunnallisia oloja tai kulttuuria suhteellisen kiihottomasti käsittelevää kirjallisuutta. Muutamia poikkeuksia tähän sääntöön toki oli, kuten Arvi Kivimaan *Helsinki, Pariisi, Moskova* -teoksen (1929) teatterikuvaukset sekä jo mainittu, venäläistä vallankumousrunoutta käsittelevä Paavolaisen esse *Nykyaikaa etsimässä* -kirjassa.¹¹² Kivimaakin antaa kirjassaan Neuvostoliiton kulttuurielämälle lopulta varsin kovan tuomion, sillä vaikka hän oli nähnyt Moskovassa teknisesti hyvin korkeatasoista näyttämötaidetta, teatterista puuttui vapaus, ”ilma, jota kaikki taide hengittää”. Kivimaa kuvailee myös näkemiään elintarvikkeita jonottavia ihmisiä, sadepäivän ”nihkeää hajua” ja laahaavaa, ”betoninyrkin” ohjastamaa elämänmenoa. ”Vapaa taide, vapaa tiede, vapaa kansanvalistus ovat kommunistisen pakkovallan saartamat”, hän kirjoittaa.¹¹³ Toisaalta lehdistössä oli sittemmin julkaistu myös positiivisia arvioita. Kesäkuussa 1938 *Suomen Sosialidemokraatti* haastatteli Helsingin Kansanteatterin näyttelijä-ohjaaja Hugo Hytöstä tämän Neuvostoliiton-matkan jälkeen. Hytösen mukaan missään ei nähnyt ”sellaista teatteritaiteellista kokonaisuutta ja saumattomuutta kuin Moskovan ja Leningradin teattereissa eikä missään näyttelijäainees ole niin herkästi ja täysivireisesti myötäelävää kuin Idän suuren valtakunnan ihmeteltävissä teattereissa”¹¹⁴.

Heifets kertoo raportissaan syventyneensä keskustelemaan Paavolaisen kanssa tämän vaikeuksista ja tarjonneensa kolme mahdollista ulospääsyä tilanteesta. Ensimmäinen vaihtoehto oli kertoa ”totuus” välittämättä siitä, mitä ”tietyt kirjalliset piirit” ajattelivat – Heifets nimittäin kertoo vakuutelleensa Paavolaiselle, että ”suurin osa Suomen kansasta” kyllä tiesi totuuden. Toinen vaihtoehto oli kirjoittaa asioista valossa, jossa tietyt piirit Suomessa halusivat ne nähdä; kolmas mahdollisuus oli yksinkertaisesti olla kirjoittamatta mitään. Ei ole perusteita olettaa, että Heifets olisi tosissaan ehdottanut Paavolaiselle muuta vaihtoehtoa kuin rohkeasti kirjoittaa havaitsemistaan myönteisistä asioista. Hän kuitenkin selvästi halusi saada suomalaisen puhumaan lisää. Kun Heifets kysyi, mitä Paavolainen aikoi palattuaan kotiin, tämä oli kohottanut olkapäitään ja vastannut, ettei ”vakavasti puhuen” vielä tiennyt. Tilanteen hankaluudesta kertoo sekin, että Paavolainen turvautui jälleen liioitteluun. Samalla kun hän vakuutteli Heifetsille, ettei pystyisi valehtelemaan, hän väitti tottuneensa kirjoitensa joutumiseen sensuurin hampaisiin. Esimerkkinä tästä hän väitti, että hänen kirjansa fasistisesta Saksasta oli ollut ”kaikkialla kielletty”.¹¹⁵ Todellisuudessa käännöksen ilmestyminen Ruotsissa sai hyvän vastaanoton, ja se herätti kiinnostusta myös

¹¹¹ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 94.

¹¹² Immonen 1987, 442; ks. myös Lähtenmäki 2009, 302–305.

¹¹³ Kivimaa 1929, 34, 67.

¹¹⁴ Hugo Hytösen sanomalehtihaastattelu. *Suomen Sosialidemokraatti* 16.6.1938.

¹¹⁵ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 94.

muissa Pohjoismaissa. Pian Neuvostoliiton-matkansa jälkeen marraskuussa 1939 Paavolainen sai Tanskasta *Ristin ja hakaristin* mahdollista sikäläistä käännöstä koskevan yhteydenoton, mutta se ei enää johtanut tuloksiin¹¹⁶.

Lopulta Paavolainen oli sanonut Heifetsille, ettei hän sallinut ”rehellisen havainnoitsijan” mainettaan tahrattavan. Niinpä hän aikoi puhua Neuvostoliitosta ”objektiivista totuutta” suomalaisten ennakkoluuloista huolimatta. Paavolainen kertoi ymmärtäneensä kuluneiden reilun kahden viikon aikana, että valtiojohdon ”lupaukset ovat todellisia”. Neuvostokansalainen oli oikeutettu sanomaan, että hän saavuttaisi huomenna yhtä tai toista, koska hän todella tunsu, että näin tulisi tapahtumaan. Paavolainen mainitsi jälleen ihmisten ilon – kysymyksen, joka on vahvasti esillä myös *Pako pimeyteen* -trilogian toteutuneissa kirjoissa. Hän ilmoitti, ettei ollut pitkään aikaan nähnyt niin iloisia kasvoja: ”Kaikki elävät, kaikki rakastavat ja kunnioittavat työtä”. Paavolaisen mukaan Neuvostoliitossa kyllä oli vielä paljon hankaluuksia, mutta ne olivat kasvun aiheuttamia eikä ”orgaanisia puutteita”.¹¹⁷

Lisää sellaista, minkä Heifets saattoi hyvillä mielen kirjoittaa raporttiinsa, oli tulossa. Moskova–Volga-kanavan vaikuttavuus ja Heifetsin seura eivät ainakaan olleet haitaksi, kun Paavolainen ilmoitti uskovansa Neuvostoliiton tulevaisuuteen – tosin jälleen on huomionarvoista, että tällä tavoin nykyhetken puutteet olisi mahdollista jättää vähemmälle huomiolle. Heifetsin muistiosta selviää, että Paavolainen mainitsi kanavaristeilyllä André Giden vierailun maassa vuonna 1936¹¹⁸. Tämä on merkityksellistä, sillä Gide oli kaikista Neuvostoliitossa ennen toista maailmansotaa käyneistä ulkomaalaisista se, joka aiheutti isännille suurimman pettymyksen. Gideen kohdistuneet odotukset olivat olleet kovat jo siksi, että häntä pidettiin Pariisin johtavana intellektuellina ja Pariisia koko maailman kulttuurisena pääkaupunkina ja kosmopoliittisen älymystön intellektuaalisena kotina. Neuvostoliiton projektina oli syrjäyttää Pariisi ja Ranska kulttuurisesta johtoasemasta, ja Moskovasta piti tulla sen symbolina kuvainnollisesti ”neljäs Rooma”. Kun ottomaanit olivat valloittaneet Konstantinopolin vuonna 1453, venäläiset olivat alkaneet pitää Moskovaa ja koko valtakuntaansa Rooman henkisen perinnön jatkajana, ortodoksisuuden kotina ja siten ”kolmantena Roomana”. Neuvostoyhteiskunnan tuli siis saavuttaa jotain vieläkin suurempaa.¹¹⁹

Myös vieraat haluttiin vakuuttaa, ja esimerkiksi Gustaf Hellström kertookin *Vägen till paradiset* -kirjassaan, että vuoteen 1945 mennessä Moskovon kaupunkikuvan oli määrä muistuttaa Pariisia bulevardeineen ja rengasteineen¹²⁰. Uudistusten valmistelussa oli vielä kaksi- ja kolmekymmenlukuisten taitteessa hyödynnetty myös ulkopuolista osaamista: sveitsiläinen Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret) oli vierailut Moskovassa 1920-luvun lopulla ja hahmotellut suunnitelmia kokonaan uudelleen rakennettavasta, valtakatujen ja ruutukaavan jäsentämästä kaupungista. Le Corbusierin näkemys oli täydellinen vastakohta sille talonpoikaisuudelle, joka Moskovassa vuodenvaihteessa 1926–1927 vierailleen Walter Benjaminin mielestä oli leimannut kaupunkia.¹²¹

¹¹⁶ Jarl Johansénin kirje Hørsholmista Paavolaiselle Helsinkiin, 25.11.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 293. Ba. Saapuneeet kirjeet. 12a:1.

¹¹⁷ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 94–95.

¹¹⁸ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 95.

¹¹⁹ Figes 2002, 136, 151–152, 214–215, 300; Clark 2011, 140–141.

¹²⁰ Hellström 1937, 48–49.

¹²¹ Clark 2011, 77.

Gide kirjoitti matkakokemuksistaan kaksi kirjaa, joista ensimmäinen *Retour de l'U.R.S.S.* (1936, ”Paluu Neuvostoliitosta”, ei suomennettu) ilmestyi pian matkan jälkeen ja toinen, *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* (1937, ”Jälkihuomioita” edelliseen, ei suomennettu), julkaistiin vuotta myöhemmin. Innostuneena ja vakaumuksellisena kommunistina matkaan lähtenyt Gide joutui ennen kaikkea pettymään. Hänen mielestään Neuvostoliitto tietoisesti valehteli maailmalle väittämällä, että työläisten asiat olivat hyvin, vaikka totuus oli aivan toinen. Pahinta oli huijauksen suuruus, hän kirjoittaa. Ja Gide oli vihainen myös kommunisteille ulkomailla – ei niille, joita oli huijattu, vaan niille jotka olivat poliittisista syistä toistaneet työläisille Neuvostoliiton valheet.¹²² Ruotsalaisen Hellströmin kokonaisarvio *Vägen till paradiset* -kirjassa oli sentään positiivisempi. Hän muotoilee, että työläisen asema ei Neuvostoliitossa ollut niin huono kuin kommunismin vastustajat ulkomailla toivoivat, eikä niin hyvä kuin kannattajat luulivat. Mutta olot olivat sentään yleisesti paremmat kuin edellisillä sukupolvilla.¹²³

Ainakin Giden kritiikki oli Paavolaiselle tuttua, joten hän oli ilman muuta varautunut kohtaamaan Neuvostoliitossa utopioiden ja todellisuuden välisen ristiriidan. Hän oli myös viittänyt Gideen jo *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjassaan. Samalla hän oli esittänyt yhden tärkeimmistä älymystön poliittiseen sitoutumiseen liittyvistä kannanotoistaan:

Juuri ennen kirjani painoon menoa luen sanomalehdistä, että nyky-Euroopan levottomin henki, André Gide, on tehtyään matkan Neuvostoliittoon palannut pettyneenä takaisin Panait Istratin tapaan ja todistanut: nykyisin ei ole enää mitään eroa bolševismin ja fascismin välillä... Älymystön ikuinen tragedia! Juuri kun se on antanut poliittisille johtajille omat vaikeasti taistellut periaatteensa ja viisautensa tulokset, olosuhteet ovat kehittyneet niin pitkälle, että alkuperäistä teoreettista järjestelmää on jo mahdotonta toteuttaa. Tämä ei ole mikään meidän ajallemme tunnusmerkillinen ilmiö; se on aina ollut älymystön murhenäytelmä.¹²⁴

Paavolainen olisi tuskin voinut jättää Gideä mainitsematta myöskään Neuvostoliitto-kirjassaan, jos sellainen olisi ilmestynyt. Mutta koska kävi niin kuin kävi, on mahdotonta sanoa mikä hänen lopullinen kantansa olisi ollut. Heifetsille hän ei kuitenkaan empinyt korostaa luottamustaan: Paavolainen sanoi, että puutteita voitiin kyllä osoittaa vaikka wc-paperin puutteessa, kuten Gide oli tehnyt. Mutta jos häneltä kysyttäisiin, mikä on neuvostokansalaiselle tärkeämpää tänään, wc-paperi vai painettu sana, kirjat ja lehdet – tai Moskova–Volga-kanava, jonka veroista rakennelmaa hän ei ollut missään muualla nähnyt – hän vastaisi, että ”wc-paperin kanssa voidaan vielä odottaa”.¹²⁵

Paavolaisen vakuuttelut tulevaisuudenuskostaan olivat Heifetsille varmasti mieluisaa kuultavaa. Aiempina vuosina jo kahdesti torjuttu Paavolainen ei selvästikään ollut kirjailija, jota VOKS olisi erityisesti kaivannut ulkomaisten Neuvostoliiton-ystävien harventuneeseen joukkoon. Moskovasta oli kyllä haviteltu eräitä muita suomalaisia kirjailijoita vierailulle myös Paavolaisen kirjemaininnan perusteella tunnetun vuoden 1934 matka-aikeen jäl-

¹²² Gide [1937] 1938, 29.

¹²³ Hellström 1937, 80; ks. myös Rothstein 2009, 204. Hellström mainitsee vielä erikseen Neuvostoliiton työläisten edelleen surkeat asuinolot, joissa ei välttämättä ollut tapahtunut edistystä.

¹²⁴ Paavolainen [1936] 1993, 178–179.

¹²⁵ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 95.

keen, kesällä ja syksyllä 1937, siis juuri Stalinin terrorin hurjimpien vaiheiden kynnyksellä. Asia oli ollut esillä suomalaisten kommunistien piirissä korkeimmalla tasolla, mikä selviää Tukholmaan heinäkuussa 1937 siirtyneen Arvo ”Poika” Tuomisen kirjeenvaihdosta Otto Wille Kuusisen kanssa. Syyskuussa Kuusiselle lähettämässään kirjeessä Tuominen ottaa esille Moskovassa puhutut suunnitelmat kutsua joku nuori kirjailija käymään ja kirjaa tekemään, mutta aavistelee samalla, että toimeen olisi pitänyt ryhtyä jo aiemmin: ”Nu börjar det nog att bli för sent.”¹²⁶ Seuraavista kirjeistä loka- ja marraskuulta käy ilmi, mistä oli kyse: puhdistusten ja näytösoikeudenkäyntien vaikutus näkyi vasemmistoälymystön asenteissa, ja esimerkiksi Raoul Palmgren oli ryhtynyt avoimesti arvostelemaan Neuvostoliittoa lehdistössä.¹²⁷

Periksi ei kuitenkaan annettu, ja ainakin Vaaskivi, Elvi Sinervo ja Pentti Haanpää kiinnostivat Kuusista edelleen. Saman vuoden joulukuun 13. päivän kirjeessään Kuusinen pyytääkin Tuomista lähettämään näiden kirjoja Moskovaan¹²⁸. Haanpään osalta asia myös eteni. Hänen kirjeistään Arvo Turtiaiselle 2. ja 4. marraskuuta ilmenee, että Turtiainen oli houkutellettu häntä matkustamaan Neuvostoliittoon. Haanpää ei kuitenkaan ollut innokas lähtemään. Hänen perustelunsa kertoo epäluulosta, johon Stalinin vainoilla oli epäilemättä osansa: ”Kaikkellainen lahja herättää minussa samat tunteet kuin tarun mustalaisessa se runsaslihainen keitto: onkohan tämä oikeaa lihaa.”¹²⁹

Varovaisia oltiin myös rajan itäpuolella, mikä näkyy suomalaisten kommunistien kirjeenvaihdossa. Tatu Väätäinen valmisteli Petroskoissa Haanpään tekstien venäjännösten julkaisua ja kirjoitti joulukuun 21. päivänä SKP:n puheenjohtaja Jukka Lehtosaarelle. Väätäistä huolesti, oliko Haanpää edelleen vasemmistolainen kirjailija, kun oli sattunut sellaisia keikahduksia kuin ”Giden fasistoituminen”¹³⁰. Pian molemmille tosin tuli muita murheita, sillä Lehtosaari pidätettiin tammikuussa ja Väätäinen seuraavana kesänä. Väätäinen ammuttiin lokakuussa 1938 ja Lehtosaari kuoli vankileirillä syyskuussa 1939.¹³¹

Vuonna 1939 Paavolainen oli vielä Haanpäätäkin suurempi kysymysmerkki, mutta hän oli sentään innokas ja Wuolijoen suosittelema. Heifets ja muu VOKS:in johto saattoivat ajatella, että otetaan, mitä saadaan. Ulkomaalaisen tekemälle Neuvostoliitto-kirjalle, jossa ”objektiivisuus” olisi edes osittain tarkoittanut, mitä Paavolainen antoi kesäkuun 4. päivän kanavaristeilyllä ymmärtää, olisi ollut vuonna 1939 tilausta. Neuvostoliiton maine lännessä ei ollut tuolloin kehuttava. Maailmalla lähes tuntemattoman suomalaisen kirja ei tietenkään olisi riittänyt korjaamaan Giden aiheuttamaa vahinkoa, mutta jotain hyvää siitä olisi voinut seurata. Hellströmin kirja tasapainoili kritiikin ja tulevaisuususkon välimaastossa, joten jos se oli VOKS:issa luettu, saattoi silläkin olla jonkinlainen rohkaiseva vaikutus.

¹²⁶ Arvo ”Poika” Tuomisen (kirjeessä ”Fritjof”) kirje Tukholmasta Otto Wille Kuusiselle (kirjeessä ”Bäste bror”) Moskovaan, 2.9.1937. RGASPI, f. 516, op. 2, d. 1522, l. 29–30. Peitenimistä ks. Rentola 1994, 85–86. Kaikki viittaukset Venäjän yhteiskunnallis-poliittisen historian valtionarkiston (*Rossijski gosudarstvennyi arhiv sotsialno-političeskoj istorii*, RGASPI) aineistoihin perustuvat muistiinpanoihin, jotka tekijä on saanut professori Kimmo Rentolalta.

¹²⁷ Arvo ”Poika” Tuomisen (kirjeissä ”Fritjof”) kirjeet Tukholmasta Otto Wille Kuusiselle (kirjeissä ”Bäste bror”) Moskovaan, 5.10. ja 23.11.1937. RGASPI, f. 516, op. 2, d. 1522, l. 31–32, 36.

¹²⁸ Otto Wille Kuusisen (kirjeessä ”Bäste bror”) kirje Moskovasta Arvo ”Poika” Tuomiselle (kirjeessä ”Fritjof”) Tukholmaan, 13.12.1937. RGASPI, f. 516, op. 2, d. 1522, l. 42.

¹²⁹ Pentti Haanpään kirjeet Piippolasta Arvo Turtiaiselle Helsinkiin, 2.11.1937 ja 4.11.1937. Julkaistu teoksessa Haanpää 2005, 189–190.

¹³⁰ Tatu Väätäisen kirje Petroskoista Jukka Lehtosaarelle Moskovaan, 21.12.1937. RGASPI, f. 516, op. 2, d. 1525.

¹³¹ Lehtosaaren ja Väätäisen kohtaloista ks. Rentola 1994, 97–98, 225 ja Krekola 2006, 347, 373, 382–383.

Paavolaisen vierailu oli silti uhkapeliä, ja sen toteutuminen osoittaa, että Neuvostoliitossa oli taas valmiutta ottaa aiempaa suurempia riskejä kirjailijavierailujen kautta toteutettavassa kulttuuridiplomatiassa. Selvänä erona vuoden 1937 tunnusteluihin kuitenkin on, ettei Paavolaisen matkasta ole mainintoja SKP:n vuoden 1939 kirjeenvaihdossa, jota ylipäänsä on olemassa vain vähän – ja harvassa olivat Stalinin vainojen jäljiltä myös kirjoittajat. Paavolaisen oli löytänyt Wuolijoki, jonka yhteys Heifetsiin oli saattanut syntyä VOKS:in sijaan myös NKVD-väylää pitkin¹³².

Vierailutoiminnan lamaanuttanut yleinen epäluulo ulkomaalaisvaikutteita kohtaan ja Neuvostoliiton suosion hiipuminen kansainvälisten vasemmistopiirien keskuudessa olivat samanaikaisia ilmiöitä¹³³. Maineensa huipulla Neuvostoliitto oli ollut vuosien 1934 ja 1936 välillä, jolloin vetovoimaa selitti David-Foxin mukaan kolme tekijää: vuoden 1929 pörssiromahdusta seurannut suuri talouslama, fasismin ja erityisesti kansallissosialismin uhka sekä Kominternin omaksuma antifasistinen kansanrintamapolitiikka, joka mahdollisti kansallisille kommunistisille puolueille yhteistyön sosiaalidemokraattien kanssa. Jo 1930-luvun alkuvuodet olivat olleet suotuisan kehityksen aikaa, jolloin aiemmin politiikasta etäällä pysytelleet intellektuellit kuten Gide ja maanmiehensä Romain Rolland lähentyivät Neuvostoliittoa.¹³⁴ Vuosikymmenen lopulla Neuvostoliiton mainetta länessä auttoi vielä Espanjan sisällissota (1936–1939). Kuten David Priestland on huomauttanut, Stalin päätti suosittelua Espanjan kansanrintaman sosialisteille maltillista ”parlamentaarista tietä”, jotteivät erityisesti britit ja ranskalaiset vieraantuisi liikaa tasavaltalaisten asiasta.¹³⁵ Espanjan sota ja Neuvostoliiton sisäpoliittisen tilanteen kiristyminen merkitsivät kuitenkin muutosta aiempiin vuosiin. Amerikkalainen kriitikko ja kirjallisuudentutkija Roger Shattuck on myöhemmin tiivistänyt osuvasti, että 1930-luvun puolivälin vuodet olivat poliittisesti ja intellektuaalisesti vuosikymmenen sydän – epätodellinen välitila jolloin saatettiin toivoa, että eurooppalainen kulttuuri oli mahdollista vielä pelastaa totalitarismilta ja sodalta ja että Venäjän vallankumous voitaisiin sovittaa läntiseen intellektuaaliseen traditioon ilman enempiä verenvuodatusta¹³⁶. Vuoteen 1939 mennessä tämä oli jo mennyttä.

Heifetsin muistion perusteella Paavolaisen hyväntuulisuudelle Moskova–Volga-risteilyllä oli arkisempiakin syitä kuin halu korostaa uskoa Neuvostoliiton tulevaisuuteen. Laivalla oli mukana opas, jota suomalainen kuunteli tarkkaavaisesti. Paavolainen kehui Heifetsille oppaan työskentelyä ja erityisesti sitä, miten organisoidusti tämä osasi kiinnittää matkustajien huomion itseensä. Ilmeisesti oppaan läsnäolo ja ammattimaisuus olivat Paavolaiselle positiivisia yllätyksiä: hän ei ollut osannut odottaa opasta, koska kanavaristeily ei ollut mikään ryhmämatka. Heifets kirjoittaa Paavolaisen olleen vaikuttunut siitäkin, kuinka ”huomaavaisesti neuvostokansalainen kuunteli oppaan kertomuksia”. Paavolainen teki muistiinpanoja keskustelustaan oppaan kanssa käymästään keskustelusta, josta osan Heifets tulkkasi. Merkintöjä syntyi myös kanavan pituudesta, rakennusten määrästä ja

¹³² Wuolijoen yhteyksistä Neuvostoliiton salaiseen poliisiin ks. Manninen 2006, passim ja Tuomioja 2006, 236–242.

¹³³ David-Fox 2012, 298.

¹³⁴ David-Fox 2012, 209–210, 288–289; ks. myös Andrew & Ungar 2005, 3 ja Clark 2011, 169–170.

¹³⁵ Priestland 2009, 193–194.

¹³⁶ Andrew & Ungar 2005, 83–84. Teoksessa siteerataan Shattuckin vuonna 1984 julkaistua esseettä ”Having Congress: The Shame of the Thirties”.

rakennustöiden suuruudesta.¹³⁷ Tällaisten huomioiden korostuminen Heifetsin muistiossa saattaa tosin johtua osittain siitä, että vuonna 1937 valmistuneen kanavan oli suorastaan pakko olla vaikuttava: minkä tahansa Moskovan-vierailun pakollisiin kohteisiin tuolloin kuulunut kanava oli yksi Neuvostoliiton suurimmista siihenastisista rakennusprojekteista, ja sen symbolista ja konkreettista merkitystä Moskovalle hyödynnettiin propagandassa ja kulttuurissa ahkerasti. Kymmenet tuhannet pakkotyöläiset, joista yli 20 000 kuoli, olivat raataneet viisi vuotta ja tehneet sisämaakaupunki Moskovasta ”viiden meren sataman”. Hengissä selvinneistä yli 50 000 vapautettiin 14. heinäkuuta 1937, ja seuraavana päivänä vietettiin avajaisjuhlaa.¹³⁸

Risteilyllä Heifets käytti mahdollisesti tilaisuutta hyväkseen ja kokeili Paavolaisen kiinnostusta sotilasasioihin, sillä hän kertoo osoittaneensa tälle risteilyllä ohitettuja lentokenttiä. Vakoojalta Paavolainen tuskin kuitenkaan vaikutti, sillä hän ihaili lähinnä kanavaa. Laivalla oli mukana myös muutama univormupukuinen sotilas. Heifets huomautti heidän olevan vapaalla palveluksesta ja osallistuneen risteilylle, koska he olivat kiinnostuneita kulttuurista. Sotilaat sentään onnistuivat herättämään Paavolaisen mielenkiinnon. Hän pyysi Heifetsiä kiinnittämään huomionsa ”jyrkkään eroon” Neuvostoliiton ja länsieurooppalaisten maiden sotilaissa. Paavolainen selitti, että esimerkiksi Saksassa kaikki oli militarisoitu: jos joku oleskeli Berliinissä vaikka vain tunnin, ei siellä voinut olla huomaamatta SA-joukkoja tai marssivia lapsia. ”Siellä te tunnette, että militarismi on ilmassa”, Heifets kirjoittaa Paavolaisen sanoneen. Mutta Neuvostoliitossa asiat olivat toisin, eikä Paavolainen ollut nähnyt mitään sellaista Leningradissa eikä Moskovassa. Toki sotilasosastoja oli näkynyt, mutta ne olivat selvästi palaamassa tehtäviltään, minkä huomasi sotilaiden pölyisistä kasvoista ja vaatteista. Paavolainen kertoi havainneensa Leningradissa enemmän sotilaita kuin Moskovassa, mutta nämä eivät hänestä olleet palvelustehtävissä vaan ”vapaita kansalaisia”, joita oleskeli siellä täällä. Neuvostoliitossa ”ei todellakaan ole marssivia lapsia”, Paavolainen totesi. Hän kuitenkin kysyi Heifetsiltä, missä puna-armeijan osastot oikein olivat, kaupungeissa vai niiden reunamilla. Heifets raportoi vastanneensa, että kasarmeja oli sekä kaupungeissa – jopa keskustojen tuntumassa – että niiden ulkopuolella. Hän oli myös osoittanut Paavolaiselle joitain kanavalta näkyviä suurikokoisia rakennuksia. Tätä seuraa kuitenkin lakoninen toteamus: Paavolainen ei suuresti kiinnostunut rakennuksista, eikä asia ”aiheuttanut enempää kysymyksiä”.¹³⁹

Muistion lopussa on vielä lyhyt arvio Paavolaisesta henkilönä, joka todellakin aikoi vakavasti tutkia Neuvostoliittoa, Neuvostoliiton ihmisiä ja uutta neuvostokulttuuria. Heifets arvioi, että kaikki Paavolaisen arviot olivat tähän liittyen ”positiivisia ja korostetusti objektiivisia”. Viimeisenä seuraa vielä kiinnostava huomio kirjahankkeesta: Paavolainen kertoi, että Neuvostoliittoa ”idealisoivat” journalistit ja kirjailijat aiheuttivat hänen mielestään maalle suurta haittaa. He eivät ymmärtäneet, etteivät he tällä tavoin tehneet Neuvostoliitolle palvelusta. Todennäköisesti Paavolainen yritti jälleen vihjata Heifetsille, ettei hänen kirjastaan tulisi pelkkää ylistystä, sillä hän kertoi pitävänsä ”objektiivista kerrontatapa” parhaana, vahvimpana ja tarpeellisimpana kerronnan muotona. Paavolainen ilmoitti, että hän aikoi itse pitäytyä objektiivisuudessa: hän ei esittäisi poliittisia johtopäätöksiä eikä

¹³⁷ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 95.

¹³⁸ Stites 1992, 90–92; Schlögel [2008] 2012, 274–288, 382–384.

¹³⁹ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 95.

filosofisia pohdiskeluita. Oli myös Heifetsin edun mukaista kirjata tällaiset huomiot tarkasti ylös, ettei mahdollinen kritiikki tulisi yllätyksenä ja ettei vaikuttaisi siltä, että Heifets oli arvioinut vieraan asenteet väärin. Hän kuitenkin kertoo Paavolaisen korostaneen, että tämä oli nähnyt paljon ja oli näkemäänsä tyytyväinen. Tekstin Paavolainen aikoi laatia päiväkirjan muotoon ja käsitellä siinä yksityiskohtaisesti kaikkea, mitä oli nähnyt.¹⁴⁰ Onkin huomionarvoista, että vaikka Neuvostoliitto-kirjaa ei syntynyt, Paavolainen toteutti *Synkän yksinpuhelun* juuri päiväkirjamuotoisena.

Heifetsin muistio kesäkuun neljänneltä päivältä osoittaa, että Paavolaisen kokemukset Leningradissa ja Moskovassa olivat tehneet vaikutuksen. Vieras oli saanut ensi kosketuksensa Neuvostoliittoon, ensin Leningradissa – jossa tsaarinajan perintö ja uusi kulttuuri kohtasivat häntä erityisesti kiehtoneella tavalla – ja sitten pääkaupunki Moskovassa, kommunismin edustaman maailmankatsomuksen ja yhteiskuntajärjestelmän keskuksessa. Kaksi vuotta aiemmin Hellström oli pitänyt Moskovaa tulevaisuuden kaupunkina, jota Kremlistä ohjattu neuvostoyhteiskunta suunnitteli ja rakensi mieleisekseen¹⁴¹. On pääteltävissä, että Paavolainen oli saanut samansuuntaisen käsityksen, ja että hänenkin kulttuurinen katseensa oli toden teolla päässyt uuden äärelle, niin kuin oli tapahtunut Saksassa ja Etelä-Amerikassakin. Mutta toisin kuin aiemmilla matkoilla, isännät odottivat hänen jatkuvasti kertovan vaikutelmistaan, ja hänen oli tällöin valittava sanottavansa tarkasti.

Volgaa alajuoksuun

Kanavaristeilyä seuranneilta kolmelta viikolta Paavolaisen tekemisistä ja muusta matkaan liittyvästä tiedetään varsin vähän. Se, että Paavolainen oli tehnyt VOKS:in johtoon positiivisen vaikutuksen, on Heifetsin muistion ohella pääteltävissä myös viisuminjatkamispyynnöstä, jonka Heifets ja VOKS:in ensimmäisen länsiosaston päällikkö Šaprov olivat lähettäneet Inturistille 11. kesäkuuta. Perusteluna kahden viikon pidennykselle on Paavolaisen toive päästä seuraamaan *fizkultura*-paraatia eli tapahtumaa, jossa urheilu- ja liikuntajärjestöt esiintyivät Moskovassa 18. heinäkuuta.¹⁴² Sen lisäksi, että jo Leningradin-vierailun oli annettu venyä, isännät eivät kiirehtineet suomalaisen lähtöä pääkaupungistakaan.

Taidemaalari Juri Pimenov, jolle myöhemmin myönnettiin Leninin ja Stalinin palkinnot ja Neuvostoliiton kansantaiteilijan arvonimi, oli kaksi vuotta aiemmin öljyvärimaalaukseen *Uusi Moskova* kuvannut elävää, tulevaisuuteen katsovaa ja muuttuvaa kaupunkia¹⁴³. Pimenov on vanginnut kankaalle näkymän ja tunnelman urbaanista ympäristöstä, joka oli ”nykyajan” kokemusta tavoittelevaa vierasta inspiroinut paikka vielä Stalinin vainojen jälkeenkin. Kirjeessään Kurjensaarelle 11.6. Paavolainen kehuu Moskovaa ”kuohuttavan merkilliseksi” kaupungiksi, jossa menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus pyrkivät sulautumaan ”melkein raivokkaalla dynaamisuudella”. Ohjelma oli ollut ”vallan valtava” ja uudet kadut, rakennukset ja metro ”suurenmoiset”. Myös Kremlin jokivarsien ”ihmeellinen”

¹⁴⁰ Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 95–96.

¹⁴¹ Hellström 1937, 46.

¹⁴² Heifetsin ja Šaprovin kirje Inturistille 11.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 22a.

¹⁴³ Pimenovin *Uusi Moskova* (öljy kankaalle, 140 x 170 cm, Tretjakovin galleria, Moskova) on osa tämän tutkimuksen kannen kuvitusta. Ks. myös Schlögel [2008] 2012, 42–43.

iltatunnelma saa maininnan. Paavolainen toteaaakin, että hän oli ”yhä vielä Moskovassa, vaikka alkuperäisen suunnitelman mukaan minun olisi jo pitänyt olla Kaukaasiassa”.¹⁴⁴ Kirjesensuuri toki asetti jälleen sisällölle ehtoja, mutta positiivinen vaikutelma Moskovasta urbaanina ympäristönä lienee silti autenttinen. Kokemus oli myös hyvin erilainen kuin Neuvostoliiton eurooppalaisimmassa kaupungissa Leningradissa. Venäläistä sananlaskua mukailien Pietari oli Venäjän pää, mutta sydän oli Moskova, jossa itä ja länsi yhdistyivät¹⁴⁵.

Kesäkuun puolivälin jälkeen Paavolaisen asiat mutkistuivat hieman, sillä hän kärsi noin viikon verran jonkinlaisista terveysongelmista. Sairastelun laatu ei VOKS:in asiakirjojen tai muidenkaan asiakirjojen perusteella selviä, mutta Moskovan kesäkuinen ilmasto tuskin helpotti tilannetta: ”Kuumuus ottaa hermoille ja tunnen itseni rasittuneeksi jo nyt”, Paavolainen kirjoitti Viljaselle 24. kesäkuuta. Myös vodkalla saattoi olla vaikutusta asiaan, mistä Helvi Hämäläinen olikin varoitellut jo ennen lähtöä: ”Älä kovin paljon ryyppää, ettet tulisi jaloistasi huonoksi ennen matkaa”. Lopulta vaivat kuitenkin ilmeisesti helpottivat.¹⁴⁶ Matkan henkinen ja fyysinen rasittavuus nousee esille myös Paavolaisen suomalaiselle lehdistölle antamista lausunnoista, esimerkkinä maininta, ettei hän lopuksi jaksanut väsymyksensä takia enää matkustaa kuin lentoteitse¹⁴⁷. Kesäkuun lopulla, todennäköisesti 26. päivänä, hän vihdoinkin pääsi lähtemään viisipäiväiselle höyrylaivamatkalle Volgalle silloisesta Gorkista eli Nižni Novgorodista silloiseen Stalingradiin eli entiseen Tsaritsyniin ja nykyiseen Volgogradiin¹⁴⁸. Volgan-matkaan liittyvää mahdollista VOKS- tai Inturist-aineistoa ei ole ollut käytettävissä, mutta matkareitti selviää luotettavasti Paavolaisen omasta ”Volga”-kirjoituksesta vuodelta 1946. Pysähdyspaikkoja olivat ainakin Tatarstanin ”tarunomainen” pääkaupunki Kazan; Leninin syntymäkaupunki Uljanovsk eli entinen Simbirsk; maatalouden, teollisuuden ja tieteen alueellisenä keskuksena tunnettu silloinen Kuibyšev eli Samara sekä ”maalauksellisen vihannoivien kukkuloiden” hallitsema Saratov. Muitakin matkareitin varrella olleita paikkakuntia mainitaan.¹⁴⁹

Laivamatka oli Paavolaiselle ilmeisen mieluinen ja inspiroiva kokemus. Lähinnä Leningradissa ja Moskovassa vietetyn noin kuuden viikon jälkeen se tarjosi uudenlaisia elämyksiä, niin maisemiensa, kaupunkikohteidensa kuin matkan varrella näyttäytyneen kulttuurisen monimuotoisuudenkin kautta. Ilman näitä kokemuksia Paavolaisen olisi ollut mahdotonta kirjoittaa ”Volga”-tekstiään, jonka Riitta Pyykkö on huomauttanut *Pietari–Leningradin* ohella määrittäneen vahvasti sitä, millaisena hänen Venäjä-kuvansa on sodanjälkeisille tarkastelijoille näyttäytynyt¹⁵⁰. ”Volga” on sujuvasti kirjoitettu, mutta sisällöltään kauttaaltaan poliittisesti korrekti ja rakenteeltaan yllätyksetön vaihtuvien maisemien mosaiikki, josta

¹⁴⁴ Kurjensaari 1975, 201; Paavolainen Jaakko 1991, 159.

¹⁴⁵ Figes 2002, 154–157.

¹⁴⁶ Helvi Hämäläisen kirje Paavolaiselle (paikkakuntia ei mainittu), 2.5.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 293. Ba. Saapuneet kirjeet. 37:16; Paavolaisen kortti Moskovasta Lauri Viljaselle Helsinkiin, 24.6.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Bb. Lähteneet kirjeet. 150:13; Heifetsin kirje Inturistille, 7.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 14; Heifetsin raportti keskustelusta Paavolaisen kanssa, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 92.

¹⁴⁷ ”Venäjän suurista urheilujuhlista sodantuntuiseen Länsi-Eurooppaan. Kirjailija Olavi Paavolainen kotiutunut pitkältä matkaltaan.” *Suomen Sosialidemokraatti* 24.9.1939.

¹⁴⁸ Paavolainen 1946e, 422. ”Volga”-artikkelin mukaan lähtö tapahtui ”kolme päivää juhannuksen jälkeen”, mutta koska postikortissaan Viljaselle 24. kesäkuuta Paavolainen kertoo lähtevänsä matkalle ”ylihuomenna”, on todennäköistä, että hän tarkoittaa juhannusaattoa eikä juhannuspäivää. Ks. Paavolaisen kortti Moskovasta Lauri Viljaselle Helsinkiin, 24.6.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Bb. Lähteneet kirjeet. 150:13.

¹⁴⁹ Paavolainen 1946e, 418–439; ks. myös Riikonen 1995, 96.

¹⁵⁰ Pyykkö 2012, 249.

Jaakko Paavolaisen sanoin kenties ”puuttuu jotain siitä innostuksesta, jonka olettaa olleen mukana matkalla”¹⁵¹.

Neuvostoliiton kulttuurihistoriaa tuntevia saattaa kiinnostaa eräs ”Volgan” yksityiskohta, joka Paavolaisen valintana on varmasti suoraa seurausta sodasta. Kyse on Konstantin Simonovin *Dni i notši* -pienoisromaanin (1943–1944) sitaatista kirjoituksen alussa. Stalingradin taisteluun liittyvässä tarinassa sotilas juo Volgan vettä epäuskoisena siitä, että sota ja suuri virta – lapsuuden maisema ja venäläisyyden ääretön symboli – olivat kohdanneet.¹⁵² Simonoviin liittyy kuitenkin myös toinen huomionarvoinen ulottuvuus, jota Paavolainen tuskin tiedosti. Hän oli menestyksekkään elämäntyön tehnyt ja Neuvostoliitossa moninkertaisesti palkittu lyyrikko ja näytelmäkirjailija, jonka Orlando Figes on nostanut päähenkilökseen ihmiskohtaloita Stalinin vainojen keskellä käsittelevässä ja kiitetyssä *Whisperers*-tutkimuksessaan (2007).

Aristokraattitautaisen, mutta 1930-luvulla itsestään tietoisesti ”proletaarikirjailijan” tehneen Simonovin onnistui vahvan luonteensa ja ymmärryksensä turvin välttää vainojen uhriksi joutuminen, luovia tiensä eteenpäin ja lopulta nousta juhlituksi sosialistisen työn sankariksi. Figes on kuvannut vuonna 1915 syntynyttä Simonovia tutkimuksensa traagiseksi sankariksi, joka kasvoi neuvostojärjestelmään – ”hyväksi stalinistiksi”, jos sellainen oli ylipäänsä mahdollista olla – ja siksi häneltä puuttuivat Figesin sanoin keinot vapautua järjestelmän moraalisesta paineesta ja vaatimuksista.¹⁵³ Katerina Clark on puolestaan muistuttanut, että myös Simonovin iällä on suuri merkitys, kun tarkastellaan hänen kokemusmaailmaansa verrattuna esimerkiksi sellaisiin kirjailijoihin kuin Ehrenburg (s. 1891) tai Mihail Koltsov (s. 1898)¹⁵⁴. Simonovin kohtalona oli syntyä sellaisen sukupolven edustajaksi, joka ei ollut kasvanut aikuiseksi vielä 1910- tai 1920-luvuilla eli vallankumouksellisten vuosikymmenillä – ja jonka kuuluisista kulttuurivaikuttajista monilla oli ainakin osittain juutalainen identiteetti. Kun tässä tutkimuksessa tarkastelen Paavolaisen 1930-luvun kulttuurikritiikkiä, tiedostan sen kirjoittajan kantaneen edelleen mukanaan kaksikymmenlukulaisen modernistin ja tulenkantajan kokemuksia. Figesin tutkimuksessa Simonov toimii erityisesti sen sukupolven edustajana, jonka identiteettiin ja maailmankuvaan stalinistihallinnon oli helpointa vaikuttaa. Kuten Figes kirjoittaa, vain Simonovin ja hänen kaltaistensa sanojen ja tekojen ymmärtämisen kautta on edes mahdollista ymmärtää heidän aikaansa.¹⁵⁵ Paavolainen ei tietenkään tavoitellut mitään tällaisesta symboliikasta vaan valitsi Simonov-sitaatin Stalingradin taistelun ja päättyneen sodan jälkeisestä perspektiivistä. Mutta historia on kerännyt tekstiin uusia merkityksiä, niin kuin sillä on tapana. Tutkijalle, joka on ottanut tehtäväkseen tarkastella yksilöä ymmärtääkseen menneisyyden vierasta maailmaa, Simonovin sanoilla on hiljaista, mutta puhuttelevaa voimaa.

Paavolaisen kuvauksesta nousevat esiin maisemat ja näköalat niin suurelta virralta kuin kaupungeistakin, kansankuvaus ja Neuvostoliiton uuteen kulttuuriin liittyvät huomiot. Pysähdyspaikkojen laitureilla ”varsinaisen neuvostokansan elämä” näyttäytyi Paavolaiselle ”kaikessa rehevydessään”. Vaikka kansanomaisuus oli vahvasti läsnä, sitä ”hillitsee ja hal-

¹⁵¹ Paavolainen Jaakko 1991, 213.

¹⁵² Paavolainen 1946e, 413. *Dni i notši* suomennettiin vuonna 1945 nimellä *Öitä ja päiviä*, mutta Paavolaisen suomenkielisen sitaatin oikean teoksen nimi on kirjoitettu muotoon ”Päiviä ja öitä”.

¹⁵³ Figes [2007] 2011, 12–13.

¹⁵⁴ Clark 2011, 349–350.

¹⁵⁵ Figes [2007] 2011, 13, 678.

litsee kaikkialla uusi neuvostoliittolainen kurinalaisuus ja järjestys”. Erityismaininnan saa sukupuolisuuteen liittyvä huomio: ”Neuvostoliitolle luonteenomainen naisen kunnioitus ilmenee jokaisessa satamassa: äidit ja lapset pääsevät kaikilla laitureilla sijaitsevista ’omista’ huoneistaan ensimmäiseksi laivaan.” Myös laivat kantoivat kyljissään uuden ajan ja kulttuurin kaikuja: Paavolaista kuljetti *Tovarištš Mikojan*; vastaan höyryisivät ainakin *Kolhoznik*, *Barrikada* ja *Krasnyi Partizan* sekä Venäjän etelä–pohjoissuunnassa halkovan rautatien mukaan nimetty *Turksib*.¹⁵⁶

Näiden ylevien ja epäilemättä harkitusti valittujen sanojen taustaksi on syytä huomioida, että Paavolainen havaitsi Volgan-laivoissa sellaistaakin, joka ei sopinut julkaistavaksi. Kurjensaari kertoo hänen myöhemmin sanoneen, että olisi voinut halutessaan kirjoittaa laivojen neljännessä luokasta ”kauhukuvauksen”, josta olisi tullut ”jättiläismenestys”¹⁵⁷. Myös Paavolaisen Helsingissä pitämän Neuvostoliitto-esitelmän muistiinpanoissa on maininta ”Täydellinen luokkaero esim. laivoilla”, mikä epäilemättä viittaa samaan epäkohtaan. Toisaalta muistiinpanoissa on myös huomio ”luokattomasta yhteiskunnasta” Paavolaisen ihailemassa metrossa.¹⁵⁸ Clark onkin tutkimuksessaan nostanut Moskovan metron esimerkiksi tilasta, jossa neuvostoyhteiskunnan tasavertaisuuden utopia parhaiten toteutui – vaikka loisteliaasti koristellut asemarakennukset eivät kaikkia vieraita vakuuttaneetkaan¹⁵⁹. Paavolaista metro oli kiinnostanut jo 1920-luvun Pariisissa, missä betoniholvit ja ”maailma suurkaupungin alla” olivat tehneet vielä Eiffelin tornia ja Nôtre-Dame’iakin väkevemmän vaikutuksen¹⁶⁰. Vuonna 1937 myös Gustaf Hellström oli ihastellut Moskovan metroa ja nostanut sen esille, kun hän oli kuvannut kaupunkia Leningradille vastakohtaiseksi ja eläväksi tulevaisuuden metropoliksi. Hellströmin mielestä Neuvostoliiton kannattikin olla ylpeä Moskovan maanalaisesta.¹⁶¹

Tyylillisesti ”Volga”-kirjoituksessa on aineksia, jotka tuovat sen lähelle *Lähdön ja loitsun* tunnelmia. Paavolainen kirjoittaa Volgan valkeasta yöstä (*belaja notš*), jonka hän ensi kerran koki ”jossakin Isadin ja Barminon välillä”. Se oli ”kuin jokin täydellinen sinfonia siitä, mitä pohjolan kesäyössä on haurasta ja vaaleata, kuulasta ja pysähtynyttä, lyyriillistä ja tuoksuavaa...” Näkymät painuivat mieleen: havupuumetsiä, pähkinäpuulehjoja, omenatarhoja, korkeat töyräät Kuibyševin luona. Tekstissä palataan myös vuoden 1937 matkaan toisella suurella virralla, Paranällä: ”Siitä muistuttivat hiekkasärkät sekä lietteiset tai lehtevät saaret; ja vähäiset pikkukaupungit pitkine puulaitureineen, joilla hevoset korskuivat ja talonpoikainen kansa arotomun värjäämine vaatteineen hyöriskeli, muistuttivat usein täydellisesti jotakin Diamantea tai Itatia.”¹⁶²

Maalauksellisen kauniina Paavolainen ei Volgaa pitänyt, sillä maisemassa oli riittämiin myös yksitoikkoista venäläistä tasankoa. Virran lumous asui syvemmillä, ”historian siipien mahtavassa huminassa sen aaltojen yllä; sen edustamien taloudellisten arvojen ja luovan

¹⁵⁶ Paavolainen 1946e, 421, 426–427. Paavolaisen kirjoitusasut ovat osin virheelliset: *Tavarištš Mikojan*, *Kolhoznik* ja *Krasni Partisan*.

¹⁵⁷ Kurjensaari 1975, 202.

¹⁵⁸ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Yleisiä kysymyksiä”, sivu 3.

¹⁵⁹ Clark 2011, 128.

¹⁶⁰ Paavolainen 1929, 262–268. Essee ”Suurkaupungin alla” oli alun perin ilmestynyt vuotta aikaisemmin *Suomen Kuvalehden* numerossa 25/1927.

¹⁶¹ Hellström 1937, 46–48.

¹⁶² Paavolainen 1946e, 421–423, 428–431.

työn pohjattomassa rikkaudessa, ja ennen kaikkea siinä suurpiirteisyydessä, jolla se leikkaa venäläisen maiseman pohjolan tummista havumetsistä Kaspian meren auringon polttamiin suola-aroihin saakka ja halkaisee varsillaan asuvien, mitä erilaisimpiin heimoihin ja rotuihin kuuluvien kansojen 50-miljoonaisen massan”.¹⁶³ Yhteiskunnallisuus, vanha ja uusi venäläisyys, näkyvät tekstin lopussa Neuvostoliiton saavutuksille tunnustusta antavalla tavalla – tosin sellaisin ”konseromanttisin” sävyin, joita Paavolainen käytti myös ennen sotaa. ”Volga-laulujen salaperäinen rytmi” ei enää perustunut tsaarinajalle tyypilliseen romantiikkaan tai ”kumeaan kohtaloon alistumiseen”. Laulut kantoivat nyt myös teollisuuden ja tekniikan ääniä nykyisyydestä: ”Öisin heittävät Gorokin, Kasaanin, Saratovin, Staligradin uudet voimalaitokset valokimppujaan pimeydessä huokaavan majesteettillisin virran aaltojen raskaan kohinan ylle ja karkoittavat menneisyyden haamut”. Neuvostoliiton ”uusi ihminen” oli ryhtynyt muokkaamaan Venäjän valtimosuuntaa ja valjastanut sen voiman. Eikä tämä tyytynyt vain ”passiiviseen ja lyyrilliseen toteamukseen” Kaspianmereen virtaavasta Volgasta, vaan tahtoi ”Prometeuksen lailla” hallita jokea ja muita luonnonvoimia. Paavolainen päättää ”Volgan” neuvostoihmisen ”nuorekkaan itsevarmaan” voitonhuutoon, jonka tämä saattoi esittää maailmalle Moskova–Volga-kanavan valmistuttua: ”Volga virtaa nyt Moskovaan!”¹⁶⁴

”Volgan” julkaisuvuonna 1946 maailma, jota Paavolaisen kulttuurinen katse vielä kesä-heinäkuun vaihteessa 1939 tavoitteli, oli jo mennyttä. Sota oli katkaissut suuren linjan. Mutta valtatie, maalla tai ihmisen muokkaamissa uomissa, selvästi puhuttelivat häntä yhä. Missä luonnonvoimia oli uhmattu, Paavolainen jäi katsomaan. Tämä toteutuu myös *Synkässä yksinpuhelussa*, esimerkiksi syyskuun 6. päivän 1942 merkinnässä, jossa hän kirjoittaa Kontupohjan vesivoimalaitoksesta¹⁶⁵.

Neuvostoliiton ihmisiin liittyvät kysymykset olivat ”Volga”-kirjoitusta vielä vahvemmin esillä ”Tanssitaide”-tekstissä (1946), jossa Paavolainen käsittelee maan kulttuurien moninaisuutta. Molemmat tekstit julkaistiin Matti Kurjensaaren toimittamassa Suomi–Neuvostoliitto-seuran artikkelikokoelmassa *Naapurimme Neuvostoliitto*, jonka toimituskuntaan Paavolainenkin kuului. ”Tanssitaide”-tekstistä oli olemassa myös varhaisempi versio, joka oli ilmestynyt *40-luku*-aikakauslehdessä jo huhtikuussa 1945 otsikolla ”Neuvostoliiton tanssitaide”. Kun neuvostoliittolainen kulttuurivaltuuskunta vieraili Helsingissä tammi-kuussa 1945, Paavolainen kävi seuraamassa ainakin Puna-armeijan kuoron ja tanssiryhmän, Leningradin Akateemisten Teatterien solistien ja balettianssijoiden sekä Igor Moisejevin johtaman kansantanssiryhtyeen esityksiä¹⁶⁶. Suurimman vaikutuksen häneen teki Moisejevin ryhmä, joka saakin kirjoituksissa eniten huomiota.

Myös tanssitaideä käsittelevissä teksteissä on viittauksia vuoden 1939 matkaan. Ne koskevat Paavolaisen eri kaupungissa näkemiä baletteja, tanssiesityksiä ja muita performansseja, joissa näkyi Neuvostoliiton ”nykyinen kansallisia erikoispiirteitä korostava

¹⁶³ Paavolainen 1946e, 428–429.

¹⁶⁴ Paavolainen 1946e, 445; ks. myös Pyykkö 2012, 251–252.

¹⁶⁵ Paavolainen 1946a, 431–432; Pyykkö 2012, 233–234.

¹⁶⁶ Paavolainen 1945, 206; Paavolainen 1946d, 336–337; Kurjensaari 1975, 236–239; Paavolainen Jaakko 1991, 213.

kulttuuripoliittikka”¹⁶⁷. Paavolaisen matkallaan kohtaama kansallisten kulttuurien moninaisuus oli tietenkin huolellisesti valmisteltu osa VOKS:in vaikuttamisen strategiaa. Samalla kun Neuvostoliiton keskusjohto oli ottanut kulttuurin tiukasti hallintaansa ja puhdistukset kitkivät toisinajattelijoita, kansallisia vähemmistöjä ja niiden kulttuuria ryhdyttiin suunnitelmallisesti tekemään näkyväksi. Esimerkiksi Moskovan kirjallinen instituutti alkoi määrätietoisesti kouluttaa kirjailijoita eri etnisistä ryhmistä, myös sellaisista joilla ei merkittävää kirjallista kulttuuria vielä ollut. Kansallisoopperoita ja sinfoniaorkestereita perustettiin ahkerasti ympäri Kaukasusta ja Keski-Aasiaa. Paavolaisen matkaan mennessä oli alkanut ilmestyä myös *Družba narodov* (”Kansojen ystävyys”) -niminen lehti, jota hänellekin oli mahdollisesti esitelty.¹⁶⁸ ”Ei ole mikään sattuma, että Moisejevin kansantanssiyhtye perustettiin juuri stalinilaisen kulttuuripoliittisen linjan suurena läpimurtovuonna” eli 1937, Paavolainen kirjoittaa¹⁶⁹.

”Tanssitaide” on laadittu Suomen ja Neuvostoliiton uuden ystävyyspolitiikan ehdoilla, eikä se siten avaa suoria näköaloja Paavolaisen ajatteluun vuodelta 1939. Mutta kuten Riitta Pyykkö on huomauttanut, artikkelin tyylilliset ratkaisut ovat Paavolaiselle ominaisia: teksti kuvaa tanssia ruumiillisuuden, eksoottisuuden, pukujen visuaalisuuden ja sukupuolisuhteiden kautta.¹⁷⁰ Muutamat tanssit veivät Paavolaisen ”niin syvälle kansansielun salaperäisiin uumeniin”, että hänen mieleensä välähti suorastaan D. H. Lawrence: ”Mitä kaikkea tämä Uuden Meksikon intiaanitanssien hurmioitunut ja nerokas tulkitsija olisikaan voinut löytää aroa, vuoristoa ja haukkaa kuvailevasta kirgiisiläisestä tanssista, adzaristanilaisesta sotilastanssista ”Horumi” tai pohjoisosseettilaisesta häätanssista ”Simd!”¹⁷¹

Paavolaisen Volgan-matka päättyi Stalingradiin, ”teräksen ja Stalinin kaupunkiin”. Höyrylaiva vaihtui linja-autokyytiin, joka vei hänet Donin Rostoviin. Kumpaankaan kaupunkivierailuun liittyen ei ole saatavilla VOKS-asiakirjoja, joten ainoita tunnettuja lähteitä ovat Paavolaisen muutamat omat viittaukset julkaistuissa teksteissä ja yksittäinen postikortti Viljaselle 3. heinäkuuta. Stalingradista Paavolainen kirjoittaa ”Volgassa”, korostaen kaupungin teollistamista ja voimakasta kasvua Venäjän vallankumouksen jälkeen. Hän mainitsee myös kaupunkia asuttavien ”rotujen kirjavuuden”: venäläisten ohella siellä tapasi ”kirgiisejä, kalmukkeja, baskiireja ja tataareja sekä nuoria sekarotuisia, jotka eivät lukeudu mihinkään kansanryhmään”.¹⁷² Donin Rostovin -vierailu puolestaan tulee esille *Synkässä yksinpuhelussa*¹⁷³. Palapeliä täydentää yksittäinen VOKS-asiakirja, jossa ohimennen mainitaan Paavolaisen vierailleen joissakin *Donbasin* eli Donetsin altaan alueen ”uusissa kaupungeissa”, siis todennäköisesti Ukrainan neuvostotasavallan puolella¹⁷⁴.

¹⁶⁷ Paavolainen 1945, 210–211; Paavolainen 1946d, 342–346. VOKS luotti Paavolaiselle laaditussa ohjelmassa sekä laatuun että määrään: Paavolainen kertoo nähneensä matkansa ”ehdottomasti suurimmiksi taiteelliseksi elämyksikseen” kohonneet, Puškinin teksteihin perustuvat tanssidraamat *Bahšisarain suibkulähde* ja *Kaukasian vanki* peräti kolmessa eri kaupungissa, Leningradissa, Moskovassa ja Tbilisissä. *Bahšisarain suibkulähde* oli näytetty myös Lion Feuchtwangerille tämän vieraillessa Moskovassa reilut kaksi ja puoli vuotta aiemmin. Ks. Schlögel [2008] 2012, 90.

¹⁶⁸ Figes 2002, 505–506; Clark 2011, 190.

¹⁶⁹ Paavolainen 1945, 211; Paavolainen 1946d, 344; ks. myös Stites 1992, 78–79. Kansojen ystävyuden tema oli vahvasti esillä myös muissa vuoden 1945 jälkeen julkaistuissa kuvauksissa kuten Neuvostoliitossa vuosina 1948 ja 1949 vierailleen kansanedustaja ja kulttuurivaikuttaja Kaisu-Mirjami Rydbergin kirjoituksissa, joita ilmestyi Suomi–Neuvostoliitto-Seuran lehdessä (Rydberg päätoimittajana 1948–1956). Ks. Koivisto 2013, 195, 213–218.

¹⁷⁰ Pyykkö 2012, 247–248.

¹⁷¹ Paavolainen 1945, 212; Paavolainen 1946d, 348

¹⁷² Paavolainen 1946e, 440–441.

¹⁷³ Paavolainen 1946a, 372, 468.

¹⁷⁴ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 91.

Paavolainen vietti Donin Rostovissa ilmeisesti muutaman päivän. Ainoat konkreettiset tiedot ohjelmasta ovat *Joutsenlampi*-baletti Maksim Gorki -teatterissa ja vierailu läheiseen Zernogradin kaupunkiin, jolla oli keskeinen merkitys Neuvostoliiton maatalousteollisuudessa ja -tutkimuksessa. Zernogradissa Paavolaiselle oli esitelty ainakin suuri sovhoosi¹⁷⁵. Helsingin Neuvostoliitto-esitelmän muistiinpanoissa myös mainitaan ”kuin kolhooseille luodut” arot sekä kasvitieteilijät Ivan Mitšurin ja Trofim Lysenko, joista jälkimmäinen tunnettiin ”kapitalistisen perinnöllisyystieteen” kiihkeänä vastustajana. Epäilemättä muikin ohjelma painottui Neuvostoliiton kulttuuristen, teknologisten ja taloudellisten saavutusten esittelyyn. Myös muutamat tunnelmalliset hetket ja näkymät saavat *Synkässä yksinpuhelussa* ohimenevän maininnan: ”[M]uistan aroilta saapuvan hiekkamyrskyn Sernogradin matkan jälkeen, muistan sähkövalossa säihkyvän kulttuuripuiston heikullisen vihreyden etelän sametinmustassa yössä, muistan puiston käytävillä parveilleen nuorison iloisen hälinän ja muistan täysikuun Donin yllä...” Paavolaiselle oli jälleen tärkeää kertoa jotain kaupungin tunnelmasta, tosin Donin Rostovin tapauksessa tuokiokuva ei ollut erityisen omaperäinen. Arojen kuivan, hiekkaa kantavan tuulen ohella kaupunkia hallitsi jo vanhojen kasakkalaulujen tuntema uljas ja ”hiljainen Don’, m e i d ä n Donimme”, kuten Paavolainen Inturistin opasta siteeraa.¹⁷⁶

Donin Rostovin ja Donetsin altaan jälkeen Paavolainen jatkoi etelään, kohti Georgiaa ja Tbilisiä. Matkan kulun jäljittäminen on kokonaisuudessaan kuin palapelin rakentamista, mutta tästäkin etapista on olemassa yksittäinen maininta, jälleen *Synkässä yksinpuhelussa*. Paavolainen kertoo yöpyneensä silloisessa Ordžonikidzessa eli Vladikavkazissa: ”Muistan unohtumattoman tuloillan kaupungissa, saavuttuani sinne Volgan, Stalingradin ja Rostovin kautta, illan kuohuvan ja savisen Terekin rannalla, musteensiniset yöpilvet Kazbekin huipun yllä, ympäristön raskasmielisen melankolian ja samalla mieleni pohjalla tuntuvan riemun ajatellessani huomista matkaa Gruusian sotilastietä myöten vuorien takana aukeavaan etelään...”¹⁷⁷ Kurjensaarelle Paavolainen kirjoitti Tbilisiin olleen koko kiertomatkan hienoin elämys, ”loistava yhdistelmä” länttä ja itää. ”Kuvankauniit gruusialaiset ihmiset, moskeijat, laulut ja musiikki” olivat ”suggeroivia”, ja siinä missä Moisejevin ryhmän kansantanssit myöhemmin muistuttivat häntä D. H. Lawrencesta, Tbilisi tarjosi ”välähdyksiä gideläisestä elämänhurmasta”.¹⁷⁸ Onni Hallalle lähettämässään kortissa Paavolainen ylisti myös ”itämaista saunaa”¹⁷⁹.

Kukaties Paavolaisella oli jo lupaavia ennako-odotuksia, jotka olivat matkalla saaneet vahvistuksen: Neuvostoliiton Helsingin-lähetystössä kauppavaltuutettuna työskennellyt ja Suomeen kesällä 1930 loikannut tbilisiläinen Suren Erzinkjan oli kirjoittanut, että georgialaisnainen oli ”paremman sukupuolen kaunein ja halutuin edustaja maailmassa”. Erzinkjanin loikkaus, johon liittyi rakkaussuhde pietarinsuomalaiseen oopperalaulaja Arvida

¹⁷⁵ Paavolaisen kortti Donin Rostovista Lauri Viljaselle Helsinkiin, 3.7.1939. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Bb. Lähteneet kirjeet. 147:1. Paavolainen kirjoitusasu on ”Sernograd”.

¹⁷⁶ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Teollisuutta”, sivu 7; Paavolainen 1946a, 372; Figs 2002, 504; Polonsky 2010, 218; Johnston 2011, 33; Pyykkö 2012, 240–241.

¹⁷⁷ Paavolainen 1946a, 468; ks. myös Pyykkö 2012, 239–240. Paavolaisen kirjoitusasut ovat ”Ordžonikidze” ja ”Vladikavkas”.

¹⁷⁸ Kurjensaari 1975, 201.

¹⁷⁹ Paavolaisen kortti Batumista Onni Hallalle Vihdin Otalammelle, 9.7.1939. SKS KIA, OHa. Kirjekokoelma 600. Ba. Saapuneet kirjeet. 35:15.

Eerolaan, kiistanalainen miljoonavekseli ja runsaasti kulissien takaista kovaa poliittista peliä, oli ollut kesällä ja syksyllä 1930 varsin näkyvästi esillä sanomalehdissä ja epäilemättä myös joidenkin seurapiirien puheissa – siitäkin huolimatta, että Lapuan liike jätti muita uutisia varjoonsa. Erzinkjan salanimellä H. Lorelli kirjoittama salapoliisikertomus *Kamo: tsaarivallan vihollinen* ilmestyi Gummerukselta 1934, ja saattoi kiinnostaa Paavolaista niin tekijänsä kuin Georgiaan ja Tbilisiin sijoittuvan tarinansakin puolesta.¹⁸⁰ Toinen hänelle mahdollisesti tuttu lähde, jossa Etelä-Venäjän naiskauneutta suorasukaisesti kehuttiin, oli Hellströmin *Vägen till paradiset* -kirja. Muualla Neuvostoliitossa Hellström ei tosin erityisesti pitänyt näkemästään vaan valitti, että vaikka kosmetiikkaa käytettiin ja erityisesti manikyyrit olivat suosittuja, varsinkin työläisnaisten olemus jätti muutoin paljon toivomisen varaa.¹⁸¹ Oli miten oli, Paavolaisen mieltymyksestä Tbilisiin ja sen ympäristöön kertoo jo se, että hän palasi kaupunkiin vielä lomamatkalla toukokuussa 1951. ”Loistomatka, sekä hengen että ruumiin puolesta – viimeainittuun nähden oli Gruusia kyllä yliveto!” hän kehui tuolloin Lauri Viljaselle¹⁸².

Vuoden 1939 matkallaan Paavolainen vietti Tbilisissä korkeintaan muutaman päivän, sillä viimeistään 9.7. hän oli jo Batumissa Mustanmeren rannalla¹⁸³. Georgia jäi taakse seuraavana päivänä, kun hän nousi *Armenia*-nimiseen höyrylaivaan määränpäänään Sotši¹⁸⁴. On erittäin todennäköistä, että Sotši lähialueineen oli Paavolaisen viimeinen vierailukohde Mustanmeren itärannikolla. ”Sotshista matkustan lentokoneella Moskovan urheiluparaatiin”, hän kirjoitti Kurjensaarelle 10.7. Paluu Moskovaan tapahtui joko 16. tai 17. heinäkuuta¹⁸⁵, eli Paavolainen vietti näin ollen Sotšissa joitain päiviä. Hän mainitsee vierailun myös Neuvostoliitto-esitelmässään ja *Synkässä yksinpuhelussa*¹⁸⁶, mutta sen tarkka sisältö ei ole tiedossa. Kaupunki oli ja on edelleen suosittu rantalomakohde, ja sitä oli näytetty myös Gidelle, joka kehuukin paikkaa *Retour de l’U.R.S.S* -kirjassaan¹⁸⁷. Vaikka voidaan olettaa, että Paavolaisenkin ohjelma oli astetta viihteellisempää kuin useimmissa muissa matkan vierailukohteissa, hänen esitelmämuistiinpanonsa antavat ymmärtää, etteivät hauskanpito-mahdollisuudet olleet sielläkään erityisen hyvät. Vaikka yhteensattumakin on mahdollinen, vaikuttaa jälleen siltä, että Paavolainen oli lukenut Hellströminsä. Tämä oli kirjoittanut neuvostoihmisen hiljaisesta kurinalaisuudesta myös kuvatessaan tunnelmia eteläisessä Neuvostoliitossa. Kun Paavolainen esitelmässään huomauttaa, ettei kurinalainen Sotši ollut ”mikään Naantali”, sävyssä on paljon samaa kuin Hellströmin kertoessa tunnelmista laivamatkalla Batumista Odessaan. Molemmat viittaavat siihen, ettei ”yli-intellektuaalisessa” Neuvostoliitossa osattu juhlia vapautuneesti.¹⁸⁸

¹⁸⁰ Rentola 2007, 11–45.

¹⁸¹ Hellström 1937, 54–55; ks. myös Tornbjørn 2008a, 106–107 ja Rothstein 2009, 203.

¹⁸² Paavolaisen kortti Tbilisistä Lauri Viljaselle Helsinkiin, 23.5.1951. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 294. Bb. Lähteneet kirjeet. 150:14.

¹⁸³ Paavolaisen kortti Batumista Onni Hallalle Vihdin Otalammelle, 9.7.1939. SKS KIA, OHa. Kirjekokoelma 600. Ba. Saapuneet kirjeet. 35:15.

¹⁸⁴ Muistiinpanoja Neuvostoliitosta. Aloitettu 7.4.1945. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Mottoja ja rubriikkeja”, sivu 5; Paavolainen 1946a, 15.

¹⁸⁵ Heifetsin kirje Moskovasta kirjailija Vera Inberille Peredelkinoon, 15.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 11.

¹⁸⁶ Paavolainen 1946a, 15.

¹⁸⁷ Gide [1936] 1937, 55–56.

¹⁸⁸ Hellström 1937, 201–202; *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikot ”Propagandaa” ja ”Vaarat”, sivut 4 ja 8.

Alkuperäisessä matkaohjelmassa – jossa Kaukasiaa olisi seurannut pitkä oleskelu Krimillä – oli sellaisia vierailukohteita kuin Jalta ja Sevastopol, mutta saatavilla olevia luotettavia tietoja yhdistelemällä on ilmeistä, ettei Paavolainen lopulta ehtinyt kumpaankaan¹⁸⁹. Jos hän todella olisi ollut Jaltassa tai Sevastopolissa, olisi vaikea ymmärtää miksi asiasta ei ole säilynyt ainuttakaan dokumenttia. Myöhemmin elokuussa Paavolainen kyllä matkusti Moskovasta lentäen Kiovaan ja Odessaan, ja molemmista kaupunkivierailuista on säilynyt yksityiskohtaiset tiedot vierailuista vastanneen Ukrainan VOKS:in eli UOKS:in papereissa. Vielä selvemmltä Krimin-matkan peruuntuminen vaikuttaa jo käytännön syiden takia. Koska Paavolaisen tiedetään lentäneen Moskovaan Sotšista eikä esimerkiksi Sevastopolista, olisi epäloogista, että hän olisi vajaan viikon aikana tehnyt edestakaisen matkan Krimille. Sotšista Sevastopoliin on lyhimmilläänkin eli meriteitse noin 650 kilometrin yhdensuuntainen matka.

Edellä esitetyn perusteella on ilmeistä, että Kurjensaari ja myöhemmin Jaakko Paavolainen ovat puutteellisten tietojensa takia tehneet virheellisiä päätelmiä Paavolaisen matkan Ukrainaan liittyvistä vaiheista. Kurjensaari on kirjoittanut, että ”Kaukaasian vuoriston” jälkeen vuorossa olisivat olleet ”Mustanmeren Riviera”, Krim ja hieman epämääräinen ”Ukrainan teollisuusalue”, minkä voi olettaa viittaavan hiili- ja terästeollisuudestaan tunnettuun Donetsin altaaseen. Jaakko Paavolainen on puolestaan vielä lyhyemmin esittänyt Paavolaisen käyneen ”Krimin rannoilla” ja samaisella Ukrainan teollisuusalueella ennen Moskovaan palaamista.¹⁹⁰ Ainoa välittömästi matkan jälkeiseltä ajalta peräisin oleva tunnettu viittaus Krimin-vierailuun on *Helsingin Sanomissa* 25. syyskuuta 1939 eli pian Paavolaisen Suomeen palaamisen jälkeen. Uutisessa siteerataan Paavolaista, joka luettelee vierailukohteitaan Krim mukaan lukien. Lehden mukaan hän kertoi nähneensä melkein kaiken, ”mikä Venäjällä Europan puolella vain voi tulla turistille kysymykseen”. Todennäköisesti kyse on kuitenkin alkuperäisen matkasuunnitelman pohjalta syntyneestä väärinkäsityksestä¹⁹¹. Edellisenä päivänä eli 24.9. ilmestyneessä *Suomen Sosialidemokraatin* uutisessa – jossa matkan lähtöpäiväksi on tosin kerrottu virheellisesti 12. toukokuuta – on lähes samanlainen sitaatti, mutta ilman mainintaa Krimistä¹⁹².

Varjoja Stalinin kirsikkatarhassa

Paavolainen palasi Moskovaan juuri ennen Punaisella torilla 18.7. järjestettyä *fizkultura*-näytöstä eli ”urheiluparaattia”, siis vajaan kolme viikkoa sen jälkeen, kun hän oli Gorkissa noussut *Tovarištš Mikojan* -höyrylaivaan. Eri lähteistä ilmenevät yksityiskohdat, kuten tieto siitä, että paraattia oli käytetty 11. kesäkuuta lähetetyn viisuminpidennyshakemuksen perusteena sekä Paavolaisen oma maininta tulevasta tapahtumasta kirjeessään Kurjensaa-

¹⁸⁹ Paavolaisen oli ollut tarkoitus viettää Jaltalla peräti yhdeksän vuorokautta (23.6.–2.7.1939) ja Sevastopolissa vielä kaksi (2.7.–4.7.). Ks. Kirjailija Olavi Paavolaisen matkasuunnitelma Neuvostoliitossa, 13.3.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ad. Matkustusasiakirjat.

¹⁹⁰ Kurjensaari 1975, 202; Paavolainen Jaakko 1991, 160.

¹⁹¹ ”Kolme kuukautta Venäjällä. Jännittävä paluu Balkanin kautta Suomeen. Pimeys ja kaasunaamari tunnus-omaista Parisille.” *Helsingin Sanomat* 25.9.1939.

¹⁹² ”Venäjän suurista urheilujuhlista sodantuntuiseen Länsi-Eurooppaan. Kirjailija Olavi Paavolainen kotiutunut pitkältä matkaltaan.” *Suomen Sosialidemokraatti* 24.9.1939.

relle 10. heinäkuuta, kertovat paraatiin kohdistuneista odotuksista¹⁹³. Tapahtuma mainitaan erikseen myös matkan jälkeen ilmestyneissä *Suomen Sosialidemokraatin* ja *Helsingin Sanomien* uutisissa¹⁹⁴. Kyseessä ei ollut mikä tahansa näytös, vaan vuodesta 1931 lähtien joka heinäkuussa järjestetty massatapahtuma, noin 40 000 urheilijan speetraakkeli, jonka toteutuksesta vastasi maaliskuussa 1918 perustettu ruumiillisen kulttuurin instituutti¹⁹⁵. Tapahtuma sai varsinkin 1930-luvun loppupuolen vuosina osakseen suurta huomiota ulkomaalaisten diplomaattien, journalistien ja muiden vieraiden piirissä. Paraati oli näkyvin ilmentymä Neuvostoliiton politiikasta, joka korosti sosialistisen ruumiinkulttuurin (*fiz-kultura*) yhteisöllisyyttä ja perustavanlaatuaista eroa porvarilliseen urheiluun. Muissakin kulttuurin muodoissa korostetut nuoruus, elinvoimaisuus ja Neuvostoliiton etninen monimuotoisuus olivat paraatissa vahvasti läsnä. Vuonna 1939 teemana oli kansojen ystävyys, joten eri neuvostotasavaltojen edustus oli silloin erityisen näkyvästi esillä.¹⁹⁶

VOKS-asiakirjoihin taltioituneet jäljet Paavolaisen matkan kulusta jatkuvat paraatin jälkeisen päivän tapahtumista. Heifetsin 19. heinäkuuta päivätty kolmisivuinen muistio kertoo hyvin samanlaisista Paavolaisen kirjaan liittyvistä keskusteluista, joita miehet olivat käyneet Moskova–Volga-kanavalla yli kuusi viikkoa aiemmin. Näihin aiheisiin päästiin kuitenkin vasta illalla, sillä iltapäivä kului hieman toisenlaisissa merkeissä. National-hotellilla – joka oli Metropolin tapaan yksi 1930-luvun alussa restauroiduista korkeatasoisista Inturist-hotelleista – Paavolainen ja Heifets tapasivat kirjailija Vera Inberin, jonka kanssa Paavolaisen oli ollut tekemisissä jo Helsingissä syksyllä 1934.¹⁹⁷ Heifets oli aloittanut Inberin ja Paavolaisen tapaamisen valmistelut jo yli kuukautta aiemmin, mikä käy ilmi hänen ja Šaprovinkin kirjeestä Inberille 15. kesäkuuta. Inberille oli tuolloin kerrottu, että Paavolainen tunsikin Inberin hyvin tämän ”Skandinavian asioiden kautta” ja toivoi tapaamista Inberille sopivana ajankohtana.¹⁹⁸ Vielä kesäkuussa ajatuksena oli järjestää tapaaminen Neuvostoliiton kirjailijaliiton tiloissa Moskovassa, mutta 15. heinäkuuta lähettämässään uudessa kirjeessä Heifets pyytää huomattavan kohteliaasti ja ystävällisesti, että Inber voisi vastaanottaa vieraan loma-asunnollaan Peredelkinossa ”noin 20.–21. heinäkuuta”¹⁹⁹. Moskovasta lounaaseen sijaitseville metsäisille kukkuloille oli kesällä 1934 perustettu Neuvostoliiton kirjailijaliiton ylläpitämä retriitti järjestelmän suosiota nauttineille sanataiteilijoille²⁰⁰. Kun Maksim Gorki oli julkistanut Peredelkinon perustamispäätöksen kirjailijaliiton tilaisuudessa kesällä 1934, retriitti oli heti saanut kirjailijoilta Tšehoviin viittaavan kunnioittavan lempinimen ”Stalinin kirsikkatarha”²⁰¹.

Heifetsin kuvaus tapahtumista Peredelkinossa, jonne hän Inberin ja Paavolaisen kanssa National-hotellilta viipymättä lähti, on melko lyhyt, mutta niukkasanaisuudessaan kiin-

¹⁹³ Heifetsin ja Šaprovinkin kirje Inturistille 11.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 22a; Kurjensaari 1975, 201.

¹⁹⁴ ”Venäjän suurista urheilujuhlista sodantuntuiseen Länsi-Eurooppaan. Kirjailija Olavi Paavolainen kotiutunut pitkältä matkaltaan.” *Suomen Sosialidemokraatti* 24.9.1939; ”Kolme kuukautta Venäjällä. Jännittävä paluu Balkanin kautta Suomeen. Pimeys ja kaasunaamari tunnusomaista Pariisille.” *Helsingin Sanomat* 25.9.1939.

¹⁹⁵ Schlögel [2008] 2012, 250; Grant 2012, 180.

¹⁹⁶ Keys 2003, 433; Schlögel [2008] 2012, 248–255; Grant 2012, 141.

¹⁹⁷ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90; Paavolainen Jaakko 1991, 131.

¹⁹⁸ Heifetsin ja Šaprovinkin kirje Moskovasta Inberille Peredelkinoon, 15.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 21.

¹⁹⁹ Heifetsin kirje Moskovasta Inberille Peredelkinoon, 15.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 11.

²⁰⁰ Clark 2011, 130.

²⁰¹ Westerman [2002] 2010, 169–170.

nostava. Raporttinsa alussa Heifets viittaa lyhyesti edellisen päivän paraatiin. Hän toteaa Paavolaisen kiittäneen pääsylipusta, ihailleen paraatia ja olleen yleisestikin tyytyväinen kokemaansa. Seuraavaksi Heifets siirtyy selostamaan iltapäivän kulkua Peredelkinossa. Inber tarjosi Paavolaiselle ja Heifetsille teetä ja esitteli taloan ja puutarhaansa, minkä jälkeen lähdettiin ulkoilemaan. Kävellessään kylälle kolmikko sai seuraa kahdesta muusta kirjailijasta, Lev Kassilista ja Abram Argosta. Keskustelut käsittelivät neuvostoliittolaisia runoilijoita. Heifets kirjoittaa Paavolaisen huomauttaneen, että nämä olivat huonosti tunnettuja ulkomailla ”käännösvaikeuksien takia”. Inber puolestaan oli puhunut Neuvostoliiton runoilijoiden työstä, omista töistään, *Litfond*-kirjallisuusrahostosta ja muusta aiheeseen liittyvästä.²⁰² Heifets kirjoittaa asiasta yksinkertaisen toteavasti ja värittömästi, mutta rivien välistä näkyy, että Paavolaisella saattoi olla hieman tukalat oltavat tällaisen keskustelun osapuolena. Edellisen vuosikymmenen lopulla hän olisi vielä ollut Suomen parhaita uuden neuvostokirjallisuuden asiantuntijoita, mutta ajat olivat muuttuneet.

Paavolaiselle oli ilman muuta käynyt selväksi, että varjot Peredelkinon vehreällä kylänraitilla olivat käyneet pitkiksi. Stalinin kirsikkatarha ei enää heinäkuussa 1939 ollut sopiva paikka syventyä keskusteluihin esimerkiksi vallankumousvuosina kuuluisuuteen nousseista futuristeista tai avantgardisteista, joiden rivit olivat edellisinä vuosina merkittävästi harventuneet. Tiedetään, että Paavolainen oli Neuvostoliiton Helsingin-edustuston tilaisuuksissa vuonna 1934 tavannut Inberin lisäksi ainakin yhden toisen Peredelkinossa asuneen kirjailijan, Boris Pilnjakin²⁰³. Tämä maailmaa nähnyt, muun muassa Kreikassa, Turkissa, Kiinassa, Japanissa ja Yhdysvalloissa vierailut, monissa teoksissaan suorapuheinen mies oli joutunut vaikeuksiin ensimmäisen kerran jo 1920-luvun lopulla, kun hänen novellinsa *Krasnoje derevo* (”mahonki”) oli julkaistu Saksassa (käännösillä *Mahagoni*)²⁰⁴. Helsingin-vierailunsa aikaan hän oli kuitenkin taas hyvien kirjoissa. Itse Stalin oli määrännyt kirjeessään Lazar Kaganovitšille ja Andrei Ždanoville 30. elokuuta 1934, että Pilnjak tulisi nimittää Neuvostoliiton kirjailijaliiton johtokuntaan. Määräys epäilemättä liittyi vähemmistökansalaisuuksien edustukseen: Pilnjak, alkuperäiseltä sukunimeltään Vogau, oli isänsä puolelta volgansaksalainen, ja Stalin nimeää kirjeessään koko joukon muitakin eri kansalaisuuksien edustajia. Samalla Stalin moittii Gorkin puheita kirjailijaliiton perustamisvaiheessa ”epälojaaleiksi”.²⁰⁵

Enää Paavolaisen ei kuitenkaan kannattanut Pilnjakista puhua, sillä tämän entinen talo oli jo hyvän aikaa ollut lojaalimman lahjakkuuden käytössä. Pilnjak oli poistunut taloltaan viimeisen kerran 28. lokakuuta 1937, kun NKVD haki hänet kesken Pilnjakien pojan syntymäpäiväjuhljen, joita vietettiin yhdessä Pasternakien kanssa. Puoli vuotta myöhemmin, illansuussa 20. huhtikuuta 1938 julistettiin kuolemantuomio, joka pantiin täytäntöön Kommunarkassa seuraavana aamuna. Syytöksiä oli esitetty niin vakoilusta Japanille, yleisestä veljeilystä porvarillisten tahojen kanssa kuin tietojen antamisesta Gidelle, jonka kanssa Pilnjak oli tekemisissä tämän Neuvostoliiton-vierailun aikana.²⁰⁶

²⁰² Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

²⁰³ Ilm. rek. n:o 1877/29.6.1934. Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219). KA, EK-VALPO. Henkilömappit.

²⁰⁴ Reck 1975, 55–66; Figes 2002, 472; Westerman [2002] 2010, 126.

²⁰⁵ Stalinin kirje Kaganovitšille ja Ždanoville, 30.8.1934, julkaisussa *Stalin i Kaganovič. Perepiska. 1931–1936 gg* 2005, 465–466. Stalin oli ensin kirjoittanut, että johtokuntaan ”voi” tehdä tiettyjä henkilönimityksiä, mutta korjannut nämä ilmaisut jälkikäteen muotoon ”täytyy”. Nimitykset toteutuivat sellaisenaan.

²⁰⁶ Reck 1975, 1–9; Shentalinsky [1993] 1995, 145–157; Westerman [2002] 2010, 181–184; David-Fox 2012, 266–268.

Inberkin oli kosmopoliitti, syntynyt Odessassa, asunut Ranskassa ja Sveitsissä ja solminut yhteyksiä ulkomaalaisiin. Lisäksi hänellä oli pahemmanlaatuinen sukurasite: isä Moses Špentser oli Lev Trotskin serkku. Inberillä oli siis tavallistakin painavampia syitä osoittaa uskollisuutensa ja oikeaoppisuutensa, ja hän oli joutunut vainojen aikaan puolustamaan itseään tavoilla, jotka varmasti jättivät jälkiä. Elokuussa 1936 Neuvostoliiton kirjailijaliiton johtokunnan puolueryhmässä oli keskusteltu trotskilais-zinovjevlaisten ”terroristien” tuomioista. Puolueen keskuskomitean alaisen ”kulttuuris-kasvatuksellisen työn” osaston muistio kertoo, että Inber oli esiintynyt vaisusti ja vieläpä kuiskinut käytävillä joutuneensa painostetuksi ylipäättään puhumaan. Syyttävä sormi osoitti myös Peredelkinon silloiseen asuintoveri Ivan Bespaloviin, joka ei ollut auttanut Inberia tämän puheen valmistelussa. Inber joutui selittelemään tapahtunutta, jolloin hän soimasi itseään siitä, ettei ollut ”erityisen tarmokkaasti vaatinut vastavallankumouksellisten salamurhaajien teloittamista”.²⁰⁷

Vaikeuksia oli myöhemminkin. Kirjailijaliiton lehden *Literaturnaja Gazeta*n varapäätoimittaja ja NKVD:n sisäisen valvonnan tiedustelutehtävissä toiminut Olga Voitinskaja, joka muutenkin kirjoitti Stalinille ahkerasti, raportoi tälle 30. tammikuuta 1939 Inberin organisoimasta ”neuvostovastaisesta kirjallisesta salongista”. Kirjeessään Voitinskaja selittää, että hän olisi mielellään esiintynyt Inberia vastaan, ellei NKVD olisi kieltänyt tätä. Lisäksi hän kertoo, että kirjailijaliiton sihteeri Aleksandr Fadejev, joka oli eräässä kokouksessa esittänyt Inberin vastaisen puheenvuoron, oli kyseisessä tilaisuudessa ainoa, joka ”ei ollut väärällä linjalla”.²⁰⁸ Kirje osoittaa, että vaikka Inberia ja hänen salonkiaankin tarkkailtiin, hänellä oli suojelijoita. Tällä oli epäilemättä hintansa, ja voidaan olettaa, että Inber oli joko joutunut lupaamaan jotain suojelun vastineeksi tai että häntä tarkkailtiin kiinnostavampien tietojen toivossa. Vuosina 1937–1939 NKVD:n erikoisryhmät vierailivat Stalinin kirsikkatarhassa ainakin seitsemän kertaa. Vaikka Inberia ei musta *marusja* nielaissutkaan, voidaan olettaa, että hänen ja Paavolaisen Peredelkinon-tapaamisessa oli toisenlainen tunnelma kuin Helsingin Bulevardilla vuonna 1934.²⁰⁹

Paavolaisen kaltainen ulkopuolinen ei tiennyt vainojen uhrien kohtaloiden yksityiskohdista, mutta jo ennen Peredelkinoa, viimeistään Puškinon Kirjailijoiden taloon 20. toukokuuta tehdyn vierailun jälkeen hänkin oli varmasti saanut käsityksen Neuvostoliiton kirjailijapiireissä vallinneesta yleisestä ilmapiiristä. Aikaansa seuraavan kulttuurikriitikon oli 1930-luvun lopulla muutenkin vaikea välttyä kuulemasta ja lukemasta asioita, jotka kertoivat karua kieltään kokonaistilanteesta. Esimerkiksi Hellström viittaa matkakirjasaan suorasanaisesti terroriin, joka ”lyijypilven tavoin” varjosti Moskovaa hänen vierailunsa aikaan. Hän kirjoittaa suorasanaisesti salaisen poliisin autoista ja niiden totisista matkustajista. Autokyytejä oli tarjolla niin uskollisille kuin toisinajattelijoillekin, ja yleensä sellainen

²⁰⁷ NKP(b):n keskuskomitean alaisen kulttuuris-kasvatuksellisen työn osaston konekirjoitettu muistio, 29.8.1936. Siteerattu teoksessa Clark & Dobrenko 2007, 316–317.

²⁰⁸ Voitinskajan kirje Stalinille, 30.1.1939, julkaisussa *Bolsaja tsenzura. Pisateli i žurnalisty v strane sovetov 1917–1956* 2005, 502–506.

²⁰⁹ Westerman [2002] 2010, 182, 185. *Tšernaja Marusja* tarkoittaa suomalaisittain ”Mustaa Maijaa” eli umpikoppista poliisiautoa. Stalinin vainojen uhreille omistetussa Anna Ahmatovan runossa *Rekviem* (ensimmäiset luonnokset 1934, julkaistu Saksassa 1963 ja Neuvostoliitossa 1987) on seuraavat säkeet: ”Zvezdy smerti stojali nad nami, / I bezvinnaja kortšilas Rus / Pod krovavymi sapogami / I pod šinami tšernyh marus.” (”Kuoleman tähdet näimme ylhäällä, / veriset saappaat polki kamaraa / kun vääntelevi syytön Venäjä / kuunnellen vankivaunun kolinaa.” Siteerattu suomennos Pentti Saaritsa, 1997, toinen suomennos Marja-Leena Mikkola, 2008. Ks. myös Figes 2002, 487–488 ja Majander 2012, 225–229, 234–235.

tarkoitti joko ”komennusta kauas, kauas pois” tai ”’likvidointia’ sisäasiain komissariaatin takapihalla”.²¹⁰

Tietoa oli tarjolla suomeksikin: vaikka viisumeita Neuvostoliittoon saivat yhä harvemmat, *Suomen Sosialidemokraatin* kirjallisuus- ja teatterikriitikko Sylvi-Kyllikki Kilpi onnistui pääsemään vierailulle Leningradiin ja Moskovaan kesällä 1938 osana suomalaisen teatteriväen seuruetta. Artikkelissaan ”Suomalaiskohtaloita Neuvostoliitossa” Kilpi kertoo kaunistelematta, kuinka kotimaan kuulumisista kiinnostuneita suomalaisia kommunisteja ei enää tavannut Inturist-hotellien auloissa. Tuttavien tapaaminen ei enää onnistunut, tovereiden kohtaloista ei ollut tietoa ja tiedusteluihin vastattiin välttelevästi: ”Kerrotaan kuultuja huhuja ja todetaan että vuoden 1918 miehistä ei taida enää ketään olla jälellä, ovat tuhoutuneet aikaisemmin tai nyt joko tuomitut kuolemaan tai vangitut.” Leningradista Suomeen lähtevät junat täyttyivät karkotetuista. ”Kummallisen kolkon kohtalon tämä suomalaisjoukko on osakseen saanut”, Kilpi kirjoittaa.²¹¹

Paavolaisen ennakkotiedot huomioiden on kiinnostavaa, etteivät mitkään tiedossa olevat kirjalliset lähteet – edes yksityiskirjeet – osoita Paavolaisen missään vaiheessa puhuneen muille, mitä hän ajatteli puhdistusten viemien kirjailijoiden kohtaloista. Hän oli selvästi päättänyt olla mahdollisimman varovainen. Paavolaisen valitsema tapa päättää sodan jälkeen ilmestynyt ”Volga”-artikkeli kuitenkin kiinnittää lukijan huomion. Kun Paavolainen jo edellä mainitulla tavalla kirjoittaa, ettei uusi neuvostoihminen enää tyytynyt Kaspiinmereen laskevaan Volgaan, syntyy yhteys Pilnjakiin. Tältä oli vuonna 1930 ilmestynyt puhdasoppisen sosialistis-realistinen romaani *Volga vpadaet v Kaspijskoje more* (”Volga virtaa Kaspiinmereen”), joka edesauttoi Pilnjakin väliaikaista maineenpalautusta²¹². Paavolainen varmasti tunsikin kirjan, mahdollisesti hyvinkin sillä sen ruotsinkielinen käännös oli julkaistu vuonna 1936. *Pietari–Leningrad*-kirjasessa hän kertoo nähneensä ”Volga on käännetty Moskovaan” -iskulauseen myös Leningradissa kulttuuripalatsissa²¹³, joten pelkkä yhteensattumakin on mahdollinen, mutta yhtä hyvin voi olla kyse myös Paavolaisen hienovaraisesta viittauksesta: ajat todella olivat muuttuneet. Poliittisten vainojen seurauksena Volga virtasi vääjäämättä Moskovaan, kaupunkiin jonka vallan saleista määrättiin, kuka kirjailijoista, Stalinin sanoin ”sielun insinööreistä”²¹⁴, palvelisi maataan kynällään ja kuka kuolemallaan.

Peredelkinon asukkaisiin ja vieraisiin liittyy muitakin puhuttelevia yhteyksiä. David-Fox on huomauttanut, että Gide olisi ollut varomaton sanoissaan, kun tämä oli kolme vuotta ennen Paavolaista vierailut Peredelkinossa ja tavannut Boris Pasternakin. Gide oli juuri silloin saanut tietää, että Stalin oli kieltäytynyt hänen odottamastaan audienssista. David-Fox esittää tämän todennäköisesti johtuneen siitä, että Stalin, jonka täytyi olla tietoinen Giden homoseksuaalisuudesta, ennakoivasti vieraan aiheet esittää hänelle vetoamus homoseksuaalien oikeuksien puolesta. Gidelle tämä oli kova pettymys, ja hän oli purka-

²¹⁰ Hellström 1937, 43–46, 219–220; ks. myös Rothstein 2009, 207.

²¹¹ Kilpi 1938. Ennen Stalinin vainoja suomalaisten vierailuja oli ollut enemmän, kulttuuriväen ohella varsinkin työväenjärjestöjen valtuuskuntien vierailuja vuodesta 1927 eteenpäin. Matkakuvauksia tosin julkaistiin lähinnä vain järjestöjen omista lehdissä. Vierailuista tarkemmin ks. Saarela 2008, 656–663; David-Fox 2012, 103 ja Katainen 2013, 203–204.

²¹² Westerman [2002] 2010, 126–128.

²¹³ Paavolainen 1946c, 33.

²¹⁴ Kirjailijoiden kutsuminen sielun insinööreiksi ei ollut Stalinin omaa keksintöä, mutta hän teki ilmaisusta tunnetun. Ks. Fritzsche & Hellbeck 2008, 319.

nut sitä keskusteluissaan Pasternakin ja matkakumppaninsa Pierre Herbartin kanssa. Joku kirjailijaliiton tiedonantajista raportoi näistä keskusteluista, joissa Gide oli kertonut valmis-televansa kriittistä puheenvuoroa ”henkilökohtaisten vapauksien” puutteesta Neuvostoliitossa. Vaikka Pasternak tunnetusti säästyi puhdistuksilta, Pilnjakille hänen kontaktinsa Gideen koitui valtaloksi.²¹⁵ Vielä muutama vuosi aiemmin Pilnjak oli ollut niitä, jotka kirjoittivat Stalinille; 28. helmikuuta 1934 päivätyn kirjeen liitteenä Stalin sai Pilnjakilta Yhdysvalloissa vuonna 1931 tehdyn haastattelun, jolla Pilnjak oli halunnut osoittaa kriittisyyttään sikäläistä yhteiskuntaa kohtaan²¹⁶.

Vaikka ajat olivat muuttuneet, Paavolainen ja Inber palasivat keskusteluissaan viiden vuoden takaiseen Helsingin-tapaamiseen. Bulevardilla pidetyn vastaanoton jälkeisenä iltana Inber, Paavolainen ja vajaa kolmekymmentä muuta henkilöä olivat kokoontuneet hotelli Tornissa. Tilaisuus oli epäonnistunut pahasti, sillä F. E. Sillanpää oli saapunut paikalle ympäripäissään ja häirinyt näyttelijä Elli Tompurin lausuntaesitystä – joka Paavolaisen mukaan tosin oli ”hirveän ala-arvoista” kuultavaa. Tompuri oli suuttunut ja ilta oli mennyt piloille.²¹⁷ Paavolainen kuvaili tapahtumia myös Heifetsille ja pahoitteli skandaalia Inberille selittäen, että vieraat olivat todennäköisesti unohtaneet tämän läsnäolon. Paavolainen kertoi myös, että Sillanpään ja Tompurin suhteet olivat kireät.²¹⁸ Tiedetään, että epäonnistuneen illan jälkeen Paavolainen ja Wuolijoki olivat ryhtyneet suunnittelemaan uutta tilaisuutta, joihin vieraat olisi valittu tarkemmin. Nimilista illanviettoon kutsuttavista ”kaikista sen ajan ‘radikaaleista’” – reilut kolmekymmentä nimeä – on säilynyt, mutta tiettävästi tilaisuutta ei koskaan järjestetty.²¹⁹ Lopuksi Paavolainen pyysi Inberiltä tämän uusinta kirjaa, runoteosta *Putevoj dnevnik* (”Matkapäiväkirja”). Inberin jo tuolloin laajasta tuotannosta ei ennen vuotta 1946 ollut vielä suomennettu mitään, mutta ruotsinnoksia oli jo kolme. Inber lahjoittikin kirjan, minkä jälkeen puhuttiin vielä Paavolaisen vaikutelmista. Heifets ei kuitenkaan selosta asiaa enää tarkemmin. Sen hän mainitsee, että Paavolainen oli puhunut omista kirjasuunnitelmistaan ”varovasti” ja Moskova–Volga-kanavararisteilyn keskustelujen tapaan kertonut epäilevänsä, että Neuvostoliitto-kirja johtaisi kirjalliseen ”itsemurhaan”.²²⁰

Iltayhdeksältä Paavolainen ja Heifets hyvästelivät Inberin ja lähtivät takaisin Moskovaan. Ilta oli kuitenkin vielä kaikkea muuta kuin ohi. Miehet poikkesivat Metropol-hotellilla klo 22.30, Paavolainen haki tupakkaa, ja sen jälkeen lähdettiin Taidetyöläisten talon kesäpuutarhaan Pušetšnaja-kadulle. Heifets mainitsee, että kyseessä oli Paavolaisen ensimmäinen kerta paikassa. Kuten aikaisempienkin kirjailijatapaamisten jälkeen, Paavolainen oli jälleen vähäpuheinen ja väsynyt. Hän kuitenkin kysyi, miten voisi olla VOKS:ille avuksi Suomessa. Heifets kertoi, että Paavolainen voisi edistää neuvostoliittolaisten näytelmien saamista Suomen teattereihin, ja vastavuoroisesti myös suositella ”suomalaisen kirjallisuus-

²¹⁵ Clark 2011, 142; David-Fox 2012, 267–268.

²¹⁶ Pilnjakin kirje Stalinille 28.2.1934, julkaisussa *Bolšaja tsenzura. Pisateli i žurnalisty v strane sovetov 1917-1956* 2005, 305. Pilnjakin vuoden 1931 Yhdysvaltain-matkaan perustuva kirja *Okej – amerikanskij roman* ilmestyi vuonna 1933.

²¹⁷ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Turkuun, 27.9.1934. LTK; Paavolainen Jaakko 1991, 131.

²¹⁸ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90; Paavolainen Jaakko 1991, 131.

²¹⁹ Paavolaisen muistiinpanolappu syyskuulta 1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ce. Luettelot. Otsikkona ”Vera Inbegin [sic] illanvietto”; Paavolainen Jaakko 1991, 131–132.

²²⁰ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

den, musiikin ja mielenkiintoisimpien näytelmien” vientiä Neuvostoliittoon. Tämäkään keskustelu ei oikein sujunut, ja Paavolainen vetosi taas väsymykseensä, minkä Heifets mainitsee useita kertoja. Paavolaisen pyynnöstä keskustelua oli jatkettu tämän Neuvostoliitonkokemuksista, mutta jälleen Paavolainen kierteli ja vastasi, että kysymykseen oli ”hyvin vaikea vastata hänen nykyisessä väsymystilassaan”. Seuraavaksi Heifets yritti kääntää keskustelua Paavolaisen kirjasuunnitelmiin, mistä seurasi lisää vastustelua. Heifetsin sinnikkyys alkoi kuitenkin tuottaa tulosta: Paavolainen kertoi yrittävänsä voittaa väsymystään vodkalla, ja Heifets kirjoittaakin Paavolaisen juoneen ”suhteellisen paljon”.²²¹

Lopulta Paavolainen ilmoitti, että hän pystyisi ehkä sittenkin keskustelemaan ja että hänellä oli ”useita tuskallisia kysymyksiä”. Heifets kirjoittaa Paavolaisen selittäneen, ettei se mitä hän aikoi kertoa johtunut vodkasta; hän ”puhui koko sielustaan” ja toivoi, että Heifets ymmärtäisi. Hän ei ollut mikään tavallinen turisti, vaan kirjailija. Paavolainen puhui ”terävästä katseestaan”, ”sisäisestä taistelustaan” ja siitä, ettei pysty ratkaisemaan tuskallisia kysymyksiä. Hän korosti uudelleen, ettei puhunut vodkan ansiosta – vaikka jälkikäteen ei liene kovin uskaliaista arvioida, ettei juomasta tässä suhteessa ollut haittaakaan. Paavolainen kertoi olevansa Neuvostoliiton ”suuri ystävä”, joka oli joutunut sisäisen dilemman eteen miettiessään, kuinka Neuvostoliitosta pitäisi kirjoittaa.²²² Paavolaisen seuraavat puheet osoittavat, että vaikkei hän kaikesta varovaisuudestaan varmasti luopunutkaan, hän päätti kuitenkin uskoutua Heifetsille aiempaa enemmän.

Ensimmäiseksi Paavolainen kertoi, kuinka hän oli katsellut lentokoneesta ulos Harkovan läheisyydessä ”kun kaikki muut matkustajat nukkuivat” ja laskenut nähneensä pelloilla 126 puimuria. Hän selitti nähneensä matkallaan ”hyvin paljon”, ja että hän kyllä tiesi, mitä tämä kaikki merkitsi Neuvostoliitolle ja maanviljelylle.²²³ Ei tiedetä varmasti, vierailiko Paavolainen Harkovan kaupungissa tai ympäristössä, mutta on mahdollista, että siellä tapahtui vähintään välilasku Paavolaisen lentäessä Sotšista Moskovaan. Myös hänen omissa julkaisemattomissa Neuvostoliitto-muistiinpanoissaan on mahdollinen viittaus kaupunkiin, kun hän sukupuolikysymykseen liittyvissä pohdintoissaan kirjoittaa ”Shevtshenkon patsaasta”. Todennäköisesti kyseessä on nimenomaan Harkovaan ukrainalaisen runoilijan Taras Ševtšenkon (1814–1861) kunniaksi vuonna 1935 pystytetty kuvanveistäjä Matvej Manizerin patsas. Muistiinpanoissa on runsaasti huomioita, jotka kertovat Paavolaisen kiinnostuksesta naisen asemaan neuvostokommunistisessa yhteiskunnassa. Manizerin patsas lienee ollut kiinnostava erityisesti siksi, että se esittää naisen yhteiskunnallista ja kulttuurista arvonnousua. Paavolainen on kirjoittanut, kuinka patsaan jalustan ryhmityksessä on ensimmäisenä ”upseerin viettelemä maaorjatyttö Katariina, erään Shevtshenkon runon sankaritar, mutta lopussa kehityksen huippua symboloimassa nainen kirja kainalossa kaikkia muita ylempänä”.²²⁴ Paavolaisen julkaistuihin teksteihin on puolestaan päätynyt ”Volgan” mainita toisesta Manizerin patsaasta Kuibyševissä, missä joen korkeaa rantatöyrästä valvoo ”kansalaisotien partisaanijohtajan Tšapajevin kunniaksi pystytetty, kuvan-

²²¹ Ibid.

²²² Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 91.

²²³ Ibid.

²²⁴ Muistiinpanoja Neuvostoliitosta. Aloitettu 7.4.1945. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Sekalaista (Venäjä)”, sivu 6.

veistäjä Maniserin tekemä imponoivan realistinen muistomerkki – eräs Neuvostoliiton tunnetuimpia ja suosituimpia taideteoksia”²²⁵.

Naisen asemaan liittyvien huomioiden osuus on Paavolaisen julkaisemattomissa muistiinpanoissa huomattavan suuri. ”Naisen asemaa ja ennen kaikkea hänen älyllistä ylivoimaisuuttaan miehen rinnalla korostetaan jopa opereteissakin”, Paavolainen kirjoittaa²²⁶. Vaikka muistiinpanot ovat ainakin osittain sodan jälkeen puhtaaksi kirjoitettuja, niiden kuvaukset naisen yhteiskunnallisesta roolista ja sen esittämisestä näyttämö- ja kuvataiteessa ovat autenttisia. Aivan samanlaisia huomioita on Paavolaisen 29. lokakuuta 1939 pitämän esitelmän muistiinpanoissa, joissa hän ilmaisee asian vielä suoraviivaisemmin: ”Teatterissa nainen viisas, mies tyhmä”. Samassa yhteydessä on myös Paavolaisen näkemä Lenin-sitaatti ”Ilman naisen täyttä vapautumista ei proletariaatti voi vapautua”.²²⁷ Paavolainen huomioi senkin, kuinka miehet ja naiset saattoivat matkustaa yhteisissä makuuvaunuissa²²⁸. Hän siis selvästi piti naisen asemaan liittyviä erityispiirteitä neuvostokommunistisen ideologian ja ihmiskäsityksen kiinnostavana ja olennaisena osana. Tämä näkyy siinäkin, että Paavolainen on asettanut ”naiset” ensimmäiselle, ”intellektualismin” toiselle ja ”rotuopin” kolmannelle sijalle luetellessaan kolme ”eroa natsismin ja stalinismin välillä”²²⁹. Paavolainen olisi epäilemättä hyödyntänyt esitelmäänsä varten tekemäänsä työtä kirjassaan, jonka toteuttamiseen hänellä oli jonkinlaisia aikeita vielä sodan jälkeenkin²³⁰.

Edellä kuvatut pohdinnat huomioiden ei juuri kannata pitää meteliä siitä, mitä Neuvostoliiton naisiin liittyvistä Paavolaisen arvioista todella julkaistiin: *Eeva*-lehden 10. lokakuuta 1939 ilmestyneessä numerossa on Paavolaisen haastatteluun perustuva lyhyt artikkeli ”Olavi Paavolainen palasi ja kertoo näkemistään naisista”. Sen sisältöä havainnollistaa Paavolaisen huomio, jonka mukaan ”varsinaiset kaunottaret” eli ”ylhäisön kuvankauniit, tummat, usein kaukaasialaisveriset naiset” olivat kadonneet Venäjältä vallankumouksen mukana. ”Venakot ovat useimmiten vaaleita kuin pohjoismaalaiset, mutta näiden huolekaasti vaalittujen linjojen asemasta heillä on luonnollisen täyteläiset muodot”, Paavolainen selvittää.²³¹ Juuri muuta naiseuteen tai sukupuoliasioihin ylipäätään liittyvää ei päätynyt painokoneisiin saakka myöhemminkään, lukuun ottamatta sodan jälkeen julkaistun ”Tanssitaide”-tekstin pohdintoja sukupuolirooleista ja seksuaalisuudesta kansantansseissa. Paavolainen palaa kirjoituksessaan siittäjän ja synnyttäjän dualismiin, jossa korostuvat niin ruumiilliset kuin henkisetkin erot miehen ja naisen välillä. Hän toteaa Moisejevin yhtyeen osoittavan harvinaisen selvästi, kuinka kaikessa tanssissa on syvimmillään kyse sukupuolten välisestä valinnasta. ”Jokainen suoraan kansansielusta ja kansantavoista lähtenyt seksuaalisuuden, sukupuolisuuden ilmaus on puhdas”, Paavolainen kirjoittaa tavalla, jolla

²²⁵ Paavolainen 1946e, 434. Paavolaisen tekstissä nimi on ”Tšaparev”, mutta koska kyse on ilmeisestä kirjoitusvirheestä, sitä ei ole toistettu suorassa lainauksessa.

²²⁶ Muistiinpanoja Neuvostoliitosta. Aloitettu 7.4.1945. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Sekalaista (Venäjä)”, sivu 8.

²²⁷ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Naisen asema”, sivu 6.

²²⁸ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Yleisiä kysymyksiä”, sivu 3; ks. myös Paavolainen Jaakko 1991, 162.

²²⁹ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Stalinismi”, sivu 2.

²³⁰ Kurjensaari 1975, 243–245; Paavolainen Jaakko 1991, 203–204.

²³¹ *Eeva* 10.10.1939, 6.

Neuvostoliiton nuorisoa. El Lisitzkyn plakaatti, aiheena Pariisin koristetaiteen näyttelyn Neuvostoliiton paviljongin kattoveistos. (Risti ja hakaristi)

on selviä yhteyksiä *Pako pimeyteen* -trilogian arvioille sukupuolten luonnollisista eroista ja tehtävistä.²³²

On selvää, että Paavolaisella olisi vuoden 1939 matkansa jälkeen ollut paljonkin sanottavaa Euroopan uusien uskontojen suhtautumisesta sukupuolirooleihin. Kommunismien näkemys miehen ja naisen tehtävistä oli epäilemättä Paavolaisesta kiinnostavampi ilmiö kuin Saksassa ja Italiassa toteutettu yksinkertaistava ”paluu peruskuviiin”. Tosin on huomioitava, että vaikka naisten ja miesten tasa-arvo oli Neuvostoliitossa virallisesti tunnustettu ja vaikka naisia periaatteessa pidettiin miesten vertaisina tovereina ja työläisinä, naisen yhteiskunnallisen roolin määrittely synnyttäjän ja perheenäidin tehtävien kautta ei käytännössä hävinnyt mihinkään. Samalla kun kommunistihallinto vakiintui ja kaikenlaiset yhteiskunnalliset kokeilut hiipuivat, perinteiset sukupuolimallit vahvistuivat jälleen. Käännös konservatiivisempaan suuntaan näkyi myös taiteissa.²³³ Tunnettu esimerkki tästä kehityksestä on vuoden 1937 Pariisiin maailmannäyttelyyn valmistunut kuvanveistäjä Vera Muhinan patsas *Työläinen ja kolhoosinainen*, jossa neuvostokommunististen ihanteiden mukaiset nuori mies ja nainen kurottavat yhdessä kohti tulevaisuutta. Mies on asetelmassa kuitenkin naisen edellä, ja lisäksi molempien vartalot on häveliäästi verhottu sekä vaatteisiin että suureen huiviin.²³⁴ Kuva on huomionarvoinen myös sen takia, että Paavolainen on valinnut sen osaksi *Risti ja hakaristi* -kirjansa kuvitusta, vaikkei esitäkään siitä tulkintaansa²³⁵.

Jos Paavolainen ja Heifets puhuivatkin naisista, ei näissä keskusteluissa ollut sellaista, minkä VOKS:in varapuheenjohtaja olisi katsonut tarpeelliseksi kirjata muistioonsa. Harkovastakaan ei tiedetä puhutun enempää, mutta Paavolainen mahdolliseen kaupunkivierailuun ja erityisesti Heifetsin raportointiin kommenttiin puimureista liittyy vielä eräs huomionarvoinen asia. Vuoden 1939 maaliskuussa laaditun alkuperäisen matkasuunnitelman mukaan Paavolaisen oli määrä viettää Ukrainassa kokonaiset 20 vuorokautta ja vierailta 22.6. ja 12.7. välisenä aikana Feodosijassa, Jaltassa, Sevastopolissa, Odessassa, Kiovassa, Harkovassa ja Zaporizjassa²³⁶. Kuten edellä on jo todettu, Paavolainen ei lopulta ehtinyt heinäkuun aikana kuin käydä lyhyesti Donetsin altaan teollisuuskaupungeissa ja mahdollisesti piipahtaa Harkovassa; Kiovan alueelle ja Odessaan hän ehti vasta matkansa viimeiseksi viikoksi elokuun alussa. Mutta se, että Ukrainan osuus oli ylipäänsä suunniteltu merkittäväksi osaksi matkaohjelmaa, on kiinnostavaa. Vielä joitakin vuosia aikaisemmin laaja matkustelu Ukrainassa ei olisi tullut kysymykseen. *Holodomorin* eli Neuvostoliiton aiheuttaman Ukrainan massiivisen nälänhädän 1932–1933 jälkeen kaikki vierailut jopa väliaikaisesti kiellettiin osana Neuvostoliiton noudattamaa järjestelmällistä linjaa, joka kielsi koko nälänhädän olemassaolon ja keskittyi huhujen vastapainoksi kollektivisoinnin saavutusten esittelyyn²³⁷. 1930-luvun lopulla tästä ei tarvinnut enää huolehtia, ja Paavolai-

²³² Paavolainen 1945, 212–213; Paavolainen 1946d, 348–349.

²³³ Mosse 1996, 129; Vihavainen 1998, 195; Hoffmann & Timm 2008, 107; Clark 2011, 211–213; Hoffmann 2011, 143–156; Katainen 2013, 195–197.

²³⁴ Stites 1992, 83–84; Clark 2011, 214–218.

²³⁵ Paavolainen 1938a, 277.

²³⁶ Kirjailija Olavi Paavolaisen matkasuunnitelma Neuvostoliitossa, 13.3.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Ad. Matkustusasiakirjat. Zaporizjja, venäläiseltä nimeltään Zaporozje, oli ennen vuonna 1932 valmistunutta ja silloin Euroopan suurinta vesivoimalaitostaan tunnettu Ilja Repinin maalauksesta *Zaporogit kirjoittavat pilkkakirjettä Turkin sulttaanille*, jonka vuonna 1891 valmistunut alkuperäinen versio on esillä Venäläisen taiteen museossa Pietarissa.

²³⁷ David-Fox 2012, 110–112, 260.

sen matkasuunnitelmaan olikin valittu runsaasti Ukrainan teollista ja teknologista edistyksekkyyttä korostavia kohteita. Heifetsille Paavolaisen puimureihin liittyvän kommentin huomioiminen oli epäilemättä tärkeää jo siksi, että tällä saattoi osoittaa suomalaisen olleen vaikuttanut Ukrainan maatalouden saavutuksista.

Ennen kuin Ukrainan-vierailut kiellettiin, VOKS oli saanut varmasti mieleenpainuvan ja varoittavan esimerkin eräästä varsin erikoislaatuista tapauksesta, jolla on kiinnostavia yhteyksiä Paavolaisen matkaan. Elo-syyskuussa 1932 VOKS isännöi saksalaisen Arplan-organisaation (*Arbeitsgemeinschaft zum Studium der Sowjetrussischen Planwirtschaft*) lähes neliviikkoista tutustumisvierailua Leningradiin, Moskovaan ja Ukrainaan, jossa toteutuneina kohteina olivat Harkova, juuri valmistunut Dneprin suuri vesivoimalaitos Zaporizjassa, Odessa ja Kiova. Arplanin 24-henkinen delegaatio erottui tavanomaisista vieraista erityisesti siten, että mukana oli Saksan kommunistisen puolueen KPD:n edustajien, akateemikkojen, insinöörien ja talousväen lisäksi muutamia konservatiiveja, oikeistolaisia ja ”kansallisbolševikkeja”. Näiden kansallismielisten piirien edustajiksi David-Fox on nimennyt tutkimuksissaan delegaation jäsenistä Ernst Niekischin, Friedrich Lenzin, Adolf Grabowskyn ja Werner Kreitzin.²³⁸

Kuten myöhemmin Paavolaisen, Arplaninkin vierailukohteet oli valittu sekä taloudellisesti-teollisten että kulttuurisaavutusten esittely huomioiden. Ukrainassa isännät joutuivat kuitenkin hankaluuksiin, sillä maatalouden vaikeudet olivat juuri eskaloituneet kestäättömiksi. Ohjelmaan jouduttiin tekemään aivan viime hetken muutoksia, kuten typistämään Kiovan-vierailua ja perumaan ennalta suunniteltu Donin Rostovissa käynti kokonaan. Myös delegaation jäsenten kanssa tapahtunut vuorovaikutus aiheutti isännille pettymyksen. ”Suurin osa oli fasisteja”, VOKS:in silloinen Keski-Euroopan osaston Timminiminen päällikkö kirjoitti tuntemattomalle vastaanottajalle katkerasti, epäillen samalla, että osa vieraista oli mukana vain kerätäkseen Neuvostoliiton-vastaista aineistoa. Jotain positiivistakin sentään löytyi, kun Arplanin viralliseen matkaraporttiin sisältyi ”sota-ajasta muistuttavasta” puutteesta kertovien havaintojen lisäksi huomioita ”massojen kulttuurisen tason” noususta ja Leningradissa järjestetyn *fizkultura*-paraatin terveistä ja hyvävoimaisista osallistujista, jotka olivat omiaan häivyttämään epäilyksiä nälänhädästä.²³⁹

Kun Arplanin ja Paavolaisen vierailuja katsotaan kokonaisuuksina, niistä on löydettävissä kiinnostavia yhtymäkohtia. Molemmat vieraat olivat jo lähtökohtaisesti hieman outoja ja epäilyttäviä: Arplan sekalaisena, jopa puolifasistisena sakkina ja Paavolainen huonosti tunnettuna, Hitlerin Saksan tuntevana ”suurtilallisen poikana”, jonka kaksi aiempaa viisumihakemusta oli torjuttu. Samojen kohteiden lisäksi huomio kiinnittyy matkoja yhdistäneeseen sisällön temaattiseen jakautuneisuuteen. Arplan oli suunnitelmatalouden tutkimukseen keskittynyt organisaatio, mutta sen ohjelmaan oli sisällytetty myös aimo annos kulttuuria museoineen, instituutteineen ja urheiluparaateineen²⁴⁰. Paavolainen puolestaan tiedettiin kirjoitettavaksi kulttuurikriitikoksi – tosin voinee ajatella vaatineen sellaiseltakin erityistä sitkeyttä katsoa *Bahtšisarain suihkulähde* ja *Kaukasian vanki* muutaman viikon sisällä kolmesti²⁴¹ – mutta myös hänelle haluttiin esitellä runsaasti raskaan teollisuu-

²³⁸ David-Fox 2006, 130–143; David-Fox 2012, 259.

²³⁹ David-Fox 2012, 260–261.

²⁴⁰ David-Fox 2012, 259–261.

²⁴¹ Paavolainen 1945, 210; Paavolainen 1946d, 342.

den saavutuksia jättiläispatoineen kaikkineen. Vaikka Neuvostoliitto toki yritti vakuuttaa jokaisen vieraansa niin kulttuurisesta, yhteiskunnallisesta kuin taloudellisestakin erinomaisuudestaan, Arplanin ja Paavolaisen matkojen sisältöä arvioitaessa herää epäilyksen puutteesta. Ilmeinen kaksijakoisuus voi kertoa VOKS:in epävarmuudesta sen suhteen, mitä näille poikkeuksellisille vieraille oikein kannatti näyttää.

Paavolaisen matkan sisällölle ja reitille on löydettävissä myös läheisempi esikuva. Neuvostoliittoon kesällä 1937 matkustanut Hellströmin seurue kävi noin neliviikkoisella vierailullaan ainakin Leningradissa, Moskovassa, Donin Rostovin seudulla, Krimin niemimaalla, Batumissa ja Odessassa. Seurueen toimittajat edustivat eri poliittisia ryhmiä, joten voidaan olettaa, että heihin suhtauduttiin vastaavalla varovaisuudella kuin Arplaniin ja myöhemmin Paavolaiseenkin.²⁴² Vuonna 1937 ei kuitenkaan vielä tarvittu Wuolijoen kaltaista luotettavaa suosittelijaa, ja voidaan olettaa, että Neuvostoliiton ulkoasiain komissariaatin lehdistöosaston kutsuma toimittajajoukko saapui maahan normaalin, joskin tuolloin jo hiipumassa olleen kulttuuridiplomatian kontekstissa. Käytettävissä olevat lähteet eivät kerro Paavolaisen matkan suunnitteluprosessista, mutta vaikuttaa mahdolliselta, että niin Arplanille kuin ruotsalaisillekin räätälöityjen vierailuohjelmien päältä oli puhallettu pölyt. Vuosina 1937 tai 1939 ei Ukraina-osuuden epäonnistumistakaan enää ollut syytä pelätä, vaikka Paavolaisen kohdalla tämän sairastuminen lopulta sotkikin asioita.

”Suuri kylä Moskova”

Oli synnä vodka, seura tai mikä hyvänsä, Heifetsin raportti paljastaa Paavolaisen olleen heinäkuun 19. päivän iltana poikkeuksellisen uskaliaalla tuulella. Keskustelumiestio onkin kesäkuun neljännen päivän Moskova–Volga-kanavaristeilyraportin ohella toinen kahdesta informatiivisimmasta lähteestä, jotka valottavat Paavolaisen kirjasuunnitelmia ja matkan välittömiä vaikutuksia häneen. Paavolainen oli Harkovan puimureista puhuttuaan kysynyt ääneen, miten kirja pitäisi rakentaa. Hän oli myös vastannut itselleen: jos hän kertoisi näkemästään, kirjasta tulisi negatiivinen, ja jos hän kirjoittaisi siitä, mitä ”itse ajattelee”, kirjasta tulisi ”itsemurha-akti”. Kun Heifets kysyi, mikä Paavolaisen näkemässä oli vikana, tämä vastasi kovin sanoin: Neuvostoliiton propaganda ei toiminut siten, kuin sen tuottajat toivoivat ja kuvittelivat.²⁴³

Moskovon museot olivat Paavolaisesta kyllä kauniita, mutta jossain niistä hän oli nähnyt samojedikansa nenetsien jurtan, jossa oli samovaari, Stalinin kuva – ja sähkövalo. ”Eihän kaikissa jurtissa ole sähkölampputa”, Heifets kirjoittaa Paavolaisen selittäneen. Huomionarvoista on, että myös Gide oli kiinnittänyt huomiota Stalinin läsnäoloon kaikkialla – erityisesti Georgiassa jossa tämän kuva koristi ikonin lailla jokaista hänen näkemäänsä asuttua huonetta – ja pohtinut, olivatko kuvat merkki ihailusta, rakkaudesta vai pelosta²⁴⁴. Heifets kertoo muistuttaneensa Paavolaista siitä, mitä tämä oli puhunut autossa Moskovon–Možaiskin valtatiellä: ”Katsokaa, täällä on ‘suuri kylä Moskova’, ja sen vieressä nousevat suuret rakennuskompleksit”. Paavolainen myönsi muistavansa tämän mutta väitti, ettei

²⁴² Hellström 1937, 7–8, 201; Tornbjör 2008a, 68; Tornbjör 2009, 194; Rothstein 2009, 197.

²⁴³ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 91–92.

²⁴⁴ Gide [1936] 1937, 66.

ymmärtänyt mitä Heifets ajoi takaa. Todennäköisesti Heifets yritti sanoa, että jos Paavolainen ihaili näkemäänsä esimerkkejä Neuvostoliiton nopeasta kehityksestä Moskovan liepeillä, myös vähemmistökansojen oloissa tapahtuvan edistyksen tulisi vakuuttaa hänet.²⁴⁵

Heifets pyysikin Paavolaista kertomaan, mitä tämän mielestä museoissa ja aikakauslehdissä sitten pitäisi esitellä, uusia talojako vai kenties vain ”suurta kylää Moskovaa”. Hän muistutti, että Paavolainen oli hiljattain itse vierailut Donetsin altaalla ja varmaan nähnyt siellä paitsi uusia kaupunkeja, myös ”vanhoja kaivosmiesten tönöjä” jotka olivat säilyneet ”pelkästään museoharvinaisuuksina”. Kun Paavolainen myöntää asian, Heifets ottaa taas esille museot ja kysyy, pitäisikö niissä suomalaisen mielestä näyttää vanhoja tönöjä vai kaikkea sitä uutta, jota Neuvostoliitto rakentaa. Ilmeisesti Heifets siis yritti saada vieraansa hyväksymään vanhan ja edistyksekkään esittäminen yhdessä. Hän myös väitti Paavolaiselle vastaan sanomalla, ettei tämä ymmärtänyt Neuvostoliiton todellisuutta, ja että siksi kaikki näyttäytyi hänelle propagandana: jos Paavolainen pystyisi näkemään huonokuntoisten tönöjen taustalla suuret uutuudet, ei hän olisi puhunut propagandasta niin kuin oli tehnyt.²⁴⁶

Muistio tuskin antaa keskustelusta täysin tarkkaa tai kokonaista kuvaa. Voidaan silti olettaa, että Heifets teki kohtuullisen huolellista työtä ainakin Paavolaisen puheiden osalta, sillä tämän propagandaa koskevat huomiot varmasti kiinnostivat VOKS:ia. On selvää, ettei propagandasta puhuminen ollut kummallekaan osapuolelle aivan huoletonta jutustelua. Heifets oli VOKS:issa korkeassa virassa ja tietenkin puolusti propagandaa organisaationsa edustajana, mutta samalla hän oli ilmeisen älykäs, maailmaa nähnyt ja monissa liemissä keitetty mies, joka tulisi vielä jatkamaan uraansa NKVD:ssä. Hänellä oli heinäkuun 19. päivän iltana selkeä tavoite: omapäiseksi osoittautunut suomalainen valmisteli kirjaa, joka oletettavasti saisi suurta huomiota ainakin Suomessa ja mahdollisesti myös muissa Pohjoismaissa, joten Heifets yritti tehdä voitavansa saadakseen tämän näkemään asiat Neuvostoliiton perspektiivistä. Eikä Heifets antanutkaan periksi, vaan päinvastoin lisäsi vettä myllyyn – ja ehkä vodkaa lasiin – väittäen, että Neuvostoliitto oli ”ainoa maa, joka ei tarkoituksellisesti (*spetsialno*) harjoittanut propagandaa”. Heifetsin muistion mukaan Paavolainen myönsikin tämän, mutta jatkoi, että propagandaa harjoitettiin Neuvostoliiton puolesta.²⁴⁷

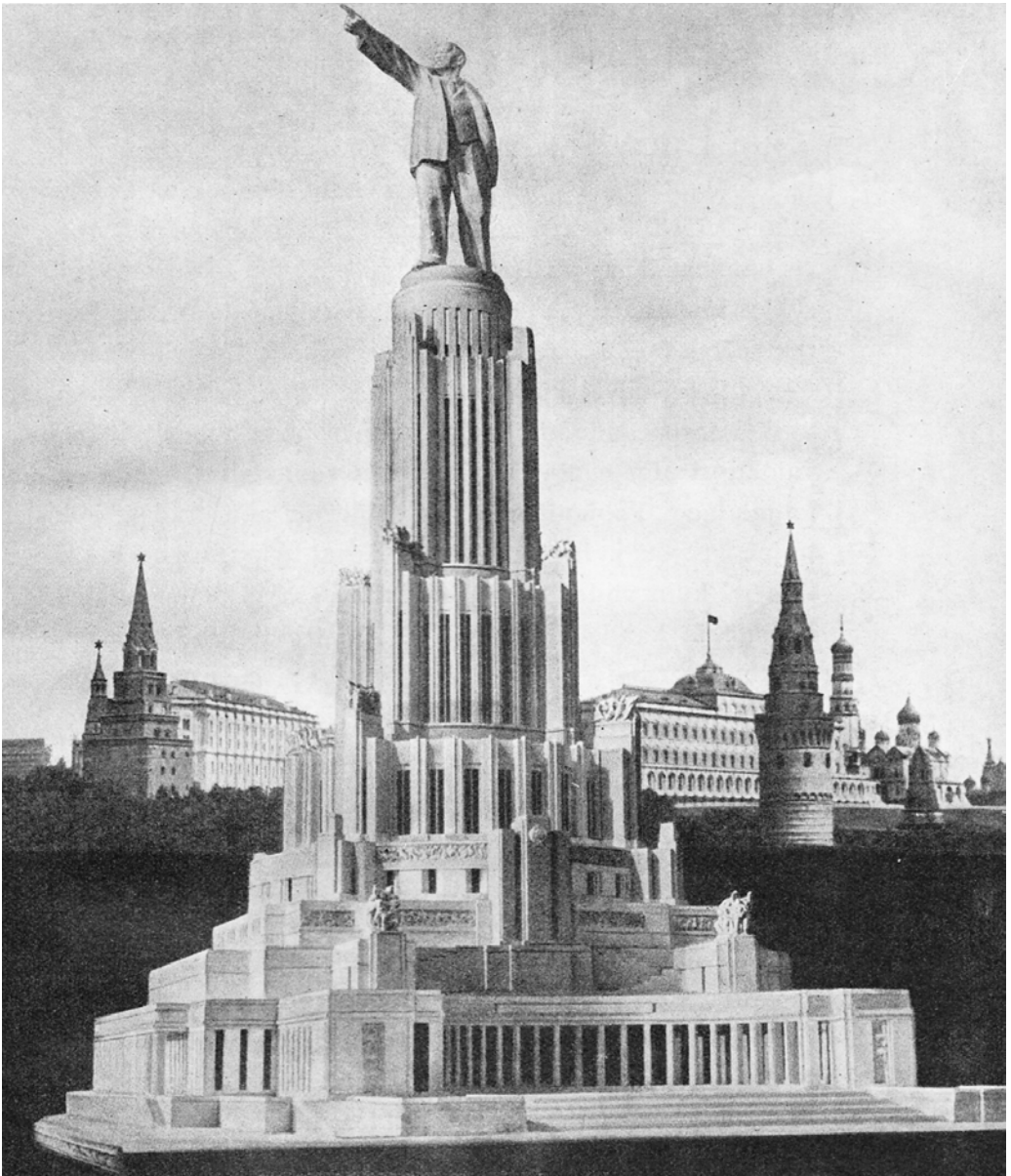
Miehet sanoivat aiheesta vielä lisää, ja Heifets myös muistutti Paavolaista tämän aiemmin ennakoimista, tulevaa kirjaa odottavista propagandasyytöksistä sekä huolesta, että Paavolaisen väitettäisiin myyneen itsensä Moskovalle. Heifets huomautti, ettei Paavolainen ollut propagandaan liittyen ”täysin pätevä esittämään kritiikkiä”. Keskustelu oli todennäköisesti molemmille osapuolille mieleenpainuva, ja vaikka Paavolainen olikin juonut ”suhteellisen paljon”²⁴⁸, ei väkevä alkoholi ollut hänelle vieras nautintoaine. Voidaan siis olettaa, että kesäpuutarhassa vietettynä iltana puhutut asiat ja niihin liittyvät Paavolaisen kokemukset askarruttivat häntä vielä myöhemminkin, varsinkin kun matkaan liittyvään Paavolaisen julkaisemattomaan kirjalliseen jäämistöön sisältyy huomattava määrä Neuvostoliiton propagandaa ja ”yli-intellektualismia” koskevia merkintöjä.

²⁴⁵ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 91.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90–92.

Propaganda-arkkitehtuurin suurhaave. Moskovaan suunniteltu 430 metriä korkea Neuvostopalatsi. (Risti ja hakaristi)

Paavolainen ei ollut lainkaan vakuuttunut siitä, että ”sosialismin kehitys utopiasta tie-
teeksi” johtaisi myönteisiin tuloksiin: ”Siitä hysteerinen älyllisyys, joka tappaa”, hän on
kirjoittanut Helsingin-esitelmänsä muistiinpanojen kohtaan, jossa käsitellään yli-intel-
lektualismia yhtenä neuvostojärjestelmän vaaroista.²⁴⁹ Kommentit muistuttavat kiistellyn
ranskalaisen kirjailijan, Tarmo Kunnaksen sanoin ”poliittisen vimman ja aggression mesta-
rin” Louis-Ferdinand Célinen vuodelta 1937 peräisin olevaa huomiota liian rationaalisista

²⁴⁹ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa.* Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Vaarat”, sivu 8.

neuvostokirjailijoista, jotka ”aneemisessa rationaalisuudessaan pakahtuvat järkeensä”²⁵⁰. Samoja tunnelmia välittyy myös Paavolaisen kortista Ilmari Pimiälle Istanbulista elokuun 23. päivänä. Paavolainen kertoo ystävälleen haluavansa matkustaa seuraavaksi ”Algeriin, Egyptiin ja Persiaan” ja olleensa ”lopullisesti – ja juuri Venäjän hirvittävän järkevyyden, asiallisuuden ja ”yhteiskunnallisuuden” takia kyllästynyt länsimaihin”, siis myös Neuvostoliittoon, lukuun ottamatta hänen Tbilisistä löytämiään ”itämaiden ihmeitä”.²⁵¹

Neuvostopropagandan kritiikkiä ei vuonna 1945 ja myöhemmin julkaistuista teksteistä tietenkään enää löydy, mutta kansallissosialistisen Saksan propagandaan Paavolainen sitä vastoin puuttuu *Synkässä yksinpuhelussa* terävyydellä, jota ei *Pako pimeyteen* -trilogiassa vielä ollut. Paavolainen kirjoittaa 5. tammikuuta 1943 eli hieman ennen Stalingradiin saarretun Saksan 6. armeijan kukistumista päivätyössä tekstissä, kuinka ”Saksan synkeän yksinäinen asema” johtui ”juuri sen ’liian’ nerokkaasta propagandasta”. Saksa oli ”ärsyttänyt koko sivistyneen maailman rotu- ja yli-ihmisteorioillaan”, vaikka ne olivatkin ”ainakin alussa” toimineet sisäpoliittisesti ja kansaa yhdistävästi. ”Saksa ei koskaan ole oppinut olemaan diplomaatti eikä hallitsija”, Paavolainen toteaa hyvinkin tietäväiseen sävyyn.²⁵² Hän kuitenkin vihjaa, että ajatteli edelleen rotuajatteluun sitoutumisen olleen ainakin osittain harkittu, mahdollisia hyötyjä ja haittoja punniten tehty poliittinen valinta eikä kansallissosialistisen ajattelun elimellinen osa. Vaikka Paavolainen kritisoiakin *Synkässä yksinpuhelussa* nimenomaan Saksaa, hänen sanansa herättävät ajatuksen, että mainittua huomiota kirjoittaessaan hän saattoi ammentaa myös propagandan uuvuttavuuteen liittyvistä kokemuksistaan Neuvostoliitossa. Paavolaisen Helsingin-esitelmässä lokakuussa 1939 Neuvostoliitto oli valtio, jota asutti ”[k]urinalainen, hiljainen, mallikelpoisen tottelevainen, hermostunut, nautinnonhimonen kansa”²⁵³.

On toki huomioitava, että esitelmän aikaan ulkopoliittinen tilanne oli Suomen ja Neuvostoliiton välillä kiristynyt ja ylimääräiset kertausharjoituksetkin olivat jo käynnissä: niin Kurjensaari kuin Jaakko Paavolainenkin arvioivat – Kurjensaari Olavi Paavolaiselta itseltään kuultuun perustuvana esittäen – ettei Paavolainen kokenut voivansa puhua kunnolla niistä aiheista, joita hän piti tärkeimpänä, tai aivan sillä tavalla kuin olisi halunnut.²⁵⁴ Näistä varauksista huolimatta esitelmän Neuvostoliitto oli kiistatta kulttuurin, talouden ja teknologian suurvalta, mutta siten erityisellä tavalla, että se toimi samalla näyttämönä historian ”jättiläismäisimmälle kokeelle”, jossa koekaniineina oli yli 200 miljoonaa ihmistä pelkästään Venäjällä ja Ukrainassa. Uusi neuvostoihminen tarvitsi ”uuden intelligenssin”, jota yritettiin kasvattaa ”sivistyspropagandalla”. Myös elokuva oli ”kokonaan poliittista propagandaa”. On selvää, että esitelmän lukuisten huomioiden takana erottuu Paavolainen, joka jälleen epäilee totalitaarisen kasvatuksen edellytyksiä. Neuvostoihminen oli ”sokeutumassa omaan kiireeseensä”²⁵⁵. Ilmaisun valinta vihjaa, että Hellströmin kirja saattoi olla luettu. Sen yleissävy antaa ymmärtää, että Neuvostoliitossa oli kyllä saavutettu edistystä,

²⁵⁰ Sitaatti on Kunnakselta, joka viittaa Célinen teokseen *Bagatelles pour un massacre 1937*. Ks. Kunnas 2013, 161.

²⁵¹ Paavolaisen kortti Ilmari Pimiälle, 23.8.1939. Siteerattu teoksesta Mauriala 2005, 292.

²⁵² Paavolainen 1946a, 509.

²⁵³ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Vaarat”, sivu 8.

²⁵⁴ Kurjensaari 1975, 205–208; Paavolainen Jaakko 1991, 161–163.

²⁵⁵ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikot ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi”, ”Sivistyspropaganda”, ”Poliittinen propaganda” ja ”Vaarat”, sivut 1, 4–5, 8.

mutta tavoitteet oli asetettu niin kunnianhimoiseksi, etteivät ihmiset ja yhteiskunta olleet ehtineet sopeutua muutoksiin. Samansuuntaisia johtopäätöksiä oli muidenkin maassa vierailleiden ruotsalaisten kirjoituksissa²⁵⁶.

Kun arvioidaan Paavolaisen kohtaamista Neuvostoliiton propagandan ja yli-intellektualismin kanssa, on paikallaan lyhyesti tarkastella, miten tunnetuimmat ulkomaalaisvieraat eli Gide ja Feuchtwanger käsittelivät aihetta. Feuchtwangerin tapaus on Paavolaisen kokemusten kontekstissa kiinnostava siksi, että Stalinin vainojen toista suurta oikeudenkäyntiä tammikuussa 1937 Moskovassa seurannut Feuchtwanger oli erityisen hyvin perillä Neuvostoliiton tavasta käsitellä toisinajattelijoitaan. Feuchtwangerin ratkaisu oli julkisesti hyväksyä Stalinin politiikka *Moskau 1937* -kirjassaan, vaikka hänen matkansa aikana tehdyt raportit kertovat hänen paheksuneen niin näytösoikeudenkäyntejä kuin Stalinin henkilökuultiakin²⁵⁷. David-Fox on arvioinut, että Feuchtwanger oli lopulta valmis sietämään henkilökuultiä, koska Stalin itse oli perustellut sitä vuosisatoja sorretun kansan primitiivisellä ilolla – toisin sanoen hyödyntämällä lännessä yleistä käsitystä Neuvostoliiton väestön takapajuisuudesta. Eikä kulttia Stalinin mukaan sopinut tukahduttaakaan, koska tämä olisi merkinnyt ”ilmaisuvapauden rajoittamista”²⁵⁸. Mutta vaikka Stalinin onnistuikin tässä tapauksessa hyödyntää primitiivisyyden stereotypiaa, yleisesti se oli Neuvostoliitolle rasite. Neuvostoyhteiskunnan saavutukset näyttäytyivät näiden stereotyyppien kontekstissa myös Paavolaiselle, jonka Helsingin-esitelmän muistiinpanoihin sisältyy esimerkiksi maininta siitä, että ”ruumiinhoito” oli halpaa, ihmisten hiukset oli leikattu eikä heissä ollut ”ryssän hajua”²⁵⁹.

Näytösoikeudenkäynnit vaivasivat Feuchtwangeria loppuun saakka, mutta hän puolusti niitä julkisesti, koska halusi pysyä Neuvostoliiton ystävänä. Hän oli päättänyt sitoutua poliittisesti, ja juutalaiselle antifasistille vaihtoehdot olivat tietenkin jo lähtökohtaisesti rajatut. Kirjassaan hän päätyi puolustamaan trotskilaisuuden kitkemistä ennaltaehkäisevänä, Neuvostoliiton tulevaisuuden kannalta välttämättömänä pakkokeinona²⁶⁰. Hän myöntää, että Neuvostoliittoa oli helppo kritisoida, mutta väittää kritiikkiä vastuuttomaksi ja mukaillee tuolloin tunnettua kielikuvaa: sitoutumattomat länsi-intellektuellit eivät ymmärtäneet, ettei historiaa tehdä hansikkaat kädessä²⁶¹. Feuchtwanger esittää, että jalo tarkoitus pyhitti epämiellyttävätkin keinot ja ettei ohikulkijaa ampuvaa bandiittia ja bandiittia ampuvaa poliisia voinut asettaa rinnakkain. Tosin Stalinin argumentti ilmaisuvapauden arvosta sai jäädä, kun se ei palvellut tarkoitustaan. Feuchtwanger nimittäin asettaa etuoikeutetun älymystön ja vähäosaisen kansan jyrkästi vastakkain vaatimalla intellektuelleja ymmärtämään, että heidän oman suuremman ilmaisuvapautensa hintana oli kansa, jolla oli vähemmän leipää, lihaa ja voita.²⁶²

²⁵⁶ Tornbjer 2008b, 113–114.

²⁵⁷ Stern 2007, 162–173; Schlögel [2008] 2012, 84–85; David-Fox 2012, 274–276.

²⁵⁸ David-Fox 2012, 274.

²⁵⁹ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Propagandaa”, sivu 4.

²⁶⁰ Feuchtwanger 1937, 161–163.

²⁶¹ Feuchtwanger 1937, 168. Lähteestä riippuen joko Lenin tai Trotski on tietävästi sanonut, ettei vallankumousta voida tehdä valkoiset hansikkaat kädessä.

²⁶² Feuchtwanger 1937, 170.

David-Fox on muistuttanut, että Feuchtwanger laati julkisen puheenvuoronsa tiettyä tarkoitusta varten, eli Stalinin Neuvostoliiton tueksi²⁶³. VOKS:in raportit ja muut vierailun aikana syntyneet alkuperäisdokumentit paljastavat Feuchtwangerin epäilyt, mutta lukijoilleen hän halusi kertoa yhteiskunnasta, jossa oli enemmän valoa kuin varjoa²⁶⁴. Feuchtwanger lopettaa kirjansa toteamalla, että Neuvostoliitto oli onnistunut rakentamaan Baabelin tornin, jossa ”ihmisiä ei ollut nostettu lähemmäs taivasta, vaan taivas tuotu lähemmäs ihmisiä”. Toisin kuin länsi, Neuvostoliitto ei ollut tyytynyt kompromisseihin; se oli saavuttanut jotain, mikä ansaitsi kolminkertaisen hyväksynnän: ”kyllä, kyllä, kyllä”.²⁶⁵

Feuchtwangerin kirjalle oli sen ilmestyessä suuri tilaus, eikä vähiten Giden aiheuttaman kovan pettymyksen takia. Neuvostoliiton kannalta eräänlainen helpotus oli sekin, että suurta kansainvälistä huomiota saanut Guernican kaupungin pommitus Espanjan sisällissodassa 26. huhtikuuta 1937 auttoi kokoamaan antifasististen intellektuellien rivejä.²⁶⁶ Mutta mainen kunnia on katoavaista, ja vaikka *Moskau 1937*:n venäjännös julkaistiin Neuvostoliitossa 200 000 kappaleen painoksena, se joutui pannaan vain muutamaa kuukautta myöhemmin. Vaikka Feuchtwanger laati kirjastaan huolellisen stalinismin apologian, siihen sisältyvät kuvaukset lännessä esitetystä näytösoikeudenkäyntien kritiikistä sekä kommentit trotskilaisuudesta osoittautuivat liian rohkeiksi Neuvostoliiton omaksumalle vaikenemisen kulttuurille.²⁶⁷

Feuchtwanger oli päättänyt, että Neuvostoliiton rationaalisuus ja yhteiskunnallinen järjestys, jonka hän nosti täydelliseksi vastakohtaksi kansallissocialismin ja fasismin barbaarisuudelle, olivat riittävän suuria hyveitä sovittamaan vallankumouksen välttämättöminä sivutuotteina esiintyneet varjopuolet²⁶⁸. Tällainen päätös vaati kuitenkin niin vahvan poliittisen tahdon, että sitoutuneistakin intellektuelleista vain harvat olivat siihen valmiita. Eikä lopulta Feuchtwangerinkaan onnistunut korjata vahinkoa, jonka Giden kirjat *Retour de l'U.R.S.S.* ja *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* aiheuttivat. Yrittämisen puutteesta Feuchtwangeria ei voi syyttää, mutta vuoteen 1937 mennessä Neuvostoliitto oli yksinkertaisesti valinnut tien, joka ei jättänyt tilaa sen enempää järjestelmäänsä kohdistetulle kritiikille kuin ulkopuolelta esitetyille puolustuspuheenvuoroillekaan.

Gide on esimerkki sellaisesta kirjoittavaan älymystöön kuuluneesta Neuvostoliiton mahdollisesta liittolaisesta, joka koki joutuneensa petetyksi niin henkilökohtaisesti kuin ideologisestikin. Hänen tapauksessaan välirikko olikin suorastaan väistämätön. Giden kirjoissaan esittämä kritiikki on painavaa erityisesti siksi, että toisin kuin Feuchtwanger, hän ei luottanut Neuvostoliiton rationaalisuuteen. Tiivistettynä Giden kirjat ovat suoranainen hyökkäys Neuvostoliiton kritiikitöntä kollektiivisuutta vastaan. Gide paheksui paitsi valtaapitävien valheita, myös kansalaisten tietämättömyyttä ulkomaailmasta ja heidän sokeaa uskoaan omaan kulttuuriinsa. Yhteiskunta, jonka jäseniä ohjattiin älylliseen kritiikittömyyteen ja alistettiin suoranaiselle pelolle, ei ollut esikuvallinen tai ihailtava. Gide teki *Retour de l'U.R.S.S.* -kirjassaan sen, mitä Feuchtwanger ja muut yrittivät myöhemmin turhaan tehdä tekemättömäksi: hän vertasi Neuvostoliittoa Hitlerin Saksaan epäillensä, voiko ajattelu

²⁶³ David-Fox 2012, 269.

²⁶⁴ Feuchtwanger 1937, 12.

²⁶⁵ Feuchtwanger 1937, 174.

²⁶⁶ Clark 2011, 271.

²⁶⁷ David-Fox 2012, 276.

²⁶⁸ David-Fox 2012, 274.

olla vähemmän vapaata, alistettua ja terrorisoitua missään muualla maailmassa.²⁶⁹ Jatko-osassa *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* hän puolestaan kertoo pienen ihmisen kohtaloa kuvastavan esimerkin junamatkalla kohdatusta venäläisestä työläisperheestä, joka oli joutunut lohduttomaan asemaan perheen isään kohdistuneiden käsittämättömien epäilyjen takia. Jos joku rohkeni ajatella itsenäisesti, hänestä tuli muutta mutkitta ”vastavallankumouksellinen”, joka olikin jo ”kypsä Siperiaan”.²⁷⁰

Gide oli lähtenyt matkalleen toiveikkaana, ja *Retour de l'U.R.S.S.* -kirjansa alussa hän vielä ilmoittaakin uskovansa paitsi kommunismin universaaliin aatteeseen, myös siihen että Neuvostoliitto vielä onnistuisi korjaamaan virheensä. Muualta kirjasta, lukuun ottamatta aivan sen loppua jossa Gide viittaa Neuvostoliiton apuun Espanjan tasavaltalaisille, ei tällaista optimismia kuitenkaan juuri löydy. Giden tapaus on tunnetuin esimerkki siitä, mitä saattoi tapahtua, kun Neuvostoliittoon saapunut sinänsä odotettu vieras ei pelkästään ollut liian suorapuheinen, vaan ilmeisesti myös hieman sinisilmäinen sen suhteen, mitä häneltä odotettiin. Erityisen hyvin tämä tulee esille, kun pettynyt Gide kertoo kirjailijoille ja opiskelijoille valmistelemastaan puheesta, jonka esittäminen häneltä kiellettiin Leningradissa. Puheessaan hän aikoi puolustaa sitä ajatuksen vapautta, idealismia ja älyllistä rehellisyyttä, joka oli vaarassa joutua ideologisen oikeaoppisuuden alistamaksi.²⁷¹ Toisin sanoen Gide oli suunnitellut julistautumista juuri niiden kirjailijoiden ja muiden yhteiskunnallisten vaikuttajien puolustajaksi, joiden hävittämiseen Stalin oli vastikään niin tarmokkaasti ryhtynyt.

Giden puheaiheet kuvastavat suorastaan murheellisesti ristiriitaa, joka työläisten utopian idealismin ja stalinistisen todellisuuden välillä vallitsi. Neuvostoliitto ei enää vähääkään kaivannut ketään ulkopuolista ”ystävää” auttamaan sitä yhteiskunnallisessa projektissaan; sillä oli käyttöä korkeintaan liittolaisille, joiden uskollisuus ei horjui edes pahimman edessä. Giden tapauksen jälkeen Feuchtwanger puolestaan tiesi tarkkaan mitä häneltä odotettiin, ja hänen kutsumisensa seuraamaan tammikuun 1937 näytösoikeudenkäyntiä olikin epäilemättä eräänlainen testi: jos Feuchtwanger puolustaisi puhdistuksia lännelle, niin hyvä, mutta jos näin ei tapahtuisi, myös hän olisi osoittanut itsensä tarpeettomaksi. Eikä hänenkään kirjansa lopulta kelvannut, vaikka Feuchtwanger editoi tekstiään kuumeisesti vielä toukokuussa tavattuaan ensin Ranskassa toisen juutalaistaustaisen kirjailijan Mihail Koltsovin, joka oli Neuvostoliiton kirjailijaliiton ulkomaankomission johtajan ominaisuudessa hoitanut hänen Moskovan-vierailuaan²⁷². Tuolloin myös Espanjassa sotakirjeenvaihtajana toiminut Koltsov oli pitkään yksi avainhenkilöistä yhteyksissä länsikirjailijoihin, muiden muassa Ernest Hemingwayhin²⁷³, jonka *For Whom the Bell Tolls* -kirjassa (1940, suom. *Kenelle kellot soivat*, 1944) hän esiintyy nimellä ”Karkov”. Myös Koltsov sai maksaa toimeilaisuudestaan hengellään: hänet tuomittiin joulukuussa 1938 ja ammuttiin helmikuussa 1940²⁷⁴.

Giden ja Feuchtwangerin kokemukset ja kirjat ansaitsevat tässä tutkimuksessa huomiota siksi, että ne valottavat vaihtoehtoja, joista Neuvostoliitossa vierailleiden täytyi valita. Niin Gide, Feuchtwanger kuin Paavolainenkin olivat riittävän älykkäitä, sivistyneitä ja muu-

²⁶⁹ Gide [1936] 1937, 45–55, 58–63.

²⁷⁰ Gide [1937] 1938, 31, 96–99.

²⁷¹ Gide [1936] 1937, 16–17, 80–85.

²⁷² David-Fox 2012, 7, 220, 276.

²⁷³ David-Fox 2012, 253.

²⁷⁴ Schlögel [2008] 2012, 94, 108; Clark 2011, 336–337.

toinkin perillä asioista ymmärtääkseen viimeistään matkansa kuluessa varsin hyvin, mikä Neuvostoliitossa oli propagandaa ja mikä todellista, oli kyse sitten vuodesta 1936, 1937 tai 1939. Kirjailijoina ja yhteiskunnallisina vaikuttajina heidän suurin haasteensa oli ratkaista, miten ristiriitaan tulisi suhtautua ja kenen joukoissa seisoa. Vaikka jokainen eurooppalainen vierailija oli yksilö, Gide ja Feuchtwanger olivat lähtökohdiltaan siinä mielessä riittävän samanlaisia, että heidän erilaiset ratkaisunsa osoittavat suhtautumistavan olleen riippumaton Neuvostoliiton onnistumisesta vierailun järjestelyissä: Gide näki vähemmän epämiellyttäviä asioita kuin suurta näytösoikeudenkäyntiä seurannut Feuchtwanger, mutta juuri hän osoittautui petturiksi. Giden ja Feuchtwangerin eri tavoin äärimmäiset ratkaisut selityivät sekä poliittisella vakaumuksella että pyrkimyksellä tiettyyn päämäärään. Molemmat olivat kommunisteja, mutta Feuchtwangerille tärkeintä oli pelastaa kansainvälinen kommunismi lännen ja Stalinin välirikolta, kun taas Gide halusi varoittaa lännen aatetoveriaan Neuvostoliiton valitsemasta turmiollisesta stalinismin tiestä.

Paavolainen oli erilainen vieras ennen kaikkea siksi, ettei hän ollut kommunisti. Jo hänen vierailunsa toteutuminen kertoo paljon Neuvostoliiton kulttuuridiplomatian muutoksesta keväällä 1939. Paavolainen olisi epäilemättä kirjoittanut matkakuvauksen, joka olisi tasapainoillut Neuvostoliiton saavutusten ja ongelmien esittelyn välillä ja ollut siten linjassa *Pako pimeyteen* -trilogian kanssa. Vuonna 1939, jolloin järjestelmälliset puhdistukset olivat jo ohi, edes kohtalaisen positiivisella ulkomaalaisen kirjoittamalla kuvauksella olisikin jälleen ollut merkitystä myös isännille. On selvää, että kun VOKS:in papereissa puhutaan mahdollisuudesta saada Paavolaiselta ”objektiivinen” kuvaus, mitään täydellisen positiivista ylistyskirjaa ei edes odotettu. Heifetsin muistioiden perusteella Paavolainen viittasi keskusteluissa ainoastaan Gideen eikä Feuchtwangeriin, mutta Neuvostoliitossa varmasti tiedettiin, että kuka tahansa maahan saapuva ulkomaalainen oli todennäköisesti perillä useista aiempien kävijöiden arvioista, Giden kritiikki ja Feuchtwangerin apologia mukaan lukien. Kirjailijana Paavolainen oli toki itse lähempänä Gideä, jota oli pitänyt myös eräänlaisena tyylillisenä esikuvanaan. Ja vaikka Gide oli kommunisti, hän oli pitkään pysytellyt Paavolaisen kaltaisena sitoutumattomana intellektuellina ja valinnut puolensa vasta 1930-luvulla²⁷⁵.

Jo jotkut Paavolaisen ja Giden suomalaisista aikalaisista kiinnostivat huomiota näitä yhdistäviin asioihin. Yksi heistä oli Helsingin yliopiston kotimaisen kirjallisuuden professori Gunnar Castrén, jonka artikkelin ”Bolsjevism och nationalsocialism” *Hufvudstadsbladet* julkaisi 13. tammikuuta 1937, siis pian Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan ilmestymisen jälkeen. Artikkelissaan Castrén käsittelee Paavolaisen teosta yhdessä Giden *Retour de l'U.R.R.S.* -kirjan ja ruotsalaisen Bertil Malmbergin Saksan-kokemuksiin perustuvan *Tyska intryck* -teoksen kanssa. Castrén esittää, että kaikki kolme kirjailijaa paljastavat kuvaamilleen ideologioille yhteisen kielteisen puolen: niin kansallissosialismi kuin bolševismikin kieltävät perustan, josta ”inhimillinen kulttuuri” voi kasvaa ja kehittyä.²⁷⁶

Kaikki Paavolaisen Neuvostoliiton-matkaan liittyvä alkuperäisaineisto viittaa siihen, että hän tutustui neuvostokommunismiin vahvasti rationaalisenä tieteen ja tekniikan ideologiana. Myös kulttuuri eri muodoissaan oli alisteinen näille ihanteille. Jo VOKS-asiakirjoihin sisältyvien Heifetsin muistioiden perusteella on selvää, että nämä neuvosto-

²⁷⁵ David-Fox 2012, 262–266.

²⁷⁶ Castrén 1937, 9.

yhteiskunnan ulottuvuudet näkyivät matkalla vahvasti. Samat teemat toistuvat Paavolaisen omassa kirjallisessa jäämistössä. Ne esiintyvät niin Paavolaisen matkansa jälkeen pitämässä esitelmässä kuin sodan jälkeen editoiduissa muistiinpanoissakin, joihin sisältyy useita ”täysin materialistiseen ja ratsionalistiseen ajatteluun” liittyviä huomioita²⁷⁷. Hänen mahdollisesti ennakkoon lukemansa matkakuvauksetkin olivat varmasti vaikuttaneet, sillä ainakin Hellström oli nostanut materialismin neuvostoyhteiskunnan johtavaksi voimaksi. Koneesta oli tehty jumala, tehtaista pyhättöjä ja työläisistä niiden palvelijoita.²⁷⁸ Viimeistään Paavolaisen omat kokemukset olivat kuitenkin osoittaneet, että tällaisen yhteiskunnan hinta oli ollut kova. Sitä, kuinka rationaalisenä hän lopulta piti järjestelmää, jonka tiesi vaientaneen ja surmanneen useita hänen itsensä kaltaisia yhteiskunnallisia vaikuttajia ja taitelijoita, ei voida varmasti osoittaa. Paavolaisella ei ollut kannettavanaan Giden tai Feuchtwangerin ideologisen sitoutumisen taakkaa, joten Neuvostoliitto-kirjasta olisi voinut tulla samaan tapaan moniulotteinen kokonaisuus kuin hänen aiemmistakin kulttuurikriittisistä teoksistaan. Mutta siitä ei ole epäilystä, että sen kirjoittaminen olisi ollut hänellekin kaikkea muuta kuin helppo tehtävä.

Paavolainen ja Heifets puhuivat kirjoittamisen haasteista Taidetyöläisten talon kesäpuutarhassa pitkälle yöhön. Heifets kirjoittaa Paavolaisen kertoneen hänelle keskustelun lopussa, että lähtökohdat, joista ihmiset katsoivat nykyajan tapahtumia, olivat ongelmalliset. Paavolainen kuitenkin vakuutti, että jos hänen kirjansa ilmestyy, siitä tulisi hyvä, koska hän oli matkallaan ”ymmärtänyt koko Neuvostoliiton suuruuden”. Siksi yksityiskohdat, ongelmat ja epätäydellisyydet tai byrokratia, johon hän oli törmännyt, eivät pystyisi vaikuttamaan hänen yleiskuvaukseensa. Heifetsin puheista Paavolainen myönsi, että tämä oli ollut oikeassa, ja hän lupasikin vielä mieltä illan keskustelua huolellisesti. Hän myös pyysi Heifetsiltä vielä ainakin yhtä tapaamista, joko Moskovassa tai mahdollisesti ”jossain etelässä”. Paavolaisella ei vielä tuona iltana ollut varmuutta matkansa viimeisistä vaiheista, sillä hän toivoi saavansa vielä yhden pidennyksen viisumiinsa ja pääsevänsä Ukrainaan. Hän pyysi sinnikkäästi Heifetsiltä, että viisumia voitaisiin jatkaa vielä uudelleen, tällä kertaa kahdeksalla päivällä. Paavolainen perusteli, ettei ollut kyennyt hyödyntämään edellistä pidennystä kunnolla, koska oli menettänyt kuusi päivää sairastumisen ja viisi höyrylaivojen aikataulujen takia.²⁷⁹ Heifets olikin laittanut asian vireille jo heinäkuun 7. päivänä, jolloin Paavolainen oli vielä Georgiassa. Kirjeessään Inturistille hän oli puoltanut viisumin pidentämistä vedoten juuri Paavolaisen sairastumiseen, joka oli estänyt tätä toteuttamasta ”koko suunniteltua ohjelmaa”.²⁸⁰

Heifets hyvästeli Paavolaisen Stolešnikov-kujan luona aamuyöllä kello puoli kaksi²⁸¹. Miehet olivat jälleen puhuneet hyvän tovin arkaluonteisista aiheista, mutta silti – tai ehkä juuri tällaisten keskustelujen takia – on tuskin epäilystä, ettei pitkäksi venähtänyt työpäivä Paavolaisen seurassa ollut Heifetsille mieluisampi tapa hankkia leipänsä kuin vielä vuotta aiemmin uhannut NKVD-komennus Vorkutan vankileireillä napapiirin kylmemmällä puolella. Paavolainen puolestaan oli sillä tavoin etuoikeutetussa asemassa, että

²⁷⁷ Muistiinpanoja Neuvostoliitosta. Aloitettu 7.4.1945. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 10046. Muistiinpanojen otsikkona ”Vertaus Amerikkaan”, sivu 2.

²⁷⁸ Hellström 1937, 61–65; ks. myös Tornbjer 2008b, 118.

²⁷⁹ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 92.

²⁸⁰ Heifetsin kirje Inturistille 7.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 14.

²⁸¹ Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 92.

entisen saksalaisen klubin tiloihin Pušetšnaja-kadulle vasta edellisenä vuonna siirrettyssä Taidetyöläisten talossa tuskin nähtiin muita VOKS:in varapuheenjohtajan vieraanvaraisuudesta nauttineita suomalaisia. Vain kivenheiton päässä varsin kauniista, vaaleanpunaiseksi rapatusta rakennuksesta, jossa edelleen toimii ”Taiteilijoiden keskustalo” (*Tsentralnyi Dom rabotnikov iskusstv*), kohoaa Lubjanka, silloinen NKVD:n ja myöhemmin KGB:n päämaja. Stalinin vainojen ”kansallisiin operaatioihin” kuului ”iso viha”, ja sen myötä koko joukko sellaisia suomalaisia, jotka eivät olleet tulleet Moskovaan turistina vaan vakaumuksensa hintana jättäneet kotimaansa, joutui Pušetšnaja-kadun sisäänkäynnin sijaan kulkemaan Lubjankan suurista porteista. Heitä ei odottanut kesäpuutarha vaan kuulustelut, vankisellit ja lopulta salaisen poliisin autotalli numero 1, jonka kellareiden huoneista kuusi oli varattu teloituskammioiksi ja ruumissäilöiksi²⁸².

Kuten Paavolainen oli toivonut, hän näki Heifetsin vielä ainakin yhden kerran, 26. heinäkuuta eli tasan viikon kuluttua edellisestä dokumentoidusta tapaamisesta. Muuten hänen asiansa eivät olleet sujuneet aivan odotusten mukaisesti, sillä toivottua toista viisuminpidennystä ei enää ollut myönnetty. Yksi oljenkorsi oli sentään vielä jäljellä, viisumin jatkaminen Suomen suurlähetystön avustuksella, mistä Paavolainen kertoikin Heifetsille. Vaikka tämä lopulta onnistuikin, tilanne oli heinäkuun 26. päivänä vielä avoinna, minkä takia Paavolainen oli kutsunut Heifetsin läksiäisillalliselle. Tapaaminen oli sovittu Moskva-hotellin seitsemännen kerroksen ravintolaan. Paikka oli kuitenkin aivan täynnä, ja miehet menivät jälleen Taiteilijoiden klubin kesäpuutarhaan. Heifetsin mukaan Paavolainen oli tästä hyvillään, koska piti paikasta ja tiesi sen jo sellaiseksi, johon ulkomaalaiset turistit eivät yleensä päässeet. Siihen hän oli puolestaan pettynyt, että viisuminpidennysyritys oli Heifetsin suosituksesta huolimatta epäonnistunut. Vaarana oli, että ”hyvin alkanut perehtyminen Neuvostoliittoon” jäisi hänen sairastelunsa takia kesken. Paavolainen oli maininnut erikseen ainakin sen, että jos Ukraina jäisi häneltä näkemättä, kirja kärsisi pahoin eikä pystyisi antamaan aiheestaan ”täydellistä kuvaa”.²⁸³ Viisumiongelmien lisäksi tiedetään, että Paavolaisilla oli ollut heinäkuun lopussa hankaluuksia löytää hotellihuone, minkä takia hän mahdollisesti joutui asumaan jonkin aikaa Suomen syksyllä 1938 avatussa uudessa lähetystössä osoitteessa Kropotkinski pereulok 15/17²⁸⁴.

Heinäkuun 26. päivän ilta oli mitä otollisin aika vierailta toistamiseen Taidetyöläisten talolla, sillä kesäpuutarhassa oli silloin läsnä koko joukko Neuvostoliiton silloisia kuuluisuuksia. Heifets kirjoittaa Paavolaisen olleen asiasta innoissaan, koska tämä voisi myöhemmin kertoa tuttavilleen, missä oli ollut ja keitä nähnyt. Paavolainen oli tehnyt muistiinpanoja Heifetsin osoittamista henkilöistä, joista tämä mainitsee muistiossaan sukunimeltä Olešan, Hromtšenkon, Ryklinin, Slepjovin ja lisäksi jonkun Stanislavski-teatterin näyttelijättären,

²⁸² Schlögel [2008] 2012, 478; Hagenloh 2009, 251, 267–268, 272–283; David-Fox 2012, 303. Vuosien 1937–1938 ”kansallisissa operaatioissa” teloitettiin lähes 700 000 ja vangittiin lähes 500 000 ihmistä. On laskettu, että suomalaisia tai suomalaistaustaisia terrorin uhreja olisi ollut jopa noin 20 000 eli saman verran kuin talvisodassa kaatuneita suomalaisia. Hengissä selvinneet suomalaiset nimittivät koettelemusta ”isoksi vihaksi”. Ks. Rentola 1994, 23–24, 72.

²⁸³ Heifetsin raportti Moskovasta, 26.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 87. Heifetsin muistiossa on eräs huomionarvoinen korjaus, joka todennäköisesti viittaa konekirjoittajan virheeseen. Koneella kirjoitetussa tekstissä mainitaan, että Paavolainen olisi käynyt tapaamassa Heifetsiä ja sopinut illallisesta. Tämä on kuitenkin vedetty lyijykynällä yli, ja tilalle on kirjoitettu, että Paavolainen olisi soittanut Heifetsille.

²⁸⁴ Kurjensaari 1975, 202; Paavolainen Jaakko 1991, 160. Tarkkoja tietoja lähetystöön majoittautumisesta ei kuitenkaan ole säilynyt, ja jos dokumentteja syntyikin, ne todennäköisesti poltettiin yhdessä muiden lähetystön papereiden kanssa talvisodan kynnyksellä marraskuussa. Ks. Paloposki & Pekkarinen 1998, 36.

jonka nimeä Heifets ei saanut mieleensä.²⁸⁵ Nimeltä mainitut henkilöt olivat oletettavasti kirjailija Juri Oleša, Bolšoi-teatterin tenori Solomon Hromtšenko, satiirisen *Krokodil*-lehden päätoimittaja Grigori Ryklin sekä Neuvostoliiton sankari, lentäjä Mavriki Slepnoj.

Varsinkin Olešan ja Ryklinin kaltaiset henkilöt olivat Stalinin vainojen jälkeisessä Neuvostoliitossa harvinaisia, joten heidän läsnäolonsa saattoi hyvinkin miellyttää Heifetsiä, joka oli jo oppinut tuntemaan Paavolaisen vaitonaisuuden ja pettymyksen aiempien järjestettyjen kirjailijatapaamisten jälkeen. *Krokodil*, jonka päätoimittajana Ryklin oli aloittanut vuonna 1938, oli yksi harvoista sensuurin enää tuolloin sallimista satiirisista ja siten sisällöltään rohkeista julkaisuista²⁸⁶. Oleša puolestaan oli aiemmin samoissa piireissä Pilnjakin – ja jossain määrin myös Majakovskin – kanssa liikkunut kirjailija, joka tilanteen kiristyessä näki paljon vaivaa tasapainoilukseen oikeaoppisuuden ja persoonallisen ilmaisun välillä ja jonka onnistui välttää joutuminen puhdistusten uhriksi²⁸⁷.

Lentäjäsankari Slepnoj, Venäjän sisällissodan veteraani ja arktisten alueiden ilmailuliikenteen pioneeri, oli Neuvostoliitolle erityinen ylpeyden aihe. Vuonna 1934 Slepnoj oli kunnostautunut Tšuktšimerellä sattuneen *Tšeljuskin*-höyrylaivan haaksirikon jälkeisessä, suurta kansainvälistä huomioita saaneessa ja Neuvostoliiton propagandassa paljon hyödynnettyssä menestyksekkäässä pelastusoperaatiossa²⁸⁸. Lentäjiä kutsuttiin ”Stalinin haukoiksi”, huimapäisiksi sankareiksi jotka uhmasivat ääriolosuhteita ja ylittivät arktiset erämaat. Heistä olikin 1930-luvun puolivälissä tullut yksi ammattikunnista, joiden edustajien joukosta ryhdyttiin stahanovilaisen työn sankaruuden vanavedessä etsimään esikuvallisia uusia neuvostoihmisiä.²⁸⁹ Paavolainen oli epäilemättä perillä tästäkin, joko etukäteen tai viimeistään Heifetsiltä kuulemansa perusteella, sillä Helsingin Neuvostoliitto-esitelmän muistiinpanojen propagandaosioon sisältyy maininta arktisten alueiden lentäjistä, tiedemiehistä ja kaivosmies Aleksei Stahanovista Neuvostoliiton sankareina²⁹⁰. Myös Heifets mainitsee muistiossaan, että kun hän heinäkuun 26. päivän iltana puhui Paavolaisen kanssa tämän kokemuksista, aiheita olivat stahanovilaisuus, prostituution poistamisen haasteet, yliopisto-opiskelijat ja lapset²⁹¹.

Kaikki keskusteluissa esillä olleet teemat näkyvät tavalla tai toisella Paavolaisen muistiinpanoissa, mikä ei tietenkään ole lainkaan yllättävää: työn, sivistyksen ja sukupuolisuuden yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin merkityksiin liittyvät kysymykset olivat paitsi neuvostoyhteiskunnan ytimessä, myös *Pako pimeyteen* -trilogian keskeisiä aiheita. Monet aiheista olivat esillä myös Gustaf Hellströmin kirjassa, joten jos Paavolainen oli sen lukenut, hän oli todennäköisesti huomannut kohdanneensa paljon samaa kuin ruotsalainen kaksi vuotta aiemmin. Mutta vaikka keskustelunaiheista ei ollut pulaa, Heifets sai huomata, ettei viisumihuoliinsa vedonnut Paavolainen ollut tuona iltana kovin innokas keskustelija. Miehet joka tapauksessa viihtyivät Taiteilijoiden talolla ja sen kesäpuutarhassa kello yhteen saakka yöllä, ja hyvästit jätettiin – mahdollisesti viimeistä kertaa – Teatralnaja-aukiolla.²⁹²

²⁸⁵ Heifetsin raportti Moskovasta, 26.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 87.

²⁸⁶ Stites 1992, 136.

²⁸⁷ Wolfson 2004, 609–615, 619–620; Jangfeldt [2007] 2008, 462–464, 554–556.

²⁸⁸ *Tšeljuskin*-höyrylaivan haaksirikosta ja tapauksen merkityksestä ks. Polonsky 2010, 294–296.

²⁸⁹ Stites 1992, 69–71, 87–88; Fritzsche & Hellbeck 2008, 319–320; Clark 2011, 213.

²⁹⁰ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Poliittinen propaganda”, sivu 5.

²⁹¹ Heifetsin raportti Moskovasta, 26.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 87.

²⁹² Ibid.

Venäläisen abkeruuspalkinnon saanut työmies uuden jättiläistehtaan edessä. (Risti ja hakaristi)

Ukraina ja matkan päätös

Heinäkuun 26. päivän tapaamisen jälkeen Paavolainen vietti Moskovassa vielä viikon, jonka kuluessa hänen onnistui jatkaa viisumiaan vielä toistamiseen, ainakin elokuun 8. päivään saakka. Tämä merkitsi sitä, ettei matkan Ukrainan-osuudesta tarvinnutkaan luopua, vaikka se lopulta toteutui vain vajaan viikon mittaisena. Paavolainen saapui Kiovaan keskiviikkona 2. elokuuta, tällä kertaa yöjunalla, joka oli lähtenyt Moskovasta jo edellisenä iltana. Mukana oli poikkeuksellisesti myös suomalaista matkaseuraa, Moskovan-lähetystön kanslia-apulainen Anna Muroma, joka tuli kaupunkiin loppuviikoksi lomalle. Perillä majoituttiin Continental-hotelliin, eri kerroksissa sijaitseviin huoneisiin. Monissa kaupungin vierailukohteissa käytiin yhdessä.²⁹³

Ukrainan VOKS:in eli UOKS:in paperit kertovat toteavan tarkasti, mitä Paavolainen teki Kiovan seudulla ja myöhemmin Odessassa, mutta muuten niiden anti on huomattavasti vaatimattomampi kuin Heifetsin raporttien. Muromakin mainitaan vain kerran, kaupunkiin saapumisen yhteydessä, ja hänen nimensä on kirjoitettu raporttiin väärin (”Murava”). Ohjelmaa oli Kiovan seudulla järjestetty kolmeksi kokonaiseksi päiväksi, ja kulttuurin ohella Paavolaiselle näytettiin museoiksi muutettuja kirkollisia kohteita ja yksi kolhoosi. Elokuun kolmantena Paavolainen vieraili päivällä ukrainalaisen taiteen museossa, iltaohjelmassa oli harkovalaisen ”Tea-Jazz”-yhtyeen konsertti Dynamo-stadionilla. Kiovan vastaava UOKS-sihteerin Levenbergin raportti tapahtumista on vähäeleinen, mutta mukana on sentään maininta, jonka mukaan Paavolainen ”ihasteli kovasti Neuvostoliiton muusikoiden taitavuutta”.²⁹⁴ Aivan kaksikymmenluvun Pariisin-tunnelmia ei Dynamo-stadionilla silti välttämättä voinut tavoittaa: vaikka Neuvostoliitossa oli aikaisemmin soitettu vapaamuotoista ”läntistä” jazzia, orkesterit oli vuoteen 1939 mennessä otettu valtiolliseen kontrolliin. Samalla musiikki sovjetisoitiin ja puhdistettiin ”dekadenssista”.²⁹⁵

Elokuun neljäntenä päivänä Paavolainen kävi Petšerskin lavrassa eli entisessä – ja jälleen nykyisessä – luolaluostarissa ja vietti aikaa Kiovassa kaupungilla, vierailen pyhän Sofian ja pyhän Andreaksen kirkoissa, jotka Neuvostoliitto oli niin ikään muuttanut museoiksi. Sofian kirkon ”antiuskonnollisessa museossa” Paavolaista opasti kaupungin keskiaikaisen arkkitehtuuriin ja kirkkoihin erikoistunut professori Ippolit (Hippolytos) V. Margilevski.²⁹⁶ UOKS-dokumenteissa on tästäkin vain maininta, mutta Paavolaisen kokemukset näkyvät jälleen Helsingin-esitelmän muistiinpanoissa. Niissä on mainintoja muun muassa kirkolla olleista maaorjista ja omaisuudesta, ”klubeiksi kylmien” kirkkojen muuttamisesta ”radio-aseiksi ja museoiksi” sekä uskonottomien määrästä Neuvostoliitossa. Muistiinpanojen yleinen sävy ja niihin sisältyvä huomautus ”Me luterilaiset emme sitä ymmärrä” viittaa kuitenkin siihen, ettei uskonnonvastaisten museoiden tapa vastustaa ”uskonnollista humbugia” tieteellä saa Paavolaista vakuuttuneeksi.²⁹⁷

²⁹³ Anna Maria Muroman kuulustelupöytäkirja n:o 46/39. KA, EK-VALPO. Pääosaston kuulustelupöytäkirjat. 1100 Kuulustelupöytäkirjat 1939. Sivut 11–12.

²⁹⁴ Levenbergin raportti Kiovasta, 11.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 88.

²⁹⁵ Stites 1992, 75–76; Overy [2004] 2005, 376; Johnston 2011, 19.

²⁹⁶ Levenbergin raportti Kiovasta, 11.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 88. Opas mainitaan ainoastaan sukunimeltä, mutta todennäköisesti kyseessä oli nimenomaan professori Ippolit Vladislavovitš Margilevski.

²⁹⁷ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Kirkko”, sivu 6.

Paavolainen kirjoittikin jo vuonna 1938, että toisin kuin kansallissosialismin kaltainen ”Euroopan synnyttämä uusi uskonto”, kommunismin antikristillisuus oli ”tyypillistä järkipäisyyden ja materialistiseen ajatteluun perustuvaa vanhentunutta ateismia” ja samalla tavalla 1800-luvun tuote kuin itse kommunismin aate. Hän esittää näkemyksensä *Ristin ja hakaristin* luvussa ”Onko Jumala ranskalainen?”, joka ilmeisesti valmistui vasta viime hetkellä ja ainakin osittain Esko Aaltosen aloitteesta tuomaan kirjaan ”aktuellia sävyä” ja siten korvaamaan ”puuttuvaa ulkomaanmatkaa”²⁹⁸. Luku käsittelee nationalismin voimistumista niin Euroopassa kuin muuallakin maailmassa. Paavolainen siteeraa Mussolinia, jonka mukaan ne aatteet, ”joissa nykyisenä aikana taantumus ruumiillistuu” eli kapitalismi, parlamentaarinen demokratia, marxilaisuus, kommunismi, liberalismi ja ”eräs epäilyttävä katolisuus, jonka kanssa me jonakin päivänä tulemme tekemään tilin suorittaen sen oman tyylimme mukaisesti”, vastustivat fasismia. Paavolaisen mielestä Mussolini oli aivan oikeassa siinä, että fasismi edusti 1900-lukua, kun taas fasismia vastustavat aatteet kuuluivat 1800-luvulle.²⁹⁹

Samassa yhteydessä Paavolainen esitti myös, että vanhentunut, järkipäinen ja materialistinen ”bolševistinen” antikristillisuus oli 1930-luvun lopun tilanteessa jo jäänyt vaille ”aatehistoriallista mielenkiintoa – kuten pelkkä kielteisyyys aina on vähemmän kiinnostavaa kuin se, mikä haluaa rakentaa jotakin uutta ja positiivista”³⁰⁰. Taustalla saattoi vaikuttaa Gide, jonka mielestä Neuvostoliitto väheksyi kristinuskoa liikaa eikä siksi osannut vastustaa sitä tehokkaasti³⁰¹. Toisessa yhteydessä Paavolainen oli todennut, että kommunistisen antikristillisyyden erotti ”myyttillisbiologisesta” antikristillisyydestä kaksi asiaa. Ensimmäkin kommunistinen antikristillisuus kohdistui kaikkia uskontoja vastaan, ja toiseksi sen sanoma oli tarkoitettu kaikille kansoille³⁰². Saksassa tilanne oli aivan toinen, koska Paavolaisen mukaan ”jonkun Rosenbergin” mieleen ei edes tulisi ”tarjota omaa, vereensidottua uskontoaan sanokaamme Kolmannen Valtakunnan poliittiselle rintaveljelle Japanille”. Paavolainen oli myös huomauttanut, että uuspakanuuden peruskäsite *artfremd* teki ”mahdottomaksi sen julistautumisen kaikkien muiden uskontojen hävittäjäksi”. Uuspakanuuden taistelu kohdistui ”vain yksityistä, tilapäisluontoista vihollistaan, kristinuskoa vastaan”. Kyseessä oli siis ”kansallisen uskonnon luominen; ei minkään ylikansallisen kuten kristin-usko tai – ateismi!”³⁰³ Vuoden 1939 Neuvostoliitto-esityksen muistiinpanoista ei tietenkään ole mahdollista tehdä yhtä pitkälle meneviä päätelmiä kuin *Pako pimeyteen* -kirjoista, mutta vaikuttaa joko tapauksessa siltä, etteivät Paavolaisen Ukrainan-kokemukset muuttaneet hänen perusnäkemystään kommunismin ”materialistisesta uskonnonvastaisuudesta” vanhentuneena ja epäkiinnostavana ilmiönä.

Kolmantena eli viimeisenä Kiovan-päivänään Paavolainen vietiin katsomaan kolhoosia. Hän ei ilmeisesti ollut erityisen puheliaalla tuulella, sillä Levenbergin raportin mukaan Paavolainen ainoastaan kertoi pitävänsä kolhoosia ”hyvin mielenkiintoisena” ja pidättäytyi

²⁹⁸ Esko Aaltosen kirje Helsingistä Paavolaiselle Kivennavalle, 29.9.1938. SKS KIA, OPa. Kirjekokoelma 293. Ba. Saapuneet kirjeet. 20:5. Luvun nimi lienee velkaa saksalaisen kirjailija, toimittaja ja kirjallisuuskriitikko Friedrich Sieburgin teokselle *Gott in Frankreich?* (1929), jonka ranskannos ilmestyi nimellä *Dieu est-il français?*

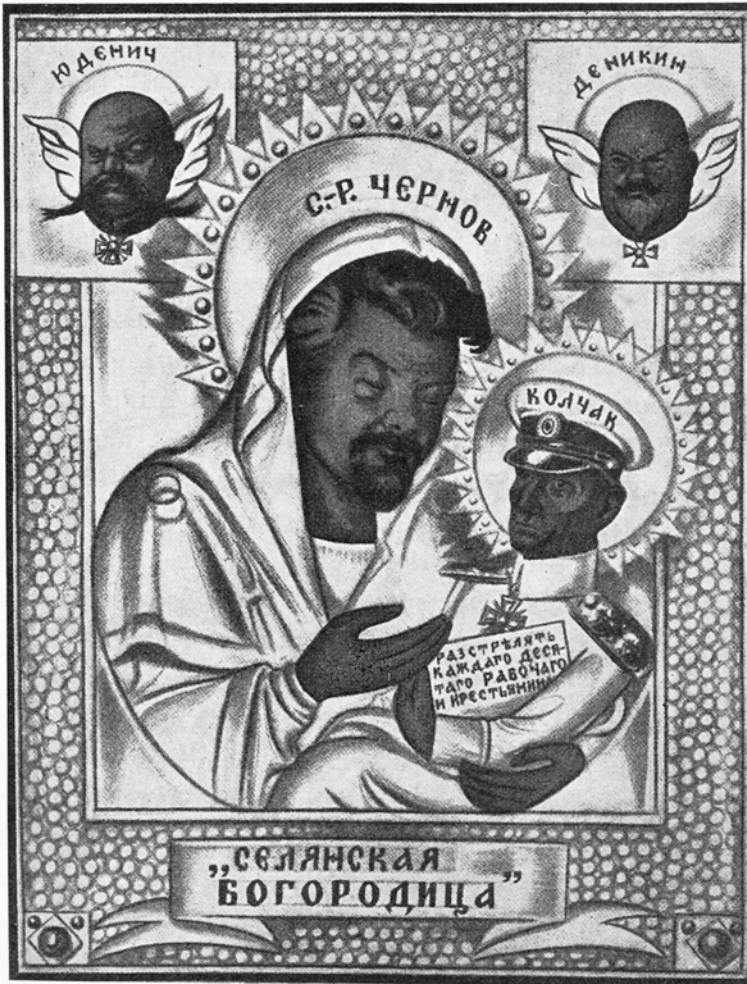
²⁹⁹ Paavolainen 1938a, 258.

³⁰⁰ Paavolainen 1938a, 257–258.

³⁰¹ Gide [1936] 1937, 104–107.

³⁰² Paavolainen 1938a, 193.

³⁰³ Paavolainen 1938a, 258–259.

Antikristillistä propagandaa Neuvosto-Venäjällä. Vastavallankumouksen johtajia: Koltšakia, Judenitšiä, Denikiniä ja Tšernovia esittävä "ikoni". (Risti ja hakaristi)

paljastamasta tarkempia mielipiteitään. Ohjelma jatkui tutustumisella museoituun Kyrillos Aleksandrialaisen kirkkoon, jossa Paavolainen katseli Viktor Vasnetsovin tauluja, jälleen ”suurella mielenkiinnolla”. Levenbergin muistion muu sisältö käsittelee lyhyesti Paavolaisen puheita, edelleen varsin pinnallisella tavalla. Paavolainen kertoi olevansa ensimmäistä kertaa Neuvostoliitossa ja puhui myös venäjän kielen taidostaan. Hän mainitsi tavanneensa Leningradissa ja Moskovassa ”useita Neuvostoliiton kirjailijoita” ja kertoi tuntevansa hyvin Vera Inberin, joka oli syntynyt ja viettänyt lapsuutensa ja nuoruutensa Odessassa.³⁰⁴

UOKS:ille lienee ollut pettymys, ettei Paavolainen pyytänyt tapaamisia ukrainalaisten kirjailijoiden kanssa. Hän oli vedonnut lähes kolme kuukautta kestäneen matkansa runsaaseen sisältöön ja kertonut, että oli jo saanut runsaasti vaikutelmia ja tarvitsi aikaa päästäkseen ”kaoottisesta olotilastaan” ennen kuin pystyisi käsittämään omaksumaansa valtavaa tieto- ja kokemusmäärää. Hän kertoi myös, että kaikkein uuvuttavinta aikaa olivat olleet kaksi edellistä viikkoa, jotka hän oli suunnitellut viettävänsä Ukrainassa ja Krimillä

³⁰⁴ Levenbergin raportti Kiovasta, 11.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 88.

mutta joutunutkin viisumivaikeuksiensa takia tuhlaamaan Moskovassa. Viisumin jatkaaminen muutamalla päivällä oli kuitenkin ollut välttämätöntä, jotta hänen onnistuisi päästä Odessassa oikeaan Istanbulin-laivaan. Kiovassa Paavolainen kertoi haluavansa lähinnä vain levätä sekä katsella erilaisia patsaita ja monumentteja, joita hän tiesi olevan kaupungissa runsaasti. Raportissa todetaan myös, että Paavolainen kertoi mieltyneensä Kiovan ulkoiseen olemukseen ja että hän vertasi kaupunkia usein Pariisiin.³⁰⁵

Samoin kuin Kislovan Leningradin-raporteissa, Levenbergin tekstin lopussa on normaalin käytännön mukainen lyhyt luonnehdinta Paavolaisesta. Häntä kuvaillaan kohteliaasti, korrektisti ja pidättyväisesti käyttäytyväksi mieheksi, joka puhuu kokemuksistaan ainoastaan yleisellä tasolla eikä oma-aloitteisesti esitä kysymyksiä. Paavolainen vaikuttikin ”hyvin salaperäiseltä henkilöltä, jonka maailmankatsomuksesta oli vaikea sanoa mitään näin lyhyen tutustumisen perusteella”.³⁰⁶

Pelkkien UOKS-raporttien perusteella olisi perusteita päätellä, ettei suomalaisen Ukrainan-vierailua enää olisi seurattu yhtä tarkasti kuin matkan Leningradin- ja Moskovan-osuukia. Totuus on aivan toinen. Tiesi Kiovan vastaava UOKS-sihtööri Levenberg asiasta tai ei, Ukrainan-matkan toteutuminen oli käynnistännyt salaisen poliisin operaation. Kohteenä ei kuitenkaan ollut Paavolainen vaan hänen seuralaisensa. Rentoutukseksi tarkoitettu pitkä viikonloppu kaupungissa, jota Anna Muroman tuttavat olivat kehuneet kauniiksi, sai dramaattisen päätöksen sen jälkeen, kun Paavolainen oli lähtenyt Odessaan lentokoneella aamulla 6. elokuuta. Muromakin oli päättänyt palata Moskovaan samana sunnuntaipäivänä ja oli jo hankkinut Inturistilta lentolipun. Hänen lentonsa oli määrä lähteä vasta iltapäivällä, joten hän palasi hotelliin saatettuaan ensin Paavolaisen kentälle. Pian asiat kuitenkin saivat odottamattomia käänteitä: Muroma hoputettiin lähtemään hotellilta takaisin kentälle erikoisen aikaisin, ja toisin kuin oli etukäteen sovittu, Inturistin opas ei tullutkaan mukaan. Kun Muromaa kuljettanut auto oli päässyt kaupungin ulkopuolelle, se pysäytettiin. Kyytiin tuli kaksi sotilasasuista henkilöä, jotka Muroma tunnisti punaisten nauhan koristamien sinisten lakkien perusteella ”GPU:n³⁰⁷ miehiksi”.³⁰⁸

Määränpäinä ei enää ollut lentokenttä, vaan kaupungin laidalla sijainnut talo, jossa Muromaa odotti siviilipukuinen mieskaksikko. Kuulustelun hoiti tumma, lyhyenlöntä ja silmälasipäinen ontuja, joka näytti NKVD:n henkilökorttiaan ja teki selväksi, että oli ”siinä virastossa korkea herra”. Mies uhkasi Muromaa yhdeksän vuoden vankeusrangaistuksella ja sadantuhannen ruplan sakolla, syynä tullivapaasti Suomesta tuotujen vaatteiden, kenkien ja kellojen laajamittainen myyminen Moskovan valtiollisiin osto- ja myyntiliikkeisiin. Kuulustelun kirjuri toimi vaaleatukkainen ja tiukkakatseinen nuorehko mies, ”ilmeinen komsomoletstyyppi”. Molemmat olivat ”huonosti puettuja”.³⁰⁹

³⁰⁵ Levenbergin raportti Kiovasta, 11.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 88–89.

³⁰⁶ Levenbergin raportti Kiovasta, 11.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 89.

³⁰⁷ Neuvostoliiton salaista poliisia kutsuttiin usein GPU:ksi vielä 1930-luvullakin, vaikka organisaation nimi oli jo muuttunut pariinkin kertaan. Myös esimerkiksi Hellström käyttää kirjassaan (1937) GPU-lyhennettä, vaikka virallinen lyhenne oli vuodesta 1934 ollut GUGB. Ks. myös Rentola 2007, 11.

³⁰⁸ Muroman kuulustelupöytäkirja n:o 46/39, laadittu 1.9.1939. KA, EK-VALPO. Pääosaston kuulustelupöytäkirjat. 1100 Kuulustelupöytäkirjat 1939. Sivut 12–13; Suomen Moskovan-lähetystön keskustelumuistio Muroma-asiasta, laadittu 14.8.1939, kuulustelupöytäkirjan liitteenä. Sivut 1–2. Tekijä kiittää ulkoasiainministeriön tietopalvelun tarkastaja Sami Heinoa, joka selvitti ”Muravan” oikean nimen ja johdatti tekijän tapauksen jäljille. Sami Heimon sähköpostiviestit tekijälle, 16. ja 17.4.2013, tekijän hallussa.

³⁰⁹ Muroman kuulustelupöytäkirja n:o 46/39, laadittu 1.9.1939. KA, EK-VALPO. Pääosaston kuulustelupöytäkirjat. 1100 Kuulustelupöytäkirjat 1939. Sivut 13–16.

Muroman tilannetta ei helpottanut se, että syytökset perustuivat tosiasioihin. Vakuuteltut tietämättömyydestä ja siitä, kuinka vastaava kaupankäynti oli ulkomaisten lähetystötyöntekijöiden piirissä aivan yleistä, olivat turhia. Vaihtoehtoinen tapa sovittaa rikokset ja ”likvidoida koko asia” toki tarjottiin: ryhtyminen tiedonantajaksi, jonka piti raportoida lähetystön asioista salaiselle poliisille. Tilanne ratkesi siten, että Muroma uskotteli taipuvansa ehtoihin ja allekirjoitti pyydetyt sitoumukset. Kolme päivää myöhemmin Muroma pääsi palaamaan Moskovaan, missä hän kertoi tapahtuneesta heti esimiehilleen. Seuraavat pari viikkoa Muroma vietti poistumatta lähetystön alueelta. Elokuun 23. päivänä hänet lähetettiin takaisin Helsinkiin, missä oli jälleen vastassa salainen poliisi, tällä kertaa kotimainen. Valpo suoritti 25., 26. ja 30.8. sekä 1.9. varsin perusteellisia kuulusteluja ja oli epäilemättä kiinnostuneempi selvittämään NKVD:n toimintatapoja kuin lähetystöväen kyseenalaisia liiketoimia asemamaassaan.³¹⁰ Muroman ura ulkoministeriön palveluksessa joka tapauksessa päättyi³¹¹.

Kovaonnisen kanslia-apulaisen tapaus on Paavolaisen matkan laajemmassa kontekstissa sivujuonne, mutta sellaisena kiinnostava, koska se kertoo paljon sekä VOKS:in että NKVD:n taktiikasta. Paavolainen pidettiin tapauksesta kokonaan erossa ja tietämättömänä, mikä osoittaa, että Heifets halusi edelleen huolehtia hänestä mahdollisimman hyvin. Toisaalta kun tilaisuus kaksilla korteilla pelaamiseen tarjoutui, kokenut tšekisti tarttui siihen nopeasti. Vielä heinäkuun lopulla, ennen kuin Heifets tiesi Muroman matkaikeista, hän sähköitti UOKS:ille Kiovaan ja ilmoitti, että Paavolaisen seurassa matkustaisi Pontavija-niminen naistulkki. Heifets myös ohjeisti UOKS:ia sopimaan vieraan palveluista tulkin kanssa ja pyytämään tarvittaessa VOKS:ilta apua.³¹² Levenbergin raportissa ei Pontavijasta kuitenkaan enää puhuta, mikä todennäköisesti tarkoittaa, ettei ylimääräistä väkeä enää haluttu häiritsemään operaatiota. Muromaa ja hänen kaltaisiaan kyllä tarkkailtiin Moskovassa järjestelmällisesti, mutta siellä lähetystöjen henkilökuntaan oli vaikea kajota. Ukrainassa värväysyritys oli mahdollinen, ja se, että kuvioissa oli mukana myös VOKS:ille tärkeä vieras, ei ollut mikään este vaan pelkkä hidaste.

Ei ole tiedossa, minkä verran Paavolainen sai koskaan tietää asiasta. On viitteitä siitä, että hän saattoi olla tekemisissä Murovan kanssa vielä matkan jälkeenkin³¹³, mutta jos tapahtuneesta oli puhetta, siitä ei ole jäänyt mustaa valkoiselle. *Synkässä yksinpuhelussa* on tosin yksi hienovarainen viittaus, joka saattaa olla velkaa matkakumppanin koettelemuksille. Kun Paavolainen kirjoittaa lähtötunnelmistaan Odessan satamassa, hän kertoo englantilaispariskunnasta, joka koetti salaa kuljettaa antiikkia pois maasta. Tullivirkailijat tutkivat turistik tarkoin, joten yritys epäonnistui. ”Nähtyäni esim. Moskovan Stalešnikovin kadun kauppoissa sen ryöstöviljelyn, jota ulkomaalaiset turistit ja lähetystöjen henkilökunnat harjoittivat, en sitä ihmettele”, Paavolainen huomauttaa.³¹⁴

³¹⁰ Muroman kuulustelupöytäkirja n:o 46/39, laadittu 1.9.1939. KA, EK-VALPO. Pääosaston kuulustelupöytäkirjat. 1100 Kuulustelupöytäkirjat 1939. Sivut 1–30. Myös muita tullilta tuotujen tavaroiden kauppaan osallistuneita asianosaisia kuulusteltiin tapaukseen liittyen.

³¹¹ Sami Heinon sähköpostiviesti tekijälle, 16.4.2013, tekijän hallussa.

³¹² Heifetsin sähköpostiviesti Kiovaan UOKS:ille heinäkuun 1939 lopulla (päivämäärä näkymättömissä). GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 10.

³¹³ Asiaan palataan tämän tutkimuksen viimeisessä luvussa.

³¹⁴ Paavolainen 1946a, 13–14.

Muroma oli vielä NKVD:n pehmitettävänä, kun Paavolaisen lentokone laskeutui elokuun kuudentena päivänä Odessaan. Siellä hänet vastaanotti Tanin-niminen UOKS:in edustaja. Suomalaisesta huolehtiminen osoittautui Taninillekin epäkiitolliseksi tehtäväksi, sillä Londonskaja-hotellille päästyään Paavolainen vetosi väsymykseensä ja ilmoitti, ettei halua mitään palveluja. Lounastettuaan hän teki kuitenkin kaupunkikierroksen ja kysyi myös mahdollisuudesta seurata operettia kaupungin tunnetussa ooppera- ja balettitheaterissa, jossa oli muiden kuuluisuuksien ohella esiintynyt esimerkiksi Paavolaisen 1920-luvulla ihailema tanssijatar Isadora Duncan. Tanin hankkikin liput illan näytökseen, josta Paavolainen kertoi nauttineensa, samoin kuin itse teatterista.³¹⁵

Myös kaksi viimeistä päivää sujuivat kulttuuripainotteisesti. Elokuun seitsemännen päivän osalta todetaan, että Paavolainen vieraili Odessan kansantaiteen museossa (*Narodnyi hudožestvennyi muzei*), Länsieurooppalaisen taiteen museossa (*Hudožestvennyi zapadnojevropeiski muzei*), eräässä taidenäyttelyssä ja illalla elokuvissa. Elokuun kahdeksantena Paavolainen tutustui vielä Ukrainan valtiolliseen arkeologiseen museoon (*Gosudarstvennyi arheologičeski muzei*), jota hän Taninin mukaan kehui ja tutki suurella kiinnostuksella. Paavolainen vietiin myös Luzanovkan hiekkarannalle ”uimaan ja levähtämään”. Taninin muistion arvio Paavolaisesta ei sisällä yllätyksiä aiempiin raportteihin verrattuna. Paavolainen oli kertonut Taninille matkansa laajuudesta, runsaista kokemuksistaan ja keräämästään materiaalista sekä Neuvostoliiton vaikuttavuudesta. Hän oli maininnut myös aikeistaan kirjoittaa Neuvostoliiton saavutuksista välittämättä siitä, että hänen väitettäisiin joutuneen Moskovan ostamaksi. Tämän enempä Tanin tuskin oli kuitenkaan saanut vieraastaan irti, sillä Kislovan ja Levenbergin tapaan hänenkin raporttinsa kertoo pidättyväisestä, jatkuvasti korrektiin käytökseen pyrkivästä ja väsymystään korostavasta miehestä, joka kertoi olevansa uupunut saamastaan huomiosta ja toivoi saavansa tutustua museoihin ja muihin nähtävyyksiin itsenäisesti. Tanin painottaa huomanneensa, että vaikka Paavolainen oli saamaansa palveluun muuten tyytyväinen ja kiitteli siitä vuolaasti, oppaat häiritsivät häntä paljon ja hän yritti päästä heistä eroon. Suomalainen ”ei esittänyt mitään epäilyttäviä kysymyksiä” mutta vaikutti kuitenkin ”turistilta, jonka lojaalisuutta Neuvostoliitolle ei voida tarkasti määritellä”.³¹⁶

”Miten täysin samanlaisia satamat kaikkialla maailmassa ovat”, Paavolainen toteaa *Synkän yksinpuhelun* aloittavassa ”Eurooppalainen Odyssia” -luvussa kuvatessaan lähtöään Neuvostoliitosta elokuun kahdeksantena päivänä. Paitsi salakuljetusta yrittäneestä englantilaispariskunnasta, hän kertoo iltapäivän helteestä ja viimeisestä mielikuvastaan, ”uhittelevasta satamamiliisistä”, joka symboloi porvareita halveksivaa, uhmakasta ja itsetietoista neuvostoihmistä: ”Tulkaa meitä vastaan, senkin hölmöt, me olemme kyllä valmiit!” Paavolainen kirjoittaa myös vuonna 1938 julkaistun Mosfilm-yhtiön *Jesli zavtra voina* (”Jos huomenna on sota”) -elokuvan samannimisestä ja suureen kansansuosioon nousseesta sävelmästä, jonka hän kuuli soivan ”kaikkialla Neuvostoliitossa”.³¹⁷

Vaikka kyse on vasta vuonna 1946 julkaistusta tekstistä, samankaltaisia huomioita ja tunnelmia on myös lokakuun 1939 Helsingin-esitelmän muistiinpanoissa. Niissä Paavolainen luonnehtii Neuvostoliittoa ”fanaattisten idealistien ja teoreettisten intellektualistien

³¹⁵ UOKS:in edustaja Taninin raportti Odessasta (kopio), ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 8.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Paavolainen 1946a, 13–14; ks. myös Rentola 1994, 356.

"Jos huomenna on sota..." Puna-armeijalaisia urheiluparaatissa Moskovon Punaisella torilla heinäkuussa 1939. (Synkkä yksinpuhelu)

hallitsemaksi maaksi", jota voi verrata Ranskaan juuri ennen Napoleonin ja jota porvarillisen maailman oli vaikea käsittää.³¹⁸ Ajatus toistuu myös Kurjensaarelle Batumista 10.

³¹⁸ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa.* Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona "Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi", sivu 2; ks. myös Paavolainen Jaakko 1991, 162.

heinäkuuta lähetetyssä kirjekortissa: ”Kaikki se mitä porvarillinen kulttuuri sitten romantiikan ja Rousseau’n ja Freudin päivien päivien on tuominnut: kulttuurin, tieteen, taiteen, on nouseva uusi luokka omistanut jumalukseen”. Paavolainen kirjoittaa porvarillisuuden ”väsyneen” valmisteltuaan tietä kulttuurille ja asettaa näin sanansa tavalla, joka muistuttaa läheisesti Tatu Vaaskiven kulttuuripessimistisiä huomioita.³¹⁹ Jokaista yksityiskohtaa ei ”Eurooppalaisen Odyssea” sentään tavoita autenttisesti yli kuuden vuoden takaisista tapahtumista: Paavolaisen tekstissä hänet Istanbuliin kuljettanut ”upouusi ja muodoiltaan melkein virtaviivainen” laiva on nimeltään *Taşkent*, mutta Taninin raportti kertoo Paavolaisen lähteneen Odessasta kello 16 *Svanetija*-nimisellä aluksella³²⁰.

Paavolainen poistui Neuvostoliitosta meriteitse, samalla tavalla kuin oli jättänyt Euroopan noin kaksi ja puoli vuotta aikaisemmin. Silloin määränpäänä oli Etelä-Amerikan uusi maailma, nyt Istanbul, Ateena, Ranska ja lopulta Suomi. Kuten jo *Synkän yksinpuhelun* perusteella tiedetään, matka oli monivaiheinen ja sodan alkamisen mutkistama. Istanbulissa käyminen oli Waltarin jalanjäljillä tehty tulenkantajan ratkaisu; Paavolainen kertoo ihailleensa nuoruudessaan romanialais-ranskalaista runoilija Anna de Noailles’ta ja valinnee määränpäänsä tämän ”Constantinople”-runon takia.³²¹ Laivamatka vei hänet maailmasta toiseen, pois Neuvostoliitosta ”jyrisevine koneineen, tehtaineen, kuohuvine ihmismassoineen, häikäisevästi valaistuine, liikenteen ja kovaäänisten pauhun täyttämine kaupunkeineen”. Määräsatamassa kohtasivat bysanttilainen ”vanhin Eurooppa” ja Atatürkin modernisaatio. Ja jälleen läsnä oli Euroopan ”suuri levottomuus”, joka johtui sodan syttymistä edeltäneistä tapahtumista ja niitä koskevista uutisista – ja joka oli itsetietoiselle, ylpeästi eristäytyneelle Neuvostoliitolle vieras. Vaikka laivamatka kesti tällä kertaa vain vuorokauden, Paavolainen kirjoittaa siitä siirtymäriittinä, *Lähdön ja loitsun* sävyin: ”ympäriilläni on kauhistuttavan autiota ja hiljaista”.³²²

Lopullisesti ei Paavolainen tietenkään Neuvostoliittoa jättänyt. Seuraavan kerran hän ylittäisi rajan jo kesällä 1941, silloin Suomen puolustusvoimien asepuvussa. Sitä ei kuitenkaan voinut aavistaa *Svanetijan* tyhjässä baarissa istuva mies, joka vielä ennen laivaan nousemistaan oli lähettänyt postikortilla tervehdyksen Heifetsille Moskovaan. Paavolainen kirjoitti halunneensa käyttää viimeiset Neuvostoliitossa viettämänsä minuutit kiittääkseen Grigori Markovitšia tämän suuresta avuliaisuudesta ja ystävällisyydestä³²³. Eleen vilpittömyyttä ei ole syytä epäillä, ja tuskin on sitäkään, ettei vastaanottaja olisi viestiä arvostanut – etenkin kun tiedetään, että ennen Paavolaiseen tutustumisen mahdollistanutta VOKS:in varapääsihteerin pestiä Heifetsiä oli odottanut GULag-komennus Vorkutassa.

³¹⁹ Kurjensaari 1975, 201.

³²⁰ Taninin raportti Odessasta (kopio), ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 8; Paavolainen 1946a, 13. *Svanetija* oli tuolloin uusi, Tanskassa vuonna 1937 rakennettu dieselkäyttöinen laiva, joka myöhemmin sota-aikana palveli miehistönkuljetusaluksena Neuvostoliiton Mustanmeren laivastossa. Saksan ilmavoimat torpedoivat *Svanetijan* Mustallamerellä 17. huhtikuuta 1942. Alus upposi vieden mukanaan yli tuhat piiritetystä Sevastopolista evakuoitua sotilasta ja siviiliä. Ks. Iosif Finkelsteinin artikkeli ”Posledi reis ‘Svanetii’” *Russki Bazar* -verkkolehden numerossa 27 (846) <<http://russian-bazaar.com/ru/content/93503.htm>> [viitattu 27.5.2013].

³²¹ Paavolainen 1946a, 26–27; ks. myös Riikonen 1995, 98–107 ja Hapuli 2008, 47–48. Paavolaisen matkat ovat vuorostaan inspiroineet muita: Kirjailija Kyllikki Villa matkusti Paavolaisen jalanjäljillä vuonna 1953 Istanbuliin ja Ateenaan ja 1968 rahtilaivalla Etelä-Amerikkaan. Ks. Hapuli 2008, 47–49, 94.

³²² Paavolainen 1946a, 16–17.

³²³ Paavolaisen kortti Odessasta Heifetsille Moskovaan, 8.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 9.

Odessaan päättynyt Neuvostoliiton-vierailu oli viimeinen Paavolaisen kolmesta suuresta matkasta, joiden motiivina oli selvittää, ”mitä maailmassa oikeastaan tapahtuu”. Heifetsiä puolestaan odotti uusi alku: lokakuussa 1939 eli vain viikkoja Paavolaisen vierailun hoitamisen jälkeen hänet palautettiin takaisin tšekistien kirjoihin eli salaisen poliisin tehtäviin. Vuosina 1941–1944, samaan aikaan kun Paavolainen tuotti propagandaa oman kotimaansa palveluksessa, Heifets työskenteli San Franciscossa NKVD:n ulkomaantiedustelutehtävissä. Peitenimillä ”Haron” (eli Kharon, tuonelan lautturi) ja ”Mr. Brown” toiminut Heifets oli muodollisesti Neuvostoliiton San Franciscon pääkonsulaatin varakonsuli, jonka vastuulla olivat Yhdysvaltain länsirannikon värväykset osana ”Enormous”-nimistä atomivakoiluoperaatiota. Mahdollisia värväysyrityksiä edelsi ”kultivointi”, usein epäsuora tunnustelu ja kanssakäyminen, jonka avulla yritettiin selvittää potentiaalisen värvättävän soveltuvuutta ja onnistumisen edellytyksiä. Operaation näyttämönä olivat Moskovon Pušetšnaja-kadun kesäpuutarhan sijaan San Franciscon seurapiirit, ja pääkohteena professori J. Robert Oppenheimer, Yhdysvaltain Manhattan-ydinaseprojektin avainhenkilö.³²⁴

Enormous-operaatiossa ei lopulta saavutettu odotettuja tuloksia, vaikka se oli ”toveri Petroville” eli NKVD-johtaja Lavrenti Berijalle henkilökohtaisesti tärkeä. Heifetsin tilanne kävi operaation kestäessä hankalaksi, ja vaikka hänellä oli tukijoitakin, kuten NKVD:n ”erikoisoperaatioista” eli salamurhista ja sodanajan sabotaasista vastanneen osaston päällikkö Pavel Sudoplatov, myös vihamiehiä riitti³²⁵. Heifetsiä kritisoitiin muun muassa siitä, että hän olisi velvollisuksiensa sijaan ollut kiinnostunut lähinnä San Franciscon ilmastosta ja sen soveltuvuudesta perheelleen. Maininnan arvoinen yhteys on, että yksi Enormous-hankkeen arvioinnista vastanneista oli Andrei Graur, sama mies joka oli ollut Tukholmassa tammikuussa 1940 Boris Jartsevin (eli Rybkinin) ohella tekemisissä Paavolaisen suositelijan Hella Wuolijoen kanssa.³²⁶

Heifetsin toimintaa Kaliforniassa hankaloitti FBI:n tarkka seuranta, mutta olivat heikon menestyksen perimmäiset syyt lopulta mikä hyvänsä, hän turvautui samoihin ja epäilemättä eri yhteyksissä tarkoituksenmukaisiksi havaittuihin keinoihin kuin Paavolaisenkin kohdalla: puolustellessaan tekemisiään syksyllä 1944 kirjoittamassaan raportissa Heifets kertoi Manhattan-projektin venäläissyntyisen fyysikon Andrei Kamenin olleen vodkan – ja sen puutteessa myös parhaiden amerikkalaisten viskilaatujen – suuri ystävä.³²⁷ Heifetsin työt jatkuivat vielä Moskovassa eri tehtävissä, mutta vastoinkäymisiä oli jälleen tulossa. Marraskuussa 1951 oli hänen vuoronsa joutua pidätetyksi ja myöhemmin tuomituksi terrorismi-aikeista ja salaliitosta, ensin vankeuteen ja jutun uudelleenkäsitellyn jälkeen kuolemaan. Heifetsin kohtalon sinetöitymisen esti lopulta Stalin, tosin ennakoimattomalla tavalla eli kuolemalla itse ennen tuomioon täytäntöönpanoa. Silloin osat vaihtuivat, ja 28. joulukuuta 1953, vain viisi päivää Berijan teloittamisen jälkeen, Heifets vapautettiin rikos-

³²⁴ Sudoplatov 1994, 627; Degtjarev & Kolpakidi 2009, 603; Haynes & Klehr & Vassiliev 2009, 43–50.

³²⁵ Sudoplatov on muistelmissaan kirjoittanut Heifetsistä melko paljon ja kertonut arvostaneensa tämän henkilökohtaista viehätysvoimaa ja ammattitaitoa. Sudoplatovin mukaan Heifets oli hoitanut atomivakoilua ”loistavalla menestyksellä”, mutta joutui epäsuosioon juutalaisuutensa takia. Ks. Sudoplatov 1994, 260–261, 275, 419.

³²⁶ Tuomioja 2006, 256–257; Haynes & Klehr & Vassiliev 2009, 43–50, 530–532; O’Sullivan 2010, 49. Andrei Graurin sukunimen toinen kirjoitusasu oli ”Grauer”, jolla se esiintyy Tuomiojan kirjassa.

³²⁷ Haynes & Klehr & Vassiliev 2009, 87–89.

vastuusta, rehabilitoitiin ja palautettiin puolueen jäseneksi. Hän kuoli Moskovassa korkeassa iässä vuonna 1984, siis 20 vuotta Paavolaisen jälkeen.³²⁸

Paavolaisen matkan Leningradin-osuudesta vastannut Lidija Kislova puolestaan toimi VOKS:issa 1960-luvulle saakka ja kuoli vasta vuonna 1987. Hän eteni 1940-luvulla VOKS:in johtokunnan jäseneksi ja englanninkielisistä maista vastanneen osaston päälliköksi, huolehtien VOKS:in puolesta muun muassa Winston Churchillin puolison Clementinen viisi ja puoli viikkoa kestäneestä Neuvostoliiton-vierailusta keväällä 1945.³²⁹ Alkuperäislähteet osoittavat, että Kislovan vastuualue oli myöhemminkin varsin laaja, sillä hän hoiti esimerkiksi eräitä Lähi-idän alueen ja myöhemmin Israelin valtion Neuvostoliitto-suhteisiin liittyviä asioita³³⁰. Myös yhteyksiä Suomeen oli vielä ainakin 1940-luvun loppupuolella³³¹.

Paavolaisen tapaus oli niin Heifetsin kuin Kislovankin vaiheikkailta työurilla lopulta vain sivujuonne, kenties nopeasti unohtunutkin sellainen. Mutta molempien työ jäi tietyllä tavalla kesken. Koska suomalaisen Neuvostoliitto-kirja ei koskaan ilmestynyt, he eivät saaneet koskaan tietää, kuinka olivat vieraansa kultivoinnissa onnistuneet.

Jälkinäytös Helsingissä

Paavolainen palasi Suomeen 22. syyskuuta, ja hänen seuraavat vaiheensa tunnetaan aieman tutkimuksen ja muun kirjallisuuden ansiosta jo varsin hyvin. Siksi tässä yhteydessä keskitytään tapahtumiin Neuvostoliiton Helsingin-edustustossa. Siellä Paavolaisen kommentteja ja myöhemmin itse kirjaa odotettiin ja tilannetta seurattiin. Syyskuun 25. päivään mennessä Helsingin ensimmäinen lähetystösihteeri ja samalla VOKS:in valtuutettuna toiminut M. G. Judanov oli jo tavannut Helmer Adlerin, joka oli yksi Paavolaista Turun satamassa vastassa olleista toimittajista. Kirjeessään Heifetsille Judanov kertoo kuullessaan Adlerilta, että Paavolaisen oli puhunut matkastaan erittäin pidättyvästi. Tämä oli myös antanut Neuvostoliitosta jokseenkin kylmää palautetta, mistä lehtiin päätyivät ainakin kommentit ”uudelle järjestelmälle” kokonaan alistetuista ja siksi epäkiinnostavasta kuva- ja veistotaiteesta. Judanovin kirjeestä toimitettiin kopio myös Baltian maiden osastoon.³³² *Helsingin Sanomien* ja *Suomen Sosialidemokraatin* jutuista oli tehty Bulevardilla venäjän-

³²⁸ Degtjarev & Kolpakidi 2009, 603–604; Usov 2011, 354. Pavel Sudoplatovin mukaan Heifetsin teloitusta lykätettiin siltä varalta, että häntä olisi tarvittu todistamaan Berijaa ja Molotovia vastaan. Ks. Sudoplatov 1994, 436.

³²⁹ Fitzpatrick 2008, 5, 218; David-Fox 2012, 374 (nootti 130); Knight 2012, 265.

³³⁰ Ks. esim. Neuvostoliiton Ankaran-edustuston ensimmäisen lähetystösihteerin Sergei Mihailovin kirje Kislovalle Moskovaan, 9.8.1944; Neuvostoliiton Israelin-valtuuskunnan toisen sihteerin M. P. Fedorinin kirje Kislovalle Moskovaan, 25.6.1949; Kislovan kirje Moskovasta Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean jäsen Ja. M. Lomakinille Moskovaan, 4.7.1949. Kirjeiden englanninkieliset käännökset on julkaistu *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953* -dokumenttijulkaisun sivuilla 77–79, 501–504 ja 508.

³³¹ Ks. Kislovan kirje Moskovasta Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean kansainvälisen osaston edustaja Baranoville Moskovaan, 4.8.1947. RGASPI, f. 17, op. 128, d. 382, l. 192, liitteet l. 193–4 ja 195–215; Suomi–Neuvostoliitto-Seuran pääsihteeri Toivo Karvosen kirje Kislovalle Moskovaan, 24.10.1949. RGASPI, f. 17, op. 137, d. 132, l. 44–49.

³³² Neuvostoliiton Helsingin-edustuston 1. lähetystösihteeri M. G. Judanovin kirje Heifetsille Moskovaan, 25.9.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 6; ”Venäjän suurista urheilujuhlista sodantuntuiseen Länsi-Eurooppaan. Kirjailija Olavi Paavolainen kotiutunut pitkältä matkaltaan.” *Suomen Sosialidemokraatti* 24.9.1939; ”Kolme kuukautta Venäjällä. Jännittävä paluu Balkanin kautta Suomeen. Pimeys ja kaasunaamari tunnusomaista Pariisille.” *Helsingin Sanomat* 25.9.1939.

kieliset yhteenvedot³³³, ja myös Rajajoen toisella puolella oli oltu toimeliaita jo syyskuun aikana. VOKS:in ensimmäisen länsiosaston päällikkö S. Wolk oli lähettänyt Paavolaiselle ainakin kaksi tämän pyytämää teatteritaidetta käsittelevää kirjaa³³⁴.

Paavolaisen kotiinpaluuta seuranneiden viikkojen tapahtumista voidaan päätellä, että kulttuuridiplomatialla oli oma merkityksensä Neuvostoliitolle vielä silloinkin, kun se oli 17. syyskuuta aloittamansa itäisen Puolan miehittämisen myötä siirtynyt selvästi aggressiiviseen ulkopolitiikkaan. Jos Moskovassa joku ylipäättään ajatteli, että suomalaisvieraan näkemyksillä ja kirjahankkeella olisi voinut olla jonkinlaista laajempaa merkitystä, positiivisävyistä teosta olisi ollut mahdollista käyttää Neuvostoliitto-kuvan kirkastamiseksi koko siinä etupiirissä, josta oli noin kuukautta aiemmin sovittu Moskovassa allekirjoitetun Molotov–Ribbentrop-sopimuksen salaisella lisäpöytäkirjalla. Kesäkuukausien aikana, Paavolaisen matkan vielä kestäessä, toinenkin väylä oli vielä auki: huhtikuusta alkaen Neuvostoliitto oli käynyt puolijulkisia mutta lopulta tuloksettomia liittosopimusneuvotteluja Iso-Britannian ja Ranskan kanssa. Moskovalle tämä oli kaksoispeliä, sillä kolmen vallan neuvottelijat olivat tavanneet viimeisen kerran 21. elokuuta, vain kaksi vuorokautta aiemmin kuin hyökkäämättömyyssopimus Saksan kanssa solmittiin.³³⁵ Jos kuvio olisikin ratkennut toisin ja kolmiliitto syntynyt, vuoden 1939 kontekstissa harvinaiselle ulkomaalaisvieraan kirjalle olisi saattanut löytyä lukijoita myös lännestä. Mutta tällöin moni muukin asia olisi ollut toisin, eikä pidemmälle meneviä arvioita ole enää mielekästä tehdä. Siitä tuskin kuitenkaan on epäselvyyttä, että jos *Pako pimeyteen* -trilogia olisi täydentynyt tai kirjahanke edes edennyt, suurvaltapolitiikan suunnan vaikutukset olisivat joka tapauksessa näkyneet vahvasti Paavolaisen kaltaisen ideologisten rintamien hahmottajan tekstissä.

Lokakuun neljäntenä Judanov ja Paavolainen tapasivat Helsingissä. Puolassa käytiin jo viimeisiä taisteluita, mutta pohjoisessa oli edelleen rauhallista. Kaksi päivää tapaamisen jälkeen Judanov kirjoitti Heifetsille tutun tarinan pidättyväisestä ja henkilökohtaisista näkemyksistään vaikkenevasta keskustelukumppanista. Kun Judanov oli kysellyt kirjasta tarkemmin, Paavolainen oli sanonut yrittävänsä saada sen valmiiksi vuoden 1940 puolella välissä. Paavolainen oli myös kertonut suunnitelmistaan kirjoittaa muutama erillinen artikkeli, joista yhden hän oli sanonut jo lähettäneensä *Suomen Kuvalehdelle*. Judanov selittää kirjeessään, että lehteä pidetään epäpoliittisena, mutta kuitenkin Kansallisen Kokoomuspuolueen vaikutuksen alaisena julkaisuna. Hän myös lupaa kertoa artikkelin sisällöstä, kunhan on itse siihen tutustunut. Paavolainen oli puolestaan kysellyt valokuvista, joita oli VOKS:issa valikoinut kirjaansa varten. Hän oli myös pyytänyt Judanovia lähettämään ”järjestelmällisesti” kuvia ja muuta materiaalia elämästä Neuvostoliitossa.³³⁶

Vastauksessaan Heifets kiittää tiedoista ja pyytää, että saisi myöhemmin Paavolaisen artikkelin käännöksen luettavakseen. Hänelle ei kuitenkaan ollut selvää, mitä kuvia Paavolainen oli tarkoittanut, koska hänen valikoimansa materiaali oli jo lähetetty. Hän kehottaa-

³³³ Lyhyt venäjänkielinen yhteenvedo Olavi Paavolaisen haastatteluista *Suomen Sosialidemokraatissa* 24.9.1939 ja *Helsingin Sanomissa* 25.9.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 22b.

³³⁴ VOKS:in 1. länsiosaston päällikkö S. Wolk Paavolaiselle Helsinkiin (kirje laadittu saksaksi), 14.9.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 7.

³³⁵ Roberts 2006, 30–34; Steiner 2011, 879–909. Saksa ja Neuvostoliitto olivat aloittaneet salaiset sopimustunnustelunsa viimeistään toukokuussa 1939. Siitä, kumpi osapuoli teki aloitteen tai koska Stalin varsinaisesti päätti luopua kolmiliiton tavoittelusta, ei vielä ole täyttä selvyyttä. Ks. erityisesti Steiner 2011, 886.

³³⁶ Judanovin kirje Helsingistä Heifetsille Moskovaan, 6.10.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 64.

kin Judanovia kysymään tarkennuksia Paavolaisen toiveisiin, jotta voisi lähipäivinä lähettää lisää materiaaleja. Vaikka Heifets oli juuri siirtymässä tai jo siirtynyt salaisen poliisin tehtäviin, hän oli vielä ilmeisen halukas uhraamaan asialle aikaansa. Eniten kiinnostivat silti tulokset, ja Heifets neuvookin Judanovia harkitsemaan Paavolaisen artikkelin sisällön ja tulevan ”käyttätymislinjan” (*linija povedenija*) perusteella, mitä materiaaleista tälle lopulta luovutettaisiin.³³⁷

Heifetsin mainitsemia aiheita, kuten neuvostonaista, nuoruutta ja arktisia alueita käsittelevää aineistoa oli mahdollisesti kuitenkin jo luovutettu Paavolaiselle, sillä mainitut aiheet esiintyvät tämän 29. lokakuuta pitämän Helsingin-esitelmän muistiinpanoissa. Muiden materiaalien ohella Heifets mainitsee erikseen albumin *Sotsializm v SSSR postrojen* (”Sosialismi Neuvostoliitossa on saavutettu”), joka oli lähetetty Paavolaiselle pyytämättä. Maininta on sikäli huomionarvoinen, että ”socialismin saavuttaminen” viittaa suoraan Neuvostoliiton vuoden 1936 perustuslain julistukseen, jonka mukaan Venäjän vanha porvaristo ja muut luokkaviholliset oli kukistettu. Julistus edisti jonkin verran yhteiskuntarauhaa, kun entisten kulakkien eli varakkaiden tilanomistajien jälkeläisten, tieteenharjoittajien ja erityisosaajien asemaan tuli parannuksia.³³⁸

Puolitoista viikkoa Finlandia-liiton tilaisuuden ja Neuvostoliitto-esitelmänsä jälkeen, 9. marraskuuta, Paavolainen soitti Judanoville. Lähetystösihteeri puolestaan raportoi Heifetsille kertoen, että Paavolainen oli ”sydämellisesti” kiittänyt kaikesta saamastaan aineistosta ja pyytänyt lisää kuvia elämästä Neuvostoliitosta. Judanov kuitenkin harmittelee, ettei ollut puhelimesta pystynyt selvittämään eräitä itseään ”erityisesti kiinnostavia” asioita, eli milloin Paavolaisen kirja ilmestyisi ja julkaiseeko *Suomen Kuvalehti* odotetun artikkelin. Katajanokan esitelmää tai Finlandia-liittoa ei mainita.³³⁹ Tässä vaiheessa Judanovilla oli kuitenkin jo paljon muutakin ajateltavaa, ja puhelu jäi viimeiseksi tiedossa olevaksi Paavolaisen yhteydeksi edustustoon ennen tilanteen perusteellista muutosta. Neljä päivää puhelun jälkeen, marraskuun kolmantenatoista, aluevaihtoehdoista neuvotellut J. K. Paasikiven valtuuskunta palasi viimeisen kerran kotiin Moskovasta, jossa Stalin oli jo antanut määräyksiä sotatoimien aloittamisesta³⁴⁰. Vajaat kaksi viikkoa myöhemmin, 26. marraskuuta, Neuvostoliitto lavasti talvisodan esinäytöksen Mainilan rajakylässä vain noin kahdenkymmenen kilometrin päässä Kivennavalta. Vienola oli pian liekeissä perääntyvien suomalaisten sytyttämänä, eikä Bulevardillakaan enää ollut ketään kyselemässä kirjojen tai artikkelien perään. Puhelimet olivat vaienneet, mutta ikkunat helisivät, kun Neuvostoliiton ilmavoimien pommit räjähtelivät ympärillä ja vaurioittivat omaa lähetystöä jo ensimmäisenä sotapäivänä³⁴¹.

³³⁷ Heifetsin kirje Moskovasta Judanoville Helsinkiin, 27.10.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 60.

³³⁸ David-Fox 2012, 287; Priestland 2009, 158.

³³⁹ Judanovin raportti Helsingistä Heifetsille Moskovaan, 10.11.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 52–53.

³⁴⁰ Rentola 1994, 161–162.

³⁴¹ Tuomioja 2006, 252. Lähetystörakennus tuhoutui kokonaan vuonna 1944, kun se sai täysosuman helmikuun 6. päivän pommituksissa. Ks. ”Neuvostoliitto pommitti lähetystöalonsa”, *Helsingin Sanomat* 16.11.2008.

VI Paavolaisen jäljet

Kulttuurisen katseen konteksti

Kertomansa mukaan Olavi Paavolainen oli turhautunut ja väsynyt mies, kun hän elokuussa 1936 sai kehotuksen lähteä Saksaan. Takana oli epäonnistumisia, ensin yritykseksi jäänyt kirja vuoden 1932 Englannin-matkasta ja sitten raskas työ sukupuolisuuskysymystä käsittelevän kirjan parissa. Suomalaista kulttuuri-ilmapiiriä leimasi vielä vahvasti kirjallisuustaistelu, joka oli ollut kiivaimmillaan vuoden 1936 alussa. Paavolaisesta tuntui, ettei ”yksilöllisellä ja vapaasti etsivällä kirjailijalla” ollut enää tilaa. Mutta samalla hän vakuuttaa tienneensä ”koko ajan näiden pakollisten mykkien vuosien aikana, että maailmassa tapahtui jotakin, joka meillä käsitettiin täysin väärin”.¹

Tiesi tai ei, Paavolainen kaipasi kirjailijana kipeästi uutta innostusta ja suuntaa. Saksan-vierailu tuli otolliseen aikaan, ja se mitä hän matkallaan löysi, ylitti hänen odotuksensa. Hän koki, että uudessa Saksassa vallitsi uusi kulttuuri. Samalla hänestä tuntui, että ”maailmaa kuin töllin vihertävän, sumean ja vääristelevän ikkunaruudun läpi” katseleva Suomi oli toivottomasti syrjässä Euroopan polttopisteestä. Paavolainen näki kotimaassaan ”[t]ietämättömyyttä, naurettavaa hyväuskoisuutta, sokeata intoilua” ja ”valistusarpajaisia järjestävien tätien ihanteellisuutta teräksisen, määrätietoisen, kahtia jakaantuvan maailman keskellä”.²

Paavolainen oli kirjailijana sellaista lajia, joka tarvitsi kirkkaan johtotähden. Niin kauan kuin sen valo riitti, työn tulokset saivat kiitosta. 1920-luvun lopulla häntä puhutteli uuden kulttuuri-ilmaisun ja tekniikan nykyaika, 1930-luvun lopulla koitti uusien uskontojen nykyaika. Vaikka vuosikymmen vaihtui, hänen halunsa löytää vastaukset oman aikansa ja sen kulttuurin ydinkysymyksiin säilyi. *Pako pimeyteen* -trilogian kirjat eivät kerro pelkästä politiikasta sanan tavanomaisessa merkityksessä. Ne ovat dokumentteja pyrkimyksestä kokonaisnäkemykseen modernin ja totalitaarisen kulttuurin kohtaamisista ja kamppailusta. Niiden kirjoittaja koki, etteivät totalitaariset liikkeet tyytyneet muokkaamaan ainoastaan yhteiskunnan ja kulttuurin rakenteita, vaan myös ihmistä itseään.

Tässä tutkimuksessa Paavolaisen kulttuurikritiikin rinnalla on kuljetettu erityisesti V. A. Koskenniemen ja Tatu Vaaskiven kirjoituksia. Nämä kaksi kirjailijaa olivat 1930-luvun

¹ Paavolainen [1936] 1993, 14; ks. myös Tilli 2007, 162.

² Paavolainen [1936] 1993, 14.

Suomessa Paavolaisen lisäksi ainoat, jotka onnistuivat teoksissaan hahmottelemaan kattavat arviot omaa aikaansa leimanneesta poliittisten kulttuurien kamppailusta. Muista suomalaisista lähimmäiksi pääsivät kenties Erik Ahlman ja osittain myös Eino Sormunen, jotka kuitenkin kirjoittivat aiheesta huomattavasti vähemmän. Tito Colliander ja Göran Stenius puolestaan ovat kiinnostavia pääasiassa siksi, että heidän Saksan-vierailunsa muistuttivat Paavolaisen matkaa. Kumpikaan heistä ei kuitenkaan tavoitellut kokonaisnäkemystä. Colliander tarjoaa lukijoilleen vain ”välähdyksiä”, ja epäpoliittisuuttaan korostava Stenius pyrkii kirjoittamaan lähinnä uuden Saksan kirjallisesta kulttuurista. Paavolaiselle tällainen ei riittänyt. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan alaotsikko on vielä varovaisesti ”Rap-sodia”, mutta *Ristissä ja hakaristissä* hän kulkee jo ”Uutta maailmankuvaa kohti”.

Paavolaisen ja Koskenniemen tekstien tarkasteleminen rinnakkain havainnollistaa erilaisia positioita 1930-luvun suomalaisessa kulttuurikeskustelussa. On selvää, että näiden kahden kulttuurisen keulakuvan tekemät tulkinnot ovat erilaisia, mutta on tärkeää tunnistaa ja ymmärtää, mikä niille on yhteistä ja miksi. Niin kulttuurikonservatiivit kuin -liberaalitkin olivat sitoutuneet Suomen ja suomalaisuuden rakentamiseen, joten oppositioasetelma, jonka Paavolainen ja muut tulenkantajat 1920-luvulla valtakulttuurin nähden omaksuivat, oli vain osittainen. Ja kuten Päivi Lappalainen on huomauttanut, Koskenniemi oli koko tulenkantajapolvelle molemminpuolisesta kriittisestä huolimatta tyyllinen esikuva ja arvostettu jo siksi, että hän ammensi lyriikkaansa vaikutteita mieluummin eurooppalaisesta kaupunkikulttuurista kuin perinteisestä suomalaisesta ja kansallisromanttisesta kuvastosta³. Mutta koska Paavolaisen kokemusmaailma ja sen luoma kulttuurinen konteksti oli osittain eri kuin Koskenniemellä ja tämän sukupolvella, hänen kulttuurikriittikkinsä sai jo lähtökohtaisesti eri muotoja kuin kansallisen yhtenäisyyden vaatimukseen sidottu ja klassillisen sivistyksen traditioon nojaava.

Olennaisiin ero Paavolaisen ja Koskenniemen totalitaarisia ideologioita koskevassa kulttuurikritiikissä ei silti ole sukupolvien välinen, vaan ideologiseen sitoutumiseen liittyvä. Eri totalitaariset liikkeet kiinnostivat ja kiehtoivat maailmansotien välisenä kautena hyvinkin erilaisia ihmisiä, monista eri syistä. Radikaaleihin aikalaisiin vetosi yleensä lähtökohtaisesti se, että niin Saksan, Italian kuin Neuvostoliitonkin uusi yhteiskuntajärjestys oli syntynyt jonkinlaisen vallankumouksen tai uusien valtarakenteiden luomisen kautta. Vielä 1930-luvun lopullakin monet ajattelivat, etteivät nämä uudet yhteiskunnat olleet vielä valmiita. Siten ne saattoivat mahdollisista puutteistaan huolimatta näyttäytyä uutta luovina vaihtoehtoina kaikille niille, jotka innostuivat muutoksesta politiikassa ja kulttuurissa laajemminkin. Mutta Saksan kansallissosialisteilla ja Italian fasisteilla oli keinonsa vedota myös konservatiiveihin, jotka arvostivat järjestystä ja kansallista yhtenäisyyttä. Koska kansallissosialistien ja fasistien valtaannousu tapahtui vastauksena Saksan ja Italian yhteiskunnallisiin kriiseihin, niiden edustamat aatteet saivat tilaisuuden profiloitua tavalla, joka sai vähintään varovaisen hyväksynnän useilta sellaisiltakin, jotka haikailivat paluuta vanhaan. Tätä taustaa vasten voidaan ymmärtää, miksi erityisesti kansallissosialistisen Saksan lupaukset uudesta ja eheämmästä tulevaisuudesta puhuttelivat maailmansotien välisenä aikana myös sellaisia suomalaisia, jotka olivat vahvasti sitoutuneet yhteisen kansallisen projektin rakentamiseen.⁴

³ Lappalainen 1990, 88.

⁴ Laamanen 2010a, 251–252.

Koskenniemi oli malliesimerkki sitoutuneesta sivistyneistön edustajasta, kun taas Paavolainen pysyi Erkki Tuomiojan sanoin ”aidalla istujana” koko 1930-luvun ajan⁵. Hyvien Saksan-suhteiden vaaliminen ja sitoutuminen kommunismin vastustamiseen merkitsivät Koskenniemelle valintoja, joiden välttäminen oli Paavolaiselle paljon helpompaa. Koskenniemelläkin oli toki mahdollisuus valita toisin, mutta hänelle Saksan-ystävyyks oli ensisijainen vaihtoehto sekä kokemusmaailman että henkilökohtaisen vakaumuksen perusteella. Valintaa tuskin hankaloitti sekään, että Koskenniemeä arvostettiin Saksassa, mikä hyödytti ja epäilemättä myös miellytti häntä. On huomionarvoista, että Martti Häikiö on selittänyt Koskenniemen Saksa-suhdetta nimenomaan tämän arvoihin ja velvollisuudentuntoon nojautuen, eikä hän käsittele ilmeistä ja inhimillisyydessään ymmärrettävää henkilökohtaisen hyödyn motiivia kuin muutamassa korostetun lyhyessä maininnassa⁶. Toisin on esimerkiksi Markku Jokisipilän ja Janne Könösen tutkimuksessa, jossa hyötynäkökulma on jatkuvasti mukana saksalaismielisten kulttuuripiirien toimintaa arvioitaessa⁷. Paavolaisen kaltainen vain suomeksi kirjoittanut – ja omana aikanaan ainoastaan ruotsiksi käännetty – kulttuurivaikuttaja oli siinäkin mielessä Koskenniemeä helpommassa asemassa, ettei hänelle juuri ollut käytännön merkitystä, mitä hänestä Saksassa ajateltiin⁸.

Vesa Vares on muistuttanut, että niin Suomessa kuin Ruotsissakin – jossa maan suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan on perusteellisesti arvioitu keväällä 2000 käynnistetyssä noin 20 miljoonan kruunun valtiollisessa tutkimusohjelmassa *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* – olisi 1930-luvulla ollut porvarillisen, keskiluokkaisen ja konservatiivisen arvomaailman perusteella vaikeaa pitää Hitleriä suurempana pahana kuin Stalinia. Jo kokemus kommunismin olemassaolosta oli selvästi pidempi kuin kansallissosialismista, ja niin kauan kuin kansallissosialistit pysyivät omalla tontillaan eivätkä häirinneet ”parempia piirejä”, he saivat antikommunisminsa ansiosta paljon anteeksi.⁹ Koskenniemen, Fredrik Böökin ja muiden samanmielisten valinnoista johtui, että he saattoivat myös esittää väitteitä, joihin he tuskin itsekään uskoivat. Tällaista edustavat Koskenniemen vakuuttelut, ettei kansallissosialistien valvontaan siirretyllä NG:lla olisi ollut ”mitään ulkopoliittisia tarkoituksia”¹⁰. Hän mitä ilmeisimmin halusi rauhoitella uuteen Saksaan epäluuloisesti suhtautuneita suomalaisia ja ajatteli tarkoituksen pyhittävän keinot. Vaikka Paavolaisella ei ollut tällaista tarvetta, ei silti pidä päätellä, ettei hän olisi vastaaviin vakuutteluihin halutessaan kyennyt.

Päätös sitoutua ratkaisi suuren kysymyksen siitä, kuinka tarkasteltavaan ilmiöön piti suhtautua. Varsinkin Koskenniemen ja Feuchtwangerin esimerkit osoittavat, että sitoutuneen kulttuurikriitikon suurimpana haasteena oli sovittaa kansallissosialismin tai

⁵ Tuomioja 2006, 198.

⁶ Koskenniemestä ja kansallissosialistisesta Saksasta ks. erityisesti Häikiö 2010a, 350–262 ja Häikiö 2010b, 74–79, 95–105.

⁷ Ks. erityisesti Jokisipilä & Könönen 2013, 26–27, 74, 94, 504–505.

⁸ Murtomäki 2011, 29–30.

⁹ Vares 2011, 130; ks. myös Murtomäki 2011, 10–14. *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* -tutkimusohjelmaa on rahoittanut Ruotsin valtion tieteellinen neuvosto Vetenskapsrådet. Ohjelman verkkosivut ja osaprojektien tiedot ks. <<http://www2.historia.su.se/swenaz/>>. Ohjelman loppuraportti (2006) ks. <<http://www.vr.se/download/18.29e3249012d590bc34b80006010/1296120609020/VetenskapsradetsSlutredovisning-Nazistprogrammet2006.pdf>> [molempiin viitattu 17.5.2013]. Tutkimusohjelma tuotti useampia julkaisuja, joista laajin on Klas Åmarin lähes 700-sivuinen kirja *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Albert Bonniers Förlag 2011).

¹⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 497.

kommunismiin ongelmalliset tai muuten epämiellyttävät ulottuvuudet osaksi myönteistä kokonaisarviota. Niinpä heidän Saksa- ja Neuvostoliitto-kuvauksistaan tuli lopulta hieman opettavaiseen sävyyn laadittuja selostuksia siitä, kuinka totalitaaristen yhteiskuntien vaikeimminkin sulatettavat piirteet oli mahdollisista nähdä parhain päin. Samalla sitoutuneet intellektuellit menettivät osan niistä keinoista, joilla todellisuus ja propaganda olisi ollut mahdollista erottaa toisistaan. Paavolainen puolestaan tuli jo *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjassaan siihen johtopäätökseen, että Nürnbergin speaktaakkeliin tarkoitus oli käännöstyötä ihmiset tunnustamaan uutta uskontoa. Havainto inspiroi häntä kulttuurikriittikkona aina Neuvostoliiton-matkaan saakka.

Kolmekymmenluvun Suomessa vaikuttaneista kulttuurikriitikoista Paavolainen ja Vaaskivi olivat ne, joiden kirjoituksista löydettävät kokonaistulkinnat muistuttivat eniten toisiaan. Vaaskivellä oli tosin paljon yhteistä myös Koskenniemen kanssa – erityisesti siinä kuinka menneisyys ja nykyisyys nivoutuivat yhteen italialaista fasismia koskevissa arvioissa – mutta hän liikkui myyttien ja tiedostamattoman maailmoissa Koskenniemeä paljon syvemmällä. Kari Sallamaan sanoin Vaaskiven keskittyminen myytteihin, antiikkiin ja tiedostamattomaan oli ennen kaikkea ”sivustakatsojan yritys selittää itselleen ja hänenlaisilleen kulttuurivapaamielisille ajan suurten tyrskyjen syvältä pinnan alta nousevia pohjia”. Sallamaa ja Juhani Ihanus ovat kiinnittäneet huomiota myös siihen, että Vaaskivi antoi psykoanalyyksille lopulta liian suuren merkityksen maailmansotien välistä aikaa leimanneena ilmiönä: psykoanalyysi merkitsi hänelle uudenlaista maailmankatsomusta, ei pelkkää psykoterapeuttista metodia tai psykologista persoonallisuusteoriaa.¹¹

”Tämä on surmaava tuon!” -artikkeliaan lukuun ottamatta Paavolainen ei juuri kirjoittanut psykoanalyyksistä sen jälkeen, kun oli vuoden 1932 *Suursiivous*-pamfletissaan peräänkuuluttanut ”uutta psykologista vaistoa, näkemystä ja tietoa”. Hänellä vastaava yllilyönti tapahtui ”uuden uskonnollisuuden” kohdalla, jonka hän näki määrittävän aikaansa ennennäkemättömällä ja kauaskantoisella tavalla¹². Tämä on ensimmäinen Paavolaisen ja Vaaskiven kulttuurikriittikin kolmesta merkittävästä erosta.

Vaaskiven totalitaarisia ideologioita koskeva kritiikki oli paljon velkaa Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjalle¹³. Sen ilmestymisen jälkeen molemmat työستivät omalla tahollaan kulttuurikriittistä kokonaisnäkemystään, jonka keskelle Paavolainen asetti kahden syvästi erilaisen ideologisen rintaman kamppailun ja Vaaskivi psykoanalyyksin edustaman uuden elämäntavan¹⁴. Painotuseroista huolimatta molempien näkemys vuonna 1938 oli, että rintamalinjat oli vedetty ja että massat olivat johtajiensa käskystä alkaneet marssia miehittämään niitä¹⁵. He myös viittasivat tosiinsa ja kiittelivät toisiaan hillitysti, mutta julkisesti. Ja *Rooman tie* -kirjaan mennessä myös Vaaskiven huomio oli kiinnittynyt taisteluun ”vanhan ja uuden aatepiirin, häviävän ja syntyvän elämäntilan välillä”¹⁶.

¹¹ Ihanus 1994, 207, 248; Sallamaa 1999, 420. Ks. myös *Vaistojen kapina* -teoksen avausluku ”Kulttuurihistoriallinen esinäytös”, jossa Vaaskivi selostaa laajasti kokonaisvaltaisen kulttuurikriittikkinsä lähtökohtia. (Vaaskivi 1937a, 15–53.)

¹² Paavolainen 1932, 135; ks. myös Ihanus 1994, 164.

¹³ Ihanus 1994, 191–192.

¹⁴ Vaaskiven hahmottelemasta uuden elämäntavan kokonaiskuvasta tai ”mahtavasta taulusta” ks. Pynttäre 2011, 131–132.

¹⁵ Myös Veli-Matti Pynttäre on kirjoittanut massojen esiinmarssista ja humanistis-rationaalisen ihmiskäsityksen kriisistä Paavolaisen ja Vaaskiven kulttuurikritiikkiä yhdistävinä teemoina. Ks. Pynttäre 2011, 168–173.

¹⁶ Vaaskivi 1940, XIV.

Näkemykset siitä, missä rintamalinjat lopulta kulkivat, kuitenkin poikkesivat toisistaan. Tässä on kokonaisarvioiden toinen olennainen ero: Vaaskivi oli sekä vuonna 1938 että 1940 sitä mieltä, että Saksan ja Neuvostoliiton poliittisten järjestelmien aatteelliset yhtäläisyydet olivat syvällisempiä kuin niiden erot¹⁷. Maiden välinen hyökkäämättömyyssopimus, joka oli voimassa vuonna 1940, toki osaltaan vahvisti tätä tulkintaa. Kuten tässä tutkimuksessa on tuotu esille, Paavolainen puolestaan epäroi *Ristin ja hakaristin* lopussa, osoittautuisiko kommunismi sisäänrakennetun kansainvälisyytensä takia sittenkin yhteen sopimattomaksi ”biologisen maailmanselityksen” kanssa. Stalinin vainojen haavoittama Neuvostoliitto ei lopulta näyttäytynyt Paavolaiselle kovin kansainvälisenä, mutta hän kohtasi matkallaan silti rationaalisen, tieteen ja tekniikan ideologian, joka korosti arvostavansa kulttuuria. Ero myyttillisbiologiseen Saksaan ja sen ideologian tarjoamaan maailmanselitykseen oli päivänselvä.

Paavolainen oli virittänyt kulttuurisen katseensa näkemään korostetusti sellaista, minkä saattoi tulkita olevan muutoksessa. Tässä hän meni pidemmälle kuin kukaan muu aikansa tunnetuista suomalaisista kulttuurikriitikoista. Vaikka 1930-luvun ulkomaanmatkat olivat lähtökohdiltaan ja sisällöltään erilaisia, kulttuurikriitikoiden oma maailmankatsomus ja muut asenteet vaikuttivat eniten siihen, millaisiksi kokemuksiksi matkojen tapahtumat jalostuivat. Kaikista uusista ilmiöistä Paavolaista kiehtoivat eniten ne, joissa hän vainusi jotain arvaamatonta ja joihin ei vielä ollut olemassa ”oikeaa”, yleisesti hyväksyttyä suhtautumistapaa. Tämä näkyy myös hänen aiemmassa kirjallisessa tuotannossaan, niin tulenkantajien vuosina kuin varhaisemmassakin nuoruudessa. Paavolaisen katse oli levoton, tulevaan ja tuntemattomaan suunnattu, ja hän pyrki aina olemaan ensimmäinen, joka tavoittaisi horisontissa aavistuksen uudesta kulttuurisesta ilmiöstä tai jopa kokonaisen uuden aikakauden alusta¹⁸.

Vaikka eurooppalainen kulttuuri olikin Paavolaisen mukaan ”pakenemassa pimeyteen”, kyseessä oli silti uusi pimeys. Myös Vaaskivi korosti kulttuurin kiistatonta murrosvaihetta, mutta toisin kuin Paavolainen, hänen arvionsa uuden ”dionyysisen” ja ”vitaalisen” ihmisen menestyksen mahdollisuudesta on yksiselitteisen pessimistinen. Vaaskivelle kirkastui jo vuonna 1938, että ”pako pimeyteen” olisi merkinnyt paluuta vanhaan, joka ei enää ollut mahdollista, koska sillat oli poltettu. Länsimainen sivistys oli ollut sitoutuneena rationaalisuuteen jo niin pitkään, että tieltä poikkeaminen olisi merkinnyt kaaoksen valtaa.¹⁹ Paavolainen oli lopulta Vaaskiveä varovaisempi, ja hän vältti viimeiseen asti kääntymästä johtotähteään vastaan. Tämä oli heidän totalitarismia koskevan kulttuurikritiikkinsä kolmas merkittävä ero, ja tässä Vaaskivi osoittautui Paavolaista paitsi kriittisemmäksi, myös rohkeammaksi.

Siinä missä Paavolainen ja Vaaskivi olivat eroista huolimatta hengenheimolaisia, Koskenniemi poikkesi kummastakin nuoresta kulttuuriliberaalista perustavanlaatuisesti, ei ainoastaan poliittisen sitoutuneisuutensa, vaan myös erilaisen historiakäsityksensä takia. Koskenniemikin yritti hahmotella tulevaa, mutta menneisyydestä ammentaminen hallitsi silti koko hänen kulttuurikritiikkiään. Vaikka niin Saksassa kuin Italiassakin kuohui, hän näki antiikin ajoista alkaneen sivistyksen tien molemmissa vain jatkuvan jatkumistaan.

¹⁷ Vaaskivi 1938, 484–487; Vaaskivi 1940, 19; ks. myös Sallamaa 1999, 422–424.

¹⁸ Laamanen 2010b, 200–204.

¹⁹ Vaaskivi 1938, 490–493; ks. myös Pynttari 2011, 186–187.

Koskenniemi teki 1930-luvun loppupuolella tietoisien valinnan, ettei tien reunoilla häilyviin uhkaaviinkaan varjoihin kannattanut vilkuilla. Toisin kuin tulevaa jännittyneenä odottava Paavolainen ja pessimistinen Vaaskivi, Koskenniemi julisti sekä Saksan- että Italian-matkakuvaustensa lopussa luottamustaan länsimaisen kulttuurin voimaan ja kestävyYTEEN²⁰.

Fennomaaniseen 1800-luvun perinteeseen tukeutuneet suomalaiset kulttuurikonservatiivit yrittivät yleensä tunnollisesti sovittaa näkemyksensä 1930-luvun mullistuksista kansallisista lähtökohdista nähtyyn historian pitkään jatkumoon. Kulttuuriliberaalit puolestaan halusivat korostetusti irtautua menneisyyden välillä raskaasta painolastista, katsoa eteenpäin ja avata ikkunat Eurooppaan. Molempien näköalaa sumensivat vinoutumat, joille oli helppoa altistua suurista ja hämmentäviä tapahtumia tulkittaessa: Paavolaisen kaltaiset nuoremmat kulttuuriällymystön edustajat olivat alttiita ottamaan vakavasti julistukset luoda uusi ihminen tai uusi kulttuuri; konservatiivisempi sivistyneistö puolestaan toivoi kansallissosialismista ja osin myös italialaisesta fasismista ennen muuta vakaan yhteiskuntajärjestyksen palauttajia ja siten paluuta vanhoihin hyviin aikoihin.²¹ Kaikille Euroopan totalitaarisista liikkeistä maailmansotien välisenä aikana kirjoittaneille suomalaisille oli yhteistä se, että heistä jokainen tarkasteli totalitaarista kulttuuria ja politiikkaa ulkoapäin. Heidän omaa taustaansa vasten totalitarismi, oli se sitten fasismia, kansallissosialismia tai neuvostokommunismia, oli pohjimmiltaan vieras ilmiö. Totalitarismista kirjoittaneet suomalaiset olivat oman kulttuurinsa kasvatteja ja rakentajia.

Kai Laitinen, joka on kirjoittanut ensimmäisen Paavolaisen teoksia käsittelevän lyhyen yleisesityksen tämän *Valitut teokset* -sarjan esipuheeksi vuonna 1961, on luonnehtinut Paavolaista kansainväliseksi tyyppiksi, joka oli silti lujasti kasvanut Suomeen ja erityisesti Karjalaan. Laitinen muistuttaa, että suomalaisuus näkyy tämän jokaisesta teoksesta.²² Paavolaisen kirjoja ei ole mahdollista todella ymmärtää, ellei niiden sidosta suomalaisuuteen käsitettä, ja yhtä välttämätöntä on myös tiedostaa niiden kiinteä yhteys omaan aikaansa. Paavolainen ja hänen sukupolvensa aikuistuivat ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Euroopassa, jonka henkistä ilmapiiriä leimasivat sekä eteenpäin katsova tulevaisuususkott että tukeutuminen perinteisiin arvoihin. Vaikka Suomi ei ollutkaan tämän kehityksen keskiössä, epävarmuus tulevasta sävytti maailmansotien välisiä vuosia myös meillä.²³

Paavolaisen kulttuurikritiikkiä tarkasteltaessa on muistettava, että hän oli 1920-luvun lopulta 1940-luvun puoliväliin ja *Synkän yksinpuhelun* ilmestymiseen saakka – siis käytännössä koko kirjailijanuransa ajan – yksi tunnetuimmista suomalaisista kulttuuripersoonista ja myös kiistelty hahmo. Tähän asemaan hän nousi jo tulenkantajien kaudella, sillä vaikka tulenkantajat olivat koko lyhyeksi jääneen historiansa ajan pieni ja hajanainen ryhmä, he olivat sitäkin äänekkäämpiä. Siksi he myös onnistuivat tuottamaan suhteellisen paljon niitä jälkiä, joihin historiantutkimus on voinut tarttua.

Paavolaisen 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa saavuttama asema edesauttoi sitä, että jokainen *Pako pimeyteen* -trilogian kolmesta kirjasta sai ilmestyessään huomattavaa julkisuutta osakseen. Vaikka kirjojen mielenkiintoiseksi koettu sisältö ja yleisesti onnistuneina pidetyt tyylilliset valinnat varmasti ratkaisivat niiden menestyksen, myös ennakko-odo-

²⁰ Koskenniemi [1936] 1955, 513–514; Koskenniemi [1939] 1955, 457–458.

²¹ Laamanen 2010a, 239; Jokisipilä & Könönen 2013, 539–541; Kunnas 2013, 480, 569–570.

²² Laitinen 1961, XIX.

²³ Koivisto 1993, 254–255.

tuksilla oli oma merkityksensä. Paavolaisen julkinen rooli ”impresaariona” vaikutti siihen, että vaikka *Kolmannen Valtakunnan vieraina* herätti jo ilmestyessään lukijoissa paljon avoimiksi jääneitä kysymyksiä ja vaikka kirjaa pidettiin osittain vaikeasti tulkittavana ja osittain liioittelevana, tämäkin oli Paavolaiselle lopulta eduksi. Aikalaisten kirjallisissa arvioissa käytetyt luonnehdinnat, kuten Vaaskiven kritiikissä esiintyneet ”ajan ääniä” vastaanottanut ”hermostuneen herkkä sisäinen kuulo” ja ”modernin älyn” ohjaamat ”eurooppalaista kulttuuritapahtumaa” valaisleet ”nopeat, levottomat, lepattavat sädekeilat” jäivät elämään tavalla, joka näkyy myös myöhemmissä arvioissa²⁴. Vahvimmin visuaalisuuden symboliikkaa hyödyntävän luonnehdinnan Paavolaisen kulttuurikritiikistä esitti Laitinen, joka 1960-luvun alussa kuvasi tätä ”salattuja yhteyksiä ja pinnanalaisia voimakenttiä” herkästi vainuavaksi ”julistemaalariksi”. Laitisen mukaan Paavolainen käytti ”leveitä viivoja ja räikeitä värejä, jotka kuitenkin täyttävät tarkoituksensa: näkyvät selvästi ja kauas”.²⁵

Matti Kurjensaari on tarjonnut huomionarvoisen selityksen sille, miksi Paavolaisen persoonallinen, impressioiden värittämä kerronta on saanut paljon kiitosta niin aikalaiskriitikoilta kuin myöhemmiltäkin tarkastelijoilta. Kurjensaaren mukaan Paavolainen kykeni ”tuntemaan ja arvostelemaan samanaikaisesti, katsomaan itseään yhtäaikaa sisältä ja ulkoa”. Samalla kun Paavolainen reagoi johonkin, hän ”samanaikaisesti tarkkaili omia reaktioitaan ikään kuin sivulta päin”.²⁶ Tietystä mairittelevuudestaan huolimatta luonnehdinta tavoittaa Paavolaisen metodin. Koska hän yleensä tiedosti omat intuitiiviset reaktionsa, hän pystyi myös itsekritiikkiin. Suureksi avuksi välittömien vaikutelmien ja myöhemmän pohdinnan yhdistämisessä ja muokkaamisessa tekstiksi oli myös työskentelytapa: kirjat syntyivät lukuisiin erillisiin muistilappuihin tehtyjen merkintöjen pohjalta. *Ristiä ja hakaristiä* varten oli kertynyt yli 2000 eri aikoina kirjoitettua muistilappua, joiden perusteella Paavolainen myöhemmin saneli valmiin tekstin.²⁷

Kuten edellä on jo esitetty, *Pako pimeyteen* -trilogia ei silti syntynyt pelkistä impressioista ja tuokiokuvista. Taustalla oli lukeneisuutta, ja varsinkin yhteyksiä ruotsalaisten Saksankävijöiden teksteihin on enemmän kuin Paavolainen on halunnut mainita. Hänen kulttuurikritiikkinsä on myös muodoltaan harkitumpaa kuin ensi näkemältä voisi kuvitella. *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -vieraana kirjan Nürnbergin-kuvauksissaan hän avaa lukijoilleen suoran näkymän tapahtumien keskipisteeseen. Samalla hän kuitenkin huolehtii siitä, että yksilöllisten kokemusten ohella tekstistä välittyy jatkuvasti myös häntä itseään laajempi, massojen näkökulma. Näin hän onnistuu säilyttämään itsensä ja kertojaminänsä välillä suojelevan etäisyyden, vaikka kirjoittaakin kokemuksistaan minä-muodossa. Kun Paavolainen paljastaa, miten hän reagoi näkemäänsä ja kokemaansa, hän harkitsee sanansa tarkoin.

Lopulta vain radikaaliin vasemmistoon kuulunut Helmer Adler, joka *Kirjallisuuslehdessä* esitti yhden kaikkein negatiivisimmista *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -kirjan aikalaisarvioista, kutsui Paavolaista ”liian varovaiseksi”. Teräväsanaisessa kirjoituksessaan Adler moittii Paavolaista siitä, ettei tämä ”sano mitään ehdotonta, ei ota historian vastuuta tiennäyttäjämäineelleen, tyytyy journalistin osaan ja luottaa valloittavaan tyyliinsä”. Adler

²⁴ Vaaskivi 1937b, 116, 121.

²⁵ Laitinen 1961, VIII, XI.

²⁶ Kurjensaari 1975, 26–27.

²⁷ Paavolainen 1938d, 14, 47.

pitää kirjaa sisällöllisesti hatarana ja katsoo, ettei Paavolainen ymmärtänyt kansallissosialismia todellista, ”halpaa” luonnetta vaan piti sitä liian merkityksellisenä ilmiönä. Adler kysyy arvostelussaan, miksi ”ulkopuolinen ’riippumaton’ tarkkailija ottaa koko roskan niin jumalattoman vakavasti ja innostuneesti?”²⁸

Adler kuitenkin liioitteli väittäessään, että kirjan ”tuhannet lukijat” olisivat empimättä sanoneet Paavolaisen hyväksyneen kansallissosialismia. Tämän tyyllinen ”nuorallatanssi” sujui lopulta paremmin kuin Adler oletti.²⁹ Liisa Tannerille kirjoittamansa mukaan Paavolainen tosin kohtasi pian Saksasta palattuaan häiritsevän paljon epäilyjä ”hitleriläiseksi” kääntymisestä, mutta nämä eivät perustuneet vielä työn alla olleeseen kirjaan vaan ilmeisesti Lauri Viljaselle osoitettuun kahteen kirjeeseen, jotka olivat päätyneet Helsingin Sanomien tuolloisen päätoimittajan Eljas Erkon luettavaksi. Paavolaisen käsitys oli, että Erkko oli tulkinnut toisen kirjeen innostuneen sävyn ja sisällön väärin ja tämän takia perunut aiemmat puheensa Paavolaisen Saksa-kuvausten julkaisemisesta. Kun Paavolainen oli tarjonnut kirjoituksiaan muille, vastaanotto oli ollut tyyliä, minkä hän laski Erkon puheiden syyksi.³⁰ Kirjan ilmestyminen kuitenkin muutti tilanteen. Paavolainen aikalaisten suuri enemmistö katsoi hänen onnistuneen itselleen antamassa, André Giden inspiroimassa tehtävässä: ”Kirjailijankutsumukseni päätehtävänä on ollut herättää levottomuutta”³¹. Kommentti on toki jossain määrin liioittelua, mutta siinä yhdistyvät sekä Paavolaisen vilpittömyys että hänen harkittu tarkoituksenmukaisuutensa aiheiden ja tyylin valinnassa. On huomionarvoista, että myös Vaaskivi oli innostunut Giden esimerkistä ja jopa päättää *Huomispäivän varjon* lauseeseen ”[l]evottomuuden herättäminen on tehtäväni”³². Näistä kahdesta suomalaisesta se, jonka tekstit ovat jääneet elämään vuosikymmeniksi, oli silti ”dandy” ja ”mainosmies” Paavolainen.

Modernin maailman mies

Koska Paavolainen ei kirjoissaan yksiselitteisesti tuomitse eikä hyväksy ”fascismia”, hänen suhtautumisestaan siihen on ollut tapana kuvata ”kaksijakoiseksi”. Tämä onkin ymmärrettävä ja selkokielinen selitys sille, miten Paavolainen onnistui näennäisen vaivattomasti kommentoimaan häntä viehättäneitä, huolestuttaneita tai jopa huvittaneita totalitaaristen ideologioiden ulottuvuuksia. Kaksijakoisuudesta puhuminen on kuitenkin epämääräistä, ja parempia selityksiä voidaan antaa. Vaikka moderni ja totalitaarinen kamppailivat 1930-luvun kulttuurissa ja politiikassa, monet asiat myös yhdistivät niitä tavoilla, joiden ymmärtäminen holokaustin, gulagien ja atomipommin jälkeisessä maailmassa ei onnistu ilman aikalaisten kuuntelemista ja heidän todellisuutensa tavoittamista³³. Paavolainen on osoittautunut tässä kehyksessä kiinnostavaksi yksilöksi erityisesti sen takia, että vaikka hän

²⁸ Adler 1937, 22–23.

²⁹ Adler 1937, 22.

³⁰ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Turkuun, 28.11.1936 (päivämäärä postileimassa). LTK.

³¹ Paavolainen [1947] 1965, 450.

³² Vaaskivi 1938, 505.

³³ Tuhoamisleirejä edeltäneen maailman tavoittamisen vaikeuteen ja historian tutkimuksen moraaliin liittyen ks. myös Ahonen 2004, 227–232.

vuosina 1936–1939 näki Euroopan ”pakenevan pimeyteen”, hänen valintansa oli pysyä kulttuurisesti orientoituneena oman nykyaikansa esittäjänä ja tulkitsijana.

Paavolaisen valinta olla turvautumatta vain yhden totuuden esittämiseen tai moralisointiin edes silloin, kun siihen olisi ollut hyvä tilaisuus, korostuu *Pako pimeyteen* -trilogiassa³⁴. Jo nuoruutensa Torstai-seurassa hän oli mieltynyt Oscar Wilde -sitaattiin, jonka mukaan ei ollut olemassa moraalisia tai moraalittomia, vaan ainoastaan hyvin tai huonosti kirjoitettuja kirjoja³⁵. Vielä silloinkaan, kun toistakymmentä vuotta oli kulunut ja Paavolaista kiehtonut ja hämmäntänyt ”suuri levottomuus” ympäröi häntä, Paavolainen ei kokenut tarpeelliseksi sitoutua aikansa ilmiöihin. *Ristissä ja Hakaristissä* hän nosti sitoutumattomuutensa symboliksi André Gideltä lainatun toteamuksen ”je ne propose rien; je n’impose rien; j’expose”³⁶.

Vaikka Paavolaisen perhetausta on tutkimukseni kannalta toissijainen asia, tulee sekin kulttuurisen kontekstoinnin takia huomioida, kun arvioidaan hänen valintojaan kirjailijana. Paavolainen kasvoi kodissa, jossa äidin puoleinen viipurilais-balttilainen säätyläis- ja aristokraattiperintö yhdistyi nuorsuomalais- ja kokoomuspoliittikoisän taustaan perisuomalaisen pientalollisten ja menestyneiden kauppiaiden jälkeläisenä. Vienolassa vallitsi sivistynyt, avarakatseinen ja aikaansa nähden vapaamielinen ilmapiiri. Matti Kurjensaari on kertonut, että välillä Paavolainen käyttäytyi kuin ”aristokraattinen herra”, minkä saattoi kuvitella periytyvän Alice-äidin suvusta³⁷. Epämääräinen, mutta omalla tavallaan kiehtova luonnehdinta aristokraatiksi onkin tarttunut Paavolaiseen ja määrittänyt hänestä vallitsevaa kuvaa miehenä, joka mielellään kapinoi sovinnaisuutta vastaan ja jonka elämässä porvarillisuus yhdistyi boheemisuuteen ja vähintään ”kulttuurivasemmistolaisiin” arvoihin. Kysymystä aristokraattisuudesta ei kannata arvioida ryppyotsaisesti, sillä luonnehdinta tarjoaa tavan ymmärtää hänen omintakeista, mutta silti lujaa suhdettaan suomalaisuuteen ja karjalaisuuteen. Kai Laitisen jälkeen ainakin Jaakko Paavolainen ja Hannu K. Riikonen ovat nähneet Paavolaisen 1920-luvun suuntautumisen ulkomaille vastakohtaan etsintänä kotiseudun miljöölle ja pysähtyneisyyttä edustaneelle ”kirkonkylämentaliteetille”³⁸. Tällä tavoin ymmärretty aristokraattisuus myös ilmenee puhuttelevasti muutamissa Paavolaisen matkojen yksittäisissä tilanteissa, kuten vierailulla Puškinon ja Hatsinan keisarillisissa palatseissa toukokuussa 1939.

Karjalaisuus ja kannakselaisuus, joiden merkitystä on lyhyesti pohdittu Paavolaisen Leningradin-vierailun käsittelyn yhteydessä, nousee hänen tuotannossaan keskiöön vasta kuvateoksissa *Karjala, muistojen maa* (1940) ja *Rakas entinen Karjala* (1942). *Synkän yksinpuhelun* karjalaisuudessa, joka ei ollut mitään yksinkertaista paluuta juurille vaan Riikosen sanoin ”porvarillisen elämänmuodon ja ulkomaista eksotiikkaa ihailevan runouden läpikäynyttä”³⁹, oli kuitenkin kyse samanlaisesta tavasta hahmottaa tutun ja tuntemattoman suhde kuin mikä leimasi koko *Pako pimeyteen* -trilogiaa. Myös kirjailija Juha Seppälä on löytänyt Paavolaisen erikoisesta karjalaisuuden kuvauksesta elementtejä, jotka kertovat paljon Paavolaisesta itsestään. Tämän monipuolinen ja -tulkintainen persoonallisuus

³⁴ Laamanen 2006a, 29.

³⁵ Kurjensaari 1975, 15.

³⁶ Paavolainen 1938a, 7. Lause tarkoittaa vapaasti suomennettuna ”minä en ehdota mitään, minä en tyrkytä mitään, minä esitän”.

³⁷ Kurjensaari 1975, 24; Paavolainen Jaakko 1991, 17.

³⁸ Paavolainen Jaakko 1991, 282; Riikonen 1996, 31.

³⁹ Riikonen 1996, 31.

kuvastuu itäkarjalaisen talon luonnehdinnasta *Synkässä yksinpubelussa*. Paavolainen katsoi taloa jännitteisenä rakennelmana, jonka ”[s]alaperäiset portaat eri kerrosten välillä ovat kuin puuttuvia renkaita vaiston ja tiedon, animaalisen ja intellektuaalisen elämän välillä”⁴⁰. Kuvaus kulki jälleen kahden maailman rajalla, jonka toisella puolella olivat Seppälän mukaan vaistot, vietit ja emootiot ja toisella äly, intelligenssi ja kosmopoliittisuus.⁴¹

Jaakko Paavolainen on ottanut kantaa kysymykseen serkkunsa ideologisesta sitoutumisesta ja kuvannut tämän linjaa ”omaehtoiseksi” siten, kuin ”luovuuteen yltävän yksilön kohdalla” usein on. Parhaiten Paavolainen viihtyi rintamien välissä.⁴² Tarmo Kunnas on puolestaan huomauttanut, että Paavolainen laati *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjasta ennen kaikkea omaa taideteostaan⁴³. Myös tämän tutkimuksen havaintojen perusteella on selvää, että *Pako pimeyteen* -trilogian teokset on kirjoittanut nimenomaan taiteilija, jolla ei ollut poliittista viestiä politiikan käsitteen tavanomaisessa merkityksessä. Kirjat ovat sisällöllisiltä yksityiskohdiltaan moniselitteisiä, mutta niiden motiivi, ympäröivän maailman ja vallitsevan ajan kulttuurinen selittäminen, pysyy johdonmukaisesti samana.⁴⁴

Mieltymys ei-rationaaliseen, intuitiiviseen ”näkemiseen” liittyy juuri identiteettiin ja tehtävään taiteilijana, ”sanojen maalarina”⁴⁵. Suorasanaisin vetoamus tällaiseen löytyy *Lähdöstä ja loitsusta*. Siinä Paavolainen julistaa haluavansa hylätä älyn, tiedon ja viisauden, jotka eivät enää kelvanneet ”ohjausnuoraksi näissä mustan kasvun ja pimeän heräämisen sokkeleissa”. Tilalle hän manaa intuition ja levottomuuden: ”Nyt näkee vain sokea, ja kuudes aisti on välttämätön sille, joka ei eksy”.⁴⁶ Paavolainen kuitenkin säilytti kriittisyytensä selvemmin kuin esimerkiksi Tito Colliander, joka oli todellista, aitoa ihmistä tavoittelevana ”utopianetsijänä” vielä paljon puhdaspiirteisempi tapaus. Collianderin tarve oli niin vahva, että hän oli *Glimtar från Tyskland* -kirjassaan valmis unohtamaan kriittisyyden ja asettamaan toiveensa kansallissosialistisen Saksan edustamaan kollektiivisuuteen.⁴⁷

Paul Hollanderin teoriaa, jonka mukaan 1900-luvun länsimaisilla intellektuelleilla oli modernin maailman maallistumisesta huolimatta säilynyt valtaväestöä suurempi ”tarve uskoa”, on perustellusti kritisoitu⁴⁸. Paavolaisen tapauksen valossa Hollanderin selitysmallista voidaan kuitenkin osoittaa myös ansioita. Kun katsotaan Paavolaisen sekä julkaisuja että julkaisemattomia tekstejä, syntyy kokonaiskuva kulttuuriälymystön edustajasta, joka ilman muuta oli keskimääräistä herkempi ja halukkaampi hylkäämään rationaaliset selitysmallit ja käyttämään uskonnon kieltä 1930-luvun lopun nykyajan määrittelemiseen. Mutta vaikkei Paavolainen sitä missään alleviivaa, hän ei sulkenut silmiään totalitaarisen kulttuurin ilmeiseltä ongelmalta: todelliset, yksilöllisyytensä ja kriittisyytensä säilyttävät intellektuellit olivat korkeintaan välttämätön paha, Hitlerin Saksassa jo lähtökohtaisesti ja Neuvostoliitossakin viimeistään Stalinin vainojen myötä.

⁴⁰ Paavolainen 1946a, 192.

⁴¹ Seppälä 1996, 48.

⁴² Paavolainen Jaakko 1991, 280–281.

⁴³ Kunnas 2013, 600.

⁴⁴ Ks. myös Laamanen 2012, 150.

⁴⁵ ”Sanojen maalariksi” Paavolaista on kutsunut politiikantutkija Jukka Kanerva. Ks. Kanerva 1987, 133–134.

⁴⁶ Paavolainen 1937, 381–382; ks. myös Tilli 2007, 163.

⁴⁷ Colliander 1934, 21–24; Hernberg 1989, 262, 267.

⁴⁸ Hollander 1981, 428; kritiikistä ks. erityisesti David-Fox 2012, 108–109.

Ei pidä unohtaa sitäkään, että vaikka *Pako pimeyteen* -trilogian pääosassa onkin uusi ihminen uusine uskontoineen, Paavolainen itse viihtyi ilmeisen hyvin maailmassa, jossa hyväosaisten oli mahdollista nauttia porvarillisen elämän vapauksista ja nautinnoista, joita tilaisuuden tullen saattoivat maustaa vaaraton dekadenssi ja ”aristokraattiset” vivahteet. Toki hän näki porvarillisissa arvoissa konservatiivisia ja vanhoillisia piirteitä, erityisesti sukupuoliasioissa, mutta lopulta nekään eivät häirinneet häntä tavalla, joka olisi johtanut juuri muuhun kuin henkiseen ja yksityisissä oloissa tapahtuneeseen kapinointiin⁴⁹. Toisin oli esimerkiksi Gidellä: hänen kommunistiseen vakaumukseensa kuului erottamattomasti arvoliberalismi, vaikka vastoin odotuksia kävikin niin, ettei Neuvostoliitosta sellaista löytynyt⁵⁰. Paavolainen erosi ratkaisevalla tavalla niistä eurooppalaisista sitoutuneista vasemmistointellektuelleista, jotka olivat valmiita menettämään vapautensa tai jopa henkensä tilanteen niin vaatiessa. Hän oli sopeutuja, ja sellaisella oli mahdollisuus etsiä suurta linjaa ilman, että todellista valintaa vakaumuksen ja vapauden välillä tarvitsi koskaan tehdä.

Viime vuosina Paavolaisen kulttuurikritiikin linja on ollut historian-, kirjallisuuden- ja kulttuurintutkijoiden ohella myös politiikantutkijoiden kuten Tuija Parvikon ja Jouni Tillin mielenkiinnon kohteena. Kumpikin viittaa Hannah Arendtiin, ja Parvikko on jopa luonnehtinut Paavolaista ”arendtilaisittain esimerkilliseksi yksilöksi”, koska tämä kieltäytyi mukautumasta enemmistön näkemyksiin tai yleiseen mielipiteeseen. Parvikko lukee Paavolaisen ansioksi sen, että vaikka tämä ei aina valinnut ”oikein”, pysyminen itsenäisenä ajattelijana salli tämän rehellisesti ilmentää sitä ambivalenssia ja hämmennystä, joka totalitaaristen ideologioiden aikalaisten arvostelukykyyn väistämättä liittyi.⁵¹

Arendtin mukaan totalitarismi pyrkii häivyttämään ihmisen yksilöllisyyden hävittämällä vaihtoehdot ja eristämällä tämän tilasta, johon ihmisen poliittinen arviointikyky perustuu. Samalla ihmiset menettävät myös luokkaidentiteettinsä ja heistä tulee massaa, joka on altis vastaanottamaan totalitarismin tarjoaman keinotekoisien ja valheellisen yhteisöllisyyden.⁵² Arendtia mukaillen Paavolainen olikin totalitarismin kannalta vaarallinen yksilö: vaikka hän suhtautui totalitaariseen kulttuuriin suhteellisen avoimesti ja tunnusti sen kiehtovat ulottuvuudet, hän ei kadottanut omaa individualismin ja vapauden kulttuuriaan.

Pako pimeyteen -trilogian tuntemus ja uudet painokset vielä tänä päivänä eivät johdu siitä, että kirjat olisivat olleet aikansa analyttisimpia tai objektiivisimpia kuvauksia modernin ja totalitaarisen kohtaamisista. Paavolainen esittää subjektiivisia tulkintoja, jotka ovat syntyneet hänen oman kulttuurinsa kontekstissa. Mutta hänen kulttuurinen katseensa toimii tavalla, joka avaa edelleen vaikuttavia näkymiä siihen, kuinka ”uusi ihminen”, arendtilaisittain massaihminen, saattoi löytää totalitarismista uuden uskonnon. Samaan aikaan Paavolainen tarjoaa selitysvoimaisia vastauksia kysymykseen siitä, kuinka totalitaariset aatteet saivat haltuunsa suuren osan Eurooppaa aikana, joka vain hetkeä aiemmin näytti valmistautuvan ennennäkemättömän vapaamielisen kulttuurin kauteen. Tästä syystä Paavolai-

⁴⁹ Helvi Hämäläinen on esittänyt huomionarvoisen tulkinnan, jonka mukaan Paavolaisen ”levoton, ärtynyt, ajan hengen etsintä, nykyhetken pelokas vartiointi, sen tulkkinä olemisen kiihkeä tavoittelu, sen eläminen” oli tämän taistelua ”porvariskodin passiivista perintöä” ja sen painolastia vastaan, ja että tämä taistelu kesti koko Paavolaisen elämän ajan. Ks. Hämäläinen & Haavikko 1993, 266.

⁵⁰ David-Fox 2012, 265.

⁵¹ Parvikko 2002, 99.

⁵² Arendt 1951, 308–315; Tilli 2007, 159–160.

sen teokset ovat yhä kiinnostavia ja valaisevia, vaikka niissä väistämättä onkin 1900-luvun alkupuolen kulttuurisista konteksteista johtuva menneen maailman kaiku.

Kirjoittaessaan *Pako pimeyteen* -trilogian teoksia Paavolainen aavisti, että kritiikkiä olisi tulossa. Hän kuitenkin ennakoiki sen osittain väärin todetessaan *Kolmannen Valtakunnan vierana* -kirjan esipuheessa, ettei ihmettelisi, mikäli teosta pidettäisiin oikeiston piirissä ”antikristillisyyden mainostuksena” ja vasemmistossa ”natsipropagandana”⁵³. Kokonaisuudessaan kirjan arvostelut, joita Paula Koskimäki on kattavasti tarkastellut, osoittautuivat kiittävämmiksi kuin mihin Paavolainen oli varautunut. Ja kun teos vuonna 1937 ilmestyi Ruotsissa nimellä *Som gäst i tredje riket*, sikäläinen Nürnbergin-kävijä ja kansallissosialismia suorasanaisesti kritisoinut Sven Stolpe totesi sen olevan ”terävintä, mitä tähän mennessä on kirjoitettu uudesta Saksasta”. Stolpe huomautti, että vaikka Paavolaiselta kenties puuttuikin ”filosofista syvyyttä ja itsenäisempää kirjallista lahjakkuutta”, tällä oli kuitenkin puolellaan ”erinomaisen hieno intuitio”. Siksi Paavolainen myös pääsi Stolpen mukaan ”heti alusta saakka perille natsismin ytimestä.”⁵⁴

Myös useimmat Paavolaista kiitelleet suomalaiset arvostelijat kiinnittivät kehuissaan huomiota samankaltaisiin asioihin: Jussi Teljo ihasteli Paavolaisen ”persoonallisia impressioita”, Yrjö Koivukarin mukaan teos antoi ”nerokkailla intuitioväläyksillä ajatuksille suuntaa”, Tatu Vaaskivi taas julisti kirjan arvoksi sen ”tinkimättömän subjektiivisuuden”.⁵⁵ Toisaalta jyrkän oikeistolainen Matti Kuusi totesi, että Paavolaisessa oli ”esteetikkoa ja mainosmiestä runsaasti”, mutta ”[t]utkijaa ja ideologia ei nimeksikään”⁵⁶. Ja heitäkin toki oli – myös Paavolaisen lähipiirissä – jotka kaipasivat selkeämpää esitystapaa ja kannanottoja: Erkki Vala totesi Eero Saarenheimon haastattelussa vuonna 1974, ettei hän ”totta puhuen koskaan oppinut ymmärtämään, mitä Olavi Paavolainen tarkoitti ja halusi sanoa teoksillaan *Nykyaikaa etsimässä* ja *Kolmannen valtakunnan vierana*”⁵⁷.

Kun Paavolaisen kirjojen aikalaisarvosteluja ja niiden myöhempiä arvioita verrataan toisiinsa, huomio kiinnittyy siihen, että vaikka *Ristiä ja hakaristiä* pidettiin sen ilmestymisaikana yleisesti onnistuneena teoksena, se on sittemmin saanut osakseen enemmän kritiikkiä kuin muut *Pako pimeyteen* -trilogian osat. Kun Teljo *Suomalaisessa Suomessa* arvioi kirjan yhdessä *Lähdön ja loitsun* kanssa, hän mainitsi Paavolaisen lausuneen ajatuksensa molemmissa teoksissa ”selvästi ja kirkkaasti”⁵⁸. Matti Kurjensaari sen sijaan antoi *Ristille ja hakaristille* 37 vuotta myöhemmin tylyn tuomion. Kurjensaaren mukaan Paavolainen tekee kirjassa ”liian pitkälle meneviä päätelmiä liian lyhyin aikatähtäyksin” ja ”sekoittaa reporttaasin ja kulttuurikritiikin”. Kurjensaari toteaa aivan oikein, että Paavolainen erehtyi lopulta pahasti julistaessaan, että maailman saamat uudet kasvat olivat ”elävä vastalause kaikille tuhon ja häviön ennustuksille”, mutta tässä on jo annos jälkiviisautta. Tämän yksittäisen päätelmän valossa tarkasteltuna *Risti ja hakaristi* toki on Paavolaisen vanhentunein kirja, mutta vain yllättäen toteutuneen Neuvostoliiton-matkan ja toisen maailmansodan jälkeisestä perspektiivistä.⁵⁹

⁵³ Paavolainen [1936] 1993, 8.

⁵⁴ Koskimäki 1993, 341–348, 353. Sven Stolpen arvio ilmestyi *Stockholms Tidningen* -sanomalehdessä 19.7.1937.

⁵⁵ Teljo 1936, 384; Koivukari 1937, 12; Vaaskivi 1937b, 115.

⁵⁶ Kuusi 1937, 35.

⁵⁷ Vala Erkki 1976, 209. Kursivointi alkuperäistekstin mukainen.

⁵⁸ Teljo 1938, 500.

⁵⁹ Kurjensaari 1975, 193–194.

Kurjensaaren jälkeen myös tutkijat ovat esittäneet *Rististä ja hakaristista* erityisen kärjekkäitä arvioita. Juhani Ihanuksen mielestä Paavolainen oli ajautunut kirjassaan ”kulttuurikritiikkinsä umpikujaan, reportaasimaiseen, poliittisesti sinisilmäiseen ja estetisoivaan fasismilla leikittelyyn”⁶⁰. Tässä tutkimuksessa on päädytty erilaiseen arvioon, sillä vain pieni osa kirjasta on tulkittavissa ”leikittelyksi” sen enempää italialaisen fasismien, saksalaisen kansallissosialismin kuin neuvostokommunisminkaan kohdalla. Vesa Mauriala on puolestaan esittänyt rohkean, mutta puutteellisesti perustellun tulkinnan, jonka mukaan *Risti ja hakaristi* olisi ollut Paavolaisen seitsemän vuotta valmistelema, ”aikalaismoraalia ja sekä kulttuurisia ja yhteiskunnallisia kysymyksiä käsitellyt perusteos”. Näin ollen Paavolainen olisi aloittanut sen valmistelun jo vuonna 1931, ja *Kolmannen Valtakunnan vieraana* ja *Lähtö ja loitsu* olisivat syntyneet työn oheistuotteina⁶¹. Näin todetessaan Mauriala vetää mutkia suoriksi sekä keskeneräiseksi jääneen *Pako pimeyteen* -trilogian että toteutumattoman *Eros ja Prometheus* -kirjahankkeen kohdalla. Pikemminkin kyse oli siitä, että ennen kuin Paavolainen tiesi pääsevänsä Neuvostoliittoon, hän elätteli vielä suunnitelmaa *Luolan salaisuus* -kirjasta, josta piti tulla ”yhteenvedo trilogian johtoaiheesta: kulttuurin, uskonnon ja erotiikan ilmauksista meidän aikamme puitteissa”⁶².

Risti ja hakaristi on syntyänsä tuote ja kuvastaa sitä epäselvää ja odottavaa tilannetta, joka erityisesti eurooppalaisessa politiikassa ja kulttuurissa tuolloin vallitsi. Teljon aikalaisarvio on paitsi tyylyltään runollinen, myös sisällöltään oivaltava. Hän huomauttaa Paavolaisen olevan 1920-luvun, ”tämän merkillisen vuosikymmenen”, kirjailija ja sellaisena varttunut uuden sukupolven sanansaattajaksi, uuden elämäkäsityksen ja onnen etsijäksi. ”Mutta kaikesta levottomuudestaan ja kiihkeästä onnenkaipuustaan huolimatta he etsivät kylmin päin ja epäilevin mielin: he olivat liian läheltä nähneet vanhojen jumalien kuoleman voidakseen sokeina uskovaisina polvistua uusien eteen, jotka varmaankin taas kerran, uuden koettelemuksen hetkellä, osoittautuisivat vääriksi jumaliksi”, Teljo kirjoittaa. Hän toteaa myös, että Paavolainen oli usuttanut kimppuunsa niin natsismisyytösten esittäjät, totalitaaristen poliittisten järjestelmien ”meikäläiset ihailijat ja jäljittelijät” kuin nekin, jotka ”surevat syvästi sitä pieteettittömyyttä, jolla Paavolainen suhtautuu ihmisyyden, edistyksen ja valistuksen jaloihin aatteisiin”⁶³.

Tuija Parvikko on huomauttanut Teljon ymmärtäneen Paavolaisen aikalaisista parhaiten, että *Pako pimeyteen* -trilogian moniselitteisyydessä oli kyse pikemminkin uskollisuudesta 1920-lukulaisuudelle kuin opportunistisesta kääntäytymisestä poliittisten tuulten mukaan⁶⁴. Paavolainen myös säilyttää kirjoissaan tietyn etäisyyden speaktaakkeliin ja niiden tuottajien välillä. Samoin toimi André Gide, joka *Retour de l’U.R.S.S.* -kirjassaan alleviivaa kontrastia kahden Moskovan Punaisella torilla seuraamaansa tapahtuman, nuorisofestivaalin ja Gorkin hautajaisten, välillä. Nuorisofestivaali oli kaikin tavoin upea ja hyvällä maulla toteutettu speaktaakkeli, jossa pääosaa esitti elinvoimainen ja iloinen neuvostokansa koko etnisessä monimuotoisuudessaan. Gorkin hautajaisissa sen sijaan näyttäytyi resuinen,

⁶⁰ Ihanus 1994, 210.

⁶¹ Mauriala 2005, 285.

⁶² ”Nykyaikaa etsimässä Etelä-Amerikassa. Olavi Paavolaisen pikahaastattelu Helsingin Sanomille”. *Helsingin Sanomat* 28.8.1937.

⁶³ Teljo 1938, 500–501. Teljon luonnehdinta muistuttaa Mika Waltarin jo vuonna 1936 esittämää arviota siitä, että Paavolaista vaivasi ”porvarillisen etsijä-älymystön tragedia”. Ks. Waltari 1936.

⁶⁴ Parvikko 2007, 270–273.

kärsivältä näyttävä kansa, joka toi Giden mieleen tsaarien ajan kurjuuden. Gide kirjoittaa tapahtumien erilaisuudesta nimenomaan muistutuksena siitä, etteivät yksittäiset näytökset paljasta niiden taustalla olevan järjestelmän todellisia kasvoja.⁶⁵

On tuskin liioittelua todeta, että Paavolainen piti itseään yhtenä niistä harvoista suomalaisista, jotka kykenivät toimimaan vaativassa tehtävässä eri kulttuurien tarkkailijoina ja niiden ydinviestien välittäjinä. Itselleen antamassaan tehtävässä hän luotti metodiin, jonka olen määritellyt kulttuuriseksi katsomiseksi. Vaikka Paavolainen käytti menetelmäänsä sinänsä johdonmukaisesti, hän myös hyödynsi sen tarjoamaa mahdollisuutta vaihtaa omaa positiota tilanteen, tarpeen ja tunteen mukaan. Hyvä esimerkki tästä on ilta Nürnbergissä 11. syyskuuta 1936. *NS-Frauenschaftin* kokouksessa Paavolaisen katse on kriittinen, etäisyyttä ja pettymystä korostava, mutta vain muutamaa tuntia myöhemmin hän sallii itsensä lumoutua sinisen temppelein hehkussa. Asetelmaltaan hieman toisenlaisen mutta vähintään yhtä huomionarvoisen tapauksen on maininnut Leif Salmén. Elokuussa 1939, Neuvostoliiton ja Istanbulin jälkeen, vain päiviä ennen sodan puhkeamista, Paavolainen käytti viimeiset rahansa päästäkseen Ateenaan ja Akropolis-kukkulan kuunvaloon. Salménin sanoin Paavolainen oli ”aito romantikko”, joka ”pyrki, kuten aina, tavallaan pakenemaan mutta myös lähestymään todellisuutta”. Salmén huomauttaa, että vaikka *Synkän yksinpuhelun* ”Eurooppalaiseen odysseiaan” päätyttyä Akropoliin-kuvausta vaivaa tietty korkealentoisuudesta ja historiattomuudesta johtuva falskius, sen symboliikka puhuttelee.⁶⁶

Etäisyyden ja osallistumisen hyödyntäminen oli kulttuurikriitikon ja taiteilijan hyödyntämä työskentelytapa, joka teki Paavolaisen tulkinnoista vaihtelevia, tyyllisesti kiinnostavia ja mieleenpainuvia mutta mahdollisti samalla sen, ettei hänen välttämättä tarvinnut ottaa suoraan kantaa totalitaarisissa yhteiskunnissa toteutettuun politiikkaan. Ratkaisunsa takia Paavolainen on saanut osakseen sekä kiitosta että kritiikkiä niin omana aikanaan kuin myöhemminkin. Osa lukijoista oli pitänyt hänen kulttuurikriittisiä tekstejään pinnallisina jo 1920-luvulla, ja sama toistui osittain myös *Pako pimeyteen* -trilogian aikana.

Tatu Vaaskivi käytti *Rooman tie* -kirjassaan pitkälti samoja menetelmiä kuin Paavolainen. Osallisuuden ohella hän kuitenkin nosti esiin vieläkin runsaammin niitä ajattomia ja yleviä, antiikista ja renessansista periytyviä kulttuuris-historiallisia yhteyksiä, joita erityisesti italialaiseen fasismiin oli mahdollista liittää. Myös Vaaskiven ratkaisuja kritisoitiin, ja osittain kritiikki muistutti Paavolaisen saamaa arvostelua. Markku Ihonen on nostanut kritiikin joukosta esille Raoul Palmgrenin arvion, jonka tämä esitti Vaaskiven *F. E. Sillanpää. Elämä ja teokset* -elämäkerran (1937) johdosta. Yhteiskunnallisesti sitoutunut Palmgren nimittää Vaaskiveä persoonallisuuskultin edustajaksi, yksilömystikoksi, maailmalle vieraaksi erakoksi ja ulkoisen todellisuuden edessä avuttomaksi kirjaviisaaksi. ”Hän, joka liikkuu unissakulkijan varmuudella sielun sisäisen maailman syvänteissä, hän on yhteiskunnallisessa todellisuudessa esiintyessään haparoiva”, Palmgren kirjoittaa⁶⁷.

Motiivit Paavolaisella ja Vaaskivellä olivat lopulta hyvin samankaltaiset. Molemmat nuoret kulttuurikriitikot halusivat ensimmäisten joukossa löytää toistaiseksi tuntemattoman tai ”salaisen” linjan, joka selittäisi, miten suuri osa modernia Eurooppa oli siirtynyt totalitaaristen aatteiden komentoon. Niin Paavolainen kuin Vaaskivikin varoivat tuomitse-

⁶⁵ Gide [1936] 1937, 25–26.

⁶⁶ Salmén 2008, 7–9.

⁶⁷ Ihonen 1992, 101. Ihonen siteeraa suoraan Palmgrenin artikkelia *Kirjallisuuslehden* numerossa 21–24/1937.

masta tai puolustelemasta totalitaarista käytännön politiikkaa, mutta oman ”kulttuurisen kantansa” totalitarismiin he kertoivat. Samoin kuin Vaaskiven ”elämänvieraus”, Paavolaisen ”kaksijakoisuus” oli lopulta vain sivujuonne hänen totalitarismia koskevassa kulttuurisessa kokonaisnäkemyksessään. Arvio, johon Paavolainen *Pako pimeyteen* -trilogiassa ja erityisesti *Ristissä ja hakaristissä* päätyi, on ilman muuta kriittinen.⁶⁸ Tämän tutkimuksen tulokseksi ei toteamus kriittisyydestä kuitenkaan vielä riitä. Tärkeintä on ymmärtää, että Paavolainen pysyi nykyajan etsijänä 1930-luvun loppuun saakka. Vaikka ympärillä myrskysi, hän palasi kotisatamaansa yhä uudestaan. Paavolainen oli modernin maailman löytöretkeilijä ja tuloksija myös silloin, kun hän kirjoitti totalitarismista ja sitä sivuavista aiheista.

”Ei eletä – teorisoidaan”

Totalitaariset aatteet olivat 1930-luvun lopun Euroopassa vakiinnuttaneet poliittisia valta-asemiaan niin laajasti ja nopeasti, että useimmat tuon ajan kulttuurikriitikoista joutuivat vähintään epäilemään demokratiaan perustuvan yhteiskuntajärjestyksen ja kristillis-liberaalin kulttuurin mahdollisuuksia selviytyä tulevaisuudessa. Ei ole mikään ihme, että tällaisessa tilanteessa Paavolaisen kaltaiset uusien ilmiöiden ja totuuksien etsijät tavoittelivat suuria ja radikaaleja oivalluksia. Rohkeimmat päätelmät eivät silti välttämättä päätyneet kansien väliin, vaan jäivät luonnosten tasolle. Kuvaava esimerkki, joka sisältyy *Pako pimeyteen* -trilogian ylijäämäaineiston muistiinpanoihin, on otsikoitu ”Pakanuuden nousuksi”:

Kristinusko on pettänyt kaikki toiveet! [– – –] Olemme eläneet historian suurimman, mielettömimmän sodan, olemme nähneet valheen voittavan enemmän kuin ikinä ennen – odotamme sodasta suurinta [– – –] Nyt halutaan kutsua ihmistä oikealla nimellä pedoksi ja jalostaa tämän pedon kuolema ja taistelu pakanan jalon moraalin mukaisesti. En näe mitään vikaa tässä logiikassa.⁶⁹

Katkelmasta välittyy tietty fatalismi ja voimattomuuden tuntu, jonka voi tulkita jopa uuden pakanuuden hyväksymiseksi. Sävy on kuitenkin toteava, ei julistava, ja muistiinpanot olivat vasta lähtökohta, josta Paavolainen kulttuurikriittikkinsä jalosti. *Ristissä ja hakaristissä* julkaistu teksti, joka käytännössä jäi Paavolaisen viimeiseksi sanaksi aiheesta, on harkitumpaa ja pidättyväisempää. Julkaistu ja julkaisematon teksti eivät silti ole ristiriidassa keskenään. Tutkimuksen aiempiin lukuihin sisältyvät esimerkit osoittavat senkin, että myös Paavolaisen matkoiltaan lähettämien yksityisten korttien ja kirjeiden sisältö on linjassa kirjojen kanssa.

Yksityisviestejä, muistiinpanoja ja julkaistua tekstiä yhdistää se, että kaikista välittyy niiden kirjoittajan tapa nähdä totalitaariset ideologiat uusina uskontoina. Tämä oli Neuvostoliiton-matkaan saakka Paavolaisen kokonaisnäkemys totalitarismista, ja siinä hän muistutti enemmän ”elävästä uskosta” ja ”veriuskosta” kirjoittaneita ruotsalaisia Fredrik Böökiä ja Sanfrid Neander-Nilssonina kuin aikansa suomalaisia kulttuurikriitikoita⁷⁰. Neu-

⁶⁸ Laamanen 2012, 147.

⁶⁹ Aineistoa trilogiaan *Pako pimeyteen*. SKS KIA, OPa. B1235. Cd. Luonnokset ja muistiinpanot. Kl. 9925. Muistiinpanojen otsikkona ”Fascistinen ideologia”, alaotsikot ”LOPPU”, ”Totuuteen” ja ”Pakanuuden nousu”, sivu 6.

⁷⁰ Böök 1933, 153; Neander-Nilsson 1934, 67.

vostoliitossa hän kuitenkin kohtasi erilaisen totalitaarisen yhteiskunnan ja ihmisen. Myös ”fanaattisten idealistien ja teoreettisten intellektualistien hallitsemassa maassa”⁷¹ marssittiin, laulettiin ja uskottiin nuoruuteen, muttei myyttillisbiologiseen maailmanselitykseen.

Niin Berliinissä kuin Moskovassakin kasvatettiin uutta ihmistä, jonka tehtävänä oli ponnistella ulos ”viimeisen ihmisen” umpikujasta ja siirtyä tarkoituksettomaksi koetusta porvarillisesta olemassaolosta korkeampien arvojen maailmaan⁷². Lähtökohdat olivat kuitenkin osin erilaiset. Kommunistit uskoivat yhteiskunnan ja ihmisen muuttuvan vääjäämättä oikeudenmukaisemmaksi, ja he katsoivat tehtäväkseen lähinnä nopeuttaa ja edesauttaa muutosta. Kansallissosialistit puolestaan arvioivat, että jos vastatoimiin ei ryhdytä, kansakuntia ja erityisesti saksalaisia uhkaavat erilaiset vitsaukset kuten rotujen sekoittuminen ja kulttuurin degeneraatio. Neuvostoliitossa uuden ihmisen tehtävä oli nopeuttaa historian kulkua, Saksassa muuttaa kehityksen suuntaa.⁷³ Eroista huolimatta molempia poliittisia ja kulttuurisia projekteja yhdisti se, että ne kiehtoivat ja vetivät puoleensa myös sellaisia yksilöitä, jotka haaveilivat samansuuntaisista asioista, vaikkeivät ensimmäisinä olleetkaan ryhtymässä lipunkantajiksi.

Kommunismia voidaan tarkastella siinä mielessä uskontona, että aatteeseen sisäänrakennettu luottamus suureen kertomukseen antoi olemassaololle tavoitteen ja merkityksen⁷⁴. Ei ole varmaa, miten Paavolainen olisi asiaa kommentoinut, mutta todennäköisesti hän olisi asettanut säilyneissä muistiinpanoissaan korostuvan, kaikkialla läsnä olleen ja uuvuttavankin rationaalisuuden vastakkain myyttillisbiologisen ”fascismin” kanssa. Neuvostoliitto-teos olisi väistämättä muokannut *Pako pimeyteen* -trilogiasta välittyvää Paavolaisen kokonaisnäkemystä. Kirja olisi ollut 1930-luvun lopun Suomessa ainutlaatuinen tapaus ja varmasti erilaista luettavaa kuin muut siihen asti esitetyt arviot Neuvostoliiton kulttuurista ja yhteiskunnasta. Paavolaisen kulttuurikriittisen trilogian, jonka toisen osan *Musta jumala* olisivat siis muodostaneet *Lähtö ja loitsu-* ja *Risti ja hakaristi* -kirjat yhdessä, suuri linja olisi väistämättä muuttunut jonkin verran. Se, miten hän olisi lopulta onnistunut sijoittamaan kesällä 1939 kohtaamansa kommunismin kahden rintaman malliinsa, jää kuitenkin avoimeksi kysymykseksi.

Ainoa Paavolaisen myöhempi maininta kahdesta rintamasta ja siten paluu *Ristin ja hakaristin* teemoihin on *Synkässä yksinpubelussa*. Siinä hän toteaa, että demokraattinen eli valkoinen ja ”fascistinen” eli musta rintama olivat alkaneet näkyä yhä selvemmin, kun Neuvostoliitto oli ryhtynyt erityisesti tutkimaan saksalaisten sodassa tuhoamia ”kulttuuri-muistomerkkejä”, mukaan lukien ”jumalanpalveluksessa tarvittavia välineitä”. Paavolainen painottaa, että kyseessä ei ollut mikään ”kristillinen farssi”, vaan ”k a p p a l e m u l l i s t a v a a – j a t o d e l l a u u t t a – k u l t t u u r i h i s t o r i a a ”.⁷⁵ Huomio on sodan ajalta, mutta se ei ole pelkkää jälkiviisautta 1930-luvun näkökulmastakaan. Paavolainen oli nimittäin havainnut vastaavia merkkejä jo ennen sodan syttymistä. *Ristissä ja hakaristissä* hän oli

⁷¹ Ilmaisu sisältyy Paavolaisen Neuvostoliitto-esityksensä. Ks. *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi”, sivu 2.

⁷² Vihavainen 2000b, 249.

⁷³ Fritzsche & Hellbeck 2008, 313–314, 340–341.

⁷⁴ Gerner 2008, 45.

⁷⁵ Paavolainen 1946a, 472.

todennut, etteivät räikeimmät kuvaukset saksalaisten pappien vainosta suinkaan löytyneet ”vanhoillisten porvarillisten”, vaan sosialististen lehtien sivuilta⁷⁶.

Kiinnostava kysymys on, kuinka Paavolainen olisi esittänyt ymmärtävänsä kommunismin ihanteiden ja vuonna 1939 kohtaamansa neuvostoliittolaisen todellisuuden yhteyden. Varsinkin Etelä-Amerikan alkuperäiskansojen kulttuurien kohtaloihin liittyvissä *Lähdön ja loitsun* ja *Ristin ja hakaristin* katkelmissa hän kirjoittaa kommunismista kansainvälisenä aatteena, jonka yhteydet ”alkuperäisen kristillisyyden” tasa-arvoista yhteisöllisyyttä korostaviin ihanteisiin miellyttivät häntä. Paavolaisen lähtökohdat olivat siinä mielessä erilaiset kuin vaikkapa Koskenniemen, ettei hänellä ollut tarvetta puolustaa sellaista yhteisöllisyyttä, jossa kansanyhteisöön kuulumattomat nähtiin vähintään potentiaalisina vihollisina. Kun Koskenniemi matkusti Euroopassa, hän kantoi mukanaan vastuuta oman pienen kansakuntansa kohtalosta ja koki tehtäväkseen suojella kansaansa sen kasvaessa kulttuuriltaan rikkaaksi ja juuriltaan vahvaksi eurooppalaiseksi valtioksi. Paavolainenkin tiedosti olevansa pienen kansan edustaja, mutta hän kaipasi elämyksiä, joiden avulla hänen kirjansa kävisivät kaupaksi ja kotimaan ummehtunut kulttuuri tuulettuisi.

Neuvostoliitosta kirjoittamisen vaikeudet olisivat olleet käytännön ongelmiin liittyviä, eivät vakaumuksellisia. Jo Saksa-kirjan kokemukset olivat osoittaneet, että kriitikot kyllä tarttuisivat sellaiseen, mikä voitiin tulkita liian positiiviseksi tai edes väärällä tavalla neutraaliksi. Juuri Koskenniemi oli jo vuonna 1934 varoittanut vaarallisilla aiheilla leikkivistä ”kommunistiseen silmäkääntötemppuun” haksahavista kulttuuriliberaaleista. Kommunisti kun mielellään vaihtoi ”proletäärisen mekkonsa älymystön frakkiin” ja kulki ”kernaasti käsikädessä kulttuuriliberaalien kanssa, jonka vasen korva on hyvin herkkä kuulemaan kommunistisen rauhanpalmun leyhkinää”⁷⁷.

Stalinin vainot olivat käytännössä lopettaneet Neuvostoliiton kulttuuridiplomatian. Samalla myös länsimaisten vierailijoiden kiinnostus ”suurta kokeilua” kohtaan hiipui. Siinä ulkomaalaisten vierailuihin perustuvan kulttuuridiplomatian kokonaisuudessa, jota Sternin ja David-Foxin tutkimukset kuvaavat, Paavolainen on ilman muuta poikkeus. Hänen matkansa oli viimeisiä – ellei viimeinen – merkittävä ulkomaalaisen intellektuellin tutustumisvierailu ennen toista maailmansotaa, ja ylipäänsä erityislaatuinen puhdistusten jälkeisenä aikana. David-Fox mainitsee, että Saksan ja Neuvostoliiton hyökkäämättömyyssopimuksen (23.8.1939) jälkeen vuoden 1939 lopulla Neuvostoliitossa kyllä vieraili runsaasti saksalaisia, mutta tämä oli suoraa seurausta politiikan käänteestä⁷⁸. Eikä saksalaisesta kulttuurista tai taiteesta otettu sen enempää vaikutteita kuin sopimusta edeltävänäkään aikana⁷⁹. Paavolaisen merkitys ei tietenkään ollut samanveroinen kuin Giden ja Feuchtwangerin kaltaisten suurilta kieli- ja kulttuurialueilta tulleiden kuuluisuuksien, mutta vierailun toteuttamiseksi tehtiin silti huomattava määrä työtä ja jopa VOKS:in organisaatiota elvytet-

⁷⁶ Paavolainen 1938a, 348.

⁷⁷ Karkama 1999, 55. Karkama siteeraa Koskenniemen kirjoitusta ”Kansanrintama”, joka on julkaistu *Uusi Aura* -lehdessä 19.5.1934. Koskenniemen sanailusta ei silti pidä päätellä, että hän ja muut konservatiivit olisivat lähtökohdaisesti vastustaneet kulttuuriliberalismin ihanteita sinänsä. Pikemminkin kyse on siitä, ettei liberaalien uskottu tosipaikan tullen kykenevän riittävään vastuullisuuteen ja kylmäpäisyyteen. Esimerkiksi Markku Jokisipilä ja Janne Könönen ovat vetäneet mutkan suoraksi kirjoittaessaan, että vuoden 1933 tapahtumat merkitsivät ”Koskenniemen ja monen muun suomalaisen kulttuurivaikuttajan syvästi inhoamien bolševismien ja liberalismin tuhoa Saksassa”. Ks. Jokisipilä & Könönen 2013, 73.

⁷⁸ David-Fox 2012, 310.

⁷⁹ Johnston 2011, 19.

tiin jossain määrin. Puhdistusten aikana VOKS oli heikentynyt ja Koltsovin johtama Neuvostoliiton kirjailijaliiton ulkomaankomissio vahvistunut, mutta Paavolaisen matkan alla tilanne oli taas muuttunut: Koltsov oli pidätetty, ja VOKS sai taas lisää vastuuta, tosin vahvasti NKVD:n kontrollissa.⁸⁰ Paavolaisen vierailu hoidettiin korkean prioriteetin asiana, ja sisällöltään se muistutti aiempien vuosien arvovieraille järjestettyjä matkoja. Kaikki tutustumiskohteet olivat merkittäviä Neuvostoliiton yhteiskunnallisen projektin kannalta. Myös kaksi viisuminpidennystä osoittavat, että Paavolaisen ja hänen kirjansa suhteen oli korkeita odotuksia: jos hänestä olisi haluttu eroon jo heinäkuussa, se olisi onnistunut helposti.

David-Fox selittää Neuvostoliitossa vierailiiden turistien määrän vähenemistä vuoden 1937 jälkeen osittain sillä, että Eurooppa valmistautui sotaan⁸¹. Paavolaisen poikkeuksellinen vierailu ei sovi tähänkään kuvaan. On ymmärrettävää, ettei Clark, David-Fox tai kukaan muukaan Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiasta kirjoittanut vielä tunne Paavolaista, koska hän oli kotoisin pienestä maasta eikä kirjaa ilmestynyt. Mutta myös muita pienten maiden vieraita on jäänyt yleisesityksissä huomioimatta: vaikka Hellströmin kesän 1937 matkakuvaukset julkaistiin kirjana ja aiheesta on julkaistu useampi englanninkielinen artikkeli, häntäkään ei mainita David-Foxin kirjassa. Utta tutkimusta tarvitaankin, jotta voidaan luotettavasti arvioida, mitä tavoitteita kulttuuridiplomatialla oli terrorin jälkeen ja oliko VOKS:illa vielä vuonna 1939 hoidettavanaan tai suunnitelmissa enemmänkin kestoltaan ja sisällöltään huomattavia mutta toistaiseksi tuntemattomia vierailuja. Jo yksittäisen suomalaisvieraan tapaus antaa kuitenkin edellytyksiä arvioida uudelleen nykyisin vallalla olevaa käsitystä kahdesta neuvostokulttuurin kaudesta. Puhdistuksen ovat Clarkille ja David-Foxille luonnollinen vedenjakaja⁸², mutta Paavolaisen matka osoittaa, että vuoden 1939 keväeseen mennessä Moskovassa oli päätetty yrittää uusia avauksia. Paavolainen oli terrorin jälkeinen vieras, jota kohdeltiin sitä edeltävän ajan tapaan.

David-Fox kyllä huomauttaa tutkimuksessaan, että vainojen laannuttua ja Euroopan poliittisen tilanteen kiristyttyä – esimerkkeinä nationalistien voitto Espanjan sisällissodassa ja Tšekkoslovakian joutuminen Saksan vaikutuspiiriin – alkoi jälleen näkyä merkkejä uudesta tilasta ylirajaiselle kulttuurille. Hän kuitenkin argumentoi väitteensä hyvin lyhyesti ja kirjoittamalla vainoja edeltävää aikaa huomattavasti pienimuotoisemmasta toiminnasta, joka konkretisoitui lähinnä uskolliseksi tiedettyjen ja Neuvostoliittoon loikkaamista aikoneiden yksittäisten ulkomaalaisten avustamisen muodossa⁸³. Paavolaisen tapaus on osoitus siitä, että käsitys sisänpäin kääntyneen stalinismin hallitsemasta maasta, joka ei enää olisi ollut kiinnostunut tuloksiltaan epävarmojen ja vaivannäköä vaativien vierailujen järjestämisestä, on ainakin vuoden 1939 osalta liian jyrkkä. Muutaman kuukauden kuluessa tapahtui paljon, ja samaan aikaan kun Paavolaista kuljetettiin ympäri läntistä Venäjää, Georgiaa ja Ukrainaa, Kreml neuvotteli isoista kysymyksistä niin läntisten demokratioiden kuin ideologisen verivihollisensakin kanssa. Tulevaisuuden suunnasta ei vielä tiedetty, ja tätä taustaa vasten voidaan arvioida, että myös kulttuuridiplomatiasta vastanneessa VOKS:issa elettiin enemmän kuin pelkkää ”suhteellisen rauhan kautta”.

⁸⁰ Stern 2007, 208; Clark 2011, 210, 336–337; David-Fox 2012, 304–307.

⁸¹ David-Fox 2012, 303.

⁸² Clark 2011, 210; David-Fox 2012, 300–306.

⁸³ David-Fox 2012, 308–309.

Paavolainen hyötyi tilanteesta ja pääsi kiinnostavalle ja monivaiheiselle matkalle, joka nyt paljastuneen sisältönsä perusteella epäilemättä vastasi tarkoitustaan. Paavolaisen viimeinen tutustumismatka totalitaarisen kulttuurin kasvattaman uuden ihmisen luonteen selvittämiseksi tapahtui liian myöhään johtaakseen aiottuihin kirjallisiin tuloksiin, mutta paljon on silti pääteltävissä. Saksan-matkaa seuranneet Paavolaisen kirjoitukset osoittavat, että kolmannen valtakunnan uudessa ihmisessä ja yhteiskunnassa hänelle vieraimpia olivat anti-intellektuaaliset, myyttillisbiologiset elementit ja antisemitismi. Vaikka hän tiesi, että myös työläisten luvatussa maassa valkoiset hansikkaat oli riisuttu viimeistään Stalinin vainojen myötä, hänellä oli aihetta odottaa, että Neuvostoliitto esittelisi erilaisen uuden yhteiskunnan mallin. Mutta toisin kuin useimmat sitoutuneet vasemmistointellektuellit, Paavolainen ei ollut tuominnut kansallissosialismiakaan kokonaisuudessaan ”keskiajan barbarismiksi”⁸⁴. Hän oli modernin ja totalitaarisen kohtaamisista kiinnostunut kulttuuriliberaali ja sellaisena valmis etsimään moderneja elementtejä myös Hitlerin Saksan kulttuurista. Voidaan olettaa, että Neuvostoliitto-kirja olisi toteutuessaan tuonut suomalaisen keskusteluun omaperäisiä ja yllättäviä rinnastuksia, joissa Paavolainen olisi tulkinnut sekä ”fascismia” että neuvostokommunismia modernin maailman ilmiöinä. Ruotsissa tällaista totalitaariseen ja moderniin liittyvää kirjoittelua oli 1930-luvulla jo ollut jonkin verran, lähinnä kansallissosialismiin liittyen, mutta myös Neuvostoliitto huomioiden⁸⁵.

Kuten Paavolainen oli vihjannut jo Heifetsillekin, hän aikoi kirjoittaa sekä positiivisista että negatiivisista asioista, joita oli Neuvostoliitossa havainnut. Hän olisi suurella todennäköisyydellä kommentoinut tavalla tai toisella sitä, että vainojen ja puhdistusten jälkeinen vuoden 1939 neuvostokommunismi ei enää ollutkaan käytännössä kansainvälinen aate. Tämä olisi ollut Paavolaiselle epäilemättä pettymys. Samoin kuin kansallissosialismissa, neuvostokommunismien massoille suunnatussa kulttuurissa luotettiin turvallisiin, traditionaalisiin arvoihin, vaikka sen kuvastossa korostuivat modernisaatio, teknologia ja edistysellinen voima. Paavolainen kohtasi niin Saksassa kuin Neuvostoliitossakin kulttuurin, jossa kansalla oli oma erityinen arvonsa, vaikka kansaan kuulumisen kriteerit määriteltiin eri tavoin. Neuvostoliitossa korostettiin ”kansallisten kulttuurien moninaisuutta”, mutta tämäkin oli pakotettua ja tarkasti ylhäältä ohjattua. Kansankulttuuri valjastettiin vähemmistöjä keskusvaltaan sitovaksi voimaksi ja lojaalisuuden, etnisen tasa-arvoisuuden symboliksi.⁸⁶ Saksassa yhtenäisyyden vaatimus oli mutkattomampi: vieraat ainekset jätettiin ulos ja jopa julistettiin rotuvihollisiksi.

Ei ole varmuutta siitä, millaisen vaikutuksen nimenomaan Neuvostoliiton tapa ymmärtää ”kansaa” lopulta teki Paavolaiseen, mutta vaikka se olisikin osoittautunut mieluisammaksi kuin Saksan malli, epäilyksiä oli. Kirjahankkeen suurin haaste, josta Paavolainen Heifetsillekin varovasti vihjasi, oli sama jonka Gide, Feuchtwanger, Hellström ja moni muukin oli joutunut ratkaisemaan: mitä ajatella ja kuinka kirjoittaa yhteiskunnasta, joka lupasi paljon, mutta jossa edistys oli vaihtoehdotonta ja diktatuurin sanelemaa.

Neuvostoliitto-esitelmänsä muistiinpanojen perusteella Paavolainen oli palannut maasta, jota ”porvarin oli vaikea ymmärtää”⁸⁷. Jalon yhteisöllisyyden ihanteista jo 1920-luvulla

⁸⁴ Kansallissosialismin moderniuuden kieltämisestä ja tuomitsemisesta barbarismiksi ks. David-Fox 2012, 277–278.

⁸⁵ Tornbjer 2008b, 100–101.

⁸⁶ Stites 1992, 94–95.

⁸⁷ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikkona ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi”, sivu 2.

innostuneelle uuden ihmisen ja kulttuurin etsijälle tämä ei välttämättä ollut lähtökohtaisesti huolestuttava havainto, mutta kun tiedetään, mitä matka piti sisällään, mistä Paavolainen isäntiensä kanssa puhui ja mitä ystävilleen kirjoitti, voidaan päätellä, että aihetta oli samankaltaisiin huoliin kuin Saksan-matkan jälkeen: ideat olivat hyviä, mutta käytännön toteutus ontui. Kuten Hellström kaksi vuotta aiemmin, Paavolainen huomasi, että neuvostoihmisenkin ilosta puuttui jotain olennaista. Saksassa ”ei ollut ilmaa, jota hengittää”, mutta hauskanpito oli vaikeaa Neuvostoliitossakin. Paavolainen nautti dekadenssista ja vapautuneisuudesta, johon oli aikuistuuksaan tutustunut Pariisissa ja muualla. Kun hän esitelmässään mainitsi, ettei edes Sotši ollut ”mikään Naantali”, hän viittaa pingottuneeseen ja uuvuttavaan ilmapiiriin, josta ei näyttänyt olevan ulospääsyä edes juhlimalla. ”Portolotakaan” ei löytynyt – toisin kuin Istanbulista, mihin liittyvä huomio myös sisältyi esitelmämuistiinpanoihin.⁸⁸

Saksa ja Neuvostoliitto olivat molemmat Paavolaiselle liian puritaanisia ja pitkästyttäviä maita, joissa kulttuuri oli pantu kahleisiin. Kuvataide ja veistotaide, 1920-luvun uuden ajan airueet, oli 1930-luvun Saksassa ja Neuvostoliitossa alistettu järjestelmän palvelukseen. Uuden Saksan kirjallisuus oli Paavolaiselle pettymys, ja kaikesta Neuvostoliiton-matkaan liittyvästä aineistosta käy selvästi ilmi, ettei puhdistuksista selvinneiden neuvostokirjailijoiden osa Stalinin palveluksessa työskentelevinä ”sielun insinööreinä” ollut kadehdittava. On pääteltävissä, että elokuvista ainakin Leni Riefenstahlin työt kiinnostivat Paavolaista hieman enemmän, mutta hänen totalitaarisesta kulttuurista saamansa kokonaisvaikutelma oli silti negatiivinen.

Vaikka Paavolainen piti Neuvostoliittoa rationaalisemmille ihanteille perustuvana yhteiskuntana kuin biologiseen maailmanselitykseen uskonutta Saksaa, ei rationaalisuus ollut kaikilta osin vakuuttavaa. Paavolainen vieraili maassa pian puhdistusten jälkeen, ja on selvää, että osa älymystöön kohdistettujen vainojen vaikutuksista oli hänen tiedossaan jo ennen matkaa. Kirjailijatapamisten seurauksena tilanne valkeni entisestään. Kansallissosialistien kannalta Paavolaisen Saksan-vierailu tapahtui parempaan aikaan, vasta reilut kolme vuotta Hitlerin valtaannousun jälkeen ja ennen marraskuun 1938 kristalliyön kaltaisia suurta kansainvälistä huomiota herättäneitä vainoja. Saksan-matkansa jälkeen Paavolainen myös saattoi vielä toivoa, että nuori kansallissosialistinen kirjallisuus kehittyisi parempaan suuntaan. Neuvostoliitto-kirjassa tällaisten toiveiden esittäminen olisi ollut jo paljon vaikeampaa. Kiehtova kysymys on, miten Paavolainen olisi käsitellyt sitä, että rationaaliseksi julistautunut yhteiskunta vainosi älymystöään, johon kuuluneista monet olivat vieläpä olleet vallankumousvuosina uuden yhteiskunnan innokkaita rakentajia. Ludmila Stern on muistuttanut, että moni Neuvostoliitossa vieraillut ulkomaalainen kommunisti yksinkertaisesti vaikeni asiasta, vaikka se ei voinut olla vaikuttamatta heihin⁸⁹. Sitoutumattomalla Paavolaisella ei olisi ollut vastaavia paineita.

Modernin ja totalitaarisen kohtaamisten kontekstia ajatellen älymystön ja ajattelunvapauden kohtalosta olisi todennäköisesti tullut Paavolaisen kirjan ydinkysymys. Neuvostoliitto-kirja olisi epäilemättä muuttanut myös *Pako pimeyteen* -trilogian kokonaisuutta siten, että tuskin sen perusteella enää kyseltäisiin, oliko Paavolaisesta tullut natsi. Tällaisten

⁸⁸ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikot ”Naisen asema” ja ”Vaarat”, sivut 6 ja 8.

⁸⁹ Stern 2007, 206.

huomioiden yhteydessä on kuitenkin muistettava, että Paavolainen pääsi Neuvostoliittoon liian myöhään. Jos matka ja siihen perustuva teos olisivat toteutuneet jo aiemmin, hän ei todennäköisesti olisi koskaan saanut tilaisuutta Etelä-Amerikan-matkaan ja siitä seuraneeseen, *Lähdössä ja loitsussa* ja *Ristissä ja hakaristissä* näkyvään irtiottoon kulttuurikriittikinsä Eurooppa-keskeisyydestä.

Kaikki tiedot Paavolaisen Neuvostoliiton-matkan sisällöstä viittaavat siihen, ettei Paavolaisen suhtautumisesta totalitarismiin välittyvä perusviesti olisi muuttunut, vaikka kirja olisi toteutunut. Uutta, iloista ja ylpeää yhteisöllisyyttä ja totalitaaristen yhteiskuntien todellisuutta erottava ristiriita oli ilmeinen sekä Saksassa että Neuvostoliitossa. Molempien yhteiskuntien pyrkimys yksilöllisen ajattelun järjestelmälliseen tukahduttamiseen oli jo itsessään huolestuttavaa, ja mikä pahinta, tilalle tarjotut vaihtoehdot eivät vakuuttaneet. Saksassa oli paettu *Nordischer Gedanken* satumaahan, jossa ”Edda ja Zarathustra, Akropolis ja Valhalla, troijalaiset miekat ja islantilaiset pronssioljet hurjassa kaaoksessa sekaantuvat”⁹⁰, ja Neuvostoliittoa vaivasivat ”gigantomania” ja ”yli-intellektualismi”, josta ei päässyt eroon missään. Kommunismin luvatussa maassa sosialismin utopiasta kehitettiin tiedettä, mutta Paavolaisen havainnot työn tuloksista herättivät epäilyjä, joista hän puhui matkan jälkeisessä Helsingin-esitelmässään. Muistiinpanoihin sisältyy huomioita, kuten ”hysteerinen älyllisyys, joka tappaa” ja ”sotkeutuvat omaan kiireeseensä”. Ongelman ytimen Paavolainen tiivistä: ”Ei eletä – teorisoidaan.”⁹¹

Neuvostoliitto näyttäytyi Paavolaiselle keskeneräisenä ja oirehtivana yhteiskuntana, ja esitelmämuistiinpanoissa mainitaan niin ylemmyys- kuin alemmuuskompleksikin. ”Ahkeruuspropaganda” vetosi Paavolaisen tulkinnan mukaan ”vapaaehtoiseen luokkatietoiseen ylpeyteen ja ’y l e m m y s k o m p l e k s i i n’”. Esitelmänsä lopussa hän puolestaan kirjoittaa ”alemmuuskompleksista johtuvasta kiitoksen saamisen halusta”⁹². Jo Gide oli kirjoittanut ”ylemmyyskompleksista” *Retour de l’U.R.S.S.* -kirjassaan ja antanut esimerkkejä siitä, kuinka ulkomaailmasta tietämättömät ihmiset kuvittelivat kaiken olevan Neuvostoliitossa paremmin kuin muualla, vaikka todellisuus oli päinvastainen⁹³. Tällaiset huomiot ovat kiinnostavia jo siksi, että David-Foxin mukaan Neuvostoliiton 1930-luvun kulttuuridiplomatiaa on tarkasteltava nimenomaan ”stalinistisen ylemmyyskompleksin” kautta. David-Fox viittaa käsitteellä samaan ilmiöön, josta Clark on kirjoittanut jo mainitun ”suuren haltuunoton” näkökulmasta. Kolmekymmenluvun puoliväliin mennessä Neuvostoliiton kulttuuridiplomatia muuttui yksipuoliseksi siten, ettei ulkomaailmasta enää haluttu vaihtotteita valmiiksi julistettuun sosialismin rakentamiseen. Kaikki ponnistelut tähtäsivät ulkopuolisten vakuuttamiseen Neuvostoliiton kulttuurisesta ja yhteiskunnallisesta ylivoimasta.⁹⁴

Giden ja Paavolaisen kokemukset ja huomiot ovat kuvaavia esimerkkejä siitä, miksi ylemmyyskompleksiin perustuva politiikka toimi itseään vastaan. Omaa yhteiskuntaa ei

⁹⁰ Paavolainen [1936] 1993, 57.

⁹¹ *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikot ”Gigantomania” ja ”Vaarat”, sivut 7 ja 8.

⁹² *Kolme kuukautta Neuvostoliitossa*. Olavi Paavolaisen esitelmä Helsingissä, 29.10.1939. SKS KIA, OPa. Kotelo 1. Cc. Puheet ja esitelmät. Kl. 10046. Alaotsikot ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi” ja ”Vaarat”, sivut 2 ja 8.

⁹³ Gide [1936] 1937, 48–51.

⁹⁴ Clark 2011, 7–8; David-Fox 2012, 285–288.

voinut julistuksin muuttaa ylivoimaiseksi. Taustalla vaikutti edelleen myös alemmuuskompleksi, eli se vielä vallankumousvuosien ja 1920-luvun Neuvostoliitossa tiedostettu ja tunnustettukin asia, että lännessä Venäjää oli yleisesti pidetty takapajuisena maana⁹⁵. Eivätkä tällaiset käsitykset olleet hävinneet mihinkään vielä seuraavallakaan vuosikymmenellä: kun Paavolainen kertoi esitelmässään, että ihmiset Neuvostoliitossa olivat huoliteltuja eikä heissä ollut ”ryssän hajua”, hän teki tämän vaikuttaakseen yleisönsä ennakkoluuloihin. Ja kun englantilainen yhteiskuntavaikuttaja ja sosialisti Beatrice Webb kommentoi ensimmäistä Moskovon näytösoikeudenkäyntiä elokuussa 1936, hän kuvasi Neuvostoliiton tapaa vainota toisinajattelijoita ”keskiaikaiseksi”⁹⁶.

Enemmän kuin myyttien maailmaan eksyneessä Saksassa tai kompleksiansa kanssa painivassa Neuvostoliitossa Paavolainen oli kotonaan silloin, kun katsoi aikansa suurta levottomuutta Etelä-Amerikan kaltaisessa ympäristössä. Siellä hän saattoi hengittää vapaammin. Uusien totuuksien etsijänä ja totalitaarisen kulttuurin tulkitsijana Paavolainen oli toki altis niille houkutuksille, joita poliittisiin ilmiöihin kantaa ottaneet intellektuellit ovat kerta toisensa jälkeen saaneet kohdata. Mutta matkustettuaan kohtaamaan uuden ihmisen hän huomasi, ettei itse kuulunut siihen joukkoon, jolle olisi ollut sijaa totalitarismin hallitsemassa maailmassa. Vaikka hän ihasteli uuden ihmisen mutkatonta ylpeyttä, joka näytti löytäneen vitaalisen ilon, hän ei unohtanut olevansa itse erilainen.⁹⁷ Paavolainen oli yksilönä ja kulttuurikriittikkona kaksikymmenluvun kasvatti, ja vaikka moderni ja totalitaarinen välillä kohtasivat sopuisastikin, useimmiten syntyi varjoja. Modernin maailman miehelle ne olivat pitkiä, tummia ja näkyviä. Kun uusi ihminen marssi, laulaen *Wir sind die neue Zeit* tai *Jesli zavtra voina*, varjot saattoivat jäädä näkymättömiin. Mutta niitä ei voinut olla huomaamatta leirillä, jossa tuhansille nuorille kerrottiin kuinka uuden ihmisen piti iloita, eikä Stalinin kirsikkatarhan hiljaisuudessa.

”He tähystivät innokkaasti sekä länteen että itään”

Koska edellä on arvioitu 1930-luvun totalitaarisiin yhteiskuntiin liittyviä Paavolaisen tulkintoja, on paikallaan vielä lyhyesti kommentoida yhä silloin tällöin esille nousevaa kysymystä hänen mahdollisista ”natsisympatioistaan”. Tämän tutkimuksen tavoin myös useimmat aiemmat Paavolaista käsittelevät esitykset ovat kertoneet intellektuellista, joka löysi Hitlerin Saksasta sekä kiehtovia että vastenmielisiä asioita ja päätti lopulta pysytellä poliittisesti sitoutumattomana. Matti Kurjensaari on todennut, että vaikka Paavolaisella olisi ollut ”hyvät edellytykset” tulla natsiksi, näin ei tapahtunut muun muassa siksi, että kansallissosialismiin kuuluneet rotuopit ja naisen arvon väheksyminen sotivat tämän ihmiskäsitystä vastaan.⁹⁸ Jaakko Paavolainen on kirjoittanut serkkunsa ”salatusta perustarkeituksesta”, lukijan nostattamisesta kaikkea sulkeutuneisuutta vastaan⁹⁹.

⁹⁵ Tornbjer 2008a, 66–67; Tornbjer 2009, 196–197.

⁹⁶ David-Fox 2012, 277.

⁹⁷ Laamanen 2012, 138.

⁹⁸ Kurjensaari 1975, 170–172.

⁹⁹ Paavolainen Jaakko 1991, 281–283.

Paavolainen itse puolestaan kertoi kirjeessään Liisa Tannerille marraskuussa 1936, että oli ”liian moraaliton mutta henkevä” sekä ”liian vanha sellaiseen kääntymykseen”. Heti Saksan-vierailun jälkeen häntä kuitenkin vaivasi, etteivät suomalaiset ”yritäkään käsittää, että maailmassa voi tapahtua vielä jotakin todella suurta ja uudestiluvovaa, joka herättää kunniotusta ja ihailua vaikka sitä ei henkilökohtaisesti voisikaan omistaa”.¹⁰⁰ Sekä itsereflektio että muiden jälkepäin esittämät arviot ovat valaisevia, mutta mikäli halutaan ymmärtää Paavolaisen mentaliteettia syvällisemmin, on huomioitava myös eräitä myöhäisempiä, vuosien 1940–1942 tapahtumiin liittyviä tietoja. Näiden on eri yhteyksissä katsottu viittaavan siihen, että Paavolainen olisi 1940-luvun alussa alkanut kallistua kohti suursuomalaisuutta ja jopa lähelle kansallissosialismia.

Kenties tunnetuimmat Paavolaisen ”kääntymykseen” viittaavista tiedoista liittyvät Martti Haavion vaimolleen Elsa Enäjärvi-Haaviolle osoittamien jatkosodan aikaisten kirjeiden sisältämiin huomioihin. Sodan alkuvaiheessa Paavolaisen tavoin päämajan tiedotusosastolla palvellut Haavio esimerkiksi kirjoitti marraskuussa 1941, että Paavolainen ja toinen tulenkantaja Yrjö Jylhä olivat täynnä ”Suur Suomi -aatetta” ja että he olivat Sakari Pälsin ja Tapio Hiisivaaran ohella ”ainoat aatteen miehet tällä hetkellä”.¹⁰¹ Matti Kurjensaari kertoo Haavion myös sanoneen, että tämä tunsi ”kaksi kansallissosialistia ja yhden natsin” ja viittanneen näillä Unto Seppäseen, Yrjö Jylhään ja Olavi Paavolaiseen. Haavion kirjeet ja puheet kertovat ainakin Paavolaisen innostuksesta menestyksekkäästi alkanutta sotaa kohtaan. Myös Jaakko Paavolainen on huomauttanut, että Paavolaisen sotainnostus oli ehkä korkeimmillaan vuoden 1941 syyskuussa. Tällöin hän esimerkiksi kirjoitti Kurjensaarelle lähettämäänsä kirjeeseen toivotuksen ”[e]lähkään Suur-Suomi ja loppukoon tämä sotaretki pian”.¹⁰²

Paavolainen myös jätti *Synkästä yksinpuhelusta* pois useita sodan alkuvaiheessa kirjoittamia ja sotainnostusta pursuavia voittoisien taisteluiden kuvauksia.¹⁰³ Hän työsti käsikirjoitustaan pian sodan jälkeen ainakin Tuusulan Halosenniemessä ja hotelli Gustavelundissa. Halosenniemessä samaan aikaan vierailut Tuulikki Halosen ystävä Eeva Palin on myöhemmin muistellut, kuinka Paavolainen kirjoitti ja korjasi tekstiään ja juopotteli yhdessä Antti Halosen kanssa. Molemmat miehet vaikuttivat pelkäävän, mitä heille valvontakomission toimesta tapahtuisi.¹⁰⁴

Sodan voitokkaan alkuvaiheen aiheuttama innostus oli toki aivan yleinen ilmiö, eikä se vielä yksin anna aihetta kyseenalaistaa käsitystä kulttuuriliberaalista Paavolaisesta. Valvontakomissiotakaan sellainen ei taatusti kiinnostanut. Edellä mainittujen seikkojen ohella kuitenkin tiedetään, että ainakin vuosien 1940–1942 aikana Paavolainen oli vapaasta tahdostaan tekemisissä eräiden kansallissosialismia avoimesti kannattaneiden suomalais-

¹⁰⁰ Paavolaisen kirje Helsingistä Liisa Tannerille Turkuun, 28.11.1936 (päivämäärä postileimassa). LTK.

¹⁰¹ Martti Haavion kirje Elsa Enäjärvi-Haaviolle 8.11.1941, siteerattu teoksesta Enäjärvi-Haavio & Haavio 2002, 374.

¹⁰² Kurjensaari 1975, 265–266; Paavolainen Jaakko 1991, 176–178.

¹⁰³ Kurjensaari 1975, 265. *Synkkä yksinpuhelu* sai ilmestyessään ristiriitaisen, mutta enimmäkseen kriittisen vastaanoton ja vaikka nykytiedon perusteella on ilmeistä, että Paavolainen harjoitti itsesensuuria ennen kirjan painoon toimittamista, syytökset vääristelystä sattuivat raskaasti. Kriittikistä tarkemmin ks. Paavolainen Jaakko 1991, 216–233 ja Häikiö 2010b, 162–169.

¹⁰⁴ Eeva Palinin (o. s. Heinikainen) haastattelu 2.5.2003, tekijän puolesta haastatellut FT Lasse Lehtinen. Haastattelu saatu Lehtiseltä sähköpostitse 2.5.2003, tekijän hallussa.

ten, kuten Arvi Kalstan, Erkki Räikkösen ja Örnulf Tigerstedtin kanssa¹⁰⁵. Etsivä Keskupoliisi (EK), joka oli alkanut kiinnittää Paavolaiseen huomiota jo 1930-luvulla tämän Neuvostoliitto-yhteyksien takia, puolestaan raportoi sekä Paavolaisen että Jarno Pennasen olleen välirauhan aikaan joulukuussa 1940 ehdolla Teo Snellmanin johtaman Suomen Kansallissosialistisen Työjärjestön (SKT) jäseniksi. Järjestön kokousta seuranneen silloisen Valtiollisen poliisin¹⁰⁶ eli Valpon edustajan mukaan ”tunnettua kommunistia” Pennasta ei hyväksytty jäseneksi, mutta Paavolaisen ja kahden muun ehdolla olleen henkilön osalta päätettiin, että ”heidät voidaan ottaa järjestöön toimiviksi jäseniksi, mutta heidän toimintaansa tullaan seuraamaan”. Paavolainen ja Pennanen eivät itse olleet kokouksessa läsnä.¹⁰⁷

J. V. Snellmanin pojanpoika Teo Snellman oli taustaltaan entinen ulkoministeriön virkamies. Hänen lupaava uransa oli vuonna 1934 katkennut, kun häntä syytettiin osallisuudesta antisemitistiseen kirjoitteluun, joka kohdistui silloiseen Tukholman-lähettilääseen Rafael Erichiin ja tämän veljeen. Kolmekymmenluvun lopulla Snellman solmi yhteyksiä samansuuntaisesti ajatteleviin piireihin ja vieraili myös Saksassa, missä tietävästi tapasi ainakin ulkoministeri von Ribbentropin. Kesäkuussa 1940 hän oli perustanut juutalaisvastaisen *Vapaa Suomi* -lehden ja elokuussa Kansallisen Uudistustyön Liitto (KUT) -nimisen yhdistyksen, joka myöhemmin syksyllä vaihtoi nimensä Suomen Kansallissosialistiseksi Työjärjestöksi.¹⁰⁸ On epäselvää, oliko Paavolainen todella kiinnostunut Snellmanin marginaalisen järjestön jäsenyydestä tai tuliko hänestä lopulta jäsen edes muodollisesti. Valpon raportin perusteella SKT suhtautui Paavolaiseen lähinnä Neuvostoliitto-asiantuntijana: Snellman oli toivonut, että Paavolainen saataisiin kirjoittamaan järjestön lehteen kuvauksia Neuvostoliiton-matkastaan. Ainakin Pennasta, joka parhaiten tunnetaan sosialistina – joskin poliittista identiteettiään 1930- ja 1940-lukujen taitteessa ankarasti etsineenä sellaisena – haviteltiin jäseneksi, sillä hänen ajateltiin toimivan jonkinlaisena takeena Suomen ja Neuvostoliiton hyvälle naapuruussuhteille. Snellman tietävästi uskoi, että Saksa ryhtyisi johtamaan köyhien sotaa Yhdysvaltoja ja muita rikkaita vastaan, ja että Neuvostoliittoakin saataisiin tässä koitoksessa hyvien puolelle.¹⁰⁹ Tällaiset arviot eivät vakuuttaneet edes Snellmanin omaa väkeä, ja todellisuudessa Pennanen oli jo menettänyt Neuvostoliitonkin luottamuksen Molotov–Ribbentrop-sopimusta ja myöhemmin erityisesti Viron miehitystä kritisoineiden, *Suomen Sosialidemokraatissa* julkaistujen kirjoitustensa takia¹¹⁰.

Valpon asiakirjat kertovat enemmän Snellmanista kuin Paavolaisen tai Pennasen tavoitteista¹¹¹. Siinä mielessä Snellmanin pyrkimykset toki olivat ymmärrettäviä, että koska kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto olivat vuonna 1940 vielä virallisesti hyvissä väleissä, myös SKT:llä oli motiivi vaalia suhteita Neuvostoliittoon. Ja oli järjestön jäsenis-

¹⁰⁵ Kurjensaari 1975, 213–214; Paavolainen Jaakko 1991, 173–174, 182; Hämäläinen & Haavikko 1993, 376. Kurjensaari mainitsee, että Kalsta on sanonut yhteydenottojen olleen satunnaisia ja molemmin puolin pidättyviä.

¹⁰⁶ Vuonna 1919 perustetun Etsivän keskuspoliisin nimi oli vuosina 1939–1948 Valtiollinen poliisi. Valpo lakkautettiin 1948 ja tilalle perustettiin Suojelupoliisi.

¹⁰⁷ Ilm. rek. n:o 3656/18.12.1940. Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219). KA, EK-VALPO. Henkilömappit; Paavolaisesta ja EK:sta/Valposta ks. myös Mauriala 2005, 292–293.

¹⁰⁸ Ekberg 1991, 168–177.

¹⁰⁹ Ilm. 3698/23.12.1940. Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219). KA, EK-VALPO. Henkilömappit; Ekberg 1991, 176; Rentola 1994, 266.

¹¹⁰ Rentola 1994, 141, 146–147, 266.

¹¹¹ Pennasen ja Paavolaisen SKT-yhteyksiä aiemmin tarkastelleetkin ovat havainneet kokonaiskuvion ja eri osapuolten todelliset motiivit vaikeasti hahmotettaviksi: ”Jarno Pennasen puuhista ei ota vanha erkkikään selvää”, Kimmo Rentola summaa väitöskirjassaan. Ks. Rentola 1994, 266.

tössä muitakin, joilla oli omakohtaista kokemusta Neuvostoliitosta: Suomen Moskovan-lähetystön entisen kanslia-apulaisen Anna Muroman Valpo-henkilökortissa on jatkosodan jälkeen eli punaisen Valpon kaudella tehty merkintä, jonka mukaan Muroma oli kuullut SKT:n ”naisjaostoon” vuodesta 1940¹¹². Paavolaisen ja Muroman yhteyksistä vuoden 1939 Neuvostoliiton-matkan jälkeen ei tiedetä, mutta ei ole poissuljettua, että Muroma olisi voinut vihjata Snellmanille tutusta Neuvostoliiton-kävijästä tai toimia muulla tavoin välittäjänä.

Neuvostoliitto-asiantuntemukselle oli siis uutta tilausta äärioikeistossa samaan aikaan, kun Paavolaisen sanoin myös ”lähes kaikkein korkeimmalta taholta” – ilmeisesti viitaten johonkukin vaikutusvaltaiseen suomalaiseen poliittikkoon – oli toivottu, että uuden ulkopoliittisen tilanteen takia Neuvostoliitto-kirjan olisi syytä vihdoinkin ilmestyä¹¹³. Snellmanin järjestöön liittyen lähes huvittavaa on kuitenkin se, että Valpon raporttien perusteella Snellmanin ehdotuksia oli kokouksessa vastustettu ankarasti. Raportin laatinut Valpon edustaja arvioi kaiken lisäksi, että Snellman oli hukannut järjestönsä suunnan ja että hän itse oli ”paremminkin jonkinlainen kulttuuri-kommunisti kuin kansallissosialisti”. Valpon tietojen mukaan SKT ei myöskään nauttinut edes saksalaisten arvostusta, ja Saksan lähetystön taholta olikin selvästi lausuttu, että järjestöä tuettaisiin ”vain siinä tapauksessa, jos se todella kykenee esittämään positiivisia tuloksia työstään”. Saksalaiset olivat lopulta saaneet Snellmanin suuttumaan, kun he olivat kerta toisensa jälkeen kieltäytyneet luottamasta Pennaseen ja epäilivät tätä vihamieliseksi soluttautujaksi.¹¹⁴ Saksan Helsingin-lähetystön lehdistöavustaja Hans Metzger on muistelmissaan luonnehtinut Snellmania vaarattomaksi, ”perimmältään sympaattiseksi” ja poliittisesti naiiviksi mieheksi¹¹⁵.

Tiedot Paavolaisen kontakteista suomalaisiin kansallissosialismin kannattajiin vihjaavat, että Paavolainen oli syksyllä 1940 alkanut vähintään harkita leirinsä valitsemista. Kurjensaari on arvioinut, että välirauhan aikana, jolloin Hitleristä näytti tulleen Euroopan herra, Paavolaista hallitsi ennen kokematon ”oikeassa olemisen tunne”¹¹⁶. Uutta suuntaa etsivät tuolloin muutkin. Välirauhan kauden yhteiskunnallisen uudelleenjärjestäytymisen yrityksistä merkittävin oli Edistyspuolueen ja Akateemisen Karjala-Seuran yhteishanke ”Nouseva Suomi”. Entisen ulkoministerin Eljas Erkon ja AKS- ja IKL-vaikuttaja Vilho Helasen keskusteluista alkunsa saanut poliittinen yhdistys pyrki valmistamaan suomalaisia uuteen tilanteeseen, jossa maan itsenäisyyden ja demokraattisen valtiomuodon säilymisestä ei ollut takeita.¹¹⁷ Syksyllä 1940 julkistetussa Nousevan Suomen päämääriä esittelevässä puhekoelmassa varapuheenjohtaja Arvo Ylinen painottaa, että ”täydelliseen vapauteen perustuva talousjärjestelmä voi kitkattomasti toimia ainoastaan normaalisissa olosuhteissa”¹¹⁸.

¹¹² Anna Muroman henkilökortti. KA, EK-VALPO. Valtiollisen poliisin henkilökorttiarkisto. Pääosaston henkilökortit. Käsin kirjoitetun merkinnän mukaan SKT:n naisjaostoon kuului ”samanniminen (todennäköisesti sama)” henkilö.

¹¹³ Paavolainen Jaakko 1991, 171.

¹¹⁴ Ilm. 3698/23.12.1940. Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219). KA, EK-VALPO. Henkilömappit; Rentola 1994, 266.

¹¹⁵ Metzger 1984, 252.

¹¹⁶ Kurjensaari 1975, 212.

¹¹⁷ Tuomioja 1986, 78–86; Haataja 1997, 165–167. Yhdistyksen 25.9. päivätyn perustamisjulistuksen allekirjoittivat myös mm. L. A. Puntila, Sakari Tuomioja, Kustaa Vilkuna ja Johannes Virolainen. Erkki Tuomioja on huomauttanut, että kaikkiaan 91 allekirjoittaneen joukko oli edustava läpileikkaus tuon ajan nuoremasta porvarillisesta sivistyneistöstä.

¹¹⁸ Ylinen 1940, 17

Kokoelman kaikki neljä puhetta sisältävät ehdotuksia toimenpiteiksi, jotka toisivat ”valtiollisen elämän joka asteelle” enemmän ”lujuutta”, ”kiinteää johtoa” ja ”henkilökohtaisen vastuun tuntoa”. Puheenjohtaja Helanen vakuuttelee, että Suomen perustuslain säännös kansanvallasta oli ”pyhä” ja ”koskematon”, mutta totesi samalla, ettei mikään valtiomuoto ”voi eikä saa olla itsetarkoitus”.¹¹⁹ Kansallissosialistisen Saksan esimerkki siis näkyy, mutta toisaalta osa Nousevan Suomen taustavaikuttajista uskoi, ettei mihinkään ulkopuoliseen apuun voinut luottaa ja että parasta olisi muokata yhteiskuntaa sisäisesti entistä yhtenäisemmäksi ja kontrolloidummaksi. Yhdistyksen tarina jäi lopulta lyhyeksi, sillä se oli rauhanajan hanke, jonka annettiin kaikessa hiljaisuudessa hiipua jatkosodan alkamisen jälkeen.¹²⁰

Paavolainen ei ollut mukana Nousevassa Suomessa, mutta sen järjestäytyminen tuskin jäi häneltä huomaamatta. Tilannetta arvioitiin uudelleen myös kulttuurin alalla, kun valtiojohdon siunauksella ryhdyttiin usealtakin taholta kehittämään organisoitua Saksaan suunnattua kulttuuriattaseatoimintaa¹²¹. Keväeseen 1941 mennessä Paavolainenkin oli jälleen ehtinyt suunnitella uutta. *Parnassossa* vuonna 2010 julkaistu Matti-Juhani Karilan artikkeli ”Rauhankeväät Museokadulla” viittaa siihen, että Paavolaisen elämässä oli tuolloin vaihe, jolloin hän oli toistaiseksi kaikkein lähimpänä ”fascismia”. Karilan haltuun päätyi Paavolaisen Radioteatterin-vuosien aikainen mappi, joka sisälsi lehtileikkeitä, kirjoja ja muita papereita välirauhan keväältä¹²². Yhdessä muun aineiston kanssa paperit antavat aiheita olettaa, että Paavolaisen jo talvisodan jälkeen alkanut valmistautuminen Saksan voittoon sodassa jatkui aina Stalingradin taisteluun saakka eli vuosien 1942–1943 taitteeseen.

Karilan artikkelissa kiinnostavinta ovat tiedot Paavolaisen ja Helvi Hämäläisen osuudesta hankkeesta ”fascistisen aikakausjulkaisun” perustamiseksi toukokuussa 1941¹²³. Tähän liittyen kiinnostavia ovat myös Paavolaiselta kevättalvelta 1941 säilyneet kirjeet, joissa tämä kertoi kokevansa suurta alemmuudentunnetta vietettyään talvisodan pitkälti sairaalassa toipuessaan Mikkelin pommituksen 5.1.1940 aiheuttamista vammoista. Toipilasvuoteellaan hän oli alkanut ”vihata” suomalaista ”yksimielisyyttä”, demokratiaa, liberalismia, klerikaalisuutta ja porvarillisuutta”. Kirjeissään Reino Rauanheimolle ja ilmeisesti myös Toivo Pekkaselle Paavolainen väittää – joskaan ei erityisen vakuuttavasti – että oli jo hyvän aikaa sitten lakannut tuntemasta itseään helsinkiläiseksi: ”Minä olen kotoisin Kivennavalta, ja minussa on aina perimmäisenä, ulkonaisesta tyylistäni ja nuoruuden keikaroinnistani huolimatta, ollut syvä, peritty talonpoikainen halveksunta ’henkistä’ työtä ja älymystöä kohtaan”. Tämän tueksi Paavolainen kehottaa vielä lukemaan ”erinäisiä sivuja” *Lähdöstä ja loitsusta* ja *Rististä ja hakarististä*. Samalla hän valittelee sitä, että ”juuri tuosta henkisestä hommasta” oli tullut hänelle elinkysymys. Erityisen dramaattista kirjeessä on Paavolaisen toteamus, ettei hän katsonut lunastaneensa itselleen oikeutta ”repiä rikki” suomalaisten ”antikveeraantuneita ihanteita”, koska ei ollut osallistunut sotaan. Suurin osa suomalaisista kun oli taistellut henkeen ja vereen pitääkseen Suomen juuri näiden ihanteiden mukaisena.¹²⁴

¹¹⁹ Helanen 1940, 28–29. Kokoelmaan sisältyvät myös Nousevan Suomen kahden muun varapuheenjohtajan Eero Mantereen ja Paavo A. Vidingin puheet.

¹²⁰ Tuomioja 1986, 86–87; Haataja 1997, 167–172.

¹²¹ Aiheesta tarkemmin ks. Mertanen 2013, 322–332.

¹²² Karila 2010, 38. Paavolainen toimi Yleisradion teatteriosaston, elokuusta 1948 Radioteatterin, johtajana vuosina 1947–1964 eli kuolemaansa saakka.

¹²³ Karila 2010, 41–42.

¹²⁴ Karila 2010, 39–40.

Kun Paavolainen kirjoittaa liberalismia, älymystöä ja demokratiaa kohtaan tuntemastaan ”vihasta”, jyrkkien sanojen on helppo nähdä oleva peräisin katkeroituneen miehen kynästä. Osittain niitä selittävät talvisodan ja Euroopassa vallinneen sotatilan aiheuttama raskas henkinen ilmapiiri ja Paavolaisen joutuminen kertakaikkisen sivuun maailmanpoliittisten tapahtumien polttopisteestä, jossa hän halusi olla ja jossa hän oli tottunut olemaan. Silläkin täytyi olla merkitystä, että Vienolan tuhoutumisen ja Karjalan luovutuksen myötä Paavolainen oli menettänyt kotinsa konkreettisesti ja osittain myös henkisesti. Mutta ehkä on paikallaan samaan hengenvetoon huomauttaa, että ”talonpoikaista” hänestä ei saanut tekemälläkään.

Vaikka kirjeessä on liioittelua, tuon henkisesti koettelevan talven aikana Paavolaisen mieleen epäilemättä palasivat utopistiset lupaukset kolmannen valtakunnan uudesta kulttuurista, jossa runoilija ja sotilas olivat lyöneet kättä ja jossa taiteen ja politiikan rajat oli häivytetty. Ja vaikka hän oli omakohtaisesti havainnut vain reilut neljä vuotta aiemmin, että saksalaisilla oli vielä runsaasti työsarkaa ihanteiden jalostamisessa todeksi, se saattoi unohtua tilanteessa, jossa koko vanha maailma näytti jo suistuneen raiteiltaan. Eikä kyseessä ollut ensimmäinen kerta, kun Paavolainen kirjoitti tai puhui tällä tavoin. Samoja sävyjä on havaittavissa myös puheenvuoroista hotelli Tornin ”pidoissa”, joihin Paavolainen osallistui pian Saksasta palattuaan.

Hotelli Tornissa Paavolainen muun muassa kertoi olleensa vakuuttunut siitä, että vaikka Saksassa ”varmastikin maailman historiassa ennen tuntemattomalla häikäilemättömyydellä pakotetaan ihmisiä uskomaan määrättyyn kaavaan, uskomaan uuteen vissiin kulttuuriin”, niin kyseessä ei ollut ”mikään tuulahdus, vaan jokin todellinen uudestisyntyminen”. Lisäksi Paavolainen mainitsi, että ”viisaat, älykkäät ihmiset” olivat kertoneet saman tapahtuvan myös Neuvostoliitossa. Paavolainen kertoi myös, että hän oli alkanut Saksan-kokemustensa myötä pitää sekä liberaalista käsitystä kulttuurista että koko liberaalista ihmistyyppiä – mukaan lukien itseään – vanhanaikaisena.¹²⁵ Tämä osittaiseen alemmuudentunteeseenkin viittaava ajatuskulku on jossain määrin läsnä koko *Pako pimeyteen* -trilogiassa.

Karilan tiedot osoittavat, että Paavolaisen ja Helvi Hämäläisen suunnitelmassa perustaa ”fascistinen aikakausjulkaisu” tai aikakauslehti on ollut kysymys melko vakavasti otettavasta hankkeesta. Paavolainen oli suunnitellut käyttävänsä siihen omia säästöjään, ja hän oli myös keskustellut Pennasen kanssa aikeesta matkustaa Saksaan. Hämäläinen on puolestaan kertonut, että hän ja Paavolainen olivat samoihin aikoihin innostuneet Hitlerin *Taisteluni*-kirjasta.¹²⁶ Kun Metzger on vielä kertonut¹²⁷, että Teo Snellman oli niin ikään toukokuussa käynyt hänen luonaan pyytämässä tuloksetta rahaa *Uusi Eurooppa* -nimisen lehden kustantamista varten, monta palasta on jo kohdallaan. Sitä ei kuitenkaan tiedetä, kuinka suuri Paavolaisen ja Hämäläisen osuus hankkeessa konkreettisesti oli, ja missä määrin kyse oli lähinnä poliittisesta opportunistista. Jos lehti olisikin joskus nähnyt päivänvalon, sillä olisi ollut täysi työ erottaa kaltaistensa joukosta: vuosien 1932–1944 suomalaista natsismia tutkinut Henrik Ekberg on huomauttanut, että Suomen keskenään riidelleet ja pieniksi jääneet kansallissosialistiset ryhmittymät julkaisivat yhteensä noin viittätoista eri lehteä, joista

¹²⁵ Kivimies 1937, 64–65, 72–73.

¹²⁶ Hämäläinen & Haavikko 1993, 403, 419; ks. myös Hapuli 2003a, 219–220 ja Karila 2010, 41–42.

¹²⁷ Metzger 1984, 252.

enimmillään viisi ilmestyi samanaikaisesti¹²⁸. On myös huomionarvoista, ettei Paavolainen missään vaiheessa katkaissut yhteyksiä vasemmistolaisiinkaan, vaan oli tekemisissä myös Hella Wuolijoen kanssa ainakin alkuvuodesta 1942¹²⁹.

Voidaan tietenkin arvuutella, miten Paavolainen olisi toiminut, jos hänestä olisi sopivissa olosuhteissa tullut kansallissosialisti. Osmo Jussila on eräässä kontrafaktuaalisen historian lajiin kuuluvassa tekstissään maininnut, että Paavolaisen kääntymykseen olisi riittänyt Saksan voitto toisessa maailmansodassa¹³⁰. Selvää on, että mikäli Suomi olisi joutunut Hitlerin Saksan määräysvallan alaiseksi, Paavolaisen, samoin kuin kaikkien muidenkin julkiseen keskusteluun osallistuvien suomalaisten intellektuellien, olisi ollut pakko valita puolensa. Ja vaikka Paavolainen olisi varmasti havainnut myös kansallissosialistisen Euroopan uudessa järjestyksessä paljonkin ”pysähtynyttä”, johon tarttua, ei aiempi rooli levottomana kriitikkona enää olisi ollut mahdollinen. Paavolaisen olisi täytynyt tietää jo Neuvostoliiton-matkansa perusteella, miten totalitaariset yhteiskunnat huolehtivat niitä kritisoivista tai muuten liian omapäisistä intellektuelleista. Hänen vaihtoehtoinaan olisivat olleet ainoastaan vaikeneminen tai myötäjuoksijaksi ryhtyminen.

Keväällä 1941 tulevaisuus oli vielä epäselvä. Mutta juuri silloin Euroopassa näytti enemmän kuin koskaan aiemmin tai myöhemmin siltä, että länsieurooppalainen, liberaaliskristillisdemokraattinen maailma oli häviämässä sodan ja että tulevaisuuden suunta oli kokonaan kahden totalitaarisen mahdin, Saksan ja Neuvostoliiton käsissä. Mikä olisikaan ollut parempi ajankohta tarttua tilaisuuteen ja astua jälleen eturiviin: kertoa suomalaisille ”mitä maailmassa oikein tapahtuu”, ja tällä kertaa voittajien puolella. Hämäläinen on kaksiosaisen muistelmateoksensa ensimmäisessä osassa *Ketunkivellä* (1993) kertonut, että noihin aikoihin tiiviisti yhdessä viihtyneet Paavolainen ja Pennanen olivat kilpailleet keskenään, kumpi oli paremmin ”omaksunut senhetkisen voitolla olevan natsismin aatteen”. Kun Pennanen olikin välillä puhunut kommunismista, Paavolainen oli Hämäläisen mukaan sääliä huomauttanut, ettei tuo aate enää ”kuulunut nykyaikaan”.¹³¹ Hämäläisen mielestä kysymys oli siitä, että niin Paavolainen kuin Pennanenkin halusivat ”etukäteen kiinnittyä siihen ideologiaan, joka perisi maan – oli se fasismi tai kommunismi – ei ideologian itsensä tähden eikä tulevien valta-asemien varmistamiseksi, vaan siksi että heitä poltti kunnianhimo olla näkijä, profeetta”¹³². Tutkijoista Markku Jokisipilä ja Janne Könönen ovat hiljattain luonnehtineet Paavolaisen ja Pennasen edesottamuksia taiteiluksi ”Suomen opportunististen kulttuurinäkemysten aallonharjalla”¹³³.

Hämäläisen ja Ritva Haavikon yhteisen työn tuloksena syntynyt muistelmateos avaa ainutlaatuisen näkökulman yksityiseen Paavolaiseen. Hämäläinen ei yritä peitellä omaa innostumistaan ”uuden Saksan” sotamenestyksestä välirauhan aikana eikä vaikene siitä

¹²⁸ Ekberg 1991, 9, 25–26, 31, 172, 252, 300–303. Aivan mitättömistä julkaisuista ei kuitenkaan ollut kyse: maaliskuussa 1941 Valpo arvioi *Vapaan Suomen* painosmääräksi noin 3 500 kappaletta. Yrjö Raikkaan johtaman Suomen Kansallissosialistit (SKS) -puolueen *Kansallissosialisti* -lehdellä oli parhaimmillaan jopa 9 000 tilaajaa. Ks. myös Murtomäki 2011, 20–21.

¹²⁹ Paavolainen Jaakko 1991, 182; Manninen 2006, 75.

¹³⁰ Jussila 2006, 19. Kontrafaktuaalinen historia tarkoittaa ”toteutuneen vastaista” tai vaihtoehtoista historiaa, jota kutsutaan myös historialliseksi jossitteluksi.

¹³¹ Hämäläinen & Haavikko 1993, 266.

¹³² Hämäläinen & Haavikko 1993, 377; aiheeseen liittyen ks. myös Mertanen 2011, 407–408 ja Jokisipilä & Könönen 2013, 70–72.

¹³³ Jokisipilä & Könönen 2013, 70–72.

”mahdin ilmapiiristä”, jonka hän oli jo aiemmin kokenut omalla Saksan-vierailullaan vuonna 1938. Toisaalta hän ei innokkuuttaan erityisesti korostakaan, vaan tuo sen sijaan vahvasti esille tuolloisen poliittisen naiiviutensa. On huomionarvoista, ettei hän mainitse lehtihanketta lainkaan.¹³⁴ Hämäläisen arvio siitä, missä Paavolainen ja Pennanen olivat erehtyneet, on joka tapauksessa huomionarvoinen:

He eivät olleet eivätkä halunneet olla myötäjuoksijoita, vaan kuriireja, edelläkävijöitä, uuden ajan airuita. Nähdäkseen tulevaisuuteen he tähystivät innokkaasti sekä länteen että itään, yhtä hyvin Hitlerin kuin Stalinin leiriin, vaappuivat fasismin ja kommunismin välillä – milloinkaan tajuamatta, että kauemmas tulevaisuuteen kuin uudet valtapoliittiset ideologiat kantaisivat sitoutumattomuus ja vanhan Euroopan arvot: humanisuus, ihmisen vapaus, työ oman maan ja kansan hyväksi. – Jarno Pennanen kyllä sitten kun tilanne lopulta kallistui Neuvostoliiton voitoksi, hankki itsensä vankilaan, ja voin sanoa, että hän meni sinne juoksujalkaa.¹³⁵

Luonnehdinta on sittemmin inspiroinut Paavolaisen kriitikoita. Paavolaisen haluan olla voittajien puolella on myöhemmin viitattu myös silloin, kun on pyritty selittämään *Pako pimeyteen* -trilogian kohtia, joiden on tulkittu olevan totalitarismille myönteisiä, tai Paavolaisen tarvetta muokata sodanaikaisia päiväkirjamerkintöjään ennen *Synkän yksinpuhelun* julkaisemista. Esimerkiksi Max Jakobson (1993), Kalevi Aho (1996) ja Jukka Kemppinen (2008) ovat tarttuneet Paavolaisen päättämättömyyteen ja vähintään epäsuorasti tuominneet sen, ettei Paavolainen sanoutunut selvästi irti fasismistä, kansallissosialismista tai kommunismista. Jakobsonin sanoin Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjalla ”on enää vain kuriositeettiarvoa”. Aho puolestaan soveltaa Paavolaiseen virolaisen Ants Orasin näkemystä intellektuelleista, joilla ”ei ole minkäänlaista vilpittöntä idealismia”, jotka ovat pohjimmiltaan ”hengeltään alhaisia huolimatta ehkä runsaastakin ulkonaisesta kyvykkyydestään” ja jotka ”tervehtivät voittajia ja myyvät sielunsa”¹³⁶. Kemppisen mielestä Paavolaisen ”merkillinen ambivalenssi eli hirmuvallan ihannoiti ja kauhistelu, diktaattorin kunnioitus ja pelko” taas ”kuvastelee kirjoittajan henkistä keskenkasvuisuutta, omien arvojen epävarmuutta ja vuosi vuodelta kasvavaa itseinhoa”¹³⁷.

Esimerkit osoittavat, kuinka Paavolaisen kulttuurikritiikin sisältö ja tyyli ovat jakaneet mielipiteitä: häntä on luettu ja tutkittu, mutta myös arvosteltu rajusti. On selvää, että talvisota muutti Paavolaisen, Pennanen ja monien muiden perspektiiviä. Väli rauhan aikana ne, jotka siihen tunsivat tarvetta, arvioivat uutta tilannetta, tunnustelivat vaihtoehtoja ja suosivasivat selustaansa, kukin kykyjensä mukaan. Aatteilla oli merkitystä, mutta kun kiväärarit olivat puhuneet ja lisää saattoi olla luvassa, tärkeysjärjestys muuttui herkästi. Vuoden 1940 maailma oli tässä suhteessa erilainen kuin 1930-luvun todellisuus, ja tämä tulee huomioida, oltiinpa Paavolaisen toimista mitä mieltä hyvänsä.

¹³⁴ Hämäläinen & Haavikko 1993, 241–243, 403.

¹³⁵ Hämäläinen & Haavikko 1993, 377. Paavolainen oli läheisissä tekemisissä myös Jarno Pennanen äidin Ain’Elisabet Pennanen (1881–1945) kanssa. Paavolaisella ja Ain’Elisabetilla oli 1920–1930-lukujen vaihteessa suhde, joka jatkui ystävyyttenä Ain’Elisabetin kuolemaan saakka. Paavolainen myös tuki Ain’Elisabetia taloudellisesti ja kirjallisesti. Ks. Pennanen 1970a, 269–270; Pennanen 1970b, 30, 127–128, 312–312; Paavolainen Jaakko 1991, 101–102.

¹³⁶ Jakobson 1993; Aho 1996.

¹³⁷ Kemppinen 2008.

Vaikka vuosikymmenet ovat vaihtuneet ja Euroopan uusille uskonnoille on käynyt huonosti, Paavolaisen 1930-luvun kirjoja ei ole unohdettu. Ne ovat puhuttaneet Suomessa ja muuallakin, varsinkin Virossa, jossa *Kolmannen Valtakunnan vieraana* ilmestyi 2009 ja *Synkkä yksinpuhelu* 2013, molemmat Piret Salurin käännöksinä¹³⁸. On ollut ja olisi edelleen lyhytnäköistä sanoa, että mikään Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoista olisi pelkkä kuriositeetti.

Koska yksilöiden toimia tulee arvioida heidän oman aikansa kontekstissa, on luonnollista, etteivät kysymykset Paavolaisen poliittisista sympatioista loppu – eikä niiden pidäkään loppua. Viime vuosina Suomen ja Hitlerin Saksan suhteet ovat olleet esillä myös moniin muihin kulttuurivaikuttajiin, kuten Waltariin ja Jean Sibeliukseen liittyen¹³⁹. Suomen tiedemaailman edustajien kansainvälisiä yhteyksiä ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana on puolestaan arvioitu esimerkiksi *Tutkijat ja sota* -artikkelikokoelmassa (2006). Tällaiset keskustelut eivät ole koskaan yksinkertaisia, mutta silloin kun niihin ryhdytään vakavasti ja perusteellisesti – kuten jo mainitussa Ruotsin suhteisiin kansallissosialismiin ja kansallissosialistiseen Saksaan keskittyneessä 2000-luvun suurhankkeessa – on mahdollista, että historian vaikeista kysymyksistä päästään entistä avoimempaan, tasapainoisempaan ja siten hedelmällisempään keskusteluun. Näin kipupisteitä myös väistyy uusien tieltä.

Suuri levottomuus

Pako pimeyteen -trilogian teokset ovat yli 70 vuoden kuluessa osoittaneet, että niiden arviot totalitaarisesta politiikasta ja kulttuurista ovat suurelta osin ajattomia. Paavolaisen tapa kuvata totalitaarista ”uutta ihmistä” on kiinnostanut niin aikalaisia kuin myöhempiäkin lukijoita. Mika Waltari totesi jo vuonna 1936, että *Kolmannen Valtakunnan vieraana* oli eräs ”mielenkiintoisimmista ja epäsovinnaisimmista tulkinnoista”, mitä kansallissosialismista oli kirjoitettu niin Suomessa kuin muuallakin. Sen oli hänen mielestään laatinut ”runoilija Paavolainen – paisuttelija, ylisanoja käyttävä kirjailija, joka ennen kaikkea etsii tehoa ja vaikutusta ja siksi sivuuttaa usein asiallisuuden”. Waltari kuitenkin päättää arviionsa toteamalla, että ”jokaisen, joka tahtoo omaa aikaansa ymmärtää, kannattaa tosiaan se lukea”¹⁴⁰.

Kun Paavolaiselle vuonna 1960 myönnettiin Eino Leinon palkinto, Lauri Viljanen luonnehti entistä tulenkantajatoveriaan toteamalla, että ”nuorelle Paavolaiselle oli ominaista varsin omalaatuinen intensiivinen esteettisen näkemisen kyky, joka teki hänen vaikutelmansa taiteesta, elämän ilmiöistä ja ihmisistäkin tavattoman virkistäviksi, vaikka väliin kieltämättä merkillisen koristeelliseksi ja mielikuvitukselliseksi”¹⁴¹. Paavolainen ei olisi onnistunut kulttuurikriittikkona ilman lukeneisuutta ja laajaa sivistystä, mutta hänen kiin-

¹³⁸ Max Jakobsonin ja Kalevi Ahon kritiikistä ks. myös Immonen 1997, 196–198. *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirjan käännös ilmestyi Loomingu Raamatukogu -kustantamolta nimellä *Kälalisena Kolmandas Reich'is* ja *Synkkä yksinpuhelu* ilmestyi *Sünge monoloog* -nimisenä Viron Kielen Säätiön (Eesti Keele Sihtasutus) julkaisuna.

¹³⁹ Sibelius-keskustelusta ks. Murtomäki 2011 ja Jokisipilä & Könönen 2013, 82–85; Waltarista ks. esim. Karjalainen 2012 ja Jokisipilä & Könönen 2013, 134–135, 339–342.

¹⁴⁰ Waltari 1936.

¹⁴¹ Viljanen, Lauri (1964): Esitelmä Olavi Paavolaiselle myönnetyn Eino Leinon palkinnon (1960) johdosta. Osana Yleisradion radio-ohjelmaa *Hän etsi aikaansa. Olavi Paavolainen* (toim. Kirsti Penttinen). YLE, esitetty 10.12.1964. Äänitiedoston kohta 07:08–07:31. Yleisradion *Elävä arkisto* - internetsivustolla. Ks. <http://yle.fi/elavaarkisto/artikkelit/olavi_paavolainen_11287.html#media=11296> [viitattu 19.4.2013].

nostavuutensa ydin on hänen metodinsa, jossa henkilökohtainen osallistuminen ja heittäytyminen sekä kulttuurisen kontekstinsa tiedostava katse yhdistyvät. Menetelmä toimi *Pako pimeyteen* -trilogiassa hyvin, mutta kuten kirjeestä Liisa Tannerille marraskuussa 1943 käy ilmi, se kävi ajan myötä yhä raskaammaksi:

Mutta tunnen niin toivottoman syvästi olevani erilainen – hirvittävän yksinäinen juuri kirotussa ”taidossani” ajatella ja kärsiä ja mietiskellä ja pohtia ja analysoida ja epäillä ja uskoa ja tulistua ja vihata ja rakastaa . . . hillittömästi, itseään kuluttaen, itseään säästämättä, itseään säälimättä. En olisi kirjailijana se mikä olen, jos ei minulla olisi aina ollut tämä synkkä ja leimuava taito antaa itseni alttiiksi, projisoida kaikki ajan tapahtumat oman minäni tuskallisen hermostuneesti värähteleville valokennoille, tehdä itsestäni, kidutetusta itsestäni se liekehtivä koeputki, jossa ajan voima ja ajan paine saa palaa ja hehkua – silläkin uhalla, että putki räjähtää rikki moisen paineen ja moisten sähkövirtojen lävistäessä sen hauraan lasin . . . Olen joskus kirjoittanut ”hulluuden punaisesta kipinästä”, joka palaa aivoissani. Se tapahtui kuitenkin jo ”vanhaan hyvään aikaan” vuonna 1937 . . . Nyt minusta tuntuu joskus, että aivoissani leimuaa hulluuden punainen tulipalo!¹⁴²

Paavolainen näki maailmansotien välisinä ”esittäjän ja etsijän” vuosinaan oman aikansa poikkeuksellisenä, uutta luovana murroksen ja muutoksen kautena. Häntä inspiroivat haasteet, joita vanhat rakenteet ja sovinnaiset maailmankatsomukset kohtasivat. Totalitaaristen ideologioiden nousu, joka näyttäytyi murroksista suurimpana, oli merkinnyt hänen kirjailijanurallaan uutta vaihetta. Aikalaisensa ”apokalyptiseen ajatteluun” haastanut Paavolainen varmasti tunsi totalitaaristen ideologioiden taustalla vaikuttavat arkiset tekijät, kuten luokkaeroihin liittyneet jännitteet, taloudellisen kriisin kärjistymisen ja voimistuneen nationalismin vaikutukset. Hän ei kuitenkaan tyytynyt niihin yrittäessään selittää näkemäänsä murrosta, vaan halusi kirjoittaa keskenään kamppailevista uskonnoista ja kulttuureista. Aikansa symboleiksi hän nosti pakanallisen veren ja tulen, jonka loimussa saattoi erottaa ideologisten rintamien värejä: ruskeaa, mustaa, punaista, valkoista.

Paavolaisen paikkaa suomalaisten kulttuurivaikuttajien joukossa on aina ollut vaikea määritellä, sillä hän ei ollut poliittinen eikä akateeminen intellektuelli. Siksi hänet tunnetaan tavallista lennokkaammilla nimityksillä, kuten reportteri, profeetta tai äärimmäisyyksien etsijä. Einari J. Vehmas ajatteli, että Paavolaisen liikkeellepaneva voima oli ”tavaton elämännälkä”, joka sai hänet uhmaamaan mitä tahansa kokemusten saamiseksi¹⁴³. Määrittelyn sijaan – tai ainakin ennen siihen ryhtymistä – Paavolaista kannattaa yksinkertaisesti yrittää ymmärtää. Kun hänen tekstejään luetaan rinnakkain aikalaiskirjallisuuden kanssa ja tarkastellaan niistä eri aikoina tehtyjä tulkintoja, hänet voidaan asettaa kulttuuriseen kontekstiinsa. Vaikka *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoja on usein pidetty monimielisinä ja vaikeatulkintaisina, niiden kontekstin määrittelemisen ei ole ongelmallisempaa kuin Paavolaisen muidenkaan teosten. Voidaan jopa sanoa, että hän kyllä pitkälti selittää itse itsensä, kunhan häneen paneudutaan riittävän vakavasti – toisin sanoen silloin, kun tutkija ryhtyy siihen dialogiin, jossa kaksi nykyhetkeä, tutkijan nykyhetki ja tutkittavan nykyhetki, koh-

¹⁴² Paavolaisen kirje Liisa Tannerille, 25.11.1943. LTK.

¹⁴³ Vehmas 1976, 47.

taavat, ja jonka puitteissa tutkimuksen kohteelle tehdään oikeutta hänen omassa historiallisuudessaan.

Vaikka Paavolaisen ideologinen sitoutumattomuus vuosina 1936–1939 johtui osittain laskelmoinnista, hänen ”liikkeellepaneva voimansa” pysyi samana koko *Pako pimeyteen*-trilogian kirjoittamisen ajan. Vuoden 1936 Saksan-vierailustaan saakka hän yritti löytää vastausta määrittelemäänsä ”elinkysymykseen” eli siihen, mistä hänen aikansa suuressa yhteiskunnallisessa mullistuksessa, modernin tai ”demokraattis-kristillisen” ja totalitaarisen kulttuurin kohtaamisessa oli kysymys. Paavolaista moittineiden korostama halu olla oikeassa epäilemättä motivoi häntä, mutta motiiveja oli muitakin. Lopullista totuutta liikkeellepanevasta voimasta ei voi enää tietää kukaan, eikä sitä kannatakaan loputtomasti etsiä. Pahimmillaan kysymykseen takertuminen estää ymmärtämästä, mikä Paavolaisen kulttuurikritiikissä on olennaista ja kestävä. Tämän arvioimiseksi on katsottava hänen työnsä tuloksia.

Paavolainen keskittyi koko kirjailijanuransa ajan siihen, minkä osasi parhaiten: esittämään lukijoilleen uusia kuvia, uusia näkökulmia maailmaan. Parhaimmillaan niistä tuli erityisen kiinnostavia ja jopa ajattomia, heikoimmillaankin ne toimivat aivan kelvollisena ja vivahteikkaana ajankuvauksena. On myös tiedostettava, että Paavolaiselle ja hänen lajitovereilleen oli aikanaan valtaisa tilaus, ja siksi heillä oli selkeä motiivi kirjoittaa.¹⁴⁴ Vain harvoilla, etuoikeutetuilla suomalaisilla oli maailmansotien välisen ajan mullistuksissa todellisia edellytyksiä ymmärtää syvällisesti muiden maiden tapahtumia – puhumattakaan sen pohtimisesta, mikä oli Suomen paikka ympärillä muuttuvassa maailmassa¹⁴⁵.

Paavolaisen Saksan-matka ja sen kaksi avainkokemusta tarjoavat olennaisia edellytyksiä sen ymmärtämiseksi, millä tavoin aiemmin 1920-luvun nykyajan ilmiöitä arvioinut kulttuurikriitikon katse vuosina 1936–1939 kohdistui modernin ja totalitaarisen kohtaamiin, ja mitkä olivat lähtökohdat, kun hän matkusti Etelä-Amerikkaan ja Neuvostoliiton. *Reichsarbeitsdienstin* katselmuksen ja sinisen temppelin vaikutus oli läsnä, kun Paavolainen hotelli Tornin keskusteluissa selosti tohkeissaan käsityksiään uudesta Saksasta, tai kun hän Argentiinan pampalla ja Paraguayn metsissä etsi yhtä lailla omaa identiteettiään kuin vastauksia kulttuurin peruskysymyksiin. Ja epäilemättä jotain oli jäljellä vielä silloinkin, kun hän istui Mustaamerta kyntävän *Svanetijan* tyhjässä ravintolassa ja muisteli uuden neuvostoihmisen uhmaa, jonka oli nähnyt Odessan satamamiliisin kasvoilla ja kuullut *Jesli zavtra voinan* sävelissä.

Vuonna 1936 ”fascismi” näytti Nürnbergissä Paavolaiselle luovat kasvonsa ja heitti hänelle houkuttelevan syötin, lupauksen terveestä, voimakkaasta ja uhmakkaasta uudesta ihmisestä, joka olisi vapaa heikon, nöyryyttä saarnaavan liberaalis-demokraattis-kristillisen moraalin kahleista. Jos Paavolainen ei olisi nähnyt sinisen temppelin valoa, hän ei olisi koskaan ryhtynyt tarkastelemaan kansallissosialismia ennen kaikkea ”uuspakanallisena” ilmiönä. Koska *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -kirja syntyi nopeaan tahtiin heti Saksan-matkan jälkeen, esteettisyys ja intuitiivisuus korostuvat siinä voimakkaammin kuin kahdessa seuraavassa teoksessa. Ja koska Neuvostoliiton-matka lykkääntyi, Paavolainen laajensi uusien uskontojen kehyksen kaiken totalitaarisen kulttuurin tarkasteluun. Näin ollen hänen johtoajatuksensa ja suuri linjansa pysyivät samoina aina toukokuuhun 1939 saakka.

¹⁴⁴ Laamanen 2012, 144.

¹⁴⁵ Vares 2010, 139.

Neuvostoliiton-matkan kokemukset olisivat todennäköisesti siirtäneet fokuksen ”myytilisbiologisen” ja ”ylirationaalisen” vastakkainasetteluun, mutta historiaan on jäänyt *Pako pimeyteen* -trilogian kirjojen ja erityisesti *Ristin ja hakaristin* lopun välittämä kokonaiskäsitely.

Jo tulenkantajien-vuosistaan saakka itsekin uutta ihmistä etsinyt Paavolainen oli vaikutuksille altis, mutta silti varovainen. Totalitaarisen kulttuurin tarjoama syötti osoittautui maistettaessa karvaaksi ja vaikeasti nieltäväksi, eikä edes seuraavien kahden vuoden ajan kestänyt väsymätön pureskelu onnistunut muuttamaan asiaa. *Ristissä ja hakaristissä* hän toisti saman ajatuksen, josta hän oli kirjoittanut myös ”Tämä on surmaava tuoni!” -artikkelissaan: ”Modernien diktatuurien alaisten kansojen on oltava lapsia – kuten soittavat, laulavat ja voimistelevat intiaanit Paraguayn redukteissa; kuten inkojen tottelevainen, vähässä tyytyväinen ja johtajaansa jumaloiva kansa; kuten urheilun, ulkoilmatyön ja sotilasleikkien yksinkertaistamat raikkaat, terveet ja kauniit nuoret ihmiset Hitlerin, Mussolinin ja Stalinin valtakunnissa”¹⁴⁶. Pian tämän jälkeen Paavolainen vihdoinkin pääsi Neuvostoliittoon, ja sielläkin hän kanto mukanaan vielä jotain joka muistutti kaksikymmenluvusta, Lawrencesta ja Gidestä. Uusi yhteiskunta teki jälleen vaikutuksen, mutta samalla paljastui, että myös Stalinin valtakunnassa oli monin tavoin palattu turvalliseen ja traditionaaliseen. Vaikka Paavolaisella ei enää ollut kunnan tilaisuutta kirjoittaa kokemuksistaan, hänen omiin muistiinpanoihinsa sekä Kislovan ja Heifetsin raportteihin – ja sinne tänne muuallekin – on jäänyt jälkiä. Niiden löytäminen, seuraaminen ja tulkitseminen kuuluvat historiantutkimuksen tehtäviin.

Uusi ihminen oli ollut yhteisöllinen olento myös tulenkantajien ihanteissa, mutta tavassa, jolla totalitarismi toteutti kollektiivisuuden vaatimuksen, oli liikaa Paavolaisen vieroksumia piirteitä¹⁴⁷. Tulenkantajien optimismi ja tulevaisuudenusko perustuivat nuoruuden intoon, ei koeteltuun uskoon siitä, että ihminen voisi todella ottaa maailman hallintaansa¹⁴⁸. Vaikka niin Saksassa kuin Neuvostoliitossakin uskottiin itse määriteltyyn edistykseen, rakentamiseen ja tulevaisuuteen, se tehtiin tavalla, jossa modernisaatio oli pantu kahleisiin ja alistettu järjestelmän palvelukseen. Kulttuuri kelpasi totalitaarisille liikkeille vain silloin, kun se oli massojen kulttuuria. Kolmekymmenluvun uudet uskonnot kantoivatkin vallankumouksen uljasta lippua, mutta Paavolainen koki, että niiden tavoitteena oli hallita ja kahlita.

Paavolaisen teksteihin erottamattomasti kuuluvat ja eniten puhuttaneet elementit, kuten Nürnbergin puoluepäivien speaktaakkien estetisointi, uuden ihmisen ja uusien uskontojen etsiminen ja kapinointi ”kirkonkylämentaliteettia” vastaan eivät tämän tutkimuksen tulosten perusteella ole ensisijaisesti merkki epävarmuudesta tai sellaisesta ”saappaiden maailman ihannoinnista”¹⁴⁹, josta Helvi Hämäläinen on kirjoittanut ja johon Paavolaisen myöhemmät kriitikot ovat tarttuneet. Ne ovat näkyvimpiä ilmentymiä hänen tietoisesti valitsemastaan ja harkitusti käyttämästään menetelmästä, joka sopi matkalaiselle kolmekymmenluvun maailmassa – sellaisessa, jossa saatettiin vielä ajatella, että vallankumousten avulla voisi olla

¹⁴⁶ Paavolainen 1938a, 343.

¹⁴⁷ Laamanen 2006a, 120.

¹⁴⁸ Mäkinen 2007.

¹⁴⁹ Hämäläinen & Haavikko 1993, 454. Samassa yhteydessä Hämäläinen kirjoittaa: ”Myöhemmin kypsänä ihmisenä hänen [Paavolaisen] suurin ansionsa oli Hitlerin Saksan natsismin käsittäminen ja tämän käsityksensä esittäminen. Ja tässäkin piilee ristiriita: hänessä oli myös ajoittain natsismin miehisyden ihailua.” Ks. myös Riikonen 2012, 304–306.

mahdollista luoda kokonaan uudenlainen yhteiskunta. Mutta jo ennen kuin Paavolainen oli ehtinyt Neuvostoliiton-matkaltaan kotiin, Euroopan suuri levottomuus vaihtui totaaliiseen sotaan johtaneeseen konfliktiin. Sota muutti maailmaa ja sen ymmärtämisen tapoja vastustamattomasti, ja sen jälkeen uudesta ihmisestä puhuivat enää harvat.

Kun Paavolainen marraskuussa 1943 kirjoitti Liisa Tannerille, sotaa edeltävät vuodet, jolloin hän vielä etsi uutta ihmistä, olivat jo ”ammoin kadonneita”. Hän ei enää kokenut olevansa se ”uhittelevan voimantuntoinen kuvainmurskaaja, uusien ideoiden esiinlutsuja – ylimielinen, tietoinen, voimakas, johdonmukainen” murroksen ja muutoksen etsijä kuin aiemmin.¹⁵⁰ Vaikka koko *Pako pimeyteen* -trilogiaa ei edes olisi olemassa ilman toiseen maailmasotaan johtaneita poliittisia ja yhteiskunnallisia mullistuksia, Paavolainen aavisti jo sodan aikana, mitä sen seuraukset hänelle kulttuurikriittikona pidemmällä tähtäimellä merkitsivät:

Minun kehitys- ja itsetuntolinjani saavutti kulminationsa ennen nykyisiä sotia [– – –] ja taitui sitten, kertakaikkisesti! Usko: Vaikka katsoisin mihinpäin tahansa, vaikka minkä ”suunnan” voittoon tahansa, niin näen: minunkaltaisellani kirjailijatyypillä ei ole mitään mahdollisuutta tulevaisuuden maailmassa. Tätä synkän pessimististä näkemystä yritin tulkita onnetoman humalaisessa puheessani 40-vuotishujlissani Hotelli Helsingissä. En puhunut silloin, muodollisista kömpelyyksistäni huolimatta, mitään humalaisia ajatuksia; puheeni synkkien ajatusten alla oli syvä, traagillinen vakaus.¹⁵¹

Paavolaiselle nimenomaan *Lähtö ja loitsu* oli ”kirja suuresta levottomuudesta”. Mutta todellisuudessa koko *Pako pimeyteen* -trilogia kertoo siitä. Hänen kulttuurikriittikkinsä edustaa edelleen – siis myös 2000-luvun ihmisen perspektiivistä – juuri sitä, mitä hän itsekin väitti sen olevan. Paavolainen halusi kirjoittaa tekstejä, jotka olisivat merkityksellisiä niiden omana aikana, mutta tuskin hän olisi pannut pahakseen, jos olisi tiennyt, että *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoja luettaisiin pidempään kuin monia muita tuon ajan kulttuurikriittisiä teoksia Suomessa tai muuallakaan. Edelleen jatkuva kiinnostus on lopulta seurausta hänen omasta valinnastaan: kun moderni ja totalitaarinen kohtasivat, hän etsi ja esitti, kun moni muu selitti ja saarnasi.

Joku voi kysyä, mihin tarvitaan tutkijaa, jos Paavolainen näin selittää itse itsensä. Historiantutkijaa ja -tutkimusta tarvitaan ainakin siksi, että jos menneen ajan vieraassa kulttuurissa elänyttä ihmistä halutaan kohdella oikeudenmukaisesti, on välttämätöntä arvioida, millainen tuo kulttuuri on ollut ja millainen hänen osansa siinä on ollut. Kolmekymmenluvun lopun jännitteisinä vuosina syntynyttä *Pako pimeyteen* -trilogiaa ja siihen liittyneitä matkoja on monesti tulkittu erillään sekä Paavolaisen 1920-luvun modernismin kaudesta että *Synkän yksinpuhelun* kansallisesta ja henkisestä tilityksestä. Silloin voi kuitenkin jäädä huomaamatta, että suomalaisena ja eurooppalaisena kulttuurikriittikona hänellä ei ollut kolmea erillistä roolia, vaan yksi.

Ympärillä kuohui, mutta Paavolainen pysytteli modernin maailman miehenä, silloinkin, kun hän yritti sopeutua kulttuurin ja yhteiskunnan muutoksiin ja siten säilyttää oman

¹⁵⁰ Paavolaisen kirje Liisa Tannerille, 25.11.1943. LTK.

¹⁵¹ Ibid.

merkityksellisyytensä taiteilijana. Saksassa, Etelä-Amerikassa ja Neuvostoliitossa matkustanutta nykyajan suuren linjan etsijää ruokki suuri levottomuus, johon hänen maailmansa oli joutunut.

Olavi Paavolainen Terijoella Ristin ja hakaristin kirjoittamisvaiheessa syksyllä 1938. (Kuvan alkuperä tuntematon, julkaistu aiemmin Matti Kurjensaaren kirjassa Loistava Olavi Paavolainen, Tammi 1975 ja Jaakko Paavolaisen teoksessa Olavi Paavolainen – keulakuva, Tammi 1991)

Lähdeluettelo

Arkistolähteet

Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), Moskova

Fondy gosudarstvennykh utšreždeni i obštšestvennykh organizatsi

Fondy po istorii SSSR

Fondy obštšestvennykh organizatsi SSSR

Fondy obštšestvennykh objedineni graždan

Objedinenija kulturno-prosvetitelnyje

Fond R5283: Vsesojuznoje obštšestvo kulturnykh svjazei s zagranitsej (VOKS)

Opis 5: 1-yi Zapadnyi otdel. 1925–1937 gody

Delo 819: Materialy o prebyvanii v SSSR finskih pisatelei Vualioki Paavolsiiena (zapisi besed, pisma, telegrammy) i perepiska s utšreždenijami i otdelnymi litsami Findjandii o posylke literatury (1.12.1938–28.10.1938¹)

Delo 821: Materialy o prebyvanii v SSSR finskogo pisatelja Paavolejena (zapisi besed, pisma, telegrammy) (3.5.1939–27.9.1939)

Fondy tsentralnykh organov gosudartsvennogo upralvenija SSSR i podvedomstvennykh utšreždeni

Zdravooхранenje, fizkultura, sport, turizm

Fond R9612: utšreždenija po rukovodstvu inostrannym turizmom v SSSR

Opis 1: Dela postojannogo hranenija za 1929-1964 gg.

Delo 38: Instruksija Pravlenija VAO ”Inturist” po obsluživaniju turistov. Kopija.

Gummerus Oy:n arkisto (GA), Jyväskylä

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Etsivän keskuspoliisin – Valtiollisen poliisin arkisto (EK-VALPO)

Henkilömapiit

Kerttu Nuortevan henkilömappi (hm 4154)

Olavi Paavolaisen henkilömappi (hm 4219)

Pääosaston kuulustelupöytäkirjat

1100 Kuulustelupöytäkirjat 1939

Kuulustelupöytäkirja 46

Valtiollisen poliisin henkilökorttiarkisto

Pääosaston henkilökortit

Anna Muroman henkilökortti

¹ Delo 819:n kuvauksessa on ilmeinen virhe, koska aineisto on vuodelta 1939.

Rossijski gosudarstvennyi arhiv sotsialno-političeskoj istorii (RGASPI), Moskova

Fond 17: Tsentralnyi Komitet KPSS (TsK KPSS) (1898, 1903–1991)

Opis 128: Otdel međunarodnoi informatsii (Otdel vnešnei politiki, Otdel vnešnih snošeni, Vnešnepolitičeskaja komissija) (1943–1952)

Delo 382

Opis 137: Vnešnepolitičeskaja komissija (1949–1952 gg.), Komissija po svjazjam s inostrannymi kompartijami (1952–1953 gg.)

Delo 132

Fond 516: Kommunističeskaja partija Finljandii (1899–1943)

Opis 2: Kommunističeskaja partija Finljandii (1918–1942)

Delo 1522

Delo 1525

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto (SKS KIA), Helsinki

Onni Hallan arkisto (OHa)

Olavi Paavolaisen arkisto (OPa)

Katri Valan arkisto (KVa)

Liisa Tannerin kokoelma (LTK), professori Timo Soikkasen hallussa, Turku

Julkaistut alkuperäislähteet

Bolšaja tsenzura. Pisateli i žurnalisty v strane sovetov 1917–1956 (2005). Toimittanut L. V. Maksimenkov. MFD: Moskva.

Documents on Israeli-Soviet Relations 1941–1953. Part I: 1941–May 1949 & Part II: May 1949–1953. Toimittaneet Russian Academy of Sciences, The Cummings Center for Russian Studies, The Foreign Ministry of the Russian Federation, The Israel Foreign Ministry, The Oriental Institute, The Russian Federal Archives & University of Tel Aviv. Routledge / Frank Cass Publishing: London and Portland.

Enäjärvi-Haavio, Elsa & Haavio, Martti (2002): *Itään. Elsa Enäjärvi-Haavion ja Martti Haavion päiväkirjat ja kirjeet 1941–1942*. Toimittanut Katarina Eskola. WSOY: Helsinki.

Haanpää, Pentti (2005): *Kirjeet*. Toimittaneet Vesa Karonen ja Esko Viirret. Otava: Helsinki.

Kuusinen, Herta (1999): *Hamlet ystäväni. Kirjeitä Olavi Paavolaiselle*. Toimittanut Marja-Leena Mikkola. Tammi: Helsinki.

Sinisen junan ikkunasta. Matkakuvia Euroopasta (1992). Toimittaneet Hilpi Saure ja Liisi Huhtala. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.

Stalin i Kaganovič. Perepiska. 1931–1936 gg (2001). Toimittanut O. V. Hlevnjuk et al. ROSSPEN: Moskva.

Suomen kulkuneuvot. Kesäturisti 1939. N:o 2/1939, voimassaoloaika 15.5.–30.9.1939. Suomen matkailijayhdistys: Helsinki.

Vaaskivi, T. (1945): *Kutsumus. Kirjeitä vuosilta 1927–1942*. Toimittanut Martti Haavio. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.

Olavi Paavolaisen viitattu kirjallinen tuotanto

Kirjat

- Paavolainen, Olavi (1929): *Nykyaikaa etsimässä. Esseitä ja pakinoita*. Otava: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1932): *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkomarissa*. Gummerus: Jyväskylä.
- Paavolainen, Olavi [1936]: *Kolmannen Valtakunnan vieraana. Rapsodia* (viitattu painos 1993). Otava: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1937): *Lähtö ja loitsu. Kirja suuresta levottomuudesta*. Gummerus: Jyväskylä.
- Paavolainen, Olavi (1938a): *Risti ja hakaristi. Uutta maailmankuvaa kohti*. Gummerus: Jyväskylä.
- Paavolainen, Olavi (1946a): *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Osat I–II. Werner Söderström osakeyhtiö: Porvoo.

Artikkelit

- Paavolainen, Olavi (1928): ”Kirja, josta puhutaan”. *Tulenkantajat*, näyttenumero. Tulenkantajain osakeyhtiö: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1930): ”Voittoisa nainen”. *Helsingin Sanomat* 30.11.1930.
- Paavolainen, Olavi (1938b): ”Tämä on surmaava tuoni!”. *Suomalainen Suomi* 6/1938. Valiolehdet: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1938c): ”Tulen synty”. *Suomalainen Suomi* 7/1938. Valiolehdet: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1938d): ”Poikani saa korvapuustin ensimmäisestä runostaan”. Olavi Paavolainen kertoo kesästä ja varottaa kirjailijanurasta”. *Hopeapeili*, syyskuu 1938. Yhtyneet kuvalehdet: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1938e): ”Olympia ja nykyaika. Leni Riefenstahlin ‘Kansojen juhla’”. *Hopeapeili*, lokakuu 1938. Yhtyneet kuvalehdet: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1939): ”Olympia ja nykyaika II. Leni Riefenstahl: ‘Kauneuden juhla’”. *Hopeapeili*, huhtikuu 1939. Yhtyneet kuvalehdet: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1945): ”Neuvostoliiton tanssitaide”. *40-luku. Sosialistisen sivistyksen ja kulttuurisuomalaisuuden aika-kauskirja* 4/1945. Kansankulttuuri Oy: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1946b): ”Nuori Katri Vala”. *Katri Vala – Tulipatsas. Muistojulkaisu*. Werner Söderström osakeyhtiö: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1946c): *Pietari–Leningrad*. Artikkelimittainen erillisjulkaisu. Suomi–Neuvostoliitto-Seuran julkaisu n:o 5. Suomi–Neuvostoliitto-Seura: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1946d): ”Tanssitaide”. Kurjensaari, Matti (toim.): *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tieto- ja lukukirja*. Tammi: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi (1946e): ”Volga”. Kurjensaari, Matti (toim.): *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tieto- ja lukukirja*. Tammi: Helsinki.
- Paavolainen, Olavi [1947]: ”Omaelämäkerta vuoteen 1946”. *Suomen sana: kansalliskirjallisuutemme valiolukemisto*, osa 15 (ilmestymisvuosi 1965). WSOY: Porvoo.

Aikalaiskirjallisuus

- Adler, Helmer (1937): ”Varovainen Paavolainen” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Kirjallisuuslehti* 2/1937. Päätoimittaja ja vastaava julkaisija Jarmo Pennanen. Helsinki.
- Ahlman, Erik (1934): ”Individualismin kriisi”. Oksala, K. (toim.): *Kasvatus ja koulu*. Jyväskylän yliopistoyhdistys: Jyväskylä.
- Ahlman, Erik (1939): ”Nykyhetken suuret ideologiat”. *Valvoja-Aika* 2/1939. Päätoimittaja Rafael Koskimies. Helsinki.
- Böök, Fredrik (1933): *Hitlers Tyskland Maj 1933*. P. A. Norstedt & Söners Förlag: Stockholm.
- Benjamin, Walter [1936]: ”Taideteos teknisen uusinnettavuutensa aikakaudella”. Kokoelmateoksessa *Messiaanisen sirpaleita. Kirjoituksia kielestä, historiasta ja pelastuksesta* (saksankielinen alkuteos *Gesammelte Schriften*, viitattu käännöksen painokseen 1989). Toimittaneet Markku Koski, Keijo Rahkonen ja Esa Sironen. Kansan Sivistystyön Liitto / Tutkijaliitto: Helsinki.

- Castrén, Gunnar (1937): ”Bolsjevism och nationalsocialism”. *Hufvudstadsbladet* 17.1.1937.
- Colliander, Tito (1934): *Glimtar från Tyskland. Några anteckningar*. Söderström: Helsingfors.
- Colliander, Tito [1971]: ”Saksa”. Kokoelmateoksessa *Lähellä* (ruotsinkielinen alkuteos *Nära*, viitattu käännöksen painokseen 1975). Weilin+Göös: Tapiola.
- Feuchtwanger, Lion (1937): *Moscow 1937. My Visit Described for My Friends* (saksankielinen alkuteos *Moskau 1937. Ein Reisebericht für meine Freunde*, 1937). Left Book Club: London.
- Gide, André [1936]: *Back from the U.S.S.R.* (ranskankielinen alkuteos *Retour de l'U.R.S.S.*, viitattu käännöksen painokseen 1937). Martin Secker and Warburg: London.
- Gide, André [1937]: *Afiterthoughts. A Sequel to Back from the U.S.S.R.* (ranskankielinen alkuteos *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.*, viitattu käännöksen painokseen 1938). Martin Secker and Warburg: London.
- Gross, Walter (1941): ”Kansallissosialistinen rotuajatus” (saksankielisen artikkelin suomennos). Kokoelmateoksessa *Saksan tie*. Otava: Helsinki.
- Gütt, Arthur (1941): ”Väestöpolitiikka” (saksankielisen artikkelin suomennos). Kokoelmateoksessa *Saksan tie*. Otava: Helsinki.
- Helanen, Vilho (1940): ”Sisäiseen lujuteen”. Puhetekokoelmassa *Nouseva Suomi. Mitä se on? Mihin se pyrkii?* Nousevan Suomen julkaisuja – N:o 1. Nouseva Suomi: Helsinki.
- Hellström, Gustaf (1933): *Det tredje riket. Från Hitlerkupp till tysk folkenighet*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Hellström, Gustaf (1937): *Vägen till paradiset*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Henderson, Nevile (1940): *Failure of a Mission: Berlin 1937–1939*. G. P. Putnam's Sons: New York.
- Hitler, Adolf [1925]: *Taisteluni. Ensimmäinen osa. Tilinteko* (saksankielinen alkuteos *Mein Kampf. Erster Band. Eine Abrechnung*, viitattu käännöksen painokseen 1942). Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Hitler, Adolf [1927]: *Taisteluni. Toinen osa. Kansallissosialistinen liike* (saksankielinen alkuteos *Mein Kampf. Zweiter Band. Die nationalsozialistische Bewegung*, viitattu käännöksen painokseen 1942). Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Hämäläinen, Helvi & Haavikko, Ritva (1993): *Ketunkivellä: Helvi Hämäläisen elämä 1907–1954*. WSOY: Helsinki.
- Jäderlund, Christer (1937): *Hitlers Tyskland. Reportage från Tredje riket*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Kilpi, Sylvi-Kyllikki (1938): ”Suomalaiskohtaloita Neuvostoliitossa. Pieniä haastatteluja matkan varrelta”. *Suomen Sosialidemokraatti* 17.6.1938.
- Kivimaa, Arvi (1929): *Helsinki, Parisi, Moskova. Teatteria, kirjoja ja kirjailijoita*. Otava: Helsinki.
- Kivimies, Yrjö (1937): *Pidot tornissa*. Ihminen ja maailma. Gummeruksen tietosarja N:o 4. Gummerus: Jyväskylä.
- Koivukari, Yrjö (1937): ”Paavolaisen rapsodia” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Ahjo* 1/1937. Toimittaja Yrjö Koivukari. Oulu.
- Koskenniemi, V. A. [1929]: ”Olavi Paavolainen. ’Nykyaikaa etsimässä’” (arvostelu teoksesta *Nykyaikaa etsimässä*). Kokoelmateoksessa *Kootut teokset VIII* (ilmestymisvuosi 1955). Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Koskenniemi, V. A. (1933a): ”Alfred Rosenberg. Kansallissosialismin teoreetikko”. *Uusi Suomi* 30.6.1933.
- Koskenniemi, V. A. (1933b): ”Horst Wessel”. *Uusi Suomi* 16.7.1933.
- Koskenniemi, V. A. [1936]: ”Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta”. Kokoelmateoksessa *Kootut teokset V* (ilmestymisvuosi 1955). Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Koskenniemi, V. A. [1939]: ”Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan”. Kokoelmateoksessa *Kootut teokset V* (ilmestymisvuosi 1955). Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Koskenniemi, V. A. (1961): ”Vuosisatamme maailmanhistoriallinen filmi”. Kokoelmateoksessa *Filosofian ja runouden rajamailta*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Kurjensaari, Matti (1962): *30-luvun vihainen nuori mies*. Tammi: Helsinki.
- Kurjensaari, Matti (1966): ”Loistava Apollo. Olavi Paavolainen”. Kokoelmateoksessa *Veljeni merellä myrskyävällä: muotokuvia muistista*. Tammi: Helsinki.
- Kurjensaari, Matti (1975): *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva*. Tammi: Helsinki.
- Kuusi, Matti (1937): ”1930-lukua 1920-luvun lävitse” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Suomen Heimo. Kansallispoliittinen aikakauslehti* 2–3/1937. Akateeminen Karjala-Seura: Helsinki.
- Malmberg, Bertil (1936): *Tyska intryck 1936*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Metzger, Hans (1984): *Kolmannen valtakunnan edustajana talvisodan Suomessa*. Otava: Helsinki.
- Müller-Brandenburg, Hermann (1941): ”Saksan työpalvelu” (saksankielisen artikkelin suomennos). Kokoelmateoksessa *Saksan tie*. Otava: Helsinki.
- Neander-Nilsson, Sanfrid (1934): *Möte med Tredje Riket*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Pennanen, Jarno (1970a): *Tervetultua tervehdenä. Jarnon saaga I*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.

- Pennanen, Jarno (1970b): *Tervetultua tervemenoa. Jarnon saaga II*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Reich, Wilhelm [1933]: *Fasismän massapsykologia* (saksankielinen alkuteos *Massenpsychologie des Faschismus*, viitattu käännöksen painokseen 1982). Otava: Helsinki.
- Rosenberg, Alfred (1942): *Utta Eurooppaa kohti. Puheita ja kirjoitelmia* (suomennettu saksan kielestä). Otava: Helsinki.
- Rust, Bernhard (1941): ”Koulukasvatus kolmannessa valtakunnassa” (saksankielisen artikkelin suomennos). Kokoelmateoksessa *Saksan tie*. Otava: Helsinki.
- Scholtz-Klink, Gertrud (1941): ”Naisen tehtävä uudessa Saksassa” (saksankielisen artikkelin suomennos). Kokoelmateoksessa *Saksan tie*. Otava: Helsinki.
- Sillanpää, F. E. (1938): ”Joulukirje diktaattoreille”. *Suomen sosialidemokraatti* 24.12.1938.
- Sormunen, Eino (1936): *Selvyyttä kohti. Kulttuurikriittillisiä tutkimuksia*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Sormunen, Eino (1938): *Selvyyttä kohti II. Kulttuurikriittillisiä tutkimuksia*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Sormunen, Eino (1940): *Selvyyttä kohti III. Kulttuurikriittillisiä tutkimuksia*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki.
- Speer, Albert [1969]: *Inside the Third Reich* (saksankielinen alkuteos *Erinnerungen*, viitattu käännöksen painokseen 1970). The Macmillan Company: London.
- Stenius, Göran (1937): *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland*. Söderström: Helsingfors.
- Stolpe, Sven (1936): ”Unga nazistdiktare”. *Bonniers Litterära Magasin* 9/1936. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.
- Sudoplatov, Pavel (1994): *Stalinin erikoistehtävissä. Kiusallisen todistajan muistelmat*. (englanninkielinen alkuteos *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster*, 1994). Toimittaneet Anatoli Sudoplatov, Jerrold L. Schecter ja Leona P. Schecter. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Talvio, Maila (1933): ”Siniset kodit sinisen taivaan alla”. *Suomen Kuvalehti* 51–52/1933. Helsinki.
- Teljo, Jussi (1936): ”Poliittinen matkakuvauus” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Suomalainen Suomi* 6/1936. Valiolehdet: Helsinki.
- Teljo, Jussi (1938): ”Matka onnellisten saarille” (arvostelu teoksista *Lähtö ja loitsu ja Risti ja bakaristi*). *Suomalainen Suomi* 9/1938. Valiolehdet: Helsinki.
- Vaaskivi, T. (1937a): *Vaistojen kapina. Modernin ihmisen kriisi*. Ihminen ja maailma. Gummeruksen tietosarja N:o 3. Gummerus: Jyväskylä.
- Vaaskivi, T. (1937b): ”Kolmas valtakunta ja sen mytologinen tulkintakoe” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Valvoja-Aika* 2/1937. Päätoimittaja Rafael Koskimies. Helsinki.
- Vaaskivi, T. (1938): *Huomispäivän varjo. Länsimaiden tragedia*. Ihminen ja maailma. Gummeruksen tietosarja N:o 5. Gummerus: Jyväskylä.
- Vaaskivi, T. (1940): *Rooman tie. Matkakuvia*. Gummerus: Jyväskylä.
- Vala, Erkki (1928): ”Taiteen vapauttaminen”. *Tulenkantajat*, näyttenumero. Tulenkantajain osakeyhtiö: Helsinki.
- Vala, Erkki (1933): ”Tulenkantajain vaiheet 1924–32. Historiikkia ja käsitteiden selvittelyä”. Erkki Valan esitelmä Tulenkantajain Seuran vuosikokouksessa. *Tulenkantajat* 6/1933. Tulenkantajain Seura: Helsinki.
- Vala, Katri (1933): ”Pieni sinimusta runoilijaprofessori” (nimimerkillä ”Pekka”). *Tulenkantajat* 25/1933. Tulenkantajain Seura: Helsinki.
- Viljanen, Lauri (1929): ”Nykyaikaa etsimässä” (arvostelu teoksesta *Nykyaikaa etsimässä*). *Helsingin Sanomat* 23.6.1929.
- Viljanen, Lauri (1936): *Taisteleva humanismi. Kulttuurikriittillisiä ääriiviivoja Goethestä nykypäivään*. Karisto: Hämeenlinna.
- Voipio, Anni (1937): ”Ominpäin ja Olavi Paavolaisenkin kanssa kolmannen valtakunnan vieraana. Kirjekortti Olavi Paavolaiselle”. *Suomen Nainen* 1/1937. Kokoomuksen naisten liitto: Helsinki.
- Waltari, Mika (1936): ”Paavolainen näkee uuden maailman” (arvostelu teoksesta *Kolmannen Valtakunnan vieraana*). *Maa-seudun Tulevaisuus* 12.12.1936.
- Waltari, Mika (1980): *Kirjailijan muistelmaa*. Toimittanut Ritva Haavikko. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Ylinen, Arvo (1940): ”Teollisuutemme kehittämisestä”. Puhekokoelmassa *Nouseva Suomi. Mitä se on? Mihin se pyrkii?* Nousevan Suomen julkaisuja – N:o 1. Nouseva Suomi: Helsinki.

Tutkimuskirjallisuus

- Ahonen, Sirkka (2004): ”Historia – sittenkin tuomari?” *Historiallinen aikakauskirja* 2/2004. Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto: Helsinki.
- Almgren, Birgitta (2007): ”Tystnad och åsiktsneutralitet som vetenskaplig svensk standard. Svenska lärosäten i skuggan av nazismen”. Andersson, Lars M. & Tydén, Mattias (red.): *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Dialogos: Stockholm.
- Aly, Götz [2005]: *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (saksankielinen alkuteos *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, viitattu käännöksen painokseen 2007). Metropolitan Books: New York.
- Andrew, Dudley & Ungar, Steven (2005): *Popular Front Paris and the Poetics of Culture*. Harvard University Press: Cambridge and London.
- Arendt, Hannah (1951): *The origins of totalitarianism*. Harcourt: San Diego.
- Arthurs, Joshua (2012): *Excavating Modernity: The Roman Past in Fascist Italy*. Cornell University Press: Ithaca and London.
- Baudet, Henri [1959]: *Paradise on Earth. Some Thoughts on European Images of Non-European Man* (hollanninkielinen alkuteos *Het Paradijs op Aarde*, viitattu käännöksen painokseen 1965). Yale University Press: New Haven.
- Caine, Barbara (2010): *Biography and History*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York.
- Castrén, Paavo (2000): ”Benito Mussolini ja Rooman rakennusohjelma 1922–1943”. Härmänmaa, Marja & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Clark, Katerina (1995): *Petersburg: Crucible of Cultural Revolution*. Harvard University Press: Cambridge and London.
- Clark, Katerina (2011): *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Harvard University Press: Cambridge and London.
- Clark, Katerina & Dobrenko, Evely (2007): *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953*. Yale University Press: New Haven and London.
- Clark, Katerina & Schlögel, Karl (2008): ”Mutual Perceptions and Projections: Stalin's Russia in Nazi Germany – Nazi Germany in the Soviet Union”. Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press: Cambridge et al.
- Clayton, Lawrence A. (2011): *Bartolome de las Casas and the Conquest of the Americas*. Wiley-Blackwell: Chichester.
- Cull, Nicholas J. (2008): ”Public Diplomacy: Taxonomies and Histories”. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1. Sage Publications: London.
- D’Altroy, Terence N. [2002]: *The Incas* (viitattu painokseen 2003). Blackwell Publishing: Malden et al.
- David-Fox, Michael (2006): ”Leftists versus Nationalists in Soviet–Weimar Cultural Diplomacy: Showcases, Fronts, and Boomerangs”. Gross Solomon, Susan (ed.): *Doing Medicine Together: Germany and Russia between the Wars*. University of Toronto Press: Toronto.
- David-Fox, Michael (2012): *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford University Press: New York.
- De Grand, Alexander J. [1995]: *Fascist Italy and Nazi Germany. The ‘fascist’ style of rule* (viitattu painos 2004). Routledge: New York and London.
- Degtjarev, Klim & Kolpakidi, Aleksandr (2009): *Vnešnjaja razvedka SSSR*. Janza/Eksmo: Moskva.
- Duggan, Christopher [2012]: *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy* (viitattu painokseen 2013). Oxford University Press: Oxford.
- Durham, Martin (1998): *Women and Fascism*. Routledge: London.
- Eatwell, Roger [1995]: *Fascism. A History* (viitattu painos 2003). Pimlico: London.
- Eatwell, Roger (2006a): ”The Concept and Theory of Charismatic Leadership”. *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 2. Taylor and Francis: Abingdon and New York.
- Eatwell, Roger (2006b): ”Explaining Fascism and Ethnic Cleansing: The Three Dimensions of Charisma and the Four Dark Sides of Nationalism”. *Political Studies Review*, Vol. 4, No. 3. Political Studies Association: London.
- Ekberg, Henrik (1991): *Führerns trogna följeslagare – den finländska nazismen 1932–1944*. Schildts: Helsingfors.
- Engman, Max (2007): *Raja. Karjalankannas 1918–1920*. WSOY: Helsinki.
- Evans, Richard J. [2005]: *The Third Reich in Power 1933–1939* (viitattu painos 2006). Penguin Books: London.
- Fest, Joachim C. [1963]: *The Face of the Third Reich. Portraits of the Nazi Leadership* (saksankielinen alkuteos *Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft*, viitattu käännöksen painokseen 1999). Da Capo Press: New York.
- Fest, Joachim C. [1973]: *Hitler* (saksankielinen alkuteos *Hitler. Eine Biographie*, viitattu käännöksen painokseen 1974).

- Weidenfeld and Nicholson: London.
- Figes, Orlando (2002): *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*. Picador: New York.
- Figes, Orlando [2007]: *Kuiskaajat. Ihmiskohtaloita Stalinin Neuvostoliitossa* (englanninkielinen alkuteos *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, viitattu käännöksen painokseen 2011). Siltala: Helsinki.
- Fitzpatrick, Sheila (2008): "Australian visitors to the Soviet Union: The view from the Soviet side". Fitzpatrick, Sheila & Rasmussen, Carolyn (eds.): *Political Tourists: Travellers from Australia to the Soviet Union in the 1920s–1940s*. Melbourne University Press: Melbourne.
- Frigård, Johanna (2008): *Alastomuuden oikeutus. Julkistettujen alastonvalokuvien moderneja ideoita Suomessa 1900–1940*. Bibliotheca Historica 114. Suomen Valokuvataiteen museon julkaisuja 23. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Suomen valokuvataiteen museo: Helsinki.
- Fritzsche, Peter & Hellbeck, Jochen (2008): "The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany". Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press: Cambridge et al.
- Fulbrook, Mary (2002): *Historical Theory*. Routledge: London and New York.
- Furet, François & Nolte, Erich [1998]: *Fascism and Communism* (ranskankielinen alkuteos *Fascisme et communisme*, viitattu käännöksen painokseen 2004). European Horizons. University of Nebraska Press: Lincoln and London.
- Gadamer, Hans-Georg [1986/1987]: *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tietessä ja filosofiassa* (saksankieliset alkuperäistekstit julkaistu teoksen *Gesammelte Werke* osissa 2 ja 4, viitattu suomeksi ilmestyneen teoksen painokseen 2004). Vastapaino: Tampere.
- Ganson, Barbara (2003): *The Guarani Under Spanish Rule in the Rio de la Plata*. Stanford University Press: Stanford.
- Gay, Peter (2008): *Modernism. The Lure of Heresy from Baudelaire to Beckett and Beyond*. W. W. Norton & Company: New York and London.
- Gentile, Emilio [1993]: *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* (italiankielinen alkuteos *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia Fascista*, viitattu käännöksen painokseen 1996). Harvard University Press: Cambridge and London.
- Gentile, Emilio [2001]: *Politics as Religion* (italiankielinen alkuteos *Le religioni della politica: Fra democrazie e totalitarismi*, viitattu käännöksen painokseen 2006). Princeton University Press: Princeton.
- Gentile, Emilio (2005): "Political Religion: A Concept and its Critics – A Critical Survey". *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 6, No. 1. Routledge: London.
- Gerner, Kristian (2008): "Kommunistiska berättelser i Sverige – en fråga om tro". Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.): *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*. Nordic Academic Press: Lund.
- Geyer, Michael (2008): "Introduction: After Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared". Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press: Cambridge et al.
- Gori, Gigliola (2004): *Italian Fascism and the Female Body. Sport, Submissive Women and Strong Mothers*. Sport in the Global Society. Routledge: New York.
- Grant, Susan (2012): *Physical Culture and Sport in Soviet Society. Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*. Routledge: New York and London.
- Gregor, A. James (2005): *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*. Princeton University Press: Princeton and Oxford.
- Griffin, Roger [1991]: *The Nature of Fascism* (viitattu painokseen 2006). Routledge: London and New York.
- Griffin, Roger (2007): *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York.
- Griffiths, Richard [1980]: *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933–39* (viitattu painokseen 1983). Oxford University Press: Oxford.
- Haataja, Lauri (1997): "Sotavaltion etulinjaan". Roiko-Jokela, Heikki & Seppänen, Heikki (toim.): *Etelän tien kulkija – Vilho Helanen*. Atena: Jyväskylä.
- Hagenloh, Paul (2009): *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941*. Woodrow Wilson Center Press & The Johns Hopkins University Press: Washington, D.C. and Baltimore.
- Halmesvirta, Anssi (2011): "The New Spartans: The Nazi Cult at the Nuremberg Party Congress in 1936 Seen through Finnish Eyes". Halmesvirta, Anssi (toim.): *Cultic Revelations: Cult Personalities and Phenomena*. Historietti: Joensuu.
- Hapuli, Ritva (1992): "Ja huulissa pari pisaraa verta: Vampyyri kohtalokkaan naisen kuvastossa". Onnela, Tapio (toim.): *Vampyyrinainen ja Kenkuunniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 574, Olavi Paavolainen -projektin julkaisuja 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.

- Hapuli, Ritva (1995): *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 628. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Hapuli, Ritva (2003a): ”Naisten huoneet”. Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Hapuli, Ritva (2003b): *Ulkomailla. Maailmansotien välinen maailma suomalaisnaisten silmin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 911. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Hapuli, Ritva (2008): *Matkalla kotona. Kyllikki Villan matkapäiväkirjoista*. Faros: Turku.
- Hapuli, Ritva (2012a): ”Lukijalle”. Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Hapuli, Ritva (2012b): ”Sinisen kukan etsijät”. Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Hapuli, Ritva & Mäkinen, Katriina & Paavolainen, Paula & Immonen, Kari (1990): ”Esipuhe”. Paavolainen, Olavi: *Nyky-aikaa esimässä. Esseitä ja Pakinoita* (1. painos 1929). Otava: Helsinki.
- Haynes, John Earl & Klehr, Harvey & Vassiliev, Alexander (2009): *Spies: The Rise and Fall of the KGB in America*. Yale University Press: New Haven and London.
- Heikkilä, Pauli (2006): ”Meillä jo nyt on kaksi isänmaata, omamme ja Europa’. Eurooppalaisuus suomalaisessa keskustelussa maailmansotien välisenä aikana”. Moilanen, Laura-Kristiina & Sulkunen, Susanna (toim.): *Aika ja identiteetti. Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Historiallinen Arkisto 123. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Heikkilä, Pauli (2007): ”Olympiatuli Berliinissä – Tulenkantajat Suomessa”. Roiko-Jokela, Heikki & Sironen, Esa (toim.): *Vanhat mestarit*. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2007. Minerva: Helsinki.
- Heinonen, Reijo E. (1993): ”Uskonnon kieli kansallissosialistisen politiikan palveluksessa”. Koskimäki, Paula (toim.): *Ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista* (julkaistu samassa niteessä Olavi Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraina* -teoksen 7. painoksen kanssa). Otava: Helsinki.
- Helmreich, Ernst Christian (1979): *The German Churches under Hitler. Background, Struggle, and Epilogue*. Wayne State University Press: Detroit.
- Hemming, John [1978]: *Red Gold: The Conquest of the Brazilian Indians* (viitattu painokseen 1987). Papermac: London and Basingstoke.
- Hernberg, Eira (1989): *Aitoo ihmistä esimässä. Ihmisenä olemisen ongelma Tito Collianderin tuotannossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 503. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Hiedanniemi, Britta (1980): *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Otava: Helsinki.
- Hietala, Marjatta (2006): ”Tutkijat ja Saksan suunta”. Hietala, Marjatta (toim.): *Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkimuksen kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana*. Historiallinen Arkisto 121. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Hoffmann, David L. (2011): *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Cornell University Press: Ithaca.
- Hoffmann, David L. & Timm, Annette F. (2008): ”Utopian Biopolitics: Reproductive Policies, Gender Roles, and Sexuality in Nazi Germany and the Soviet Union”. Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press: Cambridge et al.
- Hollander, Paul (1981): *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978*. Oxford University Press: New York.
- Holmlund, Carl-Johan (1992): ”Olavi Paavolainen – Travemünden kirjeenvaihtaja”. *Tiedepolitiikka* 2/1992. Edistysellinen tiedeliitto: Helsinki.
- Hüppauf, Bernd (1990): ”The Birth of Fascist Man from the Spirit of the Front: From Langemarck to Verdun”. Milfull, John (ed.): *The Attractions of Fascism. Social Psychology and Aesthetics of the ‘Triumph of the Right’*. Berg: New York, Oxford and Munich.
- Huhtanen, Päivi (1984): ”1930-luvun kirjallinen keskustelu”. Juutila, Ulla-Maija & Lappalainen, Päivi & Saarenheimo, Kerttu (toim.): *Hurma ja paatos. Näkökulmia 1920- ja 1930-luvun kirjallisuuteen*. Kirjallisuuden ja musiikkitieteen laitos; Sarja A; N:o 9. Turun yliopisto: Turku.
- Hyrkkänen, Markku (2002): *Aatehistorian mieli*. Vastapaino: Tampere.
- Hyytiä, Osmo (2012): *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939*. Minerva: Helsinki.
- Häggman, Kai (2001): *Piispankadulta Bulevardille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki.
- Häggman, Kai (2003): *Avarammille aloille, väljemmille vesille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1940–2003*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki.

- Häikiö, Martti (2010a): *V.A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 1. Lehtimies, runoilija, professori 1885–1938*. WSOY: Helsinki.
- Häikiö, Martti (2010b): *V.A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 2. Taisteleva kirjallinen patriarkka 1939–1962*. WSOY: Helsinki.
- Härmänmaa, Marja (1998): ”Lentävä sankari: Marinetti, futuristinen ja uusi fasistinen italialainen”. Härmänmaa, Marja & Mattila, Markku (toim.): *Uusi uljas ihminen eli modernin pimeä puoli*. Gummerus: Jyväskylä.
- Härmänmaa, Marja (2000): ”Kivinen tie Roomaan. Klassismin myötä- ja vastoinkäymiset Mussolinin Italiassa”. Härmänmaa, Marja & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Häyry, Matti (1990): ”Fasismi ja muutoksen metafysiikka – Giovanni Gentilen aktualistinen idealismi Mussolinin Italian valtionfilosofiana”. Halonen, Ilpo ja Häyry, Heta (toim.): *Muutos. Suomen Filosofisen Yhdistyksen Helsingissä 14.–15.1.1988 järjestämän kollokvion esitelmät*. Suomen Filosofinen Yhdistys: Helsinki.
- Ihanus, Juhani (1994): *Vietit vai henki.Psykoanalyysin varhaisvaiheet Suomessa*. Yliopistopaino: Helsinki.
- Ihanus, Juhani (1999): ”Jos sinä likaat ja turmelet, niin minä puhdistan, kirkastan ja jalostan!” eli viettien teologinen puhdistus ja kulttuuritaistelu 1930-luvun Suomessa”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 758. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Ihonen, Markku (1992): *Museovaatteista historian valepukuun. T. Vaaskivi ja suomalaisen historiallisen romaanin murros 1930–1940-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 573. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Immonen, Kari (1987): *Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39*. Otava: Helsinki.
- Immonen, Kari (1997): ”Älymystön sitoutumisen monet kasvot”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Immonen, Kari (2011): ”Historia ihmisessä”. Laine, Silja & Leskelä-Kärki, Maarit & Kallioniemi, Kari & Kiiskinen, Harri & Paju, Petri & Rantala, Heli (toim.): *Historian aikakoneessa. onnitelukurja Hannu Salmelle*. K&H-kustannus: Turku.
- Immonen, Kari (2012): ”Olavi Paavolainen ja nykyaika”. Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki
- Immonen, Kari & Mäkinen, Katriina & Onnela, Tapio (1992) ”Kaksikymmenluku – oliko sitä”. Onnela, Tapio (toim.): *Vampyyrinainen ja Kenkuunniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 574, Olavi Paavolainen -projektin julkaisuja 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Jangfeldt, Bengt [2007]: *Panoksena elämä. Majakovski ja hänen piirinsä* (ruotsinkielinen alkuteos *Med livet som insats. Berättelsen om Vladimir Majakovskij och hans krets*, viitattu käännöksen painokseen 2008). Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki.
- Johnston, Timothy (2011): *Being Soviet: Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953*. Oxford University Press: Oxford.
- Jokisalo, Jouko (1995): *Kansallissosialismin ideologia*. Snellman-instituutti: Kuopio.
- Jokisipilä, Markku & Könönen, Janne (2013): *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Otava: Helsinki.
- Jonas, Michael (2010): *Kolmannen valtakunnan lähettiläs. Wipert von Blücher ja Suomi* (saksankielinen alkuteos *Wipert von Blücher und Finnland. Alternativpolitik und Diplomatie im 'Dritten Reich'*, 2009). Ajatus Kirjat / Gummerus: Helsinki.
- Jussila, Osmo (1990): *Suomen tie 1944–1948. Miksi siitä ei tullut kansandemokratiaa*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Jussila, Osmo (2006): ”Suomen historia Suur-Suomessa”. Jokisipilä, Markku & Niemi, Mari K. (toim.): *Entäs jos... Lisää vaihtoehtoja Suomen historiaa*. Ajatus Kirjat: Helsinki.
- Jyränki, Antero (2003): ”Esipuhe”. Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Järvelä, Juha (2013): *Kaksi maailmaa? Sukupuoli Mika Waltarin kirjailijakuvassa, teksteissä ja niiden vastaanotossa 1925–1939*. Jyväskylä Studies in Humanities 206. Jyväskylän yliopisto: Jyväskylä.
- Kaartinen, Marjo (2004): *Neekerikammo. Kirjoituksia vieraan pelosta*. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Kaartinen, Marjo (2012): ”Ajan kaos. Olavi Paavolainen ja neekerikysymys”. Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Kalela, Jorma (2000): *Historiantutkimus ja historia*. Gaudeamus: Helsinki.
- Kalela, Jorma (2012): *Making History: The Historian and the Uses of the Past*. Palgrave Macmillan: Basingstoke.

- Kallis, Aristotle (2011): "Framing' Romanità: The Celebrations for the Bimillenario Augusteo and the Augusteo–Ara Pacis Project". *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 4. Sage Publications: London.
- Kanerva, Jukka (1987): An Eye Looking at the Masses. "On Olavi Paavolainen's Method of Examining the Process of Politics". Kanerva, Jukka & Palonen, Kari (toim.): *Transformation of Ideas on a Periphery. Political Studies in Finnish History*. Books from the Finnish Political Science Association, No. 6. Finnish Political Science Association: Helsinki.
- Karila, Matti-Juhani (2010): "Rauhankeväät museokadulla". *Parnasso* 2/2010. Kuvalehdet: Helsinki.
- Karkama, Pertti (1990): "Modernismin haasteet". Takala, Tuija & Hyvärinen, Juha (toim.): *Tutkielmia suomalaisesta modernismista*. Taiteiden tutkimuksen laitos; Sarja A; N:o 21. Turun yliopisto: Turku.
- Karkama, Pertti (1999): "Runoilija ideologina. V. A. Koskenniemen poliittiset näkemykset 1930-luvulla". Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 758. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (1997): "Johdanto. Sivistyneistö ja älymystö Suomessa". Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Karlsön, Klas-Göran (2008): "Sankt Petersburg i det svenska historiemedvetandet". Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.): *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*. Nordic Academic Press: Lund.
- Katainen, Elina (2013): *Vapaus, tasa-arvo, toverillinen rakkaus. Perheen, kotitalouden ja avioliiton poliittisointi suomalaisessa kommunistisessa liikkeessä ennen vuotta 1930*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura: Helsinki.
- Kenez, Peter (1985): *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge University Press: Cambridge et al.
- Kershaw, Ian [1987]: *The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich* (viitattu painokseen 2001). Oxford University Press: Oxford.
- Kershaw, Ian (1998): *Hitler 1889–1936: Hubris*. Penguin Books: Harmondsworth.
- Kershaw, Ian (2000): *Hitler 1936–1945: Nemesis*. Penguin Books: Harmondsworth.
- Keys, Barbara (2003): "Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s". *Journal of Contemporary History*, Vol. 38, No. 3, "Sport and Politics". Sage Publications: London.
- Kettunen, Pauli (1993): "Vapauttava työ suoritusyhteisössä". Koskimäki, Paula (toim.): Ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista (julkaistu samassa niteessä Olavi Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksen 7. painoksen kanssa). Otava: Helsinki.
- Kinnunen, Tiina (1993): "Minun valtiossani äiti on tärkein kansalainen". Koskimäki, Paula (toim.): Ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista (julkaistu samassa niteessä Olavi Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksen 7. painoksen kanssa). Otava: Helsinki.
- Kitunen, Eero (2007): "Romanttisista sankareista teräksisiin sotilaisiin. Uusi ihminen ensimmäisessä maailmansodassa ja kansallissosialistisessa Saksassa". Lindgren, Klaus (toim.): *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2007*. Helsingin ja Turun yliopistot: Helsinki.
- Kivistö, Sari (2012): "Nykyajan spartalaiset. Antiikin esikuvallisuus Olavi Paavolaisen tuotannossa". Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Knight, Claire (2012): "Mrs Churchill Goes to Russia: The Wartime Gift-Exchange between Britain and the Soviet Union". Cross, Anthony (ed.): *A People Passing Rude: British Responses to Russian Culture*. Open Book Publishers: Cambridge.
- Koivisto, Hanne (1992): "Kaksi Amerikkaa. Suomenkielisten kulttuuripiirien suhde amerikkalaisuuteen 1920-luvulla". Onnela, Tapio (toim.): *Vampyyrinainen ja Kenkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 574, Olavi Paavolainen -projektin julkaisuja 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Koivisto, Hanne (1993): "Suomi ja Eurooppa. Piirteitä kansallisen identiteetin etsinnästä Suomessa 1920- ja 1930-luvulla". Tuhkanen, Toti & Piispala, Elisa & Virtanen, Keijo (toim.): *Keskusteluja professorin kanssa. Veikko Litzen 60 vuotta 1.12.1993*. Turun yliopiston Historian laitoksen julkaisuja n:o 28. Turku.
- Koivisto, Hanne (1995): "Ihmisyryhmä, jossa moraali ja äly yhtyvät: Intellektuellin käsitteestä". Rossi, Leena & Koivisto, Hanne (toim.): *Monta tietä menneisyyteen*. Turun yliopiston historian laitos / Julkaisuja n:o 33. Turun yliopisto / Kulttuurihistoria: Turku.
- Koivisto, Hanne (1997): "'Vaaksan verran ennen muuta ihmiskuntaa' – vasemmistointellektuellin käsityksiä tehtävästään ja asemastaan suomalaisella 1930-luvulla". Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Koivisto, Hanne (2000): "Miesintellektuelli ja rakastamisen vaikeus. Raoul Palmgrenin tulkinta rakkauden mahdollisuuksista 1930-luvun Suomessa". Immonen, Kari & Hapuli, Ritva & Leskelä, Maarit & Vehkalahti, Kaisa (toim.): *Modernin lumo ja pelko. Kymmenen kirjoitusta 1800–1900-lukujen vaihteen sukupuolisuudesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.

- Koivisto, Hanne (2003): ”Intellektuelli modernina yksilönä – vasemmistoälymystön omakuva 1930-luvun Suomessa”. Terho, Henri (toim.): *Hetkiä historiassa* (2. osittain korjattu painos). Cultural history – Kulttuurihistoria 2. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Koivisto, Hanne (2010): ”Taiteilijat ja intellektuellit kommunistisessa liikkeessä – keskustelua individualismin ja kollektiivisuuden jännitteestä”. Rantala, Heli & Ollitervo, Sakari (toim.): *Kulttuurihistoriallinen katse*. Cultural History – Kulttuurihistoria 8. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Koivisto, Hanne (2013): ”Lasken vahvojen sydänten kaapelin yli vapisevan maailman’. Kaisu-Mirjami Rydbergin kansainvälisyys ja tulkinnat tasa-arvosta”. Ollila, Anne & Saarelainen, Juhana (toim.): *Kosmopoliittisuus, monikulttuurisuus, kansainvälisyys. Kulttuurihistoriallisia näkökulmia*. Cultural History – Kulttuurihistoria 11. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Kortti, Jukka (2013): *Ylioppilaslehden vuosisata*. Gaudeamus: Helsinki.
- Koskimäki, Paula (1992): ”Mahdollisuuksien valtatiet”. Onnela, Tapio (toim.): *Vampyyrinainen ja Kenkuunniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 574, Olavi Paavolainen -projektin julkaisuja 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Koskimäki, Paula (1993): ”Aikalaisten arvioita. Paavolaisen reportaasin vastaanotto Suomessa ja Ruotsissa”. Koskimäki, Paula (toim.): Ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista (julkaistu samassa niteessä Olavi Paavolaisen *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksen 7. painoksen kanssa). Otava: Helsinki.
- Krekola, Joni (2006): *Sjalinismin lyhyt kurssi. Suomalaiset Moskovan Lenin-koulussa 1926–1938*. Bibliotheca Historica 105. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Kunnas, Tarmo (2013): *Fasismien lumous. Eurooppalainen älymystö Mussolinin ja Hitlerin politiikan tukijana*. Atena: Jyväskylä.
- Kuparinen, Eero (1998): ”Für Führer, Volk und Vaterland’ – tavoitteena kansallissosialistinen ihminen”. Härmänmaa, Marja & Mattila, Markku (toim.): *Uusi uljas ihminen eli modernin pimeä puoli*. Gummerus: Jyväskylä.
- Kuparinen, Eero (1999): *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia*. Atena: Jyväskylä.
- Kuparinen, Eero (2000): ”Tavoitteena loistava menneisyys – klassismi Hitlerin Saksassa”. Härmänmaa, Marja & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Kuusi, Matti (1959): ”1930-luvun kirjallisuus. Kirjallisuutemme vuosikymmenet III”. *Parnasso* 1/1959. Suomen Kulttuurirahasto: Helsinki.
- Laamanen, Ville (2006a): *Vaistojen ja järjen taistelu. Olavi Paavolainen totalitarististen ihmiskäsitysten tulkittuna 1930-luvulla*. Poliittisen historian tutkimuksia 30. Turun yliopisto: Turku.
- Laamanen, Ville (2006b): ”Triumfi ennen naista’ – Olavi Paavolainen ja sukupuolikäsitykset totalitaristisissa ideologioissa”. Jokisipilä, Markku (toim.): *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2006*. Helsingin ja Turun yliopistot: Turku.
- Laamanen, Ville (2007): ”Jaakopinpaini ilmestysenkelin kanssa – Olavi Paavolaisen ja totalitaristisen kulttuurin kohtaaminen”. *Läbde. Historiatieteellinen aikakauskirja 2007*. Labyrintti ry.: Joensuu.
- Laamanen, Ville (2010a): ”Euroopan ideologiset rintamalinjat suomalaisin silmin”. Railo, Erkka & Laamanen, Ville (toim.): *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. Edita: Helsinki.
- Laamanen, Ville (2010b): ”Olavi Paavolainen, a Finnish writer with a vision of the reformatory force of fascism”. Sandu, Traian (dir.): *Vers un profil convergent des fascismes? ”Nouveau consensus” et religion politique en Europe centrale*. Cahiers de la Nouvelle Europe. Collection du Centre Interuniversitaire d’Études Hongroises N°12. Université Sorbonne Nouvelle – Paris 3 / Editions L’Harmattan: Paris.
- Laamanen, Ville (2012): ”Katsojana Nürnbergissä”. Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Laine, Silja (2011): *Pilvenpiirtäjäkysymys. Urbaani mielikuviutus ja 1920-luvun Helsingin ääriviivat*. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Laitinen, Kai (1961): ”Olavi Paavolainen. Kirjailijankuvan ääriviivoja”. Paavolainen, Olavi: *Valitut teokset I*. Otava: Helsinki.
- Laitinen, Kai (1984): Suomen kirjallisuus 1920- ja 1930-luvulla. Yleispiirteitä ja taustaa. Juutila, Ulla-Maija & Lappalainen, Päivi & Saarenheimo, Kerttu (toim.): *Hurma ja paatos. Näkökulmia 1920- ja 1930-luvun kirjallisuuteen*. Kirjallisuuden ja musiikkitieteen laitos; Sarja A; N:o 9. Turun yliopisto: Turku.
- Lappalainen, Päivi (1990): ”Koko Euroopalle sa kättä annat.’ Tulenkantajien kosmopoliittisuus ja sen yhteys modernismiin”. Takala, Tuija & Hyvärinen, Juha (toim.): *Tutkielmia suomalaisesta modernismista*. Taiteiden tutkimuksen laitos; Sarja A; N:o 21. Turun yliopisto: Turku.
- Lappalainen, Päivi (1997): ”Naisintellektuellin ehdot ja mahdollisuudet”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Älymystön jäljillä*. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Lassila, Pertti (1987): *Uuden aikakauden runous. Ekspressionistinen tematiikka 1910- ja 1920-luvun suomenkielisessä lyriikassa*. Otava: Helsinki.

- Lassila, Pertti (1996): ”Aivan uskomaton vapautuneisuuden tunne’ – nuorvoimallisuus ja ensimmäisen tasavallan nuoruus”. Hiidenheimo, Silja (toim.): *Ikaroksen perilliset. NVL:n 75-vuotisjulkaisu*. WSOY: Helsinki.
- Lazitch, Branko & Drachkovitch, Milorad M. (1986): *Biographical Dictionary of the Comintern: New, Revised, and Expanded Edition*. Hoover Institution, Stanford University: Stanford.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko (1990): *Kirja koko elämä. Gummeruksen kustannustoiminnan historia*. Gummerus: Jyväskylä.
- Leskelä-Kärki, Maarit (2006): *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1085. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Leskelä-Kärki, Maarit (2012): ”Samastumisia ja etäännyttämiä. Elämäkerta historiantutkimuksen kysymyksenä”. Nivala, Asko & Mähkä, Rami (toim.): *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. Cultural History – Kulttuurihistoria 10. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- Levine, Robert M. (1970): *The Vargas Regime. The Critical Years, 1934–1938*. Columbia University Press: New York and London.
- Levitas, Ruth [1990]: *The Concept of Utopia* (viitattu painokseen 2010). Peter Lang: Bern et al.
- Lilla, Mark (2001): *The Reckless Mind: Intellectuals in Politics*. New York Review Books: New York.
- Loughlin, Michael B. (2001): ”Gustave Hervé’s Transition from Socialism to National Socialism: Another Example of French Fascism?” *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 1. Sage Publications: London.
- Lubrich, Oliver [2004]: ”Journeys to the End of the Night”. Lubrich, Oliver (ed.): *Travels in the Reich, 1933–1945: Foreign Authors Report from Germany* (saksankielinen alkuteos *Reisen ins Reich, 1933 bis 1945: Ausländische Autoren berichten aus Deutschland*, viitattu käännöksen painokseen 2010). The University of Chicago Press: Chicago and London.
- Lybäck, Holger (1950): *T. Vaaskivi. Ihminen ja kirjailija*. WSOY: Porvoo–Helsinki.
- Lähteenmäki, Maria (2009): *Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtumat 1911–1944*. Historiallisia Tutkimuksia 243. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Lämsälä, Heikki (2008): ”Tarina humanistisesta ja rauhanomaisesta natsi-Saksasta. V.A. Koskenniemen matkakirja Havaintoja ja vaikutelmia kolmannelta valtakunnasta”. *Nuori Voima* 4/2008. Nuoren Voiman Liitto: Helsinki.
- Majander, Mikko (2012): ”Ahmatovasta Arbatin lapsiin”. Majander, Mikko & Rentola, Kimmo (toim.): *Ei ihan teorian mukaan*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura / Yhteiskunnallinen arkistoesäitiö: Helsinki.
- Mann, Michael (2004): *Fascists*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Manninen, Juha (2007): ”Eino Kaila ja kolmas valtakunta”. *Tieteessä tapahtuu* 4/2007. Tieteellisten seurain valtuuskunta: Helsinki.
- Manninen, Ohto (2006): *Kerttu Nuorteva. Neuvostokaunotar vakoilujohtajana*. Edita: Helsinki.
- Martikainen, Elina (2010): ”‘Sotaa, sitä tarvitaan.’ Maria Jotunin kuvaus 1930-luvusta”. *Historiallinen aikakauskirja* 2/2010. Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto: Helsinki.
- Maser, Werner [1981]: *Adolf Hitlerin Taisteluni* (saksankielinen alkuteos *Adolf Hitler. Mein Kampf. Geschichte. Auszüge. Kommentare*, viitattu käännöksen painokseen 2008). Ajatus Kirjat: Helsinki.
- Mauriala, Vesa (2005): *Uutta aikaa esimässä. Individualismi, moderni ja kulttuurikritiikki tulenkantajien elämässä 1920- ja 1930-luvuilla*. Gaudeamus: Helsinki.
- Mazower, Mark [1998]: *Dark Continent: Europe’s Twentieth Century* (viitattu painokseen 1999). Penguin Books: London.
- Mertanen, Tomi (2011): ”Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet”. *Historisk Tidskrift för Finland* 4/2011. Historiska föreningen: Helsingfors.
- Mertanen, Tomi (2013): ”Kulttuurihanke aikansa kuvastajana. Suomalainen kulttuuriattasea Berliinissä välirauhan aikana”. *Historiallinen aikakauskirja* 3/2013. Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto: Helsinki.
- Michaud, Eric [1996]: *The Cult of Art in Nazi Germany* (ranskankielinen alkuteos *Un Art de l’Éternité: L’image et le temps du national-socialisme*, viitattu käännöksen painokseen 2004). Stanford University Press: Stanford.
- Mikkeli, Heikki (1999): ”Tornin pidot – korkokuva 30-luvusta?” Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 758. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Mosse, George L. (1996): *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. Oxford University Press: New York.
- Murtomäki, Veijo (2011): ”Jean Sibeliuksen suhteet natsi-Saksaan eurooppalaisessa kontekstissa”. *Musiikki* 3–4/2011. Musiikintutkimuksen oppiaine, Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö, Tampereen yliopisto: Tampere.
- Murtorinne, Eino (1972): *Risti hakaristin varjossa. Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Kolmannen valtakunnan aikana 1933–1940*. Avain-sarja nro 31. Kirjayhtymä: Helsinki.
- Mäkinen, Kari (1989): *Unelma jälkikristillisestä kulttuurista ja uskonnosta. Tulenkantajien oppositio kansankirkollista arvoa maailmaa vastaan 1924–1930*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 145. Suomen kirkkohistoriallinen seura: Helsinki.
- Mäkinen, Kari (2001): ”Olavi Paavolainen – kirkon vihollinenko?” *Bibliophilos* 3/2001. Bibliofilien seura: Helsinki.

- Mäkinen, Kari (2012): "Olavi Paavolaisen katse kuolemaan". Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Nevalainen, Pekka (2002): *Punaisen myrskyn suomalaiset. Suomalaisen paot ja paluumuutot idästä 1917–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 867. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Nordin, Svante (1994): *Fredrik Böök. En levnadsteckning*. Natur och Kultur: Stockholm (Borås).
- Ojakangas, Mika (2008): "Kansallissosialistinen Jumala. Katsaus Kolmannen valtakunnan poliittiseen teologiaan". *Poliitikka* 3/2008. Valtiotieteellinen yhdistys: Helsinki.
- Oksala, Teivas (2000): "Klassinen humanismi maailmansotien puristuksessa. Thomas Mann ja Lauri Viljanen". Härmänmaa, Maija & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Ollila, Anne (2010): "Yksilö ja yhteisö: kiista kontekstualisoimisesta". Rantala, Heli & Ollitervo, Sakari (toim.): *Kulttuurihistoriallinen katse*. Cultural History – Kulttuurihistoria 8. K&H, Turun yliopisto: Turku.
- O'Sullivan, Dónal (2010): *Dealing with the Devil: Anglo-Soviet Intelligence Cooperation During the Second World War*. Studies in Modern European History. Vol. 63 Peter Lang: New York et al.
- Overy, Richard [2004]: *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia* (viitattu painokseen 2005). Penguin Books: London et al.
- Paavolainen, Jaakko (1991): *Olavi Paavolainen – keulakuva*. Tammi: Helsinki.
- Paavolainen, Jaakko (2006a): "Biografisen tutkimuksen ongelmia". Kurth, Rami ja Soikkanen, Timo (toim.): *Yksilö ja yhteisö. Henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Poliittisen historian tutkimuksia 28. Turun yliopisto: Turku.
- Paavolainen, Jaakko (2006b): "Poliittisen elämäkertatutkimuksen ongelmia". Kurth, Rami ja Soikkanen, Timo (toim.): *Yksilö ja yhteisö. Henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Poliittisen historian tutkimuksia 28. Turun yliopisto: Turku.
- Paavolainen, Paula (1990): "Kollektiivin ihannoinnista synkkään yksinäisyyteen". *Bibliophilos* 3/1990. Bibliofilien seura: Helsinki.
- Paloposki, Hanna-Leena (2012): *Taidenäyttelyt Suomen ja Italian julkisissa kuvataidesubteissa 1920-luvulta toisen maailmansodan loppuun*. Valtion taidemuseo / Kuvataiteen keskusarkisto: Helsinki.
- Parvikko, Tuija (2002): "Aikalaisen arvostelukyky ja muistin politiikka". *Kosmopolis. Rauhan-, konfliktin- ja maailmanpolitiikan tutkimuksen aikakauslehti* 3/2002. Suomen rauhantutkimusyhdistys: Helsinki.
- Parvikko, Tuija (2007): "Päiväkirja poliittisena tekona: Olavi Paavolaisen Synkän yksinpuhelun poliittinen luenta". Kaakuriniemi, Tapani & Mykkänen, Juri (toim.): *Poliitiikan representaatio*. Valtiotieteellinen yhdistys: Helsinki.
- Paxton, Robert O. (2005): *The Anatomy of Fascism*. Penguin Books: London.
- Payne, Stanley G. (1995): *A History of Fascism, 1914–1945*. UCL Press: London.
- Pekkala, Pia (1996): "Matkasta toiseen: subjekti ja toinen Olavi Paavolaisen Lähdössä ja loitsussa". Hökkä, Tuula (toim.): *Naiskirja: kirjallisuudesta, naistutkimuksesta ja kulttuurista*. Helsingin yliopiston kotimaisen kirjallisuuden laitoksen julkaisuja 0784-3410; 8. KKL: Helsinki.
- Peltovuori, Risto (2005): *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia*. Historiallisia Tutkimuksia 223. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Pirinen, Hanna (2007): "'The Nordic concept' in relation to the arts. Politics and exhibition policy in the Third Reich". *Nordisk Museologi* 1/2007. Universitetet i Oslo et al.: Oslo.
- Polonsky, Rachel (2010): *Molotov's Magic Lantern. A Journey in Russian History*. Faber and Faber: London.
- Poewe, Karla & Hexham, Irving (2005): "Jakob Wilhelm Hauer's New Religion and National Socialism". *Journal of Contemporary Religion*, Vol. 20, No. 2. Routledge: London.
- Priestland, David (2009): *The Red Flag. Communism and the Making of the Modern World*. Allen Lane: London.
- Pylkkö, Pauli (1997): "Natsismi esikäsittellisenä elämyksenä". *Synteesi* 3/1997. Suomen Semiotiikan seura et al.: Helsinki.
- Pynttari, Veli-Matti (2011): "Vain tämä menettelytapa tuntuu tulokselliselta..." *Psykoanalyysi modernin aikakauden myyttinä T. Vaaskiven kulttuurikriitikkissä*. Turun yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja C, osa 312. Turun yliopisto: Turku.
- Pynttari, Veli-Matti (2012): "Paavolaisen pakomatka. Etäisyys, maanpakolaisuus ja kulttuurikriitikon katse". Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Pyykkö, Riitta (2012): "Olavi Paavolainen katsoo Venäjää". Hapuli, Ritva & Immonen, Kari & Niemelä, Pekka & Riikonen, H.K. (toim.): *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. BTJ Finland / Avain: Helsinki.
- Raitis, Harri (2003): "Olisiko reporterit voinut olla myös profeetta? Paavolainen Travemündessä". Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.

- Rajala, Panu (2008): *Unio Mystica. Mika Waltarin elämä ja teokset*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki.
- Ranki, Kristina (2008): ”Suomalainen fin-de-siècle: frankofiliaa ja frankofobiaa”. Clerc, Louis & Ranki, Kristina (toim.): *Suomalaisten Ranska. Kaunis tuntematon*. Ajatus Kirjat / Gummerus Kustannus Oy: Helsinki.
- Reck, Vera T. (1975): *Boris Pil'niak: A Soviet Writer in Conflict with the State*. McGill – Queen's University Press: Montreal and London.
- Reiners, Ilona (1997): ”Ruumiin politiikkaa: Olavi Paavolainen Kolmannen valtakunnan vieraana”. Mikkonen, Kai & Mäyrä, Ilkka & Siivonen, Timo (toim.): *Koneihminen: kirjoituksia kulttuurista ja fiktiosta koneen aikakaudella*. Atena: Jyväskylä.
- Rentola, Kimmo (1994): *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Rentola, Kimmo (2007): *Neuvostodiplomaatin loikkaus Helsingissä 1930*. Tutkimusraportti 2/2007. Suojelupoliisi: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (1990): *Mikä on essee?* Tietolipas 118. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (1995): *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 633. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (1996): ”Mikä teki Paavolaisesta Paavolaisen”. *Hiidenkivi: suomalainen kulttuurilehti* 3/1996. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura et al.: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (2003a): ”Olavi Paavolainen ja Ateena”. Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (2003b): ”Olavi Paavolainen ja eräitä muita Kanarian-kävijöitä”. Immonen, Kari ja Niemelä, Pekka (toim.): *Ystäväiltä ystäville. Riitta Pyykön julkakirja*. Olavi Paavolainen Seuran julkaisu no 3. Olavi Paavolainen Seura: Turku.
- Riikonen, H. K. (2006): ”Paavolainen, Olavi”. Klinge, Matti (toim.): *Suomen kansallisbiografia 7. Negri–Pöysti*. Studia Biographica 3:7. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Riikonen, H. K. (2012): ”L. A. Salavan satiirinen kuva dandystä”. YhteisKivistö, Sari & Riikonen, H. K.: *Satiiri Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1396 / Tiede. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Roberts, Geoffrey (2006): *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*. Yale University Press: New Haven and London.
- Rothstein, Sigurd (2005): ”Böök, Hellström och andra. Svenska resenärer i nazismens Tyskland 1933”. Brylla, Charalotta & Almgren, Birgitta & Kirsch, Frank-Michael (utg.): *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945*. Skrften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer Nr. 9. Universitæt Aalborg: Aalborg Ost.
- Rothstein, Sigurd (2009): ”På Tempelhofer Feld och i riksbyggmästarens rike: Gustaf Hellströms resereportage från Tyskland och Sovjetunionen”. Leopold, Lennart & Ström, Eva (red.): *Det var ingen tjugande idyll. Gustaf Hellström och hans tid*. Atlantis: Stockholm.
- Saarela, Tauno (1996): *Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923*. Kansan Sivistystyon Liitto: Helsinki.
- Saarela, Tauno (2008): *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*. Historiallisia Tutkimuksia 239. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Saarenheimo, Kerttu (1966): *Tulenkantajat. Ryhmän vaiheita ja kirjallisia teemoja 1920-luvulla*. WSOY: Porvoo–Helsinki.
- Said, Edward [1994]: *Ajattelevan ihmisen vastuu* (englanninkielinen alkuteos *Representations of the Intellectual*, viitattu käännoksen painokseen 2001). Loka-kirjat: Helsinki.
- Sallamaa, Kari (1994): *Kansanrintaman valo. Kirjailijaryhmä Kiilan maailmankatsomus ja esteettinen ohjelma vuosina 1933–1943*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 609. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Sallamaa, Kari (1999): ”Madonna infructuosa – T. Vaaskivi ja moderni ruumiillisuus”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 758. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Salmela, Mikko (1999): ”Eino Kaila ja Erik Ahlman 1930-luvun poliittis-yhteiskunnallisen kehityksen kulttuurifilosofisina tulkitsijoina”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 758. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Schlögel, Karl [2008]: *Moscow, 1937* (saksankielinen alkuteos *Terror und Traum. Moskau 1937*, viitattu käännoksen painokseen 2012). Polity Press: Cambridge and Malden.
- Schmid, Ulrich (2005): ”Style versus Ideology: Towards a Conceptualisation of Fascist Aesthetics”. *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 6, No. 1. Routledge: London.
- Schönpflug, Daniel (2007): ”Histoires croisées: François Furet, Ernst Nolte and a Comparative History of Totalitarian Movements”. *European History Quarterly*, Vol. 37 (April 2007). SAGE Publications: London, Thousand Oaks, CA, and New Delhi.

- Selén, Kari (1991): *Madame. Minna Craucherin levoton elämä*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Sevänen, Erkki (1997): ”Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat”. Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.): *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Tietolipas 151. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Sheehan, James J. (2008): *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*. Houghton Mifflin Company: Boston and New York.
- Shentalinsky, Vitaly [1993]: *The KGB's Literary Archive* (ranskankielinen alkuteos *La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du K.G.B.*, viitattu käännökseen 1995). The Harvill Press: London.
- Sheridan, Alan (2000): André Gide. A Life in the Present. Harvard University Press: Cambridge.
- Steiner, Zara (2011): *The Triumph of the Dark: European International History 1933–1939*. Oxford University Press: Oxford.
- Stern, Ludmila (2007): *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–1940: From Red Square to the Left Bank*. Routledge: London and New York.
- Soikkanen, Timo (1991): *Yrjö Ruutu. Näkijä ja tekijä. Itsenäisyyden, eheyttämisen ja uuden ulkopolitiikan juurilla*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvoo–Helsinki–Juva.
- Soikkanen, Timo (2003): ”Tila, tunne ja teksti”. Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Sites, Richard (1992): *Russian popular culture: Entertainment and society since 1900*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Sundström, Leif (2007): *Fasismi*. Like: Helsinki.
- Suomen kirjallisuus VII. Kirjallisuuden kenttä* (1968). Toimittanut Matti Kuusi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja kustannusosakeyhtiö Otava: Helsinki.
- Suominen, Jaakko (2003): *Koneen kokemus. Tietoteknistyvä kulttuuri modernisoituvassa Suomessa 1920-luvulta 1970-luvulle*. Vastapaino: Tampere.
- Syrjämaa, Taina (1997): *Visitez l'Italie: Italian State Tourist Propaganda Abroad 1919–1943. Administrative Structure and Practical Realization*. Turun yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja B, osa 217. Turun yliopisto: Turku.
- Takala, Tuija (1990): ”Aikakauslehdet ja modernismi. Vuoden 1928 Aitta, Nuori Voima, Sininen kirja, Tulenkantajat ja Valvoja-Aika uuden elämäntunnon vastaanottajina”. Takala, Tuija & Hyvärinen, Juha (toim.): *Tutkielmia suomalaisesta modernismista*. Taiteiden tutkimuksen laitos; Sarja A; N:o 21. Turun yliopisto: Turku.
- Tarkka, Jukka (2009): *Hirvuisuus asia. Sotasyllisyys ja historian taito*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki.
- Tilli, Jouni (2007): ”Poshlost ja poliittinen arviointikyky. Olavi Paavolainen poliittisen poshlostin kriitikkona”. *Politiikka* 3/2007. Valtiotieteellinen yhdistys: Helsinki.
- Toivonen, Timo (1999): ”Suomalaisia kirjailijavieraita kolmannessa valtakunnassa”. Toivonen, Timo & Koponen, Seppo & Kouki, Jari (toim.): *Luonto ja yhteiskunta. Juhlakirja professori Pekka Niemelälle hänen täyttäänsä 50 vuotta*. Tiedonantoja 89. Joensuun yliopisto: Joensuu.
- Tornbjer, Charlotte (2008a): ”Att resa till framtidens? Svenska resenärers föreställningar om kvinnan och familjen i Sovjetunionen”. Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.): *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*. Nordic Academic Press: Lund.
- Tornbjer, Charlotte (2008b): ”Modernity, technology and culture in Swedish travel reports during the 1930s”. Hammarlund, KG & Nilson, Tomas (eds.): *Technology in Time, Space and Mind. Aspects on Technology Transfer and Diffusion*. Forskning i Halmstad 13. Högskolan i Halmstad: Halmstad.
- Tornbjer, Charlotte (2009): ”Symbolizing Borders: Swedish Travels into the Soviet Union during the 1930's”. Hammarlund, KG (ed.): *Borders as Experience*. Forskning i Halmstad 16. Högskolan i Halmstad: Halmstad.
- Travers, Martin (1990): ”Politics and Canonicity. Constructing 'Literature in the Third Reich'”. Milfull, John (ed.): *The Attractions of Fascism. Social Psychology and Aesthetics of the 'Triumph of the Right'*. Berg: New York, Oxford and Munich.
- Tuominen, Marja (2003): ”Dialogeja Bosporin varrella”. Terho, Henri (toim.): *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen kirjallisuuden seura: Helsinki.
- Tuomioja, Erkki (1986): *Sakari Tuomioja. Suomalainen sovittelija*. Tammi: Helsinki.
- Tuomioja, Erkki (2006): *Häivähdys punaista. Hella Wuolijoki ja hänen sisarensa Salme Pekkala vallankumouksen palveluksessa*. Tammi: Helsinki.
- Usov, V. N. (2011): *Sovetskaja razvedka v 20-e gody XX veka. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe*. Dom Konfutsija: Moskva.
- Valkonen, Olli (1998): ”Olavi Paavolainen ja kuvataide. Kirjallista taidekriittikää 1920–1940”. *Kirjoituksia taiteesta 2. Kuvataidekriittikkoja, taide-elämän vaikuttajia ja valistajia*. Kuvataiteen keskusarkisto 5. Valtion taidemuseo: Helsinki.
- Vares, Vesa (2008): ”Pikkumainen Marianne. Suomalaisen oikeiston näkemyksiä Ranskasta vuosina 1918–1923”. Clerc, Louis & Ranki, Kristina (toim.): *Suomalaisten Ranska. Kaunis tunteeton*. Ajatus Kirjat / Gummerus: Helsinki.

- Vares, Vesa (2009): *Kokoomusnaisten matka kodista kabinettiin. Kokoomuksen Naisten Liiton ja Suomalaisen Puolueen Naisjärjestöjen Liiton historia 1906–1983*. Kokoomuksen Naisten Liitto: Helsinki.
- Vares, Vesa (2010): ”Suomen paikka Euroopassa maailmansotien välillä”. Railo, Erkki & Laamanen, Ville (toim.): *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. Edita: Helsinki.
- Vares, Vesa (2011) ”Kansallissosialistinen Saksa ja pohjoismainen moraalit. Katsaus ruotsalaisen ja suomalaisen tutkimuksen uusiin suuntauksiin”. *Historiallinen aikakauskirja* 2/2011. Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto: Helsinki.
- Vihavainen, Timo (1998): ”Rahmetovin perilliset – sankarillinen neuvostoihminen”. Härmänmaa, Marja & Mattila, Markku (toim.): *Uusi uljas ihminen eli modernin pimeä puoli*. Gummerus: Jyväskylä.
- Vihavainen, Timo (2000a): ”Jälkisanat. 2000-luvun perspektiivi. Antiikin perintö ja eurooppalainen 1900-luvun kulttuuri”. Härmänmaa, Maija & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Vihavainen, Timo (2000b): ”Stalinistinen klassismi”. Härmänmaa, Maija & Vihavainen, Timo (toim.): *Kivettyneet ihanteet? Klassismin nousu maailmansotien välisessä Euroopassa*. Atena: Jyväskylä.
- Viljanen, Lauri (1959): ”1920-luvun kirjallisuus. Kirjallisuutemme vuosikymmenet II”. *Parnasso* 1/1959. Suomen Kulttuurirahasto: Helsinki.
- Virtanen, Matti (2001): *Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 831. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Walzer, Michael (1988): *The Company of Critics. Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century*. Peter Halban: London.
- Wasserstein, Bernard (2007): *Barbarism and Civilization. A History of Europe in Our Time*. Oxford University Press: Oxford.
- Williams, John (2009): *Wordsworth Translated. A Case Study in the Reception of British Romantic Poetry in Germany 1804–1914*. Continuum: London and New York.
- Winter, Jay (2006): *Dreams of Peace and Freedom. Utopian Moments in the Twentieth Century*. Yale University Press: New York.
- Wolfson, Boris (2004): ”Escape from Literature: Constructing the Soviet Self in Yuri Olesha’s Diary of the 1930s”. *Russian Review*, Vol. 63, No. 4. University of Kansas / Wiley: Lawrence.
- Wood, Elizabeth A (1997). *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*. Indiana University Press: Bloomington and Indiana.
- Woodley, Daniel (2010): *Fascism and Political Theory. Critical Perspectives on Fascist Ideology*. Routledge: London and New York.
- Åmark, Klas (2011): *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Albert Bonniers Förlag: Stockholm.

Muu lähdeaineisto (esseet, haastattelut, lehtiartikkelit, mielipidekirjoitukset, tietokirjat, muu kirjallisuus)

- Aho, Kalevi (1996): ”Älymystö ja moraalit”. *Turun Sanomat* 29.12.1996.
- Fagerholm, Bengt (2012): *Kulttuurikävelyllä Pietarissa. Ikkunoita Venäjän historiaan Nevski prospektin varrelta*. Minerva: Helsinki.
- Hellemann, Jarl (1996): *Lukemisen alkeet ja muita kirjoituksia kustantajan elämästä*. Otava: Helsinki.
- Hellemann, Jarl (2002): *Kirjalliset liikemiehet. Kustantajakuvia*. Otava: Helsinki.
- Holmlund, Carl-Johan (1995): ”Tito Colliander ja uskonnon moraalit”. *Onnenpeli. Esseitä*. Kustannus Lehtikuusi: Helsinki.
- Jakobson, Max (1993): ”Saappaiden julma totuus. Monet Paavolaiset pettivät demokratian ollakseen voittajien puolella”. *Helsingin Sanomat* 31.10.1993.
- Johnson, Paul (2005): *Intellectuals* (1. painos 1988). Orion Books: London.
- Judt, Tony (2008): *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. The Penguin Press: New York.
- Karjalainen, Jussi (2012): ”Onko Mika Waltarille aihetta heilauttaa natsikorttia?” *Helsingin Sanomat* 21.11.2012.

- Kemppinen, Jukka (2008): ”Yksinäinen fanaatikko, joka piti kukista”. *Kemppinen*-blogin merkintä 3.4.2008. <<http://kemppinen.blogspot.com/2008/04/yksinainen-fanaatikko-joka-piti-kukista.html>> [viitattu 15.11.2010].
- Kurjensaari, Matti (1976): ”Tulenkantajien jalanjäljillä”. Matti Kurjensaaren kirjailijahaastattelu vuodelta 1974, haastattelijana Paavo Eini. Haavikko, Ritva (toim.): *Kirjailijat puhuvat. Tulenkantajat*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 327. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Lindfors, Bodil (2012): ”Tie vailla nimeä”. Venho, Johanna (toim.): *Mitä essee tarkoittaa?* Savukeidas: Turku.
- Löytty, Olli (2012): ”Välimuodon estetiikkaa”. Venho, Johanna (toim.): *Mitä essee tarkoittaa?* Savukeidas: Turku.
- Mattila, Pekka (1985): ”Näkymiä V.A. Koskenniemen arvomaailmaan. Siltala, Touko (toim.): *Kurkiauran varjo. Esseitä V.A. Koskenniemestä*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Helsinki – Porvoo – Juva.
- Melender, Tommi (2012): ”Liian nokkelien ja skeptisten laji”. Venho, Johanna (toim.): *Mitä essee tarkoittaa?* Savukeidas: Turku.
- Mäkinen, Kari (2007): ”Nykyaikaa etsimässä ja uskonnon paikka kulttuurissa. Homogeeninen uskontokonteksti”. Puhe Olavi Paavolainen Seuran kesäseminaarissa Seilissä 12.7.2007. Piispa Kari Mäkisen puheita vuodelta 2007. Turun Arkkhiippakunnan www-sivut. <<http://www.arkkihiippakunta.fi/cgi-bin/linnea.pl?document=00011501>> [viitattu 10.2.2009].
- ”Olavi Paavolainen palasi ja kertoo näkemistään naisista”. Kirjoittajaa ei mainita. *Eeva* 10.10.1939.
- Pimiä, Ilmari (1976): ”Ilmari Pimiä katselee kadotettuun”. Ilmari Pimiän kirjailijahaastattelu vuodelta 1972, haastattelijana Toini Havu. Haavikko, Ritva (toim.): *Kirjailijat puhuvat. Tulenkantajat*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 327. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Rousseau, Jean-Jacques [1762]: *Yhteiskuntasopimuksesta eli valtio-oikeuden johtavat aatteet* (ranskankielinen alkuteos *Du Contrat social ou Principes du droit politique*, viitattu käännöksen painokseen 1998). Karisto: Hämeenlinna.
- Sallamaa, Kari (1996): *Kaksisuuntaiset silmät. Esseitä Pentti Haanpäästä*. Kustannus Pohjoinen: Oulu.
- Salmén, Leif (2008): *Alas Akropolisilta* (ruotsinkielinen alkuteos *Ner från Akropolis*, 2008). Teos: Helsinki.
- Salminen, Johannes (1984a): ”Kaksijakoinen Olavi Paavolainen”. Kokoelmateoksessa *Rajamaa: esseitä*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Salminen, Johannes (1984b): ”Teräksen kylmä tuoksu”. Kokoelmateoksessa *Rajamaa: esseitä*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Salminen, Johannes (1984c): ”Tie Petseriin”. Kokoelmateoksessa *Rajamaa: esseitä*. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Salminen, Matti (2013): *Pentti Haanpään tarina*. Into Kustannus: Helsinki.
- Seppälä, Juha (1996): ”Kahden maailman rajalla: Olavi Paavolainen”. *Suomen Kuvalehti* 47/1996. Yhtyneet kuvalehdet: Helsinki.
- Tulenkantajat. Kabdesti kuussa ilmestyvä aikakauslehti*, kansitekstit numeroissa 3/1929 ja 8–9/1929. Tulenkantajain seura: Helsinki.
- Tähtinen, Tero (2004): ”Älkää unohtako Olavia”. *Parnasso* 3/2004. Kuvalehdet: Helsinki.
- Vala, Erkki (1976): ”Tulenkantajat ja tulenkantajat”. Erkki Valan kirjailijahaastattelu vuodelta 1974, haastattelijana Eero Saarenheimo. Haavikko, Ritva (toim.): *Kirjailijat puhuvat. Tulenkantajat*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 327. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Vehmas, Einari (E. J.) (1976): ”Keitä tulenkantajat olivat”. Einari Vehmaksen kirjailijahaastattelu vuodelta 1974, haastattelijana Päivi Huuhtanen. Haavikko, Ritva (toim.): *Kirjailijat puhuvat. Tulenkantajat*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 327. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Westerman, Frank [2002]: *Engineers of the Soul. In the Footsteps of Stalin's Writers* (hollanninkielinen alkuteos *Ingenieurs van de ziel*, viitattu käännöksen painokseen 2010). Harvill Secker: London.

Tiivistelmä

Suuri levottomuus

Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939

Aihe ja tutkimuskysymys

Kirjailija Olavi Paavolainen (1903–1964) matkusti syyskesällä 1936 Travemüнден ja Nürnbergiin Suomen ja kansallissosialistisen Saksan välisen kulttuuriyhteistyöohjelman puitteissa. Nürnbergin puoluepäiviä seuratessaan Paavolainen näki ja koki lähietäisyydeltä, miten totalitaarinen, uuden ihmisen aikaa julistava yhteiskunta ja kulttuuri esittäytyivät huolellisesti valmistellussa, mittasuhteiltaan valtavassa propagandanäytöksessä. Seuraavien kolmen vuoden aikana hän matkusti lisää, alkuvuodesta 1937 Etelä-Amerikkaan ja kesällä 1939 Neuvostoliittoon.

Paavolainen oli noussut suomalaisissa kulttuuripiireissä tunnetuksi runoilijaksi, toimittajaksi ja esseistiksi jo tulenkantajien-vuosinaan 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa, jolloin hän omaksui modernin ”nykyajan” esittäjän roolin. Kolmekymmenluvun lopulla Euroopan poliittinen tilanne kiristyi ja moderni maailma näytti joutuneen ahtaalle. Paavolaisen kirjailijantyön perusasetelma kuitenkin säilyi: hän yritti kertoa lukijoilleen, ”mitä maailmassa oikein tapahtuu” ja millaisessa muutoksessa hänen ”nykyaikansa” oli niin Euroopassa kuin sen ulkopuolellakin. Saksan- ja Etelä-Amerikan-matkojensa seurauksena Paavolainen kirjoitti *Pako pimeyteen* -trilogiana tunnetut esseistiset teokset *Kolmannen Valtakunnan vieraina* (1936), *Lähtö ja loitsu* (1937) sekä *Risti ja hakaristi* (1938). Neuvostoliitto-kirja jäi toisen maailmansodan jalkoihin eikä koskaan toteutunut.

Tutkimukseni käsittelee Paavolaisen kirjoituksia ja niiden taustalla olleita ulkomaan-matkoja vuosina 1936–1939. Haluan ymmärtää, mistä hänen teksteissään on kyse, miksi ne ovat kiinnostaneet ja miksi ne kiinnostavat yhä? Mitä Paavolaisen kulttuurikritiikki kertoo 1930-luvun jälkipuoliskon eurooppalaisista mentaliteeteista? Täsmällisesti muotoiltuna tutkimuskysymykseni on: Miten Paavolainen katsoi ja tulkitsi modernin ja totalitaarisen kohtaamisia kulttuurissa ja politiikassa 1930-luvun lopulla?

Arvioin Paavolaisen käsityksiä modernista ja totalitaarisesta tarkastelemalla hänen tapansa lähestyä näiden välistä jännitteistä vuorovaikutussuhdetta. Kaksikymmenluvulla liberaali modernismi oli merkinnyt Paavolaiselle uusien kulttuuristen ilmiöiden kokonaisuutta, jolle juuri hänen sukupolvensa oli sisällissodan jälkeisessä Suomessa vastaanottavaisin. Kolmekymmenluvulle tultaessa totalitaariset poliittiset liikkeet olivat ehtineet

vakiinnuttaa asemansa Euroopassa. Moderni maailma oli mahdollistanut niiden syntymisen ja menestyksen, mutta valtaan päästyään ne kielsivät vaihtoehtoiset modernismit. Kun modernin käsite problematisoitui ja politisoitui, myös Paavolaisen tulkinnat ”nykyaikaa” määrittävistä ilmiöistä joutuivat koetukselle. Uudessa tilanteessa Paavolaisen huomio keskittyi nimenomaan totalitaaristen liikkeiden julistamaan uuteen kulttuuriin. Eniten hän kirjoitti ”fascismista”, jolla hän viittasi usein sekä kansallissosialismiin että italialaiseen fasismiin, vaikkei hän matkustanutkaan Italiaan.

Aineisto, menetelmät ja viitekehys

Asetan Paavolaisen kirjoittaman kulttuurikritiikin kontekstiinsa tarkastelemalla sen yhteyksiä muihin 1930-luvun jälkipuoliskon eurooppalaisesta kulttuurista ja politiikasta vallitseviin käsityksiin, joita on syntynyt sekä aikalaiskokemusten että myöhemmin laadittujen historian esitysten perusteella. Kommentoin tutkimuksessani myös Paavolaiseen liittyvää tutkimusta ja muuta kirjoittelua, jotka jatkuvat edelleen. Suomalaisista aikalaisista eniten esillä ovat V. A. Koskenniemi ja Tatu Vaaskivi, mutta samalla huomioidaan suurin osa muistakin kirjallisista puheenvuoroista, joita Suomessa esitettiin saksalaisesta kansallissosialismista, italialaisesta fasismista ja neuvostokommunismista ennen toista maailmansotaa. Laajempaa kontekstia rakennetaan huomioimalla joukko Saksassa ja Neuvostoliitossa vierailleita ruotsalaisia kirjailijoita, joista monet olivat Paavolaiselle tuttuja. Myös kansainvälisesti tunnetuimmat 1930-luvun Neuvostoliiton ulkomaalaisvieraat, ranskalainen André Gide ja saksalainen Lion Feuchtwanger, ovat esillä.

Koska Paavolaisen Neuvostoliiton-matkasta ei syntynyt kirjaa, sitä käsitellään pääosin erillään *Pako pimeyteen* -trilogian sisällöstä. Matkaan liittyvät asiat on esitetty tutkimuksen viidennessä luvussa. Tätä edeltävissä luvuissa tarkastellaan Paavolaisen Saksan- ja Etelä-Amerikan-matkoihin liittyviä tekstejä temaattisesti. Toisessa pääluvussa aiheena on kasvatusta ja ruumiinkulttuuria, kolmannessa sukupuoli- ja rotukysymykset ja neljännessä totalitaarisen kulttuurin uskonnolliset ulottuvuudet.

Tutkimukseni on ensimmäinen laaja katsaus Paavolaisen vuoden 1939 Neuvostoliiton-vierailuun. Matka kesti lähes kolme kuukautta ja vei Paavolaisen Leningradiin, Moskovaan, Volgalle, Stalingradiin, Donin Rostoviin, Georgiaan, Mustan meren rannikolle ja Ukrainaan. Yksityiskohtaisen käsittelyn on mahdollistanut Venäjän valtionarkistosta löytynyt aineisto, josta suurin osa on Paavolaisen matkaa hoitaneen VOKS:in eli Yleisliittolaisen ulkomaisten kulttuurisuhteiden yhdistyksen edustajien laatimia raportteja. Matkaa tarkastellaan ennen kaikkea Paavolaisen kulttuurikritiikon ja intellektuellin roolien kannalta, mutta samalla arvioidaan sitäkin, miksi Neuvostoliiton viranomaiset päättivät vastaanottaa Paavolaisen maahan, joka Stalinin vainojen 1936–1938 seurauksena oli lähes kokonaan lopettanut vastaavien vierailujen järjestämisen. Paavolainen oli hakenut viisumia jo vuosina 1936 ja 1937, mutta molemmat anomukset oli hylätty. Vuonna 1939 Hella Wuolijoki oli ryhtynyt hänen suosittelijakseen ja viisumi järjestyi. Neuvostoviranomaisten dokumentit ovat mahdollistaneet Paavolaisen tapauksen käsittelyn myös laajemmin osana Suomen ja Neuvostoliiton suhteita ja Neuvostoliiton yleistä kulttuuridiplomatiaa 1930-luvun lopulla.

Kirjoitan Paavolaisen ”kulttuurisesta katseesta”, koska se kuvaa hänen vaikuttamisensa tapaa. Jo Paavolaisen aikalaiset puhuivat hänen tarkasta katseestaan tai ”esteettisen näkemisen kyvystään”, ja myöhemmin tutkijat ja muut hänestä kirjoittaneet ovat yhä uudelleen palanneet samaan teemaan. Lähestymistapani on yksilöllisestä yleiseen suuntautuva, eli teen makrotasolle ulottuvia päätelmiä, mutta metodologisena lähtökohtanani on mikrohistoriallinen, yksilöiden toimintaan, kokemiseen ja mentaliteetteihin keskittyvä tarkastelutapa. Olen halunnut saada aikaan ongelma-keskeistä, kriittistä, empaattista ja eettistä tutkimusta, joka tavoittaa menneisyyden moniäänisyyden, edistää ymmärrystä menneen ajan vieraasta kulttuurista ja toteuttaa siten historian tutkijan yhteiskunnallista tehtävää.

Kun etsin Paavolaisen paikkaa intellektuellina ja kulttuurikriitikkona suomalaisessa ja eurooppalaisessa kontekstissa, käsittelemällä samalla ideologisen sitoutumisen problematiikkaa. Siten tutkimuksen teoreettisena viitekehyksenä ovat yleiseen sovellettavuuteen pyrkivät, jatkuvasti keskustelun kohteena pysyvät tulkinnat intellektuelleista, kulttuurista ja politiikasta. Tutkimukseni havainnollistaa, kuinka toisesta maailmansodasta rakentuva muuri on ylitettävä, jotta arviot sen toisella puolella avautuvasta vieraasta ja uhkaavasta, mutta samalla kiehtovasta maailmasta ja sen selittäjistä voivat edelleen olla merkityksellisiä.

Tutkimustulokset

Koska Paavolainen ei *Pako pimeyteen* -kirjoissaan yksiselitteisesti tuomitse eikä hyväksy ”fascismia” tai laajemmin totalitarismia, hänen suhtautumistaan on usein kuvattu kaksijakoiseksi. Tämä on kuitenkin epämääräistä, ja parempia selityksiä voidaan antaa. Vaikka moderni ja totalitaarinen kamppailivat 1930-luvun kulttuurissa ja politiikassa, monet asiat myös yhdistivät niitä tavoilla, joiden ymmärtäminen ei onnistu ilman aikalaisten kuuntelemista ja heidän todellisuutensa tavoittamista. Paavolainen on osoittautunut tässä kehyksessä kiinnostavaksi yksilöksi erityisesti sen takia, että vaikka hän vuosina 1936–1939 näki Euroopan ”pakenevan pimeyteen”, hänen valintansa oli pysyä kulttuurisesti orientoituneena oman nykyaikansa esittäjänä ja tulkitsijana.

Paavolaisen valinta olla turvautumatta yhden totuuden esittämiseen näkyy selvästi *Pako pimeyteen* -trilogiassa ja muussa 1930-luvun lopun ulkomaanmatkoihin liittyvässä aineistossa. Hänen kulttuurinen katseensa oli harkitusti välillä osallistuva ja välillä etäisyyden säilyttävä. Tämä oli kulttuurikriitikon ja taiteilijan käyttämä menetelmä, joka teki Paavolaisen tulkinnoista vaihtelevia, tyyllisesti kiinnostavia ja mieleenpainuvia. Metodia tuki hänen työskentelytapansa, kirjojen saneleminen erillisiin muistilappuihin tehtyjen merkintöjen pohjalta. *Pako pimeyteen* -trilogia ei silti perustunut pelkille tuokiokuville. Taus-talla oli lukeneisuutta, ja varsinkin yhteyksiä ruotsalaisten Saksan-kävijöiden teksteihin on enemmän kuin Paavolainen on halunnut mainita.

Paavolaisen kulttuurikritiikkiä on tutkimuksessani luettu rinnakkain eniten V. A. Koskenniemen ja Tatu Vaaskiven kirjoitusten kanssa. Siinä missä Paavolainen ja Vaaskivi olivat monin tavoin hengenheimolaisia, Koskenniemi poikkesi näistä nuorista kulttuuriliberaaleista, ei ainoastaan antikommunistisuutensa ja poliittisen sitoutuneisuutensa vaan myös erilaisen historiakäsityksensä takia. Toisin kuin uudesta ihmisestä ja uusista uskonnoista kirjoittanut Paavolainen ja psykoanalyysin kautta maailmankatsomustaan hahmotellut

Vaaskivi, Koskenniemi julisti sekä Saksan- että Italian-matkakuvauksissaan luottamustaan länsimaisen kulttuurin kestävyYTEEN. Eroista huolimatta kaikkien näköaloja sumensivat vinoutumat: radikaalimpi ja usein nuorempi kulttuuriälymystö oli altis ottamaan vakavasti utopistiset julistukset luoda uusi ihminen tai uusi kulttuuri, kun taas konservatiivisempi sivistyneistö puolestaan toivoi kansallissosialismista ja osin myös italialaisesta fasismista ennen muuta vakaan yhteiskuntajärjestyksen palauttajia.

Kiinnostava kysymys on, kuinka Paavolainen olisi Neuvostoliiton-matkansa jälkeen esittänyt ymmärtävänsä kommunismin ihanteiden ja vuonna 1939 kohtaamansa neuvostoliittolaisen todellisuuden yhteyden. Varsinkin Etelä-Amerikan alkuperäiskansojen kulttuureihin liittyvissä *Lähdön ja loitsun* ja *Ristin ja hakaristin* katkelmissa hän kirjoittaa kommunismista kansainvälisenä aatteena, joka muistutti häntä myös primitiivisten kansojen ja alkukristillisyyden tasa-arvoista yhteisöllisyyttä korostavista ihanteista. Stalinin vainojen 1936–1938 haavoittama Neuvostoliitto ei lopulta näyttäytynyt Paavolaiselle kovin kansainvälisenä, mutta hän kohtasi matkallaan silti rationaalisen, tieteen ja tekniikan ideologian, joka korosti arvostavansa kulttuuria. Ero ”myyttillisbiologiseen” Saksaan ja sen ideologian tarjoamaan maailmanselitykseen oli päivän selvä. Vaikka Neuvostoliitto-kirja jäi toteutumatta, voidaan pitää todennäköisenä, että Paavolainen olisi asettanut matkan kokemuksiin liittyvissä muistiinpanoissaan korostuvan ja uuvuttavankin rationaalisuuden vastakkain myyttillisbiologisen ”fascismin” kanssa. Kirja olisi ollut 1930-luvun lopun Suomessa ainutlaatuinen tapaus ja erilaista luettavaa kuin muut siihen asti esitetyt arviot Neuvostoliiton kulttuurista ja yhteiskunnasta. Samalla Paavolaisen kulttuurikritiikin suuri linja olisi väistämättä muuttunut. On kuitenkin muistettava, että jos Neuvostoliiton-vierailu ja siihen perustuva teos olisivat toteutuneet jo aiemmin, hän ei todennäköisesti olisi koskaan saanut tilaisuutta Etelä-Amerikan-matkaan ja siitä seuranneeseen, *Lähdössä ja loitsussa* ja *Ristissä ja hakaristissä* näkyvään irtiottoon kulttuurikritiikkinsä Eurooppa-keskeisyydestä.

Tässä tutkimuksessa vuoden 1936 Saksan-matkan tapahtumien joukosta nostetaan esille kaksi Paavolaisen avainkokemusta, työpalvelun ja poliittisten johtajien katselmukset Nürnbergin puoluepäivillä. Niiden avulla on mahdollista ymmärtää, miksi aiemmin kaksikymmenlukulaisen modernin nykyajan ilmiöitä arvioinut kulttuurikritiikon katse vuosina 1936–1939 kohdistui modernin ja totalitaarisen kohtaamisiin. Ilman kokemuksia Nürnbergissä Paavolainen ei olisi ryhtynyt tarkastelemaan kansallissosialismia ennen kaikkea ”uuspakanallisena” ilmiönä. Hänen kulttuurikritiikkinsä sai inspiraationsa haasteista, joita vanhat rakenteet ja sovinnaiset maailmankatsomukset kohtasivat. Hän halusi kirjoittaa uskonnoista ja kulttuureista, jotka kamppailivat tulevaisuuden hallitsemisesta ja joiden symboleiksi hän nosti pakanallisen veren ja tulen. Hänen johtoajatuksensa pysyi samana koko *Pako pimeyteen* -trilogian kirjoittamisen ajan, ja Saksan-vierailustaan saakka hän yritti löytää vastausta itse määrittelemäänsä ”elinkysymykseen”: mitä johtopäätöksiä olisi tehtävä siitä, että liberaali tai ”demokraattis-kristillinen” kulttuuri oli joutunut antikristillisen, primitiivisen, vitaalisen ja puritaanisen totalitaarisen kulttuurin haastamaksi.

Paavolaisen tapa ymmärtää modernin ja totalitaarisen kohtaamisia on osoittautunut havainnolliseksi sellaisten selitysmallien valossa, joiden mukaan 1900-luvun länsimaisilla intellektuelleilla oli modernin maailman maallistumisesta huolimatta säilynyt valtaväestöä suurempi ”tarve uskoa”. Paavolaisen tekstit kertovat kulttuuriälymystön edustajasta, joka oli keskimääräistä valmiimpi hylkäämään rationaaliset selitysmallit ja käyttämään uskonnon

kieltä 1930-luvun lopun nykyajan määrittelemiseen. Mutta samalla hän tiedosti, että yksilöllisyytensä ja kriittisyytensä säilyttävät intellektuellit olivat totalitaarisissa yhteiskunnissa korkeintaan välttämätön paha, Hitlerin Saksassa jo lähtökohtaisesti ja Neuvostoliitossakin viimeistään poliittisen terrorin myötä. Molemmilla matkoillaan Paavolainen huomasi, ettei itse kuulunut siihen joukkoon, jolle olisi ollut sijaa totalitarismin hallitsemassa maailmassa. Vaikka hän ihasteli uuden ihmisen mutkatonta ylpeyttä, hän ei unohtanut olevansa itse erilainen.

Tutkimukseni osoittaa, että Paavolaisen Neuvostoliiton-matka on huomionarvoinen myös suuremmissa mittakaavassa: Stalinin vainot olivat käytännössä lopettaneet Neuvostoliiton kulttuuridiplomatian, ja samalla länsimaisten vierailijoiden kiinnostus neuvostoyhteiskunnan ”suurta kokeilua” kohtaan hiipui. Tällaisessa tilanteessa matkan järjestäminen oli VOKS:ille poikkeuksellinen operaatio ja samalla tietoinen riski, sillä Paavolaisen eikommunistinen tausta tiedettiin, eikä takeita toivotuista tuloksista ollut. Matkaa hoidettiin silti korkean prioriteetin asiana, ja sisällöltään se muistutti aiempien vuosien arvovieraille, kuten Gidelle ja Feuchtwangerille järjestettyjä vierailuja. Kaikki tutustumiskohteet olivat merkittäviä Neuvostoliiton yhteiskunnallisen projektin kannalta, ja Paavolaisen ”kultivoinnista”, toisin sanoen pyrkimyksestä saada tämä suhtautumaan näkemäänsä ja kokemaansa mahdollisimman suopeasti, oli päävastuussa VOKS:in varapuheenjohtaja Grigori Heifets, salaisen poliisin ulkomaankomennusten veteraani ja kokenut kosmopoliitti. Myös kaksi matkan kuluessa myönnettyä viisuminpidennystä osoittavat, että Paavolaisen suhteen oli odotuksia. Vaikka uutta tutkimusta tarvitaan, ennen kuin terrorin jälkeisen kulttuuridiplomatian tavoitteita voidaan luotettavasti arvioida, Paavolaisen vierailun toteuttamistapa kertoo siitä, että käsitys sisäänpäin kääntyneen stalinismin hallitsemasta maasta on ainakin vuoden 1939 osalta liian jyrkkä.

Paavolaisen teoksiin ja henkilöön edelleen kohdistuva kiinnostus on lopulta seurausta hänen omasta valinnastaan: kun moderni ja totalitaarinen kohtasivat, hän etsi ja esitti, kun moni muu selitti ja saarnasi. Nimenomaan *Lähtö ja loitsu* oli hänelle kirja ”suuresta levottomuudesta”, mutta todellisuudessa koko *Pako pimeyteen* -trilogia kertoo siitä. Kolmekymmenluvun lopun jännitteisinä vuosina syntyneitä kirjoja ja niihin liittyneitä matkoja on monesti tulkittu erillään sekä Paavolaisen 1920-luvun modernismin kaudesta että *Synkän yksinpuhelun* kansallisesta ja henkisestä tilityksestä, mutta tämän tutkimuksen havaintojen perusteella hänellä ei ollut kolmea erillistä kulttuurikriitikon roolia, vaan yksi. Paavolainen pysytteli modernin maailman tulkitsijana silloinkin, kun hän yritti sopeutua kulttuurin ja yhteiskunnan muutoksiin ja siten säilyttää oman merkityksellisyytensä taiteilijana. Saksassa, Etelä-Amerikassa ja Neuvostoliitossa matkustanutta nykyajan suuren linjan etsijää ruokki suuri levottomuus, johon hänen maailmansa oli joutunut.

Summary

The Great Anxiety The Cultural Perception and Travels of Olavi Paavolainen, 1936–1939

Topic and research question

In the late summer of 1936, Finnish writer Olavi Paavolainen (1903–1964) visited Travemünde and Nuremberg as part of a cultural diplomacy programme between Finland and National Socialist Germany. While witnessing the Nuremberg party rally, Paavolainen experienced the full force of totalitarian propaganda and a culture that promised to create a ‘new man’ and a ‘new society’. During the next three years, Paavolainen made further journeys, to South America in early 1937 and to the Soviet Union in the summer of 1939.

By the turn of the 1920s, Paavolainen had already established himself within Finland’s cultural elite as a well-known poet, journalist and essayist. He quickly became the figure-head for the Finnish modernist movement *tulenkantajat* (‘flame-bearers’). A decade later, the political situation in and beyond Europe intensified and the modern world was facing a crisis. Yet, the basic aim and motive of Paavolainen’s literary work remained the same: to tell his readers ‘what actually is happening in the world’ and what the nature of the change was that had engulfed contemporary society. His visits to Germany and South America resulted in three essayistic books titled *Kolmannen Valtakunnan vieraaana* (‘As a Guest of the Third Reich’), *Lähtö ja loitsu* (‘Departure and Spell’) and *Risti ja hakaristi* (‘Cross and Swastika’), known together as the *Pako pimeyteen* (‘Escape into Darkness’) trilogy. A planned book about his visit to the Soviet Union was halted by the outbreak of the Second World War.

This research is a comprehensive discussion and analysis of Paavolainen’s writings and his travels from 1936 to 1939. I strive to interpret and understand the motivation, core messages and historical significance of his cultural criticism. Why has it been, and why is it still, generally considered as significant? What does his work reveal about European mentalities in the late 1930s? In short, my main research question is: how did Paavolainen interpret encounters of modernism and totalitarianism in culture and politics in the late 1930s?

My assessment of Paavolainen’s interpretation of ‘modern’ and ‘totalitarian’ is based on his own perception of how the two concepts interacted. In the 1920s, post-civil war Finland was exposed to the phenomena of liberal modern culture, and Paavolainen’s generation was the one that found this the most fascinating. By the beginning of the 1930s, however,

totalitarian movements had become a prominent fixture across Europe. While their rise owed much to the unique environment of the 'modern' world, they were also quick to prohibit alternate forms of modernism. Thus, as the concept of 'modern' became politicised and more complex, so Paavolainen's own interpretation of what was modern and contemporary was put to the test. Consequently, Paavolainen's attention was drawn specifically to the 'new' culture that totalitarian movements were so eager to preach. He focused mainly on fascism, reference to both National Socialism and Italian Fascism, despite having not visited Italy.

Sources, methods and framework

The research attempts to define the context of Paavolainen's written cultural criticism by examining its links with other prevailing perceptions of culture and politics in Europe in the second half of the 1930s. In doing this, the thesis draws on both contemporary and later interpretations of Paavolainen's work. It also provides a commentary on previous studies about Paavolainen. Among his contemporary literary figures, the thesis makes particular reference to V.A. Koskenniemi and Tatu Vaaskivi, although other written commentaries on German National Socialism, Italian Fascism and Soviet Communism by Finnish intellectuals before World War II are taken into account as well. Broader context is built by extending the discussion to include prominent Swedish writers who visited Germany and the Soviet Union, many of whom Paavolainen was familiar with. In addition, some of the most well-known foreign visitors to the Soviet Union in the 1930s, the Frenchman André Gide and the German Lion Feuchtwanger, are discussed.

Since Paavolainen's Soviet visit was not followed by a book, it is mostly discussed in the fifth chapter of this study, separately from the *Pako pimetyteen* trilogy. The preceding chapters are organised thematically and look into the texts that deal with, or resulted from, Paavolainen's trips to Germany and South America. The second chapter discusses the topics of totalitarian education and physical culture, the third chapter focuses on issues of race and gender, and the fourth chapter analyses the religious dimensions of totalitarian culture that Paavolainen experienced.

This study is the first comprehensive review of Paavolainen's 1939 visit to the Soviet Union. The tour lasted nearly three months and saw Paavolainen visit Leningrad, Moscow, the Volga, Stalingrad, Rostov-on-Don, Georgia, the Black Sea coast, and Ukraine. Such a detailed discussion is made possible by utilising Soviet documents from the State Archive of the Russian Federation hitherto unexplored by historians. Most of the documents are memos produced by officials of VOKS, the All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries, which was the organisation responsible for Paavolainen's visit. The focus of the discussion is on Paavolainen's role as a cultural critic and intellectual, but the research also examines why the Soviet authorities decided to permit Paavolainen's visit in the aftermath of Stalin's Great Terror of 1936–1938, when most activity of this type had effectively ceased. Paavolainen had applied for a visa as early as 1936 and did so again in 1937, but he was rejected on both occasions. Yet by 1939, he had the support of Hella Wuolijoki, a

prominent Finnish communist, and the visa was finally issued. Thanks to the Soviet documents, it is thus now possible to review Paavolainen's visit in the broader context of both Finnish-Soviet relations and the cultural diplomacy of the Soviet Union in the late 1930s.

In this research, I have defined Paavolainen's method of approaching his topics of interest as 'cultural perception', since it describes the nature of his interaction with the surrounding world. Paavolainen's contemporaries have already written about his 'ability for aesthetic vision', and later researchers and commentators have repeatedly returned to this theme. The approach of my research moves on from the individual toward the more universal. This has meant that, while more general conclusions are made, the methodological point of departure here is microhistorical and focuses on the activities, experiences and mentalities of individuals. My aim is to produce problem-oriented, critical, empathic and ethical research that illustrates the diversity of the past, promotes the understanding of a bygone era and its distinct culture, and in doing so, fulfils the professional historian's social duty.

While determining Paavolainen's position as a cultural critic and intellectual in both a Finnish and European context, I have also discussed the general issue of the political commitment of intellectuals. My thesis sits within a framework of debates over intellectuals, culture and politics that continue today. In returning to the 1930s, the study therefore aims to move beyond cultural interpretations that start with 1945 as 'year zero'. Only then can any assessment of the unfamiliar and threatening but simultaneously fascinating pre-Second World War world have any relevance.

Research results

Since in his *Pako pimeyteen* trilogy Paavolainen does not clearly condemn or approve of fascism or, more broadly, totalitarianism, his attitude has often been described as ambiguous. The aim here is to give a more nuanced explanation for this apparent lacuna. Although modernism and totalitarianism struggled for control of culture and politics in the 1930s, they also shared common characteristics that cannot be understood without paying close attention to contemporary commentaries. In this sense, Paavolainen has proven to be an interesting individual. For despite claiming that between 1936 and 1939 Europe was 'fleeing into darkness', he still chose to remain a culturally-oriented observer and interpreter of his time.

Paavolainen's choice of not resorting to one single truth is very visible in the *Pako pimeyteen* trilogy and in his other travel-related writings from the late 1930s. He deliberately repositioned his cultural perception between the more 'involved' and the more 'distanced'. This was a method consciously chosen by Paavolainen as an artist and a cultural critic, and it made his interpretations varied, stylistically interesting and memorable. The method was supported by his habit of dictating his books with the help of a vast number of separate notes he had written while travelling. Still, the *Pako pimeyteen* trilogy is not based merely on recollections, but rather a quite extensive reading of his contemporary intellectuals, including Swedish visitors to Germany, although Paavolainen made some of their influences his own.

In this study, Paavolainen's essays are most of all read parallel to the writings of Koskenniemi and Vaaskivi. While Paavolainen and Vaaskivi were in many ways kindred spirits, Koskenniemi differed from these young intellectuals, not only by virtue of his anticommunism and political commitment, but also because of his unique conception of history. In contrast to Paavolainen's focus on the 'new man' and 'new religions', and to Vaaskivi's attempts to outline his worldview through psychoanalysis, Koskenniemi declared in his travel accounts from both Germany and Italy that he was confident of the sustainability of Western cultural traditions. All three were burdened by misconceptions: the radical, and often younger, cultural intelligentsia was prone to take seriously the utopian proclamations of totalitarian movements to create a new man or new culture; the more conservative intellectual was inclined to hope that National Socialism and Italian Fascism could re-establish social order in Europe.

A question that remains unanswered is how Paavolainen would likely have written about the relationship between the ideals of communism and the Soviet reality he confronted in 1939. Especially in those chapters of *Lähtö ja loitsu* and *Risti ja hakaristi* that deal with cultures of South American indigenous peoples, he writes about communism as an ideology of internationalism, something that reminded him of promoting ideals of community familiar to primitive societies and early Christianity. Against the backdrop of the Great Terror, Paavolainen did not consider the Soviet Union to be all that 'international', but he still witnessed an ideology that he regarded as being rational, technological and scientific and that also expressed its appreciation for culture. Its contrast to the 'mythical-biological' worldview of National Socialism was obvious. Although Paavolainen's book about the Soviet Union was never written, his surviving notes indicate that he would likely have identified major differences between the two ideologies and their respective cultural impact. In 1930s Finland, the book would have been a unique publication and remarkably different from any previous account of Soviet culture and society. The book would also have inevitably changed the overall grand narrative of Paavolainen's cultural criticism. At the same time, however, had the visit to the Soviet Union taken place earlier, he probably would never have had the opportunity to go to South America – something that itself resulted in a groundbreaking departure from his otherwise European-focused writing.

In this study, two key moments are highlighted among Paavolainen's various experiences of the Nuremberg Party Rally of 1936: the rally of the *Reichsarbeitsdienst*, or 'Reich Labour Service'; and the rally of the political leaders. Paavolainen's reactions to these illustrate why the same cultural perception that had previously focused on what he understood as liberal and modern was between 1936 and 1939 focused on encounters between the modern and the totalitarian. Without his experiences in Nuremberg, Paavolainen would not have begun referring to National Socialism as a 'neo-pagan' phenomenon. His cultural criticism was inspired by challenges that were thrown at conventional worldviews. In his writings, he wanted to focus on 'religions' and 'cultures' that struggled for control of the future and that he related with the pagan symbols of blood and fire. His guiding principle remained the same throughout the *Pako pimetyteen* trilogy, and ever since his visit to Germany he was committed to finding an answer to his self-defined 'vital question': what were the conclusions that should be drawn from the observation that liberal, or 'democratic-Christian',

culture had been challenged by an anti-Christian, primitive, vital and puritan totalitarian culture?

My research shows that Paavolainen's way of understanding encounters between modernism and totalitarianism is relevant in the context of theories that emphasise, despite the secularisation of culture, that 20th century Western intellectuals had a stronger 'need to believe' than the population as a whole. Paavolainen's writings present a picture of a member of the cultural intelligentsia who in the late 1930s was inclined to abandon rational approaches and to use the language of religion to describe what defined his or her contemporary world. But Paavolainen also realised that in Hitler's Germany by definition, and also in the Soviet Union after the purges, intellectuals who wanted to retain their individuality and critical qualities were never more than a necessary evil. During his visits to both countries, he noticed that his kind did not have any place in a world dominated by totalitarianism. Although he admired the uncomplicated pride of the 'new man', he did not forget that he was different.

The study also argues that Paavolainen's Soviet visit is significant in a more general context as well. Stalin's Great Terror practically shut down Soviet cultural diplomacy while, at the same time, the interest of Western visitors toward the 'great experiment' of Soviet society began to fade. Amid this environment, organising Paavolainen's visit was both an exceptional operation and a calculated risk for VOKS. The Soviet authorities were aware that Paavolainen was not a communist and that there were no guarantees that he would produce a favourable account of his travels. In spite of all of this, the visit was still seen as a high-priority operation, and its content had much in common with the programmes arranged for valued guests of previous years, such as Gide and Feuchtwanger. All of Paavolainen's destinations were significant in the context of the Soviet social project. His 'cultivation', or the attempt to get him to respond to favourably to anything he encountered, was the responsibility of VOKS vice-chairman Grigorij Hejfec, who was not only a veteran of foreign operations for the Soviet secret police but, like Paavolainen, was a well-travelled cosmopolitan. The expectations that VOKS had of Paavolainen were also underlined by two visa extensions that prolonged his trip. While additional research is needed before wider conclusions on the objectives of Soviet cultural diplomacy after the Great Terror can be reached, Paavolainen's trip already indicates that the general conception of an introvert post-purge Soviet Union that had effectively ceased its cultural diplomacy operations is too straightforward.

Ultimately, the continuing interest in Paavolainen and his writings is the result of his own deliberate choice: where modernism and totalitarianism were encountered, his method was to perceive and expose, not to over-explain or pontificate. For Paavolainen, *Lähtö ja loitsu* was *the* book about the 'great anxiety' but, effectively, the entire *Pako pimeyteen* trilogy tells the same story. The books Paavolainen wrote and the journeys he made during the restless years of the late 1930s are often interpreted in a different context from his modernist period of the 1920s and from his later critical and self-critical wartime writings that focus on the national and political climate of Finland. This study argues, however, that instead of having three different roles as a cultural critic, Paavolainen only had one. Even as he attempted to adapt to the cultural and social changes around him, he chose to remain an

interpreter of the modern world and thus retain his own importance as an artist. The intellectual who travelled to Germany, South America and the Soviet Union in search of a grand narrative was driven by the great anxiety that had engulfed his contemporary world.

The author would like to thank Dr Matthew Broad for proofreading this summary.

Henkilöhakemisto

- Aaltonen, Esko 57, 76, 263
Adler, Helmer 271, 283–284
Ahlman, Erik 27, 42, 67–68, 150, 278
Aleksandra Fjodorovna, Venäjän keisarinna 213
Aleksanteri III, Venäjän keisari 219
Amendola, Giovanni 32
Anacker, Heinrich 80
Argo, Abram 241
Aristoteles, filosofi 171
Arosev, Aleksandr 210
Atatürk, Mustafa Kemal 76, 269
Bacon, Francis 31
Baker, Joséphine 91
Barthel, Friedrich 171
Becher, Johannes R. 105
Benjamin, Walter 175–176, 226
Berija, Lavrenti 270
Bertelsen, Erik 56
Bespalov, Ivan 242
von Bismarck, Otto 153, 155
von Blücher, Wipert 57, 146
Blunck, Hans Friedrich 80
Bormann, Gerda 126
Bormann, Martin 126, 129, 170
Breker, Arno 105
Brik, Lili 216
Böök, Fredrik 27, 29, 142–143, 151, 164, 178–179, 188, 279, 291
de las Casas, Bartolomé 195
Castrén, Gunnar 257
Céline, Louis-Ferdinand 252
Chamberlain, Houston Stewart 134
Churchill, Clementine 271
Churchill, Winston 271
Colliander, Tito 27, 29, 56, 70–71, 79, 83, 88, 99, 145, 153, 171, 278, 286
von Coudenhove-Kalergi, Richard 149
Craucher, Minna 132
Derevjanski, Vladimir 59, 207, 209
Diktonius, Elmer 46, 48, 207
Domes, Fred (Alfred) J. 56
Duncan, Isadora 91, 267
Dühring, Eugen 134
Edfelt, Johannes 145
Eerola, Arvida 237–238
Ehrenburg, Ilja 216, 233
Einstein, Albert 54
Ekelund, Ragnar 56
Elisabet Petrovna, Venäjän keisarinna 218–219
Enäjärvi (Enäjärvi-Haavio), Elsa 49, 299
Erasmus Rotterdاملainen 142
Erich, Rafael 300
Erkko, Eljas 284
Erzinkjan, Suren (H. Lorelli) 237–238
Evola, Julius 87
Fadejev, Aleksandr 242
Feuchtwanger, Lion 28, 210, 221, 254–258, 279, 293, 295
von Finckenstein, Ottfried Finck 56, 79, 126–128, 222
Ford, Henry 196
Freud, Sigmund 54, 269
Friedell, Egon 30
Frišman, tulkki 212–214, 221
Fritsch, Theodor 134
Gance, Abel 184
Gentile, Giovanni 32–33, 105
George, Stefan 128–129
Gide, André 28, 58, 221, 226–229, 237–238, 241, 243–244, 250, 254–258, 263, 284–285, 287, 289–290, 293, 295, 297, 309
de Gobineau, Joseph Arthur 134
Goebbels, Joseph 64, 82
von Goethe, Johann Wolfgang 110, 143
Goll, Iwan (Yvan) 137
Gorki, Maksim 240–241, 289
Grabowsky, Adolf 249
Graur (Grauer), Andrei 270

- Gross, Walter 137
 Gustafson, Yrjö 49
 Gustafsson, Sirkka 44–45
 Günther, Hans 134–138
 Gütt, Arthur 136
 Haanpää, Pentti 81, 95–96, 228
 Haarla, Lauri 47
 Halla, Onni 45, 59, 237
 Halonen, Antti 299
 Halonen, Tuulikki 299
 Harrie, Ivar 214
 Hauer, Jakob Wilhelm 168
 Heifets, Abraham (August Guralski) 223
 Heifets, Grigori 207, 209, 218, 220–231, 240–241, 244–245, 248–251, 257–260, 262, 266, 269–273, 295, 309
 Helanen, Vilho 301–302
 Helke, Fritz 56, 79, 82–83
 Hellemann, Jarl 46
 Hellström, Gustaf 27, 78, 103, 142, 179, 214–215, 220–221, 226–228, 231, 234, 238, 242–243, 250, 253, 258, 260, 294–296
 Hemingway, Ernest 256
 Henderson, Nevile 174
 Herbart, Pierre 244
 Hervé, Gustave 34
 Hiisivaara, Tapio 299
 Hilgenfeldt, Erich 120
 Himmler, Heinrich 129, 170
 von Hindenburg, Paul 71, 88
 Hitler, Adolf 34, 37, 41, 56, 63–64, 66–67, 69, 73–74, 76, 80–81, 83, 85, 87, 95, 100, 105, 112, 120, 124, 126, 129, 134–135, 137–142, 145, 147, 151–152, 155, 164, 166–171, 175–179, 184–190, 192–193, 199–200, 214, 249, 255, 279, 286, 295–296, 298, 301, 303–306, 309
 Hitler, Klara 170
 Hromtšenko, Solomon 259–260
 Hult, Sirkka-Liisa 44
 Huxley, Aldous 184, 191, 196
 Hytönen, Hugo 225
 af Hällström, Raoul 137
 Hämäläinen, Helvi 126, 132, 232, 302–305, 309
 Inber, Vera 207, 240–242, 244, 264
 Istomin, Sergei 206
 Jartsev (Rybin), Boris 270
 Jartseva (Rybkina), Aleksandra 207
 Jeesus Nasaretilainen (Kristus) 193–196, 200
 Judanov, M. G. 271–273
 Jung, Carl Gustav 69
 Jylhä, Yrjö 45, 299
 Jäderlund, Christer 27, 77–78, 93, 166
 Jäntti, Jalmari 46
 Jäämaa, Ilmari 44
 Kaganovitš, Lazar 241
 Kaila, Eino 27, 139, 149–150
 Kailas, Uuno 45, 47
 Kalsta, Arvi 300
 Kamen, Andrei 270
 Kamenev, Lev 210
 Kameneva, Olga 210
 Kant, Immanuel 171
 Kassil, Lev 241
 Kekkonen, Sylvi 205
 Kilpi, Sylvi-Kyllikki 27, 243
 Kilpinen, Yrjö 55
 Kislova, Lidija 212, 215–221, 223–224, 265, 267, 271, 309
 Kivimaa, Arvi 45, 56, 225
 Kivimies, Yrjö 52
 Knjazev, neuvostokirjailija 216
 Koivukari, Yrjö 288
 Kokoscha, Oskar 105
 Koltsov, Mihail 223, 256, 294
 Kolumbus, Kristoffer 195
 Koršunov, Inturist-puheenjohtaja 211
 Koskenniemi, Veikko Antero 27, 29, 31, 33, 49, 52, 55, 68, 71, 86–88, 99, 109–111, 139, 141–144, 146, 149–154, 172–173, 176–177, 187–189, 208, 277–282, 293
 Koskimies, Rafael 49
 Kreitz, Werner 249
 Krupskaja, Nadežda 222
 Kunnas, Sylvi 48
 Kurjensaari, Matti 29, 44, 47, 50, 57, 95, 101, 103, 132–133, 160–161, 177, 207, 209, 213, 231, 234–235, 237–240, 253, 268, 283, 285, 288–289, 298–299, 301
 Kuusi, Matti 288
 Kuusinen, Otto Wille 228
 Lawrence, David Herbert 126–128, 130–131, 236–237, 309
 Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret) 226
 Lehtinen, Hilja Onerva (L. Onerva) 208
 Lehtosaari, Jukka 228
 Lenin, Vladimir 162, 216–217, 222, 231–232, 246
 Lenz, Friedrich 249
 Levenberg, UOKS-virkailija 262–267
 Ley, Robert 175
 Ludendorff, Erich 168
 Ludendorff, Mathilde 168
 Lysenko, Trofim 237
 Lyy, Toivo 56
 Machiavelli, Niccolò 171
 Malmberg, Bertil 27, 29, 93, 163, 257
 Majakovski, Vladimir 215–216, 260
 Manizer, Matvej 245–246

Mann, Thomas 80
 Margilevski, Ippolit V. 262
 Margueritte, Victor 118
 Marinetti, Filippo Tommaso 87, 105
 Marjanen, Kaarlo 49, 51
 Marlow, June 131
 de' Medici, Cosimo di Giovanni 83–84
 Mehle, Eyvind 56
 Metzger, Hans 301, 303
 Mitšurin, Ivan 237
 Moisejev, Igor 235–237, 246
 de Montaigne, Michel 31
 Mooses, profeetta 140
 Morand, Paul 53
 More, Thomas 41, 184
 Moreira, kirjallisen salongin emäntä 130–131
 Mosley, Oswald 178
 Mowrer, Edgar A. 129
 Muhina, Vera 248
 Muroma, Anna 262, 265–267, 301
 Mussolini, Benito 32, 34–35, 56, 64–65, 75–76, 78, 87, 104–107, 109, 111–112, 116, 122–123, 125, 129–130, 147, 151, 153–154, 164–165, 178, 184–189, 199, 263, 309
 Napoleon I, Ranskan keisari 268
 Neander-Nilsson, Sanfrid 27, 140, 164, 166, 178, 186, 291
 Newton, Isaac 196
 Niekisch, Ernst 249
 Nieminen, Margit 44
 Nikolai II, Venäjän keisari 219
 de Noailles, Anna 269
 Nuorteva, Kerttu 207
 Oleša, Juri 259–260
 Olsson, Hagar 46, 208
 Oppenheimer, J. Robert 270
 Ortega y Gasset, José 38
 Ostwald, Hans 119
 Paasikivi, Juho Kusti 273
 Paavolainen, Alice 43, 285
 Paavolainen, Eero 43
 Paavolainen, Lauri 43
 Paavolainen, Pekka 43, 285
 Palin, Eeva 299
 Palmgren, Raoul 117, 228, 290
 Panunzio, Sergio 105
 Pasternak, Boris 241, 243–244
 Pekkanen, Toivo 302
 Pennanen, Jarno 47, 51, 300–301, 303–305
 Penttala, Rauha 56
 Picasso, Pablo 184
 Pietari, apostoli 200
 Pietari I Suuri, Venäjän keisari 213–214, 218
 Pilnjak (Vogau), Boris 207, 241, 243–244, 260
 Pimenov, Juri 231
 Pimiä, Ilmari 43–45, 78, 124, 253
 Platon, filosofi 171
 Pontavija, tulkki 266
 Popov, Dmitri 206
 Pälsi, Sakari 299
 Rauanheimo, Reino 302
 von Ribbentrop, Joachim 85, 272, 300
 Riefenstahl, Leni 75, 90, 100–101, 296
 Rohner, tilanomistaja 154
 Rolland, Romain 229
 Rosenberg, Alfred 55, 83, 100, 105, 121–122, 136, 141, 143, 149, 152, 167, 169–170, 172–173, 175, 263
 Rousseau, Jean-Jacques 173, 269
 Rupp, Rupert 56, 79
 Russell, Bertrand 75
 Rust, Bernhard 69
 Ruutu, Yrjö 34
 Ryklin, Grigori 259–260
 Räikkönen, Erkki 300
 Salgado, Plinio 182–183
 Sánchez, sanomalehtimies 130–131
 Šaprov, VOKS-osastopäällikkö 231, 240
 Schiller, Friedrich 143
 Schlösser, Rainer 82
 Scholtz-Klink, Gertrud 120–122
 Schönberg, Arnold 105
 Seppänen, Unto 45, 299
 Ševtšenko, Taras 245
 Sibelius, Jean 306
 Sillanpää, Frans Emil 52, 56, 208, 244
 Simonov, Konstantin 233
 Sinervo, Elvi 47, 228
 Siivonen, Irja 44
 Siwertz, Sigfrid 66
 Slepnev, Mavriki 259–260
 Smirnov, Viktor 210–211
 Snellman, Johan Vilhelm 300
 Snellman, Teo 300–301, 303
 Soikkeli, Kaarle-Eljas 44
 Sormunen, Eino 27, 31, 38, 75, 136–137, 150, 167, 278
 Speer, Albert 174–175
 Spengler, Oswald 30, 54, 74
 Špentser, Moses 242
 Stahanov, Aleksei 260

Stalin, Josif 18, 39, 41, 56, 64, 69, 185–187, 190, 210, 214,
 216, 221, 224, 228–229, 231, 233, 236, 239–244, 250,
 254, 256–257, 259–260, 270, 273, 279, 281, 286, 293,
 295–296, 298, 305, 309
 Stenius, Göran 27, 33, 56, 69–71, 79, 81–83, 88, 99, 103,
 127–128, 144–145, 151, 153, 172, 176, 278
 Stolpe, Sven 27, 56–57, 79, 82, 98, 288
 Sudoplatov, Pavel 270
 Talvio, Maila 27, 55–56, 111
 Tanin, UOKS-virkailija 267, 269
 Tanner, Liisa 51–52, 54, 81, 175, 208, 284, 299, 307, 310
 Teljo, Jussi 288–289
 Tigerstedt, Örnulf 300
 Timm, VOKS-osastopäällikkö 249
 Tizian, renessanssitaiteilija 104
 Tompuri, Elli 244
 Trotski, Lev 210, 242
 Tšapajev, Vasili 245
 Tuomas Akvinolainen 171
 Tuominen, Arvo ”Poika” 228
 Turtiainen, Arvo 47, 228
 Uurto, Iris 116
 Vaara, Elina 45
 Vaaskivi, Tatu 27, 29–31, 33, 51–52, 57, 73–76, 78, 83–86,
 88, 92, 100, 109–111, 118, 137, 141, 163, 172–175, 180–
 181, 188–191, 228, 269, 277, 280–284, 288, 290–291
 Vala, Erkki 45–49, 51, 149, 288
 Vala, Katri 43, 45, 49, 59, 68–69
 Waltari, Mika 27, 45, 48, 50–51, 71, 92, 117, 126, 132, 269,
 306
 Vapaasalo, Sakari (”Karu”) 52–53
 Webb, Beatrice 298
 Vehmas, Einari 49, 307
 Veronese, Paolo 104
 Wilde, Oscar 44, 285
 Vilm, VOKS-virkailija 209, 211
 Viljanen, Lauri 45–46, 48–49, 51–52, 56, 70–71, 79, 81,
 119, 126, 128–129, 207, 219, 232, 236, 238, 284, 306
 Virtamo, Sirkka-Liisa 29, 132
 Voipio, Anni 124
 Voitinskaja, Olga 242
 Wolk, VOKS-osastopäällikkö 272
 Wordsworth, William 17
 Vougt, Allan 214
 Wuolijoki, Hella 59, 207–208, 210, 215, 217–218, 228–
 229, 244, 250, 270, 304
 Vyrubova, Anna 213
 Väätäinen, Tatu 228
 Ylinen, Arvo 301
 Ždanov, Andrei 241
 Zweig, Stefan 142
 Åhman, Sven 214